

১৮৮৬
 ১৮৮৬

॥ श्रीकाशीजीमे महत्मा धुधुगनासामा की गली श्रीयुतबाबूहरखचंदजी के बाड़े मे दुर्गा प्र ॥
॥ सादकदारे के गणेशयंत्रालय मे सिद्धांत को मुदीतत्व बोधिनी टीका संयुक्त कापी गई लिखाम
॥ हे सपोडेने छापने वाला गोपाल जिसे लेना होय सो चंदनी चौक मे कुंजगली के पच्छिम फाटक
॥ केपा सदुर्गा प्रसाद पोथी वाले की दुकान मे मिलैगी ॥

1

3749

[illegible]

उपदेशेऽन्यह्रिति उपदेशेकिम् अग्निचित् सोममुतइतिकाशिका अत्रेत्संज्ञायांलोपः स्यात् नचतुकोवैयर्थ्यं आगत्येत्यादौचरितार्थत्वात् नचक्षिपःपितृस्यवैयर्थ्यं अग्निचि-
 तेऽपित्यादौचरितार्थत्वादितिह्रदतः अंत्यंकिं मनिनोमकारस्यमाभूत् सत्यांहीत्संज्ञायामंत्यद्वचःपरः स्यात्वेत्य सङ्ग सर्वधातुभ्योमनिन् हलितिकिं भूसन्तायांभविता नचप्रयो-
 जनाभावान्नेत्वमितिवाच्यं सत्यामित्संज्ञायामूदितइतिइद्विकल्पापत्तेः अन्येतु चिरिणोति जिरिणोतिइहधातोरेत्यस्यमाभूत्सत्यामित्संज्ञायामिद्वितेइतिनुमस्यादित्याहुः आद्यो-
 चारणाभिनि आद्योच्चारणाविषयाभूतोयः शब्दस्तस्यांत्यहलित्यादितिफलितोर्थः उपदेशेजनु उपदेशेनमुपदेशेभावेधञ् उपदेशेकिं अचभौअपः सप्रम्यथेद्योतकोऽज्ञाउ-
 आडेभुनासिकश्चदसीत्यकारोनुनासिकः यद्यप्यत्रउञ्ऊँइत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमितिमुवचंतथाप्युत्तरार्थमवश्यंकर्तव्यमुपदेशग्रहणस्य संप्रतिप-
 त्तयेइहैवकृतं अक्किम् मनिनोमकारस्यमाभूत् नचहलंत्यमित्यन्यग्रहणसामर्थ्यादनंत्यस्यमकारस्यनभवेदितिवाच्यं आलचइत्यत्रालचप्रत्ययादावतिप्रसंगवारणे-
 नतस्त्वहलित्यत्वात् अनुनासिकइतिकिं ईक्षदर्शने ईक्षितः सत्यांहीत्संज्ञायाम्श्रीदितोनिष्ठा यामितीरणनस्यात् यदप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनामिकसंज्ञाप्रथमंयत्कुमुचिता

हलंत्यमा उपदेशोऽन्यहलित्यात् उपदेशादौच्चारणान्तोऽण अचइत्यादिसंज्ञासिद्धौ उपदेशेजनुनासिकइत् ॥ ३॥ २॥ उपदे-
 शेनुनासिकोऽजिसंज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः स्यात्सूत्रस्थावरोनसहोच्चार्यमाणोरेफोरलयोःसंज्ञा प्रत्याहारेष्वि

तथापिनासिकामनुगतइति योगाश्रयणैवेवगतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रमंदप्रयोजनमितिध्वनयितुंनेहोपन्यस्तं नचैवंयरोनुनासिकइत्यत्रपरः ॥ तान्नुग्रहां-
 पदांतस्यानुनासिकशब्देपरैःअनुनासिकशब्दस्यादित्यर्थः प्रसज्येत्स्वरूपमितिपरिभाषापस्थानात् संज्ञाकरणोतुअशब्दसंज्ञेतिनिषेधान्नायंदोषइतिवाच्यं उक्तपरिभाषाया-
 भाष्येप्रत्याख्यानात् उपान्मत्रकगोपुक्कभाडचीवरास्मिउ-उ-मुस्मिपमित्यादिनिर्देशेनस्वरूपमितिपरिभाषायाअनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेपिदोषाभावात् ननुअ-
 शाश्रयां प्रतिपत्तिगोवमितिचेत् अतएवनिष्प्रयोजनमित्यनुक्तामंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञा आतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यड- अनुनासिक इतिआ-
 नुनासिक्यगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःप्यञ् प्रतिज्ञाअनुनासिक्येषामितिविग्रहः केचितुप्रतिज्ञानंप्रतिज्ञासाअस्यास्तीतिप्रतिज्ञंअर्शद्यच प्रतिज्ञंअनुनासिक्येषा-
 मिति सिद्धंति यद्यपिसूत्रकारकृतोनुनासिकपाठइदानींपरिभ्रष्टस्तथापिवृत्तिकारादिव्यवहारवलेनयथाकार्यंप्राक्स्थितंइत्यनुमीयतइतिभूवः पाणिनीयइतिपरि-

सु.प. निनाप्रोक्तपोणिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतेइत्यण प्रोक्ताल्लुगितिलुक् नतुरलयोरिति नूनं टकारस्यापिमध्यगत्वादत आह प्रत्याहारेऽप्यिति ॥३॥
 सि.कौ. अनुनासिक इत्यादीति आदिशब्देन पापाणकेकुत्सितैरेडः पदांवादति इत्यादिग्राह्यं प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यते वर्णयत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयेति
 टी.न. ल्युटि प्राप्तेः अल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणादधिकरणो घञ् यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्विति प्रसक्तं न्योपियोगरूढिरिति भावः ऊकालोच ह्रस्वदीर्घकृत इति
 ३. द्वारद्वंद्वसौत्रं पुंस्त्वं ऊइति त्रयाणां प्रश्नेषणानिर्देश इत्याह उश्च ऊश्च ऊश्च इति वः वामिति त्रयाणां सवर्णादीर्घकृते जसि परतो यणिकः आमितुवाकाल इव कालो यस्येति
 कथं नमिदं विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः उशब्देन स्वोच्चाया कालो लक्ष्यते अक्किम् संयोगस्य माभूत् प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्यपि ति कृतीति तु
 अनुनासिक इत्यादि निर्देशात् न ह्यत्र ककारे परेऽर्चकार्यं दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियंते ऊका-
 लोज्ज्वलदीर्घप्लुतः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 त्रिधाऽउच्चैरुदात्तः १।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 उः स्वरितः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 त्याकार उदात्तः यच्छब्दस्तु फिषडत्यंतोदात्तः ततः परं स्यजसः सुपत्वादनुदात्तत्वं त्यदाद्यत्वे पररूपत्वं शीभावे आहुणे च सति एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः अर्वाङि-त्रि-अर्व-
 तमंचतीति अर्वाङ्-अष्टविगादिना अंचतेः सुप्युपपदे किन् अगता वित्पस्मात्स्लामदिपद्यतीत्यादिनावनिपिगुणे च निष्यन्तेर्वनशब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्वेनानु-
 दात्तत्वात् अंचतेरकारोपि धातुस्वरेणापित्वरेणावा उदात्तः उपपदमतिडितिसमासे कृते समासस्येति स्वरेणातदपवादभूतेन गतिकारकोपपदान्कदिति कृदुत्तरप्रदप्रकृति-
 रत्वा अंचतेरकार उदात्तः वनो नलोपे सवर्णादीर्घकृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातादाद्याकारोऽनुदात्तः एतच्च संभवाभिप्रा-
 ॥येणोक्तं वेदभाष्ये अर्वाङ् अभिमुख इति स्थितं अतंत्रमिति अविवक्षितमित्यर्थः ॥६॥

तस्य नोदात्तस्वरितपरत्वइति उदात्तस्वरितोपयोग्यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरंतस्यभावस्तत्त्वतस्मिन्संतिउदात्तोवास्वरितोवापरश्चैतत्पूर्वस्यस्वरितस्ययदुत्तरार्द्धेअनुदात्तंतस्यश्रवणस्य
 मित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वभावे केनिकिमोत्तिस्वरितं वदतिअनुदात्तंसर्वमपादादवित्यधिकागदमुदात्तः अश्वाइति अशंकनिनिस्वरणाद्युदात्तं संदिता
 यांत्वेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः अत्रपरत्वेह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वादीर्घस्वरितोदाहरणमाह रथानानयेराशित्येअगइतिपदद्वयमपिफिट्स्वरेणातोदात्तत्वमेकादे
 शस्तपश्चस्वरितः स्वरितोवानुदात्तेपदादवित्युक्तः स्वरितपरत्वेउदाहरणमाह शतचक्रमिति यइतिफिट्स्वरेणातोदात्तः ततःपरस्यसकारस्यरुत्वेउत्वेकतेआद्गुणेचउदात्तेनै।

तस्यादितउदात्तमर्द्धह्रस्वं १।३२ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोर्द्धउदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धेनुपरिशेषादनुदात्तं तस्यचोदात्तस्वरित
 परत्वेअवगांसापुं अन्यत्रतत्तत्श्रुतिः प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः क्वचोश्वाः रथानानयेराः शतचक्रंयोत्य इत्यादिष्वनुदात्तः अ
 ग्निमीलेपुतेहितमित्याहशतश्रुतिः सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यांदिधा॥मुखनासिकावचनोनुनासि
 कः ॥१॥१॥॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोवर्णा नुनासिकः संज्ञः स्यात्॥ तदित्यंअइउऋएषांप्रत्येकमष्टादशभे
 दाः लृवर्णस्यद्वादशतस्यदीर्घाभावात् एषामपिद्वादशतेषाह्रस्वाभावात् ॥

शिपनिघातत्वेओकारोणासहएकादेशोऽस्वरितोवानुदात्तेपदादवित्योकारः स्वरितः कथमत्यस्यस्वरितांतत्वमितिचेत् अत्राहुः अहव्याप्रावित्यस्मात्कर्मणो
 तत्तिस्वरितं ह्रस्वभावस्तसंज्ञपूर्वकविधेयतत्त्वत्वादिति अग्निमीलइति ईकारस्वरितः स्तेरितुप्रकृत्यापरपर्यायाएकश्रुतिरितिचस्वरप्रक्रियायामूलएवमुदीभा
 विष्यति ॥ अनुनासिकाः मुखवचनासिकावचनं विग्रहेप्राण्यंगत्वादिकवद्भावेमुखनासिकमितिस्पादतआहमुखसहितेतिनासिकयोच्चार्येति फलितार्थकथनमिदं
 तेननैतिवचनं मुखनासिकावचनमस्येतिप्रहः तुल्यास्य आस्येभवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह नात्वादीति आभ्यंतरेति एतच्चप्रशब्दबलात्प्रत्ययेओच्चार्यमृ

सु. घ.
सि. को.
टी. न.
४

तुल्यास्यं किं तर्ज्ञा अत्र पकारस्य तकारे परे ऊरो ऊरीति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किं वाक्यो तति इति शस्य लोपो न जमङ्गानां नामिति नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गा
 नुकूलं तात्वा दिसमुच्चीयते एदेतो रित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं नतत्कालग्रहणार्थं तेन कृतस्यापि संग्रहः चतुर्द्वेति निष्कर्षपक्षे तु पंचधा ऊष्णगामीषद्विवृतप्रयत्नः अप्रगम
 तस्यैषमभ्युत्थेति एतेषामाभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावितात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृती निस्थानान्पुहंति ततोऽर्णोत्पन्नदभि
 व्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पन्नेः प्राग्गदाजिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि क्कद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादिसम्यक् स्पृशंति तदा स्पृष्टा ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णोत्पत्तिर्योगे
 तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णोत्पत्तिस्तत्तात्वादिस्थानमाभ्यंतर प्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णोत्पत्तिर्युक्ता अकुहविसर्जनीयानां कंठः उ
 च्यशानां तालु ऋद्वर्षाणां मूर्द्धा लुत्तलसामां देताः उपपद्मानीयानामोष्ठौ जमङ्गानां नासिका च एदेतोः कंठतालु उद्देतोः।
 कंठोष्ठं तकारस्य दंतोष्ठं जिह्वा मूलीयस्य जिह्वा मूलं नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि यन्नोद्धिधा आभ्यंतरो वात्यश्च आद्यश्च तु
 दी स्पृष्टेषां स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णोत्पत्तिर्योगे
 संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथाहि अत्र ॥ ८१ ॥ ६८ ॥ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीय
 ते अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्णा प्रत्यसिद्धत्वाच्छ्रुदृष्ट्या विवृतत्वमस्यैव तथा च सूत्रं ॥ ६९ ॥ ॥ त्रैसंवृतता दूरत्वे विवृतता अतएव इच्छुयसा
 नतात्त्विक्यता विशेषेण तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः यकारे ईषत् स्पर्शः शकारे कारयोस्तु दूरेव स्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्काकारोक्तिं
 चालुस्य विवेचनीयं विवारः संवारादयस्तत्त्ववर्णोत्पन्नेः पश्चान्मूर्द्धि प्रतिहते निवृत्ते प्राणारव्ये वायावुत्पद्यंत इति बात्या इत्युच्यंते गलविलस्य संकोचात् संवारः।
 तस्यैव विकासाद्विवारः एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यांभिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अत्र सुपामिति विभक्त्योर्लुक् आद्यो विवृतः
 ॥ द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह विवृतमनूद्येति विवृतस्य स्थान इत्यर्थः विवृतत्वमस्यैवेति तेन दंडानयनमित्यादौ सवर्णोदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥

राम
४

पूर्वत्रासिद्धं यद्ययं स्वतंत्राविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वप्रत्यसिद्धेत्येवलभ्येत त्रैपादिकंतु पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यात् तथाच प्रशानित्यत्र मोनोधातोरिति न त्वस्य सिद्धत्वात् न लो-
 पः स्यात् न त्वविधिः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् तथा ननु नित्यत्र संयोगात् लोपस्य सिद्धत्वात् न लोपः स्यात् नुम्बिधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वात् अत आह अधिकारोऽयमिति त्रिप-
 षां विहितं कार्यमिति कार्यो सिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादिन सिद्धेदिति भावः यथा चैतन्न सिध्यति तथा दः शब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते एकादशधेति या-
 द्यपि भाष्येष्टा चुक्ता उदात्तादयस्तु नोक्तास्तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यं खयां यमा इति बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा
 पूर्वत्रासिद्धं ॥ ८॥ २१॥ अधिकारो यं तेन स पादसप्राध्यायी प्रतित्रिपाद्यः सिद्धा त्रिपाद्यां मपि पूर्वप्रतिपरं शास्त्रमऽसिद्धं बाह्यप्रयत्नस्त्वैकादश-
 धाविचारः संवारः श्वासा नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तो नुदात्तः स्वरितश्चेति खयां यमाः खयः ६ कः ६ पौ विसर्गः शर एव च स-
 ते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदुः एवति १ कं ४ म न्येतु घोषाः स्युः संबुद्धानां दभागिनः अयुग्मा वर्गेय मगायराश्चात्यासवः स्मृताः २ त्वं प्याद्या-
 नां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ययमो नाम पूर्वसदृशो वर्गः नातिशय्ये प्रसिद्धः पलिक्रीः च खरवतुः अग्नियघ्नंतीत्यत्र क्रमेण कस्वर्गधेभ्यः परेन
 तसदृशा एव यमास्तत्र वर्गोणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषां मेव यमाः जिह्वा मूलीयोपध्मानीयो विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विचारः श्वासा घोषश्च अ-
 न्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गोणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यवत्तारलवाश्च यप्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः बाह्यप्रयत्नाश्च यद्य-
 पिसवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरत्तम्यपरीक्षायां मुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं ॥ ६॥ १॥ खरो विचारः श्वासा अघोषाश्च दृशः संवारो नादो घोषश्च वर्-
 गोणां प्रथमतृतीयपंचमायराश्चात्यप्राणाः वर्गोणां द्वितीयचतुर्थोऽलपश्च महाप्राणा इति एते श्वासानुप्रदाना इति श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः विदुः एव तं कंठमिति
 विचारः एषां प्रयत्न इति भावः अन्ये च त्रिदशो हशं यमा अनुश्वाश्च नाद इति नादभागिनो नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमा वर्गे अयुग्माः वर्गे यधुप्र इति
 माय मगाश्चेत्यर्थः अत्येति अत्यासवाऽत्यप्राणाः पुंसि भूम्सवः प्राणा इत्य मरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्णिन स्यादिति भावः अंतरत्तम्यपरीक्षा

सु. ५.
सि. की.
५. त.

यमिति परीक्षाचअघोषस्यमहाप्राणस्यसस्यतादशएवथकारः योऽवतोनादवतोमहाप्राणस्यसस्यतादशोवर्गचतुश्चइत्याहमूलएवस्फटोभविष्यति। कादयइति लोकप्रसि
डपाठपेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यामावसानत्वायोगात् कपाभ्यांप्रागिति एतच्चोपलक्षणं स्वफाभ्यांप्रागित्यपिबोध्यं अर्द्धविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणोत्तेखनेचबोध्यं सलवर्णा
योरिति ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः विग्रहस्तुआचलृवर्णाश्चकलृवर्णौतियोरित्येके मनोरमायांतुआचआचरलौतौचतौवर्णौचेत्यादिस्थितं नाज्जलो आकारसहितइति
लसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशः आकारप्रश्लेषेलिंगयणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णादीर्घादिशब्दार्थः इहअसेधदित्यादौहोदइतिढत्वंनन्यपिसुवचं इणाइतिसस्यत्वं
कादयोमावसानाःस्पर्शाः यरलवाअंतस्थाःशेषसहाऊष्माराः अचःस्वराः कःपइतिकपाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशौजिह्वाभ्यां योपध्मा
नीयो अंअःइत्यचःपरावनुस्वारविसर्गौइतिप्रयत्नविवेकः ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यवाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारष
कारयोर्लृकारसकारयोश्चमिथः सावर्ण्यप्राप्ते ताज्जलौ १११११० आकारसहितोऽच आचसचहलचेत्येतौमिथः सवर्णानिस्तः तिनवधी
त्यस्यहरजिशीतलंषष्ठंसाद्रमित्येतेषुपरेषुयणादिकंन अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपिग्रहणाकशास्त्रवलादचत्वंस्यात् तथैव
णुदित्सवरोस्यचाप्रत्ययः ११११६९ प्रतीयतेविधीतेइतिप्रत्ययः अविधीयमानोऽणा उदिच्चसवरोस्यसंज्ञास्यात् अत्राणा परेणासकारेणा तदे
वमइत्यष्टादशानांसंज्ञातथेकारोकारौ ऋकारस्त्रिंशतः एवंलृकारोपि एचोद्वादशानां एदैतौरोदैतोश्चनमिथः सावर्ण्य ऐओजितिस्त्रांरभसा
मर्थ्यात् तेनैचश्चनुर्विंशतेः संज्ञास्युरितिनापादनीयं ॥३॥ मपिनेतितुनसुवचं ढत्वंप्रतितस्या सिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति नाज्जलावित्यस्यानारंभे
ग्रहणाकशास्त्रवलादिति अयंभावः दीर्घादीनामिवहकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वेभ्युपगमेत्यचत्वंस्यात् प्रत्याहारेषुतद्वच्यवाचेनिरूढलक्षणाभ्युपगमादिति अवि
यमानोऽणितितेनइदमइशइतइत्यत्रनिमात्ररकारेनभवति उदिच्चेति इहाविधीयमानेइतिनसंवध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्तेनविधीयमानोऽणुदित्सवर्णान्गृह्यतेव
कुहोश्चुः जगादजगदे परेणाणाकारेणेति व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः उपसर्गादिति ऋतुदित्यादौतपरकरणलिङ्गाच्च यदिपूर्वगास्यान्नर्हितपरत्वमित्यनर्थकंस्यात् ऋकार

[illegible]

मु.प.
सि.को.
टी. त.
ई

तत्र त्रिमात्रेण तृतीयत्रयकार एव न तु कदाचिदाकारः न च प्रमाणान्तरैरनियममिदं रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्हमात्रत्वात् अपरस्यार्हतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशसु अद्विगुणः अतो
गुणोऽत्यादयः ॥ १७ ॥ भूवादय इति भूश्च वाच्यं भूवाविति दंडः आदिशब्दोऽन्यवस्थाप्रकारवाचिनो रेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदीभूवो आदीयेषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वा सदृशाः
दृश्यं च क्रियावाचं च कर्त्तृत्वेनैव भिन्नेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वमाभूत् सति हितस्मिन्नातो धातोरेत्याकारलोपस्यदिति स्थितं मनोऽस्म्यं भ्यादय किं
हि स्तु कृत्वा कृत्वा च व्ययानां शिष्ये इति भावार्थ इति तस्य माभूत् संभवादीनां उदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वज्ञाप्ये च लुं पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणान्तरेण संग्रहः प्राप्तिश्च
तरेषु विशिष्टग्रहणं किं ईश्वरेतो मुक्तसुनावित्यस्य व्याप्तिर्यायेनावधित्वमाभूत् इति यदि तु प्रत्यासत्त्ये वा धिरीश्वर इत्यस्य पूर्वधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्य प्रपत्तिपत्यर्थमेवास्तु वा
दयः अद्वयार्थाः किं पशुः लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यं द्रव्यं तस्यादेव लोभं नयंति पशुमन्यमानाः पशु इति सम्यगर्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञायां ममावेशार्थश्चकार अन्वयाच्चा कडा इति
भूवादयो धातवः ११३११ क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः प्राप्तिश्चरान्निपाताः ११४१५६ इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्वे ११४१५७ अद्वयार्था
श्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः ११४१५८ अद्वयार्था प्रादयस्तथा उपसर्गः क्रियायोगे ११४१५९ गतिश्च ११४१६० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञास्तु
गति संज्ञाश्च प्रपरात्प्रपसम अतु अवनि स निरुसदुर वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नवेति विभाषा १११४४
नियेयविकलायोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ ११४१५९ ॥ स्यात् तत्कलं तु प्रणयमित्यादावुपसर्गादसमास इति गतं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् निसनिर
दुसदुर इति उपसर्गस्यायताविति निर्दोर्लत्वं निलयते दुलयते निसो दुसश्चरुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते नवेति विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदह निषे
धविकल्पयोरिति विभाषाश्चेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषयेषु आदिकल्पः प्रवर्तते शुशवशिश्वायेत्यत्रा प्राप्तिविकल्पः ११४१६० शिषि
यतु रित्यादि तु वचिस्वपीति मित्यप्राप्तिविवेकः अत्रेदं बोध्यं इति शब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संवध्यते सवपदार्थविपर्योसकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च न वा शब्दार्थः संज्ञा
विभाषासंज्ञार्थविकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषार्थवेदं सूत्रं प्राप्तिविभाषायामप्राप्तिविभाषायां च नास्योपयोगः प्राप्तिविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रत्यापक्षे भवति भावां
शमनूद्यपक्षे भवतीत्यभावांशमात्रकरणान् अप्राप्तिविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षेन भवतीत्यभावांशमनूद्यपक्षे भवती भावांशमात्रकरणान् विभाषाश्चेरित्यु

राम
ई

तुभयत्र निभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेन प्रसारणाविकल्पः स्यात् किं तु यजदित्वा इति स्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किंत्वेन प्रवृत्तिः स्यात्
 ननु पितु न च पितुः विधिमुखेन किं तु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् पूर्वस्य संज्ञावाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणेन तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं किं तु प्रवृत्ति
 ततः किं दकिं रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेणाविधिमुखेनैव प्रवर्तने इतीति किं तु संज्ञावतु स्वरूपमिति वचनच्छब्दस्य संज्ञाभाभूत तया हि सति विभाषा
 रित्यस्य नक्षत्रशब्दः श्रव्यते देश इत्यर्थः स्यात् इति शब्दे तु सति अर्थः संज्ञातिलभ्यते तथा हिलोकेत्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्द रूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वरूपमिति परि
 भाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दसममिव्याहारे स्वर्थपक्षेति विशेषः इदमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्ययसकत्वं नाम संज्ञात्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ह्यक्रौरत्यनरस्य
 तादौ वैरूप्योद्धारः फलं उभयत्र विभाषाहितत्वेन अभ्यवपूर्वस्य हरेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अप्रोक्तं कर्तुर्गोर्कर्मत्वमिति अर्थान्ते चाप्राप्ते तद्वदभात् उ
 दाहृतं बभाष्ये प्राप्ते वा त्वत् अभ्यवहारयति संधवान् अभ्यवहारयति संधये विचारयति संधवान् विकारयति संधये अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं दे

स्वरूपं शब्दस्य शब्दसंज्ञा १११ ईदं शब्दस्य स्वरूपं संज्ञिशब्द शास्त्रेया संज्ञातां विना येन विधिस्तदंतस्य १११७२ विशेषांतदंतस्य संज्ञास्यात् स्व
 रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥१॥ वदतः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ ३॥ स्वरूपं शब्दस्य अपेक्षकं आमेयं आहोयमहजः आय
 कंते आहोते इह अग्नि आउ यमह न एत एव संज्ञिनः नत्वस्यादिवा आदेगादेर्हगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किमनेन संज्ञाति चेत् सत्यं
 अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वद्नादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्य २३ नत्वत्र रूपग्रहणा विनापि स्वशब्दे न रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणात्वात्तरंगुणाच्चि यतोपस्थितिक
 त्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपक्षते पर्यायेरपि प्रत्यापनासाधारणाः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्दहिरंगः अनुकरणादशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमेन न रूपग्र
 हणोन उच्येत इह शास्त्रे अर्थोपिविवक्षितेरूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थदहृहो नानर्थक्येनोपपन्नं भवति तत्रोक्तशपकादर्थोग्राह्यः स्वमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्य
 दर्शयंतो रूपस्य ग्रहणा तेन काशे कुशे इत्यत्रो इत्यं प्रगृह्य संज्ञीतं भवति प्रादूहो ह इत्यत्र उदग्रहणो न क्रांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वं तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विसरः अशब्दसंज्ञेति किं उपस
 र्गधोः किं दधाम्यो यथा स्यात् सुधातोः दधार्थकान्माभूत् न च दधार्थेति हि संज्ञाकरणा सामर्थ्यादेव दधाम्यः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिना आत ईदं विधौ संज्ञाकरणा स्या

9

उगिद्धर्णग्रहणावर्जयित्वा उगिद्धर्णग्रहावर्जद्वितीयां चेतिसामुल्ल महांतमभिकांतात्प्रतिमहः।

संहितार्थज्ञस्यात् सुप्रिडं-तपदं १४१४ सुवंतेतिडं-तचपदसंज्ञस्यात् ॥९ तीमहन्कृद्यस्यगौरादिलेख्यपमर्जनेष्विद्वेषेतिस्त्रीषोभनञेरुणिवशेषापिठंवादीय

तत्र अक्षरानि न च द्वाभ्यां न दंतविधिः अस्यापत्यं इह काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् न चैवमिजो जित्वं व्यर्थमिति वाच्यं ब्रह्मादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं ब्रह्माद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् न च
मपि जोहमनिमित्यादावेव अतश्चास्यातनुसाक्षिरित्यादौ अकारस्य ह्यनर्थकत्वादिति चेन्न वर्याग्रहणो अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोवसानं विरमणं विरामः भवेत्तु
शब्दानुसृत्य सनप्रस्तावादाह वर्यानामिति संज्ञाप्रदेशो वावसाने इत्यादयः अभावस्यापि बुद्धि कृतं पौर्वापर्यमस्येव यथोच्यते प्रथमं सितं नित्यं विभूनां चावर्णानां यथा विरम्यते
निति विरामः बाहुल्यकार्त्तवर्णो यज यदुच्चारणोत्तरं वर्णांतरं नोच्चार्यते सौत्यवर्णः अवसानसंज्ञा इत्यर्थः अस्मिंस्तु पक्षे स्वरवसानयोरित्येकापि सप्रतीतिविषयं मल्लिचगे स्वरिपरि
कल्पविसर्गः अवसाने चैकस्थानिनीति सुप्रिडंतपदं अत्रांतग्रहणं अन्यत्र संज्ञाविधौ पर यग्रहणोत्तरं तग्रहणानां ति इति ज्ञापनार्थं तेन र्देहदेहि वचनं प्रयुक्तमिति न हि वचनं तस्य
प्रयुक्तत्वं अन्यथा कुमार्थ्ये र्भारकुमार्थ्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात्कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतद्विजाभ्यां न दंतग्रहमिति चेन्न अत्राहु-कृतद्विजेति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते

हलोनेतः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यन्ते स्मिन्समुदाये वर्णा इति तेर्गात्रसमुदाये वाक्यपरि समाप्तिर्न तु
गुणवृद्धादि संज्ञावत्प्रत्येकं तथा हि सति दृष्टिभर्ता यत्र वकारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगजः लोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वाच्यः संयोगादिरित्येवं
स्यात् सिद्धांते च चोरहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेव मन्त्रन भवति हस्त इति जातौ बहुवचनं जात्याश्रयायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वचनात् तत्र चोरपि संयोगसंज्ञ
भर्ता त्रिंशदित्यादिगुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्धति यत्र बहुवचनः संश्लिष्टः सन्तद्वयोर्बहुनां चाविशेषणसंज्ञेति स्थितमाकारे यद्विबुधनामेव स्यात् हिंमान्करोति इत्य
त्र मनुष्यकारस्य संयोगांतलोपान्नस्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्र नोतेर्दुःसन्वचेति उउप्रत्ययः समवद्वावा द्वित्वं सन्यत इति श्वेच व्यसोपाया सामर्थ्यामुपा
भाकः यदित्वचोरप्यनेतरयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि हसंयोगांतस्येत्युकारलोपः स्यात् अनेतरा इति किं पतसंयदीहसकारमकारयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि स्कोरिति सले

हलोनेतराः संयोगः ११११० अज्मिरव्यवहिताहलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वलघु ११४११० संयोगे गुरु ११४११२ संयोगे परं ह्रस्वगुरु संज्ञं स्यात्
दीर्घं च ११४११२ इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धौ ११११२ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धौ विधीयेते तत्रैक इति षष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते
अचश्च ११२२५ ह्रस्वदीर्घलुतशब्दे यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते ॥ पः स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणं इको गुणवृद्धौ यत्र संज्ञा ॥

स्थानीन निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिद्धिर्नृपिभ्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नचाचो जिगीतीत्यादौ स्थानि निर्दिष्टान् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसंज्ञा
भ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणवृद्धिरित्ये गुणवृद्धौ इति यो जनयालभ्यते तेनेहनत्यदादीनामः इमं दिवउत द्यौः विधीयत इति यत्र त्वनुवर्त्येव द्वित्वस्य चाभादिरित्या
दौ तत्रैक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितिरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानुद्यमानविशेषणोचित्यर्थः अनुपस्थितौ लिङ्गकाले चोदीचामातः स्था
न इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यंतमिति सूत्रे षष्ठ्यंतस्यानुकरणान्शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्स्यैर्लुकि अत्वसंतस्य निदीर्घेनेति भावः पदमिति तच्च संभवतिसामानाधि
कारेण यदंगतस्यांगस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्द्वित्वेति यादौ तु सामानाधिकरण्यं भवान्मिदिमृजोरनयवसेक इति संबध्यते अवश्यं दीर्घेत्यादि एतच्च ऊ
दालोपस्वदीर्घलुत इति सूत्राद् ह्रस्वदीर्घलुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः कृत इति यो जनयालभ्यते ह्रस्वेत्यादिकिं दिवउत् पुभ्यां अष्टन आविभक्तौ अष्टा अष्टाभ्यश्चोशित्यत्र

सु.प.

सि.के. ८ तात्वनिर्देशज्ञापकाज्ज्ञशसोर्विषयेप्रवर्तमानस्याष्टनइत्यात्वस्याचःस्थानिकत्वेसतिनैतत्सिध्येदितिदिक् षष्ठ्यंतपदमिति तच्चसतिसंभवेसामानाधिकरण्यानैवसं
दी.त. वध्यतेनैवैयधिकरणेनतेनह्रस्वोनपुंसक इत्यजंतप्रातिपदिकस्यैवह्रस्वः श्रीयं नेहसुवाक्ब्राह्मणकुलं १ शमामृष्टानांदीर्घइत्यत्रसामानाधिकरण्यासंभवात् शमादी
८ नामचइतिसंवध्यते तेनशाम्यतीत्यादिसिद्धम् वाक्यस्पष्टः पुनइत्यत्रसामानाधिकरणसंभवेपिटेग्रहणसामर्थ्यादेरवयवस्याचःकृतइतिव्याख्यायते अन्यथाअलो
त्यस्याचश्चेतिपरिभाषाभ्यामेहिकृष्टेत्यादिवाक्यं तस्याचः कृतसिद्धौ किमनेनटेग्रहणं तेनआयुष्मानेधीद्रवर्म—नइत्यादिसिद्धतिइतिदिक् ॥३॥ आद्यंतौटक्तौ
भविता आर्द्धधतुकस्येद पाययति शाच्छासाद्वेत्यादिनायुक् पुरस्तादपवादस्यानेनयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेननुपरत्वादयवाच्यतेतेनचरेष्टः
षोष्ठकइत्यादयः परासंवभवंति मिदचोन्त्यात्यरः स्थानेयोगत्वस्यपरश्चेतिपरत्वस्याचायमपवादः यशंसिवनानि नपुंसकस्यजलचइतिनुसृष्टादिहृधादिभ्यश्चमृ ननु
पूर्वयोगवदयमपिपुरस्तारंप्रादत्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्त्वितिचेन्न बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तंसर्ववार्थतेइतीहाभ्युपगमात् अन्यथाश्रमोमिक्तर

आद्यंतौटक्तौ १११४६ टिक्तौयस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौक्तः मिदचोन्त्यात्यरः १११४७ । अचइतिनिर्द्धारणषष्ठी अचामध्ये
योन्यक्तसंज्ञात्परस्त्वैवांतावयवौमित्यात् षष्ठीस्थानेयोगा १११४८ अनिर्द्धारितसंवंधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगाबोध्यास्थानंचप्रसंगः ।

णव्यर्थस्यात् नचअवगार्यएवमकारः स्यादितिवाच्यं तृणहइमितिनिर्देशात् अचामध्येइति सूत्रेजात्यभिप्रायेणाचइत्येकवचनमितिभावः अचामध्यइतिकिं मुंचति
लुंपति अन्त्यादचः परामित्यात्इतिप्राचोव्याख्यायानैतत्सिध्येत् शेमुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेनमित्यपरिभाषायाअनुपस्थितिप्रसंगात् अस्येतुअचोन्त्यामि
त्स्यादिति व्यत्यासेनयोजयित्वाप्राज्ञेव्याख्यानमपिकथंचित्समर्थयंत पूर्वसूत्रादंत—इत्यनुवर्तते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादतोव्याचष्टे अतावयवइति तेनवारीणी।
त्यादावङ्गस्यनातत्वेनदीर्घः सिद्धः परादित्वेसनसिद्धेत् अभक्तत्वेनुवहंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिखशिअरुद्धिषदितिमुम् मोनुस्वरोनस्यादपरंतत्वादितिभावः यत्तु
केश्चिदुक्तं अभक्तत्वेवारीणीतिदीर्घोनस्यादितित्तेरादियहणशब्दिनुमर्थमितिअंगसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैवदूषितप्रायं षष्ठीस्थानेयोगा स्थानेनयोगोऽस्यास्तीतिविग्रहः
निपातनादेत्वं षष्ठ्याः संवधमात्रवाचित्वेपीवशास्त्रेयाषष्ठीसास्थानेयोगाबोध्या किमविशेषरोनेत्याह अनिर्द्धारितेसंवंधविशेषेति अनिर्द्धारितेतिकिंकुदुपधा यामो

राम
८

हः शांसर २३। हः शोरित्याद्यवपधासंनिधानेनावयववष्टीत्वे निर्णेतो गोहः शांसरत्यादौ भाभूता सति हितत्रापि स्थाने योगत्वे गोहिशासि स्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ईदितो स्यातामिति रिक्ता स्थानं च प्रसंगः दत्तान चास्य प्रसंगार्थकत्वे विवदितव्यं। दर्भाणां स्थाने शरैः॥ प्रस्तुतित्वमित्युक्ते दर्भाणां मिति प्रसंगरतिपत्तीतेः एवं चरको यत्नीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यत्नीच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येता॥ स्थाने सदृशतम इति॥ अर्थान्प्राप्यमाणानां तु मध्य एव। अत एव गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो नादृहस्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः तात्वादि रूपे स्थाने योतरतमस्तत्प्रयुक्तान्त्यवानिति यावत्। सुप्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति तदेतदहं यत्रानेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतो यथा दध्यत्रा तालुस्थानस्य कारस्य तालुस्थानोपकारः। अर्थतो यथा। त्रा तं उपयुवतिः। वतं उशब्दो हंतडाच्चेति गोत्रापत्येयत्रा तस्य लुकस्त्रियामिति लुक्। शार्डरवादि त्वात्तडीना वतं डीचासौ युवतिश्चेति विग्रहे षोढायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्तृधारणे न्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतं डापत्यवाचिनो वतं डी शब्दस्य तदपत्यवाची वा तं उपशब्दो भवति। न तु वतं डादिः॥ गुणतो यथा। वाग्धरिः। घोषवतो म

स्थानेतरतमः ४४५। प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। यत्रानेकविधमातर्यं न तत्र स्थानतः आतर्यस्वलीयः। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ४४६। सप्तमो निर्देशो न विधीयमान इत्यर्थः। न्तरेणाऽव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं॥ २२ हा प्राणस्य तादृश एव घंकारस्य प्रमाणतो यथा। अमुं अमूना अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घ उकारः। तमप्यग्रहणं किं वाग्धरिः। व्यवहारे होन्यतरस्यामिति पूर्वस्य पूर्वस्य क्रियमाणे मन्त्रप्राणत्वसाप्येन द्वितीयेन वेदत्वसाप्येन तृतीयेन च भाभूता किंतु नारवानमहाप्राणचतुर्थोद्य एव यथा स्यादिति न चेत्ता। स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आतर्यवानकारोनेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यंता नुकरणमिदम्॥ निःशब्दो नैरंतर्यपरः दिशि रुच्चारणक्रियः। अचियणित्युक्ते व्यवहिते च सति प्राप्तं समव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्य वेति नियमता। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनमा पूर्वस्य वेति किं। रघुरदकम्॥ अत्रोकारस्य भाभूता। अव्यवहितस्येति किं। अग्निविदत्रा सोमसुदत्रा व्यवधानं चात्र वर्णलु तमेव निषिध्यंते न तु कालकृतम्। संहिता अधिकारजापकात्। अन्यथा निर्दिष्टग्रहणदेवा संहितायां यणस्य प्रसंगं किं तेन संहिताधिकारणतो व्याचष्टे। वरं न्तरेणेति एवं च संहिताधिकारवहिर्भूतविधयः। कालव्यवायेऽपि संभवतीति तत्रादिष्यारत्यादाववग्रहेष्या न ड्-ऋतो हं दे देवता हं देचेत्यादिना ऊतरप- देव

नोवदिता आनश्रदयो भवतीति रिक्ता।

१
 सि. के. १०-त. ६
 तस्मादिति उत्तरस्येति किंति दुःखं इति निश्चितं उत्तरस्यैव यथा स्यात् अग्निमीडे। नेह र्दे अग्निमा। अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुक्त्या लभ्यते उत्तरं
 स्थानं उत्तरं संस्तं भनमित्यादौ उदस्येति पूर्वसर्वलो न प्रवर्तते अलो न्यस्या स्थानवच्छिन्निर्दिष्टस्य य उच्यते सो न्यस्यालस्थाने स्यादित्यर्थः। तदादीनामः। सः यः स्थानवच्छिन्निके आर्ध
 धातुकस्येदं चकारात्पूर्वमाभूत् ॥ इदं च वच्छिन्नस्थान इत्यनुक्त्या लभ्यते। अल इति किं। पदस्येति अधिकृत्य विधीयमानं वसुं स्वसिति दत्त्वं परमानुदभ्यामित्यादावन्त्यस्य प
 दस्य माभूत् ॥ डि. च ॥ अयमपि इति अवडः स्फोटायनस्य ॥ गवाग्रमा। अनडः सौ सखा। परस्य पदिति। तस्मादित्युत्तरस्य आदेरिति न सूत्रितम्। आदेरित्यंशस्य सर्वादेश
 बाधकत्वापत्तेः सिद्धं तेन परत्वात् सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। आदेर्वोध्यमिति। आदेरलो बोध्यमित्यर्थः। अल इति तु अनुवर्तते। अनेकाला। अलो भूः। वेम
 वाननु निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति। तन्किमनेनानेकालग्रहणेन न चालोऽत्यस्येत्यं त्वस्य सादिति शंका ॥ डि. चेत्यस्य भिन्नमात्रे
 तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १४७॥ यच्च मी निर्देशेन क्रियमाणं दुर्यम्बर्णान्तरेणऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयमा। अलोऽन्यस्य ॥ १४८॥ वच्छिन्निर्दिष्टा
 ऽन्यस्यादेशस्यात् ॥ डि. च ॥ १४७॥ १४८॥ अयमप्यन्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य ॥ १४९॥ परस्य यत्किं हेतुं कार्यं न ज्ञे
 स्यादेर्वोध्यं। अलो न्यस्येत्यस्यापवादः। अनेकाला शित्सर्वस्या ॥ १५०॥ १५१॥ अलो न्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि
 त्वाभ्युगमात्। उच्यते ॥ अनेकालग्रहणभावे रामैरित्यादावैसादेशः। आदेः परस्येति भंकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्यात् ॥ परत्वाद्नेन बोध्यते ॥
 ने इति दिक्। शित उदाहरण इदमद्रश इत इत्यादाविति आदिशब्देनातोभिस इत्यादि गृह्यते ॥ परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तां म
 न्वनेकाला शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादिति उत्तरस्यादेरिति पक्ष्यतां किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन ॥ न चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्त
 त इति वाच्यं। तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवर्तिसिद्धेः। मैवं। ब्राह्मण अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यं पूर्वयोरपि जशसो शप्रसंगात् यथा
 सुसूतसूत्रे भ्युपगमेन तस्यैव शः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्य इति। अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः। अनेकाला शित्सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तर
 स्यादेरिति सूत्रिते परत्वात् सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदवि शेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस अष्टन अस इति स्थिते अष्टाभ्य औ

शित्यस्यदित्योरेकं प्रतीत्वा व्याप्तित्यायेन मष्टनो गान्धर्वे तदपि जशसोरोशस्यात् व्याप्तित्यायस्तु प्राग्गीश्वरान्निपातारतिपठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वर इति सू-
 त्रावधिवात्वं स्यात्तथा मिह वीश्वरेतोऽस्तुक्तं गुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः ततश्च सर्वदेशेनोत्तरस्येत्य-
 स्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणं न ह्यन्यथं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृतं तु आदेरित्यस्य सर्वदेशवाधकत्वं स्यात्तथा चातोमिसरोऽस्य देशादेरेव स्यात्ता अनेकाल-
 सूत्रस्यास्तेभूरित्यादेव रिता र्थत्वात् यथा न्यासे तु उत्तरस्येत्यशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जशसोरोशस्यान्तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रित-
 मित्यादि मनोरमायं यस्यापि अयमेवाशयः इति अन्ये तु यथा श्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयंति तद्यथा ॥ न सूत्रितमित्यस्यानेकालशित्सूत्रात्प्रा-
 नसूत्रेनार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वदेशवाधकत्वापत्तिरित्याद्यनिमग्नविरोधात् किंतु न ह्यन्यानुकृत्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्राक् न सूत्रितमित्यथोभ्युपेयः एवं चानेका-
 लसूत्रात्प्राक् सूत्रिते तु नास्ति वश इति मनोरमायं यथाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणं न ह्यनित्यलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रात्तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्येत्यस्मात्प्रा-

तमिति

स्वरितेनाधिकारः ॥ ३१ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतम्वोध्यं ॥ ॥

नेव पठनीयः अष्टनो गान्धर्वयोरेकं प्रतीत्वा व्याप्तित्यायेन मष्टनो गान्धर्वे तदपि जशसोरोशस्यात् व्याप्तित्यायस्तु प्राग्गीश्वरान्निपातारतिपठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वर इति सू-
 त्रावधिवात्वं स्यात्तथा मिह वीश्वरेतोऽस्तुक्तं गुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः ततश्च सर्वदेशेनोत्तरस्येत्य-
 स्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणं न ह्यन्यथं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृतं तु आदेरित्यस्य सर्वदेशवाधकत्वं स्यात्तथा चातोमिसरोऽस्य देशादेरेव स्यात्ता अनेकाल-
 सूत्रस्यास्तेभूरित्यादेव रिता र्थत्वात् यथा न्यासे तु उत्तरस्येत्यशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जशसोरोशस्यान्तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रित-
 मित्यादि मनोरमायं यस्यापि अयमेवाशयः इति अन्ये तु यथा श्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयंति तद्यथा ॥ न सूत्रितमित्यस्यानेकालशित्सूत्रात्प्रा-
 नसूत्रेनार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वदेशवाधकत्वापत्तिरित्याद्यनिमग्नविरोधात् किंतु न ह्यन्यानुकृत्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्राक् न सूत्रितमित्यथोभ्युपेयः एवं चानेका-
 लसूत्रात्प्राक् सूत्रिते तु नास्ति वश इति मनोरमायं यथाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणं न ह्यनित्यलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रात्तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्येत्यस्मात्प्रा-

सूत्रेणेति चेदत्राहुः ॥ अर्थानुरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं तथाहि अधिकः कारो अधिकारः ॥ अधिकं कार्यं गौणे पिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ तथा च गौणमुस्वभ्या यो यत्र नेष्यते ॥
अपासनाधिकरणदौतवस्वरितः पाठ्यः ॥ किंच ॥ अधिकः कारः कतिरियं यत्पूर्वः सन् परं बाधते ॥ तथा च नुमचिरतृज्वद्वावेभ्यो नुडित्यादिव ह्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः
सर्वे संग्रहीता भवन्ति ॥ तत्र स्वरितपाठे नैव गतार्थत्वादित्यादि ॥ परस्मिन्नेति ॥ परं नित्यं यथा ॥ तुदादिभ्यः शः तुदः ॥ गिरुधरिभ्यः श्रमः ॥ रुणद्धि परमपिलद्युपध
गुणं बाधित्वानित्यत्वात् ॥ तथा ॥ धिनका वा धिनवामा ॥ परमपिलोयश्चास्यान्यतरस्याम्वोरित्युकारलोपं बाधित्वानित्यत्वात् ॥ राडुत्तमस्येत्याह ॥ परादंतरंगयथा
उभये देवमनुष्याः ॥ इह प्रथमं चरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वदीनीति सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिषेधत्वेनांतरंगत्वात् ॥ तथा सवनेति श्रीतिचडिद्वित्वे उपधा गु
णादंतरंगत्वाद्बुद्धिः ॥ असक्तः ॥ पसदपवादो यथा ॥ परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा डिच्चेत्यंतादेशः ॥ दध्नादध्ने ॥ अस्थिदधी ॥ त्यजडा ॥ नित्यादंतरंगयथा ग्रा
मणिनीकुले ॥ नित्यमपीव ॥ कोचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वानुसंकरनिहस्वः ॥ कृते तु नुमि अनजंतत्वात् ह्रस्वो न स्यात् ॥ अंतरंगादपवादो यथा ॥ दैत्यारिः ॥ श्रीशः ॥ परम
परनित्याजरङ्गापवादो नानुमतेतरस्वलीयः ॥ असिद्धस्वहिरङ्गमनरङ्गे ॥ अंतरंगे कार्यकर्तव्ये वहिरङ्गमसिद्धं स्यात् ॥ अकृतव्यूहः ॥ पालि
नीयाः ॥ निमित्तं विनाशो मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषा प्रकरणं ॥ संहितायां इत्यधिकृत्य ॥ ॥ ॥

पिसवर्णदीर्घं बाधित्वा अंतरंगत्वाद्गुणे यल्लिचं प्राप्तेः पवादत्वात् सवर्णदीर्घः ॥ तथा उन्मौ ॥ उन्मः ॥ सुल्वौ ॥ सुल्वः ॥ इत्यन्तरंगत्वादियडिउवाडिचप्राप्तेः पवादत्वादे
रनेकोचदस्योः सुपीतियण्यद्यष्वन्तरोऽन्यत्र चरितार्थः ॥ तर्हि परांतरंगभ्यां बाध्यत एव तथा हि डिच्चेत्येत्वदन्यार्थउकारयुक्तेष्वनडादेशचरितार्थत्वात् ॥ तडि
मप्रवर्तते किंतु परेणैकालशिर्षित्यनेन बाध्यते ॥ जीवतात् ॥ भवेतात् ॥ अयजेरं दमा ॥ ग्रामेहा ॥ सर्वे दस्यमा ॥ अत्र अयजेरं दं ॥ ग्रामे इह सर्वे द इत्यमिति स्थिते
अंतरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो न बाध्यते ॥ तस्य समानाश्रये दैत्यारिः ॥ श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ असिद्धमिति ॥ तेन पचावेदमित्यादौ एतत्पक्षेन ॥ अकृतव्यू
हादिति ॥ अकृतं कार्यं इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैष्यर्थ्यं स्यात् ॥ अत आह ॥ निमित्तं विनाशो मुखं दृष्ट्वा ॥ लोके सिद्धार्थकथनमेतत् ॥ यद्वा ॥ अस्य सर्वेना
येतत्कथनात् ॥ त्वितेतत्कथने इत्यूहः ॥ कार्यं विशिष्टो यत्कुहो विनाशो मुखं निमित्तं कार्यं ॥ अकृतो व्यूहो यस्मै अकृतव्यूहादिति ॥ यद्यपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयतीति

मु.
सि. कौ.
दी. नु.
११

यापीतवदधीतेरसुक्तेपुत्ररतिगम्यगतेरतिचेदवाहुः। द्विविध आदेशः प्रत्यस आनुमानिकश्चेति। अस्मेर्भूः। इत्यादिः। प्रत्यसः। तेजुरित्यादिस्त्वानुमानिकः। एकरित्य
नहिदकारेणकारांतस्थानी अनुमीयते। उक्तांरेणचोकारांत आदेशः। तथाचनेः सुप्रतेफलितोर्थसुत्रासयादेशग्रहणे प्रत्यसस्येवग्रहणं। नत्वनुमानिकस्यस्याना आ
देशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहो नपचत्वित्यादेरुडंतत्वात्पदसंज्ञसिद्धिर्नचेरुत्तरित्यादियथा श्रुतमेवासु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्परमविष्यतीति चेन्न।
अर्थवत्येकस्यान्यादेशभावेविश्रांतेर्वाच्यत्वात्तस्यैवप्रसंगसंभवात्। तथाहि। षष्ठीस्थानेयोगेयुक्तंस्थानंचप्रसंगः। सचार्थवतः अर्थप्रत्ययार्थशब्दप्रयोगात् यद्यपि
ज्ञैःसिजासवसंभवी रंतयापिसतिसंभवे अर्थप्रयुक्तएवप्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेनज्ञाप्यते। उक्तंचा सर्वसर्वपदादेशास्ती पुत्रस्यपाणिने एकदेशवि
कारेहिनित्यत्वंनोपपद्यतेरतिपदमिहार्थवत्। यद्यतेःनेनेतिव्युत्पत्तेः यद्यपिसर्वविकारेसुतरांनित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीहविकारएवनास्तीतितात्पर्यमेतच्चशब्दकौमुभे
अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ। १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्परनिमित्तोऽजादेशस्थानिवत्स्यातास्थानिभूता रचःपूर्वत्वेनदृष्टमविधौ कर्तव्य इति
स्थानिवद्भावेनापि नपरान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसंवर्णः नुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। १।१।५८। पदस्यचरमावयवेद्विर्वचनोचोचकृत्तयेपरं नि
मित्तोऽजादेशोभस्थानिवत् रतिस्थानिवद्भावनियेधः। मलाज्जश्रुशि। ८।४।५३। इतिधकारस्यदकारः॥ ॥ स्पष्टमा अनल्विधौवितिकं। यश्चा
लाविधिः यश्चालः परस्यविधिः यश्चालिविधिसुत्रमाभूता तत्रालाविधौ यथाबूढोरस्केना अत्रसकारस्यस्थानिवत्वेनविमर्गवदुत्वमाश्रित्याऽव्यवायदन्निणत्वंनाम
अलः परस्यव्याधौ पंथाः इहहल इत्यादिलोपोना अलाविधौ युक्तमः। लोपोव्योर्वलीतिलोपोननचोत्वविधिसामर्थ्यालोपोनभवेदिति शक्या द्युयानमित्यादौ तस्यसावका
शत्वात्। अलिविधौयजेः कृत्कृत् हश्चेत्युत्वंना नचेहस्थानिवद्भावेनजातेषुत्वे आद्रुणेऽवादेशेचकृतेहलिसर्वेषा मिति नित्यंलोपेनकरदृष्टिरुपसिध्यत्येवेतिवाच्यक
पिष्टरतिरूपंतरासिद्धिप्रसंगात्। सिद्धांतेतुकरदृष्टमोभगोअघोपूर्वस्यतियत्वेलोपविकल्पः। कपिष्टरतिचरूपद्वयमभ्युपगम्यते। अल्विहस्थान्येव्यवतद्विधौहियजा
दित्वाभिन्नंनचदेशोदयवोननुस्थान्यवयवसुथारुदितामित्यादौरुदिरभ्यरतिवलादिलक्षणदृष्टसिध्यति। तदेतदाहा ननुस्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेदय
थाकथंचेन्ननुस्थान्येनैवेत्याहप्रहस्तेनप्रपठ्येतत्रवलादिलक्षणरणना॥ अचःपरःस्मिन्पूर्वविधौ॥ अचःकिं। आगत्या। बाल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तुकिं कर्त
एवगृह्यतेतेनराभायेत्यादौ सपिचेनिदीर्घः सिध्यति तदेतदाह३

येनन्यनिवत्त्वनरसिनकिं। आदीन्यन्यत्वादित्येनचनपरनिमित्तनेनयीवण्योरितिलोयेकर्तव्येतन्नस्यानिवत्त्वं पूर्वविधौ रतिकिं नैधयः। निपूर्वाद्वाजः उपसर्गो
 किः अतिविपः व्यवहृतश्चानियनरतिठका। आकारस्यस्थानिवत्त्वेतुअचत्वव्यपदेशेन अचत्वं विरुद्धत्वात् अथेतानहिप्रपुत्रोहिपुत्रव्यपदेशंलः भजेनन्वेवम
 विविधग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येतिवैधावकार्ये कर्तव्येदत्तर्थायासे संशक्यत्वादिति चेन्ना पूर्वस्यविधिः। पूर्वस्माद्विधिः। रतिसमासद्वयलाभाय विधिग्रहणात्। यद्यप्यत्र
 पंचमीसमासपक्षो मृतेनोक्तस्तुपि पूर्वस्मादपि विधौस्थानिवद्भावपक्षेतुअडव्यवायदत्येवात्रणत्वमितिपदन्नादिप्रघट्टकेस्वीकृतएवमः। अन्विध्यर्थमिदं रतिने
 नवत्रश्चेत्यत्रपस्यसंप्रसारणे तयानसंप्रसाररतिनिषेधात्। नचौरदत्तं परनिमित्तनेतिवाच्यं। अंगास्त्रिमेप्रत्यये परेतद्विधानात् पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरितिपंच
 मीसमासपक्षेतुप्रयोजनं। तन्वते। इहयणादेशस्यस्थानिवद्भावान्नेह। अत्रहितनित्यंगनिमित्ततच्चस्थानिभूतादुकारान्युदा मिति। नन्विदं नप्रयोजनं व
 हिरंगस्ययणसिद्धत्वादित्यगमस्यात्राप्रसक्तेः। नचनानंतर्यरतिनिषेधः। यत्रांतरंगेवहिरंगेवाचोरानंतर्यमितिहरदत्तादिमतेनिषेधप्रवृत्तावितिउत्तरकार्येय
 त्राचानंतर्यमाश्रितं तत्रवहिरुप्रकृतिर्नेति कैयटमते तदभावात्। नचैवमपीपचन्नितिप्रयोजनंभवत्येव। इहहिअन्तेरकारस्यचातो गुणरतिपरस्परत्वेतस्यचप
 रादिवद्वा वाज्जिग्रहणग्रहणे सति सिजभ्यस्तेतिजुसप्राप्तेति एलोपस्यएकादेशस्यवास्थानिवद्भावान्भवतीतिवाच्यं वितहिलडयेवी नमयेक्षिः संभवतीतिनत्या
 हचर्यादभ्यस्तारपलडः एवद्वेर्जुसविधानात्। नचसिचासाहचर्यात्तुडएवग्रहणमस्त्विनिशंकं विप्रतिषेधेपरमितिपरसाहचर्येपलीयस्त्वान्नचैवमथरभ्य
 स्तादित्यदादेशस्यानिवारणायपंचमीसमासपक्षो आवश्यकमितिवाच्यं चउकारस्यान्तेरकारस्यचातो गुणरतिपरस्परत्वेकृतेसस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः अवत्वेकादेश
 स्यपरदिवद्वावाज्जिग्रहणग्रहणंभवति। अलविधौ अंतादिवद्वाग्रहणे। अन्यथाअयजेरंद्रमित्यादौसर्वर्णदीर्घोड्वोरएवस्यात्। असुवापरादिवद्वावल्लथा
 पिककारस्यात्स्यादित्यदादेशोक्तव्येतादेशेनस्यानेवदत्तविधित्वात्। तस्मात्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एवचेदत्राहुः। पंचमीसमासप्रयोजनतयाअपीपच
 नित्युदाहरणमगवत्तुनेहसाहचर्येनियामकात्तयासंमतम। द्विस्त्रितुरितिसंवेकत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात्साहचर्येनसर्वत्राश्रीयतेएवंचभवतेर्यडलुकिअभ्य
 स्ताथयस्यजुसप्रदत्याअवाभुवुरितिरूपसिध्यति। अतरतिनियमस्यसिचः परत्वमाश्रित्ययोजुस्मात्तस्मात्तपरतयामाधवादिभिर्व्याख्यातत्वात्। अतस्मात्तस्या

मु.
सि.कौ.
टी.न.
९२

तानां द्वंद्वः ततो विधिश्च १०

योजुसन्त्यत्वात्तुकाप्रवोभ्रवुरिति मूले यद्दुलुङं ते पूजमा तथा चावोपच नित्ये तस्मिन् द्वये पंचमी समासपक्ष आश्रयणी पक्षेति अन्ये त्वाहुः। पञ्चमी समासपक्षप्रयाज
नतया भाव्ये वेमिदित्वा चित्ति क इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् न तस्य वैयर्थ्यशंका कार्या। यद्यपि यङोः कारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि एकाच उपदेशो नुदात्तादिव्या
दिविहितविशेषणश्रयणादेव इति निषेधा प्रवृत्तौ मिदं यङं तात्तु चिद्विहितेति रूपं ससाधतथापि मायिति क इत्यादिसिध्यर्थसपक्षोभ्युपगंतव्यः न च मथितं
पण्यमस्य मायितिक इत्यत्रापि तदस्य पण्यमिति ठकि इकादेशे च कृते यस्येति चेति लोपादिसुसुक्तांतादिति रकस्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यलोपस्य स्थानिव
द्भावं विनैव सुपरिहरः तस्य क इत्यत्र स्थान्यादेशो रकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अलविधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशो न भवतीति कादे
शाप्रसक्तेर्मायितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पंचमी समासपक्षाश्रयणे नेति वाच्यं मथितयतेः किपिटिलोपलिलोपयोर्वैरूप्यत्वेनैव मथितातेन चरनिमथि
निक इत्यत्र चरनीति चेत् किं तस्यैकादेशसिद्धये तस्य स्थान्यावश्यकत्वात्। न त्वत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशोपवादः कादेशः सुपरिहृतानि ये तादृशकल्पनायां
आन्यभावः शंका मायितिक इति भाव्यो दाहरणस्यैव मानत्वादिति स्यादेतत् पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं। संनिहितचेत्तत्र यं स्थानी आदेशा
निमित्तं च तज्ज्ञतावत्स्थानि न अवधिः। तस्यादेशो नापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते। वैय्याकरण इत्यत्र एकारस्यायादेशोपत्तेरित्याशंका हा। अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति पू
र्वत्वमुपलंक्षणं न तु विशेषणमिति भावः॥ न पदांता॥ यदांतादीनां चरं न कर्मषष्ठयंतस्य समासः। विधिश्च श्चभावसाधनो विधानं विधिरिति सूचद्वंद्वं ते श्रूयमा
णत्वात् त्वेकं संवध्यते। षट्स्य चरमावयवरति वृत्तं वेतीति वृत्तवीः। वृत्तं वातीति वृत्तवाः। तमात्रेष्टेष्टवयनिततो विच वृत्तवृत्तहलोपो व्योर्वालीति वलोपो वटि
लोपस्य लिलोपस्यैव पदानवयत्वात्। पदांतस्य स्थाने धिघौ नेति व्याख्याने तु न पदांतेति स्थानिवत्त्वनिषेधा हलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितां द्विर्वचनादौ
चेति यलोपस्य आदिशब्दार्थः। वरेरति नुवरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं स ह विवक्षाभावेपि निपातनात् द्वंद्वः सप्तम्यलुक् च। अथो दाहरणमपदांते
कानि श्रुति कौस्तुभः इत्यणवादेशयोः कर्तव्ययोः श्रसारलोपो न स्थानिवत्॥ न चेकारौ कारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवालोपो न स्थानिर्वादेति वाच्यं। वाक्या
दयोर्भूत्यपदांतसंस्क्रियते रतिपक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्वात् यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडिः कर्तव्यः च इत्यलोपो न स्थानिवदिति उदाहरणं

वास्थानिवत्वात् न च सुवन्तासिजिदिति हरदत्तादिमते अंतर्वर्तिसपापवादत्वात् न पदांतेति निषेधः शंकाः विधेयस्य लोपस्य च

[illegible]

५
सि.को.
टी.न.
१३

एलिलोपोननुततः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौ एलिलोपेकृते एकाचउपदेशे इति इणनिषेधः॥ तर्हि एलिचाव्यवधानान्निषेधप्रा। सरक्तालो। तिसैटीत्यनर्थकं
सतस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितं। ननु जस्त्वविधौ
न्यपदत्वाज्जस्त्वस्यानैवं। इष्टवदित्यतिदिष्टयाभसंज्ञायापदसंज्ञायावाधाज्जस्त्वाप्रवृत्तेः। चरि। जसतुः। जसुः। दसेर्लिटिअतुसउसचगमहनेत्युपधालोपः
स्वरिचेतिचर्त्वेप्रतिनस्थानिवत्। भाव्येतुपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यवष्टुभ्यद्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। तद्रीत्यानुसलोपेधत्वेचकर्त
व्येस्थानिवद्वावशंकैवत्रासीतिबोध्यम्॥ अदर्शनलोपः। अत्रदृशिज्ञानिसामान्यवचने। दर्शनंज्ञानं तदिहशब्दानुशासनप्रस्तावच्छब्दविषयकंसतश्र
वणंसंपद्यते। तच्चश्रोमृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणं। नत्वेवंलोपोव्योर्वलीत्यादौवकारयकारौनश्रोतव्यावितिश्रोतव्यापारएवनिषिध्येतप्रयोक्तव्यापार
अदर्शनलोपः॥ १॥ १॥ ६॥ प्रसक्तस्यादर्शनंलोसंज्ञंस्यात्॥ संयोगान्तस्यलोपः ॥ २॥ २॥ ३॥ संयोगान्तंयत्पदनदन्त्यस्यलोपस्यात्। इतियलो
पेप्राप्ते। यणः प्रतिषेधोवाच्यः॥ यणमयोदेवाच्ये॥ मयइतिपञ्चमीयणइतिषष्ठीतिपक्षेयकारस्यापिद्वित्वं। तदिहधकारयकारयोर्द्वित्ववि
कल्याचत्वारिरूपाणि। एकधमेकयद्विधद्विधमेकयं एकधंद्विधंमुद्गुपास्यः मध्वरिः धावंशः लाकृतिः उच्चारणमनिषिद्धंस्यात्। अत्राहुः॥ अस
तिश्रवणेउच्चारणमनर्थकमेवेतिसामर्थ्यावणनिषेधेतद्धेतुभूतउच्चारणमपिनिषिद्धंभवतीति। प्रसक्तस्येति। इहस्थानेइत्यनुवर्तनादेतद्व्यभ्यनो प्रसक्तस्ये
तिकिं। दधि। मध्वित्यादौतुगागमोमामूत। अस्तिहितत्रक्किपोदर्शनंतच्चलोपइतिप्रसक्तविशेषणभावेप्रत्ययलक्षणेनतुक्तस्यादेवेति दिक्। संयोगान्त
स्येति। तदंतस्येवि। अलोपस्येतिपरिभाषयतिभावः। यद्यपिविशेषणेनतदंतविधिलाभात्। संयोगस्येवसूत्रयितुमुचितं तथापिप्रत्येकंसंयोजनइतिपक्षे
दृष्टकरोतिइत्यादौलोपवारयितुंसंयोगावंतौयस्येतिद्विवचनांतैनसमासलाभा र्थंअंतग्रहणंइतिमनोरमायांस्थितं। संयोगइतिमुहासंज्ञाकरणसाम
र्थ्यादेकस्यसंयोगसंज्ञानभविष्यतीतिअंतग्रहणमित्यक्तंशक्यंयणः प्रतिषेधइतिवा चनिकमिदं। यद्वावाच्योव्याख्येयः। व्याख्याचद्देधाश्रुलोश्रुलीत्यनो
श्रुत्वेग्रहणमसंज्ञस्यसंज्ञएवलोपोविधियतइति। अंतर्गलोपेकर्तव्येवहिरंगस्ययणोऽसिद्धत्वमितिवा। नचषष्ठीपरिभाषात्रैपादिकंमंतरंगलोपेनपेक्ष्यते

तिवाच्यं कार्यकालपक्षः प्रयुगमात् न च नाजानंतर्यदिति निषेधः उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे आजानंतर्याभावात् तदुक्तं संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधः न वा स
 लोपादहिरंगलस्य हेति चत्वारिरूपाणि ति इह धकारस्य हित्वे जश्चे कृते पूर्वत्रासिद्धी यमहित्वे इति जशोऽसिद्धत्वाभावे न लुप्त्यभेदात् पुनरुक्ता
 रहित्वे पक्षो रूपाधिक्यमस्ति अत्र केचिदाहुः उकारात्परस्य यरो हित्वे कृते पुनः लुकारात्परस्य यरो हित्वे न भवति निमित्तभेदाभावादिन्याशयेनेदमुक्तमि
 त्ति तेषां तु दादिगणे वत्र श्वेत्यत्र उरदलस्या चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् न संप्रसारण इति वस्योत्वेनेति समाधानग्रंथो मूलस्थो विरुध्येत भागमिति तस्य
 लिलेभेदाभावादिनिदिक्ता अन्ये तु धकारस्य जश्चे कृते पूर्वत्रासिद्धी यमहित्वे इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्हित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदान् अतएव संप्र
 तेत्यादौ परसवर्णहित्वं भाष्यकृता उदाहृतं षट्संतस्य त्रसकारहित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धी यमहित्वे इति मनोरमायां मय्युक्ता एवं यकारेपि हित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ
 सस्यभावः आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात् स्थान्यादेशव्यजयोश्च भेदान् यनूक्तं मनोरमायामेकस्या व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदवप्रवतत इत्येकः पू
 र्वपरयोरितिसूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात्कथं पुनर्हित्वप्रवृत्तिरन्यथा हित्वानंत्यापनेरित्यादितदवधाननिवंधनं तत्राधानादिशस्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैविकस्मिन्प्रयोगे गु
 णदिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगांतरइत्याशंक्यजोतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगांतरेपि गुणादिशस्त्रप्रवृत्तेः एवं सिद्धांतितत्वात् ननु सकृच्छास्त्रप्र
 वृत्तेः आनंत्यापत्तिरपि प्रवृत्तेन दोषः सा हि अनेतर्क्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वाप
 न्यादोषः प्रवृत्तेन नास्ति हित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिहित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पल्लिदिधातोरिति हित्वस्य तु
 नित्यत्वात् नंत्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिविकल्पनादभ्यासग्रहणप्रत्याख्यातां अतएव सर्वस्य हेतुत्वात्पि पुनः पु
 नः प्रवृत्तिरित्याहुः नन्वेको सवर्णइति शक्ये न रूपान्तरमस्त्विति चेन्नैवं समासे तन्निषेधात् न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यं सन्नित्यसमासयो
 शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्थ नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् मनोरमायां तु जश्चेन दकारे कृते तस्य हित्वेनेत्याद्याशयनसकारहित्वेनाष्टौ विसर्ग
 हित्वे न षोडशेयुक्ता हि धमिति यद्यपि धस्य जश्चेन दकारे धद्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैव युक्तां सुहृदयुयास्य इति कर्तृकरणे कृतात्तदुक्तं इति

सि.कौ.
म.त.
१४

तृतीयासमासः। नचिहयणेवदुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणे चेति पूर्वस्थापनेरिति चेन्नैवां संप्रसारणपूर्वत्वे समानाद्ब्रह्म
णमिति वार्तिकोक्तेः। नचैत्रमपिनभूमुधियोरित्येव धः शंक्यः आङ्गत्वेन प्रत्यये परतएव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परतएव यन्निषेधाच्च।
धात्रं शरणि। अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे राभ्यां इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यत्वबाधनात्। सुद्वयपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमि
को न बाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्य वास्तुपित्रुषस इत्यादि निर्देशात् तद्व्यपकात् तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवा तच्च वेत्यतोरूपद्वयं नादिनी। स्त्रीषा क्रोशः प्राये
ण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति पुत्रादिनीति। इह सुप्यजाताविति णिनिः। तत्परं चेति। आदिनियः पुत्रशब्दस्य परेपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स इत्यर्थः
नादिन्या क्रोशे पुत्रस्य णाङ्ग। पुत्रशब्दस्य न द्वे स आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनीत्वमसिपाये आक्रोशे किं नत्वकथ्यने हि
र्वचनम् भवत्येवा तत्परं च। पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपाये। बाहते जग्धयोः। पुत्रहती। पुत्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्रजग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य
णाङ्ग। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु बाह्वि। इन्द्रः। इन्द्रः। राषष्ट्रा। राषष्ट्रा। सर्वत्र शाकल्यस्य णाङ्ग। द्वित्वना। अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घादाचार्याणां। ण
ङ्ग। द्वित्वना दात्रोपात्रं। अचोरहाभ्यां द्वे णाङ्ग। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वासः। हर्यनुभवः। नद्यास्ति। हलोयमांयमि।
लोपः णाङ्ग। हलः परस्य यमो लोपस्याद्यमि। इतिलोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं नुत्यं लोपारम्भफलं नु आदिन्यो देवताः स्येति आ
दित्यं हकि। यमांयमीति यथा संख्यविज्ञानान्नेह माहात्म्या एवोयवायावः। णाङ्ग।
यमित्येके। अन्ये तु हतजग्धयोः परत पुत्रशब्दस्यैवानचि चेति द्वित्वं न चेषामित्यादि नियमसंभवात्। तदर्थं मारंभणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति पुत्रो हतो
ययासा। अस्वागपूर्वपदा द्वे निडौ। एवं पुत्रो जग्धो ययासा पुत्रजग्धी। अचोरहाभ्यां। अचः किं। कुते इत्यादौ नकारस्य भाभूत्। हलोयमांयमि हलः किं। न्याय्यं। इह
यकारादीनां यकारादौ परे यथा संभवमुदाहरणं नु च्यंते सुद्वयपास्यः। मध्वरिः। अत्र यणे मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः। दुर्लभः दु
र्लभो वैकुर्मः। अत्र ज्जोरहाभ्यामितिलस्य त्रस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः। प्रत्यङ्गत्वात्। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः। अत्रावचि चेति डं मां द्वित्वे सत्यनेन डं

कारणकारनकारलोपः। लोपः स्यादिति। ययो हरति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः। लोपारंभफलं त्विति आदित्यो देवता आदित्यशब्दादित्यदित्येति एव प्रत्ययस्येति चेत् नकारलोपे अभिनचयलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः। नचापत्यस्य चतुर्द्वितेनातीत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीति वाच्यं। अक्षिज्ञात आदित्य इत्यादि विवक्षायां तस्या प्रवृत्तिः। यथा संख्यविज्ञानादिति। उक्तोदाहरणेषु लोपारंभफलाभावादे फस्यरेफपरत उदाहरणभावाच्च यथा संख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं। माहात्म्यमिति। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। हलो यरां यरि सवर्णे लोप इति तु न सूत्रितं मूर्धः शर्द्धमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः। एचः कृमादिति। नचत्रैव यथा संख्यसूत्रे वक्तुमुचितं। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्ये निरूढलक्षणभ्युपगमेति लक्ष्याद्ये बोधोत्पूर्वभाविशक्यार्थज्ञानमादाय यथा संख्येतस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचक्रमेण यथा यो न सिद्ध्येरन्मैवं। अंतरतमत्वे नापि तत्सिद्धे। तथा हि। एचः संध्यस्य राणि। ततश्च संवृताकारता लव्य एचः कृमादय अव आय आव एते स्युरचि॥ तस्य लोपः। ५३८। तस्येतो लोपः स्यात्। इतियवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एव चेतं ज्ञापीह न भवति। हरयो विष्णवे। नायकाः पावकाः। वानो यि प्रत्यये। ५३९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौ तोरव आव एतौ सः। गोर्विकारो गव्यं। गोपयसौर्यं त् नावातार्यं नाव्यं। नौवयो धर्मेत्यादि नायत्। गोर्युतौ छन्दस्युपसंख्याने॥ अध्वपरिमाणे च॥ गव्यूतिः। उतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान इत्यत्र वकारात् गोर्युतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणे वकारान्त आदेशस्यान्तवकारो न लुप्यत इति यावत्॥ स्पष्टेकारस्य संवृताकारतालव्योऽय संवृताकारोऽष्ट्यस्य तादृश एव अव ए चो अतो रभूयस्त्वकारेऽकारः। अह्यर्द्धमात्रः। अकारस्त्वर्द्धमात्र एवा एव मौकारेऽप्युकारः। अर्ध्यर्द्धमात्रः। अकारस्त्वर्द्धमात्रः एवं च विरुद्धकारतालव्यस्य एकारस्य निवृताकारतालव्य आ य। विरुताकारोऽष्ट्यस्य विरुताकारोऽष्ट्य आवा वानो यि प्रत्यये। यीति किं। गोभ्यां। नौभ्यां। प्रत्यये किं। गोभ्यां। यकारादाविति। येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन् विधिस्तदा दावल्ग्रहण इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। ओदौ तोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वांती प्रतिस्था निवत्त्वेन निर्णीतत्वादिति भावः। अध्वेति। भाषार्थमिदं। गोर्युतौ लोके पिवा तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः। गव्यूतिः स्त्रीकोशयुगमि

सु
सि. कौ.
टी. न.
१५

निपातितरतिक्तिन्नंतत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भवेनापदत्वाद्धलोपाभावेपि गव्यतिरित्यत्र हलिसर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वालोपः स्यादत आहावं
तेत्यत्रेति वकारो न लुप्यतरति। एवं च हलिसर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारेपरित्यज्यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं सगच्छते। एतच्च तत्रैव स्फु
टीकरीष्यते॥ ३३ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैवापूर्वसिद्धेनियमार्थमिदं। अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते। एचइति चातच्छब्देन यादिस्यत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्ननु सीनिम
हितो विधातुः। न हि स्वस्यैव स्वयं निमित्तं भवति। एवकारस्त्विष्टतो वधास्त्वन्यार्थः। अन्यथा हितनिमित्तस्यैवोपदिभवति तर्हि धातोरेवेति विस्मृतनियमः। संभाव्यते। तत
धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।५८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेव च्छेदनादेशस्तर्हितनिमित्तस्यैव नान्यस्यालव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्निमित्तस्यैव
ति किं। ओयतो। औयता। स्यज्यौ शकार्ये। ६।१८१। यान्तादेशनिपातनार्थमिदं। सेतुं शक्यं स्य्यं। जेतुं शक्यं स्य्यं। शकार्ये किं। सेतु
जेतुं योग्यं स्य्यं पापजेयम् नः। क्रय्यस्तदर्थे। ६।१८२। तस्मै प्रकृत्यर्थाथरत्नदर्थे तारः कीर्णीयुरिति बुद्ध्या आपरो प्रसारिङ्ग्याः क्रय
मन्यता। क्रयणार्हमित्यर्थः॥ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१८। अवर्णपूर्वयोः परानयो र्यवोर्वालोपोऽशिपरे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोपः शाकल्यस्या
सिद्धत्वान्नस्वरसन्धिः। हरएहि। हरयेहि। विह्वरह। विह्वविह। श्रिया उद्यतः। श्रिया युद्यतः। गुरा उक्तः। गुरा वक्तः। कानि सन्ति कौस्तुभ्यत्र
सुस्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणवादेशौ प्राप्नोत परान्तेति सूत्रेण परान्ते विधौ तन्निषेधान्नस्तः। एकः पूर्वपरयोः। ६।१८४। इत्यधिकृत्य॥ आ
हुणः। ६।१८५। अवर्णदचिपरे पूर्वपरयोरेको गुणदेशस्यात्। संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गेदकं। अणरपरः। नृदिति त्रिंशत्संज्ञे
सुक्तननुस्थानेयोः परपरस्मिन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्नरत्नम्यात्कृष्णद्विरित्यत्रा। तवल्कार इत्यत्राला। अचोरहाभ्यामिति यस्मैद्वित्वा
श्वबाज्जव्यदप्यत्र न स्यात्। धातोस्तन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। यादौ प्रत्यये परे धातोरेव च्छेदनादेशस्यादिलव्यमिति। लु
नातेर ज्ञेयता। सार्वधातुकोऽर्धातुको योरिति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओरावश्यक इति ल्यप्तां मयूरव्यसकादयश्चेति समासः। लुपेदवश्यमैक्यत्वरिति म
कारलोपः। लव्यमित्यत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेनियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति। तन्निमित्तस्यैवेति किमिति। एकदेशा सेपेपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः।

ओयतरति आडू पूर्वोद्वेजः कर्मणि लृक् य गात्मनेपदस्य आदित्वात्सं प्रसारणं। पूर्व रूपं। अकृदिति दीर्घः। आहुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेचत्वेनादियादिप्रत्ययनि-
 मितकत्वेनास्तीति भावः। औयतरति वेन एव कर्मणि लृङ् यगादि प्राप्तात्। आडू जादीनामाट् अथेति वृद्धिः। स्यप्यमिति। शकिलिङ् चेति। चात्कत्वां ह्येयमिति।
 अर्हे कृत्यत्वं अथेति यत्। प्रकृत्यर्थो यति। प्रकृत्यर्थो द्वयविनिमयः। लोपः शकल्यस्या। अवर्णपूर्वयोः किं। रध्यत्रामध्वत्र अशिपररति एतच्च भो भगो रति सूत्रा-
 दनुवर्तते। अशिकिं। रसव करोति। अत्र लोपामाभूत्। नचात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः। पूर्वत्री सिद्धेन स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। नचैवमपि हलिसर्व-
 षामिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्का तत्राशीत्यनुवर्त्य अशाहलो विशेषणत्वात् लोपो व्योर्वलीति। लोपसु न शङ्कनीय एव। स्थानिवत्त्वानेति नेपदाते निमृत्स्येक-
 त्वात्। हर एहीति। ओमाडो अथेति पररूपं प्राप्तं तन्निषेधादिति। नच स्थानिवत्त्वनिषेधेऽप्यसिद्धवहिरगमंतरंगमित्यहोपस्या सिद्धत्वाद्यणवादेशोक्त एवेति वा-

मरो मरिसवर्णो णाडा हलः परस्य मरो लोपो वा स्यात्सवर्णं हरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येक धां। असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधा। सति
 द्वित्वलोपे चासति त्रिधा। कृष्णर्धः। कृष्णर्धः। कृष्णर्धः। यणरति पञ्चमी मय रति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं। लस्य लनची चेति तेन त-
 वल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टय द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नो भयो रुभयारपि। तवल्कारादिषु बुधैर्वोध्यं रूपचतुष्टयं॥ ८८ च्यां परद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव

वहिरंगत्वात् नान्न नंतयेति निषेधाच्च। उरणरपरं अनुवर्तते। स्थाने योगेति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थाने ग्रहणं ततो नुवर्तते इति आशयेनाह। तेन स्थाने-
 योगिनि। स्थानेतरतम इत्यतो विस्थाने यदणमिहानुवर्तते। तेन प्रसंगवस्थाया मेवाणरपरो भवति। तदेतच्चाचष्टे। रपरः सन्नेव प्रवर्तते इति। उ३ किं। रं इति
 गोया देयां अणकिं। रीडा दीनारपरत्वं माभूत्। रीडूत्। सत्रीयति रीडू क्रियते। आंतरजम्यादितारे फशिरस्त्वस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ककारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः
 पक्षे द्वित्वमपि कधर्धस्यति भावः॥ ८९॥ सलो कृत्वा। हलाय मामित्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह। हलः परस्येति। हलः किं। प्रत्ना। सररति किं। शार्ङ्ग। मरि किं। प्रिम्
 पञ्चा। अलोपोत्र पूर्वत्रा सिद्धे स्थानिवत्त्वमवतीति चकार परलोप स्यात्। सवर्ण इति किं तर्ही। सवर्ण ग्रहणे सामर्थ्याद्यथा संख्यमत्र न भवति। नेनेशीरा-
 दीन्यत्र उष्यविकल्पेन लोपः सिद्धयतीति दिक्। लोपो चेति। श्यो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। असतिलोप रति। द्वित्वाभावे इत्यनुवर्तते द्वित्वलोपयो रस-

मु.
सि.कौ.
टी.त.
१६

त्रिधमिति। यलोमयलक्षणंतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमिति बोध्यं ॥ ३३ ॥ वृद्धिरेचि पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते। तदाहा आदेचीति। कृष्णे कत्वमिति। कृष्णे निसंबोधने प
थे कपदां एवं देवेत्यपि। इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशंक्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधो नित्य इति केवाचित
कर्मस्मान्न नान्यता वश्यकमिति बोध्यं। एते धत्तुः सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते। तच्च एते धत्तौ विशेषणं न तूठः। असंभवात्। आद्रुण इत्यत आदित्यनुवर्तन एवा
तो व्याचष्टे। अवर्णदेजाघोरिति। प्रष्टौ हरति। प्रष्टवहतीति प्रष्टवाट्। वहश्चेति लिक्। ततः शसिवाह उठ्। गुणपवादतया अनेन वृद्धिः। प्रेदिधरिभिन्मपूर्व।

वृद्धिरेचि ह्। १५००। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशस्याद्रुणपवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्वं। एका एते धत्तुः सु ह्। १५००। अ
वर्णदेजाघोरेत्येधत्तोरुठिच परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणपवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्टौ हः। एजाघोः कि। उपेतः। माभवान्येदिध
त्। पुरस्तादपवादस्यापेनेयं वृद्धिरेडि पररूपस्यैव बाधिका नत्वोमा डे श्चेत्यस्य तेनावेहीति वृद्धिरसाधुरेवा। असादृहिन्यामुपसंख्याने ॥ अ
सौहिणीसेना। स्वादीरेरिणेः। सैरं। खेनेरितुङ्गीलमस्येति खेरी। खेरिणी। प्रादूहोदोद्वेष्ये। श्रौहोः। श्रौहः। अर्थवद्गुणेनानर्थकस्य ग्रहण
म्बन्धेति सूत्रेण जेः पृथक् भाजिग्रहणं तेन उठ्ग्रहणे क्त्वा नमेव गृह्यते न तु क्तवत् नस्यैकदेशः। श्रौहवान्। श्रौहिः। इषरच्छायानुदादिः। इष
गतौ दिवादिः। इष आभीष्टे क्त्वादिः। एषां घञि एयतिचा एष एष्य इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्तेः नेन वृद्धिः। प्रेषः। प्रेष्यः। यस्तु इष उच्छेयश्च
इषगति हिंसादर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वात्। इषः। इष्यः। तत्राद्रुणे प्रेषः प्रेष्यन्। अने चतृतीयासमासे। सुखेन श्रुतः सुखात्। तृतीयेति किं।
परमर्तः। प्रवत्सतरकं म्वलवसुनार्ण दशानामृणे ॥ प्राणं। वत्सतराणं मित्यादि। अणस्यायनयनाययदयदण्डियेतेतदणं र्णं। दशा
र्णं देवः। नदी च दशमर्णं। अणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ ९९ ॥ स्वेधतेर्ल्यतस्य लुडि रूपं। नमाडु योगे इत्याडागमाभावः पुरस्तादपवादा अ

तंत्राविधीन्वाधतेनेतं तामिति न्यायेनैवार्थः ॥ असादिति। आदित्यनुवर्तते। अचीतिचा तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्राणूत्वं। असौहिणीति। उ
हः समुद्रः सोमस्याः सा उहः। असाणमूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टासेना असौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं। असाणां मितस्य उहः
इति न समासे तत्र नो असौहिणीत्येव भवति। ननु तत्र वृद्धिः। अंतरंगेण गुणेन बाधना। अयवादभताया अपि च वृद्धिर्नो शब्दे नयमात्रे उच्यते ॥ १६

पथोक्तं प्राक्। पद्यपवादोऽत्र चोक्तं। अर्थसहितं। पद्योक्तं। त्रिरंगभ्यां वाध्यत इति। स्वादीरेरिणोः। रीरेरिण्योः। रिति काचित्कोः। पपाठः। स्वेरीति। एतत्तस्याः। त्रिरंगभ्यां वाध्यत इति।
 भावप्रसंगात्। ररिन्ग्रहणस्य फलमाह। स्वेनेर्द्विर्नुमिति। यदात्वीर इति घञेन न स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वदौ कृता यो मत्वर्थी यदिति। यदा वामत्व
 र्थी येनेति प्रत्ययेनेन ररिन्ग्रहणेन स्वशब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेशे र शब्दोऽस्तेवेति। पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वेरीति। सुप्यजाता विनि
 णि निरुपपद समासः। स्वरिणीति। अथ प्राग्भागीरिन्ग्रहणमादाय वृद्धिः। केचित्तुलिंगविशिष्टपरिभाषया त्रवृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः। नाम
 र्थकत्वेति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणत्वं संभवेत्यागायोगादिति भावः। प्रेष्य इति। एषसाहचर्यादेव्योप्यनव्ययं गृह्यते तेन एतद्विषयः। कोऽपि प
 ररूपमेव न तु वृद्धिः। प्रेष्यगतः। लघूपधगुणमाशङ्क्य। तयोर्दीर्घोपधत्वादिति। प्रवत्सतरेति। इह केचिद्वत्सशब्दवत्सरशब्दं च प्रक्षिप्यंति तद्वाप्यादावहृष्ट
 त्वादुपेक्ष्य। वत्सतराणमिति। तकारे मकारयोर्द्वित्वेन कल्याचत्वारिरूपाणि। रेफात्परस्य तु अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे यणो मय इति वचनात्तरेण पुनर्द्वित्वे

उपसर्गोदतिधातौ दा १४८५। अवर्णान्तादुपसर्गोदकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति।

एकलङ्घिणेन त्रिणमिति द्वादशाख्यः। शरदति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः। नचेह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव खयः
 शरदतिवार्तिकस्य वत्सर अप्सरादत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। नचवेदेस्सरप्रत्यये परतश्चर्त्तुते तस्यासिद्धत्वात्स्य खयः परत्वेनेति शङ्क्यपूर्वत्रासिद्धी
 यमद्वित्वदत्युक्तः। अतएव मनोरमायां वत्सरत्वं त्रुटकारात्परस्य सस्यद्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥ ३३ ॥ उपसर्गोदति। उपसर्गोक्तिः। खड्गुच्छति। क्रति
 किं। उपेतः। तपरकरणमुत्तरार्थः। इह दीर्घककारादेर्धातोरेवं न व्यावर्त्यालाभात्। धातौ किं। उपकारः। नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति। क्रियाया
 यत्तच्चोपसर्गत्वात्। उपगतककार इति विगृह्य। ह्यायोगत्वं संपादमेवियत क्रियायुक्ताः प्रादयस्तु प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा इति ककारं प्रति अनुपस
 र्गोदति। तथा च। तेषां धातुग्रहणे ककारादिधातुविवृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गोपधोतो राक्षेपान्नत्वत्रेति चेत्सत्या। अतएव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्य
 उपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपतिः ॥

[illegible]

संज्ञाभाषायां च आश्चेति हं हं क्त्वा सवर्णदीर्घादीर्घान्तरप्रभृतोपि प्रक्षिप्यते इति क्लिष्टव्याख्या नमपि नाश्रयणीयां विश्वयाभिरित्यादौ हत्वा द्रव्यसंज्ञेः। सुरा
णामृष्युणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुममोयं पंथाः। अकोकीत्येवेति। अकोकि दीर्घइत्येवेत्यर्थः। सुवचमिति। यथा संख्यसंबन्धेन दध्यत्रित्यादौ चति
प्रसंगाभावात्। अदिति त्रिंशत् संज्ञेत्युक्तत्वात् होतृत्वात् इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारस्यत्वमस्येवेत्यप्रसंगाभावात् दीकारशकारयोः सावर्ण्यासत्यप्यचीत्यनुवर्तनेति
नैव समाहितरूपसिद्धेः श्वेति भावः। अतिरुवात्तिलवेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति क्रतिसवर्णइत्यादि नन्वेवमकः सवर्णइति सवर्णपदाकारो वा
र्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं सूत्रे त्वकोकीति कर्तव्यमिति वियरीत गौरवात् कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः। भाष्यकारेणैतद्वार्तिकं इत्यस्य
व्याख्यानान्नस्येव गौरवमिति। प्रत्याख्याने तु षष्ठीः लकारेणैव विचारयेष्यते। वर्णद्वयद्विमात्रमिति एतेन दीर्घप्राप्ते ह्रस्वः ऋकारो ह्रस्वः लकारश्च विधीयत इति शब्दो
व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितं॥ ॐ ॥ एडः पदांतात् अयवोरपवादः॥ उ-सिड-सोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदांतविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थपदांतादिति स्पष्टं

एडः पदांतादिति। दा० १०८। पदांतादेऽङोऽतिपरपूर्वरूपमेकादेशस्यात्। हरेः वा विहोः वा। सर्वत्र विभाषागोः। दा० १२२। लोके वेद
चैड-नस्य गोरति वा प्रकृतिभावस्यात्यशने। गोअग्रम्। गोग्रम्। एड-नस्य किं। चित्रग्वग्रम्। पदाने किं। गोः॥ ॥ ॥

प्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मन्त्रो रमायां स्थितं। केचित्तु पदांतादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाः पदांतादपि स्यात्। उ-सिड-सोश्चेति सूत्रे तु सुप्संबन्धिन्यतिपरतः पूर्व
रूपचेन्ड-सिड-सोरेवातिपरइति नियमार्थं स्यात् तत्फलं तु हरयः गुरवः। इस्मृतो ये स्मृतय इत्यादौ पूर्वरूपा प्रवृत्तिरित्याहुः। एडः किं दध्यत्रापदांतात्किं॥ वयने लुव
नोअचिनव। अति किं। हरये हविषा विह। तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विभाषा। यद्यपीह छंदसि रनिन प्रकृतं तथापि यजुष्युरइत्यादि प्रक्रमान् छंदस्य
वसंभाव्ये तत्र सर्वत्रेत्युक्तं। तद्वा चष्टलोके वेदचेति। इह एड-इत्यनुवर्त्य एहं तस्य गोरिति व्याख्येयं। प्रकृतिभावइति। एतच्च प्रकृत्या तत्पदमिति सूत्रात्प्रकृत्येव नुदत्ता
लभ्यते। नान्तः पदमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषाति सूत्रेण पूर्व रूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयं। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्व रूप

॥ ॥ ॥ मेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितं॥ ॐ ॥ ॥

सु.
सि.को
टी.न.
१६

प्रवड् स्फोटायनस्य स्फोटोयनेपरपणंयस्यसः स्फोटप्रतिपादनपरोवैय्याकरणः। तस्य स्फोटायनस्य। अत्रापिएडं तस्य गोरिति व्याख्येयं। अगित्येव सूत्रयितुमुचितं
विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। अतीतिनिवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः। गवो ह्यः। इत्यादिनसिध्येदिति भावः। अचिपररति। अत्राचीत्यनुवर्तते। अतीति
तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्या न मेव शरणं गवास्यदति। गवां किरणानां अस्तीवेति विग्रहः। अरणे दर्शनादित्यत्र समासात्। वातायनेरुद्धोयं। पुस्त्यलोकात्। इदं
च। आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदं। इदंच सूत्रं त्यक्तं शक्यं। अन्यार्थस्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव दृष्टसिद्धेरित्याहुः। सुतप्रगृह्यादिसूत्रादव्यवहितपूर्वा
प्रकृतिभावइति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चाप्याह एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारव्यत्वादित्येके। अन्ये तत्र प्रवड् स्फोटाय
नस्य इदंचेति सूत्रे ह्यं प्रकृतिभावप्रकरणयुक्तमपि तद्वहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं। ताभ्यां तदविधानात्। न च अवेड् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गपवा

अवडस्फोटायनस्यादा॥११२३॥ अतीतिनिवृत्तम्। अचिपरेपदानेगोरवडवास्यात्। गवाग्रं पदांतेकिं। गवि। व्यवस्थितविभावयागवां
 सः। इन्द्रेचदा॥११२४॥ गोरवडस्यादिर्द्वागवेन्द्रः। अथप्रकृतिवद्भावः। सुतप्रगृह्याअचिनित्यंदा॥११२५॥ सुताः प्रगृह्याश्चवक्ष्यतेतेग
 चिनित्यप्रकृत्यासुः। एहि कृष्णा३ अत्रगौश्चरति। हरीएतौ। नित्यमिति किं। हरीएतावित्यादावयमेवप्रकृतिभावोयथास्यात्। इकोऽस
 वर्ण इतिहस्वसमुच्चितोमाभूना। इकोऽसवर्णः। कल्पस्यहस्वश्चादा॥११२७॥ पदान्ताइकोऽसवर्णः। चिपरेप्रकृत्यासुर्हस्वश्चवा। अत्र
 हस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभावेसिद्धेतदनुकर्षणार्थश्चकारानकर्तव्यइतिभाष्येस्थितं। चक्रिअत्राचक्रीअत्राचक्रेनापराज्यइति
 किंगोयी। नसमासे॥ वाप्यश्च॥ सितिचापार्थे॥ ॥ दस्युत्वाततस्यकरणस्यनंसपणंरमिगनरुदेणानतस्यार्थंउदउदं॥ पदित्येतेतेति॥

स्यापि निवाच्या पूर्वपापकादत्तस्य अवडसूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्र
करणद्विहितसूत्रद्वयलिखिते तदनुकूलत्वेन सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैव तिष्ठितस्य गतिर्वाध्यम्याहः । सुतप्रगृह्या । प्रकृतिभावे प्रतिश्रुतो नासिद्ध
मुनेर्न नृपप्रकृतिभावविधा वस्यमर्ण्यात् । अचिकिं । जानु उ जाना उ ज्ञः प्रगृह्यत्वे पीह सवर्णदीर्घः । अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्त एव
चिप्रकृतिभावसेन र्हाप्यकादेशः स्यादेव । जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति । इह मय उ ज्ञ इति पाक्षिकेवकारे तु जान्वस्य रुजति । ऐहिकलोति । दराह ।

वेवेतिभुतप्रजातुकृष्णरहीतिउत्तरतंतदसत्वावाक्यस्यदेरित्यधिकारात्। ह्रस्वसमुच्चितोमाभूदिति। अयंभावः। हरीरेणवित्यादौभुतप्रगृह्यत्येतत्प्रवृ
 काशं। यत्रिअत्रेत्यत्रलिकोसवर्णइति। नतश्चहरीएतावित्यत्रपरत्वात्। ह्रस्वसमुच्चितएवस्यानानित्यग्रहणेनुरुतेनत्सामर्थ्यात्परमपिबाधइति। चक्रपत्रे
 ति। इहस्फोरितिकलोपोना। एकाकार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषयाअसिद्धत्वात्। स्थानिवद्वावाच्चापूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितितुनास्ति। तस्यशेषः। सयोग
 दिलोपलक्षणत्वेष्टिभिवस्यमाणत्वात्। पार्श्वमिति। पार्श्वानांसमूहः। पार्श्वेणसर्वत्रैवइतिणस। ओगुएकनसितिचेतिपरत्वस्यभत्वापवादत्वात्॥ ३३ ॥
 सत्यकाचसक्रयोरिति ननुः सत्ययेत्येवसूत्रमस्तु। रधिअच्छतीत्यादाविकोसवर्णइत्यनेनैवप्रकृतिभावसिद्धः। मैवाहोतृकारइत्यत्रप्रकृतिभावस्यम
 क्रयकः। हा११२८। क्रतिपरः कः प्राग्वत्। चक्राविः। चक्षुर्विः। परान्ताइत्येवआर्छता। समासेप्ययंप्रकृतिभावः। सप्तश्रुषीणंसप्तर्षी
 णंवाक्यस्यदेःसुतउदात्तः। दा२। २२॥ इत्यधिकृत्य। प्रत्यभिवादेः श्रुदे दा२। २३। अशूद्रविषयेप्रत्यभिवादेयद्वाक्येनैवदेःसुत।
 स्यात्। अभिवादयेदेवदत्तोहं। भोआयुष्मानेधि। एवदत्ता३। स्त्रियोन्ना। अभिवादयेगाग्यहं। भोआयुष्मतीभवगाग्री। नाममोत्रम्वा
 यत्रप्रत्यभिवादेककालेप्रयुज्यतेतेनैवसुतइत्यने। नेहआयुष्मानेधि। भोराजन्यविशाम्वेतिवाच्यं॥ आयुष्मानेधिभो। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन्
 आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३। दूरादूतेचा॥ दा२। २४। दूरात्सम्बोधनेयद्वाक्येनस्यदेःसुतः स्यात्। सक्तृन्यिवदेवदत्ता३। हेहप्रयोगेहेहयोः। दा२। २५।
 एतयोः प्रयोगेदूरादूतेयद्वाक्येनत्रहेहयोरेवसुतस्यात्। हा३। रामहै३॥ ॥ कृग्रहणस्यावश्यकत्वात्। एतेनाकोसवर्णइत्येकमेवसूत्रमस्ति
 तिशंकायानिरवकाशएव। उक्तदोषाना। तन्तः। सप्तश्रुषीणमित्यत्रेनसमासइतिनिषेधापत्तेश्च। नसमासइतिनिषेधवार्तिकं। हिइकोसवर्णइतिसूत्रेएव
 ननुः सत्यकइत्यत्रेति। सिद्धांतः। अतएवाहसमासेप्ययमिति। एवंचअलवर्णयोरिति। पूर्वोक्तेनिर्देशः संगच्छते। प्रत्यभिवादेइहप्रत्यभिवादशब्देनआशीर्वव
 नमुच्यते। प्रशूद्रकिं। अभिवादयतुवमहो। भोआयुष्मानेधितुयत्तक। आयुष्मानेधीति। अस्तेःसोर्हिः। छसोरिति। एत्वाहुश्रुत्योहर्धिः। असारत्वायः। ना
 ममोत्रवेति। गोत्रस्यादाहरणं। अभिवाः। यगाग्योहं। भोआयुष्मानेधिगाग्यो३। इत्युत्वा। दूरादूतेचाहतेमाह्वानात्तच्चसंबोधनमात्रापलक्षणमित्याहदूरा

स. को.
टी. त.
२०

संवेधनरति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरतिसक्तुं नपिवेत्यादि॥ ॐ ॥ गुरोरनृतः अनन्यस्यापीति। अत्र वदन्ति। यद्यप्यन्यस्य गुरोः सुतार्थोपि
शब्दरतिव्याख्यायते तर्हि गुरुस्थानिकसुतानामेव पर्यायतास्यानेत्याच दूराद्वृत्तद्वितिलक्षणतरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन सुतेन सह युगपत् प्रयागः प्रसज्ये
ता तस्मादपिशब्दगुरोरगुरोश्च देः सुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं। ऐरिति प्रकृतत्वादिति। देवदत्तेति। वाक्यत्वसंयत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः। एवमग्रेपि। सर्वः
सुतो विकल्प्यते इति। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहावपुत्रेति भाष्ये व्याख्याता। सुतस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तुनादत्तव्या
विस्तरस्त्वत्रमनोरमायामनुसंधेयः। यणादिकं करोतीति। अत्र नव्याः द्वादशमगनी इति विष्णु इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे वाधित्वापरत्वादनेन।

गुरोरनृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचीनाशब्दादूराद्वृत्तेयद्वाक्यनस्य सद्भिन्नस्याऽनन्यस्यापि गुरोर्वा सुतस्यात्। देशवदन्ता देवदाशात्
देवदत्ते अगुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य माभूत्। अनृतः किं। कृष्णा अ एकैकग्रहणस्यार्थार्थः। इह प्राचामिति यो गोविभज्यते। तेन
सर्वः सुतो विकल्प्यते। असुतवदुपस्थिते। ६। १। १२८। उपस्थितोऽनर्ष इति शब्दस्तस्मिन्परे सुतोऽसुतवद्ववति। असुतकार्ये यणादिकं
रति। सुलोका इति। सुलोकेति। वक्ति। असुत इत्युक्ते सुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सुतस्य श्रवणनस्यात् अग्री ३३
नि। र्वाक्रवर्मणस्य ६। १३०। र्नुतोऽचिपसुतवद्वस्यात्। चिनु हीति चिनु हि ३३ इति। चिनु ही इदं चिनु ही दं। उभयत्र विभाषेयं॥

यणादिकार्यस्याऽऽश्रयवत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्तस्मात् सुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः। रतिप्राचां व्याख्येयस्यायसी। एवं चेकोपलक्षित
त्रकग्रहणस्यैवैष्यशंकापि नास्ति॥ तथा हि तत्रैकग्रहणभावेपि ह्रस्वस्यपि त्रिकृतितुक्दिर्घादित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयो र्यन्विधानान्न व्यंजन
स्य भविष्यति। सुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेवांत्वयादयो पवादाः हरय इत्यादौ॥ उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ त्वाद्गुणः वृद्धिरेचीति वाधके भविष्यतः यथा
सत्यपि र्कग्रहणे श्रीशरत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं वाधकमतो नार्थ इकग्रहणेन। तथापि एह करभोरु इति। सुतनृ इति। चिनु ही अत्रेत्यादावसुतवदुपस्थिते र्वा
क्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावे निषेधेपि आभ्यां यणादिकार्याः विधानात् सुतस्यास्य यणनस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तौ तु व्यंजनस्य स्यात्। तस्मादिकग्रह

२०

एवमर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः। अन्यत्विक्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः। इको यलेव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत्राचोतितन्माभूत्। किंच अन्यत्राचोति। इको मन्त्रेण
इति शङ्कलः। एवं च यदुक्तं न स पासे सिति चेन्नितरनेन संगृहीतं भवतीति। चिनु हीति। चिन्वितिलोडनं। हीत्यव्ययं। अनंत्यस्यापि प्रश्रव्या नयोरित्यनेन सुतः। उभयत्र
विभाषेयमिति। इति शब्दे परतः पूर्व एव प्राप्ते अन्यत्रा प्राप्ते चारंभादिति भावः॥ ॐ ॥ ईदूदेदंतमिति। अत्र विशेषणेन नदंतविध्याश्रयणं किंपचेते रमावितियथा।
स्यात्। हरीविष्णुरत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदूपद्विवचनमित्युक्तेष्विप्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यं। द्विवचनमिति। संज्ञावि
धौ प्रत्ययग्रहणेन ईदंतग्रहणं नास्ति सुसिद्धं तमित्यंतग्रहणं न ज्ञायकानेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धिद्विवचनांतं प्रगृह्यत्स्यादिति या

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं १५११। ईदूदेदनाद्विवचनं प्रगृह्यं संज्ञायात् हरी एतौ। विष्णु रमौ। गङ्गे अमूयचेते रमौ। मणीवोष्ट्रस्य तितुदकार्ये वशिरो नाशब्दो
वाच्योऽर्थः। अरसो माता ५११२। अस्मान्तरादीदंतो प्रगृह्योक्तः। अमी रंशः। राम कृष्णवमू आसाते। मात्किं। अमुकैः। असति मादू हले एकारोप्यनुवर्त
तेशो ५११३। अयमप्रगृह्यः स्यात्। अस्मै रंशः। अहमपती। निपात एकाजना ५११४। एकोऽज्जिपात आड्वर्जः प्रगृह्यस्यात्। रविस्मयो ररुद्रः उउमे
शः। अनाडि। त्युक्तेरडि। दाकारः प्रगृह्य एता आएव नुमन्यसे। आएवङ्किलतत्। डितुन प्रगृह्यः। ईषदुष्मं। ओष्मं। वाक्स्मरणयोरडि। त। अन्यत्रडि।

कुर्वन्तः। माचलुनेदंसिद्धे न। हरी एताविति। ५११५॥
समुच्चिन्नप्रकृतिभावो नास्तुतप्रगृह्यादत्यन्तं निरवग्रहणदित्युक्तं। अत्र ह्रस्वकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरादसीव न पनीवेत्युच्यते
तां तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादेप्रमाणमिति कै। वा दया। एवं स्थिते मणीवा ह्रस्वकारेण प्रयो वत्संततैममेतिभारतप्रयोगं समर्थयते रकार्ये रतिवशद्वरत्यादि। वं प्रचे
तसिजानीयादिवार्थे चतदव्ययमिति मेदिनी। ववा यथा तथैवैव साम्ये रत्यमरः। कादं वखंडितदलानिवयंकजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः। अरसो माता ररु
एकारो नानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूताविति। अरसः किं। शस्यत्र वाप्यत्र। ननु कारानुवृत्तिर्व्यर्थोऽस्त्रियौ फले वा अमू आसाते रत्यत्र पूर्व एव सिद्धेः मुत्वस्या
सिद्धत्वेप्येकारांतत्वादत आहरामकृष्ण इति। पुंसि पूर्व एव सिध्यत्येकारांतत्वादिति भावः। अरसो मादिनि सूत्रं प्रतिमूलं मीलं च नासिद्धं आरंभस्य मर्थ्यात्॥

(११) इति विवेकः

सि.कै.
दी.त.
२१

अमुकेनेति स्त्रीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वभूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव अमुके अत्रा एकारोप्यनुवर्ततेति । तथा च एकाराननुवर्तितात्यर्थग्रहफलकमाद्ग्रहणमिति भावः । शोः सप्तम्योरसंदर्भश्चार्थमुक्तमित्याहुः । अस्मेदिति । अस्मभ्यमित्यर्थः । सुपांसुलुगितिभ्यसः शोः आदेशः । शेषेलोपः । निपात एका निपातः किं अतने ईः । अहि अगच्छ । हो अगच्छ । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा माभूत् । एकग्रहणभावेन विधिरिति सूत्रान्नदंतस्मभेदमित्यत्र स्यादत उक्तमेकेति । एकाजिति तु न बहुव्रीहि रूपातिप्रसंगजादवस्थादतः पूर्वकाले केतिकर्मधारय एवा ननु निष्पत्तेरनाडि-न्युक्ते हलंतस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावाद्दज्जे प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यादज्ग्रहणस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेनानचपुरोत्तीत्यादौ हलंतस्य सत्तायां सत्यां प्रकृतिभावादेतोरिति रोहत्वं न स्यादतो ज्ग्रहणसामर्थ्यमुपसीलमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं । प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिरुत्वस्यासिद्धतया रेफांतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः । न च सांतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसंगस्तदवस्थ इति बोध्यं । प्रगृह्यतां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपिरुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सकां रंतस्य तु न किंचिदपि सिद्धकांडस्थप्रयोजनमाप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाज्ग्रहणसामर्थ्याद्दज्जंतस्यैव प्रपरा अपेत्यादि निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञास्या नत्वज्ग्रहणनिपातस्यैव परीत्यशंका निवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं । अनाड-ग्रहणस्यैव यथार्थपनेर्याहरति मृग इत्यादि निर्देशविरोधाच्चोक्तशंकाया अप्रवृत्तेः । किंच निपातो अनाडि-न्युक्तेरनाडि-ति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदंतविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽक्षप्रगृह्य इत्यर्थलाभाद्ग्रहणस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धमिति नारूपवप्रयोजनमेकग्रहणस्यानन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवात्यथा अर उ अपेहीत्यत्रैका च द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञास्यानावर्त्यत्वमिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्नतु पूर्वयोरिति चेन्ना अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात् समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विवचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणञ्च । अत्राहुर्भाष्यकाराः । अक्षमुदायग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणकुर्वन्नाज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्ति संख्या न विवक्ष्यते किं नु जातिरेव निर्दिश्यत इति तेन हलं नाच्चेति सनः कित्वात्तदंभरत्वे । धिप्सतीत्यादि सिद्धं । हल्यग्रहणस्य व्यक्ति परत्वे तु योत्रेकः समीणे हल नकारेनेतत् परः सन्यस्याच्च परः सनभकारान्नासाविक्रसमीप इति कित्वं न स्यात्ततश्च नलो

नस्यातावस्तुतु अष्टकसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्यप्रकृतसूत्रे एकाग्रहणं न्यक्तुं शक्यमत एव मनोरमायामनाडि-तिपर्युदासादेवाज्जपनिपातेन व्येति-
पातग्रहणमुत्तरार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाग्रहणस्य। अत्र न व्याः। यदुक्तं मनोरमायामनाडि-तिपर्युदासादित्यादितश्चि-
त्या ओत्सु च भाष्यकारिः प्रसज्य प्रतिषेधस्यैवांगीकृतत्वात्। न च लक्ष्मणभावात्तौ द्विवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यं। अस्मादेव भाष्यवचनात्प्रत्यक्षमेवोपपत्तिरिति सुवचत्वा-
त्। न तथाहि। अततेर्देः अकारो वा सुदेकस्यादिति वचनाद्दिशि हो वा। अनेन अशब्देन सहाङ्गमर्यादाभिविध्योरिति आङ्गोप्ययीभावे सवर्णदीर्घव्ययीभावश्चेति न पुंस-
कत्वाद्दस्वत्वसोः स्यदिपूर्वप्रकृते अमिति रूपभाष्यकृतं संमतां तथा इणे निष्ठाया मितेः वेज्जु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अंरुतः एतः अंउतः। ओतः इत्यासमुद्रसिति वत्समा-
सेरुपंचतत्समं तत्र त्रयं दासपक्षे अमिपूर्वगुणश्च न सिध्यति अशब्दस्याङ्गमिन्त्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात्। प्रसज्य प्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्या-
ङ्गत्वेन प्रगृह्यत्वात् निषेधान्ना न चैतादृशप्रयोगोऽप्राप्त्यर्थे इति वक्तुं युक्तं। प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा हि भाष्यकारे गितमात्रावलंबनेन तत्र प्राचां ग्रंथा-

ओत्। १५। १५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहोर्देशः। समुद्गोशकल्यस्येतावन्तर्वा। १५। १६। समुद्भिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवै-
दिके रतौ परे। विष्मो रति। विष्म रति विष्मविति। अनार्षे रतिकिं। ब्रह्मवन्धविन्यत्रचीत्॥

आङ्गर्ज रति। प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यं। वर्ज्यत इति वर्जः। वृजेऽर्थतात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः। आङ्गे न भवतीति यावत्। आ एतमिति प-
र्वप्रकृतवाक्यार्थस्य अन्यथात्वघातको यमाकारः पूर्वमित्येनामं स्याः। रदानीत्वं मन्स इत्यर्थः। आ एवं किलेति। स्मरणघातको यमाकारः। वाक्यस्मरणयोरित्यादि-
प्रत्रायमाशयः। इयदर्थे क्रियायोगे रतिभाष्यत्वादि। ह्यस्य एव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्य डित्वं त्वर्थे सिद्धं इत्यर्थः। रत्यादिल्लेकदेशानुवादेः। एवं च अभ्रं ओ अपरस्य
त्रसमस्य रतेरप्याकारस्य डित्वादाङ्गानुनासिकश्च दसीति प्रवर्तत इति॥ ॥ ओत्। निपात इति किं। देवो सिवाय वायाहि। समुद्गो। ऋषिर्वेदज्ञ इति मयि लेस्या-
दौ तथा दर्शनीदित्यभिप्रेत्याह। अत्रैदिक रति। समुद्गो किं। अहो रति। अत्र परत्वादिकल्पो माभूत्। न च ओदिति सूत्रस्य निर्वकाशित्वं शक्यं। अहोर्देशादित्या-
दौ तस्य सावकाशत्वात्। रताविति किं। पतोत्र। अनार्षे किं। ब्रह्मवन्धविन्यत्रचीत्॥

सु-
सि-कौ-
डी-त-
२२

उन्नः निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभागे यः। शाकल्यस्य नौ प्रगृह्यमिति चान्नानुवर्तते तस्य ह इतौ वा प्रागुक्तमिति। इह उन्न उन्न इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्या-
तमेकसूत्रत्वे तु उन्न इतौ उन्न शाकल्यस्येति रथात्। उन्न इतीत्येवरूपं शाकल्यमते सिध्यति अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उन्न इतीत्येवरूपं सिध्यति वितीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयं
उ। अनुनासिके रति। तेनास्मिन् परे यरो नुनासिक इति विकल्पः। यदत नू रतिपठसि यदेतदु रतिवा तदीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणं। अन्यथा यरो प्र-
म्यनुनासिको वेत्येवावश्यता यरो नमिन्नेत्येवावश्यदित्युक्तौ तु यथा संस्य प्रकृत्या अम्ययंतनेत्यादिसिद्धावपि अम्ययंतनेत्यादि न सिध्येतां कृत्वे जंतः। उमुष्णि-
त्यसिन्वादिनिर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवात् वस्तुतस्तु यरो नुनासिके त्रमेत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः प्रगृह्यमित्येव नुवर्तनादाह। प्रगृह्य इति। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्या-
देव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः। प्रगृह्या प्रगृह्ययोर्हयोरप्यु- शापतौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिति सिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासि-
उ। १४१८। उन्न इतौ दीर्घो नुनासिकः प्रगृह्यश्च उन्न इत्ययमादेशो वा स्यात्। उन्न इति। मय उन्नो वो वा। १४३३। मयः परस्य उन्नो वो वा स्यादिति। किमु उ-
क्तं। किमुक्तं मां वस्यां सिद्धत्वात्। तत्वारः। इदं तौ च सप्तम्यर्थे। १४१८। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशेन प्रगृह्यत्वात्। सोमो गौरी अधि-
श्रितः। सोमो न नूरति। सुपां सुलुगिति सप्तम्यानु क्तं। अर्थग्रहणं। वृत्तावर्थात् नरो य संक्रान्ते मा भूत। वाय्या मध्या वाप्यश्वः।
कोवकारः सप्तम्यं चरणं प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति। आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोन्नत्वा दुन्न इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे तदाश्रयणमित्यन्यायदितुं प्रगृह्यमित्यस्य।
स्थानिविशेषणं सौकृत्यं प्रगृह्यस्योन्नः उन्न इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदा दीर्घानुनासिके निवत्प्रगृह्यत्वेत्युक्तिरपि स्वस्य कथनमवेति बोध्यं। उन्न इत्यत्र यदि शाक-
ल्यस्येति नोपपद्यते तदा प्रगृह्यस्योन्नो नित्यमादेशः स्यात् ततश्च विनि उन्न इत्येते हेतुस्त्यातां। तस्माच्छकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यतीति।
केयदसंदाह अयमादेशो न स्यादिति। वस्यां सिद्धत्वादिति। अतएव दं वत्तं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हि रको यलित्यनेतरमय उन्नो वेत्येवावश्य-
तयणं चास्ववर्तयिष्यता। इदं तौ च। इदं नाविति किं॥ प्रियः सूर्यप्रियो अग्ना भवति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना उ- देशः। यदकारः प्रगृह्य-
त्वमु रतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले रतिशब्दप्रयोगप्रसंगः सचानिष्ट इति बोध्यं। सप्तमीग्रहणं किं। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति

प्राप्तेतनीयेकवचनस्यपूर्वसवर्णरेकारः। ततोक्तः सवर्णेदीर्घरत्येकादेशः। नन्विहमुपासुलुगितिसुक्। ह्रस्वध्वणयतेः। सोमोगौरीरति। वानप्रमीअत्रयथाभासः।
 तद्व्याधुराहरणेसत्यसुकारातस्यलौकिकेदाहरणभावात्। उभयोरपिर्वैदएवोदाहरणमुक्तं। मामकीननूदति। यद्यप्यत्रसंहितायांप्रगृह्यप्रयोजननास्ति।
 तथापिमामकीरनितनूदतीतिपदकालेतरत्येव। स्वायांतनूक्त्वेनाधमानामित्यत्रसंहिताकालेप्यस्ति तथापिअत्यकुरतिपाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्यतन्निष्ठं।
 चंद्रसिद्धांतरस्यापादयितुमशक्यत्वादितिबोध्यं। सप्तम्यालुगिति। यदिधीयादाविवविभक्तेः पूर्वसवर्णेकृतेसवर्णदीर्घएकादेशरतिव्याख्यायतेतराएका-
 देशवाधित्वापत्त्वादांगत्वाच्चआगनद्यादत्याददेरामचस्यादितिभावः। अर्थग्रहणंकिमिति। वाप्यश्चरत्यादावपिसप्तम्यर्थोत्पेवेतिनार्थोर्थग्रहणेनेतिप्रश्नः।
 अर्थांतरोपसंज्ञेतइति। वाप्यश्चरत्यत्रयोवापीशब्दःसतुवाप्यधिकरणकद्रव्येउपसंज्ञांतसोमोगौरीरत्यत्रगौरीशब्दसप्तम्यर्थमात्रेपर्यवसन्नःनतुतद-
 धिकरणकद्रव्येऽप्यभावादितिभेदः। अत्रप्रगृह्यस्य। अणरतिकिं। कर्तृहर्तृ। अस्मंधिरिति। कुलंश्रुत्वंचात्रनक्तस्यप्रतिपत्त्यर्थः। अतएवानुस्वा-
 मणेप्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८४।५०। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिकोवास्यातादधि। दधि। अप्रगृह्यस्यकिं। अग्नी॥ इत्यचसंधिः।
 सोश्चुनाश्चुः। ८४।४०। सकारतवर्गयोश्शकारचवर्गभ्यांयोगेशकारचवर्गोक्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चिता। शार्डि-अयः। शता॥
 ८४।४४। शात्परस्यतवर्गस्यचुत्वेन्नस्यात्। विभ्रः। प्रश्नः॥ ॥ रस्याप्यज्वादित्यादिनिर्देशेषुपपन्नः। इत्यचसंधिः। सोश्चुनाश्चुः। सोरितिसमाहारद्वंद्व-
 सौत्रंप्रस्ता। एवंश्रुः। इतिविवोध्यं। श्रुनेति। सहयुक्तेतिसूत्रेविनापितद्योगंनृतीयेतिवक्ष्यमाणत्वान्निश्चया। योरोइति। एतदध्याहारलभ्या। अत्रस्यान्यादेशयोर्व्या-
 सित्वादिस्सर्जनीयस्यसलस्यशेनयोगेशः। चवर्गयोगेशमश्चिनोति। तवर्गस्यचवर्गयोगेशसच्चित्वादि। शेनयोगेनतचशिवइत्यादुराहरिष्यति॥ शतानेति।
 तोरिति। चानुवर्ततेतदाहतवर्गस्ये। गदि। जश्वमित्यादित्याख्यातनिर्देशेनिः। सुदिग्धत्वेनबोधनायपथावश्चेतिषत्वेनशत्वेनकृतंनया। श्रुत्वमपिनक्तमितिपरि-
 हारसमवाहर्गोत्यमेवोदाहरति। विभ्रः। प्रश्नइति। विच्छगत्तौप्रच्छदीकायायनयाचेत्यादिनानड्घोः। श्रुडिति। छस्यशत्वं। नजोडि। त्वाद्गुणभावः। प्रच्छमुप-

सु.
सिकौ
टी. त.
२३

श्रेयसासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः। ननु मङ्गलानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गेष्वधैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात्। सोऽप्युनेति तु शब्देन
नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गघातश्च त्वत्वेति विभ्रं। प्रश्न इत्यत्र श्रुत्वा प्रसक्तैः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः। शादिति निषेधास्त्रिंशद्देवतुल्यास्यप्रयत्नमि
त्रास्यग्रहणेन नासिकास्थानमिन्नत्वादिस्थानं गृह्यते। तत्तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तु शब्देन पंचमस्यापि ग्रहणतः श्रुत्वप्रसक्तौ निषेधो यमावश्यकः। एवं च तोलीति तु
शब्देन नकारस्यापि ग्रहणद्विहोस्त्रिंशदित्यादिसिध्यति। न च निमित्तकार्येण यथा संख्यनिरासं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् नैव चार्थवत्त्वं कथमुक्तार्थं ज्ञापकं भवेदिति
वाच्यं। तु शब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथा संख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने वाधकाभावात्। भाषितेऽप्यस्यमित्यत्र यत्किंचित्स्थानं तुल्यत्वं विवक्ष्यार्थं
नर्गधुपंचापि वर्णः परस्परं सवर्णं भवेयुरित्युक्तो दाहरणे श्रुत्वप्रसक्तौ शादित्यारंभ आवश्यक इत्येतत् ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं। तथा हि सन्निभ
मङ्गलानां परस्परसवर्ण्यापत्त्यात्वं न यसीत्यादौ अनुस्वारस्य भविपरसवर्णः। वापदांतस्य तुल्यनुस्वारस्य ज्ञादयोपि स्युः। तात्त्वादित्युक्तं साम्याभावेपि नासिकारूप
स्य यत्किंचित्स्थानं तुल्यत्वात्। नापि तुल्यास्यत्वं न्यूनस्यत्वं मतिव्याख्यायां ज्ञादीनां परस्परसावर्ण्यानभवेनेषां नासिकास्थानसाम्यपितात्वादित्युक्तं साम्या
भावेन न्यूनस्थानकत्वात् तत्तत्तत्त्वं न यसीत्यादिषु गतिप्रसंगः। स्ववर्गधैः सह तु ज्ञादीनां सावर्ण्यास्यदेवा नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति।
विहज्जलित्वीत्यदिह संसिध्यति वर्गघातानां तु नासिकास्थानाभावेन न्यूनस्थानकत्वात्तत्त्वं न सार्वर्ण्याभावेपि न सतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवैष सिद्धिरिति वाच्यं।
हेमोरि एहीयस्य सवर्णदीर्घापतेरि को सवर्ण इति शाकलप्रकृतिभावानाप्यनेश्च। रकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादेकारस्य। खराणामूष्माणं चैव विवृजं क
रणं स्मृतं तेषां विविक्तता वेदैताभ्यामेवाजतोपि चेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्यात्। निष्ठवारणेपि तद्वस्तुतः हस्त्रमित्यत्र तोलीति परसवर्णवि
धिनादकारस्य वकारापत्तेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दंतस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात्। यदितु वकारस्य दंतोष्ठमिति समाहारनिर्देशात्। ओष्ठस्थान
दंतस्थानमिन्नमेव दंतोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूयते। हिलुग्वादहेत्यादिना दंत्येतद्विधिधीयमानो यः कस
स्यलुक् अंडु हहीत्यत्र न स्यात्। किंतु अडुग्धेत्यादौ वेव स्यात्। तथापि पूर्वः पियुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्य पूर्वस्य तुल्यं सुख्यतीत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या

वर्णः स्यादिति ॥ शब्दोऽतिरहपदांतादित्यनुवर्त्यपदांतश्चयद्वयव्याप्ययतनहनमध्वश्चोतंत्यमितोविरपशांविपूर्वाद्रपेरोणदिकः शः छत्वममीति शब्दोऽतीतिमुत्रं शब्दो
मीति पठनीयमित्यर्थः अतश्चोकेनेति तच्छ्रुतेत्याद्यप्युदाहृतव्या मोनु हलिसर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह मातस्येत्यादि हलिकित्वमत्र
किमत्रानश्वा पदान्तस्य अपदान्तस्य किं राजन्पाहि आकं स्यत इति आड उद्गमन इति तड स्तुक्रमोरिति नेट्र अ नुस्वारस्या अत्रययीतिस्यार्थं अचिपरे अ
नुस्वारोभावात् शलितुपरसवर्णे नुस्वारान्तरतमोनसावतीति कुंडं रथेनेत्यत्रेव दर्शनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः अत्रवदंति ईषद्विहृतमूष्मणं विह
तेस्वराणामिति भाष्यमते ययीत्यस्यापार्थक्यं सूत्रकारमततदावश्यकमेवान्यथा दर्शनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः परसवर्णे नुनासिक ईकारः स्यात् ईकार
शकारयोस्तन्मते सवर्णस्य सत्वात् तथा कुंडं शते इत्यादावनुस्वारस्य अपदान्तस्येति स्यादिति अंकित इति अंकपदेल्लक्षणे चेति चुरादित्यं तात्तत्तः नैषा यो
वाषा नुनास्यदा ४४ पदी पदान्तस्याः नुस्वारस्य ययिपरे परसवर्णे वा स्यात् त्वदुरोषित्वं करोषि सय्यन्ता संयन्ता सम्वत्सरः संवत्सरः यल्लो
कम यल्लोकमो अत्राः नुस्वारस्य पसेः नुनासिका यवला मोराजिसमः कौ ८१ ३२५ किवने राजन्तौ परे समो मस्य मएव स्यात् स म्प्राडा हेमपरे
वा ८१ ३२६ मपरे हकारे मस्य मएव स्यात् हलललल मच्चलने किमल्लयलि किंललयति यवल परे यवला चेति वक्तव्यम् यथा संख्यमनुदे
शस्मानामा १५ ३१० समसंख्यो विधिर्यथा संख्यं स्यात् किं हः किं यः किं हल यति किं व हल यति किं ह्राद यति किं ल ह्राद यति ॥
सेदीति निष्ठापः परसवर्णे नडः अकिल्लक्षणे इत्यस्माद्वाक्तः नुमा नुस्वारे परसवर्णे नडः अत्रजित इति अंचेः पूजायामिति निष्ठाया इदानीं चरितिव्या निषधः
कुंठित इति कुंठि प्रतिघाते कः नुमे नुस्वारे परसवर्णे नणः शत इति शम उपशमे कः ॥ ८० ॥ वा संतु शतेति निष्ठातनादि उभावा अनुनासिकस्य कति दीर्घः
मस्य अनुस्वारे परसवर्णे ननकारः कुंठित इति गुंफयंथे कः मस्यानुस्वारे परसवर्णे नमः मोराजिसमः कौ राजीति किं संयत् सम इति का इदं दृष्टा इति किं स
राजितुं संराजितव्यं मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह मएव स्यादिति स म्प्राडिति राजदीप्तौ संपूर्वादस्मात् सत्सु द्विषत्यादिना क्षिपात्रादिना
षत्वा जश्च चर्त्वा हेमपरे वा मपर इति बहुव्रीहिः यवल्लेति यवला परायस्माद्यवलपरस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवतीत्यर्थः यथा संख्यमनुदे
शयत इति अनुदेशः यथा दुच्चार्यत इत्यर्थः समानामिति संबंधे वर्णतदाह समसंख्यो विधिरिति समकर्मकं विधानमिति तु नो मते ननु हि सति यथा इदं शेषममे

सु.
सि. कौ.
टी. त.
२५

सुसमानो विधानं पाष्ठादिषु पिवादीनां प्रियस्थिरादिषु च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात्। दृश्यते तु अनुवाचयोरपि यथासंख्यत्वं। समूलाकृतिजीवेषु हनक्तृग्रह
 दस्यत्र यथा। समानामिति किं। लस्यलस्यं भूतेत्यत्र लस्यणदयश्चत्वारो र्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथा स्यात् ॥ नपरे। अ
 यमपि बहुव्रीहिरेव हेदन्ति तु अभुवर्तते तदाह। नपरे हकारे इति। इति ॥ चयो द्वितीया इति। एतच्च नादिन्याकोश इति सूत्रे भाष्ये स्थितं। अतएव मनोरमायां
 उः सीति सूत्रे तु इत्युच्यमाने च यो द्वितीया इति पक्षे यकारापत्तिरुक्तः। यदि तु झोरिति सूत्रस्य स्यात्तर्हि इति न्येव सुवचं स्यात्। नुटोऽसिद्धत्वेन च यो द्वितीया इत्यस्या
 प्रत्यये योष्करसादेरिति। पुष्करेतीर्थे विशेषेसीदतीति पुष्करसिन्ना तस्यापत्यं योष्करसादिराचार्यः ब्रह्मदित्वादित्त्वनुशक्तिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः। उः सिधुट्। उभयं नि
 र्देशो यच्च मीनिर्देशो वलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सीति सप्तमी निर्देशस्तुलाघवार्थः। षट्सन्त इति। धुटश्चत्वेन तकारः च यो द्वितीया इति तस्य थोनचत्वं स्यात्सि
 नपरे नः। ॥ ३२॥ नपरे हकारे मस्य न स्याद्वा। किं हूते। किं न हूते। उः लोः कुक्कुटशरि। ॥ ३२॥ उकार एकारयोः कुक्कुटकावागमौ वास्तुः शरि
 कुक्कुटकोरसिद्धत्वाज्जपत्वन्ना च यो द्वितीयाः शरियोष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ प्राड् षष्ठः प्राड् ख षष्ठः प्राड् स षष्ठः। सुगण षष्ठः। सुगण्ड षष्ठः
 सुगण षष्ठः। उः सिधुट्। ॥ ३२॥ ज्ञानस्य सस्य धुट्वा स्यात्। षट्सन्तः। षट्सन्तः। नश्चा। ॥ ३३॥ नकारान्तात्स्य धुट्वा। सन्तः। सन्तः।
 शितुक्। ॥ ३३॥ नस्य पदानस्य शेषेरे तु ग्वा स्यात्। शब्दो दीति छत्व विकल्पः। पक्षे रोरु रिति चलोपः। सञ्छम्भुः। सञ्छम्भुः। सञ्च शम्भुः
 सञ्च शम्भुः। नञि जञ्छा जचशा जणविति चतुष्टयमरूपाणां मिहतुक् छत्वचलोपानाम् विकल्पनात् ॥ ॥ इत्वात्। अतएव धुडभावे षट्सन्तस्य षट्स्य
 ठे मभवन्ति न चैवमपि उः सीति धुगिति धुग्विधीयतां उकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्या न संभवात्। किमनेन धुटः परोदित्वाऽभ्युपगमेन मैवं। पूर्वांतत्वे तु नपरांता।
 दारनामिति निषेधा प्रवृत्त्या धकारस्य धृत्वप्रसंगात्। अतएव वस्यमाण सुगिहैव न कृतः। उः स तु किं धृत्वे तस्या सिद्धत्वेन च यो द्वितीया इत्यस्यापि प्रसंगाच्च। इह धु
 डिकल्पेन रूपद्वये सन्तिटकारतकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पान्कोडशरूपाणि। स्वयः शर इति द्वित्वे द्वात्रिंशत्। शरो चीति निषेधोत्र न प्रवर्तते। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविष
 यत्वं स्यात्तत्वात्। नच चत्वं स्यात्सिद्धत्वात् स्वयः परत्वमेव नास्तीति शक्यं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः। शितुक्। सीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः न इति पंचम्याः

२५

षष्ठीं कल्पयतीत्याह नस्येति। चलोप इति। सरो सरीत्यत्र सवर्णग्रहण सामर्थ्यात् यथा संख्यं न प्रवर्तत इति भावः। सञ्छंभुरिति। इह श्रुत्व तु कोरसिद्धत्वमाश्रित्य न
 वीतिरुत्वंनाशंका। छत्वस्यासिद्धत्वात्। चतुष्टयमिति। अत्र तु कः श्रुत्वे च यो द्वितीया इति पक्षे च स्य छत्वेशस्यापि छत्वविकल्पात्। सञ्छंभुः। सञ्छंभुरिति
 रूपद्वयवृद्धिर्वाध्या। न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावाच्च यो द्वितीया इति पक्षे च स्य छत्वेनेति शंका। शब्दो दीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥ ३० ॥ उमो ह्रस्वात्
 उमप्रत्याहारः संज्ञायाम् च कृतं टित्वं सामर्थ्यात् संज्ञितिभिः संबध्यते। तेन यथा संख्यं उदणुदनुदः प्रवर्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेमपर इति मय उमो वरति च विकल्प
 द्वये समर्थ्यागदेन नित्यत्वलाभात्। नन्विह नित्यग्रहणभावे हेमपरे वेति वा ग्रहणमुत्तरमुत्रेषु यंच स्वप्यनुवर्तते वा न वेति शंका स्यादिति चेत्सम्भ्रं। अतएव वि
 स्पष्टार्थमित्युक्तं। ननु व्यर्थमिति। तस्मात्परस्याच इति। ननु उम इत्यस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत्। मैवं। तथा हि सति उमं त
 स्य परस्य पूर्वावयवैः स्यादित्यनिष्ठं प्रसज्येता। अदस्यो उमं तस्येति वैयधिकरणेन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र एतत्प्रसज्येता। परंतस्येति निषेधस्या

उमो ह्रस्वादचि उमु एनेत्यम ३३। ह्रस्वात्परो यो उमं तदन्तं यत् स्तस्मात्परस्याः चो नित्यं उमुडागमस्यात्। प्रत्यङ्गत्वात्। सुगलीशः। सन्त च्युतः
 समः सुदिग ३५। समो रुस्यात् सुदि। अलो न्यस्य। अत्राः नुनासिकः पूर्वस्य तु वा। ८। ३२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याः नुनासिकस्यात्
 अनुनासिकात्परोः नुस्वारः। ८। ३४। अनुनासिकं चिहायरोः पूर्वस्यात्परोः नुस्वारगमस्यात्। स्वरवसानयोर्विसर्जनोपः ॥ ४

प्रवर्तते यद्यपि वहिरंगपरिभाषया उमुडिधरसिद्धत्वादिषु सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैफटिकैः तुरंगे वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव एतत्
 मित्यथोक्ते व्याख्या नमेव साध्वितिदिक्। सुगलीश इति। एयलोपो नस्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धेति निषेधात्। ननु परमं उडि नित्यं न अर्नेवर्तिविभक्त्या पद
 त्वानुदस्यादिति चेन्ना। उतरपदत्वे चापवादविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अतएव परमवाचौ परमगोडौ परमलिहावत्यादी कृत्यत्वं त्वत्वादी निदं प्रा
 चातु उडि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् ननु मुनेत्युक्तं। तदनेन प्रत्युक्तं। इहैव नलोपं वार इतुमुक्तीतेरनुनेनाप्यनुवर्त्यत्वात्। सभः सु
 टि। यद्यपि मोनुस्वारसिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिध्यर्थमिदं। अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयोः। आद्यमत्र ग्रहणं नर्थकं। अदि

मु
मि-कौ-
टी-त-
२६

कारादेवरुप्रकरणलाभात्तुशब्दसु अधिकारपक्षेपरस्मात्कार्यिणः पूर्वकायस्यावशेषद्योतनार्थः। परस्यनित्यंरुत्वंपूर्वस्यतुवाः नुनासिकरक्तिविधियस्यव्यर्थः। वा
ग्रहणस्यष्टार्थः। अनुनासिकात्पररतिज्ञापकादेवसिद्धेः। नहिविकल्पंविनाअनुनासिकंविहायेत्यनुनासिकाभावपक्षःसंभवति। इदमेवाध्वनयितुंवनौतुवेति
शब्दावनुक्तीरोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात्तद्व्यवोक्तोः पूर्वस्येति। उपलक्षणमेतत्त्वोपस्थापिअत्ररुप्रकरणेयोविधिसूतः पूर्वस्येतिनिष्कर्षार्थः। एवरोः पूर्वस्याप्य
इत्यस्यापिरुप्रकरणेयोविधिसूतः पूर्वस्यात्पररत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्। ल्यबलोपेयं चमीत्याहा अनुनासिकंविहायेति। अनुनासिकाभ्यवयसे इत्यर्थः। पूर्वस्य
तिप्रकृतस्यतुविभक्तिविपरिणामेनपंचम्यंततेत्यभिप्रेत्याहा। रोः पूर्वस्मादिति। संसर्गेवह्विप्रशोयस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेनानीयतामित्यत्रेवसं
विसर्जनीयस्यसः। ८। ३। ३४। खरिविसर्जनीयस्यसस्यात्। एतदपवादेनवाशरोतिपात्तिकेविसर्गेप्राप्ते। सम्युद्गानांशोवक्तव्यः। संस्कृती।
संस्कृती। समोवालोपमेकेरतिभाष्यं। लोपस्यापिरुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं। रूपद्वयद्विसकारनूक्तमेवान
त्रानचिचेतिसकारस्यद्वित्वयस्यत्रिसकारमपिरूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गेजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरिशर्षुचयाठस्योपसंख्या
तत्वेनानुस्वारस्याप्यचत्वात्। अनुनासिकवर्तान्त्रयाणंशरः खयरतिकद्वित्वेषट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापिद्वित्वेद्वादशाएवामष्टाद
शान्तेकारस्यद्वित्वेवचनान्तरेणपुनर्द्वित्वेनैकतद्वित्वेनत्रितमितिचतुर्व्यञ्चाशत्। अणोः नुनासिकत्वेः षोडशतम्॥

भावितानुनासिकत्वगुणएवोपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चावधित्वेनसंवध्यतेइत्यभिप्रेत्याहा। रोः पूर्वस्मादिति तुमनोरमायामवतारिता। तनुपूर्वस्येत्यनुवर्त
नंविभक्तिविपरिणामचानपेक्ष्यलौकिकन्यायेनैवेष्टमिध्यतिइत्याशयेनोक्तमित्याहुः। अनुस्वारगमइति। आगमत्वेचपरशब्देनैवलभ्यते। यथापूर्वोत्तुताभ्या
मेजित्यत्रपूर्वशब्देनवेचोरागमत्वमितिभावः॥ ६॥ विसर्जनीयः। खरोति। एतच्चखरवसानयोरिति सूत्रान्मंडकधृत्यानुवर्तते। संस्कृतीति। संपरिभ्यामिति २६
करोनेः सुट्। ननअनुस्वारस्यानन्तानतः परस्यद्वित्वेनस्यादेवेतिअनुस्वारपक्षेत्रिसकारकंरूपंकथंस्यादित्याशंकाहा। अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरति। यदि
त्विकारोपरिपठ्ये रनृनर्हिययः सुयशः सुइत्याद्यैरणः परस्यतिषत्वंस्यादितिभावः। अच्चादिति। नचैवंहरिः कर्ता। हरिस्मरेत्। रामः पातीत्याद्यैरणदिप्रसंगः॥

त्रिषादीस्थित्वेन विसर्गदीप्तमसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्कारस्यावचनांतरेणेति। अचोरहाभ्यामिति कृतेपियणोमय इति भवत्येवेति
 भावः ॥ पुमः स्वयि। पुंस्संयोगान्तलोपः वशिष्ठभागस्य दमनकरणे। अम्पर इति बहुव्रीहिः। पर्युदासादिनि। इदुदयधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः
 ख्याजादेशेन तिचसिउः ख्याज इत्यत्र खशादिरयमादेशः। असिद्धकादेणत्वात् नंतरं शस्योवेति स्थितमिति वस्यते। एवं च यत्नस्यासिद्धतया अम्परत्वा
 मावातपुमः स्वयि कृतत्वेनेत्यर्थः। पुख्या नमिति। चसिउः ल्युट्चेति ल्युटिरख्याजादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः। वर्जने प्रतिषेधः असनयोऽथेति वार्तिकादि
 ति चैस्त्व्या बहुलं नैय 'नूवधक गात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणत्समाधेयां विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः त्रायसेति त्रैउ
 पुमः स्वयि मपरि। ॥ ३६॥ अम्परे स्वयि पुमः शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षः प्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ५ कः ५ पयोः प्राप्नो। अव्युत्पत्तिपक्षे तु
 षत्वप्राप्नो। संपुङ्गनामिति सः। पुंस्को किल्। पुंस्को क्लिलः। पुंस्यत्रः। पुस्यत्र अम्परे किं। पुंशीरं। स्वयि किं। पुंदासः। ख्याजादेशेना पुख्यानां ननु
 व्यप्रशान् ॥ ३७॥ अम्परत्वे विनकारान्नस्य पदस्य रुः स्यात्। ननु प्रशान् शब्दस्या विसर्गः सत्त्वं श्रुत्वा शार्ङ्गिष्ठिन्ध्या शार्ङ्गिष्ठिन्ध्या च किं
 स्वायस्वा च किं स्वायस्वा परस्य किं। हन्ति। अम्परे किं। सन्त्स रुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्तोति नून्ये ॥ ३८॥ नूनित्यस्य रुः स्या
 द्वापकारे परा कुब्जोः ५ कः ५ पौचा ॥ ३९॥ कवर्गे पवर्गे च परे वि सर्जनीयस्य क्रमाजिह्वा मूलीयोपध्मानीयोक्तः। चादिसर्गः। येन ना प्रा
 सिन्यायेन निसर्जनीयस्य सङ्गत्यस्यापवा होयं। ननु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य। तेन वासः सौममित्यादौ विसर्ग एव। नृः पाहि। नृः पाहि।
 पास्ते। लोटि शप्पायादेशः प्रशान्तिनि। प्रपूर्वात् शस्यन्तेः क्तिप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। मोनोधातोरिति नः। न ॥ ४०॥ नृः पाहि। नृः पाहि। नृन्याहि
 स्यासिद्धत्वात् नलोपो न। नृन्यापकारे परि अकार उच्चारणार्थः। तेन नृः पुनातीत्यादिसिद्धं। उभयथस्त्विन्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलितः इत्युक्तं
 येन हारुः स्यादिति। कुब्जोः कः। अत्र कुब्जोरिति रेफस्य विसर्गः। जिह्वा मूलीयस्य खर्त्वात्। खर्वरेशरीति विसर्गस्यास्य लोपः। जिह्वा मूलीयस्य शर्त्वात्
 वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपा उच्चारणार्थः। चादिसर्ग इति। प्राचातु चादिक ल्य इत्युक्तं तेदसत् ५ कः ५ पाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वमे

सु.
सि-को-
दी-त-
२९

काना मेडिते। कान्कानीति वाच्ये आमेडितयहणं यत्र हिरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। रहमाभूत्। कान्कान् यथ्यसीति। अत्र एकः किमशब्दः प्रश्ने द्वितीयः स्येयः। कान्कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः। वार्तिके कान्ग्रहणभावेपिसत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यदेति। संपुमोऽनुवार्तिके नैव सत्वं। कस्कादिषु संस्कृती। संस्करिष्यन्ति। पुंस्को किलः। पुंस्का मरत्यादिव हनां पाठे गौरवात्। कस्कादिषु संपुमकानि नियठित्या सर्वमपि वार्तिके त्यक्तं शक्यं। पुंस्को किल इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य सत्वप्रसंगात्। किंतु कान्ग्रहणमिव संपुमग्रहणं वार्तिके त्यक्तं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र सोपरादाविण्यतः सरतिरणः सरति सूत्रं। ननु चर्तते तदा हो एषुरण उत्तरस्य न्यादिकौ न स्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्पि प्राप्ते गणया ठसा प्रथ्यात् अणित्याहुः। अव्ययानां भवमाविरे निवस्यमाणे मा कानामेडिते। ३।१२। कान्कारस्य स्यादा मेडिते परे। संपुङ्गानामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च ८। ३। ४८। एषिण उत्तरस्य विसर्गस्य वस्यस्य इत्यत्र तु सः कः पयोरपवाद इति सः। कांस्का न्कांस्का च। कस्काः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपाशः। आकृतिगणाय ॥ ३। संहितायां। ६। १। ७२। इत्यधिकृत्य। छेच। ६। १। ७३। ह्रस्वस्य छे परेतुगागमस्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जत्वेन दः। ततश्च सत्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्वेन जः। तस्य चत्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वन्नाशिवच्छाया। स्वच्छाया। आङ्माडोश्वा ६। १। ७४। एतयोश्च परेतुकस्यात्पदानादिति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदता दीर्घाति। ६। १। ७५। दीर्घाच्छे परेतुकस्यात्। दीर्घस्यायनुकूनत्वे च। सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदानाद् ६। १। ७६। दीर्घात्पदानाच्छे परेतुगवात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीच्छाया चटिलोपः। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समासरत्येव सिद्धे रहपाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि सत्वार्थ इत्यादिव द्यति। संहितायामित्यधिकृत्येति। एतच्च रूपायणचीत्यत्रैव क्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तं। छेच। छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशने नुविच्छिन्नमित्यादिसिद्धं। ह्रस्वस्येति। एतच्च ह्रस्वस्यपिति कृतीत्यनोनुवर्तते तु क्च। सेनासुरेति। यदि हि छस्य तु कस्यात् हि छस्य चत्वे सति च द्यं स्यात्। सन्निपतपरिभाषचर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ पसंताद्वा। प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषेण जदंत विधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यंतग्रह

लपयंतस्य वतुग्यथा स्यात्पदस्य माभूदित्येतदर्थः। अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यातिष्ठतु कुमारी क
 त्रहरेदेवदुतेत्यत्र न स्यादसामर्थ्यो देवनपरांताद्वोरिति सूत्रे परांताद्वोरिति वक्तव्यं तय हणं दुष्टः षट्संतं य इत्यत्रापि पृत्वनिषेधाथे मित्याहुः
 इति हलसंधिः ॥ ३० ॥ विष्णुस्त्रातेति। प्रातिपदिकात्स्वो जसमौडिति सुप्रत्ययेतस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः
 अस्य च रुत्वं नाशक्यं। रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्त्वस्यासिद्धत्वात्। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खर अ न्यपदार्थः। सत्त्वादेश्यम
 मपदः। यदि नुशर्पेति चेत्तच्च्यतातेर्हि प्रकृते सत्त्वे निषिद्धेऽपि कुप्पोऽकः पौ स्यात्। वासः सौममद्भिः प्सातमित्याद्यै विसर्जनीयवचनात्ते विकारमात्रं वाध्यै रत्याश

विसर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्राता। शर्परे विसर्जनीयः। ८। ३। ३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नत्वन्यत्। कः त्सरुः। घना घनः सौ
 भणः। इह यथा यथं सत्त्वजिह्वा मूलीयश्च नावा शरिः। ८। ३। ३६। शरिपरे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। ख
 रेशरिवा विसर्गलोपो वक्तव्यः॥ रामस्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्त्वे च त्रैरूप्यमा। कुप्पोऽकः पौ चाकः
 करोति। कः करोति। कः खनति। कः खनति। कः पचति। कः पचति। सोपदादौ। ८। ३। ३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्पोः परयोः। वाश
 कल्प कका मेधिति वाच्यम्॥ पयस्याशं। यशस्कल्पमा। यशस्कमा। यशस्का म्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम्॥ प्रातः कल्पमा। काम्ये रोरेवेति वाच्य
 मा॥ नेहा गी। काम्यति॥ ९। येनाहानत्वन्यदिति। तदेव स्फुटयति। इहेति। सोपदादौ। अपराद्योरिति। सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनां यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्प

र विसर्जनीय इत्यत्र मंडक छुत्यानुवर्तिता यः खर सरहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपराद्यैस्वरीति यथा श्रुतं साधु। परंतु पुनर्मंडक छुत्यानुवर्तने लेश इति भावः अन्ये
 त्वाहुः पुनर्मंडक छुतिविनाप्यनुवर्तितुं शक्यः। वाशरीत्यत्र शराखरं विशेष्यशररूपेस्वरीति व्याख्याने कुप्पोरिति सूत्रे कुप्पोः स्वरीति व्याख्याने च सत्यभावादिनिमित्तं
 स्याशमिति। याप्यपाशपादेष्वदसमाप्तौ कल्पमा। अस्मत्ते कुत्सित इति कः। काम्येति काम्यचापाशकल्पककाम्येधिति वृत्तिः। संभवप्रदर्शनमेतत्। न तु परिगणनं
 स्या संभवात्। प्रातः कल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्य ह रतिविषये शक्तिमत् परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरिति वत्॥ गीः काम्यनीमि

मु.
सि. के.
टी. त.
२८

नचसत्त्वनिषेधेपीहरणः षडतिषत्वंस्यादितिवाच्यां तत्रापिकास्येगरेवेत्यस्यानुक्तेः। यदितुदणः षडत्यत्रैवेदं पठ्ये न तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वणसत्वंस्यात्॥
॥ ३४० ॥ इणः षः। सोपदादावित्यस्यापवादः। परः प्रष्टव्या इति। पृथालनपूरणयोः॥ ॥ भ्राजभासेत्यादिना क्तिपातदंताज्जसा जसंततां स्फुटीकर्तुं पुरावित्युपन्यासः।
इदुदुपधस्या इददिति किं। गीः करोति। पूः करोति। इह इदुतोऽयधेयस्य समुदायस्य तस्याचयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संवधः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यययो विसर्ग इति संवध्यते। संभवतिसामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात्। नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यां। अग्निः करोतीत्यादौ स्थानि वद्वा चेन तत्प्रसिद्धं न चानिदेशं प्रतित्रिपाद्या अप्रसिद्धत्वं शक्यं। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वात्पनात्। अतएव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सध्यति। अन्यथा
इणः षः ॥ ३४१ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारस्यात्पूर्वविषये। सार्थ्यव्याशः। सार्थ्यष्कल्पमा सार्थ्यष्कं। सार्थ्यष्काम्यति। जर्मस्युरसोर्गन्तोः।
॥ ३४० ॥ गतिसंज्ञयोश्च नयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कुषोः परयोः नमस्करोति साक्षात्प्रभृतित्वात् कृत्रो यो मे विभाषा गतिसंज्ञा तदभावेनमः करोति
पुरोऽव्ययमिति नित्यज्ञातिसंज्ञा। पुरस्करोति। अग्नित्वान्नेह। पूः पुरो। पुरः प्रष्टव्याः। इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्याऽऽ ॥ ३४१ ॥ इकारोका
रोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुष्येति निष्प्रत्यूहं। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किं। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादे
शशस्त्रनिमित्तकस्य न षत्वमा कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्दस्य पाठात्। तेनेह न। मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः। मुहुः कामा। तिरसोऽन्यतर
स्याऽऽ ॥ ३४२ ॥ तिरसः सोचास्यात् कुषोः। तिरस्करोतीति। तिरः कर्ता॥ ॥ ॥ अपरांतत्वान्मस्यात् विसर्गविधिसु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं च वि
शेषापेक्षां तेनाच परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि वदिति सिद्धं तः उक्तयुक्तिमूलको न तु वा चेनिक इति मनोरमायां स्थितं। अत्र
वेदंति अप्रत्ययस्येति तत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनी यो न भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति। अप्रत्यययो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयोनयुक्तः। सार्थ्यष्क
रोतीत्यादौ सुसोस्सामर्थ्य इति वैकल्पिक षत्वप्रवृत्तावपि तृप्तुसार्थिः पिवत्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येति नेन नित्यं षत्वप्रसंगात्। नचाकरमतेप्युणादीनाम
व्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्ठापनिरिति वाच्यां। व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्। इतुसोरित्यत्र सार्थ्यष्करोतीत्युदाहरणे न व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिक

काणस्वीकृतत्वानुमाणात् अन्यथा इदुपधस्येति नैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिरप्यसंभवेन वत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् किंचातिष्ठतुसर्पिरित्या
 दाविदुपधस्येति वत्वस्येति कस्कादिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दे असमासे व्ययेषा विरहेऽपि वत्त्वार्थ इति स्वमूलग्रंथविरोध इति । अत्र केचित् । इदुद्रामप्रत्ययस्य
 निवक्तव्ये इदुपधस्येति ग्रहणं नित्यं यः इदुपधस्येति विसर्गस्य वत्त्वस्याप्यात्मा कविभिः कृतमित्यादौ माभूदित्येवमर्थमिमांसा विसर्गस्य हि नित्यमिदुपध
 त्वेनास्मिन्मैरित्येवैतदभावात् इति तन्ना । अग्निः करोतीति निषेधादाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वान्प्रियचत्वा इत्यादौ चकारोपधत्वेना
 चतुष्कपाल इत्यादिष्वत्त्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् । अन्यतु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने नूक्तादाहरणेष्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येतत्स
 यजमित्याहुः । स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धे तत्र ज्ञापकमित्युक्तं । तदिदं वैय्यधिकरणेनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिद्धे द
 त्राहुः । नमुनेत्यत्र नेतियोगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादीनां सिद्धेति व्याख्यायते प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशाश्च हानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थ
 त्वादचः परस्मिन्निति सूत्रं प्रतित्वसिद्धे कृततश्च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धांतो युक्तिमूलक इत्यादिसर्वसंगच्छतेति अप्रत्यया यो विसर्ग इति सामाना
 धिकरण्यपक्षमातः । इति त्वादावेदुपधस्येति वत्वमाशङ्क्याहा । एकादेशशस्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्र हि कृत उदिति एकादेशशस्त्रं विसर्गं प्रति परंपरया प्रयो
 जकं । आकरेणैकादेशनिमित्तोदिति प्रदुरपाठः । तत्र एकादेशशस्त्रं तन्निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः । नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सोऽसामानाधिकरण्यपक्षोप्या क
 रसंमत इति चेत् । आहुः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसंमतोऽपि यथा निष्प्रयोजनस्तथा यमपि वैय्यधिकरण्यपक्षत्वावश्यकत्वात् । तिष्ठतुसर्पिः पिदत्वमु
 दकमित्याद्यसिद्धा पत्तेरिति । भ्रातृष्यत्र पाठादिति । ननु वत्वतु कोरसिद्ध इत्येकादेशशस्त्रस्यासिद्धत्वात् वत्त्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यत्वे
 नुकिंच कर्तव्ये पदांतपदाद्योः सतो रवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धांतानां । अन्यथा शकहृषित्यत्रापि वत्त्वं न स्यात् । शकान् हूयतीत्यत्रादेच उपदिश इत्यादिविधिपेसं
 प्रसारणे कृतसंप्रसारणे चेति पूर्वकादेशोच हल इति दीर्घः भवति । कोसिचत्सोसिचत् इत्यादौ पदांतपदाद्योरादेशत्वेन तत्र वत्वनिषेधः सिद्ध इति ननु शक
 हृषित्यत्रा एवं च भ्रातृष्यत्र इत्यत्रापि वत्वतु कोरित्येकादेशशस्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव । ननु क्त ज्ञापकात् शकहृषित्यत्रापि मातुः क्तपेसं

सु.
सि.को.
टी.त.
२६

त्रवषत्वं न स्यात्। मैवां तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्। कश्चिन्तुल्यजातीयः। कुबेरिति टिक॥ ३॥ द्वित्रिश्चतुरिति। इह द्वित्रिभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्याच्चतुःशरी
पिसुजंत एव गृहीयते। कृतोर्थग्रहणं तस्माद्वचनं सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकं। तेन ही धीवेवी दमित्यत्र धातुसाहचर्ये व्यागमस्येत्यग्रहणाच्चतुष्क
पालरिति। चतुर्वक्त्रपात्रेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृतं भस्मा इत्यणः द्विगोलुगनपत्य इति लुक्। अत्र मनोरमा यामिदु दुपधस्येति नित्यं वदन्त्युक्तं। एवं चेद्द्वितीयेति।
मिति चेतुः पंचाशादिति स्वमूलग्रंथप्रयोगश्चित्। चतुष्कपालवक्त्राणि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेरतः षत्वनिवारणाय प्रत्ययस्यैव प्रत्यक्षस्य यो विस
द्वित्रिश्चतुरिति कृतोर्थोऽप्य ३४३। कृतोर्थवर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुबोः। द्विष्करोति। द्विः करोति इत्यदि। कृतोर्थ
किं मा चतुष्कपालः॥ इत्सु सोऽसामर्थ्ये। ३४४। एतयोर्विसर्गस्य षस्याह कुबोः। सार्थिष्करोति। सार्थिः करोति। धनुष्करोति। धनुः करोति।
सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं विष्ठनुसर्पिष्कुंडिका मानयेत्यादावित्यर्थः। नुत्तरपदस्थस्य। ३४५। इत्सु सोर्विसर्गस्याः नुत्तरपदस्थस्य स
मासे नित्यं षस्यात्कुबोः परयो न सार्थिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किं परमसर्पिः कुण्डिका। कस्कादिषु सार्थिष्कुण्डिका शब्दोऽसमासे व्य
पेक्षा विरहे पि यथा। व्यपेक्षा नित्यार्थः। अतः कंकमिकं सकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वः नैव्ययस्या ३४६। अकारादनुत्तरस्या नव्यय।
स्पष्टिसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशस्यात्केरोत्यादिषु परेषु ननुत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कारः। अयस्कुम्भः। अयस्कुम्भः। अयस्यात् अ
यस्सहिता कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी अतः किं। गोः कारः। अनव्ययस्य किं स्तुकामः। समासे किं। यशः करोति। अनुत्तरपदस्थस्य किं परमयशः।
कारः अधः शिरसीयरे। ३४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशस्यात्पदशब्दे परे। अधः पदं शिरःपदं अनुत्तरपदस्थस्य
नेव परमशिरूपदं कस्कादिषु च भास्तुः इति विसर्गसंधिः। ३४८। र्जनी योनभवतीत्यर्थ एव स्त्रीकर्तव्यः। चतुष्कपाल इत्यत्रापि तु कस्कादेरा कृतिगणत्वात् षत्वप्रवृ
त्तिरित्युक्तं। व्यपेक्षा विरहे पीति। विष्ठनुसर्पिष्कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इत्सु सर्पिष्कुंडिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। अत्र सर्परित्य समस्तं पदमिति वा
ध्यं समासे तु नित्यं समासे इत्यनेन सिद्धेः समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिविशेषणमुक्ते। नित्यार्थश्चेति अपभावाः। असमासे व्यपेक्षा विरहे अन्यता

प्रोक्तानित्यतयायत्नार्थः पाठः। व्यपस्यायां त्वसमासे रसुसोरिति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति। अयः सहितेति। न त्वयसो विकारः जानयदेति डीषु प्रसंगात्। अयस्क
 गोति अयस्वकलैयस्याः नासिकोदरेति डीषा अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। अधस्यदमिति। पदस्याध इति विग्रहः। म
 यूरय्यं सकादित्वात्समासः। शिरस्यदमिति। षष्ठी समासः। इति विसर्गसंधिः ॥ ॐ ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्या च इत्यनेन समभिव्याहारे सस्या
 भावाद्भुत्वं कथं स्यादित्याशंकाया माहा। खोजसमौडित्यादिनेति। एवं चात्र मूलभूत एव सुरसौतिरुत्वादिकं स्यादेव। विसर्गस्त्विह न भवति। खरवसानाभावात्॥
 भाविन्यवसानभंगे अकृतव्यूहपरिभाषया अर्च्यपदसमभिव्याहारान्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यं॥ ससजुषोरुः। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यां विशेष्यते विशेषणे
 न तदंतविधिः। न च सजुः शब्दोऽग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति निषेधः शंकाः। तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। सांते सजुषु शब्दांतं च यत्पद
 तस्य रुः स्यात्संज्ञालौक्यस्या। एवं स्थिते फलितमात्रं एतत्तस्य सत्येति। सजुषु शब्दस्येति। तदंतस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः। न च
 खोजसमौडितिमुप्रत्ययश्चिवस अर्च्य इति स्थिते। ससजुषोरुः। एतद्दृष्ट्वा पदान्तस्य सस्य सजुषु शब्दस्य च रुः स्यात्। जशत्वापवादः। अतो रो रजु
 तादलुतेः। एतद्दृष्ट्वा अलुतादंतः परस्य रो रुः स्यादलुतेः। भाभगो अघोर इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः। उत्त्वमिति रुत्वस्याऽसिद्धत्वनुन भव
 ति। रुत्वमनृश उत्त्वविधेः सामर्थ्यात्॥ सजुरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिनिवाच्यं। तस्यापि प्रत्ययविधिविष
 यकत्वात्। अत एव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरेत्तेनोक्तं। केयदेहर
 दन्मभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितं। तत्र केयदेनानुक्तत्वात्केयदेग्रहणं प्रमादपत्तिरिति न व्याप्तिः। केचित्तु दिव उत्सूत्रं यस्मिन्निति बहुवचनं स्यात्समुदा
 यश्चाप्यपदार्थः। तथा च दिव उत्सूत्रं शब्देन शब्देति सूत्रस्यापि कोटीकरणेन तत्र केयदेनोक्तत्वात्तानोक्तशेषरति कुकविकृतिवत्केशेन मनोरमां योजयामि। य
 त्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कतेपिनस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्यादित्याशंकाया माहा। यत्वस्यापवाद इति। उत्त्वविधेः सामर्थ्यादिति। न चातो रारजुतादिति सूत्रे परि
 त्यज्यरोः सुपीतिसूत्रानंतरं अत उरतीत्येव वाच्यत्वादुच्यतां। मनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यं। तथा हि सति उत्त्वस्यासिद्धतया शिवो अर्च्य इत्यादावौ

एतस्याप्रतिप्रसंगात्

सु.
सि. कौ.
टी. न.
३०

प्रथमयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौः द्विवचनं तु समुदाय्यं वै स्यात्। इको यणचो न्यतो अचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोः को दीर्घ इत्युक्तः
पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तते तस्याशयेन न्याचष्ट। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचिकिं। रामः। अकः किं। गावौ। नावौ। प्रथमयोः किं। वृक्षो। वृक्षौ।
यद्यपीदं नादि चोत्पन्ने नैव सिध्यति। तथापि हरी इत्यत्रेदहयोरित्यत्रापि पूर्वसवर्णे दीर्घः स्यात् तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक्। सर्वग्रहणं किं।
अंगी इत्यत्र यस्मै परसवर्णे मा भूत्। दीर्घग्रहणं किं। त्रिमात्रे स्थानि त्रिमात्रे मा भूत्। आद्रुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति रिति न्याय इति भावः।
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६। १। १०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णे दीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते। नादि चि। ६। १। १०४। अवस्ती दि चि
परेन पूर्वसवर्णे दीर्घः। आद्रुणः। एङः पदान्तादति। शिवोर्च्यः। अत इति तपरः किम्। देवा अत्र। अतीति तपरः किं। श्व आगता। अश्रुता किम्
एहि सुश्रोत अत्र स्वाहि। श्रुतस्याः सिद्धत्वादतः परो यम्। अश्रुतादिति विशेषणं तु तत्सामर्थ्यान्ना सिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं नदी
र्घनिष्ठत्वाच्चरितार्थत्वात्। अश्रुत इति किम्। तिष्ठतु यय आग्निदत्त। गुरोरनृत इति श्रुतः। हशि च। ६। १। १०४। अश्रुतादतः परस्य रोरु स्याद्दशि।
शिवो वन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नैकप्रातरत्र। धातुर्गच्छ। देवा सद्रहरति स्थिते। रुत्वम्। भो भगो अधो अ पूर्वस्य योः शि। ८
३। १०४। एतत्पूर्वस्य योः देशस्यादशि परे। असन्धिस्तोत्रः। लोपश्चाकल्पस्यादेवा इह। देवायिहा अशिकिम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्
स्याः सिद्धत्वाद्दिसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः। रोरितिसमुदायरूपाश्रयणत्वात्। भोस भ
गोस अधो सद्रतिसकारान्नानिपाताः। तेषां रोयत्वे कृते ॥ ॥ अत्र मिद्योऽनदेतौ सदित्यादिलिङ्गा तद्धिनादि चानि पूर्वसवर्णे दीर्घे निषिद्धे पुनरु
त्सर्गस्य वृद्धिः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति। नन्वेवंनांतः पादमव्यपर इति पाठे सुजाते अश्वसूनुते। उपप्रयतो अध्वरमित्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वस्य मेव हि तेन नि
षिध्यते। तस्मिंश्च निषिद्धे चोयवायाव इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते। मैवा वाधके निषिद्धे वाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्सिद्धेः। भो भगो। असन्धिः। स्तोत्र इति। सूत्रे कृतः। सो
त्रः कृतं लक्ष्येत्पण। भगो अधो शब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वस्य सौत्रत्वात् नान्यर्थः। यदि तु भोस भगोस अधो सद्रतिसांतं तं त्वानुक्त्यभो इत्यादीनां त्रयाणां अलोत्पत्त्य

यः स्मृतः अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते तर्हि असंघिन्याप्य एवेति वाच्यं ननु गुरुकारस्यानुबंधत्वादेकमात्रं विसर्गस्थानि तथा च अनल्लिधाविति स्थानि बद्धावो न
 स्यादित्याशङ्क्याह न ह्ययमिति । यथा अगुहीदित्यत्र प्रहो लिटि दीर्घस्य स्थानि बद्धावेन दृढत्वात् इदं दीर्घं प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ततेति
 भावः । यद्यपि रोरीत्यन्तोरित्यनुवर्त्य रोरीरफः तस्य यादेशः इति व्याख्याने अयमलविधिरेव तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमग्निग्रहणं इत्यस्यानुवृत्तिर्लेशवारणा
 र्थमिहैव कृतं । निपातारतिभोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । यदि तु विभाषा भवद्भगवदद्यवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन एषा रु
 एणाः अवस्योक्तो वा संवृद्धावित्यर्थं केन निष्यन्ता एव भोः शब्दादयो गृह्येरन्तदा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हर इत्यादिसिद्धावपि भो हरिस्तौ भोगे गे इत्या
 दिनसिद्धौ तस्माद्भिभाषा भवदिति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमास्वयमेवेत्युक्तं । तथा हि
 हे भगवन् इति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य च वार्तिकारंभ एव सिद्धेः । सुपाट्प्याङ्ग हे हे भोरित्यमरोक्तानां संवोधनार्थानां निपातानां सह प्रयो
 गायोगात् ॥ किंच ॥ अत्र भवानु हरिः तत्र भवाना ततो भवानिति वत् तत्र भोरित्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्यो विदृश्यते इति सर्वविभक्त्यंतात्त्वतसो
 र्भवदादियोग एवेष्टत्वात् किंच आमंत्रितत्वेपदात्परस्याष्टमिकनिघातः । आमंत्रितं पूर्वमेविद्यमानवत्भावश्चेत्यादिसिध्यति नान्यथा । भो हरिहरावित्यादि
 सिद्धये भोरिति निपातोप्यवश्याभ्युपगंतव्यः । यदि तु भगो अघोर इति प्रामाणिकौ तर्हि स्तानां मवार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् । स्यादेतन्निपात
 नामभ्युपगमेयत्वे विधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् तत्संवृद्धांताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवं स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः काराधिकार इति व्याख्यानमा
 श्रित्य लक्ष्यानुगधेन स्वरितत्वेमाश्रित्योभयग्रहणत्वात् लाक्षण्यप्रतिपदोक्तपरिभषाया अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिङ्गं भुवश्च महाव्याहृतेति सूत्रे महाव्याह
 रतिग्रहणं यावत्पुनरिदं सूत्रे निपातग्रहणं चानेव लाक्षणिकानामपि ग्रहणविभोरिदं सुप्रभागे यस्य सुप्रभगः तस्य सुप्रभगोरिदं घोरिदं इत्यत्रापि यत्नाप
 निरिति वाच्यं परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे व्यन्येषां ग्रहणत्वात् साहचर्यत्वे सांवेधनार्थ इति बोध्यं । भो इत्यादीनां त्रयाणामलोप्यस्य
 स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयानातिप्रसंगः । नचाजहत्वा र्थावतिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोः इत्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शर्काज
 विद्यमानवदित्य

इत्युक्तार्थावतिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोः इत्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शर्काज

सु.
सि. को.
टी. न.
३१

व्यो लघुघावकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघुच्चारणतरः। सचांतरतम्याहस्यवयस्ययः इत्याहावयाविति। विधानसामर्थ्यात् लघुप्रयत्न
तरस्यनभवतीत्याशयेनाह। अलघुप्रयत्नेत्येति। भोयच्युतेति। एवंभगोयच्युता। अघोयच्युतावकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः। एतच्च काशिकायां स्पष्टं। उक्त
रार्थपदग्रहणमिति। वस्तुतस्तु नरापिनोपयुज्यते पदस्येत्यनुक्त्यैव निर्वहाना। उज्जिचपदस्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदंडिना वि
त्यादौ उमुनेति प्राचो व्याख्या नस्य उमोहस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तेत्वाच्च। ननु हलिसर्वेषामित्यत्र पदे ग्रहणानुक्तौ हलादौ पदे स्त्रिव्याख्या न
लाभात्। वृषवभ्यां वृषवमिति तत्र वस्यनित्यलोपो न भवति। किंतु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदे ग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्नैव। ह
व्यो लघुप्रयत्नतरः शृणुकदायनस्य। ८। ३। १८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा लोऽशिपरे। यस्योच्चारणे जिह्वा योपाग्रमध्य
मूलानां शैथिल्यं स लघुच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य ८। ३। २०। ओकारात्परस्य पदान्तस्याः लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यलोपस्मात्। गार्ग्यग्रहणम्युज्ज
यम्। भोअच्युता। लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युता पदान्तस्य किम्। तोयम्। उज्जिचपदे ८। ३। २१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयौ वा लोप उज्जिपरे।
स उ एकाग्निः। पदे किम्। तन्वयुतमावेन स्यात् स्यात् स्वरूपं। यदि तु प्रतिपदोक्तौ निपात उज्जिति गृह्यते। तर्हि उत्रार्थमप्यग्रहणम्। हलिसर्वेषाम्
८। ३। २१। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वः लघुच्चारणस्य यकारस्य लोपस्माद्धलिसर्वेषामतेन। भोदेवाः। भोलस्मि। भोविहृद्दृद्। भगोनमलोम
प्रोभाहि। देशान्म्याः। देवायान्ति। हलिकिम्। देवायिह॥

सर्विकल्पे चैव भवेन्भते लोपः स्यात्तत्र हलिसर्वेषामित्यस्य प्रश्ने न चेष्टापत्तिः। भाष्यकारैर्दंडिनेत्यत्र उ. मुद्धारणाय उ. मोहस्वादचीत्यत्रानुक्त्यर्थपदग्रहणमित्यु
क्तत्वात्। नचतदेव प्रयोजनमस्ति तिवाच्यां हस्वात्परो यो उ. मतदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं उ. मुडिति व्याख्यानेन दंडिनेत्यत्र उ. मुटः प्रसक्त्यभावात्। ह
लिसर्वेषां यकारस्येति। वक्तारस्तु नानुवर्तते। भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृषवकरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसंगः। अशीत्य
नुवर्त्यां शाहलोविशेषणान्। वृषवहसतीत्यादित्वनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वेनास्ति गव्यतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्नवल्लोप इत्युक्तं

[illegible]

द्वाधातोर्धना अपसर्गात्तु नोतीति यत्वं। उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वं। कार्यमिति। अर्हकृत्यत्वं च श्रेयार्थकृत्यप्रत्ययः तेन तुल्यबलविरोधरतिपर्यवसानात्
 तुल्यबलेषु तसर्गापवादनिर्णयतरंगवहिरंगविधिषु नेदं प्रवर्तते। न त्वपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्वाधितत्वात् तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्वाधकमेत
 रंगं तुलाघवादपवादसुवचनप्रामाण्यात्तद्विन्नसुप्रकृतसूत्रस्य विषयः। अतएव परनिर्णयतरंगपवादानामुत्तरांतरवलीयदस्युक्तं। यद्यतुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्
 तेषु पक्षेनाऽपि च तदुल्यबलविरोधरति। जातोपदार्थविध्यर्थमिदं सूत्रं। वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हिलब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्द्वेभ्यश्च तत्र युगप
 त्पक्षे विनिगमकभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात्। तदुक्तं अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात्तदिति तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तद
 पि भवति न यथा विधेयात्परत्वाद्धिभावे कृत्येकत्वं। तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयक्योर्लक्षणयोरन्यत्र च रि
 ता यत्वा संभलत्तव्यतव्यानां रागमिव पर्यायेण च तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति। एतत्त्वक्षणं भाङ्गत्वे तत्र पूर्वस्यानारंभोऽनुमी
 यते। तथा च जुहुतात्वमित्यत्र परत्वात्तात्तद्विद्वत्तस्यानिवद्भावेन ह्यसंख्येय इति धित्वं न भवति तदुच्यते। संकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वा धितं तद्वा धितमेवेति। लक्ष्म
 नगोधाद्यवस्थाप्यमेतत्तद्वयमपि तत्र विधिपक्षे तत्त्वोक्तं। ये च प्राप्तेरतिपाठ्या नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यस्यादित्येव कारो ध्याहर्तव्यो वृत्तौ। उत्त्वमेवेति। मि
 द्वाहं हयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपत्तत्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तं। पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्यति। एते
 न विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चादुत्त्वमेव इति वक्ष्यमाणं प्रवेद्याख्यातः। एतत्तदोऽत्र तत्पदार्थत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमिति वैजयि
 कान्तिदेशाद्वा। एवं च वृत्तावप्येतत्तदो रिति प्रयोगः साधुः। हल्ल्यावभ्यदस्य नंतरमेवेदं लाघवाय न कृतं। संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः। सूत्रेणु इति एष
 कूपरं लुप्तपक्षी लभित्याह। एतत्तदो र्यस्मृतिरिति। एतत्तदेव प्रगतं सख्याभिधायीयः सुसुखस्येत्यर्थः। एतत्तदो र्विहिते रतिव्याख्याने तु परमसदरातिपरमेष
 दातीत्यादासुलोपो न स्यात्। एतत्तदो रपरतिव्याख्याने न संभवति। एतत्तद्व्यामिति पंचम्यभावात्। एतत्तदो रवयव इति तु न संभवत्येव सोऽप्रत्ययत्वान्नास्माद
 र्यद्वारकसंबंध एवाश्रितः तदाश्रय एवेति गंतु अनन्तमास इति बोध्या। एतत्तदो र्किं। योदराति। अकोऽकिमिति। साकच्योऽशब्दंतरत्वादप्रसंग इति प्रश्नः

सि. को.
टी. त.
३३

एषकरति। अकोरितिप्रतिषेधएवतः मध्यपतितसद्ग्रहणेनगृह्यतइतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावः। सोचिलो। अचीतिविस्पष्टार्थमितिदृष्टौस्थितं। ससइतिवच्छ
 स्यप्रथमेकवचनांतस्यानुकारंस्तुमषष्ठीकमित्याहसइत्यस्येति। बहुलग्रहणेति। अतएवलोपविनापादपूरणेपिक्वचिद्वति। सास्माअरमिति। अत्रवदंति
 येतुसोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिध्यर्थयादश्चेत्त्रोपस्येनपूर्वनेतिभावधारणव्याचर्युत्तेषांसास्मान्अरमित्यादौसुलोपानापत्तिः। अत्रहिसःअस्मइति
 दः। बहुलग्रहणानुवृत्त्यातदुपशरनेतुसोहमाजन्मेत्याद्येवतथाउपपाद्यतांकिमवधारणेनेति॥ इतिस्वादिसंधिः॥ अर्थवदधातुप्रत्ययप्रत्ययान्तेचेति
 मन्त्रेनादिनोभयंविवक्षितमितिभावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणविशेष्यमध्याहरति शब्दस्वरूपमिति अधातुरप्रत्ययइतिपुल्लिङ्गनिर्देशस्तुपर
 वद्धिगोहृततत्पुरुषयोरित्युत्तरलिङ्गवत्त्वाद्वाच्यइत्याहुः। यदितुधातुमिन्नमित्यर्थपरित्यज्यारोपितोधातुरधातुरितिब्याख्यायतेतदानपुंसकत्वप्राप्तिशक्यवना
 स्तीतिज्ञेयं। अर्थवदिति किं। धनंवनमित्यादौप्रतिदर्शनंज्ञामाभूत्। तस्यांचसत्यांस्वादयःसुः। ननुसंख्याकर्मादेरभावान्नमविष्यंतीतिचेन्नाएकवचनमुत्स
 अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमाध्याध्याधातुप्रत्ययप्रत्ययान्त्ववर्जयित्वाः अर्थवच्छब्दरूपप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात्॥ ॐ ॥
 र्मनःकरिष्यतइतिसिद्धं। हुंफडादिभ्यइवस्तेर्द्वीरत्वात्। नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाअनर्थकेनस्यादितिवाच्यं। तस्याःविशिष्टरूपोपादानविषयत्वा
 नाप्रादहोइत्यनुत्तुइतिविशिष्टरूपमुपातमितिक्वत्वेनैकदेशस्यानर्थकस्योदशब्दस्यग्रहणंनेत्युक्तं। नत्यत्रतथाविशेषरूपस्योपादानमस्ति। यद्य
 यधातुरित्यादिभ्युदासनार्थवत्त्वंलभ्यतेतथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणस्यप्रतिपत्तेरहेवकृता। नचैकाजुह्विर्वचनन्यायेनसमुदायस्यैवंज्ञास्यात्। नावयवा
 नमित्यर्थवद्ग्रहणव्यर्थमितिशङ्का। समुदायेद्विरुक्तेअवयवाअपिद्विरुक्ताभवेति। दृष्टः प्रचलनसहावयवैः प्रचलतीतिन्यायात्। इहतुसमुदायेप्रवृत्ततया
 प्रातिपदिकसंज्ञानावयवानांतत्कायंसिद्धिरितिबैषम्यात्। अतएवयत्रवहवोहलः संश्लिष्टस्तेत्रहयोर्वहनांचाविशेषणसंयोगसंज्ञेति सिद्धांतः संगच्छते। ३३
 अन्यथात्वदुपन्यस्तन्यायेनसमुदायएवसंयोगसंज्ञाप्रवर्तते। अत्रकेचित्। धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णसत्यामपिसंज्ञायांसत्त्वपिस्वादेषुनक्षतिः। हलङ्गादि
 नासुलोपानां नचनलोपोधस्यजश्चस्यादितिशङ्का। धातुपाठेधनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुस्तदसन् अकारात्सोरुत्पत्तोरुत्वप्रवृत्तः। यद्य

॥ यत्समा दत्तमा तपा दकस्या वय वलन सुपालु करुलन मवनथा पाचका वाता वघ्न इत्या दार फघ कारयोः पदा तत्वे सति खर वसान योरिति विसर्गस्य यरो नुना सिके नु
 नासिकस्य च प्रसंगादिति दिक् ॥ अधातुः किं अहन धातोः प्रातिपदिक संज्ञायां सत्यां निष्ठाया पवादत्वाद् हन्ति यत्र हंते लिपि सिपि वा कृते रतश्चेति इकारलोपे हल
 ज्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिक संज्ञायां गतं ति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् नन्वाभूत् ॥ अहन्निति रुत्वं रोः सुपीति रुत्वं च हन शं क्य ला सलिक
 त्वात् न च कर्त्तव्य काल पक्षे प्रत्ययां तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिक संज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यं ॥ प्रत्ययलक्षणेन उक्तं पर्युदासा प्रवृत्तेर्न डि संवुध्योरि
 ति निषेधेन साधितत्वात् ॥ कथमन्यथा राजेत्या दौ नलोपः स्यात् यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन् शब्दस्य कनिन् प्रत्ययां तत्वेना कृतद्धितेति प्रातिपदिक संज्ञायां राजेत्या
 दौ नलोपः स्यात् न तथा च न डि संवुध्योरिति निषेधेन साधक इति कार्य काल पक्षे ॥ धा तु ग्रहणं व्यर्थं तथा व्युत्पत्तिपक्षे सापका एवेति कार्य काले प्रितत्सी
 कर्त्तव्यं न च सुपी धात्वित्ते सूत्रे प्रातिपदिकान्तरा धा तु ग्रहणं धा तोर्नेयं संज्ञेति वाच्यं ॥ पुत्री यतीत्या दौ प्रत्ययां तत्वे धा तु ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किं
 हरिषु करोषि अत्र सुपरिणामाभूत् ॥ अप्रत्ययां तत्वे तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् ॥ न चान्तवद्भावेन कांडे कुड्ये इत्या दौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च
 ह्रस्वानपुंसक इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यं ॥ सप्तम्याधिकरणे चत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशं स्यात्तवद्भावात् न भुयगमादिति दिक् ॥ ननु प्रत्यय पर्युदा
 सान कर्त्तव्यः ॥ प्रत्ययां तत्पर्युदासेनैव गतार्थत्वात् ॥ व्यपदेशवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययां तत्वात् इति चैवैवं प्रत्ययग्रहणे ये स्यात्स विहितसदादेर्ग्रहणत्वेवल
 संचातयात्वात् ॥ अन्यथा मुनिडोरपि तदंतत्वात् पदत्वस्यात् ॥ तथा च हरिषु करोषीत्या दौ षत्वं न स्यात् ॥ सात्पराद्योरिति निषेधान् न च षत्वविधेर्निर्गवकाशता
 सर्विण्य इत्या दौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्यतु व्याचक्षते कदाचित् तत्र हितदंतविधिविषयतो तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितानामेव नत्वस्य प्रत्ययां तत्वात् न संज्ञेति वा
 यमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययां तत्पर्युदासोत्र न कर्त्तव्यः ॥ अथ वा सात्पराद्योरिति सूत्रे सात्पराग्रहणस्य न्ययोन प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् ॥ दंतपरम उ
 त्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्ति ॥ यत्प्रसातिग्रहणं तत्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वेनार्थवद्भावात् प्रातिपदिकमि
 ति वसुवचमिति तेषामिको यण् चित्सूत्रं व्यर्थं स्यात्तरमादितुतरस्य चाह तु पित्रुष इत्यादिनिर्देशात् सापकादिष्टसिद्धेः ॥ मशला विनिर्गवकाशमिति नोप

सि-को-
दी-त-
३४

अजितिमूलस्य ग्रंथो यमपि विरुध्यते। काससमयवेलास्ति। यादिज्ञापकादेवढत्वाभावसिद्धेः। यदिज्ञापकेन प्रत्याख्या नमयुक्तमिति यद्विवाहकारप्रत्ययेवेत्य-
 त्प्रत्ययग्रहणमेवावर्त्यव्याख्यायुक्तं किमनया कुसृष्टेति हि कः। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धेन न द्वयोपादानमप्रत्ययद्वयस्यावृत्तिसौकर्यार्थं। महामंसाकरण-
 नुनुरोधाता तथा चाथर्वणेपक्ष्ये कोधातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति डिस्थितौ न्यस्यत्पन्नानीहोदाहरणं। अन्यत्र निपसस्य चेदमेव ज्ञापकमिति शब्द-
 लुत्तलुत्पत्तिपक्षे वद्वपटव इत्याद्यर्थसूत्रमिति नव्याः। न चैवं बहुचूर्वः प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यं। मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसंग-
 तगमिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निरुद्धः। अर्थवत्सूत्रारंभविना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात्। ॥ कृतद्धितस-
 मासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः। ननु यच्चार्थवता पारमार्थिकी विवक्ष्यते सा यदस्य वाक्यस्य वा अस्ति न तु कृतद्धितांतस्य यदि तु प्रक्रिया
 कृतद्धितसमासाश्च परा ४६। कृतद्धितांतौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञास्युः। पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणनियमार्थम्। यत्र सङ्घाते पूर्वी भाग-
 यदन्त्यस्य च द्ववति न हि समासस्येवेति। तेन वाक्यस्य न॥ प्रत्ययः। ३। ११। आपस्वमपरिसमासे रधिकारो यमापरश्च। ३। १२। अयमपि तथा ॥
 इत्याद्या कल्पिते सा विवक्ष्यते तर्हि कृतद्धितयोरपि सा अस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः। अतएवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तं
 प्रसक्तं तेन लोकार्थमूलेन प्रतीयमानोर्थग्रहणस्य ते। तस्य लौकिकार्थप्रतिप्रत्यासन्नतरत्वात् नमतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणदत्त एव न दुपादाने
 सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासे सवलेनापि तद्व्याभसंभवादिति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कृतद्धितांतौ विनिलिङ्। धुक इत्यादावधातुरिति कर्त्ता
 औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृतद्धिते त्वारंभः नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यं। वाक्यस्याप्रत्यय-
 तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेरेव ग्रहणतः। न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावाद्वाजकुमारीत्यादौ डीवन्ते विध्यर्थमस्त्विति
 वाच्यं। अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगोलुग्वाधते इति लुग्विषये हलज्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र च कुमारी शब्दस्य सुवन्तत्वेऽपि।

राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्ता यः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्ति लुक्पिसुलभत्वात् अतएव गोमतप्रियदत्तादौ नुमाद-
योनलुकः प्रागंतरंगस्य हलङ्गादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक्। नियमशरीरमाह। यत्र संघातरति

नियमश्चात्र सजातीयोपेक्षारथाह। पूर्वभागः पदमिति। षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारोऽवश्यं सजातीयः पूर्वभा-
गस्य उपलक्षणम्। उत्तरतस्तु प्रत्ययान्तत्वेनैव बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्या तस्मादिष्टित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात्। न च तद्धितग्रहणसामर्थ्या-
त्तत्र स्यादेवेति चेत्। तद्धितग्रहणस्य भानवदित्यादौ कृतार्थत्वात् तत्र हि पूर्वभागस्य भूत्वेन तु पदत्वं। न चैवमयमित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं
स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। उत्तरस्तु प्रत्ययान्तत्वेनैव तद्धितग्रहणस्य बोधो-
नात्। पूर्वभागः पदमिति किं। बहुवचिनिष्ठस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया स्यात्। तेन बहुवचिनिष्ठस्य पदवत्त्वं च उच्यते। ततोऽपि तत्त्वसिध्यति। प्रथमजसोलुकिचितः सप्रकृ-
तेर्वहकजर्थमिति चित्स्वरं कृते पुनर्जसोऽप्युच्यते। प्रातिपदिकसंज्ञाया समानाजसोऽप्युच्यते। स्यात्। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभाषाणां पन्नसंघातस्य चेद्वति-
तर्हि समासस्येवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गतिप्रत्ययमाहस्येति प्रातिपदिकसंज्ञाया स्यात्। तेन वाक्यस्येति। गामभ्याजशुक्रामि-
त्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः। सत्यं हि संज्ञायां सुपलुकस्यात्। न चैवमपि मूलकेनोपदेशं भुक्तेरित्यादिवाक्यस्य संज्ञादुर्वारकद्रहणे गतिकारकपूर्वस्या-
पि ग्रहणमिति चेन्मैत्रेयः। समासग्रहणं तन्निमित्तमेव। इत्यादिवाक्येनाह। एवं च कृतद्धितेति सूत्रे कद्रहणपरिभानिष्फलत्वात् नोपतिष्ठते तस्या अपरिभानाया-
व्यावृत्तौ शीव्यावहासीत्यत्रावृत्तौ तत्राहिकमव्यतिहारोऽव्यतिहारमिति। तत्राह। चित्स्वरं कृते गतिपूर्वस्य एजंतत्वात् एचः स्त्रियामित्यत्रावृत्तौ च-
स्यादिबद्धिर्गोप्यवतः। कद्रहणकारकपूर्वस्याप्युच्यते। हरणमवतः पुनर्जसोऽप्युच्यते। इत्यादिस्फुटीभविष्यति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयायः। तन्न निपातस्याने-
र्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञावत्त्वं निवारितं। गतार्थं। देवादीत्यादिनां सिद्धांतमिदं। अवघति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभिव्यक्त्या म-
वत्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं। भूसंज्ञाया भित्तिर्यथा। भूदिवसायान्तं मज्जन्त्येव भवोऽनुगतिर्यथा। अधिकारोऽयमिति। प्रत्ययशब्दे संज्ञात्वेनाप्येति।

[illegible]

त्युक्ते हि असकारादवित्यर्थः स्यात्तथा च वाजमर्दस्त्विति न सिध्येत् । उ-सेरि कार ष्टाड-सिडसांड-सिड्योस्मात्स्मिनावित्येतदर्थः । जशशसोर्जकारशकारौ जसः शी
तस्माच्छसोन इत्यनयोर्विषयविभागार्थः । अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औ इत्यस्य आवस्यात् । ततश्च प्रत्ययस्य वकारांतता संभाव्येत
एवं शसः शकाराभावे औ टो द्वित्वं संभाव्येता तथा च तेजसी रत्वा दौ टिलोपः स्यात् । अथ वालिहा वित्यादौ द्वित्वसामर्थ्या रभस्यापि टिलोपः संभाव्येता । औ टष्टकारः सुडिति
प्रत्याहारार्थः । द्योस्मात्सु टाड-सिडसांडितीया दोस्वेन इति विशेषणार्थः । एतेन आदिरं त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं संत्येनेति किं सुडितितृतीयेकवचना
वयवेन मा भूरिति तत्प्रसक्तं । औ टष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च । अतएव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तं मध्यमेनेता सहित आ
दितुत्तरेषामपि प्राह कौमाभूरित्येत्येनेति ग्रहणं । अत्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूरित्यादिग्रहणमिति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यताभ्या

विभक्तिश्चा १४४ १०४ । सुप्तिञौ विभक्ति संज्ञायाः । तत्र सु औ जसिन्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञात्वा मिहिहापि
व्यवहारः । सुपः ११४ १०३ । सुपस्त्रीलित्रीणि वचनानि । कश्च एकवचन द्विवचन बहुवचन संज्ञानि स्युः । द्वे कयोर्द्विवचनैकवचनोपेक्ष
श्च द्वित्वैकत्वयोरिते स्तः ॥

॥ मवयकभ्यामवयवांसमुदाय आक्षिप्य ते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् । प्रकृतमनुसरामः । डे प्रभृतां नांड काराघेडिति
रामिति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्य प्रत्याहारार्थः ॥ ॥ विभक्तिश्चातिड-स्त्रीलित्रीणीत्यतस्तिड-ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वं वलादनुवर्तते । सुप इति व
संनिहितमित्यभिप्रेत्याह । सुप्तिञौ विभक्ति संज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्माः इति । सुपो तुल्यराद्यत्वादिकमपि । चकारः पुरुषवचन संज्ञाभ्यां संज्ञा
वेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारीदेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञा पदविभक्ति
त्वाभावात्तत्वे संज्ञा स्यात् । इहापि । अस्मिन्नपि तत्रेति पदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः । सुपः । अत्र तिड-स्त्रीलित्रीणीति सूत्रात् । तिड-स्त्रीलित्रीणीति पर
ताः । एकवचनेति सूत्रं चतानीति पुंस्विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे । सुपस्त्रीलित्रीणीत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । संख्येकवचनसंज्ञा विपर्ययार्थः
गताच्छसः । द्वे कयोः । इह द्वे कशदौ संख्या परावित्यभिप्रेत्याह । द्वित्वैकत्वयोरिति । संख्येयपरत्वे तु बहुवचनस्यादिति भावः ॥

सि-कौ-वहुषु। अयमपि संख्या पर एवेत्याहा बहुत्व इति बहुवचनं त्वा अयद्वयगतवहुलं धर्मे आरोप्य कृतं। तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति
 टी-न-सूचनमेवावस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकोशभादौ स्थितं। रुत्वविसर्गविति। न नुरुत्वस्यासिद्धत्वाद् उकारस्य संज्ञालोपयोरभावात् तस्या
 ३६ निवृत्तदेश इत्यस्यापि त्रिपाद्यामुपहृत्यारेकां तस्य सुमिडं तमिति पदसंज्ञाभावेन च विसर्गोऽदुर्लभः। विधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्नैवं। नुमुनर
 तिसूत्रेनेति बोधं विभज्य असिद्धमिति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। राम इति। संज्ञाशब्दो यमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। कर्त्तव्यवि
 करणयोश्चेत्यधिकारे चापवादेन हलश्चेति घनारमंते स्मिन्निति व्युत्पादने तदुक्तं द्वितेति सूत्रेणेति विवेकः॥ अत्र केचित्परिष्कुर्वन्ति। गंधर्वः शरभो राम
 मरोगवयः शशः। इत्यादयो मृगं दद्याद्वा गवाद्यां पशुजातय इत्यमरोक्त्या पदिषु विशेषे प्रयुज्यते तदोरुद्धो यं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा। यदा तु रामचंद्र भगव
 ति प्रयुज्यते तदा रमंते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अयणत्वं कृतं द्वितेति सूत्रेण संज्ञेति। सरूपाणामेकशेषः। इतर निवृत्तिपूर्वकमवस्थाने शेषशब्दार्थः। न
 बहुषु बहुवचनमा। १४। २५। बहुत्वे एतस्यात्। रुत्वं विसर्गो। रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४। एकविभक्तौ यानि
 सरूपाण्येव दृष्टान्ति तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि। वृद्धिरेचि। रामौ॥ ॥ च विरूपेष्वेकशेषापरहत्या घटकलशविति
 दृष्टपत्तिरिति शक्यं विरूपाणामिति वार्तिकस्य च स्यात्। एतत्वात्। वस्तुतस्तु सूत्रात्परैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते। रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः। समानं रूपं येषामिति
 सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य संभावः तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्याना
 तनिश्चयान्न स्वव्यापारयोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यं। उद्देश्यना चच्छेदक रूपाकां ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्ते। अन्यथा तु ल्यास्य प्रयत्नमित्यादौ सव
 र्णोर्ध्वान्न स्यात्। तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानां प्रातिपदिकत्वं। प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्रत्ययः। ससंजुषोरित्यत्र रुः। स्वरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति स।
 वीपक्षवः स्यात्। स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेपि। एतेन अदुःखित्यादावा
 दुल्लभ्यत्वादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशंकायां वर्णपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पत्त्या तसंधिर्नेति केवाचित्समाधानं परास्मात्। वर्णपदेश इत्यंज्ञायामन्याहारे

च निष्पन्नैः प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्रस्यादौ तदस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाणां तेवर्णेपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। स्यादेतत्। सारूपाणामेक
कविभक्तौ इत्यवसूत्रमनु किमनेन शेषग्रहणेन। अत्राहुः। तथा हि सति सारूपाणां स्थाने एकोत्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा च अश्वश्च अश्वश्चेत्यत्रोदा
सद्वयवत् स्थाने उदात्तद्वयवानादेशः। तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपचस्य
एनत्वे कशेषे निमित्तः। एवं चाने निमित्तकत्वेनानां रणे यमेकशेषः सुवुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्तद्वद्वद्वत्प्रवर्तना आर
ब्धत्वे कशेषः नेकमुवंत विरहत्तद्वद्वत्प्राप्तिरवनास्तीति भावः। ननु सुवुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विव
चनाद्यनुत्पत्तेरासौ रामा इत्यादि न सिध्यता नैव दोषः शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अतएव कृतद्वितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिपुण्य
तो। पुरार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अतएव चलुसपिप्रत्ययलिङ्गधुक इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक्। सारूपाण्येवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्यैवकारस्य इति न
कषणं लभ्यते। अत्र च एकस्यापि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोर्थः तेन मातृशब्दोर्जननीवाचिपरिच्छेत्वाचिनोर्नैकशेषमात्रम्या
मात्रमिरित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैदव्यात्।
नन्वेवंप्रयः यमोनयति देवदेवे
त्यादावतिप्रसंगः स्यादेवेति हेतुर्न्येतामह विवक्षायां। एकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र त्वनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरादयः सत
थामूतो विषयभूतं च उदितो नुगधातोर्निर्लिङ्गात् यतेन्यायाच्च। तथा हि। यत्र शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति इति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दापस्थिते स
र्वमतिशेषादेकरूप्येणैवान्वतुमर्हति। यदातिशयपूर्वस्वारितिसूत्रात्तद्वद्वद्वत्प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं। ननु द्वंद्वकृते सतीति। यथा नोपपन्न इत्या
दौ नत्कूपरश्चूरित्यादिना समासात्पतः। कर्तृकारणे दोद्वद्वत्प्राप्तिर्येत्यादिना एकवद्भावापत्तेः इति दिक्। सूत्रशेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह। एक एव शि
ष्यत इति। असत्यं कग्रहणे द्विषद्वारपि शेषः स्यात्ततः कग्रहणेनैव मय्येकविभक्तौ वित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्य। एकरूपमपि विभक्तौ परतः वि
रूपाणि न दृष्टानीत्यर्थं। लाभाय तस्यावश्यकत्वात्। च। समासस्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात् स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात्।

सि. न.
३७

तथास्वसुरिचस्वस्रोश्चेत्यत्रैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्टिनिनस्यात्। किंतुकमलौकमलद्रव्यादिष्वेवस्यामा कृतेत्वेकग्रहणेबाध्यदोषः प्रसज्यते। एकविभक्तौ पर-
तः पूर्वत्रैरूप्यदर्शनात्। यदा तु विभक्ता विन्यत्रैकत्वं विवक्षितत्वात् तमास्वत्रैकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्य प्रतियत्यर्थमेवास्त्विनिकेचित्। अन्यत्वाद्-
एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थः॥ तथा च सकलविभक्ता विन्यर्थलाभादेव कारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक्। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्या-
दावेकशेषानभवत्यनभिधानात्। द्वौ चेत्यानभिधानेनैव वारणीयः उत्सर्गतः संख्याशब्देऽप्येवमेवाविशत्यादौ त्वेकशेषदृष्ट एवेति बोध्यः॥ ॐ ॥ चुट्ट ॥
आदिर्जिह्वुड्वद्व्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदा हा प्रत्ययाद्याविति। प्रत्ययाद्याविति किं। वाचाटः। तेन वित्तश्चुचुपचणपा

चुट्टा ५३७ प्रत्ययाद्यौ चुट्टरतौ सः। इति जस्य इत्संज्ञा॥ नविभक्तौ तुस्माः॥ ११३४। विभक्तिस्था सवर्गस्कारमकारादतो न सः इति स का-
रस्य नैत्व। अतो गुणे ६। १८७। अपरात्तादकारादुत्ते परतः पररूपमेकादेशस्यात्। इति प्राप्ते परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुण इति
हिपुरस्तादपचा अनन्तरा विधीनवाधनेनोत्तरमिति न्यायेनाकः सवर्णदीर्घ इत्यस्यैवापवादो ननु प्रथमयोरित्यस्यापि॥ रामाः॥ एक-
वचनं समुद्दिष्टः॥ २३४४८॥ समुद्बोधने प्रथमाया एकवचनं समुद्दिष्टं संज्ञं स्यात्॥ ॥ ८८ वित्यत्र प्रत्ययादौ यकारेण लुप्तनिर्दिष्टेन च स्य-

नेत्संज्ञेति स्यात्। नविभक्तौ॥ इत्संज्ञा प्राप्ते निषेधार्थः। नुदत्यस्यो दाहरणं। रामात्। पचेरना मकारस्य तु राममा अद्रासं। विभक्तौ किं। अ-
चोयते। ऊर्णया युसा रुधादिभ्यः श्रमा एतेष्वं त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात्। इदमस्य सुरित्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबंधासंजनादित्यो यमिति
ज्ञायते अन्यथा प्रादिशो विभक्तिरिति यमा विभक्तित्वादा नीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेण त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति। तेन किमातु केति सिद्धं। एकचनं
सुः संवुद्धिरित्येव सुवच। नच सप्तमी बहुवचनेति प्रसंगः। संवोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः। अत्र व्याचख्युः। सुः संवुद्धिरिति वा-
च्येकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थः। अन्यथा सामंत्रितमिति पूर्वसूत्रे तदंतस्यामंत्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमभेदा-
यदयमपि संज्ञातदंतस्यैव स्यादिति ॥ ॐ ॥

३७

सु
सि. को
टी. न
३८

लशक। आदिर्जिदुडव इत्यत आदिरनुवर्ततेषः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति। अतद्वितरतिपर्युदासाद्दालभ्यतरत्याहा प्रत्ययाद्यारति। लश्चशश्चकुश्चे
तिसमाहारद्वंद्वलशक्तिनिपुंसकं। तद्वितरेतरयोगद्वंद्वेन विचलति। लशकवर्गारति। अतद्वितरतिके। प्राणिस्थादातरतिलचा चूडालः लोमादिभ्यः शः
लोमशः। अत्र प्रयोजनाभावादेवनेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः। कर्णललाटेति भवार्थे कना कर्णिका। सत्याहीत्संज्ञायां किंति चेति दृष्टिः स्यात्।
प्रत्ययाद्यादतिके। नत्यभिहेति वृद्धः पाकनवराकः। अत्र किति चेति गुणोन स्यात्। तस्माच्छसो। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यतो दीर्घमात्र
परामर्शे तु एतावगाः पश्येत्पत्रापिनत्वप्रसंगात्। शस इत्यवयववर्ष्णी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोवयवस्येति। तदेतदाह
परोयः शसः सकाररतिपरोयः शसिति नव्याख्यातं। कृते पूर्वसवर्णदीर्घततः परस्य शसोऽसंभवात्। अट्कुष्वाङ्। रषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशव्य
लशकः तद्विते। १३३। तद्वितवर्जप्रत्ययाद्यालशकवर्गारतस्युः। रतिशसश्चस्येत्संज्ञा। तस्माच्छसोनः पुंसि। ६। १। १०३। पूर्वसवर्णत्
दीर्घात्परोयश्चशसस्कारलस्यनस्यात्पुंसि॥ अट्कुष्वाङ्। नुम्व्यवायेपि ८। ४। २॥ अट्कवर्गपवर्ग आङ्। मुमएतैर्व्यस्यैर्यथासम्भवात्।
मिलितैश्चव्यवधानेपि रषाभ्यामरस्यनस्यणस्यात्समानपदे। पदव्यवायेपीति निषेधस्वाधि। तुमाङ्ग्रहणम्। नुमग्रहणमनुस्वारोत्त
पलक्षणार्थमातं चाकर्तुं शक्नुम्। अयोगवाहनामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्। रतिणत्वे प्राप्ते। यदान्तस्या ८। ४। ३। अपदान्तस्यनस्यणत्वेन च
वहितस्याप्राप्तावचनमिदं। तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः। ह्युभादिषु सभनयाह सामर्थ्यात्स रूपानामित्यादि निर्देशाच्चे
नि अभिप्रेत्याह। व्यस्यैर्यथासंभवे मिलितैश्चेति। न चैवं कृत्स्नकार्त्त्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावात्प्राप्तत्वाभावेप्यादर्शनेत्यादावडव्यवधानादिति
प्रसंगः। न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यां योमविभागोत्रबोध्यः। व्यवायेपीत्येको यो गोविध्यर्थः। अट्
कुष्वाङ्। नुमित्यन्योनियमार्थः। छांदसोमिसोलुक्। अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकररतिनव्याः। तथाहि। अट्कुष्वाङ्। तिसूत्रेरषाभ्यामित्य
नुवर्ततेपंचमीश्च यातस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपनिष्ठेनोपस्थितापिसावचनप्रामाण्यादडदिव्यवायेन प्रवर्तते। तदन्यव्यवाये तु प्रवर्ततेन एवा॥ ॥

३८

३८

अतएव येन व्यवधाने तेन व्यवहिते पिव वनमासा एव कवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणे न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्यैक इति पुगंतलघुपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति। एवं च यत्राडादिभिर्व्यवधाने गम्यते तादौ तत्र भवत्येव एत्वं। यत्र त्वडादिभिर्नेन व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति तस्मादिति परिभाषाया जागरूकत्वात्। निषेधवाधि तु गिति। तेन पर्याण्डमित्यत्र उपसर्गसमासे योति एत्वं सिध्यतीति भावः। उपलक्षणार्थमिति। नुमस्यानि कस्य स्वाभाविकस्य वा नुस्वारमात्रस्यापलक्षणार्थं नुमग्रहणमित्यर्थः। तेन वृहिवृद्धौ रदित्वानुमतस्यानुस्वारः। तंहिंसायां स्वाभाविको वा नुस्वारः वृहणं तंहणं उभयत्रापि एत्वं सिद्धं। अयोगवाहानामिति। अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वाद् उपदिष्टे रगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारे संबंधशून्या इत्यर्थः। ननु येति निर्वाहयेति योगमिति वाहः। अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः। अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टे रगृहीतत्वे च सति यमाणा इत्यर्थः। अहं सिति निधेयस्वरूपकारोपरीतिरिति न ययः स्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति। अतएवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपधा

यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादिप्रत्ययेः इमा १४१३ अयः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दरूपनस्मिन्नन्ययेपरिःङ्गसंज्ञस्यात्। भवामिभाव व्याभीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याःङ्गसंज्ञार्थं नुदादेग्रहणमाविधिरिति किमास्तीर्यती। प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य ततो व्यधिक। नो ययमानामकारोपरीतिरित्येव न स्यादिति। ननु भूषणसिगमीत्यतो वेत्यनुवर्तत इति भावः॥ ॥ यस्मात् ॥ ॥ स्पवामाभूत् ॥ अङ्गस्या १४१३ इत्यधिकृत्य तदादीति तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य शब्दरूपस्येति ननु प्रोक्तिः। ननु यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादिप्रत्यये वाच्यमिति किमादिग्रहणेनेत्यत आह। भवामीत्यादि। प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादेगत्वं तेन कर्तृकारकत्वात्। यदिसिद्धतीति भावः। अंगसंज्ञार्थमिति। अन्यथा अतो दीर्घो यमीति दीर्घो न स्यादिति भावः। न च रभसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यः। प्रत्ययतो न ययगतो। आभ्यां यडलुकि याभामि। पापावः। वावामि। वावामः। इत्यादौ चरितार्थत्वात्। स्त्रीर्यतीति। इदमपरिमाणेन तु याकिमिदं मयोवाच्यं इति प्रत्ययस्य रया रया। किं चो रिति ईशा यस्येति चेति ईशो लोपः। उगितश्चेति डीपा सत्या हि संज्ञा यो स्त्रीशब्दस्य यस्येति च तिलोपः स्यात्। न च शालोपस्येति वृद्धत्वाभावेति प्रत्ययान्ते प्रसंग इति वाच्यं। प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्देति व्याख्यातारः ॥

सु
सि. कौ
टी न.
३६

नव्यालुखी अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्यास्त्रिया इति इयङ् स्यात्। अकारादमिक्ते अमिपूर्व इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात्। अतने ई प्रत्यये विलो-
पे च सत्यकारस्य स्वतएव प्रत्ययत्वाच्च। विधिग्रहणे कृते तु नायदोः प्रसज्यते। अम्प्रत्ययस्य अकाराद् प्रत्ययस्य चातने विहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात्
स्यादेतत्। वतुषोः म्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरन्येवेति न होयतादवस्थ्यमिति चेन्नैवं। सन्निधानवलेन यस्मात्प्रत्ययो विहितः तस्मिन्
तदंगमिति व्याख्यानात् प्रत्ययेकिमिति। तदादिरूपं किं यदि त्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययपर्यंतमेवांगं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः प्र-
त्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादितोऽप्यधिकं वा निरवधिकं मंगं स्यात्तदादि स्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योप-
पत्त्यादित्याशयेन व्याचष्टे। प्रत्ययविशि-
ष्टस्येत्यादिना। प्रत्ययविशिष्टस्येति किं। वप्रश्ना। अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायां मुरादित्येकादेशस्य परानिमित्तत्वात् लाभाद्वैः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् प्रवृत्त्या नसंप्र-
सारण इति निषधाभावाद्भ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते। तथाभ्यर्थश्चर्थमित्यत्राचि श्रुधातुभुवामिति इयङ् वङ् स्यातामुक्तरात्या अचीत्यनेनाज-
हो प्रत्यय इत्यलाभात्। ततोऽधिकस्यांगसंज्ञायां तु देवदन ओदनमयाक्षीत् इत्यत्र देवशब्दात्पाठगमः स्याद्देवस्तशब्दात्सु प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङ्-

टाडसिङ्गसामिनात्स्याः। ७। १। १२। अकारान्तादङ्गाद्वादीनाङ्गमादिनादय आदेशस्त्युः। एत्वं। रामेणा॥ सुपिच ७। ३। १०॥ ययजादैर्मु
यिपरे अतोङ्गस्य दीर्घस्त्वत्परा मा म्यामा अतोभिस एसा। ७। १। १६। अकारान्तादङ्गाद्विसरे सस्यात्। अनेकालत्वात्सर्वदेशः॥

प्राग्वर्तिसमसायस्यांगत्वाद्वाहितीयप्रत्ययग्रहणेक्षतेतुनकोपिदोषः प्रसज्यते। अन्येतुयस्माद्युडादिविधिः प्रत्यासन्धातस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति तजोप्यधिविज्ञस्येत्येतदनास्थयोक्तं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वेयदृष्टं तदेवेत्याहुः ॥ ३३ ॥ टाड. सि। अतोभिसरे सदस्यस्मादनुवृत्तेन अतदस्य नेन सामानाधिकरणस्येन विशेषणोदंगस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यंतमपि षं चम्याविपरिणम्यते विशेषणेन तदंतविधिरुदाहा अकारांतोदंगादिति सुपिच। यजीत्यनुवर्तते। अल्ग्रहणमदादिविधिरित्याहा यत्रादौ सुपीति यत्रिकि। रामः। अतदतिकि। अग्निभ्यां। अतोभिसरेसा ननु एसदस्येवासु। नचातो गुण इति प्ररस्यापत्तिः। एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा दसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यां एदैतोर्हि मात्रत्वाविशेषणगौरवाभावात्। बहुलं छंदसीत्यत्र अनतोऽपि भवति। नचैरितिकाशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च। केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचक्षुः। तच्चित्यं। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेः

डे.पः। डेरिति चतुर्थे कवचनस्य ग्रहणं। न स तस्यैकवचनस्य व्याख्यानात्। अत एव डे.रामित्यत्रास्याग्रहणं। समानाधिकारत्वे स्त्रियां रत्यादिनिर्देशश्च
 स्थानिवद्भावेनेति। आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः। सुपि चेति दीर्घ इति। न च परत्वादकृत्सर्वधातुकयोश्चितीर्घास्त्विति शङ्क्य।
 तत्रायं डे.यिङ्ङितीत्यत्वेङ्ङितीत्यनुवर्तनादन्यथा उरूपेत्यत्रापि दीर्घः स्यात्। उरुशब्दात्परस्यटादृत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः। एतच्च काशिकायां स्पष्टं। य
 चपि डे.योदेशस्य डित्वमुल्लिखितं ल्यपीति ज्ञापकेन अनुवधकार्येष्वल्लिधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमान्नापिशानचः शित्वेन लिङेन कचिदनुवधकार्ये
 षु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशोऽङित्वेनेत्यभ्युपेय्येदं विरोधाभावात्परत्वमत्रा किंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सर्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य ग
 तिमाहः। ननु ज्ञेयदादीयस इति यशब्दात्परस्यरेयस आकारविधानमंगवत्परिभाषया लिङं। अन्यथा वहो लोप इत्यतो नुवर्त्यलोपमेव विदध्याद

डे.पः। १। ५। १३। अतोऽङात्परस्य डेरित्यस्य यादेशः स्यात्। रामाया इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्ष
 णविधिरनिमित्तं तद्विधातस्यतिपरिभाषा तु मेहप्रवर्तते। कष्टाय कर्मण इति निर्देशेन तस्याः नित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने क
 ल्येत्। १। ३। १२। कलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ् स्यात्कारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः। रामस्य। कलिकिं। रामाणां। सुपि क्तिपचङ्

कारं तु न विदध्यात्। अकृत्सर्वधातुकयोश्चितीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाव्ये स्थितं। तदिदानीं विरुध्येताङ्ङितीत्यनुवर्तते। तु ज्यायानित्यत्र कृत्सर्वधातु
 दीर्घो प्रवर्तते। तथा चाकृदिति सत्वेङ्ङितीति नानुवर्तनीयं। उरुयाधृष्युयेत्यत्र दीर्घाभावः। द्वादस इत्येवाभ्युपेय्य इति चेत्। अत्राहः। राजनो मे स्यात्कारयाम
 हणमुक्तपरिभाषालिङं। अन्यथा जमेव विदध्यात्। अतो दीर्घो यजोति जायते जानांतीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाव्ये स्थितं। तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र ङ्ङि
 तीत्यनुवर्ततावपि संगच्छते। एवं च सति ज्यादादित्याकारे ग्रहणं लिङमिति तु भाव्यप्रौढिवादमात्रमसु। सन्निपातेति। सन्निपातः संश्लेषः लक्षणनिमित्त
 ष्यसमन्विता तल्लक्षणः तसन्निपातविहतीति तद्विधातः कर्मण्युपेय्य कृतत्वे। उपजीव्य विधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः॥ रामः। रामस्येत्यत्र स
 न्निपातपरिभाषया व्यत्वसुपरिहरतथाप्यदः सर्वशब्द इति निर्देशो देवविधासन्निपातपरिभाषानप्रवर्तत इत्याशये नोक्त इति स्थितस्य गतिः समर्थनीया

सु.
सि.को
टी.त.
४०

वावसानादिति अत्राहुः। जश्चेरुते अवसाने च त्वमिति न संतव्यं किंतु येन नाशमिष्यायेन अवसाने च त्वस्य जश्चापवा दत्वा च त्वाभावपक्षे जश्चमिति यो ज्यं हित्व इति। अनचिचेत्यने
न अनचिचेति प्रसज्य प्रतिषेध इति प्रागेवोक्तं। पर्युदासाभ्युपगमे तु इह हित्वं च स्यात्। तादेश आरभ्यत इति। वत्स्यतीत्यादौ च त्वेन तकारे न लभ्यत इति सस्याद्धातुक इत्य-
नेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः। ह्रस्वनद्यापो अंगस्येति नुवर्तते। तच्च पंचम्यं तेना सामानाधिकरण्यात्। अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणोक्त-
तदंतविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वांतादिति। एतेन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी न तु षष्ठीति स्फोटितं। ज्ञापकं त्वत्र नामीति। नहि प्रकृत्या गमत्वे अंगसंज्ञा विमित्तं नाम संभवति। एवं
चानया पंचम्याभ्युपगम्य तया तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमिसर्वनाम्नः सुडित्यनो नुवर्तनामीति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। अमीति सप्तम्या-
स्त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नव्याः। नुडितियोगं विभज्यां गात्वं रस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्यापि
वाचसाने। ८। ४। ५६। अवसाने कलोचरो वासुः। रामात्। रामाद्। हित्वे ह्यपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य हित्वपक्षे स्वरिचे-
ति च त्वेभ्योतरं तस्यात्सस्य स एव। अतुतकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नमेदात्। अतएव सः सीति तादेश आरभ्यते। ओसि च। १। ३। ९४। ओ-
सि परे अतोङ्गस्य एकारस्योत्तरं रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुडा। १। १। ५४। ह्रस्वान्ना नद्यानादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमस्योत्तरः॥
इत्यंशे नदीर्घातात्परस्यामो नुडवद्भवति तर्हि नद्याप एवेति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयं। नचैवं लिहांदुहामित्यादौ अतिप्रसंग-
तिवाच्याह। ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात्। ध्वस्वनडहो कतिपयचतुरं युजिकृचां सलामित्यादिनिर्देशाच्च। तस्मात्त-
त्वाच्च परं तादादा नुवद्वाध्यत इति वक्ष्यमाणं ग्रंथेन आटिक्तं ते सकृद्रूपेण न्यायात् नुडनेति भाष्यं ग्रंथेन चाविरोधः स्यात्। यद्यपि नियमसूत्राणां वि-
धिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डे। रामि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आणनद्या इत्यनेन सवाध्यत इति परत्वादा नुवद्वाध्यते इत्यादिग्रं-
थः संगच्छते तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटवाधित्वा अंतरंगत्वा नुडस्यादेवा किंच नद्याप इत्यत्र नद्यापः पर।

स्थामोनुदेवस्यान्नाद्यदित्यर्थः स्यात्तथा दोगोर्थाः प्रायः सर्वे सांसर्वस्यामिति न सिद्धे त्। सुडागमस्य पुंसि आटयाटस्याडागमात्तुडिदंतरेचरितार्थत्वात्
 अपिचा गोर्थाः प्रायः सर्वे सांसर्वस्यामित्यादौ प्राप्तायादंतसुटं च वाधितुं आपयहण
 मिति। नद्याप एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थः। ततश्च विश्वपावात प्रम्यामित्यादौ नुट् डुवोर एवानद्यां मनुष्याणां सदवसः शुक्। सर्वासां प्रायदृशते
 तदस्यां प्रहरणे मित्यादिनिर्देशात् शरणी कृत्यविध्यं तापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवं। अपिचा आकारांतादीनां
 तादृकारंताच्चैव वृत्तिर्न हि नद्याप एवेति नियमस्यापि संभवात्। विश्वपावात प्रम्यास्वल्पा मित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात्। ननु लुट्
 तिगोः यदा तदत्यारंभात् लोके गे, इत्यादौ तस्यामोनु एतन्मवेदिति वाच्यं। यदा ते गोशब्दात्परस्यामोनुट् चेत्च्छंदस्येवेति नियमेन लोके यदा ते गोनामिति प्र
 योगस्याभावेऽप्यपादांते तस्यादित्यर्थः। यत्ने। रायाग्लोवां नावा मित्यादौ नुट् निर्वाहत्वाच्च। यदितुदीर्घात्परस्य आमोनुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादांतर
 नामि। द। ४। ३। नामि परेऽजन्तौ स्यादीर्घस्य तात्पर्यात्। सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्मैप्रापी हनप्रवर्तते। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्
 नापीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यते। रामो रामयोः। सुपि एत्वे कृते। अपदानस्य मूर्द्धन्यः। ८। ३। ५५। आपादपरिसमाप्तेरधि
 तिसूत्रं विध्यर्थमवेत। आकारांतादिभ्यः परस्मैप्रापी हनप्रवर्तते चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र विधिनिधनयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसं॥ क० ५० ॥
 यानेन दीर्घात्परस्यामोनुट् चेदित्यादिनियमवत्त्वं। कियत्तदस्य च तेतिथापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्येव तस्मात् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यादिकेन सा
 ध्यत्वाद्यथा श्रुतमेवरमणोयमिति॥ ४०॥ नामि डुल्लपदस्य तादीर्घस्य नुदतते। दीर्घश्रुत्योपस्थिते नाचदस्य नेनागस्यति विशेष्यते। विशेषणवच्च नुट्
 नविधिः। तदेतदाह। अजन्तो गम्येत्यादि। अथ वद्वहत्परिभाषाया नामिति नुट् सहित एवामग्रस्य तेतेन पामनामंगनामित्यादौ नभवति। तत्राह पाप्मादि
 लस्येन प्रत्ययतापि हि दीर्घकवचनचक्रतेन पाप्मं। मुप्रापानां प्रत्येकमर्थे वत्त्वेपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात्। यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अ
 नेन पामनामित्यत्र दीर्घा मुप्रापिहास्तथापि नोपधायादप्यनेन स्यादेवेति बोध्यानुदीनितुनसूत्रितं। भृञ्किं नुट् चेत्तौ एणदिकगन्प्रत्ययांते भृङ्गेश

सु.
सि.को.
टी.त.
५९

वेदमाभूदिति। स्यादेतत्तानुङागमस्यामभक्तत्वादायग्रहणेनसमकारोप्यामगृहीष्यतरति। आमीत्येवसूत्रमसु। नचामीतिदीर्घस्यकृताकृतप्रसंगित्वे
ननित्यत्वात्परमपिनुटंवाधित्वाअग्नीनामिदनामित्यत्रदीर्घेक्षतिह्रस्वाश्रयोनुटनभवेदितिवाच्यं। ह्रस्वांतानुडिति वचनसामर्थ्यात्कृतेपिदीर्घभूतपूर्वगत्या
श्रयेणैतत्प्रवृत्तेः। नापिनतिसूचतस्वित्तिनिषेधात्तिसूणमित्यत्रह्रस्वांतानुडिति वचनस्यप्रयोजनमस्तीतिवाच्यं चित्सूणमित्यत्रषट्चतुर्थ्यश्चेत्यनेनैव
नुटसिद्धेः। ह्रस्वनद्यापदतिसूत्रेवेत्ययदत्यतःत्रैरित्यनुवर्त्यत्रिशब्दात्परस्यामोनुडिति व्याख्यानात्तिसूणमित्यत्रापितत्सिद्धेः। यद्यपिनृणमित्यत्रप्रयोजने
मस्ति तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथानूनद्यापः इत्येववदेत्। तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्वाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्यग्रहणमनर्थकं
मिति चेदत्रोच्यते। उत्तरार्थसनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधाया इति दीर्घो नामित्यथा स्यात्। चर्मणं चर्मणमित्यत्रमाभूदिति। तदुक्तं वार्तिककृता। नामिदीर्घभावे
चेत्स्यात्किं ते दीर्घेननुटंभवेत्। वचनाद्यत्रतन्वास्तिनोपधायाश्चवर्मणमिति। अत्रवदंति। वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेणतत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिंत्यं। गौणत्वेषट्च
र्भ्यश्चेतिनुटोप्रवृत्त्याप्रियचतसूणमित्यत्रनुडर्थं ह्रस्ववचनस्यचरितार्थत्वेनसामर्थ्यापक्षयात्। तत्रहिनुमचिरितिरादेश्यत्वंविप्रतिषेधेननुडिष्यतरति
नदयुक्तं। अन्वष्टापदतिसूत्रितेपिअदंतानुटसिद्धयवेतिह्रस्वग्रहणस्यसामर्थ्यानुपक्षीणत्वादितिदिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसंगित्वेननामी
तिदीर्घस्यनित्यत्वात्परोपिसुपिचेतिदीर्घो नप्रवर्ततइतिनोक्तं। शब्दांतरस्यप्राप्तुवन्विधिरनित्योभवतिइतिनामीतिदीर्घस्याप्यनित्यत्वात्। आरंभसामर्थ्या
दिति। सुपिचेत्यस्यतुनसामर्थ्या। रामाभ्यामित्यादौसाचकाशत्वादितिभावः। ननुकतीनामित्यत्रपरत्वात्षट्चतुर्थ्यश्चेतिनुटिनामीतिदीर्घः सन्निपातपरि
भाषामवाधित्वैवप्रवर्ततइत्यारंभसामर्थ्यस्योपक्षयान्नामीतिसूत्रमपिरामाणमित्यत्रसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्ततेतथाचआचार्योणमितिनिर्देशो
नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्यसुपिचेतिदीर्घएवपरत्वात्प्रवर्ततामितिचेत्। अत्रकेचित्समाधयंति। चतुर्ग्रहणसाहचर्यात्तहलंतषट्संज्ञकादेव
परस्यामः षट्संज्ञाश्रयोनुटंभवतिननुकतिशब्दात्परस्यामः तथाचकतीनामित्यत्रह्रस्वाश्रयएवनुडित्यारंभसामर्थ्येनोपेक्षणीयमितितदपरेनसु
मंतरेफोयथाहलंसंज्ञकस्तथाअमंसंज्ञकोपिभवतीत्यमंतषट्संज्ञकादेवपरस्यामः षट्संज्ञाश्रयोनुटंभवतिननुषकारांतात्परस्येतिवक्तुंशक्यतयाषण्णमि

न्यत्रनुडभावप्रसंगान्तस्यादिहसाहचर्येनग्राह्यमेव। अन्यतुषट्चतुर्भ्यदतिवहुवचननिर्देशार्थपरोपनिर्देशस्तथाचार्थप्राधान्यंयत्रतत्रैवषट्संज्ञाश्रयोनुड-
भवतिननुप्रिययं प्रिययं - इत्यादौ इति सिद्धं ताता वहिरंगः षट्संज्ञाश्रयोनुड। तथाचांतरंगत्वात्कतीनामित्यत्रहस्वाश्रयएवनुडितिनामीतिदीर्घः संनिपात-
परिभाषावाधित्वेवप्रवर्ततेततश्चारंभसामर्थ्यादितिमुक्ता। तत्रेयस्यनकाप्यनुपपत्तिरितिसमादधुः। इतरेतुआरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः। नतिसूचतस्त्रितिनिषेधा-
रंभसामर्थ्यादिति। निसूणामित्यत्रहस्वांतलसणेनूटिकृतं नीमीतिदीर्घप्रवृत्तौहिनतिस्त्रितिनिषेधआरंभ्यते। संनिपातपरिभाषयादीर्घाप्रवृत्तौतुकिमनेननिषेधे-
नातोज्ञायतेनामीतिदीर्घः संनिपातपरिभाषावाधतइति। येषुहस्वनद्यापइत्यत्रहस्यग्रहणंप्रत्याख्यायतेतैसुनामीतिदीर्घेआरंभसामर्थ्येनाश्रयलोपमेवाअपरा-
तस्यषट्त्वेवसिद्धेर्मूर्धन्यग्रहणमिणः। ध्वमितिठ्कार्थं। चक्रद्वे। अक्रद्वे ॥ ३३ ॥ इण्कोः॥ समाहारद्वंद्वेसौत्रयंस्त्वा। कोःकिं। गवाक्षु। गवाड्। आदेशप्र-

इण्कोः। ३३५॥ इत्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः। ३३५॥ सहेः साढंसइतिसूत्रात्सइतिषष्ठ्यनस्यदमनुवर्तते। इण्कवर्गीभ्याम्यर-
स्याःपदानस्यादेशस्यप्रत्ययावयवस्यचुयः सकारस्यमूर्धन्यादेशस्यात। विवृताघोषस्यसस्य तादृशएवषः। रामेषु। इण्कोःकिं।
रामेस्य। आदेशप्रत्यययोः किं। सुपी। सुपिसौ। सुपिसौ अपदानस्यकिं। हरिस्तत्र। एवंकृष्णमुकुन्दादयः॥

प्रत्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवेलाक्षणिकः। हलिसर्वव्यमितिनिर्देशात्सापदाघोरित्यत्रसातिग्रहणञ्चलिंगादिसाशयेनव्याचष्टे। आदेशःप्रत्यया-
वयवश्चेति। यदितुआदेशावयवोमृद्येततर्हि तिसमन्तमित्यादौदोषः यद्यपिसकारोच्चारणसामर्थ्यन्तिवषत्वेनस्याततथापिविसंविसंमुसलंमुसलमित्यादौषत्वं
दुर्वारंस्यात्। आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात्। यदितुप्रत्यययोः सकारइतिगृह्येततर्हिरामेषुकरिष्यतीत्यादौनस्यात्किंतुद्वंद्वमावसादित्यादावेवस्यात्त-
हमनोरमायामकायिष्वप्तीविषयभेदात्तमिद्यतेइत्युक्ता। सहविषयभावात्तत्रत्वात्द्वंद्वइत्युक्तं तत्तुप्रत्ययशब्देनसणमनेगीकृत्ययथाश्रुताभिप्रायेण-
क्तमितिबोध्यं। विवृताघोषस्येतिविवृतस्यसस्यतादृशएवषुक्तं। सकारइतिप्रसंगस्तद्वारणयाघोषस्येति। अघोषस्येत्येतावदुच्यमानेठकारेतिप्रसंगः नृहार-
णयोभयमुपात्तं। तादृशएवषइति। तादृशएवषादेशोभवतिनान्यइत्यर्थः। ननुदधिसेचौदधिसेचइत्यादौप्राक्सुवुत्पत्तेः समासेषत्वंवारयितुं

पदराशिरितिपंचमीसमासोभाष्येउक्तस्ततश्चइहापिसात्यराशेरितिनिषेधः करिष्यतीत्यादौषत्वविधेः सावकाशत्वादितिचेन्नैवांस्वादिवितियापदसंज्ञात्तमा
श्रित्यउक्तनिषेधोनप्रवर्ततेइतिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्॥ रुमस्येति॥ दाड-सिड-सामिनाल्याइतिवक्तव्येसकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वत्वंनभवेन्नडादिभु
अमुष्येतिनिपातनाततःफगादौआमुष्यायलेत्यादिवाजिकनिर्देशाच्चअमुष्येत्यत्रषत्वंभवेतात्तर्हिबिभृषास्विन्यादिप्रत्यराहर्तव्यं। नचतत्रापिषुन्नितिक्
क्तव्येसुवितिसकारोच्चारणसामर्थ्यादेवनभवेदितिशक्यं॥ लिट्प्रशान्तुइत्यत्रउःसिधुट्नश्चेतिधुटःप्रवृत्तयेसकारोच्चारणस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वादितिदि
क॥ ॥ सर्वदीनिर्दति॥ तद्गुणसंविज्ञानोवहुव्रीहिरयंअदःसर्ववामितिलेगात् आदिशब्देनावयववाचीसर्वआदिशब्दवयवोयेषांतानीतिविग्रहः। उद्गताव
यवमेदःसमुदायःसमासार्थइतिवहुवचनंतस्यसमुदायस्ययुगपत्त्वस्येप्रयोगाभावादानर्थक्यानदंगेचितिन्यायेनतदेवयवेषुप्रवर्तमानासर्वसामसंज्ञा
विशेषात्सर्वशब्देपिप्रवर्तनइत्युक्तं। तद्गुणसंविज्ञानत्वंतस्यान्यपदार्थस्यगुणःवर्तिपदार्थरूपाणिविशेषणानितेषांकार्योन्वयितयासंविज्ञानंयत्रस
सर्वादीनिंसर्वनामानि। ५५३॥ सर्वादीनिशब्दरूपाणिसर्वनामसंज्ञानिस्युः। तदन्तस्यापीयंसंज्ञा। ढंढेचेतिज्ञापकात्। तेनपरम
सर्वत्रेतित्रल॥ परमभवकानित्यत्राकञ्चसिद्धति॥ ॥ ॥ तद्गुणसंविज्ञानइत्यस्यार्थः। लोकवेदयोरपिसंयोगसमवायान्यतरसंबंधेलो

हितोष्णीषाकृत्विजश्चरंतिलंवकर्णमानयेत्यादौतद्गुणसंविज्ञानत्वमेवास्वस्वामिभावसंबंधेत्वतद्गुणसंविज्ञानत्वंचिःत्रगुमानयेत्यादौ। ननुसर्वनामा
नीत्यत्रपूर्वपदात्संज्ञाज्ञामितिणत्वंकस्मान्नभवति। सौत्रस्यानेतिचेन्नोकेसर्वणमशब्दस्यसाधुत्वापत्त्यासर्वनामसंज्ञानिस्युरित्युत्तरग्रंथस्यासाधुत्वापत्तेरिति
चैन्नैवांनिपातनाज्ञात्वंनेति। भाष्याक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः। अत्रभाष्यानुसाराद्वाधकान्येवनिपातनानिभवंतीतिपक्षआश्रितः। अवाधकान्यपिनिपा
तनानिभवंतीतिपक्षसुविभाषाफाल्गुनीतिसूत्रेश्रवणशब्देनिपातितेपिआवणीतिप्रयोगोपिसाधुरित्येवमर्थेआश्रयिष्यते। विशेषणानुगुणंविशेष्यमध्या
हरति। शब्दरूपाणीति॥ ढंढेचेति। सहिनिषेधःसमुदायस्येवनत्ववयवानामितिवक्ष्यति। नचतदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः। नन्वंगाधि
कारेतदंतनिधिनेवपरमसर्वस्मादत्यादौस्मादादिसिद्धेस्तदंतसंज्ञायाःकिंफलमित्यतआह। तेनेति। नचेहापिप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नातद्धि।

श्रौतिकयोर्वैशम्यमिति भावः । अतस्तदिति अवर्णनादङ्गात्परस्येत्यर्थस्तेन ३३॥

शेषेणेतदनुविधिर्भविष्यतीति वाच्यं । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्तु कृत्वादिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वतरत्यनुतसिल ॥ ३३ ॥ जसः शी ॥ दीर्घाच्चा
रणमुत्तराधी वा ॥ मधुनी । अनेकाल्वादिति । ननु शित्वादिति भावः । इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तदन्त्यत्रोपदेशकाल एव कृत्वा सत्ता शी भावस्य तु सत्ता
देशत्वानन्तरस्यानिवत्वेन प्रत्ययत्वमन्त्यलशक्तद्वितित्वात् । अतस्तदिति भावः । इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तदन्त्यत्रोपदेशकाल एव कृत्वा सत्ता शी भावस्य तु सत्ता
परस्येति तु नोक्तं । अवर्णनात्तु तदुपसर्गात् । इदं चेत्तन्नेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽप्यवयवस्यानिवधानाविहितविशेषणत्वात् । अतएव

जसः शी ॥ १११७ ॥ अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वदेशः । नचाऽवर्णनात्तदुत्पादाविवनाः नुवन्धकृतमनेकाल्
त्वमिति वाच्यं । सर्वदेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे सर्वनाम्नः स्मै ॥ १११४ ॥ अतस्सर्वनाम्नोऽऽत्त्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । उ-सि-ड्योः
स्मान् स्मिनो ॥ १११५ ॥ अतस्सर्वनाम्नोऽऽत्त्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । उ-सि-ड्योः
जागमस्यता एतत्प्रत्ययः सर्वेषां । सर्वस्मिन् । शेषरामवत्ता एव विश्वाद्योप्यदन्ताः । सर्वद्वयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वविश्व उभ उभय उतर उतम अ
न्य अन्यतर इतर त्वमेव समसिमा । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि च व्यवस्थायामसंज्ञाया । स्वमज्ञाति धनाख्याया । अनुरम्बहिर्योगोपसं
नयनयोः । त्यदन्तरद्वय एतदन्तरद्वय अदन्तरद्वय इत्युभयद्वय अस्मदभवतु किमूदिति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः
तस्येह पाठस्तु उभकावित्येकैजर्थः । न च कृत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायचप्रसङ्गात् । तदुक्तं । उभयो
म्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावात् । उभयपक्षस्य द्विवचनान्तास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्यः यजादेशस्य स्यानिवद्धा
वनतयप्रत्ययान्ततयाप्रथमचरमेति विकल्पेनासविभक्तिरित्येवत्वेनाऽनुरङ्गत्वान्नित्येव संज्ञाभवति । उभये ॥ ॥ मातुदक्षिणेनरपूर्वाणा
मिति भावः । यत्कारणयोगेन । अमरतिसर्वनाम्न इति पञ्चम्यः । निर्वकाशतया आमीति सप्तम्यास्ते स्वयदन्त्युत्तरसूत्रे कृतार्थापघ्नीप्रकल्प्यत इति भावः । पञ्चत्रिंश
दिति । पञ्चत्रिंशच्चेति द्वेष्टः । पञ्चाधिकस्त्रिंशदिति तदुक्तं । वा न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासां तो उ च स्यात् इति वाच्यं । तत्रैव वार्तिके ॥

सु-
सि-
टी-
४३

मन्त्राधिकलोपादित्युक्तत्वात् ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वार्थ एव संज्ञितो भविष्यति नान्ये इति किमनेन पंचत्रिंशदिति परिग-
णनेन सर्वादीनि इति सूत्रेण चामैवं परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात्। एवं च पंचत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानी-
ति नियमाय सर्वादीनि इति सूत्रमन्यावश्यकं। न त्वनुनासिकसंज्ञा सूचमिव मंदप्रयोजनमिति बोध्यं। पूर्वपरा व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणो-
त्तरापरधराणि तानि सर्वादिगणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञानुसर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति। एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यं। अतएवेति द्वयोर्द्विवचन-
स्यैव युक्तत्वादिति भावः। नित्यं द्विवचनांतर इति। सर्वदा द्विवचनांतर इत्यर्थः। न चैवं उभादुदात्तो नित्यं उभयसर्वनामत्वे कोऽर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरु-
ध्यत इति शंका। अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतरताननुसूत्रानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। अथ सर्वादियु उभशब्दाठो व्यर्थः। सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विव-
चने भाषातानच सर्वनामसूतीया चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यं। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श-
नमिति वार्तिके नैव गतार्थत्वात्। न च हेतुर्न ता सर्वनामसूतीया चेति सूत्रे पठितत्वादित्दमपि वार्तिकं सर्वनाम एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यं। भा-
ष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वादतएवाज्ञेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरस्तेनेत्याशंका हा। तस्येह पाठस्त्विति। ननु कप्रत्य-
येनापीष्टसिद्धेः किमनेन अकजर्थपाठेना न च काकचोः स्वरे विशेषोऽस्तीति वाच्यं। प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वाच्यतोऽनन्तत्वे विशेषाभावादित्याशंका हा न चेति-
उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं अकचप्रत्ययोनविहंतिदेः प्राक् जायमानत्वात् तन्मध्ययनितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणत्वात्। कप्रत्ययस्तु विहंत्येव प्रातिपदिकात् परत्र-
जयमानत्वादित्याशयेनाह। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अयच्च प्रसंगादिति। उभशब्दात्र तसोः परतः स्वार्थे यथा अयच्च भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भा-
वः। यद्यपि स्वार्थे अयच्च दृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथाप्युभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमित्योगविभागात्सुलभ एव। तथा हि। उभादुदात्तः। द्वित्रिभ्यामिति सूत्रादेति नानुवर्तते-
अस्तरितत्वात्। अयच्च वृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवित्यर्थे अयच्च स्यात्। उभयोर्मणिः। उभयः पाशः। ततो नित्यां उभशब्दादिति विषये नित्यमयच्च स्या-
त्स्वार्थेति म उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्र इत्यादि सिद्धं। न चैवमकचित्कृतेऽप्ययच्च उदाहरः। इति विषये स्वार्थे नित्यमयजितित्वयैवोक्तत्वादिति

चेदेवंतर्हि योगिनामप्यसिद्धयर्थतया उभौ समासस्येति निशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते न तु ह्यत्र विषय इति न दोषः । तदुक्तमिति ।
 ति । वार्तिककृतेति शेषः । उभयेत्यनेति । उभयेति च । स्वार्थिको जंतुः सः अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः । न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादं उभयतः ।
 आश्रयतां तद्विद्वद्वाव विरहादिजिह्वा च । उभयश्चादुक्तं न द्विवचनं लुका नापहतं यत्र ततो न्यत्रा यजिति विवक्षितोर्थ इति मनोरमाया मुक्तत्वात् । एवं च सर्वो दिव्यः । शब्दपाठोऽत्र जयति इति स्थितिः । भाष्ये तु कथं यत्प्रत्यर्थिकत्वेन स्वार्थमिधानं समर्थत्वाद् उभयशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभयशब्दपाठः स वादिगणेभ्यः स्वातन्त्र्येण भाष्ये तु नाप्यत्र स्वातन्त्र्येण भाष्येण दमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह गृहीतुमुचितत्वादप्यत्र तसिलादवति प्रसंगत्वादित्यादि स्थितिः ।

उत्तररतः प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययप्रहणेन तत्र ग्रहणान्नास्ति । सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतराभ्यां तमशब्दव्युत्पत्तौ स्वार्थिकत्वेन द्विवचनविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्राभ्यां तमशब्दस्य गणपाठो भावान्न संज्ञा । त्वत्त्वं इति द्वावप्यन्तव्यवयवौ । एक उदात्तोऽपरः । लुक् तदन्तः । एकलान्तरत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समस्सर्वे प्रयोगः । तुल्यप्रयोगे लुनेह गृह्यते । यथा संख्यमन्तरः समागमिनि प्रकृता यन्तः । अहिर्निमित्तः । सूत्रेऽप्युपतिवक्तव्यं । अनरायासुरि । पूर्वपराः वरदक्षिणे तराः पराः घराणि अथवस्थायामसंज्ञायाः । ११५४ । एतेषां व्यवस्थायां न संज्ञायाः । न संज्ञागणपाठान्तर्वचनप्राप्तासाजसिवा स्यात् । पूर्वाः पूर्वाः । स्वाभिधेया येषां वधिनिप्रमोच्यवस्था । व्यवस्थायां किं । इति शेषः । इत्यर्थः । असंज्ञायां किं । उत्तराः कुरवः ॥ ९९ ॥ तां उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः ।

उभयशब्दोऽपि त्रिमितितययोः यथा नास्तीति । प्रत्ययान्तरादिति भावः । तथा च । मयशब्दस्य द्विवचनानुत्पत्त्यादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्विनाश्चासर्वविभक्तिरिति स भेदः । द्विवचनं यदप्यत्रादिति भावः । नानावतारितं । अस्तीति । पवनिकल्पः । पचति रूपमित्यादि वारणेन पाठस्योपक्षेपत्वात् । तदनभिधाने प्रत्ययान्तरात् । नानावतारितं । इति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि तूभयशब्दादयच्च स्वतंत्रः ननु तदप्यत्रादेश इति निष्कर्षः । स्वार्थिकत्वेन यत्रावयवस्य मतवद्विभक्त्येकत्वकालेति नैवेति बोध्यं । नैवेति । उभयामित्रा इति तुच्छादसत्त्वाद्बोध्यं ॥ १०० ॥ उत्तररतमाविति किं यत्र दोर्निर्हो

र एह्योरैकस्य उत्तरचावावद्भूनां जातिपरप्रश्ने ३

सु-
सि-को-
टी-त-
४४

एकाक्षराभिनिविहता। अव्युत्पन्नाविति। एतच्चपस्यशायां कैयटेषां। एकेरतिकाशिकाकाराः। एतत्वंमन्येदत्तुदाजस्यउतत्वः पश्यनित्यनुदानस्यचदर्शना
दितिभावः। एकइति। प्रथमइत्यर्थः। संहितयापाठेतांतत्वस्यास्फुटत्वेपितंतच्छेदव्यः। अन्यथाएकश्रुत्यासकदेवपठेतांनचतांतेविप्रतिपत्तव्यं। त्वतत्वसमस्मि
मेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्। तथाचक्रडमंत्रः। सरीरुत्वदभवतिसूतउत्वदिति। जयदेवोपिप्रायुक्तः। त्वदधरमधुरमधूनिपिवंतमिति। त्वत्तोऽन्यस्याधरइतिवि
ग्रहोमतुतवाधरइति। पश्यसिदिशिदिशिरहसिभवं तमितिपूर्ववाक्येनसहानन्वयापत्तेः। समइति। तथाचश्रूयते। मानोदकायद्वयेसमस्मै। उतोसमस्मि
नित्यादि। सिमः कृत्स्नेचशक्तेचस्यान्मर्यादाववदयोः। गणसूत्रइति। यद्यपिभाष्येऽष्टाध्यायीस्यसूत्रेऽप्युगीतिवक्तव्यमितिवात्किंकपठितंतथापितद्गणसूत्रस्यैव
शेषो ननुजसि विभाषादिप्राप्तस्य। अतइत्यधिकृत्यजसः शीविधानादावंतात्माप्यभावात्। अंतरायामिति। प्राकाराद्यात्यायांतदंतर्वर्तिन्यावेत्यर्थः। लिंगविशिष्ट
परिभाषयाएकदेशस्यपूर्वतत्वेनग्रहणं। सर्वनामनायाः प्राप्तिर्विध्या। न्यदतइएतौउक्तपरामर्शको। तत्रासंभ्रंइतिगणरत्नकारोक्तिर्नार्तव्या। स्यभ्रं
इतीतिर्नार्तव्यं। तच्चिसूचीसमानाकारमष्टाध्यायीस्यात्रिसूत्रीव्याचष्टेपूर्वपरन्यादिना। स्वाभिधेयेति। सस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्निय
मइत्यर्थः। अपेक्षतइत्येसः कर्मणिघञ्। कथंतर्हिदिशः सपत्नीभवदक्षिणस्याइति। अत्राहुः। अस्यवात्रापिब्यवस्था। प्रसिद्धज्ञानावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते। न
तसंज्ञानानिवेधः। आधुनिकसंकेतोहि संज्ञानचदिशुसाः स्त्रीति। दिशुचिरंतनः कुरुषुत्वाधुनिकः संकेतइत्यत्रनुव्याख्यातृवचनमेवप्रमाणं। एतेनविशेषां देवानामि
तिव्याख्यातांवेदप्रसिद्धत्वादेवगणविशेषविश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणगाथकाइति। गस्थकमिति। शिल्पिनि यकनइहामुकस्मात्कुशलाइत्य
वध्यन्वयसंभवे पितृनियमोनास्तीतिभावः। एवमधरेतांवृत्तरागः। उत्तरेप्रत्युत्तरेचशक्तइत्यपिप्रत्युदाहर्तव्यं। उत्तराः कुरुवइति। सुगेरुमवधिमपेक्ष्यकुरुषुउत्त
रशब्दोवर्ततेइत्यस्तीहव्यवस्था। किंत्वाधुनिकसंकेतोयमित्याहुः॥ ॥

स्वमतेति। आत्माः त्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात्मात्मीयौपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीयार्थः। आत्मानरतिवा। यत्वाहुः।
 आत्मनिस्वशब्देनपुंसकस्तेनस्वेस्वाइत्युदाहरणंतत्रायुक्तमिति तद्रभसात्। स्तोत्रात्तावात्मनिस्वत्रिष्व्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधनइत्यमरसिंहोक्तेरन्त्यपिस्वशब्दस्य
 पुंस्त्वात्। नचस्वोत्तातावित्यमरकोशे। आत्मीयस्यस्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाचीस्वशब्देनपुंसकएवेतिवाचांस्वः स्यात्पुंस्त्वात्तन्निज्ञातौत्रिष्व्वात्मीयेस्त्रियांधनेइति
 गृहिणीकोशविरोधेज्ञातनीतिपूर्वान्वयिनतुअत्रान्वयिइतिव्याख्यातुमुचितत्वात्। किंचाविभाषाजसीतिप्रकरणेस्वमात्मीयेइत्येववक्तव्ये गुरुनिर्देशकुर्वन्सु

स्वमतेतिधनख्यायां। ११३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्ययाप्राप्तिसंज्ञासाजसिवास्यातस्वे। स्वाः। आत्मीयार्थः। आत्मानरतिवा।
 ज्ञातिधनवाचिनस्तुस्वाः ज्ञातयोः थावा। अनरस्वहियोगेपसेजानयोः। ११३६। वाह्येपरिधानीयेचार्थः। नरशब्दस्ययाप्राप्तिसंज्ञासाजः
 सिवास्यात्। अनरो। अनरावागृहाः वाह्यार्थः। अन्तरेअनरावागृहाः। परिधानीयार्थः। पूर्वस्मिन्नवभ्योवा। ११३७। एते
 उंसिद्धोः स्मात्स्मिनौवास्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वोएवम्यगृहीनामपि। शेषंसर्ववत्। एकशब्दः संख्यायानित्येकवचनात्
 नवहुनीहौ। ११३८। बहुव्रीहौचिकीर्षितेसर्वनामसंज्ञानस्यात्। त्वकम्पितायस्यसत्त्वत्कपितृकः। अहकम्पितायस्यसमत्कपितृकः। इह
 समासात्प्रागेवाऽलौकिकेप्रक्रियावाक्येसर्वनामसंज्ञानिषिध्यते। अन्यथालौकिकेविग्रहवाक्यद्वतत्राप्यकचप्रवर्ततसचसमासपि
 येत्। अतिक्रान्तोभवकनमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तत्कपितृकोमकपितृकइतिरूपेदृष्टपत्तिद्वैतत्सूत्रमन्याचरव्या। यथा
 त्रंमुनीनाप्राप्तार्थः। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वदृष्टः। महासंज्ञाकरणेनतदनुगुणनामेवगणसन्निवेशात्। अतःसंज्ञाकार्यमनुगुण
 कार्यञ्चतेशान्नभवति। सर्वनामकश्चित्तस्मैतत्सर्वोपदेशः। अतश्चानः सर्वमति सर्वस्तस्मैअतिसर्वाया। अतिकतरदुलं। अतितन॥

त्रकारेण्यात्मवाचिस्वशब्दस्यपुंस्त्वप्राप्तिसंज्ञासाजसिवास्यातस्वे। स्वाः। आत्मीयार्थः। आत्मानरतिविवरणंसम्यगेवेतिस्थितंज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छ्वेत्येवपरिशिष्टात्
 तिधनयोरप्यात्मीयत्वेपुरस्कृत्यप्रवृत्तौसर्वनामतास्येवेतिध्वनयति। एतद्वर्ततेवहिसूत्रेआख्याग्रहणंकृतां स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्येनान्वयः। ११३९।

दासाश्रयणमात्रावाया नचस्वमात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहणं नायेहितमिति वाच्यं वस्तुतः आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामना
माभूदिति तस्यावश्यकत्वात्। अंतरं वहिर्योगोपसंव्यानयोरिति। वहिरित्यनावृत्तो देशो वाच्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह। वात्स्यायन्यर्थरिति द्वितीयेत्या
भ्यंतरादत्यर्थो दोषः। वात्स्यायनाभ्यंतरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं। इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अंतरायां पुरोत्यत्र प्राकाराद्वात्स्यायनदेतवर्ति-
वेति व्याख्यातं। उपसंव्यानशब्दो विकरणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वंतरीयपरः। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ता सत्रविशेषमाह। संख्यायामिति। अन्य
युतुसप्तस्वर्थेषु च नंतरमपि स्यादेवा एके एकेषामित्येति भावः। न बहुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधोच्यते। उपसर्जनीभूतानां सर्वाद्यदतिवक्ष्यमाण
त्वात् अत आहो चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणद्वयमर्थो लभ्यते। त्वकमिति। अज्ञाते कुर्त्तिने वा व्ययसर्वनाम्नामित्येकच्। एवमहक
मित्यत्रापि। प्रक्रियाकच्छेद इति। अलौकिकविग्रहवैक्ये इत्यर्थः। तच्च युष्मद् सुपित सुदत्याद्याकारकं। ननु तत्राकच् प्रवर्तनां कोशे षडत्यत आह। सचेति॥
नच निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशे नुस्वत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामज्ञानमविष्यतीति वाच्यं। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यै
व ज्ञापकत्वात्। अभिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः। अत्यादयः क्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिति समासः। प्रत्याश्रय्याविति। छोः श्रूडिति सनुक् ग्रहणं
प्रकृतिश्रत्यापनिवर्तनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं। चक्ष्यां नुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। यद्येतरमिति तथा च संप्रतिभाष्यकारो तैव व्यवस्थेति भावः। गले सन्निवेश इति
एतेन पूर्वपरिगणसूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणं मंदप्रयोजनमिति ध्वनितं। संज्ञायां यानि पूर्वोदीनि ते भांगले संनिवेशभावात्। एवमष्टाध्यायीस्य पूर्वपरावरेति सू
त्रस्य संज्ञायामित्येतत्पुं शक्यं। नच तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः। कुरव इत्यत्रा प्राप्तविकल्पस्यादिति वाच्यं। सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञाया मप्राप्त
विधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वप्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुं मुचितत्वात्। संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अंतर्गणकार्यमि
ति। अदुत्तरादिभ्यः। तदादीनाम। तदोऽसः सावित्यादिकमित्यर्थः। अतिकतरमिति। अत्रादडादेशेना। अतितदित्यत्र तुल्यदाद्यत्वं तदोः ससाविति सत्वं चनेति भा

सु.
सि.कौ.
टी.त.
४६

क प्राप्तिरेवनास्ति। यैमुहंहेचेतिचकारेणवयवेवपिसंज्ञानिषिध्यतेइत्युच्यतेतेषांअजहत्स्वार्थवृत्तिपस्याभ्युपगमेपिनदोषरति। प्रथमचरम नेमशब्दस्य
नित्यप्राप्तेअन्येषामप्राप्तेचायमारंभः। तयःप्रत्ययइति। संख्यायाअवयवेतयवितिविहितः। तीयस्येति। हेस्लीयः। त्रेःसंप्रसारणंचेतिविहितस्यापदुस्मरी
यायेति। प्रकारवचनेजातीयर॥ ॥ जरायाजर। अष्टनआविभक्तावित्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्यअचिरकृतइत्यतोनुःवृत्तेनान्वीत्यनेनविशेष्यतेविशे
षणेनेहतदादिविधिः यस्मिन्विधिसदादावलग्रहणेइत्यस्यतदंतविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह। अजादौविभक्ताविति। अजादौकिं। जराभ्यां। ज
राभिः। विभक्ताविति किं। जरायाददं जारं। नचजरायाअसुडेवास्त्वितिवाच्यं। जराशब्दात्तत्करोतीति। णिचिणविष्टवदिति। टिलोपेततः। किपिणि
लोपेचैकदेशत्रिकृतस्यानन्यतयाजरित्यस्यनशब्दादसुडिडिच्चेत्यस्यप्रवृत्त्याजसौजसइतिरूपापत्तेः। इष्यतेत्वत्रापिजरसौजरसइति। नचणिलोपस्य
जरायाजरंसः। न्यतरस्यो॥ ७। २५१७९। जराशब्दस्यजरस्वास्यादजादौविभक्तौ। पदाङ्गाधिकारेतस्यतदनास्यचा। अनेकालत्वात्सर्वदेशेप्रा
प्तेनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्जरशब्दस्यजरसानिर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीनवाधित्वापरत्वाच्चजरसानि
र्जरसानिर्जरसानिर्जरसः। पक्षेहलादौचरामवता। वृत्तिकृतातुपूर्वविप्रतिषेधेनइनातोःकृतयोःसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वमाश्रित्य
त्यजसिक्ततेनिर्जरसिननिर्जरस्यदितिरूपेनतुनिर्जरसानिर्जरसइतिकेचिदित्युक्तं। तथाभिसिनिर्जरसैरितिरूपान्तरमुक्तं। तदनुसारिभि
स्थानिवर्त्तवादिभक्तिपरत्वाभावेनजरसावित्यादिनसिध्यतीतिशंक्यं। कौलुसंनस्थानिवदिति। श्वषष्ठेकवचनेनिर्जरस्येत्येवरूपमितिस्वीकृतमेतच्चभा
विषेयात्। यद्यपिकौलुसंनस्थानिवदितिकाचित्कंतथापीहतदाश्रयणेजरसितिगुवादेशकरणमेवमानमित्यवधेयं। पदांगाधिकारइति। परिभाषे
ययेनविधिरित्यस्यप्रयंचभूता। अतएवमनोरमायापदमंगंचविशेष्यविशेषणेनेचतदंतविधिरित्युक्तं। विशेष्यमितिनुप्रायेणेतिबोध्यंतिनाल्लौपोनइतिस्
त्रेअंगावयवयोनिनिवश्यमाणग्रंथःसंगच्छते। अत्रनव्याः। नन्वाकरेतस्य नदुत्तरस्यपदस्यचेतिप्रचुरपाठः। तदंतस्येतिपाठेतुवहचपूर्वकेष्वपिपदां
गाधिकारकार्योणप्रवर्तेरनित्याशंक्यसमादधुः। अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्योणिवहचपूर्वकेषुनप्रवर्ततइत्याशयेनफलितार्थकथनपरतम

कतदुत्तरपरस्य चेति पठितं न लिख्यते मपूर्ववचनमिति। सोषसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशंक्याह। निर्दिश्येति। ननु तदंतविधिनापि जराशब्दांतं यदं
 गतं तद्वनिर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न तत्रेत्यत आह। एकदेशविकृतस्येति। पदाधिकारेऽपि तदंतविधावुदाहरणं तदंतस्यापि हत्वत्वे
 दीर्घाहोनिर्दाघस्यादिवस्यति। अतु गुत्तरपदस्य यमुत्तरपदाधिकारोऽपि यदाधिकारग्रहणे न गृह्यते। तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। पक्षे इति
 जरसादेशाभावोऽनुसारिभिरिति। ये तु निर्जरसिनेत्यादिव्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्या
 देशे कृतजरसादेशेन प्रवर्तते तस्यैकमवस्थापमिति तेषामाशयः। अतएव वीतजन्मजरसः परं शुचिः ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसमं जसंभत्वा
 वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति नैरुक्तं। एतच्चेति। गप्य कृतादि तादसीति सूत्रे इनाऽतौ प्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च विधायनादेशोपरे एत्वं आडि-

पदं नो जासत्तु निशऽसंयुक्तं यन्यक न च नुदन्नासन्धः सप्रभृतिषा। १। ६३। पाददन्तनासिकामासत्तुं यनिशा अस्य यष दोषय
 कृतेश कृत उदक आस्य एषो पदादय आदेशः। एषः प्रमादो वा। यतु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकाया मुक्तनन्मादिकं॥ पा
 दः। पादौ। पादाः। पादः। पादौ। पदः। पादानां पदनां पदादित्यादि॥

जरसादित्येतद्व्याप्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। न च नादेश कृतेश कृत उदक आस्य एषो पदादय आदेशः। एषः प्रमादो वा। यतु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकाया मुक्तनन्मादिकं॥ पा
 क इत्यत्र अननापीति पदछेदः। न पुंसकत्वात्संज्ञिकितरे। यः। तपीति समाहार छेदः। सप्तम्येकवचनं। न च उ-सेरदादेशे कृते परस्सस्यादित्यपिशंक्यं। अक्षरोच्चारण
 सामर्थ्यादीर्घसंभवात्। तथा जरायजरसस्य तस्यमित्यं मन्वेव शब्देनाप्युक्तं। मतिजरैरिति भवितव्यं। सन्निपातपरिभाषयेति। नतश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव।
 एतेनातोमिस इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये एस्कारणं निर्जरसः। तस्याप्यर्थमिति केयाचिद्व्याख्यानां प्रामादिकमिति स्पष्टमेव॥ ॥ ॥ ॥ पदं नो। शसादौ चेति अनुदात्तस्य च
 दुपधस्येत्यत अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते इति भावः। अ- शस्य प्रभृतयो विहिततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आस्थियंतीत्यह। पाददन्तेति।

सु
सि-कौ
दी-त
४९

यद्यपि शीर्षं छंदसीत्यतः छंदसीति अनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासश्चंदसीति वार्तिके छंदो ग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति॥ ग्रामादिक-
मिति। तथाहि। आलो वृकस्य वर्तिका मिति मंत्रे मुखे इत्यर्थः औचित्यात्। वृकस्य चित् वर्तिका मंत्रास्यादिति मंत्रांतरा संवादाच्चा। तथाहि व्याजुक्त्वा न मानीति-
मिति मंत्रे मुखे इत्यर्थः। एवमासस्य प्राणमूचुरित्यादिवोध्यं॥ ॐ॥ सुडनपुंसकस्य। सुडस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचने तोये कं प्र सज्यप्रतिषेधि-
पिने न समासेऽस्तीति कै यदः। तेन असूर्यपश्यानि मुखानीत्यादिसिद्धे। स्वादिष्वसर्वनामसुरवसप्तमी बहुवचनमिति न शं क्यं किं त्वसर्वनामस्थान इति पर्युदासा-
त्प्रथमैकवचनमेव। सुपीत्येव सिद्धे। आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह। कप्रत्ययावधिष्विति। नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्यये लक्षणे न स-
र्वनामस्थानपरत्वात्। परत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः। स्वादिष्वित्यनेन परत्वा संभवेऽपि सुपविशिष्टस्य सुप्तिङं तमिति यदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेश-

सुडः नपुंसकस्यो ११४३ सुडप्रत्याहारः। स्वादिष्वच वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्तीवस्य। स्वादिष्वसर्वनामस्थानो ११४
११। कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्यदसंज्ञं स्यात्। यचिभं। ११४। ११८। यकारादिषु जादिषु च कप्रत्ययावधिषु
स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वमसंज्ञं स्यात्॥ आकडारादेका संज्ञा। ११४। ११८। उर्द्धङ्कारः कर्मधारय इत्यतः प्रोगे कस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया
यस्य। न वंकाशाच्चा। तेन शसादौ वचिभसंज्ञैव न परत्वम्। अतो जश्त्वन्नादतः। दता। जश्त्वं दद्यामित्यादि। मासः। मासाभ्यामित्यत्र ह्रस्वे यत्वे

विह्वलन्यायेन नकारसंबन्धस्य परत्वात्। यदितु स्वादिष्वित्ययोगेन स्वादिषु परेषु पूर्वपदं भवतीति पूर्वस्य परत्वं च यलोपः। माभ्यां। माभिरित्यादि॥
ज्ञो विधाय यचिभमित्यत्र यचीति स्त्रित्वा यजादौ सर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वपदं नेति निषिध्यते तदा औजसादिषु परत्वं संज्ञाभावेऽपि सौ परतः परत्वसंभवात्। ए-
जस्यादौ न लोपे कार्ये न कप्यनुपपत्तिः। यचिभं। यचीत्यल्लग्रहणे न सप्तमी निर्देशात्तदादिविधिरित्याह। यकारादिष्वित्यादि। यकारादिषु किं। गार्ग्यः। चान्त्यः-
गर्गादिभ्यो यत्रियस्य निचेति नकारलोपो यथा स्यात्। असर्वनामस्थानेषु किं। सुपादौ। सुपादः। विद्वांसो विद्वांसः। दित्यवाहौ दित्यवाहुः। इत्यादौ पादः पत्नव-
सोः संप्रसारणं वाह उर्द्ध्व इत्यादयो माभूवन्ति। आकडारा। इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात्। तत्पुरुषो द्विगोश्चेति लिंगाच्च संज्ञा द्वय-

समावेशार्थेन न चकार सदाह। कशराः कर्मधारय इत्यनन्तरं। एकस्यैकैव संज्ञेति। उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधपरमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैवा त
 त्र परस्या उच्यते हरणं धनुषी विध्यतीति। अत्र शराणां मपायं प्रत्यवधिभूतस्येव धनुषो व्यधनं प्रतिसाधकत्वमित्युभयप्रसंगपरत्वात्करणसंज्ञा अपादानसं
 ज्ञा बाधते निरवकाशयाः पूर्वस्या सदाहरणं भवतु कच्छसौ भवदीय इति। अत्र हि सिति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञा बाधते निरवकाशत्वात्तेन न
 कारस्य जश्च भवति। प्रकृते तु परा अनवकाशमसंज्ञापदसंज्ञा बाधते इति शसादावचि सैव गृहीतुमुचितेत्याशयेनाह। या परेत्यादि। यलोप इति। हलि
 सर्वेषामित्यनेन लोको व्योर्बलोति तु न प्रवर्तते। यत्तस्या सिद्धत्वात्॥ ॐ ॥ अहो बो नः॥ भस्येत्यनेनासि सः प्रत्ययविशेषः। अंगं चेति द्वयमनो
 विशेषणं अनन्तं अकारस्येति प्रत्ययव्यतिरेकः॥ अंगतयव इत्यादि। अन्ततस्य भस्यां गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तस्योत्पादौ तकाराकार
 स्यापिलोपः स्यात्। भस्यां गस्यानोकारस्येति व्याख्याने तु अनसामनसेत्यादौ स्यात्। तत्राऽवृत्त्यादिना अन्ततस्य भस्यां गस्यानो अकारस्येति व्याख्यानेऽपि अ

अहो बो नः॥ ६॥ १३४॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्वादपरो योऽन्तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥ ॥ ॥

नस्तस्येति व्याप्तिरेवतिभावः। सूत्रेन परकरणेन न च समासभ्रमनिवारणयुक्तमित्येके॥ ननु प्राणिति प्राणततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेन्यादा
 वनितेरिति एत्वस्या सिद्धतया अतिप्रसंगः स्यादिति। तद्वारणयैव तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवं। सवर्णदीर्घे कृते अनन्वतत्रासत्वात्। न च वार्णादांगं व
 लीय इति सवर्णदीर्घायागेव लोपः प्रवर्तते इति। अस्त्येवानरूपमिति वाच्यं। तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। वस्तुतो वा
 र्णापरिभाषे ह न प्रवर्तते युगपत् प्रवृत्ताववार्णादांगस्य वलीयत्वात्। किं नुनासिकस्येति दीर्घसवर्णदीर्घायागपि अनो अभावाच्चा तस्मात् भ्रममि
 ससाध्यमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनाकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः॥ वस्तुतस्तु। एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसंग इति त

॥

॥ परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

सु.
सि.को
दी.त
४८

रवाभ्यां नोक्तः॥ अत्रापरांतस्य मूर्द्धन्यदत्यनुवर्त्येण ग्रहणं परांतस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातं। समानपदे इति। निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्। पदे इति
यत्तै वसामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदमिन्नपदत्वाभाववदितियावत्। तत्र यथा स्यादित्येन दर्शयितुं। तेन समासे रामभा
मगंधर्वगानमित्यादौ न भवति। तत्र हि नकारस्यैव पदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदमिन्नपदस्थत्वात्। भवति हि यूप्येण इत्यादौ एतत्। निमित्तवत्पदमिन्नपदस्थ
भाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य मातृभोगीण इत्यादावपि न स एतत्भवत्येव। प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदमिन्नपदवृत्तित्वाभावात्। एतेन समानग्रहणमस्ति
पदत्वाभाष्यमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसंगे निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादाव व्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः प्राप्ता। उक्तरीत्या त्वव्याप्ति
शंकायानिरस्यता। यूप्येण इति यूपो मंडः। सुद्रामलकयूषसुभेदौ दीपनपाचन इति दर्शनात्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि वदिति। एतच्च न्यायसिद्धांतिपाद्या असिद्ध
त्वेन तत्रत्येकत्रये अके परस्मिन्नित्यतिदेशस्य ग्रहणं। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धेनैतस्य तथा च स्थलत्रये स्थानि वद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे॥

रवाभ्यां नोक्तः समानपदे। ४८। १। एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्याम्परस्य न स्य एतः स्यात्। यूप्यः। यूप्या। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि व
द्भाव इति पश्येत्। अड्यवाय इत्येवाऽत्र एतत्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि वदिति तु ह्यनस्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि निषेधात्

चक्रपत्रा इहा चः परस्मिन्नित्येण देशस्य स्थानि वत्त्वात् स्कारिति कलोपोना। लत्वेऽपि नाल्यते। अत्राणिलोपस्य स्थानि वत्त्वात् च विभाषे निलत्वं। एतेन माषव
पदं। इह मस्येति चेत्त्रोपस्य स्थानि वत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ननु गर्गभगिमीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि एतत्प्राप्तिर्नास्त्येव। उत्र पदं यत्रा
तिपदिकान्तं तस्यैव स्थानमा एतत्। अत्राहुः। साधनं कृते तिल्युं तेन समासे पञ्चाङ्गीयस्येति चेति अह्योपेकृतेन नकारस्योत्तरपदांतत्वा एतत्प्राप्तिरस्ये
वेति स्थितेन। यूप्येण इत्यादौ रवाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। एतेनैव रूपसिद्धेः। अतएव यग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं इति चेत् उच्यते। उत्तरार्थं नयायीह
यग्रहणं स्थितं तेन यूप्येण। यूप्येण तीत्यादौ रवाभ्यामित्येण त्वस्य ग्रहणः केन वार्यतां एतेनैति चेन्ना तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्राप्ताया सिद्धत्वात् पुष्टः। पुष्टिः। वष्ट इत्य
दौ चरितार्थत्वात्। न स्य ययोगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्ना तस्य पृथगनुक्तेः। इह वात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थे न्यस्यापि तुल्यत्वाच्च। एवमुत्तरार्थं यग्रहणमित्याकरो विरु

धतइति चेना आकरे हो हय प्रहृष्टं विना पुष्पातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं न तु पुष्पातीत्यादौ रवाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥ नलोपः प्रातिप
 दिकान्तस्य। लुप्तवष्टी के इति। सौत्रत्वान्ननु वष्टी तत्पुरुषयोः पूर्वपदसायेत्येवमासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य सप्तदशविशेषणत्वाच्चेति भावः। तदंतस्येति। वष्टी
 तत्पुरुषयोः। तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अंतो नकारस्येत्यर्थः। यदितु प्रातिपदिके नेवनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदंतविधौ सौत्रमंतग्रह
 णं शक्यं भवतु मिति मनोरमायां स्थिता प्रातिपदिकेति किं। अहना यदमिति किं। राजानौ। राजानः। विभाषाडि। श्योः। शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते न तु
 जं प्रा सोशिः। तस्मिन् भत्वात्। मस्येत्यनेना सर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्। तदेतदाह। असर्वनामस्थानेत्यादि। ककुदोषणी इति। ककुदोषणी इति चे
 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ॥ ३४ ॥ नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तवष्टी के पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं न दत्तं न स्य नकारस्य लोपस्यान्तः। नलोप
 स्यासिद्ध्या शीर्घत्वं मेत्वमेत्त्वञ्च नाप्यभ्यां। यद्धि। मयभ्यः। इत्यादि। विभाषाडि। श्योः। ६। ४। १३६। अङ्गवयवोः सर्वनामस्थानेष्वेवोऽन्त
 स्याः कारस्योपो वा स्यात्। डि। श्योः। परयोः। यद्धि। यद्धि। पक्षे रामवत्। पदनिमित्तसूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थं। तथा च। औ। डः। श्यामपि शेष
 नादेशो भव्ये ककुदोषणीत्युदाहृतः। तेन पदे घृश्चरणेः स्त्रियोस्वान्तं ह्मन् न समन इति सङ्गच्छते। आसन्न्यम्प्राणमूचुरिति च। आसन्न्यम्भव
 आसन्न्यः। दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमन एव भाष्येता तेन दक्षिणोर्निशा चर इति सङ्गच्छते। भुजवाहप्रवेष्टोदोरिति साहचर्यं तु स्वमपि। दोषन्तं
 दः। एकपदत्वे तनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते। आसन्न्यमिति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न स द्वित इति टि। ॥ स्य तथा विधस्य भजत इति। द्वयोरहो भवो
 लोपो ना। अत एव नति। ककुदोषणी इति भाष्यप्रयोगात् नति अर्थः। यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुदोः ककुदोश्च ककुदोश्च ककुदोषणात्येकशेषकृतभा
 व्यमुपोऽयमिति दा। शब्दस्य नपुंसकत्वेन तदप्रमाणं तथापि ककुदित्यस्य पृथक् पदत्वमेव न्याय्यं। अन्यस्यावाहोर्द्वित्वे लब्धेपि ककुद एकत्वेन सम्यतेरिति भावः। तुम
 पादवदुद्यम्य दक्षिणोर्निशा चर इति रघुसूत्रे दक्षिणोर्दोषम्यतमुपादेव दित्यन्वयः। दोषन्तस्येति। अयं च श्रीहर्षप्रयोगः। दोषं हसं दूषणं च भजतः। चापस्य
 निसंबंधः। द्वयोरन्तर्भव इति तद्विधेति समासः। राजाहः सखिभ्य इति ट् च। अहो नृ एतेभ्य इति अन्हादेशः। कालाट्टु जीहि गालुं गनयत्य इति लुक्। अहः

सायरातिस्थनेर्धमिप्रवसानवचनः सायशब्दः

उ-
सि-
टी-
४८

संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदंताः ॥ विश्वपादिति। विश्वपातिरसतीतिविग्रहेपारस्यण इत्यस्मादातोनुपसर्गेकरनिकंवाधित्वाआतोमनिनकुनि
चनियश्चेतिचकारादितिजितिव्याख्याताः। इहच्छंदस्यातोमनिनिमित्तविलोकेत्वन्येभ्योपिदृश्यंतइतिअनेनेतिविवेकः। दीर्घाज्जसिचाचकारादिचीत्यनुकृष्यतेनेति
चवर्ततेतदाह। दीर्घाज्जसिइतिचेति। सूत्रेचकाराभावेह्रस्वाकारादिचिदीर्घाकारानुजसीतिव्यवस्थासंभाव्येतेतिभावः। इत्याद्यर्थमिति। ननुयूत्प्रास्योत्प्रादि
संख्याविसायपूर्वस्याह्रस्याःहनःन्यतरस्यांजौ। ६। ३। १०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्रस्याःहनादेशेवास्यातडौ। ह्यन्ति। ह्यहनि। ह्यन्तेविगतमहः। व्यन्तः
व्यन्ति। व्यन्ति। व्यन्ते। अन्तःसायः। सायान्तः। सायान्ति। सायग्रहनि। सायाह्रः। इत्यदंताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसिच६। १। १५ दीर्घाज्जसिचिच
परेप्रथमभाःपूर्वसवर्णदीर्घानस्यात। रुडिः। विश्वपाः। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीहओडिनादिचीत्यवसिद्धञ्जसितुसत्यपिपूर्वसवर्णदी
र्घसतिर्नास्ति। तथापिगौर्यगौर्यइत्याद्यर्थेसूत्रमिहापिन्याय्यत्वादुपन्यस्तं। आतोधातोः। ६। ४। १४०। आकारानोयोधातुसदन्त्यभस्याःङ्गस्यलो
पस्यातअल्लेन्यस्यविश्वपःविश्वपाविश्वपाभ्यामित्यादि। एवंशङ्खध्यादयःधातोःकिं। हाहानात्। सवर्णदीर्घः। हाहा। डे। हहिः। हाहै। डसिडसो
दीर्घः। हाहाः२। ओसिहृदिः। हाहौ। डौ। आहुणः। हाहोशिविश्वपावत्। आतइतियोगविभागादधातोरप्याङ्कारलोपःकंचित्नात्कः। भ्रः। इ
त्यादन्ताः। हरिः। प्रथमयोःपूर्वसवर्णः। हरी। जसिचा३। ३। १८। ह्रस्वान्तस्याःङ्गस्यगुणस्याज्जसिपरे। हरयः। ह्रस्वस्यगुणः। ३। ३। १०८। ह्रस्वस्य
गुणःस्यात्सम्बद्धौ। एउ-ह्रस्वादितिसम्बद्धिलोपः। हेहरे। हरिः। हरी। हरीना शेषाद्यःसखि। १। ४। ७। अनदीसंज्ञौह्रस्वोयाविवर्णवर्णेतदन्ते
सखिवर्जघ्नसंज्ञस्यात। शेषःकिं। मने। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धेशेषग्रहणंस्पष्टार्थं। ह्रस्वोकिं। वातप्रम्ये। यूकिं। मात्रे ॥
भ्यदितिनिर्देशादिकप्रत्याहारअचप्रत्याहारयोरेवनिरुद्धलक्षणोतिव्याख्यायतांतथाचदीर्घस्याच्चाभावाद्गौर्यावित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घानप्राप्नोतीतिकिमने।
ननिधेधनेतिचेन्मैवं। अस्मादेवनिषेधात्ज्ञापकादिगज्जिनेषपिप्रत्याहारेषुलक्षणस्वीक्रियते। अन्यथागौरिरित्यादौशसिपरतःपूर्वसवर्णदीर्घानस्यात
किंच। उपार्त्ततीत्यादौउत्पारयः। नैषादकर्षुकःइत्यादाविमुमुगितिठस्यकादेशः। अमीषामित्यादौइणःपरस्यसस्यषत्वेचनसिद्ध्यनीतिदिक्। प्रथमयोरि

निमृत्रचेतरदीर्घा च्छसीत्येवपुवचंदीर्घा च्छस्येवपूर्वसपत्नी दीर्घ इति नम्रार्थात्पुनश्चकारेन नम्रार्थे निति च ननु वर्तनीयमिति महत्त्वाघवमित्येको शसिदीर्घादेवे
 तिषिपर । तनियमवारणाय नृस्येकानां स्रडिते इति निर्वृत्तायाः प्रसिद्धिः प्रमाणं तस्यात्तदति यस्यान्यसमेतश्चेत्यन्ये हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकमन्युत्प
 नं भ्रातृपदिकमिदं हाहाहृहृश्चैवमाधागंधर्वोऽन्य
 श्रः शानशौक्रमश्चत्कीति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वात्तालेपः
 दंतोऽत्र शेषपदस्य प्रयोजनमाह । उ. नदीसंज्ञावि
 त्तयम्भारण्यात्तदं नदीसंज्ञाविहस्यत्यति अतः तदनुवर्तते तदाह । ह्रस्वोयावित्यादिमन्ये इति । नदीसं

आ जे नः स्त्रियां । अ३१२० । घेः परस्याऽऽनेना
 सुपि गुणस्यात् । हरयो घेः किं । सख्योऽडितिकिं
 रूपमेकादेशस्यात् । हरोः । हय्योः । हरीण

तापक्षधिसंज्ञा । सत्त्वामाणनद्याऽस्याऽऽयमवेडितं न गुणप्रयादेः नमने इति स्यादिति भावः । आ जे नः पुंसीति नुनोक्तं ॥ श्रीपत्यग्निरविवक्ष्यादयः
 अमुनाकुलेनेत्यत्र यथास्यात् । नचनमारूपसिद्धिः । मु
 वकिं नस्यात् । न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं
 शक्यं । स्मायादेशोऽधित्वापरत्वात् नमः प्रस्ते । प्राचा
 त्याचतस्य पूर्वनिपाताकरणल लिंगादच्चेरुपसर्गे
 येनाह । इडङ्गापरस्य डेः रौस्यादिति घेः उत्तरपदस्य
 ननु नमने इत्यकारस्याविवक्षितत्वात् नचनमारूपसिद्धिः । मु
 वकिं नस्यात् । न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं
 शक्यं । स्मायादेशोऽधित्वापरत्वात् नमः प्रस्ते । प्राचा
 त्याचतस्य पूर्वनिपाताकरणल लिंगादच्चेरुपसर्गे
 येनाह । इडङ्गापरस्य डेः रौस्यादिति घेः उत्तरपदस्य
 ननु नमने इत्यकारस्याविवक्षितत्वात् नचनमारूपसिद्धिः । मु
 वकिं नस्यात् । न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं
 शक्यं । स्मायादेशोऽधित्वापरत्वात् नमः प्रस्ते । प्राचा
 त्याचतस्य पूर्वनिपाताकरणल लिंगादच्चेरुपसर्गे
 येनाह । इडङ्गापरस्य डेः रौस्यादिति घेः उत्तरपदस्य

सु.
सि. कौ.
टी. त.
५०

त्रे इदं नामुत्तरस्य डे. रिति क्लृप्तसंवेधस्य न्यागायोगाच्चा यत्तु व्याचक्षुः। अदितितपरत्वं बुद्ध्या वित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टापमाभूदित्येतदर्थं इतितच्चिन्त्यां तपर
ग्रहणाद्विटापासहदीर्घमाभूत् टाप तु स्यादेवा लक्षणद्वयवाधे मानाभावात्। अतएव कृत्तैजंतरतिसूत्रे भाष्यादौ सन्निपातपरिभाषया पठतावित्यत्र टापने सुक्तां
टापो व्यवधाने त्वात्रन्तर्यविधातः स्यादिति। तपरकरणं वा वभावेतु सन्निपातपरिभाषायापन्यासस्तत्र विरुध्येत। यदयि व्याचक्षुः। औत्तलकारस्वरितार्थ इतितर
पिनः। लौर्णेवर्हिषिसमिधाने अग्नौ वित्यादौ स्वरितत्वादशनातानविभक्तानि तिसूत्रे डे. सेतसुतकार उच्चारणार्थेनेत्संस्कृतिस्वयमेवोक्तत्वाच्चा तस्मादुभयत्र त
परकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितं। ॥ अनड. सौ। नकारादकार उच्चारणार्थः। असंबुधाविति पर्युदासात्। साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते न तु स
ममीव वचनं। सौ. ड. यवसिद्धे अड. विधीतमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थः। तेन उशनस संवृद्धावनड. सिद्धातीति श्रौचः। यद्यपि सौ. ड. न्युक्ते कदुशब्देन्यतरसूत्रेणा
पिडा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चोसंबुद्धाविति लक्ष्यं स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र तु सांतमहत इति स्यात्। तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्चा अंगहृतप
अनड. सौ। अ. १८. ३। सख्युरड. स्याः नडाः देशस्य दसंभुद्धौ सौ. परे। डि. चेत्यन्तादेशः। अलो न्यात्पूर्व उपधा। ५५. ५५. ५५. अन्यादलः। पूर्ववि
र्ण उपधासंज्ञा स्यात्। सर्वनामस्थाने चाऽसंभुद्धौ दीर्घः। नानस्योपधाया दीर्घस्य दसंभुद्धौ सर्वनामस्थाने परे॥ ॥

रिभाष्यावात्समाधेयमिति तेषामाशयः अलो न्यात्पूर्वः। अल इति पंचमी अंत्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। अंत्यादल इति। अलः किं। शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अंत्यात्संघाता
तपूर्वस्यं शकारस्य माभूत्। सत्यां हीत्संज्ञायां शास ड. ड. हलोरिति शस्यत्वं स्यात्। नन्वेवमप्यन्तादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्या
कारस्य रत्वं स्यादित्यतिप्रसंगदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते। तथाहि। लोके अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको न्यात्पूर्व आनीयते
तथा अमीषां ब्राह्मणानां लोकात्क इतितत्पूर्वोप्यलेव गृह्यते तदेतदाह। पूर्ववर्ण इति। अत्र अचो न्यादिदीत्यत्रैव अल इति निर्धारणेष्वपीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः
अलो न्यात्पूर्वोप्यलेव गृह्यते तदेतदाह। पूर्ववर्ण इति। अत्र अचो न्यादिदीत्यत्रैव अल इति निर्धारणेष्वपीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः
नते इत्यत्र नतेनाह। नानस्येत्यादि

सु.
सि.को.
टी.त.
५१

प्रश्नोद्घोषदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्या नत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आयोज्यभावाच्च उक्तं किं प्रसंगाभावात् निष्कोशां वीर्यतिभवत्येव। ईकाररू
पदेवं त्वेन सुलोपप्रवृत्तैः। अपृक्तं किं विभर्तीति। इदंच प्रत्युदाहरणं चिन्त्यं विशिष्टस्या हलत्वान्न। सुनिशीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्याय अतिप्रसंगापादनस्या
नचित्वात्। यनुव्याचख्यः। सुरांसुनोतीति सुरासुततमाचष्टे सुरासयनिततः क्रियासुरा। सुरासौ। सुरासः। इह सुनोते रवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमप्रकृत
ग्रहणे इति तदपि चिन्त्यं परस्परसाहचर्येण सुनिशीनां विभर्ती नामेष्वग्रहणत्वं अन्यथा सिचोला पापने रुक्तात्वात्। प्रत्यया प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणञ्च।
यनुति तत् स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न कुचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति तद्रभसात्। अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयम
पितत्र व्याख्यातत्वाच्च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात् इति। ननु संयोगांतलोपो नासिद्धः। नडि संवृत्त्योरिति सूत्रे संवृद्धिग्रहणत्वात् ज्ञापकात् न चैवंगोष्ठानि
ज्ञापकमिति तन्न लु कालुप्ते प्रत्ययलेखणभावात् संवृद्धिग्रहणत्वात् कानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च संवृद्धिग्रहणस्य न पुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सु
स्थत्वाच्च न समाजलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह नहि मिति अत्रेत्यत्रोरुत्वनस्यात्। सिपि दश्चेति रुत्वे विभक्ति संकारस्य संयोगांतलोपे तस्यासिद्धत्वात्
इति स्नाहिद्योयते इति। नलोपादिपित्यादि शब्देनोत्वं संगृह्यते। अत्रेदमवधेयं। ज्यापग्रहणं सोरेव विशेषणं ननु तिस्रोऽ। व्याख्यानात्। तेन मासे वाचरत
अमालातंगे वाचरत अमेजात्। इत्यत्र न प्रतिप्रसंगस्तथा च हलं तात्परं सुनिशीत्येतदपृक्तं हल लुप्यते दीर्घो यो ज्यापौ तदंतात्परं सुनिशीत्येतदपृक्तं हल लु
प्यते। नित्यारब्धा जोर्थयेयवसन्नः। यनुव्याचख्यः। ज्यापभ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तत्र ऊं तोदसंभव इति सत्यां। आवंतात्तु आचारकिंवंचात्त्वउत्तिपसिपे
स्तएव अगंगात्। अगंगा इति यथा न च शपाव्यवधानं। एकादेशस्य पूर्वी त्वेन ग्रहणत्वात् न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अमेत्वाहुः। ज्यापग्रहणं अ
संभवादेव तिस्रोर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेवा न च अगंगा इति ग्राह्यत्रसंभवो सीत्युक्तमिति वाच्यां तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तम

५२
से.कौ.
टी.त.
५२

औता एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदं व्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। धिसंज्ञकेषु चैरिति उत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः। न च तादृश उकारोऽस्ती
त्यत आह। उकारानुवृत्तिरिति। प्राचातु धिनदीसंज्ञकाभ्यामिदं व्यामिति परस्य युक्तं तदसत्ता तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः। सुसखेति। प्रादिसमासे राजाहः सखिभ्य
इति चो न पूजनादिति निषेधः। शेषोऽप्यसखीत्यत्रासखीतिनायं प्रसज्येति निषेधः। असमर्थसमासादि दोषापत्तेः। किंतु पथे दास एवेति सुसखीत्यस्य सखि
शब्दमिन्नत्वाच्च धिसंज्ञास्या देवानां च समुदायस्य सखि शब्दमिन्नत्वेऽपि सखि शब्दात्तु मिन्नत्वेनेति कथमसखीति निषेधा प्रवृत्तिरिति शङ्क्यं। वैशेष्यास
निधानादसखीत्यत्र येन विधिसदंतस्य तस्य प्रवृत्ते सदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। समुदायस्येत्यादि। एवमपि सखेत्यत्रापि समासो न निषेधादिकं बोध्यं। गोण
औता ग ३ १ ८ १ इदं व्यामिति परस्य उरौ तत्प्राप्तं। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनसखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अन
उ। एतद्व्यामिति योराद्वत्त्वात्तदनेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाः प्रवृत्तेर्धिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखयेति। सउ. सो
गुं कृते कृत्यणो देशत्वोऽभावात्तस्येत्यादित्युक्तं। सुसखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमपि शयितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्र
हः। परमसखा। परमसखायावित्यादि। गोणत्वेऽप्यनेउ। एतत्प्रवृत्ते ते सखीमति कानोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
च हरिवत्। इहानुउ। एतत्प्रवृत्ते ते सखीमति कानोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
त्वपीति। अतिरधेत्यादावस्थ्या द्यनद्विदिभिः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिसत्पुरुषे हिट् चाभाव्यमिति कैयटः। तथा द्विती
याश्चितेति सूत्रेण समसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासो न इति स एवाह। अनुद्यस्योवरुण इंदुसखा। आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिवति गो
सखायमित्यादि प्रयोगाश्चेवमेव संगृह्यते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गोणत्वात्। एतेन धिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखि
रित्युदाहरणौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपस्थाः। अनित्यत्वादिति। शक्तिलांगलाकुशेति चार्त्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गं ॥ ॐ ॥

पतिः समास एवा एवकार इष्टे, वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे भेदेन न यमः संभाव्यते ततश्च महाकविनेत्यादि प्रयोगेन सिध्येत्। अनल्विधौ धात्वादेशे रित्यादिनाप्यनुसारेण तु प्रतिपत्तिभौरवस्य। इति भावः। यत्नेत्यादि नन्वेवं शेषः। यत् सखिपतीत्यवोच्यतां किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेन्न। समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात्ततश्च सुखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत दृश्यते तु बहुपत्येत्यादि। नापि सखिपती समास एवेत्येवसूत्रेणामिति चेन्न। विह्वल्येत्यादिवद् बहुमुख्येत्याद्याप्यनेरिष्यते तु बहुसखिनेत्यादि। अथ कथं सीतायाः पतयेनम इति नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवेचपतिते पताविनि पराशरश्च। अत्राहुः। पतिरित्याख्यातः पतिस्तत्करोति तदा चो रतिरिति चितिलोपे अचरित्यौणादिकप्रत्ययेण रनिटीतिरिति लोपे च निष्पन्नो यं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् इति। एतेन कृष्णस्य सखिर्जुन इति भारतं सखिना वानरे द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातं। कतिशब्द इति। का संख्या येषां ते कति। किमः संख्या परिभाषेति चेति इतौ डित्वा द्विलोपः। बहुगणवतु। बहुगणै प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्यते न तु संघवैपुल्यवाचकः।

पतिः समास एवा। १४४। पतिशब्दः समास एवेति संज्ञः। यत्या। यत्ये। यत्युः। यत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु। भूपतिना। भूपतये। कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। बहुगणवतु इति संख्या। १४५। एते संख्या संज्ञास्युः॥ इति च १४५। उत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। प्रत्ययः

के अपि संख्यायते अनुपपन्नं न्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अतएव इतिरपि किमः संख्याप॥ स्पलुकश्चुलुपः। १४६। लुकश्चुलुप एतैश्शब्दैः कृत्वा न्ययादशः रिमाले इति चेति विहितसहित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च। नतपाते इतिः यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति तथापीह वतु उत्योः केवलपोः संज्ञाविधौ फल्यभावादन्यथा वलाच्च तदंतयोरेव संज्ञा प्रवर्तते सानुबंधनिर्देशात्। ब्राह्मणवद् सतिरित्यादावति प्रसंगशंका निराकर्तुरित्याहुः। न चैवं संख्यासंज्ञायाः सुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात्ततस्तत्कृत्रिमाया इति पंचकृत्व इत्यादि न सिध्येत्। कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसं प्रत्यय इति वाच्यं संख्यायाः अतिशदतायाः कनित्यत्रतिशदंतपर्युत्तमवत्त्वेन संख्याकार्येषु कृत्रिमा कृत्रिमयाया प्रवृत्तेः। नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसु च प्रत्यय इति चेत् अत्राहुः। अनियतसंख्यावाचिनां चेत् संख्याकार्यस्यातिविह्वल्येत्यादिनां योरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसंग इति चेति वयमाशङ्कित्यतः।

सु.
सि.कौ.
टी.न.
५३

ननु ततो संख्येति च प्रकृतं तृतीयनेन विशेष्यते तदा हा उतं ता संख्येति संख्येति किं। पतयः। प्रत्ययस्य लुक् श्लुपः। अदर्शनं लोप इत्यतो नुवृत्तस्या दर्शन
स्यात्तेकं संज्ञाकरणसामर्थ्यात् तत्राद्याश्रित्य तद्भावितं संज्ञादहं विज्ञायते तेनेन संज्ञासंकरोत्र न भवति तदेतदा हा लुक् श्लुपश्चैरित्यादि। सति तु संज्ञासंकर
इति तत्र श्रवणं किं साविति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति वृद्धिः स्यात्। न च तत्र अभ्यस्य नेत्यनुवृत्तेर्यो योति नो नोतीत्या
दा विवृद्धिर्ने भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् अन्यस्य सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः। न च यौतीत्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरे मत्रापि
द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। फते लुक्। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदेषु विन्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञानान्ना न्योन्याश्रयः॥ ॐ ॥
षड्भ्यो लुक्। सर्वनाम्नः स्मेरतिवत् षडोक्तगुणित्वे वहुवचननिर्देशो अत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः। कृत्रिमा कृत्रिमस्य, वनस्वरूपनिराससिद्धेस्तेन
षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जशसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपंचान इत्यादौ नातिप्रसंगः। जशसोः श्रित्यतो अनुवर्तनादा हा जशसोर्लुक्।

षड्भ्यो लुक्। ७। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
ननु जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

॥ स्यादिति। प्रत्ययलोपे विशेषविहितं अपिलुगादिसंज्ञालोपसंज्ञानवाधते। एकसंज्ञाधिकारादन्य
त्र संज्ञानां बाध्यकथक्रमावानंगीकारेदिति भावः। स्थानिवत् सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे स
ति भवति न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारण्यमिति तेन शोभनादयस्य सुदृष्टं तत्रासाद इत्यत्र न त्रसुभ्यामित्यतो दाततां बाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त
रपदाद्युदात्तत्वमत्वसंत्येति दीर्घश्च न भवति। यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्पिधावपि विध्यर्थमिदं। तेन अतुलेडित्यत्र हलादौ पितिसावधा
तुके विहितं र्मे लुके पितस्मिन् भवति। धर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवेहितं गोहितमित्यत्र अवादेशेन। यद्यपीदं यस्य ह
आकररूढं तथापि नियमवत् एव प्रवल इति यडुलुगं ते मनोरमायां स्थितं। स्यादेतत्। सूत्रस्यावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तत्त्वलक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमने
न द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन। अतो हुः। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि। भायद्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति॥

५३

सु.
सि. कौ.
टी. त.
५४

तेन प्रगतनमिति सिद्धं नि। अन्यथा पुराणश्रोक्तेष्वपि निपातनात् एतद्वाच्येति। त्रैयड् इत्येव न सूत्रितां तत्करोति आचष्टेवत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना एव चित्ततः किंपि प्र-
कृतं च इति प्रकृतिभावादिलोपाभावे ह सस्यपितीति तु किं त्रित्ततो बहुत्वविवक्षायामाभिरुते त्रैयडि त्रयाणामिति रूपासिद्धेः। न च वार्णादां गंवलीय इति तु कः प्रा-
गेवायं स्यादिति श्रोकं। युगपत्पदत्रावेवांगस्य वलीयत्वात्। केचिदिति त्रैसंवधिन्यानीति विज्ञानाद्गोत्रयादेशेन भवतीति तेषामाशयः। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्य-
बोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गोत्रेणैव त्रयादेशो न्याय्यः। प्रियास्त्रेण्यदावस्थ्याद्यनङ्गदिति भावः। त्रयरादीनामः। अष्टन आविभक्तावित्यतो नुवर्तनादाह। विभक्तावि-
ति। विभक्तावितिकिम्। तदयदसौ लुक् कालुप्तत्वात् अन्ययलक्षणं नाद्विपर्ययानां किमिति। युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति। आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरा-
त्वस्य बाधनात् तथा किमर्थेऽपि न दोषः। किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः। भवानिति। भवत्सु इति स्थिते तत्कारस्थाने अत्वे कृते अतो गुण इति पररूपे उगि-
दचामि। तत्तुमिसति सर्वनामस्थान इत्यनेन दीर्घसुलोपेन लोपे च सति भवा इति रूपास्यदिति भावः। भवंताविति पूर्वक्तकारस्यात्वे पररूपे नुमिदीर्घे भवानिति रूपास्यदि-
ति भावः। उड्निर्वलोपानियस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः। इजोपवा इति। तथा च बहुत्वे अकारांतो यं उडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारांतेषु
व्युत्पादतं प्रामाणिकमिति बोध्यं॥ इति इदं तः॥ ॥ किदिति। तेन आतो लोप इटि चेत्प्रालोप इति भावः। किंवन्तवा तप्रमी इति। माङ्धातोः किंपि ईत्वमवका-
रादाविति निषेधादीत्वेनेति शंकायां मनीतेरेव किंप्यबोध्यः। यद्वा॥ ईप्रत्ययांतवा तप्रमी शब्दाचारकिंवन्तात्कर्तरि किंप्यबोध्यः। बहुश्रेयस्य इति। प्रशस्यस्य अतीय-
सुनिश्चादेशः। उगितुश्चेति औपा बहुश्रेयसीति। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः। ईयसश्चेति न कपनाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसावहुव्रीहेनेति निषेधात्॥

यस्याख्यौ॥ ईश्वर उच्यते यस्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणं। अविभक्तिः कार्यनिर्देश इत्येकः। दीर्घाच्चसिचतिनिषेधस्य वाच्छंसीति यादृशिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घर-
त्ययो। इह प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषा नोपनिष्ठेते। नेय इव उ-स्थानावस्तीति निषेधाच्चिङ्गात् तेन प्रथमैष ध्याइत्यादौ नदी कार्यस्यादेवास्त्रियं आचक्षानेत्या-
ख्या। मूलदिभुजदित्वात्कः चसि इः स्यात् आतोलापरटिचेत्यालापः। ईदृताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति। आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्तयोः स्या-
त्यत्वं तु ङादिषु स्वतः सन्त्रीर्लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात्। तेन नद्यंतादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं शेषाद्यसर्वात्यत्रापि रवर्णवर्ण-
योरेव संज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यः। तन्नद्यंताजाद्यंतयोर्व्यंतपरमिति व्यवहारः संगच्छते। वर्णसंज्ञापक्षे असर्वात्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थाननुसखिशब्दाव-
यवं वर्जयित्वेति। तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादिति सखिनेत्यादिनिर्वाधमित्यवधेयं। स्त्रियामित्येव वक्तव्यं आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थं इत्याशयेना-

युक्त्या॥ ख्यौ नदी। १५५३ ईदृताविति नित्यस्त्रीलिङ्गो नदी संज्ञाः। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च॥ पूर्वस्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वम्वक्तव्यमि-
त्यर्थः। अम्वार्थनद्यो ह्रस्वः। १५५१ अम्वार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः सम्वद्धौ। हेवहुश्रेयसि। शसिवहुश्रेयसीन॥ आणनद्याः। नद्यन्ताय
रेषाडितामाडा ममस्यात्। आटिश्च। १५५६॥ आटोः चिपरं वृद्धिरेकादशस्यात्। वहुश्रेयस्यै। वहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परत्वात् नुदावहुश्रेय-

हा नित्यस्त्रीलिङ्गाविति। युक्तिः मात्रास्त्राख्यावेति किं। ग्रामण्ये। पूर्वमिति। रतेः प्रागित्यर्थः। संज्ञायाः यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं। कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्या-
हः वर्णसंज्ञापक्षेऽप्येव। नद्यंतामिति हेवहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणेन प्रवर्तते। अन्यथा अंवा र्थनद्यो गुण इत्येव व्रूयान्। नचलाघवाभा-
वः शक्यः। ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात्। ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्वात्। तेन सुतरां लाघवसंभवाच्च। अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वयदि गुण इह स्यात्तर्ह्येकार्थानाह-
स्व इत्येका नदी ह्रस्वयोगेण इत्येव व्रूयादित्यहः। तत्र यदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियात्वात् लाघवमस्ति परंतु न संज्ञेत्यत्र ह्रस्वस्यैकदेशानुवृत्तौ लोकोत्पत्तिरिति बोध्यं। आण-
नद्याः। अणनद्या इत्येवमुच्चविधानसामर्थ्यादतो गुण इत्यस्या प्रवृत्तौ युक्त्या यथैव वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यैवहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः ननु परत्वादायानुदाव-
ध्यन इत्युत्तरं ग्रंथपर्यालोचनवादि एभिर्कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमिदं धीनावश्यकत्वात् सामर्थ्यमुपस्थानमिति चेत्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्याप इत्यनंतरं उ-ते-

५
सि-कौ-
टी-त-
५५

येवसूत्राणि॥ आमीत्यनुवृत्त्याडे रामो नुदनेत्यर्थलाभात् तस्मादणनद्यादिति वेधानसामर्थ्यादतो गुणरतिनप्रवर्तत इतिदिक्। आटश्चायद्यपि इह ड-यिवहिरैचीत्येव
सिद्धं ड-सिद्धं सोडे रामि चसवर्णं देवैण जथाप्येददित्याद्यसूत्रमिहापिन्यायत्वा दुपयसं अजदीनामटा सिद्धमाड जादीनामिति सूत्रं मोस्त्विति वदतो वार्ति
ककारस्य मनेतु अटश्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यं॥ ३३॥ डेरामाडे रिति सप्तम्यकवचनस्य ग्रहणं स मानाधिकरणस्त्रियामित्यादि निर्देशात्॥ आटानुद्वाध्य-
तश्चेति आटिक्ते तु पुनर्न प्रवर्तते। सकृद्गताविति न्यायाश्रयण इति भावः। न सुलोप इति। लक्ष्मिर्मुट् चत्वारोणादिक ई प्रत्ययां तो लक्ष्मी शब्द इत्युपसर्जनहस्वा
पिनेति बोध्यं। कुमारीति। यद्यपि किंवर्थं प्रतिज्यतस्योपसर्जनत्वाद्भस्वत्वं प्राप्तं तथापि गास्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नोत्र हस्व-
वर्तते। अतएव हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः इत्यत्रापि हस्वानभवति। लुक् तद्धित लुकीत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनसंभवादिति वक्ष्य-

डे-राम्नामीभ्यः॥ ३३॥ ११६। नद्यन्तादावज्जानी शब्दाच्च डे-रामस्यात्। इह परत्वादाटानुद्वाध्यते। बहु श्रेयस्यां। शेषमी प्रत्ययान्न वात प्र-
मीवत। अङ्गनत्वात् न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषम्वहु श्रेयसीवत। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचर ह्मणः कुमारी क्यजनादाचारकि-
वंतादाकर्तृरिक्त्विप। हलङ्गाविति सुलोपः। अचि श्रुधातुभ्रुवांस्त्वोरिये ड-वडै। १४। ११। श्रुप्रत्ययान्नस्य रवर्णे वर्णन धातोर्भूदत्यस्य च
इ-स्य यड् वडौ स्तो जादौ प्रत्यये परे। डि-चेत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादेशि यड् ओरुवड। इती यडि-प्राप्ते॥

तत्वाद् शब्दस्य धातोः पृथक् ग्रहणं अन्यत्वाद्। गमः क्वावित्यत्र उड् च गमादीनामिति वक्तव्यमिति वार्तिकेन नासिकलोपे उ अदेशे कृते निष्पन्नो यं भूशब्दः। त-
थात्र धातुग्रहणेनैव सिद्धे भूग्रहणे निरर्थकमिति। इण इति वक्तव्ये च्चोरिति गुरुनिर्देशात् प्रत्याहारः। परेणैव एकारेण गृह्यते इति ज्ञापनार्थः। इह च्चोरिति धातो-
रेवा विशेषणं ननु श्रुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याहा इवर्णे वर्णन धातोरिति। श्रुधातुभ्रुवामिव वर्णे वर्णयोरिति व्याख्याने तु इयड् वडौ डि-त्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकारण्य-
च प्रसज्यतेति भावः। ननु सामानाधिकरण्यपक्षेपि डि-त्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादशा भवतीति इवर्णे वर्णन धातोः सर्वादेशत्वं निवृत्ति संभवादिति चेन्वा श्रुभ्रुवो-
रपि निर्दिश्यमावत्वेन सर्वादेशत्वप्रसंगात्। इउ इत्यष्टादशा नां संज्ञेत्युक्तत्वात् यथा संख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः। किं।

वक्तव्यः। अचीति। आमुयात्। नृह्यात्।

सु

सि कौ

दी-त

५६

रोधेन हने प्रागवस्थायां अवयवत्वेन भिन्ने विद्यमानाया एव न दी संज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् न च प्रकृष्टाधीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य रत्यादौ प्रथमांतधीश
वस्य डिति धे प्रवर्तमानानदी संज्ञा अस्तीति दिक्। उन्नीरिति। सत्सूद्विषेत्यादिना क्ति पा डेरमिति। आं गत्वान्नीशब्दां तादपि डेरमभवतीति भावः। ग्रामेन
यतीति ग्राम एध अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं। नीरिति नयतीति नीः क्ति पा गतिकारकेतरेति। गतिकारकपूर्वस्यैव यलिष्यते इति तु नोक्तं। कुमारीमिच्छन्
ब्राह्मणेः कुमारीकुमः योऽकुमार्य इत्यत्र यणमात्रं प्रसंगान् ॥ शुद्धधियाविति ॥ यदा तु शुद्धं वस्त्रं ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण। शुद्धधौ। शुद्धध्याः। एव

नभू सुधियोः। दा। एप। एतयो र्य्यणन स्यादवि सुपि। सुधियो। सुधिय रत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्ति पा। अलोपयन्तो यौ। अलो
पस्य स्यानि वत्पाद्यलि प्राप्ते। कौलु मन्स्यनि वत्। एकदेश विक्त तस्याः नन्यतयाः न डलित्वे। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्व रूप
रत्वाद्यलि प्राप्ते। ततोऽपि परत्वात् सख्युरसंख्यु इति प्रवर्तते। सखायं। सखायौ। शमियण। सख्यः। सहस्वेन वर्तते इति सखः। तमिच्छतीति। सखीः
मुखमिच्छतीति। सुखीः। सुतमिच्छतीति। सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्वा। ग्यत्यादिति दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सख्युः। सुत्वा। लुनमि
च्छतीति लुकीः। शाममिच्छतीति शामीः। प्रलीममिच्छतीति प्रलीमीः। एषां डसि डसायण। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ग्यत्यादित्युत्वं। लुन्या।
शाम्युः। प्रलीम्युः। शुष्कीयते। शुष्कीः। पकीः। इयङ्। शुष्कियो। शुष्कियः। डसि डसाः। शुष्किय रत्यादि। इति र्दन्ताः। शम्भुर्हरिवत्। एवम्वि
धुवायुभान्वा रयः ॥ ॥

तजस्येति वार्तिकेन उत्तरं परलोपे वाध्य इत्याशयेनाह दुस्थिताधीर्येवमिति। वृश्चिकशब्दस्यति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्था
नामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं। ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति। एवं च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य
नायादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः। ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह। अचिसुपीति। सुपिकिं। सुध्युपास्यः। चस्तु तस्तु सुपीत्यननुवर्तनादपि
न सति। अनेत्वेरस्येति न्यायेन एरनेका च इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्य वयणं नभू सुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्। स्थानिवत्पाद्यलि प्राप्ते इति ॥

एरनेकाचइत्यनेनान्तर्वातिनीविभक्तिमाश्रित्यसर्वोशब्दस्यपदत्वान्नपदातेतिनिषेधेनअलोपोनस्थानिवदितिवाच्यीनःक्यइतिनियमेनक्याचिनांतस्यै
 वपदत्वादतआह। कौलुप्तमिति। नपुंसकेभावेक्तः। कौलोपइत्यर्थः। इदं सर्वकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापिवाच्यं। कौलुप्तमित्यतस्काचिकं। कौविधिप्रतिन-
 स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। अन्यथावेमिदित्रास्त्रणकुलानीतिहलंतनेपुंसकेवश्यमाणंनेसंगच्छेतावेभिद्यंतः। किपिअलोपोपलोपेचकौलुप्तत्वेनालो-
 पस्यस्थानिवत्वाभावेनलक्षणेनमपसंगात्। कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्यस्यादाहरणंलवमाचक्ष्माणोः। अत्रणिचियष्टिलोपः। यश्चकौणिलो-
 पः। तदुभयं चैः। शुद्धितिवक्तव्यं। निमित्तेऽडि कर्तव्येनस्थानिवत्ता। एतेधत्तूठसितिहृदि। अत्रदमवधयानपदातेतिसूत्रेकि-
 रमिहासकुत्वेभ्यसंख्या नमितिवातिकमस्मितदेकदेशानुवादायां। कौलुप्तमित्योरीति। नुकालुप्तंनस्थानिवदित्यादीनां। पुदाहरणमत्रोच्यते। पंचमि-
 पदीभिः। शीतः पंचपदः। आहोदितिठकृतस्याध्यर्धपूर्वतिलुकः। लुकृतद्वितलुकीतिडीषोलुकः। तस्यलुकालुप्तत्वेनस्थानिवत्वाभावात्। अत्रयणदेशेनम-
 वति। नचडीषोलुकः परनिमित्तकत्वाभावात्। स्थानिवत्त्वेनमवेदितिशंक्यं। डीषोलुकं प्रतिस्थानिहारात्तद्वितलुकः परत्वस्वीकृतात्॥ यद्वा॥ वृद्धिपरिक-
 ल्पितं। पौर्वापर्यमभावेप्यस्तीतिनात्रालुप्तकृतिः। नचअदेतेद्वितविवक्षितेभस्यादेतद्वितरतिपुंवद्वावादृक्तनिषेधंविनैवेष्टसिद्धिरित्यपिशंका। यत्रभावि-
 मत्वंतत्रैवपुंवद्वावः। इहतुलुकिभत्वाभावात्। लुकृतः पुंवद्वावइतिकेयटेनोक्तत्वात्। तथापंचेद्राण्यादेवता। अस्यपंचेद्रः। सास्यदेवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनय-
 त्परतिलुका। नतोडीषोलुकितस्यस्थानिवत्वाभावात्। डीषासंनियुक्तं। आनङ्-नश्रूयता। पुंवद्वावस्यात्रशंकापिनास्ति। इद्रेइद्वत्त्वमिंद्राण्यामिंद्रस्त्री-
 त्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तमेदेभाषितपुंसकस्यानभ्युपगमात्। यतुनपदातेतिसूत्रवरइतिइंकारप्रश्लेषकुर्वन्तितेषामिहलुग्यहणंनकार्यं। उपधात्वेकर्तव्येनस्थानि-
 कोनपरिखापुंसाचातुरर्थिकेअणिकृतेवहादकेकातेत्यादिनापरिवशब्दात्त्वापधलक्षणे। छप्रत्ययणारिखीयःसिध्यति। अन्यथाउपधासंज्ञायाःपूर्व-
 विधित्वेननस्याकर्तव्यायां। आलोपः स्थानिवत्स्यात्। तत्त्वेवपदयतीत्यादौहृदिस्यादितिचन्। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्यप्रत्ययोविहितस्तत्रैवायंनिषेधइति
 भाव्येति। तत्वात्। तत्रचडपरनिहासग्रहणमवशपकाचडिपरयोदस्वः सचडपरनिहासस्तत्रनस्थानिवत्तावादितवंतंप्रयोजितवानवीवदहीणंपरि

नार्केना अत्र प्रथमणिल्लेपस्य स्थानिवत्त्वादाकारे नुपधतिगोचरस्य पधा ह्रस्वो न प्राप्नोति। एण सामान्यग्रहणदेन त्तिहमिति चेत्तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं चारि आख्या-
दधीवरत्तानां ग्लोपीति निषेधः शङ्कः परत्वाद्द्वौ सन्त्योऽपि लोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्। अतएव मुं डमि श्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेन्यदंतनिपातनं
सार्थकं। कुत्वेन स्थानिवत्त्वं अर्चयते रक्कः कदा धारा चिकलिभ्यस्तिकः पाचयेनेपाक्तिः रहुचोः कुरितिकुत्वेणिलोपो न स्थानिवत्त्वाति के स्मिनुक्चिचउपरनिहासो
पधानं ग्रहणमात्रं यकं लु कर्कस्य प्रक्षेपणगतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धी यत्वाच्चेत्यवधेयं। च जोरितिकुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीया सस्वरति। तेन स
हेति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः। सस्वरित्यादि। सुप आत्मनः क्वचा क्यचिचेतीत्वं दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृत यणदेशरतिभावः। ननु अतिसखेभूय
तेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणनिर्देशरति चेत्। अस्त्वेवं तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां। नहि ह्रस्वेऽप्यणभावं न दीर्घे धित्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य
विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयं कर्कत्वे सारवत्त्वत्वात् न तथैवौचित्याद्वाप्यारूढत्वाच्चा लूनमिति। त्वादिभ्यश्च निनिष्ठानत्वात् साममिति। सायोमरति

नृज्वत्कोष्ठः। ७। १। २। ५। कोष्ठस्तु जनेन तुल्यं वर्तते। असंख्येऽसर्वनामस्थाने परे कोष्ठशब्दस्थाने कोष्ठप्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥

म। प्रसीममिति प्रत्योन्यतरस्यामिति मः। स्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणं। शुक्कीरिति। शुषः क इति निष्ठातस्य कः। पक्कीरिति। पचो व इति वः। द्यडिति। संयो-
गपूर्वत्वादि वः। स्ययणत्वेति भावः॥ इति र्दंताः। हरिवदिति। तद्वत्साध्य इत्यर्थः। नृज्वत्कोष्ठः। कुश आह्वाने गेदने च। अस्मात्सितनिगमिमसि सुच्यविधा-
नृकुशिभ्यस्तु न इति नृप्रत्यये कोष्ठशब्दस्तु चितुकोष्ठशब्दः। ह्यर्वापिशृगालवचनौ तत्रा विशेषणद्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रिया च नृजंत एव त-
त्रेयादावप्युभयमन्यत्र नृजंत एवेति नियमांशे त्रिसूत्री आरभ्यते। कोष्ठरिति नृजंतत्वात्। नृज्वदिति नृतीयांतादितिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशङ्का-
यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादि हरूपमेवातिदिश्यते। तच्च न पित्रादेर्यस्य कस्यचित्किंतु कुशेरेव उपस्थितत्वात्। अर्थत आत्मर्याच्चे-
त्यभिप्रेत्य फलितमाह। कोष्ठशब्दस्थाने कोष्ठशब्दरतिनिमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्ष ति। चिकीर्षता। अत्र सन्नंतस्य पूर्ववत्तमन इत्यनेन जित्वातिदेशकर्तृभि-
प्राये आत्मनेपदसिध्यति। ननु कार्यातिदेशनाम्पे तद्गतार्थमिति चेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात् न स्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति व्यपदे-

मु
सि.कौ.
टी.त.
५८

त्रसामान्योक्तोव्यक्तद्वितयोरवकाशेनानकमात्रेनयदग्रेवक्ष्यतिकोषधप्रतिषेधनद्वितुग्यहणमिति तदुपपन्नंभवतीत्येका॥ अन्यत्वाहुः॥ अ
पम इत्येवमुक्तव्येतुनतजितिभेदेनोपादानमवगमस्तुव्यावृत्तयो यद्यप्यर्थवत्परिभाषयातन्निवृत्तिः सिध्यति तथापि तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्व
ज्ञापनायतयोपपन्नगुणानांतेनअनिनस्मन्ग्रहणन्यर्थवत्तानर्थकेनचतदंतविधिंप्रयोजयंतिइतिसिद्धमिति। व्युत्पत्तिपक्षेतुनंतत्वात्तजंतत्वा
हासिद्धेनुपपत्तादिपहणव्यर्थमित्यनयाह॥ नियमार्थमिति। आणदिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां माभूदित्येतदर्थमित्यर्थः धातुशब्दस्त्वौणादिकशब्दे
नभवतिइति। मप्रत्ययौभवत्तवाधातारोधातारः। अव्युत्पत्तिपक्षेतुनप्रादिग्रहणंविध्यर्थमिति। पितृभ्रातृपुंभृतीनां दीर्घशंकेवनास्तीतिवाच्यांतेनेतिपि
तरोपितरः। भ्रातरो। भ्रातरः। इत्यदौ दीर्घोनेत्यर्थः। कोष्ठेति। अनङ् हलङ्गादिलोपात्तरत्वादुपधादीर्घः। सर्वनामस्थानेचेत्यनेनयद्यपिलभ्यतेतथापिपरत्वाद्व
अतउता॥ ६। १। १११। क्रदनाजडसिद्धसारतिपोउकार एकादेशस्यातारपरत्वं। रात्मस्या। ८। २। २४। रेफात्संयोगान्तस्यसस्यैवलोपोनान्यस्य
रेफस्यविसर्गः। क्रौष्टः। आमिपरत्वात्तज्वद्वावेप्राप्ते। नुमचिरत्तज्वद्वावेभ्योनुदपूर्वविप्रतिषेधना॥ क्रौष्टनां। क्रौष्टरि। क्रौष्टोः। पक्षेहलादौचश
भुवत्। इत्तुदंताः। हहः। हहो। हह्वः। हहं। हहो। हहूनिन्यादि। अतिचमूशब्देतुनदीकार्यस्विशेषः। शेषन्तुक्किवन्तवातप्रमीवत्। हे
अतिचमु। अतिचम्वा। अतिचम्वाः। अतिचमूनां। अतिचम्वाः। खलपः॥ नित्ये वस्यायः। कृतेप्यनडिकादेशविकृतस्यानन्यत्वेनतत्त्वत्वात्। अन्य
थागुणेकृतेसिद्धेष्टास्त्वित्यादौक्षीणस्यादितिभावः। विभाषात्। यस्मिन्विधिस्तदादाविति तदादिविधिरित्याह। अजादिष्विति अतउत ऋकाराकारयोरैकदेश
शेषसिद्धस्त्वैवउत्कारः। स्मन्नुदौर्घइत्येतदर्थकेनतपरकरणेनभाव्यमानोऽणक्चित्सवर्णानगृह्णातीतिज्ञायते तेनयवलेपरेहकारेमस्यविधीयमानायवला
अनुनासिकाभवति। रात्सस्यास्यैवतस्यलोपइत्यनेनैवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह। सस्यैवेति। नान्यस्येति। उक्। परिमार्दइत्यादौरेफात्संयोगान्तस्यलोपोनेत्यर्थः
रादेवसस्यतिविपरीतनियमोऽत्रनभवति। उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्यदर्शनात्। परत्वादिति। नचनुदमित्यदतिवाच्यात्तज्वद्वावेकृतेसन्नि
पातपरिभाषांनुदौर्ध्वमत्वात्इतिभावः। नुमचिरति। वारीणांतिमण्क्रौष्टनामितिक्रमेणोदाहरणानि। ननुरेणस्वविषयप्राप्तं सर्वंवाच्यांवाध्यसामान्यविं

नाश्रयणत्वात् अतएव एतद्दीर्घत्वानामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषानुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गपवादयोस्तदयोगादिति चेत् अत्राहुः । अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दृश्यमित्यतः स च तत्संज्ञायाः कानुडिति भाव्यकृतोक्तः । एवं च नुमत्तज्ज्वावाभ्यामित्येवमुच्यते । इत्युदन्ताः ॥ हृहरिति गंधर्वविशेषवाचकमभ्युत्पन्नं यत्तदपि किमिदं । हृहाविति । दीर्घाज्जसिचेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सती क इति यणः । अतिचमूशब्देति । प्रथमलिङ्गग्रहणे चेत्युक्तेः । तथा चैवमतिचम्बादप्यति प्राचोक्तं नादन्त्यमिति भावः । खलपूरिति । खलपुनातीति पूजः कियः ॥ ॐ ॥ ओः सुपि । इत्येवमित्यतो यणः । एरनेकाच ओः सुपि । ॥ १४८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याः । नेकाचोऽङ्गस्य यणस्यादजादौ सुपि । गतिकारकेत र पूर्वपदस्य सणनेष्यते । खलवौ । खलव इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किं । लूः लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लूः । उल्लूः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादिकिम् । परमलुवौ । सुपिकिम् । लुलुवतुः । स्वभूः । नभूः सुधियोः । स्वभुवौ । स्वमुवः । वर्षाभ्यश्च । ॥ १४८४ ॥ अस्योवर्णस्य यणस्यादचिसुपि वर्षाभ्यो । वर्षाभ्यः । दभतीति दभूः । अद् दभूजम्बुकफेलूककम्बुदिधियुरित्युणादिसुत्रेण व्युत्पादितः । दंभ्वः । दंभ्वः । दंभ्वः । दंभ्वः । दंभ्वः । शेषे हृहवत् । हन्ति नानो हिंसार्थे व्यये भुवः किं पादभूः । दने करपुनः पूर्वस्य भुवा यणवत्तव्यः । दनभ्वः । दनभ्व इत्यादि । खलपुनर्त्तः । करभ्वः । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एवकारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाघणा कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूयानि कः पुंसि पुनर्भूवित्यादि । दगभूकारभूशब्दौ स यभूवत् । इत्युदन्ताः । धाता हे धातुः । धातारौ । धातारः । आवर्णनस्येणत्वं वाच्यं । धातृणां । इत्यादि । एवं न प्रोदयः । उद्गाराः । पिता । अत्यन्तपदेषु पितादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धातृवत् । एषज्जामातृभ्रात्रादयः । इति सूत्रं च सर्वं नुवर्तते । इवर्णवर्जः । ओरित्युकारस्य कार्यत्वे निर्देशात् । अविश्रुधात्विति सूत्राद्धानुः । एरनेकाच इत्यत्रेव संवध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । वर्षाभ्यो वर्षाभ्य इति । अत्र रन्तो यणचीति यणवाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः । तस्य दीर्घाज्जसिचेति निषेधे पुनरपि यणदेशप्रसक्तौ अविश्रुधातृभूवमित्युवङ् न च वाधित्वा ओः सुपि । इति यणस्य नभूः सुधियोरिति निषेधे पुनरुवङ्देशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्यश्चेति यणिति बोध्यं । एवमन्यत्राप्युत्सर्गपवादवि

ननु

सु
सि. को
टी. त
५६

व्युत्पत्त्याः। मेकमंडकवर्षाभूशालूरप्रवददुरा इत्यमरः। मेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीवर्णमूर्द्धुरे पुमानिति यादवः। हंभतीति। हंभीयं चेत्तु दादिः। हंभूर्यथ कर्ता। कथं कर
न्यो व्युत्पत्तिरिति। उपत्ययो नुमागमश्चात्र नित्यते इत्यर्थः। दशपांसी वृत्तौ तु दर्भं हंभूः नुमागमोः
पात्यत इत्युक्तम्। अयमूकारो न धातुः। उवडोः प्रसंगादिको यणचीनियणसचामिपूर्व इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह। हंभूमिति। शसिर्दीर्घाज्जसिचे
निनेषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह। हंभूनिति। हंभूतीति। इदं च श्रीपतिमतं। माधवेन तु अं हंभू इत्यादि सूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भवः कृत्प्रत्य
यः उपपदस्य दृढादेशश्च निमित्तं न इत्युक्तं। इह भूरिति। तुरुसर्वजातिभेदरत्येके कपिरित्यन्ये। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः। एवं
वओः सुबोति प्राप्तस्य यणे न भूमुघियोस्ति निषेधे वर्षाहंकारपुनः पूर्वस्य भव इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितं। अत्र न व्याः। वर्षाहंकारे तस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूमुघि
यो रित्यत्र भूय हण्यक्तं शक्यमिति। दीर्घपाठ इति। हंकारेति पाठे इत्यर्थः। एवं च ह्रस्वपाठेकारपूर्वस्यो वडेव दीर्घपाठे तु कारपूर्वस्यो वडितिविवेकः पुनर्भूदिधियूहदा
दिरित्यमोक्तैः पुनर्भूशब्देनित्यस्त्रीलिंगस्य च स्त्रीलिंगप्रकरण एव वक्तुमुचितं न त्वेव न्याशं कायामाह। यौगिकः पुंसीति। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुष्टिं गेय्यस्तीत्यर्थः
स्वयं भूवदिति। प्राचाते हंभूकारमभूशब्दे वर्षाभूवदुदात्तौ तदुपेक्ष्यमिति भावः। इत्थं ताः॥ धातेति। दधातीति धाता अत्र योनिः। दुधात्रस्तु चतृन्वा अनड्-दीर्घ
सुलोप नलोपाः। व्युत्पत्तिरिति। अव्युत्पत्तिरिति दीर्घशक्येव नास्ति। अवादिष्वपठनादिति भावः। नेति। नयते डिच्चेति कृत्प्रत्ययां तो नृशब्दः। अनड्दि प्राग्वत् ॥

नृचाऽहं हं दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। वादीर्घः स्यादिति। केचित्त्विह हं रसीत्यप्यनुवर्तयन्ति तेषां हि चिंता जर्जरचेतसां वतनृणां काना-
मश्रुतेः कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगानसंगच्छेरन्। किंचा हं दस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणामिति सिद्धे नृचेति सूत्रस्य वैयर्थ्यस्यान्यदपि पूर्वसू-
त्रेति सूचनसरस्य नृमतेयंति तदप्युक्तं। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धाता धातृणामिति मन्त्रेतिरोपेर्हस्वः पठ्यते वद्धे च सुदीर्घ इति दिक् ॥ ३० ॥
इत्युदन्ताः। प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिङ्गा भवति हितत्रयदायत्वकरणदनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्श-
नाच्च वैकल्पिकतेति। इत्वरपरत्वमिति। ऋतद्वह्नोरितीत्वे उरणरपर इति परत्वं। कीरिति कृधातुरित्यर्थः। एवं तीरिति। नृधातुः। इत्यादीति। ऋत उदिति तपरकरणत उ-
उ-सोरत उद इत्येन क दीर्घात्त्वादा माननुदा कामा औतुकि इत्यादि। इत्युदन्ताः। अनडिति। ऋत्वर्णयोः सावर्ण्याद्दृशनेति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। ऋतोऽङीति-
नृचाऽहं हं दस्युभयथेत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। नृणां। नृणां। इति ऋदन्ताः। ऋतु अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकाऽतिदेशादि-
त्वरपरत्वं कीरिति। कीरः। तीः। तिरो। तिरः। इत्यादिगोर्वन्ता। इत्वाभावपक्षे तु ऋदृशन इति ऋतोऽङीति च तपरकरणदनडु-लोना। कः। कौ। ऋः। कः। कौ।
कृत्वा। कौ। इत्यादि। इति ऋदन्ताः। गम्लशकृ अनयोरनुकरणेऽनडु। गमा। शका। गुणविषये तुलपरत्वं। गमलौ। गमलः। गमलमा। गमलौ। गमृ-
न्। गम्ला। मम्ले। उ-सिउ-सौ। ऋत उदिति तुलपरत्वे संयोगानस्य लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति लृदन्ताः। से। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृते-
गुणविषयो। गमृन् इति। लृवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति। यः पूर्वसवर्ण दीर्घः सलकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति। न च त्रलकार ॥ यः। इत्येदन्ताः।
हयगर्भे लकार दीर्घास्त्विति चेदु॥ अ-तुः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्या कः प्रथमा द्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णयो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थो हलवर्णयावे-
चनेन सावर्ण्यात्तात्पर्यकारणवत्काराकारयोः स्थाने भवति न तु लकार हयगर्भो दीर्घस्य ईषत्पृष्ठप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकार सावर्ण्याभावादिना एव-
च होतुनित्यादौ रेफ हयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवमिति बोध्यं। इत्यादीति। गम्लभ्यां। गम्लभिः। गम्लभ्यः। आमितु गमृणामिति केचित्। वस्तुतस्तु
लकारस्थाने लकार हयगर्भेणैव दीर्घेण भाविते व्यस्थानत आतपस्यवलीयस्त्वाना होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाभ्यानाप्यादेतत्।

यत्तात्पुण्यं लुक्स्थितिः शंका। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जनेन तदभावात्। न चैवमपि सह इति स्थिते अंतरंगत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यात्
 देकादेशस्य परादिबद्धावे सहशब्दाभावात्पूर्वतत्वे तत्तरपदत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अंतादिबद्धावनिषेधाच्च असुवासहेशब्दस्य सभावस्तथापि सदस्यदं न मे
 बहुरूपस्यान्तु से इत्येतमिति शंका। नेद्रस्य परस्य तुतरपदद्विप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमकार्यं भवति तत एकादेश इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः॥ ३॥
 गोतोणित। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतो नृत्तं सप्तम्यं तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह। सर्वनामस्थानमि
 ति। णित्कार्यं कृत्यादिति। णिपरिपूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। गौरित्यादि। चित्रगुरित्यत्र तु न भवति। ओत इति वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धितो यः शसस ओकारो

गोतोणित। १। ४८०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्तागोः। गावौ। गावः। औतोऽमृशसोः। ६। ४८३। आओत इति छेदः। ओकारादमृशसोरचिपरे
 आकार एकादेशस्य ता शसासाहचर्यात्सुवेव अमृगृह्यतेनेह। अचिनवां। असुनवमा। गामागावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। ओतो णिदिति
 वाच्यं। विहितविशेषणञ्जातेन। सुद्यौः। सुद्यौमद्यवः। औकारान्ताद्धितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात्नेह। हेभानो। भानवः। उः। शम्भुः। स्मृतो येन सः
 स्मृतौः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृतावः। स्मृतावः। इत्यादि। इत्योदन्ताः। रायो हलि। १। २। ८५। रेशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्याद्वलिविभक्तौ। अ
 चिआयादेशः। सः। रायो। रायः। रायो। रायो। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ। ग्लावः। इत्यादि। औतो
 ऽमृशसोरिति। हनप्रवर्तते। ऐऔचमूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् इत्यजन्ताः पुच्छिङ्गः॥ तान्नसंभवतीत्याशयेनाह। शसासाहचर्यादिति। सुपीत्यनुवर्तन
 चित्यपिकाशिक्रियायामुक्ता। कैयटसु तद्धितोपिशससीति कथमिह साहचर्यादमः सुखमित्याशंक्य अचीत्यधिकारादजादिशससुवेव संभवति न तु तद्धित इत्याह। अचिन
 वमिति। चिनेति लडादेशस्य मियसस्य स्थमियमित्यम्। ओतो णिदिति वाच्यं। गोतरपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। एवं च गमित्यत्र परत्वाद्द्विः स्यादिति शंकाया
 अनवकाशः। निरवकाशतया आत्वेन दृढरेव बाधनात्। इत्योदन्ताः। रायो हलि। अष्टन आविभक्तावित्यत्र आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह। आकारोतादेश इति
 अथरेविभवा अपीत्यमरः। रायिश्च। रम इति भाष्यं तच्च क्यजतस्य रेशब्दस्य छांदसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वां तो योति सूत्रे कैयटः। मएव केवलोपि छेदस इति

सु
सि को
दी-त-
६१

पक्षांतरमप्याह। इत्येवंत। ग्लौरितित्मौर्मगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवंजनामवतीतिजनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ। एतेधत्यूठस्वितिदृष्टिः। अच्चावादेशः। जना
वौजनावदस्यादि। नप्रवर्ततरति। हेग्लौरित्यत्रसंबुद्धि। लोफः ग्लावइत्यत्रउ। सिडः सोश्चेतिपूर्वरूपंचनप्रवर्ततइत्यपिबोध्यं। सावर्ण्याभावज्ञानादिति। स
तिसावर्ण्येएतेष्वनुविशतेः संज्ञाभवतीतिदृष्टिरादैजित्येतदृष्टिरादेडितिपठितुंशक्यत्वादौजितिसूत्रंनार्थं सतसावर्ण्याभावंज्ञापयति। अतएवएदेतोरे
दौनोश्चनमिथः सावर्ण्येओजितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्यणुदित्सवर्णस्येति। सूत्रेणोक्तमितिभावः। नचैओजितिसूत्राभावेनयाम्याधिति। सूत्रेताभ्यामैजि
तिप्रत्याहारोयनसिध्येत्। पूर्वोतुताभ्यामैजित्युक्तेतुविधीयमानस्यसवर्णग्राहकतयावैय्याकरणः सौवश्चइत्यादावेदोतावेवागमौलो नत्वैदौनौततेश्चवैय्यर्थ्य
भावादैओजितिसूत्रंसावर्ण्याभावंनज्ञापयतीतिचेन्मैवं। पूर्वोतुताभ्यामैओइतिपठनेनापिइष्टसिद्धेस्तूत्रवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। स्थितस्यगतिप्रदर्श
नमिदंवल्लुतंस्तुओडितिसूत्रारंभसामर्थ्यादेत्युक्तेतुताभ्यामैजितिअत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। नचएओडितिसूत्राभावेअदेडुगुणएडिपररूपंएडः पदांतादतीत्य
दावेडः प्रत्याहारः कथं सिध्येदितिवाच्यं। सतिसावर्ण्येअदेजगुणः एचिपररूपंएचः पदांतादतीतिपठितुंशक्यत्वादितिप्रसंगस्यएडुग्रहणेपितुल्यत्वात्॥ न
चैवमप्येचांचतुर्णंकमाद्याद्यादेशसिध्यर्थेएओइरेओजितिसूत्रद्वयमप्यावश्यकमितिवाच्यं। स्थानैतरतमइत्यनेनैवएचांकमाद्यादयः सिध्यंतीतिप्रा
गेवास्माभिः उपगदितत्वात्। यदाहिस्वराणामूष्मणंचैवेत्यादिप्रागुक्तशिष्टावचनानुरोधादैवैविवृततरावैचौविवृततमावित्यभ्युपगम्यतेतदात्वेदैतोरे
दौतोश्चमिथः सावर्ण्यप्रसङ्गैरेवंनास्ति। नित्तेओजितिएओडितिसूत्रंनोक्तज्ञापकमितिज्ञेयं। केचित्तुविवृततरावैविवृततमावित्यभ्युपगम्यतेतदात्वेदैतोरे
तत्वस्यसत्वात्तदायतुल्यप्रयत्नत्वमेअरेचोश्चास्तीतिसावर्ण्यप्रसङ्गावुक्तज्ञापकाश्रयणंसम्यगेवेत्याहुस्तदपरेनसमंते। तथाहिसतिइकोगुणदृष्टीतिसूत्रस्थशब्द
कौस्तुभग्रंथेनसहविरोधप्रसंगात्। तत्रहिस्वराणामूष्मणंचैवेत्यादिशिष्टानुरोधाच्चैतानेतेत्यादौगुणप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्ष्यस्यसत्वादिति। नश
क्याविधेर्विषयत्वोपपत्तेः। जयः करणंधान्यानांभवनेइत्यादिनिर्देशैरिकारादिषुगुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेतिप्रकारान्तरेणसमाहितंत्वदुक्तरीत्यातुल्यप्रयत्नवत्वे
तुचेतानेतेत्यादैगुणप्रवृत्तिशंका निराख्येनैवस्यात्तस्मादीषद्विवृत भेदेनस्वराणामूष्मणमिवविवृततरविवृततमभेदेनसावर्ण्याभावोत्रसु

वचननिर्दिष्टं। इत्यत्रात्पुष्टिगाः॥

रमेति। रमेतेति रमा। रमन्ती डायामित्यस्मात्प्रत्ययचिदापलिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हलङ्गादिलोपः। नचात्रावंतत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरसुप्रत्ययांतस्या
 प्रातिपदिकत्वेपिङ्गादिलोपः। ग्रहणदिति वाच्चा। ऊयाप्रग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वात्तच्चतद्ग्रहणस्य। शीस्यादिति। जसः शीत्यतः शी इत्यनु
 वर्तत इति भावः। संवुद्धौ च। वंहुवचने श्लेषेत् आडि-चाप इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह। आप एकारः स्यादिति। एङ् ह्रस्वादिति। नचात्र हलङ्गादिनैव सु
 लोपोस्तु। प्रत्ययलक्षणन्यायेन संवुद्धौ चेत्येव स्यापि प्रवृत्तिर्न संभवादिति शङ्क्यं। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हलङ्गादिलोपस्याप्राप्तेः। स्थानिवद्भावात्पत्वे
 प्याकाररूपत्वाभावात् आङ्गादित्याकारं प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। एङ् ह्रस्वादिलोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। आडि-चकारेण ओ
 सिचेति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह। ओसिचपर इति। रमाभिरिति। नन्विह एकादेशस्य पूर्वोत्वेन ग्रहणदतो भिस ऐस् इत्येस प्राप्नोति। नच परत्वसामर्थ्यात्

रमा। औड-आफ-अ-अ-आवनादङ्गात्परस्यौड-शीस्यात्। औडित्यौकारविभक्तेः संज्ञा प्राचामारमो रमाः। संवुद्धौ च। अ-अ-आप एका
 रस्यात्संवुद्धौ। एङ् ह्रस्वादिति संवुद्धिलोपः। हेरमो र हेरमाः। रमो रमो रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आडि-चापः। अ-अ-आडिओसिचपर आ
 वन्तस्याङ्गस्य एकारस्यात्। रम्या रमाभ्यां रमाभिः। याडाप-अ-अ-आपः परस्य डिह्वचनस्य याडागमस्यात्। वृद्धिरेचि। रमायै। सवर्ण
 दीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणो रमायोः। रमयोः। रमासु। एवन्दुर्गादयः॥ ॥ ॥ वमिति श्रृंक्वां। अकृतैकदेशे विश्वेषाभिरित्यादौ कृता

र्थादिति चेन्नैवं। अल्विधावतादिवच्चेत्यस्या प्रवृत्तेः। याडापः। घेडि-तीत्यतोऽनुवृत्तं डि-तीति सप्तम्यंतमाप इति पंचम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह। डि-ह्वच
 नस्येति। अत्र सुपिचेत्यक्तं सुपोत्पन्नवर्तमानसुप एव याटतेन अपित्सार्वधातुकस्य डि-त्वेपि मालेव आचरतो मालात इत्यादौ तसादेर्न भवति। एतच्च अचः पर
 स्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठी समासपस्याभ्युपगमेनोक्तं पंचमी समासपस्याभ्युपगमेन शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधातुः। मालात इत्यादौ या
 टः प्रसंग एव नालीत्याहुः। यडित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणस्य प्रतीत्यर्थः। नच अतो गुण इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्वाच्यं वृद्धिरेचि
 प्राचात् आटश्चेत्युपन्यस्तं तदुपेक्षितं। याटस्याटोऽप्यकारस्य समुदायानुबंधत्वेन ह आटोऽभावात्॥ ॥ ॥

सु
सि.कौ.
टी.न.
६२

सर्वनाम्नस्यादृहस्वश्चादीर्घाच्चारणं प्राग्वत्तत्स्य प्रतिपत्त्यर्थः। आवन्तस्य सर्वादिवर्गाभावात्सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति। विभाषादिक
समासे। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीहविति निवेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यं तस्य अलौकिके प्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समस्तविषयत्वा
त्। स्पष्टार्थमिदं। प्रतिपदोक्तदिकसमासविधायके दिङ् नामानीति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यनेव बहुव्रीहिरित्यधिक्यमिति भावः। ननु शक्यमिति न चावन्तस्य द्वितीयादिश
ब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् द्विभाषा — द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्या। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्यवन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात्। तीयस्य

सर्वनाम्नस्यादृहस्वश्च। १। ३। ११४। आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्यादस्यादायश्च ह्रस्वः। यादोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्त
त्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट्। सर्वसां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवमिच्छादय आवन्ताः॥ विभाषादिक समासे बहुव्रीहौ। १। १। १४। अत्र सर्व
नामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वीयै। दिङ् नामान्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिकसमासस्य ग्रहणनेह। योत्तरासापूर्वाय स्यात् उन्मुग्धाया।
स्तस्यै उत्तरपूर्वीयै। बहुव्रीहिर्यहं स्पष्टार्थः। अनुरस्यै। शालायै। वाह्यायै इत्यर्थः। अपूरीत्युक्तेर्नेह। अनुरायै। नगर्यै। विभाषा द्वितीयात्तृतीया
भ्यां। १। ३। ११५। आभ्यां डितस्यादायश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं न्यक्तुं शक्यम्। तीयस्य डित्त्वं संख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः २। द्वि
तीयायाः २। द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं समावत्। एवन्तृतीया। अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः। हे अम्वा। हे अक्का। हे अल्ला। असंयुक्ताये उलकास्तद्वान्न ह्र
स्वः। हे अम्वालो। हे अम्वाडे। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाच्चरसा। आमिनुदः परत्वाच्चरसा। जरसामित्यादि। पक्षहलादौ चरमावत्। इह पूर्वविप्रति
षेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताच्चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्तनामाश्रि
ति। पुनर्युक्तकार्यमुपशयं च कृत्येन नेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः अत्र (न्य. औ. ३. आप. १. आ. ३. चा. ५. या. ३. अ. ५.)
अन्वार्थेन सारं यदीति वचनात् च कृत्येन वाच्यं स ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ताये उलका इत्यादि॥ जरेति। जृष्वयो हानावित्यस्मान् वि
द्भिदादिभ्य इत्यङि. ऋट् णोडि इति गुणकृतेण यौ शीभावात्परत्वाच्चरसित्यादि। ननु औ. ३. आप. ५. ह्रस्वनसापोनुडित्यपेक्षया जराया इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवं परत्वा

इति न्यायः
इति न्यायः
६२

अतिदेशविषये लक्षणप्रतियदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्याय ते अतो व्याचष्टे। आवंतं यदंगमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिसुखरादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति नियमादतिखट्वेति। यदंगं तदा वंतं न भवति यच्चावंतं खट्वेति तदंगं न भवति इति नात्र यादागमप्रसक्तिरिति भावः। अत्र नव्याः प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य ग्रहणमित्याप्यहं निवर्तते गृह्यते। आवंतस्यागविशेषणत्वावेतत्तत्र ग्रहण इति खट्वेति तत्रोक्तदोषतादवस्थमिति यद्युच्यते तत्त्वंगेनावंतं विशेष्यता। अंगसंयोजकं यदा वंतमिति तथा च नोक्ता निप्रसंगशंकालेश इत्याहुः। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशंक्याह। उपसर्जनेति। अयं भावः। स्त्रीप्रत्यये च नुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते। नतूपसर्जनेपि। अतएव परमकारीषगंधीपुत्रवदतिकारीषगंध्यपुत्र इत्यत्र व्युत्सं प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगंध्यस्य हि व्युत्सं तत्त्वाभावात् न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य व्युत्सं तत्त्वाभावात्।
इति ह्रस्वश्चाध्याहार्यदुवडुस्थानौ स्त्रीशब्दमिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगावौ दूतौ ह्रस्वौ च रवर्णवर्णौ स्त्रियां वानदीसंज्ञौ स्तोडिति परे। आ
एनघाः। मतै। मतयो। मत्याः। मते। नदीत्वयसे औदिति डे। रौत्वे प्राप्ते। रदुड्या। १। ३। १११। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुड्यापरस्य डे। रामस्यात्। यसे
अच्चे। मत्याः। मते। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ॥ ॥ ॥
उच्चादिलोपप्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य व्युत्सं तत्त्वात्संप्रसारणस्यादेवेति
शंक्या पूर्वपदस्य व्युत्सं तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति व्युत्सं संप्रसारणमित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। ततयोः ४ यौनेति। धुडभावेदस्य ठो न धुट
यसे तु तस्य यौनेति विवेकः। न भवतीति। जशत्वात्प्रकषस्य कत्वं न भवतीत्यर्थः। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयोः निचशु इति। अत्र शब्दो दीति यसे छ
त्वं बोध्यामांसपुतनेति। पुतनासेना। नात्वंनेति। अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ॥ ॥ ॥ इति ह्रस्वश्चावामीति सूत्रात् वेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषे
या ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयडुवडुस्थानाविति निषेधप्राप्तावारंभात्। रहेयडुवडुस्थानौ स्त्रीशब्दमिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि बर्तुतो विशेषः।
एभिर्न ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं। अन्यथा रघ्वशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वपिन स्यात्।
कैयटमते हि तेनानित्यस्त्रीत्वाभावात्। मर्तातरेपि ह्रस्वाशेनित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च। अतएव आख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संवध्यते तदेतदा

द्रुस्त्वौ चंद्रवर्णे वर्णे स्त्रियामिति। औत्वे प्राप्त इति। डेरामित्यपेक्षया परत्वादिति भावः। प्राचातु औदितिसूत्रे रदुदभ्यामच्च घेरिति पूर्वोत्तस्त्वद्वयवल्लभ्यार्थमु
 पादाय चि नदी सजा वर्जिताभ्यामिति व्याख्यातमिदुदभ्यामिति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमंजसमेततः ॥ ३० ॥ त्रिचतुरे। अष्टन आविभक्ता विन्यतो नुचते
 नादीह। विभक्तौ परत इति विभक्तौ किं। त्रिभार्यः चतुर्भार्यः इति केचित्तत्तमेदा। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावेनेति त्रि
 प्रियदत्त्याद्युदाहर्तव्यमिति न व्याः। गुणदीर्घत्वा नामिति। तिस्रस्तिष्ठतीत्यत्र ऋतोऽीति गुणस्य रत्वमपवादः तिस्रः पश्येत्पत्रतु प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण
 त्रिचतुरोऽस्त्रियानि सूचतस। ७२४८८। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशो लोविभक्तौ परतः। अचिरकृतः। ७२४९०। तिसूचतस एतयोर्ऋकारस्य रे
 कादेशः स्याद्वि। गुणदीर्घत्वा नामपवादः। तिस्रः अतिसूभिः। तिस्रभ्यः। आमिनुमचिरेति नुदा। नतिसूचतस। ६४४। एतयोर्ऋमिदीर्घानि
 स्यान्तिसूणां तिसू। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेहा। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वायस्यास्ता प्रियत्रिः। इत्यादिमनिवत्। आमिप्रियत्रयाणामिति
 विशेषः। प्रियास्त्रिस्त्रो यस्येति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्त्रो। प्रियतिस्त्र। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्त्रिस्त्रो यस्येत्तत्कुलं। प्रियत्रि। समोर्लुका
 लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणः भावान्तिस्त्रादेशः। नलुमतेति निबेधस्याऽनित्यत्वात्तस्येति प्रियतिसा। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन ननुमा। प्रियतिसूणां। प्रि
 यतिसूणां। तृतीयादिषु वस्यमाणपुस्वद्वयविकल्पात्पर्यायेण नुमर्भावौ। प्रियतिसा। प्रियतिसूणा इत्यादि। हेरत्वे सत्प्रापदेराद्यभ्यां
 द्वयोः। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकाव्यौ। हेगौरि। गौर्यौ। इत्यादि। एवम्वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणद
 नडि। लिङ्गवेचप्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविष्टाः ग्रहणे। सरवी। सरव्यौ। सरव्य इत्यादि गौरीवत्। अञ्जनत्वात् न सुलोपलक्ष्मीः। शेषद्वौ रीवत्। एव
 दीर्घापवादः प्रियतिसा आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदितुत्वं सति विवेकः यद्यपि मध्ये पवादस्यायेन दीर्घत्वयोरेवरत्वमपवादः स्यान्ननुत्तु ऋतोऽीति गु
 णस्य तथा विधाध्य सामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः। त्रिचतुरोर्विशेषणमिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्य वस्त्रियामिति
 विशेषणं नागस्येति भावः। प्रियतिसेति प्रियजसत्रिजस इति स्थिते। अंतरंगानपिविधीनवहिरंगोलुगवाधने इत्यकृत एव तिस्रादेशो सुपो लुकि कृते

[illegible]

स्त्री। स्यायते ईडा लोपो व्योऽति यलो यः। टित्वा नृडीया ऊं तत्वा तु लोपः। परत्वादिति। स्त्रिया रतिर्यडये स्या। रया देशो चिना न्यत्रेति। अजादौ य रया देशे
विहितं स उय सं ज न ले भुं। से विघमानस्य स्त्री शब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वे व न त्व न्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैः चाधितत्वादित्यर्थः। रयडु वडु रथानावित्या
स्येवेति। पूर्य्यी रथानावित्यनुवर्तनादियडु वडु रथानाविति ईदूतो विशेषणं। तेन रयडु वडु रथानाविदूतावेवास्त्रीति पर्युदसौ न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति

स्त्रियाः १४५२। स्त्री शब्दस्य यडु स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियाः वामशसोः। १४५३। अमिशसिचस्त्रिया रयडु वा स्यातास्त्री। स्त्रियां स्त्रियौ
स्त्रियः स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रिये। स्त्रियाः २। स्त्रियोः। परत्वा नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमति कानः। अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। गुणनाभावौ त्वनुङ्।
परत्वा तुं सिवाध्यतो। क्लीषे नुमाचस्त्री शब्दस्य यडु। त्यवधार्यतां १ जसिचा अतिस्त्रियः। हे अतिस्त्रि। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। वामशसोः। अति।
स्त्रिः। अतिस्त्रिये। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीना। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रिः। २। अतिस्त्रियोः। २। अतिस्त्रीणां। अचुधे।
अतिस्त्री। ओस्योकारे च नित्यस्यादमशसो लुविभाषया। रया देशोऽचिनाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्यपसंज्ञेनोक्ता वेतु नमा। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणा। अ
तिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। डे प्रभृतावजादौ वस्यमाणपुम्वद्वावा तस्य प्राग्वडूया। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिः। २। अतिस्त्रिणे। अ
तिस्त्रियो रियादि। स्त्रियानुप्रायेण पुम्वत् शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। डिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वं प्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीति तु रयडु वडु रथाना
वित्यस्येव पर्युदसः। तत्सम्बन्धस्यैव चानुवर्तेतः तस्माद्दीर्घस्योवायं निषेधेन तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रियाः २। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां
अतिस्त्री। श्रीः। श्रियोः। श्रियाः। नेयडु वडु रथानावः स्त्री। १४५४। रयडु वडु रथानावः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदी संज्ञौ न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियोः। श्रिये। श्रिये। श्रिये। श्रिया। श्रियः।

॥

॥ किंचिच्चि प्रच्छीत्यादिना किंचिदीर्घो ऊं तत्वाभावान्न सुलोपः। नेयडु वडु रथानावः स्त्री। निष्ठनौ य योरिति
स्थानौ। अधिकरणे लुट्। रयडु वडु रथानाविति वल्ली समासभूत्या च फलितार्थमाह। रयडु वडु रथानावः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किं प्रकृष्टाधीः प्रधीः। हे प्रधि अत्र
एनेका च रतियण रयडु वडु रथानाविति निषेधेन प्रवर्तते। अत्रेयडु वडु रथानाविति निषेधेन तत्रैव नदी संज्ञायामिषेधः। यत्र त्वपवादेन चाध्यते तत्र नि
षेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतं। अन्यथा नेयडु वडु रथानाविति वत्रूपात् रयडु वडु रथानाविति मत्तभूतौ य नदी संज्ञकौ नेत्यर्थलाभात्। अस्त्रीति किं हे स्त्रि ॥ १४५५ ॥

सु.
सि.कौ.
दी.न.
६५

वामि।यूय्याख्यौ नदीनेयडु वडु स्थानावस्त्री इत्यनु वर्तनादाहा इयडु वडोः स्थानावित्यादि। यद्यपिनेति प्रकृतो निषेधो अनेन विकृत्यते तथापि
निषेधविकृत्ये विधिविकृत्य एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह। वानदी संज्ञौ स्त इति डि ति इस्वश्चेति सूत्रेप्येवमेव। प्रधीशब्दस्य त्विति। एरनेका
चरतियण् इयडो वाधनान्नेयडु वडु स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते। यत्र त्वपवादेनेयडु वडौ वा ध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे। लक्ष्मीवद्रूपमिति
अमिशसिचविशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यति। पुंवद्रूपमिति। अयंच मतभेदः प्रकृष्टाधीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः। लक्ष्मीवदिति। मतद्व
येपि रतिशेषः। सुष्ठुधीर्यस्या इति। ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति सुधीश
वामिथथाया इयडु वडु स्थानौ स्त्र्याख्यौ य आमि वानदी संज्ञौ स्तौ न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां। श्रियां। श्रियां। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते ल
क्ष्मीवद्रूपं पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात्। लिङ्गान्तरानभिधाय कत्वं तदिति कैयटमते पुंस्वद्रूपं। प्रकृष्टाधीरिति
विग्रहे तु लक्ष्मीवत्ता अमिशसिच। प्रध्यम्रध्यः इति विशेषः। सुष्ठुधीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीश्रीवत्ता मत्तान्तरे पु
स्वता सुष्ठुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवा ग्रामणीः पुंस्वता ग्रामनयस्योत्सर्गतः पुंस्वर्म्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवञ्च लघादेरापि
पुंस्वर्म्मत्वेनैतत्संज्ञिकस्वोध्यो धेनुर्म्मतिवत्। स्त्रियाञ्च। अथर्द्ध। स्त्रीवाची कोष्ठुशब्दस्य जनवद्रूपं लभत॥ १६५ श्रीवदेव भवति न तु पुंवदे
व इति चेत्। अत्राहुः। नेयडु वडु स्थानावस्त्री इति धीशब्देन दी संज्ञानिषेधान् सुधीशब्दात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्तस्या प्रवृत्तितया च वृत्तिमते इति प्रथः।
स्वरसतः संगच्छते इति। मत्तान्तर इति। लिङ्गांतरानभिधाय कत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः। श्रीवदेवेति। वृद्धिवाचक धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपि श्रीव
देवेत्यर्थः स्त्रियां वा। असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः। तज्ज्वत्कोष्ठुरिति वर्तते तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः। स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह। स्त्रीवाची कोष्ठुशब्दस्या
दि। एवं च यं च भिः कोष्ठमिः कोष्ठैः पंचकोष्ठभारथैरित्यत्रापि तज्ज्वत्भावः सिध्यति। यतुः स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचष्टे। अथ च कोष्ठुशब्द
गौरादिषु पठन्ति तेषां गौरज्ज्वत्भावो न सिध्येत। तेन कोष्ठमिति ठकाऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकोलुप्तत्वात् लुक् तद्धितलुकीति डीषालुकिस्त्रीप्रत्ययपरत्वाभा

अनेभ्योऽनकारः। नकारः। प्रयोगायेसंवहत्वां प्रातिपदिकविशेषणनदंतविधिः। स्त्रियामितिचाधिक्रियतेतदाहाः। अदंतेभ्यरत्यादि। कोष्ठीरिति॥
 स्त्रियां चेयेदस्यां गत्वा दयेन प्रत्ययस्यासेपाद्विभक्तौ परतएवेहत्त्वत्तमावसतोऽीविति बोध्यं। भूरिति। भ्रमतीति भूः। भ्रमेऽडरिति भ्रमतेर्इ प्रत्ययः। डित्वाटिलोफाहेसु
 भूरिति। इ प्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वाद्देस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। नेयडुवडस्यानाविति नदीसंज्ञानिवेधासंवुद्धिह्रस्वोपिनेतिभावः। ह्रस्वानुपपन्नरत्यासिपति। क
 यंतर्हीति। विमानतां सुभृपितुर्गृहेकुतदतिकालिदासप्रयोगोप्यनुपपन्नरतिवोध्यं। वहवरति। केचित्तुनेय डितिसूत्रेवामीत्यतोवाग्रहणमपकृष्यव्यवस्थित
 अनेभ्योऽीपा॥४१॥। अदंतेभ्यो नानेभ्यश्च स्त्रियां डीपस्यात्। कोष्ठी। कोष्ठी। कोष्ठीः। वधूर्गौरीवताभूः श्रीवता हेसुभूः। कथनार्हिहा
 एतः कामिहेसुभूरिति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति वहवः। खलपूः पुंस्वता। पुनर्भूः। दनकरेति यणो उवडेवाधनानेयडुवडिति निवेधो नाहेपु
 नर्भू। पुनर्भू। पुनर्भू। पुनर्भूः॥ एकाजुत्तरपदेणः। ४१॥ एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त
 नुस्मिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं एतस्यात्। आरम्भसामर्थ्या नित्यत्वे सिद्धे पुनर्लग्रहणं स्पष्टार्थं। यणम्कधित्वा परत्वानुदा। पुनर्भूणां वर्षा
 भूः। मेकज्यतौ नित्यस्त्रीत्वाः भावात्। हेवर्षाभूः। कैयटमते। मतान्तरे तु हेवर्षाभू। पुनर्नवायानु हेवर्षाभू। मेक्यास्युनर्नवायां स्त्रीवर्षाभू
 देहरे पुमानिति यादवः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंस्वता। नषट्स्वस्त्रादिभ्यः। ४१॥ ११। बट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च डीपलापो न
 स्तः। स्वसानिस्त्रश्च तस्त्रश्च नान्दाडुहिता तथा। यातामातेनिससैतेस्वस्त्रादय उदाहताः॥१॥। अमृन्निति दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः।
 विभाषां चाश्रित्य समादधिरा तदसत् तथा सती हनत्प्रहसं वामीत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्। वेपडुवडस्या ॥ मातापितृवत्तां शसिमातृघौर्गोवताः पुंस्वत
 नावित्येव वक्तुं शक्यत्वात्। अन्ये तु सामान्येन पुंसकामितिकथंचित्समादधुः। एकाच्। एकोच्यस्मिन्त एकाच्तुत्तरपदं यस्य म एकाजुत्तरपदरतिवद्व्रीहिगर्भोवद्व्री
 हिः। उत्तरपदं शब्दः समासावयवेरुद्धो नासि सस्मासौ। नेन विशेष्यत इत्याह। तस्मिन् समास इति। रषाभ्यां नोण इत्यतोण इत्यनुवर्तमाने पितृग्रहणमिह नित्यार्थ
 मावश्यकमित्याशंकाह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुस्मिभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतद्वारंभसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वयंभूः पुंस्वति। मतद्वयेपिनदी

नानेभ्यश्च स्त्रियां डीपस्यात्
 कोष्ठी। कोष्ठी। कोष्ठीः।
 वधूर्गौरीवताभूः श्रीवता हेसुभूः।
 कथनार्हिहा
 एतः कामिहेसुभूरिति भट्टिः।
 प्रमाद एवायमिति वहवः।
 खलपूः पुंस्वता।
 पुनर्भूः। दनकरेति यणो उवडेवाधनानेयडुवडिति निवेधो नाहेपु
 नर्भू। पुनर्भू। पुनर्भू। पुनर्भूः॥
 एकाजुत्तरपदेणः। ४१॥
 एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त
 नुस्मिभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं एतस्यात्।
 आरम्भसामर्थ्या नित्यत्वे सिद्धे पुनर्लग्रहणं स्पष्टार्थं।
 यणम्कधित्वा परत्वानुदा।
 पुनर्भूणां वर्षा
 भूः। मेकज्यतौ नित्यस्त्रीत्वाः भावात्।
 हेवर्षाभूः। कैयटमते।
 मतान्तरे तु हेवर्षाभू।
 पुनर्नवायानु हेवर्षाभू।
 मेक्यास्युनर्नवायां स्त्रीवर्षाभू
 देहरे पुमानिति यादवः।
 वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वः।
 स्वयम्भूः पुंस्वता।
 नषट्स्वस्त्रादिभ्यः। ४१॥ ११।
 बट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च डीपलापो न
 स्तः। स्वसानिस्त्रश्च तस्त्रश्च नान्दाडुहिता तथा।
 यातामातेनिससैतेस्वस्त्रादय उदाहताः॥१॥।
 अमृन्निति दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः।
 विभाषां चाश्रित्य समादधिरा तदसत् तथा सती हनत्प्रहसं वामीत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्।
 वेपडुवडस्या ॥ मातापितृवत्तां शसिमातृघौर्गोवताः पुंस्वत
 नावित्येव वक्तुं शक्यत्वात्। अन्ये तु सामान्येन पुंसकामितिकथंचित्समादधुः।
 एकाच्। एकोच्यस्मिन्त एकाच्तुत्तरपदं यस्य म एकाजुत्तरपदरतिवद्व्रीहिगर्भोवद्व्री
 हिः। उत्तरपदं शब्दः समासावयवेरुद्धो नासि सस्मासौ। नेन विशेष्यत इत्याह।
 तस्मिन् समास इति। रषाभ्यां नोण इत्यतोण इत्यनुवर्तमाने पितृग्रहणमिह नित्यार्थ
 मावश्यकमित्याशंकाह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुस्मिभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतद्वारंभसामर्थ्यादित्यर्थः।
 स्वयंभूः पुंस्वति। मतद्वयेपिनदी

सु-
सि-
टी-
६६

संज्ञाया अभावात् इति ह्रस्वश्चेत्यादिन प्रवर्तत इति भावः। न षट्स्वस्त्रादिभ्यः। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरोऽपि विवक्ष्य वहितेषावपि निविध्यते।
 त्याशयेनाहः। दीप्यायेनेति। स्वस्त्रादीनां दीप्यायेनेति। षट्संज्ञकानां तु भौ। स्वसातिस्त्र इति। नतिसचतस्र इति नामिदीर्घत्वप्रतिषेधात्। ज्ञापकादेव दीवभावेसि
 हेस्वस्त्रादिषु निसचतस्रश्च पाठेन कर्तव्य इति कुन्ने जंतरतिसूत्रे कैयटः। स्वसेति। सावसेर्नानाः ऋदुशनेत्यनडः। नानादातुस्वसापत्युः भायस्त्रिभातुवर्गस्य।
 यातेरस्यः परस्यरा। द्यौर्गोवदिति। गमेर्डौ। बाहुलकात् द्युतेरपि। डित्वाट्टिलोपः। ओतोणिदिति लिङ्गावाहद्विः। राः पुंवदिति। यद्यपि पुल्लिङ्ग एवायमर्थः। विभवा अ
 यीत्यमराक्तेर्भिन्नलिङ्गानां नट्ट इति तेन परिभाषितत्वात् तथापि रात्येनराः स्त्रीत्येके। इति स्त्रीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अभ्युपगमादेव मुक्तं। नौग्लौवदिति। ग्लानु
 दिभ्यां डौः। डित्वाट्टिलोपः। स्त्रियां नौस्तरणिः स्तरिरित्यमराः। इत्यजंताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॐ ॥ अतोम॥ अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादि
 ति चानुवर्तत इत्याशयेनाह। अतो गादित्यादि। अदंतादंगादित्यर्थः। स्वमोरिति। अमोऽमविधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थः। अमस्यादिति
 अतोऽमा। १४२४। अतोऽङ्गात् स्त्रीवात् स्वमोरन्त्यात्। अमिपूर्वः। ज्ञानां एड् ह्रस्वादिति हलमात्रलोपः। हे ज्ञानानपुंसकाच्चा। १४२५। स्त्रीवात्पर
 यद्यपि मइत्येव लिङ्गत्वसोर्मेकते संनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वात् प्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति। द्वितीयैकं ॥ स्त्री डः शीस्यात्। भसंज्ञायां।
 वचनेत्वादेः परस्येकारस्य संकारेकते अंत्यस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगांतलोपोऽल्ल इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातं। यत्वाडुः। अमिति परछे
 रा करणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति तद्रभसात्। सोरमिक्ते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्य प्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपस्यैवेष्ट्यमाणत्वात्। द्वितीयैकव
 चनेत्वतोमिति वाधित्वा परत्वाच्चरसिक्ते संनिपातपरिभाषया लुको अप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेऽप्येति दिक्। ज्ञानमिति। ज्ञप्तिज्ञानं। ल्युङ् नः। सुवो
 रनाकौ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्वाद्युत्पत्तिः। हलमात्रेति। हे ज्ञानसु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वाद्दमादेशे कृते अमिपूर्वत्वे च तस्यांतवद्भावात् ह्रस्वा
 तमंगं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः। नपुंसकाच्चा। जसः शी औड आप इत्यतः। शी औड इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह। स्त्रीवा
 त्परस्येत्यादि। भसंज्ञायापि। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेन असर्वनामस्थानत्वाद्दौडि यचिभमिति प्रवर्तत इति भावः।

यस्येति। इत्युच्चार्यतस्तदाहा इवर्णावर्णयोरिति। इति चेति। चकारेण न लङ्हित इत्यतस्तद्धितोऽनुरुध्यते तदाहा ईकारे तद्धिते चेति। औङः श्यामिति। विभक्त्यपेक्षया त्रालिङ्गनिर्देशः नेदं वचनं कर्तव्यं। विभाषाडि। श्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं न संयोगादित्यतो नेति च तत्राभिसंबंधमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यानेत्याकरः। जशसोः। जसासाहचर्यादिह सुवेवशसगृह्यते। तेनेहना कुंडशोदयति। शिसर्वनामस्थानां महासंज्ञाकरणपूर्वचार्यानुरोधेनानपुंसका इदितो नुमधातोरित्येतो नुमनुवर्तते उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानं च अंगस्येति चाधिकृतं। तथा च झलजभ्यां नपुंसकमंगविशेष्य

यस्येति चा। ४। १४८। भस्येवर्णयोर्लोपस्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते। औङः श्याम्यतिषेधो वक्तव्यः। ज्ञानो जशसोः शिशं॥ ७। १२०। क्लीवादनयोः शिशस्यात्। शिसर्वनामस्थानां १। १४४। शि इत्येतदुक्तं संज्ञस्यात्। नपुंसकस्य कलचः। ७। १४७२। कलनस्याऽजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमस्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्धिता शेषरामवता एव नवन फलादयः। अदुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः। ७। १२५। एभ्यः क्लीतेभ्यः स्वमोरदुडादेशस्यात्। ८। १४४। १४३। डिति परे भस्यटर्लुपस्यात्। वावसानो कतरतो कतरदा कतरो कतराणि। भस्येति चि। पञ्चमः। टर्लुपत्वात्प्रथमयोरित्यपूर्वसवर्णे दीर्घ एङ् ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हेकतरता पुनस्तद्धिता शेषस्युत्तरा कतमन्। इतरता अन्यता अन्यतरता अन्यतमशब्दस्य तु। अन्यतममित्येवा। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। एकतरासोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषयाने जरसा अजरा अजरसी अजरा परत्वाज्जरसिकृते कलनत्वानुम॥ ९॥ ते विशेष्येण न च तदं

नविधिर्भवति इत्याह। झलतस्येत्यादि। प्र उदतरादिभ्यः। पञ्चभ्य इति किं। नेमतिष्ठति। नेमं पश्य उतरादयो उतर उतमेतरान्यां न्यतरेति सर्वादिषु पठिताः। अदुडादेशस्यादिति जिघृक्षितादेश चरूपप्रतिपादनाय पृत्वं कृतं। ८। १४३। निविंशतेरित्यतो डिनीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाहा डिति परे भस्येति। भस्येति। पञ्चमः। अत्र उलोमडागमेभ्यः। वा। डित्कोपो न भवति। किंतु पदत्वात्तलोप एवा। अदुडाडित्करणस्य प्रयोजनमाहा। टर्लुपत्वादित्यादि। ननु पूर्वसवर्णे दीर्घाभावाद्यदादेश एव क्रियता किमदुडादेशे नेत्याशङ्क्याहा। एङ् ह्रस्वादित्यादि। दादेशे तु हेकतरेति स्यादिति भावः। अन्यतमस्य त्विति। एवं च सामा

सु.
सि.कौ.
टी.त.
६७

न्यादिष्वन्यतमत्तमस्यादिप्रयोगः प्रामादिका एवेति भावः । अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वेऽतो मापरत्वादिति । अजरा-
शिरिति स्थिते । यद्यपि जरसादेशात्प्रागेवनपुंसकस्य शलचरत्यजंतलक्षणं नुमागमः स्यात्स चांगभक्तोगमेवनव्यवर्ध्याता । अवयवस्य तु जराशब्दस्य-
व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति तथापि यस्मादस्यादृक् परस्यैवांतावयवो मित्यात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवय-
व इत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशो जातेऽपि सांतत्वाभावात्सांतमहत् इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ सांतमहत् । अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने च-
संतु ह्यवित्यनुवर्तते । सांतेति लुप्तव्यं कसंयोगांतस्येति अनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सांतसंयोगस्येत्यादि । तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः । अ-
सान्तमहत्संयोगस्य । ६४।१० । सान्तसंयोगस्य महत्तत्त्वो नकारस्तस्योपधाया दीर्घस्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि
अजराणि । अमिलुकोऽपवादमभावाच्चित्वा परत्वाज्जरसांततस्मिन्निपातपरिभाषयानलुक् । अजरसां । अजरां । अजरसी । अजरे
मिषादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मानभ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणप्रकारार्थमित्युक्तं । अतएव भा-
व्येमांस्यचन्या उखाया इत्युदाहृतं । अयस्मयादित्वे न भत्वात्संयोगान्तलोपोनां यद्वन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तिनस्तौ । तथाप्ययोभीरा-
त्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दो ग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य परादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥ ॥

मिलुकोपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचोग्रंथः प्रत्युक्तः । मांस्यचन्या इति । पच्यतेत्यामिति पचनीकरणधिकारोऽनेनित्युदाहृत्यान्दीपा मांसस्य
पचनीमांस्यचनी अत्र उ-सोर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः । ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्य पचि-
त्यत्रौरिति इत्यमारेण त्वादं वलोपेनाप्येतत्तत्त्वमिति चेत् । अत्राहुः । पृषोदरादीनियथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपराधिकारस्यत्वाद्युद्धृतं यदुत्तरपदं मांस्यचनमित्या-
दितत्रैवांतलोपः स्यादत्र हि छन्दो वतमुत्तरपदेन तु युद्धं नमिति नास्त्येवांतलोप इति । मासश्छन्दसीति । मासश्च स्यतकारः स्याद्वा दौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । माद्वि-

परादिः उरिवंतवत्सुदाहरणा
६७

ह्रस्वो न पुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाचरत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणत्वं तद्विधिरित्याह। अजंतस्येति। प्रातिपदिकस्याचरतिवैयधिकरण्येन व्याख्या-
यां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्। एतच्चाचश्चेति सूत्रेणैवास्माभिः स्पष्टीकृतं प्रातिपदिकस्येति किं। कांडे कुड्ये। ज्ञानवदिति। श्रीपाणीत्यादावे-
काजुतरपदे ति एतत्तु विशेषः श्रीपेतेत्यत्रापि इनादेशेन सह आहुते कृते एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणद्वयः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्ववि-
धिरिति यच्च मीसमासपस्याश्रयेण स्यानिवत्वाद्वा एकाजुतरपदत्वमस्तीति स्यादेव एतत्संनिपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतोपादेशः कथमवर्णलोपे निमि-
तस्यात्। न च सुपि चेति दीर्घार्थे संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति - वाच्यं। कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपग-
मः

ह्रस्वो न पुंसके प्रातिपदिकस्याः १२४७। क्लीवे प्रातिपदिकस्याः जनस्य ह्रस्वस्य स्यात्। श्रीपंज्ञानवत्। श्रीपाया अत्र संनिपातपरिभाषाया आतो धातोरित्याकारलोपोना स्वमोर्न पुंसकात्। ७१२३। क्लीवाद्वा त्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। इकोऽचिविभक्तौ। ७११७३। रग-
नस्य क्लीवस्य नुमागमस्यादचिविभक्तौ। वारिणी। वारीणि। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संसृद्धिनिमित्तो गुणः। हेवारि। हेवारी-
ओडे। वारिणा। घेर्डीतीति गुणे प्राप्ते। वृद्धौ त्वत्त्वद्वावगुणेभ्यो नुमपूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिरेति नु-
नामीति दीर्घः। वारिणी। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमुम्बद्वा लवस्याः ७११७४। प्रवृत्तिनिमित्तैर्को भाषित-
पुंस्कमिगन्तं क्लीवं पुम्बद्वा स्याद्वादावचिं। अनादये। अनादिने। इत्यादि। शेषस्वारिवत्। यीलुर्ह्रस्वस्य लम्पीलुतस्मैपीलुने। अत्र न पुम्बत्।

नेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् कृतेपि दीर्घह्रस्वव्यक्त्यपायेप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्। एतेन श्रीपशब्दान्तरि श्रीप्यतिकेवांचि व्याख्या नंपरासं-
स्वमोर्न पुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन तदचत्वस्य किमः। कादेशस्य च बाधकः। परत्वादित्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे सारमभावे च संकुलमिति स्यादित्यते-
तु तत्कुलमिति। इकोचितिभक्तौ किं। मधुमद्यंतस्येदं बाधमत्र नुमिसति टिलोपः स्यात्। वृद्धौ त्वेति। अतिसखिनीत्यत्र सस्युरसं वृद्धाविति एहद्वा वा वृद्धिः प्राप्ता-
रिणीत्यत्र त्वच्चेरित्येत्वं प्रियकोषु नीत्यादौ त्वत्त्वभावः प्राप्ताः ननु नुमन्योः को विशेषस्तत्राह। नामीति दीर्घत्वमिति। नुमस्त्वंगमकृत्वा तस्मिन्सति दीर्घेन

५
 सि-को-
 टी-ने-
 ६८
 स्यादितिभावः तृतीयादिषु। यद्यत्रभावितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत्भावितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत तदा पीलुनेत्यादाविति प्रसंगः स्यात् अतो व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्यरति
 अयं भावः भावितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत्भावितपुंस्कः। प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अशी आदित्वादच्तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भावितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूप
 तद्वत्प्रवृत्तिरेति इकोचिविभक्तौ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाहा दादावचीति। इगंतं किं। सोमयेन कुलेना। अचिकिं। ग्रामणिभ्यां कुलाभ्यां। दादौ किं। अनादिनी। अ
 अस्थिरधिसकृथः। हणामः। नडुदात्तः। ७। १७५। एषामनडुस्यादावचिसचोदात्तः। अलोपोनः। दध्ना। दध्ना। दध्ना। दध्नाः। २। दध्ना। दध्ना। दध्ना। दध्ना
 शेषस्वारिवत्। एवमस्थिसकृथस्या। तदनस्याप्यनडु। अंतिदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हेसुधो। हेसुधि। सुधिया। सुधिना। सुधि
 यो। सुधीना। प्रध्या। प्रधिना। मधु। मधुनी। मधूनि। हेमधो। हेमधु। एवमम्बादयः। सानुशब्दस्य स्तुनी। स्तुनि। सानूनि। प्रियकोष्टा। प्रियको
 ष्टनी। सृज्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन ननुमा। प्रियकोष्टनी। वादौ पुम्वत्यक्षे प्रियकोष्टा। प्रियकोष्टुना। प्रियकोष्टे। प्रियकोष्टे। अन्यत्र तृज्वावात्पूर्व
 विप्रतिषेधेन ननुमेव। प्रियकोष्टुना। प्रियकोष्टुने। नुमचिरेति नुदा। प्रियकोष्टुना। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुलुना। सुलुवा। धा
 नृधातृणां धातृणां हेधातः। हेधातु। धात्रा। धातृणां। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। एचइग्नस्वादेशः। १। १। ४८। आदिश्यमानेषु द्वस्वेषु मध्ये एच
 इगेव स्यात्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्युनि। प्रद्युनेत्यादि। इहनपुम्वत्। यदि गजस्य द्यु इति तस्य भावितपुंस्कत्वाः भावात्। एवमग्रपि। प्ररि। प्ररिणी
 प्ररीणि। प्ररिणी। एकदेशविकृतस्याः। नन्यत्वाद्वा यो हलीत्यात्वां प्रराम्भ्यां। प्रराम्भिः। नुमचिरेति नुद्व्यात्वे प्रराम्भिमितिमाधवः। वसुतसुस
 नियोतपरिभाषयानुद्व्यात्वन्ना। नमीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यत इत्युक्तं। प्ररीणां। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुनेर
 नादीनि। तत्फलमिति। पीलोः फलं पीलु। फले लुगिति ओरत्रोलुक्। प्रवृत्तिनिमित्तमेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृत्तत्वव्याप्यजातिर्द्वे प्रवृत्तिनिमित्तं फलेन
 फलत्वव्याप्यजातिर्द्वे विशेषप्रभवत्वं वा उभयथापि पुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः॥ ॥ अस्थिरधिरकोचीति नुमिप्राप्ते विधिरयान
 कारदकार उच्चारणार्थः। उकारस्त्वतादेशार्थः। नन्विषयस्यानिसंतस्येति फिट् सूत्रेण स्यादय एते आद्युदात्ताः। तत्रांतस्यानुदात्ते कारस्य विधीयमानोऽ

अनङ्स्थानेतरतमस्यनुरातः स्यादित्युदात्त उच्यते तच्चोदात्तत्वमस्थानि न्यादावल्लोपाभावपक्षेऽस्फुटं दध्ना रध्ने इत्यादावनङ्गेऽकारलोपेऽनुरात
 स्यचयनोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणविभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यं। तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते। अचीति चतसराह। दादावचीति। दादौ किं। दा
 धिनी। दधीनि। अचिकि। दधिभ्यां। तदंतस्यापीति। आंगत्वादिति भावः। अतिरध्नेति। दधि अतिरध्नेति नेत्यर्थः स्त्रियामतिरध्नेत्येवा सन्निपातपरिभाषया
 बहिरंगपरिभाषया च ङीयोऽप्रवृत्तेः। प्राचातुप्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तं तदसत्। उरः प्रभृतिषु दधिश्च
 द्याठाता बहुव्रीहौ नित्यं कथ्यते नङ् प्रसक्त्यभावात्। उक्तपरिभाषाभ्यां ङीयः प्रवृत्तेर्दादयास्तत्वाच्चेति दिक्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमादयङ् वाध्यते
 सुधियेति। शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षेऽनुमभावान्नभू सुधियोरित्येव निषेधा
 च्चेयङ् प्रध्येति। अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षेऽनुमभावान्नभू सुधियोरित्येव निषेधा
 दहश्चेयसीकुलमित्यत्र नपुंसकहस्वत्वेन। ईयसी बहुव्रीहेर्निति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके। अन्ये नूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते। नपुंसकहस्वत्वं
 तु स्यादेव। बहुश्चेयसि बहुश्चेयसि नौरत्याहुः। मध्विति। मधुमद्येषुष्यरसे मधुर्वसं ते चैत्रे च। दहपुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति किंतु मद्यत्ववसं
 तत्वादिरूपमिन्नभिन्नमेवा। तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्नधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक्। सुर्वेति। मांसं पृथक् नाना
 नांमिति वार्तिककारोक्त्येति भावः। सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दस्य नपुंसकत्वरूपमाह। सुनिसानूनीति। पुंसितुस्त्वा सानून इत्या
 दा सुल्लेति। शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षेऽनुमभावोऽस्य। सुपीतियया सुलुनेति। यणं वाधित्वा परत्वान्नुमां धात्रेति।
 धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षेऽनुमभावोऽस्य। एचः। आदिश्यत इत्यादेशः। ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः। निर्धारणे सप्तमीजातावेकवचन
 मतो व्याचष्टे। आदिष्वपमानेषु ह्रस्वेषु मध्यरति। एचं पूर्वभागेऽकारसदृशः उत्तरसु इवर्णवर्णसदृशस्तत्रोभयोरंतरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्प्रायेण अकार
 रस्यादिकारोकारौ च स्यातां तथा च माकदाप्यकारोऽस्ति इति नियमार्थे यपरिभाषेत्यभिप्रेत्याह। इगे वस्यादिनि। आंतरतम्यादेकारकारयोरिकारः। ओकारोका

सु.
सि. कौ.
टी. न.
६६

रियोस्तु उकारः। एकारोऽन्तस्योदाहरणं तु रः स्मृतो येन स स्मृतेः शोभनः स्मृतेः र्यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि। एतच्च परिभाषा सूत्रमप्यर्थकां तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमे
उः सस्यानत्वादेवोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेन एड उत्तरभागांतरतमौ खवर्णवेवेति सिद्धे। एचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः। उत्तरभूयस्त्वा
चेति हेतोरनंतरं बोध्यः। अहं मात्रा अवर्णस्य अर्धहं मात्रा इव वर्णवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिव द्वयसाव्यपदेशेनापि इकारोऽकारौ भविष्यत इति।
पुनेति। ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुनपुंसकयोः समानमिति भाषितं पुंस्कत्वात् पक्षे पुंवत्भावो न स्यादेवेत्याशंकायामाह। यदि श्रुतं मि
ति। एतच्च गदाने इति धौतौ अतिरिक्ता हलकुलमिति प्रक्रम्य माघवेन स्पष्टीकृतं। कथं तर्हि मघवा प्रगया सुना वेत्युच्यते इति चेदत्राहुः। प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृ
त्तिनिमित्तैक्यात्सुधौ शब्दो भाषितं पुंस्कः स एव इदानीमि गंतस्तथा च प्रद्यु शब्दोऽपि भाषितं पुंस्क एव एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात् पुंवत्भावो भवतीति इत्थं

होढः। ५। ३। ३३। हस्य ढस्या ज्मलिपदाने च। हलङ्गाविति सुलोपः। पदानत्वाद् हस्य ढः। जश्च चर्त्वे। लिट्। लिङ्। लिहौ। लिहः। लिहं। लिहौ। लिहः।
लिहः। लिङ्। लिट्। सु। लिट्। सु। दादेर्धातोर्घः। ७। २। ३३। उपदेशोदादेर्धातोर्हस्य ढस्या ज्मलिपदाने च। उपदेशोक्तिं अधोगित्यत्र यथा स्यात् तदा
मलिहमात्म न इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिहः। अत्र मा भूत् ॥ ॥ ॥ ॥ च पुंवत्भावा एजंतेषु माधवमतेनास्मिन्मातांतरे त्वस्ती

तिवो ध्या। प्ररीति। प्रकृष्टस्वर्गः यस्य तत् शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ इत्यजंताः नपुंसकलिङ्गाः ॥ होढः ॥ मूलो मलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्पतोऽस्तीति पद
स्यान्तरिति चानुवर्तते। तदाह। मूलोऽप्यदि। मूलि परतः पदान्ते च विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिङिति। लिह आस्वादने क्विपि लिट् स्विति। ढस्य जश्चेन उः। तस्य स्वरिचे
ति चर्त्वेन टा तस्या सिद्धत्वात् च यो द्वितीया इति पक्षे ढस्य ठोना सस्य ष्वत्वनुन भवति। न पदान्ताद्वा इति निषेधात् लिट् स्विति। ढस्य जश्चेन उकारे चर्त्वे स्या सिद्धत्वा
त्ततः। प्राप्ते वडः सीति पक्षे धुः। चर्त्वेन तु कारः। ततोऽस्य चर्त्वेन टा। धुटं चर्त्वे स्या सिद्धत्वात् स च यो द्वितीया इति तस्य थोना। ष्वत्वनुन तु कारस्य न शक्यमेवानपदान्ता
दिति निषेधा स्या धुनैवोक्तत्वादिति। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्तते। तत्रैक मतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति ॥ उपदेशः।

ग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिनाऽत्र मा भूदित्यंतेन ॥

एकाचोवशोऽम्लीतिनिरुतमिति। धुग्यां धुस्विन्मसौपदांतरत्येवमवभासिद्धेरितिभावः। प्राचानुप्रातिपदिकस्य तु मूलिपदांते चेति व्याख्यातां नतप्रामादिकमे
वा। अधोक् अधोक् इत्याद्यसिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये किं वतस्य दुहेर्दोरिति घत्वेन रूपं तत्वे
मवभासो न स्यात्। दुधितिसमुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाचतस्य रूपं तत्त्वाभावात्। दु घटस्युत्तरावयवे तु वशभावादिन्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति। न च धा
त्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविनिसिध्येदिति वाच्यं। अर्थवता हि व्यपदेशिवद्भावः। न चावयवो धातुनित्यस्य धातुत्वव्यपदेशोऽसंभवात्। मव
भाव इति किं प्राक् प्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते रूपं तत्त्वादिति भावः। धुगिति। दुहप्रपूरणे क्रिया वा दुह। दुह

एकाचोवशो मयुक्त्वनस्य सध्वोः। ८। २। ३३। धातोरवयवो य एकाचरुक्त्वनस्य दवयवस्य वशः स्थाने मवस्यात्सकारे ध्वशब्दे पदाने चा एका
चो धातोरितिसामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु दुहनस्यात्। गर्हममाऽऽचेष्टे गर्हमयति। नतः किपिणिलोयोगर्हपा म्लीतिनिरुतमा सध्वोर्ग्र
हणसामर्थ्यात् नैनेहना दुग्धां दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भवभावः जश्च चर्त्वे। धुक्। धुगा। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुसा वा
दुहमुह्युहस्मिहो। ८। २। ३३। एषां हस्यवाधस्या मूलिपदाने चा पक्षेष्ठः। धुक्। धुगा। धुडा। धुडा। दुहौ। दुहः। धुग्यां। धुड्यां। धुसा। धु
डसा। धुडसा। एवमुह्युहस्मिहो। इत्यणः सम्प्रसारणं। १। ४। ४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इकसं सम्प्रसारणं संज्ञस्यात्। वाहउठादाथ
। ३२। मेषवाहसंम्प्रसारणमूहस्यात्॥

॥ ११ ॥ जिघांसायां मुहुवैचित्र्येण्युहउद्गिरणेष्णि ह प्रीतौ। दुहेर्दादित्वान्नित्यप्राप्ते। अन्येयामप्राप्तेऽम्
समाप्तयेति ह धातोरनंतरं चतुस्करणस्य कृतत्वेनानि प्रसंगशंकाया निरवकाशत्वात्। मैवा तथा हि सति यड्लुकिदो धुकदो धुडा इत्यादिनसिध्येतां निर्दिष्टं यद्गणे
न चेति निषेधात्। इत्यणः। यणः स्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रेण एकवद्भावि संज्ञाश्रयणान्यान्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्यैकः सम्प्रसारणत्वे अदुहितरामि
त्यत्र लडोलकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिदं तस्य यणस्थानिकत्वेन सम्प्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तरयं प्रतिलङ्गनस्योगत्वादिति चेत् ॥

कमिति चेत् अत्राहुः। कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकवलेनैवतादृशस्थलेष्वि प्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति। एतेन भुवं वहतीति भुवाद्भूहः। भूहा। प्रौहः प्रौहेत्यादिप्रयोगः परस्ताः। चतुरनडुहोः। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतो नुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति। सावनडुहः। आच्छीनद्योरित्यतो नुमनुवर्त्ताह। नुमस्यादिति। विशेषविहितेभ्यः सुटासामान्यविहितः सीयुडिवनुमा आमवाध्यतामित्याशंको निराकरोति। अवर्ण्यत्यरोयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेनैवाध्यवाधकभावेनेति भावः। अमाचेति। विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते। अमाचनुमवाध्यत इति केचित्पठंति। तस्यायमर्थः। वहूनङ्गाहीत्यत्र परत्वादामिह ते पुनः प्रसंगविज्ञानान्नपुंसकस्य क्लृप्तचरति नुमूभवत्येव न तु वाध्यत इति। नुमोदत्वमाशंक्याह। नुमविधिसामर्थ्यमदित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमाभविनव्यमिति वसुखं सुध्वं खनडुहाह। ८। २। ७२। सान्नवस्वन्नस्य स्वं सारेश्च दस्यात्पदानो। अनडुड्यामित्यादि। सानेति किं विद्वान्। पदानेति किं। स्वस्तं ध्वं। सहेः साडः सः। ८। ३। ५६। साडरूपस्य सहेस्सस्य मूर्द्धन्यादेशः। तुराषाडा तुराषाडा। तुरासाहो। तुरासाहः। तुराषाड्यामित्यादि। तुरंसह ते इत्यर्थे छन्दसि सहरति एव। लोके तु साहयते। क्षिपा। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औतो। ७। १। ८४। दिविति प्रातिपदिकस्योत्पत्त्यासौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्वाः भावाद्दल आदिलोपोना सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवं। सुदिवौ। दिवउत्। ६। १। १३१। दिवोनादेश उकारस्यात्पदानो सुद्युभ्यां। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः॥ ॥

२२ भावः। नन्वेवमनहङ्गास्तेत्यत्र न च्छवीतिरुत्त्वमपिन स्यादिति चेत्। अत्राहुर्भाष्यकाराः। यं विधिं प्रत्युपदेशेनार्थकस्स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते। भवति हि दत्तं प्रति नुमो विधिरनर्थकः। रुत्वं प्रति नुमि नित्तमेवेति अनङ्गानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः। क्षिपा। अनसोडश्चायजादित्वात्सं प्रसारणं। अनडुहसुदिति स्थिते। आमनुमसुलोपेषु कृतेषु संयोगांतलोपेन हकारलोपः॥ ॥ वसुखं सु। वस्विति प्रत्ययस्तेन तदंतग्रात्वं। ससुजुकेरिति सूत्रात्सत्यनुवर्तते तच्च वसोरवविशेषणं। ननु खं सुध्वं सौरव्यमिचारात्। नाप्यनडुहः असंभवादित्यमिदमेत्याह। सान्नवस्वतस्येति। सहेः साडः सः। सहरति किं। सहडेन वर्तते। सडः यस्य नास्मिदृशब्दोऽस्ति यथा मूड इति। सडस्यापत्यं साडिः। हाताः। दिव औतात्तकार उच्चारणार्थः। प्रातिपदिस्येति। अव्ययन्नस्य दिवेर्दिविरिति न्यासोहितसूत्रेण व्यत्यन्नस्य वाग्रहणं न तु दिवुक्तीडा राविति धातोर्निरनुबंधकग्रह

सु
सि कै
टी त
७९

एनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनास्यचुरित्यादौ न भवन्ति। न च तत्रांतरंगत्वाद्देवस्याननु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यं। ऊठि कृतेष्वेकदेशविकृतन्यायेन दिव्यौ
दित्यस्यऽपि प्रसक्तिसंभवादिति दिक्। दिक् उना न परकरणमिह च। भ्यामित्यादौ वकारस्य संप्रसारणत्वाद्द्वल इति दीर्घप्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः। वांताः। चत्वा
र इति। चतेरुत्तरनित्युरन्यथा तश्चतुरशब्दस्तौ जसि चतुर नडुहोरित्यामा ॥ ३३ ॥ षट्चतुर्भ्यश्चावहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं। अर्थाच्चा मप
रत्वं शब्दद्वारकं तेन तदंतविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ तदेतद्विषयि। गौणत्वे तु नुट्नेष्यत इत्यादिना द्वित्वमिति। अचोरहाभ्यामि
त्यनेनारोः सुपि। सुपीति न प्रत्याहारः खरीत्यनुवृत्तेः। तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति। खरवस्मनयोरित्येव सिद्धेः यमारंभो नियमार्थमित्याह। रोरेवेति
रोः सुप्येव विमर्जनीय इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति। हलानंतराः संयोग इत्यादि निर्देशात्। शरोचि। अचोरहाभ्यामित्यतो द्वे इति नादित्याक्रोश इत्यतो
षट्चतुर्भ्यश्च। ७। १। ५। ५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामोनुडागमस्यात्। एत्वं द्वित्वं चतुर्णामेव सुपि। ३। १६। सप्तमी बहुवचने रोरेव विस
र्जनीयोनान्यरेकस्यावत्वं यस्य द्वित्वं प्राप्ते। शरोऽचि। ८। ४। ४। अचि परेशरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः। प्रियचत्वारो। गौणत्वे
तु नुट्नेष्यते। प्रियचतुरां। प्राधान्ये तु स्यादेवा परमचतुर्णां। कमलडू। मलाम्बा आचक्ष्णाणः। कमल। कमलौ। कमलः। यत्नडू। मलसु। मोनोधा
तोऽत्र। २। ६। ४। धातोर्मस्य न स्यात्पदाने। नत्वस्याऽसिद्धत्वात् नलोपो न। प्रशम्यतीति। प्रशान्। प्रशमौ। प्रशमः। प्रशान्भ्यामित्यादिः॥
नेति चानुवर्तत इत्याह। न द्वे स्त इति। नत्वसिद्धित्वमेकस्य भूरोरु रिसवर्ण इति लोपे सिद्धमिष्टं। मैवां लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षेभ्योः श्रवणप्रसंगान्। प्रियांचत्वारश्च
त्वारियस्य सप्रियचत्वाः। आगत्वा तदंतस्यापि चतुर नडुहोरित्यामा हे प्रियचत्व इत्यत्र तु अस्सं बुद्धावित्युपमां ताः। कमलामिति। कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः॥ क
मलमिति। तत्करोति तदा च षट् इति णिचिदृष्टवद्वा वा द्विलोपः। णिजं तात्किपितोरनिदीति णिलोपः। एवं सलिलमाचक्ष्णाणः सलिलसलिलौ सलिल इत्यादिबो
ध्या नन्वेव तोयमाचक्ष्णाणो यतो यो तोय इति यांता अपिसु साधाः। न च वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति यलोपः शक्यः। लोपो व्योर्वलीति लोपे कर्त
व्ये णिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन यकारस्य वलपरत्वाभावादिति चेत्तमेव। न पदांतेति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावेन निषेधात्। तस्माद्योयो व्योर्वलीति

यलोपस्यातएवेति यांता नोक्ताः। लांताः। यदां तदति प्राचातुश्लोत्यप्युक्ताः। तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्य। प्रशानिति। शम उपशमोक्तिः। अनुनासिकस्य कीतिरीर्घः।
 किमः कः। कायतेर्दिमिरिति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किमशब्दः॥ विभक्ताविति। अष्टन आविभक्तावित्यतोऽनुवर्तत इति भावः। न च त्रदम इत्येव सूच्यतां तेन निमित्तमा
 दीर्घां किं वंता नाम निप्रसंगवारणं तदादीनामित्यनुवर्त्य तदादीनामिमः अस्यादिति व्याख्यास्यते तदा द्विशब्दप्रकाशः किमशब्दस्य पाठः कर्तव्यः। नानर्थक्यद
 ति निषेधादलोप्यविधिर्मभविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह। अकच्सहितस्यापीति। इमोकारविधौ तु साकचकस्य क क इति रूपस्यादिति भावः॥ न च वेगल
 कार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात्। मैवं। तदादीनामित्यनुवर्त्य तदादीनां किमः इति व्याख्यानं। इदमोमः। इदेः कमिर्नलोपश्च। इदम्। तदोः सः सावित्यतो
 किमः कः। ७२। १०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। कौ। कौ। काना इत्यादि। सर्ववत्। इदमोमः। ७२।
 १०८। इदमोमस्य मस्यात्सौ परे। तदाद्यत्वाऽपवादः। इदोऽयं युं सि। ७२। १११। इदम इदः स्थानेऽयस्यात्सौ पुंसि सौ लोपः। अयोत्पदाद्यस्वस्य
 ररूपत्वच्चादश्च। ७२। १०८। इदमोदस्य मस्याद्विभक्तौ। इमो। इमो। तदादेः संवोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यः कः। ७२। ११२। अकच्सहित
 रस्येदम इदोऽनस्यादापि विभक्तौ। आविति वा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलिलोपः। ७२। ११३। अकच्सहित इदम इदो लोपः
 स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोप्यविधिरनभ्यासविकारः। आद्यनवदेकस्मिन्। ७२। ११४। एकस्मिन् क्रियमाणे दुर्गम्यमादाविवाऽन इव स्यात्
 नुवर्तनादाह। सौ पर इति। इदो यापुंसीति किं। इयं स्त्री। तदादेः संवोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगदर्शनमेवात्र मूलं। उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रे अनंतयो
 रिति किं। हे स इति भाष्यं। भो अच्युतमवन्त्युतेत्या देप्रयोगश्च न विरुध्यत इति भावः। अनाप्यकः। आविति प्रत्याहारो न तु टाया विभक्ताविति विशेषणं रतो व्याच
 छेदा इत्यारभ्य सुपः पकारेण इति। नानर्थके लोप्यविधिरिति। न च वेदविभर्तिपिपत्ति इत्यादौ भूतामिति। अतिपिपत्तिश्चेत्तत्त्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वाभावे के वर
 स्यार्थत्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थत्वादित्याशंकायामाह। अनभ्यासविकार इति। आद्यनवदेकस्मिन् स्य पूर्वो नास्ति स आदिः। सत्यन्यस्मिन् स्य परो नास्ति सौत
 रतिलोके प्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन् सहायेन संभवतीति तत्राद्यंतव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतो यमिति देश आरभ्यते। न च परत्वात्सुपि चेति रीर्घपश्चाद्विलोपस

सु-
सि-कौ-
दी-त-
७२

न्याभ्यामित्यादिसिध्यतीति किमत्राद्यंतवत्सूत्रोपन्यासेनेति शंका नित्यत्वाद्दलिलोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेये समीदर्शनात्सम्यर्थ एव इतिरित्यभि-
प्रेत्याह। आदाविवांतद्वेति। आदिवत्किं। औपगवः। अत्राण आद्युदात्तचं यथा स्यात्। भाव्यत्वाद्यंतवदित्यपनीयव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितं। अथिष्टम-
अपदेशो व्यपदेशः। मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्। तेन तुल्यमेकस्मिन् सहायेपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः। तेन दयाया आरेत्यादावैकाच इति हितं।
नेदमदसोरकोः। ७। १। १५। अकारयोरिदमदसोर्भिसरे सजस्यात्। एत्वं। एभिः। अत्वं नित्यत्वात्। उः। स्मै। पश्चाद्दलिलोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। आ-
स्मान्। आभ्यां। एभ्यः। अस्या। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयकां। इमकौ। इमके। इमकं। इमकौ। इमकान्। इमकेना। इ-
मकाभ्यां। इमकैः। इदमोऽन्वादेशः। शनुदात्तसूत्रादौ। यथा ३२। अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽथ आदेशस्यातृतीयादौ। अथ्वचर्न-
साकृच्छकार्ये। द्वितीयादौ स्वेन। यथा ३४। द्वितीयायां तौ सोऽथ परतदमेतदौरेनादेशस्यादन्वादेशोऽकिञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यं नि-
रविधातुमुपनरुयादानमन्वादेशः। यथाऽनेन व्याकरणमधीतं। एनेच्छन्द्वाऽध्यापयेति। अनयोः। पवित्रं कुलं। एनयोः। प्रभूतं स्वमिति। एनं। एनौ।
एनान्। एनेन। एनयोः। गणयतेर्विच। सुगण। सुगणौ। सुगणः। सुगणद्वयं। सुगण-
सुगणः। सुगणसुसुगणद्वयं। सुपरत्वात्। उपधादीर्घः। हलश्चादिलोपः। ततो नलोपः। राजा। नडि। समुद्रोः। यथा ३८। नस्य लोपो न स्यात्। डौ। समुद्रौ। चाहे। राजन्-
डौ। तुच्छं च सुदाहरणं। सुपां। सुलुगिति डे। लृक्। निषेधसामर्थ्यात्। त्रत्ययलक्षणं। परमेव्योमना। डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्मणि निला अस्य
चर्मतिलः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ। राजानः। राजानां। राजानौ। अह्योपोनः। श्रुत्वां न चाल्लोपः स्यात्। निवत्। पूर्वत्राऽसिद्धे तन्निषेधात्। नापि वहिरङ्गः। तयाऽसिद्धः
यथोद्देशपक्षे षष्ठीमपरिभाषाप्रतिश्रुत्वस्यासिद्धतयाऽनरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जज्ञोर्त्तः। राज्ञः। राज्ञा ॥
सिध्यति। अन्यथा आद्यं तापदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ ७२ ॥ नेदमदसोः। भाव्ये तु ददमदसोः। कातनियमार्थमिदं। इदमदसोः। कादेव भिसरे सजान्यत इति
स्थितं। नद्यास्तु। इदमदसोः। कादिति सूत्रेनेतुकाद्विरुद्धे स इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत। तथा च पाचकैरित्यादि न मिथ्येत्यादि ॥

द्विसप्तमः अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः । स्मायादेशात्परत्वाद्नादेशः स्यादित्याशंकायामाह । नित्यत्वाच्चेन्नैरिति । इदमोन्वादेशो नन्विदमोनुदात्तमात्रवि-
 धातुपि हलिलोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्येनादेशो विहितः किमनेनाशग्रहणेनेत्यत आह । साकच्कार्थमिति । य-
 द्यर्थाह शित्करणं व्यर्थं अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेस्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंका स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्या-
 हुः । अअ इति प्रसिद्धिर्भावेति शेतुः अनेकालत्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्रहणं त्यक्तं शक्यमित्याकरः । द्वितीयादौ सु । इदमोन्वादेश इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते ।
 । अन्वादेश इति च एतदस्त्वतसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह । इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशो नुदात्त इति ।
 त्रयः कार्ये विधातुमिति । अपूर्वबोधयितुमित्यर्थः । इषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ च यः । एतमातं डि तं विद्यादित्यत्र तु इषदर्थ्यादयो न विधीयंते किं त्वनू-
 द्यंते इति न तत्रैनादेशः । एतेन नक्तं भीरु रयं त्वमेव तदिमं राघे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् । मांताः सुगाणि । क्लिपान च
 अनुनासिकस्य क्लीनि दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपलिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । कौविधिं प्रति निषेधाच्च ॥ एताः ॥ निषेधसामर्थ्यादि-
 ति । यरातु न डि सुबुध्योरित्यत्र यल्लुपं ततामाश्रित्य त्वनस्य संबुध्यतस्य च पदस्य लोपोनेति व्याख्यायते तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्या-
 नुसरणक्लेशेन कर्तव्य इत्याहुः । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशंक्याह ॥ नचेति ॥ याष्टीयरिभाषामिति वाह उठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥

सु-
सि कौ-
टी-त-
७३

नलोपः सुप्स्वरः। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धेनियमार्थमारंभ इत्याह। अन्यत्रेत्यादिनेन राजाश्वरत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्येन लोपोः सिद्धो न भवतीति भावः। सुविधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। सुवाश्रितो विधिः सुविधिः। स्वरविधौ पंचार्मेदिकसंख्यसंज्ञायामिति समासेन लोपे कृते अवर्णं तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मेचावर्णे ह्य च च्य चर त्रिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं न लोपस्यासिद्धत्वात् न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र न लोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्येतुदंडिगुप्तौ गुप्तदेडिनावित्यप्युदाहरणं। अत्र न लोपस्यासिद्धत्वात् घिसंज्ञानास्तीति हं हे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तु ग्विधौ तु वृत्रहभ्या ब्रह्मभूतेति विहितं कियमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ्ग कृति तु ग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं ह्रस्वादेव छे चेति तु क। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा तु ग्विधेषु कृति। ८। २२। सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तु ग्विधौ च न लोपोः सिद्धो नान्यत्र। राजाश्वरत्यादौ ना इत्यसिद्धत्वात्। अत्वमेत्वमैत्वच्च न राजभ्यां राजभिः राज्ञो राजभ्यो राजभ्यः राज्ञः राज्ञो राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानो। प्रतिदिवानः। अस्य भविष्येऽलोपे कृते। हलिचा ८। २७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया रको दीर्घस्याहलि। नचाऽलोपस्य स्थानि वल्वदीर्घविधौ तन्निषेधात्। व हिरङ्गपरिभाषा नूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीत्रेऽप्रतिदीत्रेत्यादि। यज्वा यज्वानौ यज्वानः। न संयोगाद्दमन्तात्। ६। ४। १३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः यज्वना यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यामित्यादि॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तु कृग्रहणं। तेन यासा इत्यादिसिध्यति। अन्यथा विभक्त्या श्रयस्यात्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापनस्यात्। एतच्च ना जानंत्येव हिंष्टु प्रकृतिरित्यत्र यत्रोत्तरंगे बहिरंगे वा अचोरा नंतर्यमिति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अचोरा नंतर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र वायुसंनिपातपरिभाषामपि बाधित्वानया संयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितस्य राजिधन्विद्यु प्रतिदिवरतिकनिनः। हलिचा। वोरुपधाया दीर्घरक इत्यनुवर्तते। सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणे न तदंतं विधिसदाहारेफवांतस्य धातोरित्यादिरेफा तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं रिकान्तस्य पदस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नन्वुधातोरनुवर्तनं परंतु वोरित्यनेन विशेष्यते।

गतस्य धातोः इति किंतु इति शेषे तरे फवांतस्य रका दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेता अंतश्चोत्रसमीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रेन यत्कं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हर्छती
 न्यादिरूपसिद्धेरिति चेतामेव। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तस्मात्तौ रित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं। यत्तूपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तं। तन्नादिवेवकारस्या
 नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोद्देश्येषां षीपरिभाषां प्रतिदीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः। प्रतिदीर्घरति। नभकुर्छुरामित्यत्र तौ रित्यनुवर्तनाद्देफवांतस्यैवमस्य निषेधरति
 नदीर्घनिषेधो नृशंकाः। नांतस्येहमत्वात्। यत्वेति। इष्टवान्यच्चा। सुयजोर्ङ्निष्। ब्रह्मणरति। सृज्धातुभ्योमनिन्निति प्रक्रम्य हेने चेति न स्यात्तु विधानाद्ब्रह्मण
 व्योयनिष्पन्नः। ॥ ३० ॥ इन्हन॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाहा शब्दो- पधाया इति। उपधादीर्घस्यानियमः। तेन इत्रहायत इत्यत्राह
 त्सावधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येवा इत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्लृप्तलोरिति दीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।
 इन्हनपूषार्यमणं शो। दा। १२। एकांशावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौचा। दा। १३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ
 सौपरे। इत्रहा। हे इत्रहन। एकां जुतरपदेति एत्वं। इत्रहणौ। इत्रहणः। इत्रहणं। इत्रहणौ। होहनेर्ज्ञेनेषु। ७। ३५४। त्रितिलिति प्रत्ययेन का
 रेचपरे हेनेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। दा। ४। २२। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हनेर्न स्य एत्वं स्यात्। प्रहण्यात्। अन्पूर्वस्या दा। ४। २२। हनेरन्
 र्वस्यैव न स्य एत्वं नान्यस्या प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायम्याधित्वा एकां जुतरपदेति एत्वं मपि निवर्तते। नकारे
 परे कुत्वं विधिसामर्थ्यादलोपो न स्यान्निवृत्ता इत्रहः। इत्रघ्रा। इत्यादि। यत्तु इत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिके एत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धं। एवं।
 शाङ्गिन्यशस्विन्नर्थमन्युषना यशस्विनि निविनात्ययेरनोः नर्थकत्वेऽपि इन्हनित्यत्र ग्रहणम्भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणमर्थवत्ताच्चानर्थकेन चन
 दन्तविधिप्रयोजन्यनीतिवचनात्। अय्यमिण। अय्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ॥ ९९ स्थितं। शावेवेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाहा सौचेति। शिखारिति वक्त
 त्रयोगविभाग उत्रार्थः। इत्रहेति। इत्रहनवान्। ब्रह्मः एति। दा। १। हन्तेर्हस्यिति त्रितिलितीत्येतद्वन्तेर्विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यं। यद्वा त्रिलिन्ना
 सर्वेपि हस्येव विशेषणं त्रितिलितीत्यंशे येन नाव्यवधानेन्यायेन हस्यव्यवधानं स्वीक्रियते तेन धातुः धातुक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

नलोपः सुप्स्वरः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धेनियमार्थमारंभ इत्याहः। अन्यत्रेत्यादिनेन राजाश्वरत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्येनलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुबिधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। सुवाश्रितो विधिः सुबिधिः। स्वरविधौ पंचांशैः स्वरविधौ पंचांशैः सन्त्यामिति समासेन लोपे कृते अवर्णं तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मेचावर्णे ह्य च व्यचरति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तेन लोपस्यासिद्धत्वात् न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्येतुदं डिगुत्तौ गुप्तदं डिनावित्यस्युदाहरणं। अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् घिसंज्ञानास्तीति हं देधीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्यामभूणेति विहितं कियमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तु कुन कृतितुग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं हस्या देवळे चेति तु क। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं वहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधेषु कृति। ८। २२। सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्वरत्यादौ न। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैत्वञ्च न राजभ्यां राजभिः राज्ञो राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञो राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानो। प्रतिदिवानः। अस्य भविष्येऽलोपे कृते। हलिचा ८। २७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया रको दीर्घस्याहलि नचाऽलोपस्य स्थानि वत्वन्दीर्घविधौ तन्निषेधात्। वहिरङ्गपरिभाषा नुक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदी नः। प्रतिदी नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्दमन्तात्। ६। ४। १३७। वकारमकारान्तसंयोगान्तरस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥

परिभाषाया अनित्यत्वात्पुनार्थं कृतितुक्ग्रहणं तेन यासा इत्यादिसिध्यति। अन्यथा विभक्त्या श्रयस्यात्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापनस्यात्। एतच्च ना जानं तर्त्ये वहिंष्टु प्रकृतिरित्यत्र यत्रांतरंगे वहिरंगे वा अचोरा नंतर्त्यमिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अचोरा नंतर्त्यमिति कैयटमते तु नात्र वहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र टा यत्तु संनिपातपरिभाषा मयि वाधित्वानया सयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युद्यति सिराजिधन्विद्यु प्रतिदिवरति कनिना हलिचा। वोरुपधाया दीर्घरक इत्यनुवर्तते सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणे न तदंतविधिसुदाहरेफवांतस्य धातोरित्यादिरेफाभस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रको तस्य पदस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। न च सुधातोरनुवर्तनं परंतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफ

गंतस्यधातोरेति किंतु इति विशेष्यतेरेफवांतस्यरकादीर्घस्यातौचरेफवकारौधातोश्चेत्ता अंतशब्देन समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रेन न्यक्तं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हर्छनी
 न्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्तामेवं कर्करीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तस्मात् पूर्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरेस्पष्टं यत्तूपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तं। तन्नादिवेवकारस्य
 नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति यथोद्देश्यसंबाधीपरिभाषां प्रतिदीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः। प्रतिदीर्घरति। नभकुर्छुरामित्यत्र पूर्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवांतस्यैवमस्यनिषेधरति
 नदीर्घनिषेधोत्रशंकाः। नांतस्यैवमत्वात्। यत्वेति। इष्टवान्यच्चा। सुयजोर्द्धनिष्। ब्रह्मणरति। सूत्रधानुभ्योमनिन्निति प्रक्रम्य हेर्नोचेति न स्यात्तु विधानाद्ब्रह्मण
 व्योपनिष्यत्वः॥ ३३॥ इहहना। सर्वनामस्थानेचासेबुद्धे इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाहा शब्दो - उपधाया इति। उपधादीर्घस्यानियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्राह
 त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोभवत्येव। वृत्रहणेत्यत्रानुनासिकस्य किरुलोरिति दीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञानादिति तु मनोरमायो।

इहहनुपधायाव्यस्यं शो। दा। ४। २३। एकांशावेवोपधायादीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्तो। सौचा। ४। २३। इन्नादीनामुपधायादीर्घः स्यादसम्बुद्धौ
 सौपरे। वृत्रहा। हे वृत्रहना। एकांशुत्तरपदेति एत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। होहनेर्जिह्वेनैष। ७। ३५४। त्रितिलिति प्रत्ययेनका
 रेचपरेहनेर्हकारस्य कुत्वे स्यात्। हन्तेः। ८। ४। २२। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हनेर्न स्य एत्वं स्यात्। प्रहण्यात्॥ अत्यूहस्या। ८। ४। २२। हनेरत्यू
 वेस्यैव न स्य एत्वं नान्यस्या। प्रघ्नन्ति। योगविभागस्य मथ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायमवाधित्वा एकांशुत्तरपदेति एत्वं मपि निवर्तते। नकारे
 परे कुत्वं विधिसामर्थ्यादलोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादी वैकल्पिके एत्वं माधवेनोक्तं। तद्वाच्यवार्तिकविरुद्धं। एवं
 शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्थमनूषना यशस्विन्निति विन्ययेनोः नर्थकत्वेऽनहन्ति न्यत्र ग्रहणम्भवत्येव। अनिनस्मन्य ग्रहणमर्थवत्ता चानर्थकेन वन
 रन्तविधिप्रयोजनयन्तीति वचनात्। अय्यमि। अय्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ॥ ९९ स्थितां शावेवेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाह। सौचेति। शिखोरिति वक्त
 वे योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति वृत्रहणवान्। ब्रह्मणोति हि। हन्तेर्हस्यिति त्रितिलितीत्येतद्वन्तेर्विशेषणं। नकारे रतितु हस्यतियथासंभवं बोध्यं। यद्वा त्रितिलिन्ना
 सर्वसिहस्येव विशेषणं त्रितिलितीत्यंशे येन नाव्यवधानेन्यायेन हन्त्याव्यवधानं स्वीक्रियते तेन धातुः धातुक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

सि.को.
टी.त.
७४

निहन्नीयतिहननीयतेष्वलहननीयक इति। एतच्च भाष्यके सदा द्वैतसंघः। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रयोगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेरिति। प्रसंगादस्योदाहरणमाह। महत्त्वादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अतपूर्वस्येति। एकाजुत्तरेति। न च हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रेणैकत्वं नास्तीति वाच्यं। पूर्वस्मादपि विविधोऽस्या निवृत्ताभावात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यं। तस्य हेतुः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽप्युक्तैः निवर्त्येतरिति। कुमतिचेति। एतन्मपि निवर्त्यतएवेति बोध्यं। भाष्येतु कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधोक्तव्यः। किं प्रयोजनं। वृत्रघ्नः सुघ्नः प्रघाति। हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तं। एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्यक्षानायेऽप्ययोगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितं। न च तत्पूर्वस्येत्यत्र तयोरेव विवक्षितेन वा। यदि विवक्षिते सार्हि बहुवृत्रहाणीति सिध्यता। यद्यपि विवक्षितसदृशप्रघातीति चिन्तेतेपि एतस्यात्ततश्च कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन। अत्राहुः। तयोरेव विवक्षित एवा। न च बहुवृत्रहाणीत्यत्रणत्वासिद्धिः। एतस्यांतरंगत्वेन तत्कार्यं प्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात्। न च त्रैपादिकेतरंगेषां परिभाषानप्रवर्तत इति वाच्यं। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न चैवमंतरंगणत्वं प्राधानीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यं। पूर्वधातुः साधनेन युज्यते इति पक्षेण त्वस्य वहिरंगत्वात्। इष्टानुरोधेन पूर्वधानुरूपसर्गेणेत्यस्य न भ्युपगमात् इति। अन्येतु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात् योगविभागेन सामर्थ्येन भूणप्रघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना एतत्त्वाभावेऽपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्रणत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाय इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्यानंतरस्येति न्यायवाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि वाधे सामर्थ्याभावात्। न च वृत्रहादिषु कर्मसूयपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलं धातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहाभूणप्रहेत्यादिरूपमेव दुर्लभमिति वाच्यं। आतोऽनुपसर्गक इत्यत्रानुपसर्गेति सामान्यापेक्षत्वात् सोपसर्गादितरेपि ब्रह्मभूणेति क्विप्संभवात्। अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षापकृतेनूक्तवार्तिकेऽप्येव प्रमाणं। तस्माद्वन्तेरित्योगविभागोऽनिरर्थक एवेत्याहुः। माधवेनोक्तमिति। इत्यस्मिन् दीयोग्रन्थः। भसंज्ञायामलोपेऽन्तरपदमनक्तं स्थानिवद्भावश्चालविधित्वान्नये। काजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकांतनुम्बिभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति। तद्भाष्येति किंच अल्विधित्वान्नयेऽप्यसंगतं प्राल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्नेत्यस्यारंभात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्तं। तस्यैव वाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमतिचेति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् वैकल्पिकत्वं एतस्यासंगतं

नचत्रिणाद्यामपिपूर्वप्रत्ययान्तराणां स्यात्सिद्धत्वादेकाजुत्तरपदेणः कुमतिचेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकांतेतिवैकल्पिकमेवणत्वंभवतीतिवाच्यं। नहियोगेयोगोऽसिद्धः॥
 प्रकरणेप्रकरणेतिभाष्यारोहत्वादितिदिक्। अनित्यसंग्रहणानीति। अन् राज्ञेत्यर्थवतासाम्नादत्यन्तार्थकेन। इना इंडीत्यर्थवता। वाग्मीत्यन्तार्थकेन। अस्मा सुय।
 शार्दूल्यर्थवता। सुखोनादत्यन्तार्थकेन। इहसुरीभ्यांतुदेत्यनुसुट। मना सुशर्मैत्यर्थवता। सुप्रथिमादत्यन्तार्थकेन। एतच्चरणः षीध्वमिति सूत्रे अंगग्रहणेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा। अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धविषयी ध्वमित्यत्र षीध्वं शब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हितत्रांगग्रहणं कृतं तच्चापार्थक्यमनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणसिद्धेरनोत्तापते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अतित्येति॥ ३३॥ मघवा बहुलं। अर्वाणस्त्रसावित्यतस्तदत्यनुवर्तिततदपेक्षचमघवेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमा। तदाहामघवनशब्दस्येति। अधातो

मघवा बहुलं। ६५। १२६। मघवनशब्दस्य वातुदत्यन्तादेशस्यात्। अदत्ता उगिदचांसर्वनामस्थानेऽधातोः ७। १। ७०। अधातोरुगितोनलोपिनोश्च
 तेऽनुमागमस्यात्सर्वनामस्थानेपरे। उपधादीर्घः। मघवाना इह दीर्घकर्तव्ये संयोगान्नलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात्। तथाचाश्च
 नुष्पन्निति निपातनात् मघशब्दान्तुपाचभाषायामपिशब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्येतत्सूत्रमप्यारख्यातमाकरो। हविर्जस्यिति निप्रशङ्क्य मस्वेषु मघ
 वानसाविति भाट्टिः। मघवनौ। मघवन्तः। हेमघवन्। मघवन्तः। मघवनौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाऽभावा मघवा। छन्दसी
 वनियौ चेति वनिवन्तमध्योदात्तञ्छन्दस्येव। अन्तोदात्तन्तुलोकेपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटिराजवत्॥ ॥

रिति। अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अंचतिग्रहणं हि नियमार्थं। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यंचतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् रत्यादौ संप्रतिधातुत्वेपि
 विध्यर्थमधातुग्रहणं। एतच्चमूल एव स्फुटीभविष्यति। नचंचतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यंचतेरेवेति व्याख्याय अघातुग्रहणं तज्यतामिति
 चेत। अत्र न व्याः। नुभमान्त्रविषये कोनाय नियमो धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यंचतेरेवेति नियम्यते तेनेहना उखासत इति। उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। ततश्च
 यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियामुगितश्चेति डीपप्रसज्येत। आचारकिवंतस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्।
 नचंचापतिः। अधातोर्ग्रहणं देवसूत्रकृता तत्र नुमनेष्यत इत्यनुमानदितिदिक्। ननु नलोपिनो चतेरेव नुमागमस्यान्नतु पूजा यस्य नकारवतो चतेरित्ये

सु
सि-कौ
टी-त
७५

वमर्थमचामिति ग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेत् उच्यते। अचामित्यत्र नलोपो विवक्षितः। तथाच पूर्वोक्तनियमार्थताभाष्यकै-
यद्युक्तसंगच्छत एव। पूजार्थस्याचते नुमिसत्यपि तस्याप्यस्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य न त्वजातेरनुस्वारविधाने समीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तियस्यै-
नुस्वारस्य शर्षयठिमत्वात् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारसंति अनुस्वारवद्रूपमिष्यते। अनचिचेति द्वित्वेन मद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात् न च भवन्मते द्वि-
त्वेनानुस्वारत्रयस्यादिति शङ्क्य। मद्रोति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणस्यादिति चेत्। भाष्यकैयदाद्युक्तनियमानुरोधे-
न न तस्वीकारे वाधकाभावात्। इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एव। त्राश्रयणीयाः नुमागमस्यादिति। इदितो नुमधातो रित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः। ननु कुर्वन्नि-
त्यादाविवसंयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वेनानां तत्त्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्या हा इह दीर्घे कर्तव्य इति। विह्वलग्रहणदिति। किंचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः।
वहनर्थान् लातीति बहुलं॥ आतो नुपसर्गे इति कर्मण्युपपदेकः॥ अन्नुसन्निति। अन्नुसन्न्यूनप्रीहनत्वेन स्नेहनमूर्द्धनमज्जनर्यमन्विश्वस्य-
रिज्मन्मातरिश्वन्मघवन इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घकारः अनुगागमः। कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्य-
र्थः॥ प्रत्याख्यातमाकर इति॥ एवं च फलभेदे त्रादेशस्य प्रत्याख्याना संभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घाभाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगात्तलोपस्य-
नासिद्धत्वमित्युक्तं॥ यत्वाहुः॥ मतुप्यस्येपि छंदसत्वान् दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति॥ तन्न॥ मतुवंतस्य छंदसत्वे मानाभावात्॥ उदाहृतमद्विप्रयोगविरोधा-
च्चेति दिक्॥ छंदसीव निपातिता। मत्वर्थे ईद्वनियौस्तः छंदसीति वार्तिकार्थः। सुमंगलीरियं वधूः मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायां। अंतोरा-
तंत्विति। यद्यपि अन्नुसन्नित्यत्र कनिन्नंता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथपर्यालोचनया आद्युदाहृतत्वं लभ्यते। तथापि उदासमुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो न-
यतु अग्निर्मूर्द्धा देव इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुदासीनामंतोरातस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः॥

अर्वाणस्तु अंगस्येति वर्तते तच्च अर्वाण्यविशेष्यते अनन्तरत्वेनेनापितु द्वाहान्नारहितस्येत्यादि। असाविति पर्युदासे विभक्तौ परतएव स्यात्। ततश्चावतीत्यादौ न स्यादिति। अर्वाणां हानुसाविति। न चैवमर्वाप्रियरत्यादाविति प्रसंगः। अंगं न स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याहोपात्तु कालुप्तत्वेनात्र प्रत्ययव्यस्यणभावात्। एतेन वा हैरलुप्यते स। हस्त्रद्वगर्वगर्व इति श्रीहर्षप्रयोगे व्याख्यातः न चैवं युज्यते। अत्रादेश इति सूत्रे धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुपतिङ्प्रदादेशास्थानिवत्स्युरिति प्राचो ग्रंथमनूयत। किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्पनांत्यः। अव्ययस्यो गपदाभ्यां पृथग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत्कथं संगच्छेत्। अव्ययस्योक्तरीत्या नंगत्वात्। न च नलुप्ततेत्यनेनांगकार्यनिषेधेऽप्यंगसंज्ञाया अनिवेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं। प्रत्यये परतपूर्वस्य यत्कार्यमांगमर्वांगत्वात्सर्वं न लुप्तं न च न निषिध्यते इति यद्वेचिचेति सूत्रस्य मनोरमायां यथोक्तं च न यालुप्तता शब्देन लुप्ते अंगसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात्। यदिलुका लुप्तेऽप्यंगत्वं स्वीक्रियते तदा अयं ग्रंथो यच्चिभं वृष एव स्वध्वयोरित्यत्र वृषवर्षकंधनं यस्व वृष एव सु। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च इत्युदाहृत्य भर्त्स्य हि न लोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वात्नेति मूले वैदिक प्रक्रियायां वृष्यमाणग्रंथेन सह विरुध्येता न चाल्लोपो न इत्यत्रांगावयवोऽसर्वनामस्थानवत्वं स्वध्वयोः परतो योऽनिति व्याख्या न स्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं भसकृतमेवेति चेत्। अत्राहुः। न लुप्तं न च न निषिध्यते इति मनोरमायां यथा स्वस्वरसतः संगच्छत इति। ननु कृधातोर्विचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मतुपि अर्वाणां विन्यादिसेत्स्यति। रुद्री वनिपाविनिवशात्ततश्चाथोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे ननु पदे च तांतस्य प्रयोगे न भवत्यन्यत्र तु नांतस्य प्रयोगे न भवति। तदा त्वविशेषण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र भस्माकृतमेव न च न लुप्तं न च न निषिध्यते इति मनेन अङ्गसंज्ञा निषेधे पुनरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यकैयदाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यमनयोस्त

इतिव्यवस्थार्थमिदं तज्जतकोष्टरिति त्रिसूत्रीवदिति। यतु कैश्चिदुक्तं। अर्वनमघवनशब्दयोर्द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्त्वमघोनश्चनशिष्यं छांदसंहितत्वं मनुच
 न्नेर्विधानां सुखंदस्युभयदं शनादिति वार्तिकेति तदापाततः। वार्तिकस्य वनिवेतमध्ये दानपरत्वात् सुखंदस्येव वनिविधानात् तथा च श्रीहर्षः। बाहैरुप्यतसहस्रं
 दगर्वपर्वदिति प्रायुक्तं। अर्वतो। अर्वतश्च। व्यपदेशिवद्भावेन अर्वन्तत्वात् आदेशः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यं। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। प
 थिमथि। गमेनि निरित्यनरिति परमेकिदित्यतः किदित्यनुवर्तमाने मंथरत्यनेन निष्यन्तो मथिनशब्दः। पतस्थचचादिनिः। पथिनाः क्रमुषः स्वर्गवच्योः। ततो
 मत्वर्थीयेति न क्रमुषि निति बोध्यं। ननु अस्थिरधीति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनङीष्टसिद्धावनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं गुणाभेदकोटिपसंज्ञापयतीति निर्वि

पथिमथ्यमुष्मा मातृ। शथप्या। एषामाकारो नादेशस्यात्सौपरे। आ आदिति प्रत्ययेण शुद्धया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः। रतोऽत्सर्वनामस्या
 ने। शथप्या। पथ्यादेरि कारस्याः कारस्यात्सर्वनामस्यानेपरे। थोऽन्यः। शथप्या। पथिमथोऽस्य स्यन्यादेशस्यात्सर्वनामस्यानेपरे। पथ्याः पथ्या नौ। प
 न्या नः। पथ्या नः। पथ्या नौ। भस्य देलोपः। शथप्या। भस्य देलोपः। पथ्याः पथ्या। पथिमथ्यामित्यादि। एवमन्याः क्रमुषाः स्त्रिया
 नान्तलक्षणोऽपि भत्वादिलोपः। सुपथी नगरी। अनुमुषी सेना। आत्वन्पुंसकेन भवति। ननु मतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथिवनं। समुद्रो
 नपुंसकानान्तलोपो वावाच्यः। हे सुपथिना हे सुपथिः नलोपसुपस्वरेति नलोपस्याः सिद्धत्वाद्द्वस्वस्य गुणेन द्विवचने भत्वादिलोपः। सुपथी
 शोऽसर्वनामस्यानत्वात्। सुपथ्यानि पुनरपि सुपथि। सुपथी। सुपथ्यानि सुपथ्या। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि॥ ॥ वादां तथा च तस्मिन्त्यस्य सूत्रे

ननु नासिकोच्चारणेऽन्तरतस्यादनुनासिकः कारस्यादत आहा आ आदिति। रतोऽत्सर्वनाम आदिति वर्तमाने पुनरुद्धचनं किमर्थं कृतेऽप्यह्वनपंथा इत्यत्र सवर्णदीर्घेण भा
 व्यस्यत्र नृपधायादीर्घेणेति चेत्तमेवं। क्रमुषणमिदमित्यत्र वाचस्पत्यस्य निगमरिति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमह्वनस्यावश्यकत्वात्। थोऽन्यः स्यात्
 देशोऽहो वप्यनक्तो। थोऽन्य इत्येव सिद्धे रतोऽत्सर्वनामस्यानरत्येन क्रमुषि नयेन याणमनुवृत्तावपि क्रमुष्येन संभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति। प्रसंगादाह
 स्त्रियमिति। नान्तलक्षणरति। न पूजनादि। निषेधाद्वक्त्रव्यूरित्यप्रत्ययेनेति भावः। सुपथीति। इतः स्त्रियामितिकमुनक्तः समासोऽतविधेरनित्यत्वात्। युवोरना

७.
सि.को.
टी.न.
७७

क. वृत्तिसूत्रे सुपथीति भाष्याच्च न पूजनारिति निषेधस्तु नायं दिव्यः। स च प्राचीनेष्वेव सृजितवस्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वं चोच्यते अलिंगविशिष्टपरिभाष-
या प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्न भवति। अत्रेदं बोध्यं। पथ्या नमात्। नश्च त्विपथीयति ततः क्तिप। अत्रोपयलोपो। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिम-
थीत्यात्वं। न्यः। पथ्याः। इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्वं न भवति। इत इति त परकरणम्। एरनेकाच इति यत्वा धित्वा परत्वानित्यत्वाच्चोच्यते। संयोगपूर्वकत्वात् न-
यत्। पथियौ। पथियः। पथियां। पथियौ। भस्य देर्लोपः। पथ्याः। पथ्या। पथीभ्यां। पथिभिरित्यादि। एवं मथीयते। क्तिपितु मथाः। मथियौ। मथियः। ऋमुक्षः। ऋमुक्ष्यो-
नितु पथियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात्। ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् पथिमथ्यमुक्षामिति न स्यात्वे पथ्याः मथ्याः ऋमुक्ष्या इत्येव भवितव्यं। ननु पथ्या इत्यादि रतिवे-

स्मान्ना वद्वा षष्ठ्या वा नानाना च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षड्गोलुका पञ्चसंख्या किं। विष्णुषः। यामानः। शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपा-
तपरिभाषयानलुका। सर्वनामस्थान संनिपातेन कृतस्य नुमसुदविघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। नोपधायाः। ६। ४।
७। नानस्योपधाया दीर्घस्यान्नामिपरे। नलोपः। पञ्चानां। पञ्चसुपरमपञ्चपरमपञ्चानां गौणत्वे तु ननु कनुटौ प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियप-

नञ् अत्राहुः। नलोपस्यांतर्वती सुब्रि— मित्रं आत्स्यनुवहिर्वर्तिसुपाप्रत्यासत्वाहियत्र एक एव सुप निमित्तभूतः तत्रैव न ॥ २॥ एवं समननवन दशन ॥

लोपः सुप्सरेति नलोपस्यासिद्धत्वे वा न त्रेतिना त्रनकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥ ३॥ षणोता षट्स्त्री लिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुं तस्मा मर्थ्या च पूर्वत्र संज्ञा पर मपि संख्या-
ग्रहणमिह संज्ञापरं संपद्यते। इत्याशयेनाह। संख्येति। प्राचानूपदेशकालेषां नानां चेत्युक्तं तत्पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिवस्यमाणस्वग्रंथविरुद्धं। संप्रत्यनंतत्वेऽपि उपदेशेन
तत्त्वमासीदिति किं मसिद्धत्वे नेति दिक्। संनिपातेति। तथा उपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तस्माह स- ७७
मात्रा इत्यस्य लेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः। यदप्याहुः। उपदेशग्रहणमिह कृते समागतमित्याशंक्य षणोतेत्यंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं ल-
भ्यं तदिति। तदपि ना। संख्येत्यस्या कर्षणेन संज्ञापरत्वसंसादनेन च सामर्थ्यापत्त्या ता नोपधायाः नेति लुप्तपञ्चीकमंगस्य विशेषणं। नलोपस्यासिद्धत्वात् नामीति दी-

सु
सि-कौ-
टी-त-
७८

दितिवाधित्वाद्युपोत्तममित्यस्यप्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्योपाभलादिविभक्तैस्तदन्तेपदेऽपोत्तममुदात्तत्वस्यादितितदर्थः। ननुप्रियाष्टःप्रियाष्टेत्यादौविभक्तैरुदात्त-
त्वनिवारणायदीर्घग्रहणमिहावश्यकमितिकथमस्यात्वविकल्पज्ञापकमितिचेत्। अत्राहुः। अष्टनोदीर्घादित्यत्रातोदात्तादित्यनुवर्त्यतोदात्तादष्टनःपरेत्यादिव्या-
ख्यानादष्टाभिरित्यादौविभक्तैरुदात्तत्वंसिध्यति। घृतादित्वेनाष्टनोतोदात्तत्वानाप्रियाष्टरत्यादिवहुव्रीहौतुपूर्वपदप्रकृतिस्वराम्युपगमेनअष्टनोतोदात्तत्वाभा-
वाद्धिभक्त्युदात्तत्वंनप्रवर्ततइतिदीर्घग्रहणव्यर्थंसत् उक्तार्थेज्ञापकमेवेति। अष्टानमिति। नुटःपश्चादेवसंनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वादात्तत्वंनतुतत्तः प्रागिति
तुमनोरमायास्थितं। अत्रनव्याः। संनिपातपरिभाषयाआत्माभावेप्यत्रनस्यति। नोपधायाइति दीर्घनलोपे-पंचानांसतानामितिबदूपसिद्धेःनचाष्टनोदी-
र्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमितिवाच्या। षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनेनैवतत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति। नचात्रपूर्वश्रुतिस्तीयेनस्थानिवदितिनिषेधः
शंक्यः। तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेचित्युक्तत्वादितिदिक्। प्राधान्यमेवेति। औश्वहिसुगुणविविधप्राधान्यएवभवति। ननुगौणत्वे। अष्टाभ्यइतिबहुवचन
ऋत्विग्दधकस्त्रिगुण्यिगञ्चुयुजिक्ञ्चञ्च। अत्रपटीएभ्यःकिंनस्यात्। अत्रास्यलिकमपिकिंचित्कार्यनिपातनाल्लभ्यतेनिरूपयदाद्युजेःकि-
न् कनावितौ। कदतिङ्। अत्रपटीसंनिहितेधात्वधिकारेतिङ्भिन्नःप्रत्ययःकृत्संज्ञस्यात्। वेरःपृक्तस्यादापृष्ठा। अपृक्तस्यवस्यलोपा-
निर्देशात्। अन्यथाहिकृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैवनिर्दिशेत्। अष्टा औशितिअष्टइतिवाएतच्चष्टांता॥ स्यात्। कृत्तद्धितेतिप्रातिपदिकत्वात्त्वाद-
षडितिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्यष्टा। तथाचौश्वविधौकृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वंप्राधान्यमेवोचितमितिभावः। प्रियाष्टाइतिप्रथमैकवचनां। उक्तार्थसं-
गृह्णानि। प्रियाष्टोराजवदिति। नोता। भुदिति। बुध्यतेःकिपाधाताः॥ ३३॥ ऋत्विग्दधक॥ किंचिदिति। ऋतावुपपदेयजेःकिन्। धृष्णेतेर्द्वित्वमंतोदात्तत्वंचा-
सृजेः। कर्मणिकिन्। अमागमश्चादिशेः। कर्मणिकिन्। उपसर्गोतलोयःषत्वंचा। अंचेःसुप्युपपदेकिन्नइत्यर्थः। निरूपयदाद्युजेरिति। कुंचेरा-
प्येवं। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविताविति। इकारसूच्यारण्यंइतिभावः। संनिहितइति। प्राचानुनृतीयेधात्वधिकारेइत्युक्ता। तदसत्प्राधातोःकर्मणइतिसा-
न्विधौधातुग्रहणस्यात्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात्॥

७८

सु.
सि.कौ.
टी.न.
७८

विश्वस्यवसु। ढलोषरत्यतो नुवर्तनादाहा। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति स्कोः। पदस्येत्यनुवर्तते। ढलो षलीत्यतो षलीति च। संयोगेनिलु मषष्ठीकं षलं ताभ्यां विशेष्यते त
देतदाहा। पदंति षलि चपरे इति। मलिकिं। भृष्टा। भृज्जतीति भृडा। क्षिपा। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। ब्रश्चेति षत्वं। उर्गिति। उर्जवलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिएयताङ्ग
जभासेत्यादिना। क्षिपिणिलोपः सचचोः कुत्वेन स्यानिवत्। पदंति विधित्वा न पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जातेषु अवयाः। अवयाजौ। अवयाज इति। नोदाहृतं। मंत्रे श्वेत
वह्नौ क्येति प्रकृत्य अवेयज इति विहितस्य एव न सत्पवादस्य पदंते उच्यते। दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात्। तदोः सः सावनं न्ययोः। त्यदादी
नामरत्यतोऽनुवर्तनादाहृत्यादीनामिति त्यदादीनामिति किं आतपः तारकः तदोरिति किं। यः। अनंत्ययोः किं। हेस ॥ अत्र परत्वात्पदाद्यत्वं बोधित्वादस्य सकारे सस्रति

विश्वस्यवसुरादोः। द्वा। ३। १२५। विश्वशब्दस्य दीर्घस्यादसौ राट् शब्दे चपरे। विश्वं वसु यस्य विश्वा वसुः। राडिति पदान्नोपलक्षणार्थं। चत्वं म
विवक्षितम्। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्। मित्यादि॥ स्कोः संयोगाद्यारनेचा। २। २८। पदान्ते मलिचपरेयः संयोगसहायोः स
कारककारयौ लोपस्यात्। भृडा। भृड्। सस्यश्चुत्वेन शः। तस्य जश्चेन जः। भृजौ। भृजः। ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदेयजेः किन् किन्न नत्वाकु
त्वं ऋत्विक्। ऋत्विग। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। रात्स्येति नियमान्न संयोगान्न स्यलोपः चोः कुः उर्कः उर्गः उर्जौ उर्जः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः
सावनं न्ययोः। ३। २। २८। त्यदादीनां नकारदेकारयोरनन्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यो। त्या। त्याना। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते॥
द्विपर्ययानामित्येवानेहात्वं। नचतकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यं। अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायाङ्गोणत्वे चात्वसत्वेनात्यदात्यदौ
न्यदः। अतित्यदः। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। यो। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एना। एना। एनाना। एनेना। एनयोः २॥

सर्गोऽस्यात्तौ। तथा च हेसः। इति रूपं स्यात्। किं च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात्। यदा तु अन्यस्य सकारे जातेऽपि पुनः प्रसंगविज्ञानात्पदाद्यत्वं सकारस्य स्त्रीक्रियते तदान किं
चिदनिष्टमित्यनंत्ययोरिति न्यक्तुं शक्यं। यदितु तदोः सः सावित्यस्यानंतरं अदस औ सुलोपश्चेत्यत्रादस इति योगे विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्ये
ति नियमः क्रियते तदा सकृद्राविति न्यायेनाप्यनंत्ययोरिति न्यक्तुं शक्यं। नचैवं ह। वात्मन इच्छति द्वीयति ततः किं पि स्व इति रूपं न स्यात्। किं तु इति रूपं स्यादिति फले

७८

सु-
सि-को-
टी-त-
८०

शस्तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदं किंचित्त्वमाविति सूत्रेण युवां युष्मान्वागति कांतो गतित्वमिति न सिध्यति। एकार्थवाचित्वाभावाच्चुष्मदस्मदस्मदो रिति। एतच्च युष्मदस्मदो रनादेश इत्यतो लभ्यते। शेषो उक्तादन्यः शेषः आत्वयत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादस्य विभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्य देतव्या चष्टे। आत्वयत्वं निमित्ते तरेति। अंत्यस्येति॥ अलोऽन्यपरिभाषयेति भावः। अतो गुणरति न व्याप्नुता हौसा वित्यत्र त्वाहादेशयो रं त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः। त्वं अहमिति। ननु युष्मान् ति कांतः अतित्वमित्यादौ त्वाहौसा वित्यस्यावकाशे स्तित्वा मति कांते नाति त्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः। त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचन इत्यनेन परत्वाद्वाच्यं। नैष दोषः। त्वमावपि प्रवाधेने पूर्वविप्रतिषेधतः इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेष इति विभक्तिविशेषणस्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्। आत्व युवावौ द्विवचने शरद्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपय्यनस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां। शरद्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदो राकारोऽन्तादेशस्यात्। औडीत्येवमुवचं भाषायां किं। युवस्वस्त्राणि। युवां। आवां। मपय्यनस्य किं। साकचकस्य माभूत्। युवकां। आवकां। त्वयामयेत्यत्र च न्यास्येति माभूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत्। यूयवयौ जसि। शरद्वयोरुक्तौ युयवयौ। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अतिवयं। इह शेषे लोपोऽन्यलोप इति पक्षे जसः शीघ्रात्। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाः। ङ्कार्यमिति न भवति। डे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अममान एवावशिष्येते न यत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्यलोप इति पक्षस्य निराख्यं न तापत्या युष्मदस्मदो रंत्यलो ॥ नुवि क्रियत इति व्याख्यानाद्वापः स्यादिति यथोऽयुक्त इति वाच्यं। साम आकमिति समुद्रकनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य स्थापितत्वादिति भावः। अतो गुणे कृते प्रवर्तते इति। वार्णादागं वलीय इति तु समानाश्रय एव भवति। ननु व्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः। समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यं तत्र हि यणवृद्धोः प्राप्तयो र्द्विरेव भवति। आंगत्वात्तदंतविधिरित्याह परमत्वमित्यादि॥ ३० ॥ युवावौ द्विवचने। उक्तिर्वचने द्वयोर्वचने द्विवचने तदेतदाह द्वयोरुक्ताविति। न चान्न कृत्रिमन्यायविरोधः। शक्यं। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात्। अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात्। अष्टन आ विभक्ता वित्यतो विभक्ता वित्यधिकारात्तद्वित्वेया विभक्तिस्तस्यापरत इति व्याख्यानसंभवात्। युवंवस्त्राणीति। शेषे लोपः। मपय्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। युवकां आव

कामिति ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपियुवकामित्यादिस्थितिः अकारस्यकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागक्षरान्यत्रनुसुवंतस्यदेः प्रागितियुष्मदस्मद्वि
 षयेव्यवस्थायास्त्वयकामयकेत्यादिसिद्धये । स्यान्मात्रत्वात् तस्मिन्नेकपदेत्यधिकारेणेत्यपरितोषादहा त्वयामयेत्यत्रेति । ननत्वमादेशयोरपिसमुदाया
 देशत्वेत्येत्यादिसाधयितुं शक्यतएव यो नीतिसूत्रपरित्यज्य अच्चेति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्यस्य एकारादेशे सत्यया ॥ देशप्रवृत्तेरिति । पुनरप
 रितोषादहा युवकाम्यामित्यादि अंगकार्यमिति । एतेन अंगद्वये पुनर्हृत्तवविधिरित्यपरिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अंगे अंगाधिकारे हृत्तं वर्तनं यस्य तदेग
 दृत्तं शास्त्रं तस्मिन् प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्यांगद्वयं शास्त्रस्य प्रवृत्तौ शास्त्रादौ अविधिरिति तत्परिभाषाया अर्थः । एषाच परिभाषाज्ञानेनेत्यनेन ज्ञापिता उप
 पत्तिस्तु मेनोरमातो वगंतव्या नचैवं ह्यभ्यामित्यत्र तदाद्यत्वे ज्ञातुं सुपि चेति शेषो न स्यादिति वाच्यं । द्वयोरैकस्येत्यादिनिर्देशे न उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापन

त्वमावेकवचनोऽशर्द्धा एक संज्ञौ युष्मदस्मदौ संयोर्यन्तस्य त्वमौश्लोविभक्तौ । द्वितीयायाच्चाऽशर्द्धा युष्मदस्मदौ राकारस्यात्तात्वा
 सां युवां । आवां शसोना । अशर्द्धा नित्याविभक्तिः कपदे युष्मदस्मद्व्या परस्य शसोनाकारस्यादमोऽप्यवादः । आदेः परस्य संयोगान्नस्य लोपः । युष्मान् ॥
 अस्मान् योऽविऽशर्द्धा अनयोर्यकारादेशस्यादमादेशोऽजादौ परतः त्वयामया ॥ ॥ ११ दितिदिक्कामकारांतरमित्युपलक्षणं जं स

शीत्यवजसः स इति सकारं प्रल्लिप्य सांतस्य जस इति व्याख्यानादजादौ मितिसूत्रादमग्रद्वयमनुवर्त्य अम अमेवेति व्याख्यानाद्वैतिवोध्यं । एकस्योक्ताविति त्वमावेकत्वे इति वक्तव्ये
 वचनग्रहणदयमर्थो लभ्यत इति भावः । आविभक्तिरिति न्यादेः प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण ज्ञातव्यमः प्रतिषेधो यमिति भाष्ये श्रुः । नचतथैव किं न स्यात् । द्विती
 यायां चेत्प्राप्ते पूर्वसर्वलक्षणे तस्माच्छस इति नित्ये चेत्पुनरेति वाच्यं । त्वीनपुनरुक्तेन त्वमौश्लोविभक्तौ युष्मान्कुलानीत्यदिप्रसंगात् । अलिगत्वपक्षे
 न युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगात् । योऽजादौ विभक्तिः युवाभ्यां । यदित्युष्मदस्मदौ राकारादेशेन त्वयामया इत्यत्राहलीत्यनोहलीत्यनुवर्तनतदेहाचीति मासुपरि शो

॥ ११ ॥

युष्मदस्मदोरनादेशो॥ अनादेशे किं। युष्मभ्यां न चाभ्यम् पक्षे आदेशे हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तं शक्यमिति वाच्यायोचीत्यश्रानुवृत्त्यर्थे तस्यावश्यकत्वात् हला
दोपपरदन्ति। योचीत्यजग्रहणात्यरिशेषसिद्धमिदं। रायो हलीत्यतो नृत्वात्वापसद्वयेपिसाधुरिति नन्वेतलोपयक्षेपररूपे वाधित्वासवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चा
युष्मदस्मदोरनादेशो॥ ७। २८६। अनयोराकारस्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमहौ। उ। यि। अर्था अन
योर्मपय्यनस्य तुभ्यमहौ लोडपि। अमादेशः। शेषलोपः। तुभ्यां महां। परमतुभ्यां। परममहां। अतितुभ्यां। अतिमहां। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसोभ्यम्
७। १। ३। भ्यसोभ्यम् अभ्यम्वा आदेशस्यात्। आद्येशेषलोपस्याऽन्यलोप एवातत्राऽङ्गत्तपरिभाषया एत्वंना। अभ्यम्तुपसद्वयेपिसाधु। युष्मभ्यं
अस्मभ्यां। एकवचनस्य च। ७। १। ३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अस्यात्। त्वत्। मत्। उ। से। श्चेति सुवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। पञ्चम्या अत्। ७। १। ३१। आ
भ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्यात्। युष्मत्। अस्मत्। तिवममौ। उ। सि। ७। २। ८६। अनयोर्मपय्यनस्य तवममौ लोडसि। युष्मदस्मद्वा उ। सोऽशस्यष्टा। ७। १। ३१। तवमम
युवयोः। आवयोः। सामआकम्। ७। १। ३३। आभ्याम्परस्य सामआकम् स्यात्। भाविनस्सुटो निवृत्त्यर्थं सुसुट्कनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि
युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। समस्यमाने द्वौ कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्ते। युवावौ त्वमावयि। १॥ सुजसुडे उ। सुप
रतः आदेशास्सुस्सदेक्ते। त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावयि। एते परत्वाद्वाधने युवावौ विषये स्वको त्वमावयि प्रवाधने पूर्वविप्रतिषेधतः॥
द्वौ कसंख्यस्समासार्थो वक्ष्ये युष्मदस्मदी। तयोरद्वौ कतार्थत्वात् न युवावौ त्वमौ न च ४॥ त्वामावा अतिक्रान्तिविग्रहे। अतित्वा। अत्यहं। अतित्वां। अ
तिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां॥ अतिमां॥ अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां॥ अतिमाभ्यां॥ अतित्वाभिः। अतिमाभिः
अतितुभ्यां। अतिमहां। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यां। अतिमभ्यां। उ। सि। भ्यसोः। अतित्वत्॥ अतिमत्॥ भ्यामि प्राग्वत्। अतित्वा। अतिममा। अतित्वयोः
अतिमयोः। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवां। आवां। अतिक्रान्तिविग्रहे॥
रणसामर्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। बहुवचने नृत्वेदित्येत्वंनिवृत्त्याः कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति। यद्यप्यंगद्वत्परिभाषया एत्वं सुपरिहरं तथापि तस्यानित्यत्वे इदम्

यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वं। युष्मदस्मदभ्यां डसोऽशशित्वं सर्वदेशार्थं। अन्यथात्यादेः परस्येति स्यात्। नचाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन यत्त्वं
 निवृत्त्यर्थत्वात्। नचावयवस्य आदेशस्य विविधमन्तरेण देशतास्येति वाच्यं। सर्वसर्वपदादेश इति सिद्धं। नचा इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वसर्वपदादेश इति अर्थ
 वन्त्यवस्थोऽर्थादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिञ्च आद्यसुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीति मनोरमायां स्थिता। तवममेति। ननु अत्रान्यलोपपक्षे अशः स्याद
 शः स्यात्। यत्त्वं निवृत्त्यर्थं तथा अशवचनस्य चरितार्थत्वात्। नचस्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यं। अशदेशप्रवृत्तिकाले शेषलोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः। अ
 न्नाहः। अंगवृत्तपरिभाषयाऽप्यंदेशो वारणीयः। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न त्वंगाधिकारपरेति दुराग्रहस्तर्ह्यशित्यत्रातो गुण इति पर
 रूपेण अकारं तं प्रक्षिप्य अकाररूप एवाश भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति। नचा कमादेशात् पूर्वमनादेशत्वाद्यो चीति यत्त्वेन भाव्यं ततश्च शेषलोपाभा
 वाद्वर्णोच्चारणमिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति समुद्रकनिर्देशो व्यर्थ इत्यन आह। भाविन इति। कृते हि शेषे स्तेपे अकारांतत्वात् प्राप्तः सुदसमुद्र
 कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः। शेषलोपः विलोप इति पक्षे तु मुद्रग्रहणं व्यर्थमेव। आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा पररूपे
 स्यात्। नचाकारोच्चारणसामर्थ्य एव निश्चयः। म इव चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दव्यवस्थेः परेन
 तु प्रत्ययभ्राविदिति व्याख्याता। तन्फलं दर्शयति। समस्य मान इत्यादिना द्व्येकत्ववाचिनी इति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेऽपि प्रायेण दमुक्तं। अस्मिन्नुपसं
 ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् त्रिकपक्षे तु द्व्येकत्वार्थवाचिनी इति पाठ्यं। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् न पायात्। अन्यसंख्येय इति
 युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। स इति अर्थपरत्वात् श्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः। प्रत्ययपरत्वे तु न स्या
 तामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः। एवं चतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्पुत्र्या प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमा
 श्रितमिति फलितं। नन्वेवं सुजसडेः इव अपि युष्मदस्मदो द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशंकायामाह॥

सुजसडेऽस्सुपरतइति। केते आदेशा इत्यत आह। त्वाहौयुयवयावित्यादि। अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्यवावयोर्वाधस्त्वमौतुतेभ्यः परौकथं तैर्वाध्येतामित्यत आह। त्वमावपीतिविप्रतिषेधेपरमित्यत्र परशब्दस्यैषवाचित्वादितिभावः। अतित्वा। मिति त्वांमोवाअतिक्ताविति विग्रहः। अतियूयं। अतिवयमिति। त्वांमांवाअतिक्ताविति विग्रहः। एवमग्रेष्वप्युक्तं। अतित्वाकमतिमाकमिति। अत्रान्यलोपयस्य अंगवृत्तपरिभाषयानुडागमो निवार्यः। ह्रस्वनद्यापरत्यत्र ह्रस्वात्ताद्विहितस्यामोनुडिति व्याख्यानाह। नन्वेवं भिन्नविषयतया सुदेनुडपवादत्वाभावेनावर्णोत्तसर्वनामभ्योविहितस्यामोनुडेव परत्वात्स्यात्तन्ननुडागमस्तस्येयेषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत्। अत्राहुः। त्वादेरामिसुडिति वक्तव्ये आमिसर्वनामनः इतिसर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्दलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशश्च अवर्णोत्तस

सुजसडेऽस्सुप्राग्वत्। औअम औड्सुअतियुवांश्च अत्यावांश्च अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्यां। अतियुवामिः। अत्यावामिः। भ्यसि अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यं। डसिभ्यसोः। अतियुवत्। अत्यावत्। ओसि। अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानः। स्मान्वाः। तिक्रान्तइति विग्रहः। सुजसडेऽस्सुप्राग्वत्। औअम औड्सु। अतियुष्मांश्च अत्यस्मांश्च अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां। अत्यस्माभ्यां। अतियुष्मामिः। अत्यस्मामिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यं। अत्यस्मभ्यं। डसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसि। अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु॥

॥

॥ ८२ ॥ र्वनामभ्योप्या मः सुडेव भवति ननु नुडाशस्य भृतिधित्तिचविषयसप्तमीतेन प्रहादिष्वप्यात्तिननुडिति। एवं च साम इतिसमुद्रकनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशंकाया अपि निरवकाश एवेति बोध्यं। यत्तु वदंति। साम आकमित्यत्र यद्यपि सुद्रग्रहणं न स्थानि विशेषणं वाधात्। तथापि उपलक्षणं तु भवति। तेन यस्यामः सुडग्रेभावीतस्यैवामः आकमा भवितव्यं न चैतद्वै एत्वे संभवंतीत्या कन्न प्रवर्तते। तथाच अतित्वया अतिमयामित्येवरूपं न त्वतित्वाकमतिमाकमिति। तदसत्। आकमाप्यतस्यामः सुडन्वयाभावात्। आकमः सुडावी चेत्तर्हि न मेवोपलक्ष्येत्। आदेश द्वारकेण परंपरासंबंधेन स्थानि नमुपलक्ष्य यति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुद्रश्रूयेता साम इति।

निर्देशसामर्थ्यान्श्रूयतेति चेन्न निर्देशस्य गौणव्याचरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विल्लरः। गुणीभूतयो र्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणानुक्तासंप्रति द्वर्थवाचि
 त्वे उदाहरति। युवामावांवा अतिक्रान्तस्यादिना। वद्वर्थयोस्तु उदाहरति। युष्मानस्मा चेति॥ ॥ ॥ पदस्य। अपरांतस्य मूर्द्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येव यमधिकारः
 तेन राजा राजभ्यामित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः सिध्यति। ननुराजाराजानौ राजान इत्यत्रातथा गोमानुयवमानित्यादौ संयोगांतलोपो ननु गोमंतौ यवमंता विन्यादौ
 तेथामो नो धातो रिति नत्वप्रशान्यामित्यादौ भवति ननु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र। तथा हरिवंदे इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्तते। ननु गम्यत इत्यादौ न च उज्जिचपदे इत्यतः पदे इत्यधि
 कारात् पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् ननु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यं। पुंस्वितिरूपासिद्धिप्रसंगात्। तस्मान्मोनुस्वार इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव
 पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेषु पयोगो नास्तीत्युज्जिचपदे इत्यत्रावौ चाम इह पदस्येति संबंधसामान्येषष्ठीसातूतरेषु यथायोगं संबंधविशेषे अवतिष्ठते क्वचित् स्थानेषष्ठी क्वचित्

पदस्याऽऽ॥ १६॥ पदात् ॥ १७॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ। ॥ १८॥ इत्यधिकृत्या युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा न्नावौ। ॥ १९॥
 पदान्तरयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा न्नावित्यादेशौ स्तौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वसून्सौ। ॥ २०॥ उक्तविधयोरनयोः ष
 ष्ठादिवहुवचनानयोर्वसून्सौ स्तः। वान्नावोरपवादः। तेमयावेकवचनस्याऽऽ॥ २१॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनानयोस्तेमे एतौ स्तः।
 मो द्वितीयायाः। ॥ २२॥ द्वितीयेकवचनानयोस्त्वामा एतौ स्तः॥ ॥ २३॥ अवयवषष्ठीति। तत्र संयोगांतस्य लोपः। मो नो धातोर्ध मोनुस्वारः। इत्यादौ पदस्ये

ति स्थानेषष्ठी अवयवषष्ठी मूक्तातिप्रसंगात्। आदुपधाया इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा वृत्तवानित्यत्रैवमनुयो मस्य वत्वं स्यान्ननु वृत्तवत्तौ वृत्तवत्त इत्यत्र। एतच्चानुपदमे
 कौपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानं षष्ठेवलभ्यते तत्त्ववयवषष्ठी। तथापि नलोपसूत्रे अंतस्येति ग्रहणात् ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपिलभ्य
 ता। यदि परस्येति स्थानं षष्ठेवलभ्यते। नांतस्य पदस्यलोपो भवन्नलोपस्य स्यादिति अंतग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवं षष्ठ्यंगीकारे तु अंतस्येति ग्रहणं सार्थकं। तद्यथा
 नलोपसूत्रे प्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अंतोवयवो योनकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति। नचेवमंतस्येति ग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञा
 पनार्थमिति स्वीकारात् पदस्येत्यत्र कश्चिन्नामस्थानेषष्ठीलाभः संबंधविशेषस्य निश्चयितत्वेन स्थानेषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थिते। अत्राहुः। प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणम्

मु
सि-कौ
टी-त
८३

तेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानवृत्त्यपि स्वीक्रियते तापकसिद्धा अवयववृत्तिरनुसर्वत्र स्वीक्रियते रतिनलोपसूत्रे मनोरमायामंतग्रहणं त्यक्तं शक्यमित्युक्तां भाष्यादां नुपदस्य
न्यधिकृतस्यावयववृत्त्यतत्त्वमप्यभ्युपगम्यते न तु स्थानवृत्त्यतत्त्वमेवेति तापनार्थमंतग्रहणं तेन वृत्तवत्तौ वृत्तवत्त इत्यत्र मादुपधाया रतिवत्त्वसिध्यति। पदावयव
स्य मतुपसत्वात्। अन्यथा यदस्य अविशेष्यत्वे मतुपातदंतविधौ मत्वं तं यत्पुनरवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य च त्वं भवतीत्यर्थः स्यात्। तथा चावृत्त
वानित्यत्रैव स्यात् न तु वृत्तवत्तौ वृत्तवत्त इत्यत्रेति स्थितं। पदान्। कुत्सने च सुप्यगोत्रादवित्यतः प्रागयमधिकारः। यदितु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते न दा

श्रीशस्त्राः वतुना यो ह दत्ता ते मे पि शर्मसः। स्वामी ते मे पि सह रीः पातु वामां नौ विभुः॥ १॥ सुखं वान्नौ ददा त्वीशः यत्तिर्धाम पि नौ हरिः। सोऽप्याहो नः
शिवं वान्नौ दद्यात्सेव्योत्रवः स नः २ पदात्परयोः किं। वाक्यादौ माभूता त्वम्यातु मा म्यातु। अपादादौ किं। वेदैरशेषैः सम्वेद्यैः स्मान्कृष्णः सर्वद्र
घतु। स्थग्रहणच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेव। नेह। इति युष्मत्प्रवाति। इत्यस्मत्प्रवाति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।
एकतिङ्वाक्येनेहना ओदनम्य चतव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनान्ने ओदनं न्यास्यामीति। एते वांनावा दय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः।
अन्वादेशे तु नित्यस्य। धाता ते भक्तोऽस्मि। धाता तव भक्तोऽस्मीति वा। तस्मै ते नम इत्येवा न च वाहाः हेव युक्ताः ८। १२४॥ चादिपञ्चकयोगेनैते आदेशा
स्युः। हरिस्त्वां मां च रस्यतु। कथं त्वां मां वा नरस्येदित्यादि। युक्तग्रहणत्वात्साधोगेः यं निषेधः। परस्परसम्बन्धेना आदेशस्यादेव हरे हरिश्च मे

देवदत्तः यच्चति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु यच्चति पूतीत्यत्र। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। इदं पदत्रयमापादपरि समाप्तेरधिक्रियते। यष्टी च नुद्योति। अल्पाचतरमिति यष्टीत्य
स्य पूर्वनिघातः। यष्ट्यादिदिशिष्ठयोरिति। ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावा दय आदेशाः स्युः। न च पदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यंतस्येव पदत्वात्तृष्ठादिविशिष्टयोरेव
स्युरिति वाच्यां उक्तं। त्यावससादौ दोषाभावेपि म्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वीनावादेश प्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। तथा च सुखं वान्नौ ददा त्वीश इति प्रयोगो न सं
गच्छेत्। नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यां। स्थग्रहणच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेवेति वक्ष्यमाणं न यातत्सामर्थ्यस्योपस
यात्तमेवं। अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवतीति आकरे स्पष्टत्वात्। यदितु सर्वस्य हे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते तदा सर्वग्रहण

मिह त्यक्तं शक्यमित्याहुः। उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति॥ १॥ श्रीशब्दत्वादिना॥

[illegible]

सु.
सि. कौ.
दी. त.
८५

दितिशास्त्रांतरप्रसिद्धत्वमेवेत्येका। अन्ये तु आख्यातंसविशेषणवाक्यमिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकमिति डि-त्यत्र तिङं तविशेष्यसमर्पकं विवक्षितं। ततश्च पश्य
मृतेऽप्यजीत्यत्र तिङं तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वा नोक्तदोष इत्याहुः। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायं तेन ब्रूहि ब्रूहि देवदत्ते
त्यत्र वाक्यत्वादामंचितनिघातः। यतीति समर्थसूत्रे कैयटः। युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वार्तिकमर्थतः पठंति। एते वा नावादय इति। यद्यपि सपूर्वायाः प्रथ
माया विभाषेत्यत्र तन्भाव्येयम्वदेत्। थाप्य विशेषणविकल्पो यं विधीयत इत्याशये ससपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति। धाताते भक्त इति। अनन्वादेशे नित्यमुदाहर
ति। तस्मै तेन मइत्येवेति। तुल्याधिरित्यादिवन्न च वा हा है वै रिति तृतीयानिर्देशो न्ययियुक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। युक्तग्रहणमिति। यत्र यु
ष्मदस्मदर्थगतिर्नित्यमुच्चयादीन् च दयोद्योतयंति तदा चादिभिस्सहार्थद्वारं युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रा यं निषेध इत्यर्थः। हरो हरिश्चेति अत्र च शब्दो हरह
पश्याथैश्चानालोचने। ११२५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्द्रातुभिर्योगे एते आदेशानस्युः। चेत्सात्वांसमीक्ष्यते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः
भक्तसुवरूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वायस्यति चक्षुषा। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। ११२६॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्नात्पर
मपरात्परान्वादेशोऽप्येते आदेशा वास्युः। भक्तस्त्वमप्यहमेने। हरिस्त्वान्नायते समोत्वामेति वा ॥ ११२७॥ रिगतसमुच्चयमाहा हरिहराभ्यां त्वस्मदसं
बंधो न तु समुच्चयेनेति न साक्षात् किं तु परंपरायोग इति निषेध इति भावः ॥ ११२८॥ पश्याथैश्चाना। अनएव निपातनाद्वावेवाप्राध्याधेडिति शः। दर्शयस्य तच्च हस्तानमात्रं अदर्शनं लोप इत्य
त्र यधान तु चाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतत्तुहा। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। परं सर्वधेयीति। पूर्वसूत्रस्थ युक्तग्रहेण तत्तापितमेतद्भवत्यत्र परंपरासंबन्धेऽपि निषेध इति। स
पूर्वायाः। सद्दशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनसेन सहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनप्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्धिद्यमानवचनस्यापि सहस्यसमासः। वोपसर्जनस्येति सभावः। प्रथ
माया इति च प्रत्ययग्रहणं। दंतविधिरित्यालोच्याः॥ हा विद्यमानपूर्वादित्यादि। एते वा नावादय आदेशा इत्यविशेषोऽप्येव विभावया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशं कं परिहरन्नाह।
अन्वादेशोपीति। भक्तस्त्वमित्यादि। त्वं भक्तोऽहमपि। तेन हरिस्त्वामावात्रायत इति संबन्धः। एवं च प्रक्रांतत्वान्नयच्छब्दोपेक्षायानकारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याच
क्ष्णानां नुयच्छब्दाद्याहारकैश्च शरुतिबोधां अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानपदं

ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मान्तरं स इति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥ ३३ ॥ सामन्त्रितं संबोधने च ततः संबोधने
इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमानिर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदंतग्रहणं । आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्साधने वृत्तिः विभक्त्येतेन चामन्त्र्य
तेन तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाहातदंतमिति । इहेति । अग्नेतवा देवास्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्नभवत्यादेशः । अग्नेन येत्यत्र तिङ्गुणिते उ इति नतिङ्निघातः । अग्न
इद्वरुणोत्तमन्त्रितस्य चेत्यामन्त्रितनिघातोनेति विवेकः । सर्वेषां निघात इति । अयंच निघातः । पदकाले श्रूयतेन तु संहिताकाले । स्वरिता संहितायामनुदात्ताना
मिति संहितायामेकश्रुतिविधानात् । अग्नेतेजस्विनिनिघात इह पदात्परत्वात्तेजस्विनित्यस्यामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः । सुपादिति । शोभनोपादौ य

सामन्त्रितं ॥ ३४ ॥ संबोधने या प्रथमातदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । आमन्त्रितमूर्ध्वमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥ १२ ॥ स्पष्टं । अग्नेतवा देवास्मान्या
हि । अग्नेन य अग्ने इद्वरुणा । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङ्गुणितनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न सर्वदारे स देवन इत्यत्र तु देवेत्यस्या विद्यमा
नवद्वावपिततः प्राचीनुरस्ये । तदाश्रित्यादेशः । एवेरमेमगङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिता विद्यमानवद्वावेपिमेश
ब्देमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनात् ॥ ८१ ॥ १३ ॥ विशेष्यं समानाधिकरणे विशेष्यतो आमन्त्रिते परेनाऽ
विद्यमानवत्स्यात् । हरेदयालो नः पाहि अग्नेतेजस्विना सुपात् । सुपादः । सुपादौ । सुपादः । सुपादं । सुपादौ । पादः पत् । ६४ ॥ १३ ॥ पाच्छब्दान्नं य
दङ्गमन्तत्त्ववस्य पाच्छब्दस्य पदादेशस्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्गमित्यादि । अग्निमन्यति इत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्नि
मथः । अग्निमद्रामित्यादि । कृत्विगादि सूत्रेण चैः सुष्यपपदेकिना ॥ ॥ ८८ ॥

स्यतिवहुव्रीहिः । संख्यासु पूर्वस्यतिपादस्यांतलोपायादः पत् । तदं व
यवस्येति । एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशः । वंतीति परिभाषया लभ्यते । यंच परिभाषावष्टीस्थाने योगे त्यनेन ज्ञापिता । तथा हि । अलेभूरिको य एचीत्यादौ सामीप्यादिसंबंध
प्रसंगे पिल्लुगानुरोधेन व्याख्यानादंतरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्चस्थाने योगत्वे सिद्धे प्यारभ्यमाणेन षष्ठीस्थाने योगे त्यनेन षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेकस्थाने
न युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशः भवंतीति सिद्धं । अलोत्यस्यादेः परस्येति योगौ तु आरंभसामर्थ्यानिर्दिश्यमानपरिभाषाया बाध

सु
सि. कौ.
टी. त.
८५

कौतेनपुमः स्वयम परे उरःस्थास्मभोरित्यादौ न दोष इति दिक् ॥ संताः ॥ अग्निमैरिति मश्रातेर्मथते श्वक्तिपिएतदेवरूपं। इदितलुनलोपाभावादिमिता। अग्निमंथो ॥
अग्निमंथो ॥ अग्निमंथो ॥ ॥ अनिदितां। इह हस्वेकार इत्संज्ञको येमांतानि इति। न इति अनिदितेमांमनिदितां। एतच्च अंगस्य विशेषणं हल इत्यपितदाहाह
लंतानामनिदितामिति। उपधायाः। न। श्रान्तलो परतिसूत्रान्नेतिलुसषष्ठीकंपदमनुवर्ततेतच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः। अनिदितामिति किं। न घते। हल-
किं। नीयते। उपधायाः। किं। हन्यते। अच। अलोपोन इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। भस्येति च। तदाहा। भस्याकारस्य लोपः स्यादिति। अत्र न व्याः। यद्यत्राचतेर्भस्येति सामानाधि-
करण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादिन सिध्येत्। उपसर्गसहितस्य वक्ष्येन केवलस्याचतेर्भत्वाभावात्। भस्यावयवस्याचतेरिति वैय्यधिकरण्येना
अनिदितां हल उपधायाः किति। ६। ४। २५। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपस्यात्किति डि ति च। उगिट् चामिति नुमा संयोगान्त-
पलोपः। नुमोनकारस्य किं। अत्ययस्य कुरिति कुत्वेन उकारः प्राड्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राच्चौ। प्राच्चः। प्राच्चः। प्राच्चः। अच। ६। ४। १३८। लुस-
नकारस्याचतेर्भस्याकारस्य लोपस्यात् ॥ चो। ६। ३। १३८ ॥ लुमाः कोरनकारेः चतौ परे पूर्वस्याः एणो दीर्घस्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्न्यामित्यादि। प्र-
त्यञ्चः। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चौ। अच इति लोपस्य विषयेऽनरङ्गोऽप्यणन प्रवर्तते। अकृत- व्यूहा इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा
अमुमच्चतीति विग्रहे। अदस अच्च इति स्थिते ॥

तिव्याख्यायां प्राचः। प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापिलोपः स्यात्। तंत्रादित्यादिना अचत्वं तस्य भस्याचतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यञ्चमंचति प्रत्यगङ्। ततः शसादिषु प्रत्यङ्-चः प्रत्यङ्-
चेत्यदावन्ति प्रसंग एवा तस्मादलोपेन इत्यत्रेवात्रापि अंगवयवोऽसर्वनामस्थानयजादि स्वादिपरो यो चति सस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयं। दुप्रागयागुदक् प्रतीच इति।
निर्देशश्चेह व्याख्येने चिंगमिनाहुः ॥ चो ॥ तेजोरिति निर्देशाच्च वर्गग्रहणं न भवति इत्याहा लुमाकारनकारे चनाविति। अत्राकारलोपेन नकारलोपस्यासि सत्वात् तत्कथनेन्य
र्थमेव किंतु लुमाकारचनावित्येव सुवचमित्याहुः। इलोप इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाहा। अणो दीर्घः स्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यं स्वी-
कार्यः तोलोपेकृतेऽनेन दीर्घो विधीयत इति भावः। प्राग्न्यामिति। चोः कुरिति कुत्वं ननु किं प्रत्ययस्य त्वनेन तस्यासिद्धत्वात् ॥

सु.
सि. को.
टी. न.
८६

अन्यत्रेति अक्षः कृकमीत्यादौ तेनेति । अत्यथानित्यसमास इत्यतोऽनुवृत्तेन सन्तसु ग्रहणेनोत्तरपदस्यास्योपादतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्त्वं स्यात्त्वत्त्वं नोत्तरपदके यस्कार इत्यत्रेति भावः ॥ ३३ ॥ उदईत ॥ अच इत्यस्यापवादः । इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति चतदाह । उच्छ्व्वात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि भस्येति किं । उदं चो । उदं चः । उदग्भ्यां । लुप्तनकारस्येति किं भूजायां उदं च । उदं चेति । यथा स्यादिति । समः समि । समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं हि सस्त्रितीत्यपि संगतमंचतीति सम्यक् । समीच इति ॥ अल्लोपे चाविति दीर्घः । सह अंचतीति सभ्यः । भविष्ये अल्लोपदीर्घौ सधीच इत्यादिति स्तः न विद्यते लोपो यस्य सः अलो उदईत । दा ३१ ३८ ॥ उच्छ्व्वात्परस्य लुप्तनकारस्याऽश्वतेर्भस्याऽकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । समः समि । दा ३१ ३८ ॥ अप्रत्ययानेऽश्वतौ परे । सम्यङ् । सम्यच्चौ । सम्यच्चः । समीचः । समीचा । सहस्यसध्रिः । दा ३८ ३९ ॥ अप्रत्ययानेऽश्वतौ परे । सध्यङ् । तिरस स्तिर्य्यलोपो । दा ३८ ३९ ॥ अलुप्ताः कारेऽश्वताचप्रत्ययाने परेति रसस्तिर्य्यदेशस्यात् । तिर्यङ् । तिर्यच्चौ । तिर्यच्चः । तिर्यच्चः । तिर्यच्चः । तिर्यच्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । नाश्चैः पूजायां । दा ३९ ३९ ॥ पूजार्थस्याऽश्वतेरुपधाया न स्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्ननुमा प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाः भावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्यां । प्राङ्ङ् । प्राङ्ङु । एवम्पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः । अस्मत्त्विगादिनानलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । कुङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । ययोमुक्ता ययोमुगा ययोमुचौ । ययोमुचः । व्रश्चेतिषत्वं । स्कोरिति सलोपः । जश्चत्वत्त्वं । सुवृत्सु वृत् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्सु । सुवृट्सु । महपूजायां वर्तमाने पृथक् महहृज्जगच्छतृवच्चा ॥ एते निपात्यने शतृवच्चाङ्कार्यस्यात् । उगित्वान्नुमा सान्तमहत इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते । महान् । महानौ । महानः । हेमहनामहनामपः इति बहुव्रीहिः । अंचताधित्यनुवर्तमानमन्यदर्थः । अवयवहारकश्चलोपः । समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह । अलुप्ता ॥ हता । महद्भ्यामित्यादि ॥ कार इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तव्याख्यानात् । चप्रत्ययाने किं । तिरांचनमित्यादौ माभूतातिरश्च इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्य्यदेशाभावे सस्यश्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । श्रुत्वं न स्यादिति वाच्यं । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदांतविधित्वाच्चा । नांचो । नुमैव सिद्धे प्राचः प्राचेत्यादौ नुमौभावेपिनकारः श्रवणार्थः । प्रडिति ॥

प्रकर्षेण अंचतीति पूजयतीति पूजार्थादंचेः क्तिन् ॥ प्राड्विनिः ॥ अः कुक्कुटिगिति वाक्कुक्चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः ॥ एवमिति ॥ शसादिषु प्रत्यंचः ॥ प्रत्यङ्भ्यां
अंमुमुपञ्चः अमुमुपङ्भ्यां ॥ उदंचः ॥ उदङ्भ्यामित्यादिहेये कृंचतीति कुङ् ॥ सलोप इति ॥ श्रुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ सुष्टु च श्रुतीति सुष्टु ॥ किपिग्रहिभ्येति संप्रसारणं ॥ मु
दृट्त्विति ॥ चत्वेत्यासिद्धत्वात्पूर्वः ॥ सीति वाधुट् ॥ ततश्चत्वे ॥ चांताः ॥ नित्यान्तरिति ॥ दृष्टुसेचने ॥ दृहृद्वौ ॥ अत्र गुणभावः ॥ महः कर्मणि प्रत्ययः ॥ अतएव मत्स्येते पूज्यते
समहानिति व्याचष्टे ॥ गमेऽनुजगदेशः ॥ चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययांताः ॥ एतच्च उणादिसुफुटीकरिष्यते ॥ ॐ ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः ॥ द्रलोपसूत्रादीर्घस्यातोपधायादस्य
पधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह ॥ उपधाया दीर्घः स्यादिति ॥ इह अधातो रितियोगो विभज्यते तस्मात्पर्यादनेतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधं नात्वं तस्येति कैयटादयस्तदे
तदर्शयति ॥ धातुभिन्नासंतस्य चति ॥ धात्ववयवमिन्नोयोः स्रजंतस्येत्यर्थः ॥ तेन उखासतत्पर्यं च तदस्यादिसिद्धं ॥ धातुभिन्नोयोः संतस्येति व्याख्यायां उखासतत्पर्यं

अत्वसंतस्य चाऽधातोः भदा ॥ १४ ॥ अत्वसंतस्योपधाया दीर्घस्याऽधातुभिन्नाऽसंतस्य चाऽसमुद्धौ सौपरेपरनित्यञ्चनुमत्वाधित्वावचनसाम
र्थ्यादादीर्घः ॥ ततोऽनुमाधीमान् ॥ धीमनौ ॥ धीमन्तः ॥ हे धीमन् ॥ शसादौ महदन्ता ॥ धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ॥ गोमन्तमिच्छति ॥ गोमानिवाच
रतिवाक्यजन्तात्तत्पारक्ते वन्तादाकर्तृरिद्विप ॥ उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणनियमार्थः ॥ धातोश्च दुगित्कार्यन्तर्ह्यन्वतेरेवेति तिनस्र
तध्वत् इत्यादौ न ॥ अधातो रिति तु अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुमर्थः ॥ गोमान् ॥ गोमनौ ॥ गोमन्तः ॥ इत्यादिभातेर्भवतुः ॥ भवान् ॥ भवन्तौ ॥ भवन्तः ॥ श
वन्तस्य त्वत्वं नत्वाऽभावान् दीर्घः ॥ भवतीति भवन ॥ उभे अभ्यस्तां दशपा याश्चैद्वित्वप्रकरणे ये हे विहिते ते उभे समुदितेऽभ्यस्तसंज्ञस्तः ॥

धदित्यत्र सिद्धं ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र सर्वनामस्थाने च तिसृष्वसंभुदावित्यनुवर्तते सौचेत्यतः सावित्रि च तदाह ॥ असंभुद्वै सौपर इति ॥ अत्वं त
त्वाभावादिति ॥ अतुरत्यकारानुवधस्यानुकरणच्छत्रंतस्य न भवतीत्यर्थः ॥ उभे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥ याष्ठद्वित्वेति ॥ अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रति
षेधावतिन्यासादिति भावः ॥ हेऽस्यनुवधसिद्धे उभे ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे ॥ उभे समुदिते इति ॥ अन्यथा ने निजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्या
दि उदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥ ॥

मु.
सि. जौ
दी. न
८७

नाभ्यस्ताच्छतुः। व्यवहितोपि नुमेवात्र निविध्यते। अन्ये यामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्योहानुमनस्यादिति। ददति। ददातीति ददत। दात्रो लटः। शत्रादेशः। शयः। श्रुः। श्राविति द्वित्वे।
अभ्यासस्य ह्रस्वः। अभ्यासयोरात इत्यालोपः। जस्यित्वादयः षट्। जस्यिति पृथक् पदो रतिशब्देन जसिरेव परामृश्यते। रति आदिर्येषामित्यनङ्गणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्मादेन
हाहा षट्धातवो न्ये रति। तांताः। गोपायतीति गुपकिपिविवक्षिते आयादय आर्धधातुकेवेति वैकल्पिकत्वादिहाय प्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे त्वतो लोपे यलो
पे च गोपा रतिरूपे बोध्यं। पाताः। त्यदादिषु कर्त्तृस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि। तच्चोत्रोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात्। अन्तलोचने किं। तं पश्यतीति त

नाभ्यस्ताच्छतुः १। १। ७६। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुमनस्यात्। ददत। ददत। ददतौ। ददतः। जस्यित्वादयः षट्। दा १। दा षट्धातवोऽन्ये ज
स्यिति श्वसप्तमएतेऽभ्याससंज्ञास्युः। जस्यता। जस्यद्। जस्यतौ। जस्यतः। एवञ्जाग्रतो रारि दत्ता। शासता। चकासता। दीधीवैव्योर्द्वित्वे। पि
छान्दसत्वाद्वात्ययनपरस्मैपदा दीध्यता। वैव्यता। गुया। गुवा। गुयौ। गुपः। गुवभ्यामित्यादि। त्यदादिषु दृशोऽन्तलोचने कञ्च। ३। २। ६०॥ त्यदा
दिषु प्रपदेष्वज्ञानार्थादृशोर्द्वातोः कजस्याच्चात्किन्ना। आसर्वनाम्नः। दा ३। ८१॥ सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशस्याद्गदृशवतुषु। कत्वस्याऽसि
हत्वा। इश्चेति षः। तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः। तस्य चत्वेन पक्षे कः। तादृका। तादृगा। तादृशो। तादृशः। षत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेन खकार रति।
कैयट्। हरदत्तादिमते तु चत्वाऽभावपक्षे खएव श्रूयते। नतु गः। जश्त्वं प्रतिकुत्वस्याऽसिहत्वादिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नाऽसिहत्वमिति वा
बोध्यं। वश्चेति षत्वं। जश्चत्वे। विडा। विड्। विशौ। विशः। विशः। नशेर्वा। दा २। ६३॥ नशः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदानो। नक्। नगा। नट्। नड्
नशो। नशः। नग्भ्यान् डभ्यामित्यादि॥

॥ दृशः। कर्मण्यण् तादृशदयस्तुरुद्विशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यते। अतएव अज्ञा
नार्थादृशेरिति निर्दिष्टं। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवे मं पश्यति जनाः सदवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो रज्ञानार्थादि-तितु संगच्छते।
तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीकरणवृत्तित्वात्। अकारोऽन्तादेश रति। अकारोऽन्तादेशो सति त्वतो गुणः स्यात्। नचाकारोच्चा
रणमामर्श्या दीर्घस्यादेवेति वाच्यं। अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसंगात्। विडिति। विशप्रवेशने इत्यस्मात्किं प। नशेर्वा। केचिदिह प्रलीत्यनुवर्त्य शलि

गु-
स-कौ-
दी-न-
८८

नुमविसर्जनीया इणकोरिति पंचमी निर्देशाव्यवहितस्याप्राप्तौ वचनां पृथ्वेन पूर्वस्येति। सनः सस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयो वीशरीतिविकल्पात्पक्षे सकास्तेन शब्द-
वायेमुः सस्यरुत्वं पूर्वस्य पृथ्वानत्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपरांतस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुमविसर्जनीयस्य वा।
नुमविसर्जनीयशब्दवायेऽपि। ३। ५५॥ एतेः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इणकुभ्याम्परस्य सस्यमूर्धन्यादेशस्यात्। पृथ्वेन पूर्वस्यरुत्वमापि
पिपथीः। पुपिपथीषु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वन्ना निःस्वानिःस्सो। नुमग्रहणं नुमस्थानिकाऽनुस्वरोपलक्षणार्थमिति व्या-
ख्यानात्तेनेह न। सुहितसु। पुंसु। अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। रात्स्येति सुलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षः। चिकीर्षः। रोः। सुपीति निय-
मानविसर्गः। चिकीर्षः। दमेडोऽसिद्धत्वात्सामर्थ्यादिलोपः। षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्बुत्वविसर्गः। रोः। रोषो। रोषः। पटन्ति वा रोषनरोषः। दोष्मः। दोष्मा-
शिषा। विश्वप्रवेशने। सन्नन्तोत्क्षिप्त्वा षत्वस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्नलोपः। व्रश्चेति षः। जश्चत्वचर्त्वाविविडाविविडाविविहो। विविहः-
स्कोरितिकलोपः। तडा। तडा। तस्यो। तस्यः। गोरडा। गोरडा। गोरस्यो। गोरस्यः। तस्यिरसिभ्यां एणन्ताभ्यां क्विपितुस्कोरिति न प्रवर्तते। एलोपस्य
स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितितुर्हनास्ति। तस्य रोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे धिनि निषिद्धः। तस्मात्संयोगान्नलोप एव
तक्। तगा। गोरक्। गोरग। स्कोरितिकलोपप्रतिकुत्वस्याऽसिद्धत्वात्। संयोगान्नलोपः। पिपक्। पिपग। एवमिव कृदिधक्। पिसगनौ। सुष्टये
सतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीभ्यो। सुपीष्वा। सुपीः। एवमुतुः। तस्य एण्डने। विहाना। विहंसौ। विहंसः। हेविहना। विहंसो। विहं-
सौ। विसोः सम्प्रसारणं। ६। ४। १२॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वस्यरुत्वं षत्वमाविदुषः। विदुषा। वसुस्त्विति रत्वमाविदुष्यामि-
त्यादि। सेदिज्ञाना। सेदिवांसौ। सिदिवांसः। सेदिवांसः। अन्तरङ्गोपीडागमः सम्प्रसारणविषयेन प्रवर्तते। अकृतव्यूहान्तिपरिभाषया। सेदुषः। सेदु-
षा। सिदिवांसौ। सिदिवांसः। सुहितसु। सुहितसु। सुहितसुध्वत्। ध्वत्। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्वा। एवमन॥ एयेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके नुमशब्दवायेपीत्येव त्पुक्तं सुत्रयितुं शर्ग्रहणेन
विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्योनस्त्वेति। आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदे। ॥

शप्रत्ययावयवत्वाभावात्षत्वं न भवति । न चानादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्मुम्विसर्जनीयेत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यं । तस्य स्वान्त्येण विधायक
 त्वानंगीकारः । अपदान्तस्य मूर्धन्यः इण्कोरिति वत् । नुम्विसर्जनीय इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति चिकीर्षतेः क्विप्प्रत्ययः । चिकीर्ष
 काच उपदेशः स्ति तानि ग्रहगुहोश्चेति वासन इडभावे इको इल्लितिकित्वाद्गुणभावे अस्सने गमांसनीति दीर्घः कृत इतीत्वरपरत्वं ततो द्वित्वं हलादिः शेषः कुहो
 श्चुः अद्योपः झोर्हलः आदिलोपे पदान्तात् पूर्वोपधाया इति दीर्घः । दोरिति । दाम्यतीति दोः । संयोगात्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये वहिरंगत्वेनातो लोपस्यासि
 द्वत्वं शक्यं । वहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगात्तलोपस्येव वहिरंगत्वादिति दिक् । विविडिति । विशेषः सन एकाच इतीप्तिषेधे हलन्ताच्चेति कित्वात्तगुण
 भावः । द्वित्वाभ्यासकार्यो न डिति । तस्य त्वसूतनूकरणे इत्यस्मात् क्विप्पगोरसनीति गोरका कर्मण्युपपदे वासरूपन्यायेन क्विप् । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा
 स्कोरितिकलोपः स्यादिति भावः । पिपगिति । पक्कुमिच्छति पिपक् । वक्तुमिच्छति विवेक् । दादेरिति घः । एकाचो वश इति भषभावाः । देग्धुमिच्छति दिघक् । षो
 ताः सुतूरीति । सुष्टुनोसतीति सुतूः । वित्रीति विद्वान् । विदेः शतुर्धसुः । अदादित्वाच्छपोलुक् । सार्वधातुकमपिदिति डित्वान्नोपधागुणः । उगित्वान्नुमासांतमहेत
 इति दीर्घः । संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपेन वसोः । प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याहा वस्वंतस्येति । सेदिवानिति । भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः कसुः
 लिटि धातोरिति द्वित्वं । हलादिः शेषः । अजलकहलमध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपो । वस्वेका जाह्नसामितीट् उमासांतेति दीर्घः । सेदुष इति । ननु तदनुबंधकग्रहणेनांतं दनु
 वंधकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न तु कसोः । सत्यां वसोरुकारानुबंधकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थं । उगित्वस्य स्यानि
 वृद्धत्वेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदात्तः । छान्दसत्वात् । अतएव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः । कषयस्तु प्रयु
 ज्जनौ । त्रयांमिह । त्र्ययधिजग्मुषतो तं तस्थि वासनं गरोपे कंठे इत्यादि । अत्र वदंति । छान्दसा प्रव्येतेपदवाटय इव क्वचित् भाषायां भवन्ति । मासश्चंद सीत्यस्य सामान्या
 ध्वस्यपकत्वाच्च एतत्कथंचित्तसमाधेयमिति । मुहिनिति । संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपधादीर्घः । मुहिनस्त्विति । नश्चेति सस्य वाधुदा ध्वंसत इति ध्वत् । संसतरति
 सित । ससुध्वंस अवससेने । ध्वंसगतौ चेत्याभ्यां क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । वसुसंस्तिदित्वं ॥

गु.
सि. कौ.
टी. न.
८८

पुंसोऽसुडः शतोत्सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति। विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुडि कृते समासो दातृत्वं भवदसुडः एव अकारस्य भवति। पुंसस्य तु नैतत् सिध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते सप्तमधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणे न दातृत्वं वादेशस्य प्रसंगात्। न चोक्तोदात्तत्वेऽपि स्वरो नैतत्त्वान्निवर्तयिष्यते असुडः श्रुत्यत्वात् करिष्यत इति वाच्यं। अंतरंगे स्वरकर्तव्ये वहिरंगस्यासुडो सिद्धत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु अकृतस्य ह्यपरे भाषाया अंतरंगपरिभाषापवादत्वात्परः सप्तमीपक्षोऽपि मूपपादः। एतच्च मनोरमायां स्पष्टं। पूत्र इति। यद्यप्युणादिषु पाते दुमसुन्निति वक्ष्यति। तथापि पा

पुंसोऽसुडः। १। १। ८८॥ सर्वनामस्थाने विवक्षितेऽसुडः स्यात्। उकार उच्चारणार्थः। बहुषुंसी इत्यत्र उगितश्चेति जीवर्थं कृतेन पूनो दुमसुन्निति प्रत्ययस्यो गितत्वेनैव नुमसिद्धेः। उमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुभ्यां। पुम्भिः। पुंसाः। ऋदृशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनसः। अस्य समुच्चैवाः नङ् नलोपश्च वा वाच्यः॥ हे उशनन्। हे उशना। हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हेऽनेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्टवसो। सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते। पिण्डग्रः॥ पिण्डग्लः। ग्रसुग्लसु अदने। अदस औसुलोपश्च। १। १। १००॥ अदस औकारोऽन्तादेशं स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोऽस्य साविति दस्य सः। असौ। औत्वप्रतिषेधस्माकचकस्य वा वक्तव्यस्मादुत्वञ्च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वनदभावेन प्रवर्तते॥ असुकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वम्पररूपमृद्धिः। अदसोऽसरिति मत्वौत्वे। अमू। जसश्शी। आहुणः॥

दीर्घः। पुंसिति संयोगांतलोपमो नुस्वारः। नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणं नुमविसर्जनीयेति न यत्वं। उशनेति। वशेः कनसिः ग्रहिज्येति संप्रसारणं। अस्य संवुद्धाविति। एतच्च वैचनिकं। हरदत्तादयस्त्वाहुः। सोर्धिति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन कचिदनङ् एव श्रवणस्य स्तापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्धकृतेऽदित्वसामर्थ्यादित्येते सर्वनामस्थाने चासंवुद्धाविति दीर्घ उशनेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते तथाप्यंगवृत्तपरिभाषया दीर्घो नति कृत्वा स्तापकत्वं संगच्छत इति नेषामाशयः। अनेहावेधा इति। असुश्चकरणत्रिहन् एहचविधाजो वेधचे निश्च्युत्पादनादसंतत्वेन दीर्घः। अनेहा कालः। वेधा विश्वसृष्टा। अदस औसुलोपश्च अदस इति षष्ठी। तदोऽसः सा।

८८

वित्ततः सावित्यनुवर्तते तदाह औकारांतादेशः स्यात्सौपर्यन्ति न च दस इति पंचम्येवास्तुतः परस्यसारेवौकारोविधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं मुलो
 पविधानेन न च स्वरेभेदः उदात्तेन स हैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् मैवं असकौस्त्री इत्यत्रापि प्रत्ययस्यादितीत्वप्रसंगात् असुकरिति औत्वाभावेत्यदाद्यत्वेसादु
 त्वास्त्रियांतु असुक् अमुक इत्यमुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेवा एवममुक शर्मण्यादिरपि अदकः शर्मण्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ ६ ॥ एनर्दह्ववचने ॥ पारिभाषिकस्य
 बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् न त्वत्र एकारस्य बहुवचनपरतासि अतो व्याचष्टे ॥ वक्तृर्थोक्ताविति विभक्ति कार्य
 प्रागिति ॥ त्यदादीनामरत्यादिसपादसप्ताध्यायीप्रत्ययसोसेरिति त्रैपादिके शास्त्रस्यासिद्धत्वादि ॥ कृते तु विभक्तिकार्ये सांतत्वात् उत्त्वयत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥
 पदितु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि ॥ अमू अमुमित्यादि न सिध्येत् ॥ त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेव उत्त्वमत्वयोः कृतयोः यश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धत्वं

एनर्दह्ववचने ॥ १ ॥ अदसोदात्परस्यैतर्दस्यादस्य चमोवह्वर्थोक्तौ ॥ अमी ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यमप्राक्यश्चादुत्व
 मेवा ॥ अमुमा ॥ अमू ॥ अमूना ॥ मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्ताभावः ॥ नमुने ॥ १ ॥ ३ ॥ नाभावे कर्तव्ये कृते च मुमावोनाः सिद्धस्यात् ॥ अमुना ॥ अ
 मृभ्यां ॥ ३ ॥ अमीभिः ॥ अमुष्मै ॥ अमीभ्यः ॥ अमुष्मात् ॥ अमुष्या ॥ अमुयोः ॥ १ ॥ अमीषां ॥ अमुष्मिन् ॥ अमीषु ॥ इति हलन्तोः पुल्लिङ्गाः ॥

या अतो गुण इति पररूपे अमो इत्यादि रूपं सिद्धिप्रसंगात् किं चा चर्मवस्ते चर्मवः ॥ सुष्टुवस्ते सुक् ॥ अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्द्वलद्वादि लोपे उ
 क्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षे हेय एवा ॥ अत्र वदंति सपादसप्ताध्याय्याविहितं कायं प्रतित्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति त्रिक्रियाग्रंथोक्तकार्यासिद्धिपक्षे
 मनेत्यर्थः ॥ अममित्यादि न सिध्यदिति केचित् तन्ना प्रक्रियाग्रंथोक्तेर्हि कार्ये प्रतिकार्ये कर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः ॥ शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेव फलितो
 र्गः ॥ तदुक्तं केचित्तेना यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति तथा चान्तिदेशेन कार्यप्रवर्तकत्वरूपो सिद्धधर्मः ॥
 शास्त्रेति दिश्यमानं कार्यासिद्धत्वेव फलितं ॥ एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्येरेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ शेरुत्वस्याप्रतीक्षातामनोरथसिद्धिरप्रसुहा ॥ तथा अमु
 मित्यादिति द्विरिति कार्यासिद्धिपक्षेन काव्यनुपपत्तिरिति नमुनेनेति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति ॥ अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावानस्यादिति भावः ॥

सु.
सि.को.
टी.त.

६०

नन्वेवमपि कृतेनाभावे सुपिचेति दीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिमुत्वस्यामिद्धत्वा दत्त आह। कृते चेति। एतच्च नेरत्यस्यादृत्वा लभ्यते। एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सप्तमीत्याश्रयणात्। वस्तुतस्तु तच्चेति व्याख्या नन्वर्थसन्निपतपरिभाषया सुपिचेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेति वदमुनेत्येवोच्यतां किमनेनामिद्धत्वनियेधेनेति चेत्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्थं जालोपौ प्रतिरुत्वं नामिद्धमिति वाच्यं। तत्र मूलं देवर्षीत्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्रानुनासिकस्येव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्द्विसर्गो लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशाच्चेह लिंगमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ न हो धः। इत्येव तु नोक्ताः। तस्याद्द्विसर्गमिति नन्वत्र दभ्यामिति नत्वं स्यात्। नृषस्योरिति च न स्यात्। न हो हस्येति। हो ह इत्यतोऽनुवृत्तेरलोत्पस्येत्यनेन वा हस्ये वा देश इति भावः। मूलो मूलि परस्य स्तोः संयोगोच्चारणे चेत्यतोऽलपदांतग्रहणान्यनुवर्तते। तदाह। मूलोत्पादि। मूलि परतः पदांते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदि न हो धः। ५। २। ३४॥ न हो हस्यधस्याज्मल्लिपदाने च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहं। उपानद्ग्या। उपानत्सु। उत्पूर्वात् स्निहप्रीता वित्यस्माद्वृत्तिगादिना किं निपातनात्तलोपपत्तेः। किन्ननत्वात्कुत्वेन हस्यधः। जश्च चर्त्वे। उष्मिक्। उष्मिग। उष्मिहौ। उष्मिहः। उष्मिग्यामा। उष्मिस्तु। द्यौः। दिवौ। दिवः। दुषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः। चतसृणां। किमः। कादेशे टाप। का। के। काभसर्वाणि। उपपूर्वान्न हे संपदादित्वात्किपा न हि वृत्तीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हलङ्गादिलोपेधत्वां जश्च चर्त्वे अत्रेदं बोध्यं। सुष्ठु अनङ्गा होयस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानिति पुंवदेवरूपं। केचित्तु गौरादि जीबकृत्वा स्वनङ्गा हीरत्युदाजङ्गः। तदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गीरिति। गृनिगरणे गृशब्दे इत्यस्माद्वाक्किपा अत इह तौरितीत्येपरत्वात्। रूपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। पृपालन पूरणयोः। उरोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे। चतस्र इति। इह चतुर नडु होरित्याम्न भवति। परत्वादा मंवाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनस्तस्या प्रवृत्तेः। चतसृणामिति। नतिसु चतस्रिति न दीर्घः। सर्ववदिति। तेन तुल्यमिति वतिसर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति॥

यःसौ। यत्वमिदंस्त्रियामेवपरिशेषात्। रदोयपुंसीति। पुंस्ययवचनात्। लीवेसोर्लुकात्तत्वाच्चा। एवमिति। सातो। ताः। या। ये। याः। एषा। एते। एताः। इत्यादीन्यर्थः। वागिति। वचः। किञ्च। वीत्यादिना। क्विपदीर्घः। संप्रसारणं। चाचोः। कुः। अपशब्दरति। आमो। तेर्हस्वश्चेति। हस्वश्चकारात्। क्विप। अचउपसर्गात्तदन्त्यतोनुवर्त्तनादाहातकारः। स्यादिति। इति। किन्तन्तत्वात्। कत्वं। षडङ्काः। प्राग्वदृत्त्याः॥ अन्यत्रापीति। त्वदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः। त्विडिति। त्विषदीप्ता। विन्यस्मात्। क्वि

यस्सौ। १। २। १९०॥ इदमोदस्ययस्यात्सौ। रदमोमः। रयः। त्वदाद्यत्वएदापादश्चेतिमुः। रमो। रमाः। रमां। रमे। रमाः। अनया। हलिलोपः। आभ्याम्। आभिः। अस्याः। अनयोः२। ओसां। अस्यां। आसु। अन्वादेशेत्। एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः२। अत्विगादिनासृजैः। किञ्च। अमागमश्चनियानितः। सक्। स्रगा। स्रजौ। स्रजः। स्रग्यां। स्रसु। त्वदाद्यत्वएदापास्यात्। त्याः। त्याः। एवन्तद्वयद्वएतदावाक्। वाक्। वाचौ। वाचः। वाग्यामा। वासु। अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। असृजितिदीर्घः। आपः। अपः। अपोभिः। १। ४। ४८॥ अपसकारस्याद्वादौप्रत्ययेपरो। अद्भिः। अद्भिः२। अपां। अप्सु। दिक्। दिगा। दिशो। दिशः। दिग्यामा। दिसु। त्वदादिद्वितिदशोः। क्विन्विधानादन्यत्राऽपिकृत्वहकादगादृशो। हशः। त्विडा। त्विडा। त्विषौ। त्विषः। त्विड्यां। त्विट्। त्विट्। सहजुषतेरतिसजूः। सजुषौ। सजुषः। सजूभ्यां। सजूषु। सजूषा। षत्वस्याः। सिद्धत्वात्। दुत्वं। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीभ्यां। असौ। त्वदाद्यत्वं। षौ। ओउः। शौ। उत्त्वमत्वे। अमू। अमूः। अमूमा। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यौ। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः२। अमुयोः२। अमूषां। अमूष्यां

एजश्चवर्त्तमानसृजिति। जुषीषीतिसेवनयोरित्यस्मात्। क्विप। ससजुषोरित्यस्यरुत्वं। वोरितिदीर्घः। आशिषाविति॥॥ अमूषु॥ इतिहलन्ताः। स्त्रीलिङ्गाः। आशसः। क्तावपलंरगानमित्युपधायादत्वं। शसिवसीतिषत्वं। अमाविति। अदसः। त्वदाद्यत्वंपररूपत्वं। षौ। एकादेशस्यपूर्वतत्वेनग्रहणात्। अदस। औसुलोपश्च। तदोरितिसत्वमित्येके। अन्यतुपरत्वाद्दिशेषविधेश्वपूर्वमौत्वंतद्वोवनात्तदायावित्याहुः॥ इतिहलन्ताः। स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥

दत्वमिन्द्रिः वसुसंस्थितिदत्वमनडुच्छव्यते पिप्रवर्तते। पदाधिकारस्थत्वादितिभावः। पूर्वपदस्येवेति। अन्यथा राजपूरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं य।
 स्वमोर्लुक्दत्त्वांस्वनडुत्। स्वनडुत्। स्वनडुहीश्चतुरनडुहोरित्यामास्वनडुं हि। पुनस्तद्वत्तांशेषम्युम्वत्। दिवउत्। विमलद्युअहः। अ
 नर्घत्तिनीस्विभक्तिमाश्रित्यपूर्वपदस्यैवोत्तरस्वएड स्याः। पिपदसंज्ञायाम्प्राप्तायां। उत्तरपदत्वेचाः पदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षण
 न्नाविमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं दधिसेचौ। इहषत्वनिषेधे कर्तव्येपदत्वमस्येव। चकारस्य कुत्वे तु नावाः वारी। अमूलन
 त्वान्ममुम्। वारि। चत्वारि। जलमतेतिकदेशे नाकिं। के। कानि। इहं। इमे। इमानि। अन्वादेशेन पुंसके एनद्वक्तव्यः॥ एनत्। एने। एनानि। एने
 ना। एनयोः॥ ब्रह्मा। समुद्धौ न पुंसको नानलोपो वावाच्यः॥ हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्मा। हे ब्रह्मणी। हे ब्रह्माणि। रोः सुपि। अहर्भाति। विभाषाडिश्योः। अह्री
 अहनी। अह्नानि। अहना। राहण॥ अह्नित्यस्य रुस्यात्पदान्ते। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः। अहोभ्यामित्यादौ। रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात्
 लोपे प्राप्ते। अह्नित्यावर्त्यनलोपाभावनिपात्यद्वितीयेन रुर्विधेयः। तदनस्याः पिरत्वरुत्वैर्दीर्घाण्यहानियस्मिन्दीर्घो हानिदाघः। इह हलङ्गा
 दिलोपे प्रत्ययलक्षणेनः सुपीति निषेधादृत्वाभावे रुस्तस्याः सिद्धत्वात् नानलक्षण उपधा दीर्घः। समुद्धौ तु हे दीर्घो हो निदाघः। दीर्घाहाणे॥ दी
 र्घो हाणः। दीर्घो ह्रा। दीर्घो होभ्यामादण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्वग्वि। स्वग्विणी। स्वग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्तहा। बहुवृत्तघी
 बहुवृत्ताणि। बहुपूषाणि। बहुवृत्तमाणि। असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः किनो विधानात्। विश्वसृडादौ न। सृजिदृशेरिति सूत्रे रज्जुसङ्ग्रामिति भा
 व्यप्रयोगात्। यद्वा। ब्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वाः पवादः। स्वगृत्विकृशब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वं असृक्शब्दस्तु अस्य तेरो
 णादिके नृजप्रत्यये बोध्यः। असृक्। असृगा। असृजी। असृज्जि। पदनिर्तिवा असन्। असानि। असृजा। अस्त्रा। असृग्यामा। असृग्यामि
 यासंभवं न स्यादितिभावः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः॥०॥

मू॥ उर्क। उर्ग। उर्जी। उर्ज्जि। नरानां संयोगः। वहूर्जिनमुप्रतिषेधः॥ अन्यात्पूर्वोवा अनुमा॥ वहूर्जि। वहुर्ज्जिवा। कुलानि। त्यता। त्यदा। त्या। त्यानि। तना।
तदा। तोतानि। यडा। यता। या। यानि। एतता। एतदा। एता। एतानि। अन्वादेशे तु एनता। वेभिद्यतेः कृपा। वेभिता। वेभिदा। वेभिदी। शावह्योपस्यस्थानिवत्वार
मल्लनत्वाननुमा। अजनलक्षणस्तु नूनस्वविधास्थानिवत्वाभावात्। वेभिदि। ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि। गवाक् शब्दस्य रूपाणि स्त्रीवेऽर्चा गतिभेद
तः। असंध्यवड् पूर्वस्यैर्नवाधिकशतं मतं १ स्वमसुप्पुनचषट् भादौ षडे स्युस्त्रीणि जश्शसोः चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय १ तथा हि
गामश्चतीति विग्रहाः। अत्रिगादिना क्तिना गतो नलोपः। अवड् स्फोटाय नस्येत्यवड्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्र विभावेति प्रकृतिभावे। गोअक्। गोअग्। पू
र्वरूपो। गोक्। गोग्। पूजायानस्य कुत्वेन डः। गवाङ्। गोअङ्। गोङ्। अम्पि एतान्येवनवा औडश्शी भत्वादचदत्यलोपः। गोची। पूजायान्। गवाञ्ची। गो
अञ्ची। गोञ्ची। जश्शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वाननुमा। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येवा गोचा। गवाञ्चा। गोञ्चा। गोअञ्चा। गवा
गम्याम्। गोअगम्याम्। गोगम्याम्। गवाङ्गम्याम्। गोअङ्गम्याम्। गोङ्गम्याम्। रत्यादि। सुपितु अन्नानां पक्षे। ड् लोः कुगिति कुक्। गवाङ् सु। गोअङ् सु
गोङ् सु। गवाङ् सु। गोअङ् सु। गोङ् सु। गोअङ् सु। नेचे ह चयो द्वितीया इति पक्षे। ककारस्य खकारेण षष्ममाधिक्यं शङ्कं। चत्वं स्या
सिद्धत्वात्। कुक् पक्षे तु। तस्याः सिद्धत्वाच्च श्वाभावः। पक्षे च यो द्वितीया देशाच्चीलि रूपाणि वर्धन्त एव। उत्थमे वा द्विर्वचना नुनासिकविक
ल्पनात्। रूपाण्यश्वाः सिंभूतानि पर०॥ भवन्तीति मनीषिभिः १ निर्य्यकातिरश्ची। निर्य्यञ्चि। पूजायान्। निर्य्यङ्। निर्य्यञ्ची। निर्य्यञ्चि। यक्त
यक्तती। यक्तानि। पृष्टन्ति ति धायकना। यकानि। यक्ता। यक्ता। शक्तता। शक्तती। शक्तानि। शकानि। शक्ता। शक्ता। ददत्। ददती। वानपुंसकस्य
॥१॥७८॥ अभ्यस्तात्यरोधः। तातदन्तम्यली वस्यनुमया स्यात्सर्वनामस्थाने। दरनि। ददति। तुदत्॥

एतेन सुधियां मुधः ॥ इत्यत्रान्तर्वर्तिमुपापदत्वा न्यक्षेण कलप्रसंग इत्याशं कायरास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् उत्तरपदत्वे किं । राजपुरुष इत्यादौ नलोपो
यथा स्यात् । पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । उत्तरपदस्य समासावयवरूढत्वात् । दधिसेचाविति । संचत इति सेचौ । अन्येभ्यो
पि दृश्यं त इति विधौ । धः सेचो विनिषष्ठी समासाः । उपपदसमासस्तु प्राक् सुवृत्तः समासविधानात् सेचशब्दस्य पदसंज्ञानास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात्
तानन्वेवमुपपदसमासेषत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैयटः । अनभिधानात्सापपदाद्विजभावाः । दधिसेचाविति प्रयोगाभावात् । वस्तुनस्तु पदादा
दिः पदादिरिति पश्येत् । उभयदे समासेषत्वं सुपरिहरं । अन्वादेश इति । अस्येवेदं विधीयते न त्वौट्शसादिषु फलाभावात् । स्वमोर्नपुंसकादित्यमोर्लु
कालुप्ते । पिप्रत्ययलक्षणमिह प्रवेष्टेतेव च न सामर्थ्यादित्याहुः । वस्तुनस्तु द्वितीयादौ स्थितिसूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एन । एनौ । एनानित्यादितु न्यदा
दाल्लेसिद्धं । क्लीबे अमिलुं कालुप्तत्वे यितकारोच्चारणसामर्थ्यादेन ददेशः । न चैवमेतद्धितमित्यत्राप्येन ददेशोपपत्तिः । द्वितीयाश्रितेति समासे कृते सुपोर्लुकि
द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् न च नकारोच्चारणसामर्थ्यादेन ददेश इत्युक्तमिति वाच्यं । एकपदाश्रयत्वेनांतरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन वहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तिरि
निमनोरमायां स्थिता । ब्रह्मणी इति । इह विभाषा डि-श्र्योरित्यलोपो नानसंयोगाद्वसंतादिति निषेधात् । रोमुपि । अहर्भातीति । अहन्नितिरुत्वे कृते तु हशिचेत्युत्पत्त्या ।
अहर्भातीति स्यादिति भावः । नलोपाभावं निपात्येति । अहन्नित्यत्र नकारांतरं प्रश्लिष्यन्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्येयापिरुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्यतीति ।
बोधं प्रसृतस्यापीति । पदाधिकारत्वादिति भावः । न चान्नप्रत्ययलक्षणन्यायेन अंतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वा दुत्वं स्यादेव किमनेन तदंत
विध्याश्रयत्वेनेति शंका । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः । सृजिदृशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणं । मृजेर्द्विद्विरिति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् ।
रज्जुसद्भ्यामिति । ननुभ्यां प्रत्ययोऽल्लादिरकित् भवतीति सृजिदृशोरित्यमागमः स्यात् । मैवां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपध
स्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति न द्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शंका । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृदुभ्यां । प्रसृदुभिरित्यादौ नायं दोषः प्र
सज्यते । एतच्च मृजेर्द्विद्विरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत्तद्विधौ धियः । भुवौ । भुव इत्यादावियङ् वञ्जेनेत्यानां किंतु सिषिपतुः लुलुचतुरित्या

दादेवस्यातां। सस्यं वरुगत्याधातोरे वोच्य च मानं कार्यमे यडादिकं न भवति। किंतु अंगस्योच्यमानमिति वैयम्यात्। कुत्वापवाद इति। यत्वसूत्रे स्तनमजयजेति विशिष्य
इणदिनिभाक्। असकृ शब्दस्त्विति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं। ऋजप्रत्यये बोध्य इति। यद्यप्यस्मिन्यक्षे स्वरोभिद्यते तथापि लोके स्वरस्यानादराद्देतुबाहुलकादि
एस्वरः सिध्यतीति भावः। वहूर्जीति। इंदं अंत्यादिति च वाचनिकां तथा च वार्तिकं। वहूर्जि प्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वं नु ममे के इति। भाष्ये तु अचः परोयो ह्रस्वत दंतस्
मुद्रित्वाश्चित्तप्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातां एवं च उन्नर्त्ति इत्यनुमदुर्लभः किंचा उर्दमाने क्रीडायांचा गर्हगर्हायामित्यादीनां किंवन्तानां भाष्यमते नुमानभा
वमेवेति बोध्यं। अलोपस्यस्थानिवत्वादिति।
कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहा श्रीयते। तस्य काचित् कत्वात्। कौविधिं प्रतिनस्थानि
वा हेत्यस्यैव साध्वत्रिकत्वादिति भावः। जायंते न वसौ तथा मिचन नभ्यां भिसम्भसांसंगमेष ड संख्या निन वेव सुप्यथ जसित्री एव न ह्रच्छसि। चत्वार्ये न्यवच
स्तकस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानं तु प्रतिभासिते चेन्निगदि तुष्णा एमासिकोत्रावधिरिति न रूपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्रा
चीनैरेव पंडितैः कैश्चिद्वाक्यशब्दस्येनादिना विभाव ये त्यंजनलो क ह्येन समाधानमुक्तां तदेव श्लोक ह्यं प्रकृतोपयोगादाह। गवाक शब्दस्य रूपाणि। अंच
तेर्गतानलोपः पूर्योक्तुं न त्याजेय नाह। अंची गति मे दत इति। आद्यादित्वात्तसिपूजायै गत्यर्थभेदेन असंध्यवडादिभिर्न बाधिक शतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः।
उक्तसंख्यामेवं व्यवस्थापयति। सूक्तसूनवेति। प्रत्येकमिति शेषः। एवमग्रे पिषड। त्रीणि चत्वारित्यत्रापि बोध्यं। रूपाणीति। संकलनयानवाधिक शतं रू
पाणीत्यर्थः। इह च यो सिया इति वार्तिकमना श्रित्य नवा एक शतमित्युक्तमिति बोध्यं। नदाश्रयेणे तु त्रीणिरूपाणि वर्हेत इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वा
त्। इत्यादीति। आदिशब्दानां न्यपि ज्ञेयानि। तद्यथा गवाग्मिः गोअग्मिः गोग्मिः गवाङ्मिः गोअङ्मिः गोङ्मिः अयिगोचे गवांचे गोअचे गोचे भ्यामि प्राग्वत
भ्यसि गवाभ्यः गोअभ्यः गोभ्यः गवाङ्भ्यः गोअङ्भ्यः गोङ्भ्यः सो गाचः गवांच गोअचः गोचः भ्यामिभ्यसि च प्राग्वत्। असिपंचम्येकवचनवत्। ओसि गोचो
गवांचो गोअचो गोचो आमि गोचो गवांचो गोअचो गोचो औनगाचि गवांचि गोअचि गोचि ओसि प्राग्वत्। उपितु गवाङ् स्फ। गवाङ् सु। गोअङ्
सु। गोअङ् उतिङ् सु। गोङ् सु। गवाङ् सु। गोअङ् सु। गोङ् सु। ननु याम अभ्यस्य सह्येडसिड सोरो सह्येच समानरूपत्वात् कथमिहनवाधिक शतमित्युक्तमिति

सु.
सि. कौ.
टी. त.
६३

अर्थभेदेन रूपभेदेन त्रितयतथोक्तमिति। धल्लमाधिकं शंक्यमिति। नवसुमध्ये ककारस्य नैयासिकखकारप्रत्ययरूपषट्काधिकं न शंक्यमित्यर्थः। चर्वस्या
सिद्धत्वादिता तथा च शास्त्रेष्ट्या ककारो नास्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः। तस्यासिद्धत्वादिता कुको असिद्धत्वादित्यर्थः। वर्द्धत एवेति। एवं च त्रयाणामा
धिकं समवात्सुपि द्वादशरूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकं शतं मते। ननु नवाधिकं शतमिति भावः। अश्वासिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिका पंचशती
त्यर्थः। सौनवानामस्य सप्तित्वे अष्टादश। औडि चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रिद्वित्वे सप्त। अणो प्रगृत्य इत्यनुनासिकसुनास्ति प्रगृत्य त्वान्नासि न द्वित्व
स्यानुनासिकस्य च विकल्पत इष्टदश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयापमपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः। त्रयो चतुर्णामध्ये
पूजार्थानां त्रयाणां त्रिद्वित्वे सप्त तेषां कलना नामनुनासिकं वैकल्ये चतुर्दश संकलनया अष्टाशीति। म्यामिषट्सुरूपेषु भातृवस्य द्वित्वे द्वादश तेषां द्वा
दशान्भेदपियलोभयदित्यद्वित्वे चतुर्विंशति। तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत्। संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतं। भिसिचतुर्विंशतिभात
र्यवस्य विसर्गस्य च द्वित्वात्। संकलनया षष्ठ्युत्तरं शतं। उपि चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रिद्वित्वे सप्त अनुनासिकसुनास्ति। एकारस्यानणत्वात्। संकलन
या सप्तोत्तरं षष्ठ्यधिकं शतं। म्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत्। तथैव म्यसिभातृ पूर्वस्य विसर्गयोश्च द्वित्वात्। संकलनया त्रिषष्ठ्यधिकं शतद्वयं। उ. सौ च
तुर्णामध्ये त्रिद्वित्वे सप्त तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश। संकलनया सप्तोत्तरं सप्तत्यधिकं शतद्वयं। म्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्। संक
लनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयं। इ. सा विवड्स ओस आमडि ओस इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश। चतुर्थरूपेषु मध्ये त्रिद्वित्वे सप्तानामप्येत्यस्य द्वित्वात्। डौ
तसप्तानामप्येत्यस्याणो प्रगृत्यस्यैति वैकल्ये कानुनासिकप्रवृत्तेः। संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयं। सुपिगत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षड् तेषां तुरवयः श
रतिषद्वित्वे द्वादश उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशति। संकलनया सप्तोत्तरं षष्ठ्यधिकं शतचतुष्टयं। पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां डकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश
कुकेयसु च यो द्वितीयादेशे षट्। षल्लं ड षयो द्वित्वेऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। संकलनया सप्तविंशत्यधिका पंचशतीत्यर्थः। तिरश्ची इति। भत्वादच इत्य
लोपः। अलोपे इति वचनात्त्रिंशदेशाभावः। दददिनि। पुंल्लिंगे व्ययव्युत्पादितः॥ शतेति॥ ऋदुशनेत्यनङ्॥ शतप्रत्यय इत्यर्थः॥ ॥ ॥

६३

आच्छीनयोः॥ उपग्रहणमिह विन्यस्यो जनेनाभ्यस्तच्छतुर्चीनपुंसकस्येत्यत्र इति तो नुमधा तोरित्यतो नुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापित त एवानुवर्तते वा धकाभा
न॥ शतुरवयव इति। तुरादेः शस्यांतरगत्याच्छत्रादेशाकारेण सह एकदेशे कृते अवर्णनात्परस्य शतुरिति न भवति। उभयत आश्रयणेनां तादिवदिति
वस्यमाणत्वादिति भावः। भादिना भादी तौ लटः शतये दादित्वाच्छपो लका शपश्यनोर्नित्यं। आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनि
२॥ रंभस्य हि आरंभसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्रैव विकल्प इत्याशंकोता पंचतीति। कर्तरि शपि नित्यं नुमा दीव्यतीति। दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुमा पंचतीती
व्यतीति। बहुवचने तु न पुंसकस्य लच इति नुम बोध्यं। स्विति। शोभना आपो यस्मिन् सरसीति बहु व्रीहिः। ऋक् पूरवि निसमासांते प्राप्तेन पूजनादिति निवे

आच्छीनयोर्नुमा शप॥ अवर्णनादङ्गात्परस्य शतुरवयवस्तदनस्याङ्गस्य नुमवांस्याच्छीनयोः परतः। तुरदनी। तुरदनी। तुरदनि। भाताभा
नी। भाती। भानि। पचता शपश्यनोर्नित्यं। शप॥ शपश्यनोरात्यरो यश्शतुरवयवस्तदनस्य नुमस्याच्छीनयोः परतः। पचनी। पचनि। दी
२॥ ता दीव्यती। दीव्यनि। स्ववा स्वया स्वयी। निवात्यरादपि नुमः प्राक्। असृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाप्ति। निरवकाशत्वमिति पदोक्तत्वं
। पतिपसेतुप्रकृतेतद्विरहानुमेवास्वप्ति। स्वया। अपोभिः स्या। खड्गिः। अर्त्तित्यादिना धनेरुसंरुत्वं धनुः। धनुषी। सानेति दीर्घः। नुमविमर्ज
नीयेति वत्वा धनं वि धनुषा धनुभ्यां। वस्वसुहविरादयः। पिपठिषतेः क्ति पूर्वोरिति दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अहोपस्यस्या निवत्वा
ज्जलं नलक्षणं। नस्वावधौ स्या निवत्वा। भावाद नलक्षणोऽपि नुमना। पिपठिषि। पिपठिभ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा
पयोभ्यामित्यादि। सुपमा। सुपुंसी। सुपमांसि। अदः। वेभक्ति कार्य्यं। उत्तमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुमन्तः। इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः॥

धा॥ तरुपसर्गेभ्य इति इत्यमवति। तत्रापे इति कृतसमासांतः। यनुकरणमिति वस्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति। अयमेव यस्यः प्रवृत्त इ
ति। छदिरुपधिवले ङ्ज इति सूत्रेन नारायणस्य। धनरुसिति ननेरुसि। यतो रुसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिष्टवयि यजितनिधनितपिभ्यानिदित्योणादिकेनेत्यर्थः।
धनुभ्यामिति। इह वीरुपधायादित्यादिना दीर्घो न शक्यः। रफात्तस्या धातुत्वात्। एवमिति। चक्षेः शिच्। चादुसि। चक्षुः। अर्चिश्चिहु सपीत्यादिना जुहोतेरिति सि

सु.
सि.को.
दी.त.
८५

आदिशब्देन सृष्टिर्गिरादयो ग्राह्याः। सुपुमांसीति। पुंसो असुडिति सूत्रे मुदी ति व्याचक्षणास्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसिने तस्मिन् ध्येत्। औडिचातिप्रसंगः। इतो
त्सर्वनामस्थानरस्यो नुवृत्तिर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यागश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेषु सिद्धिः। इति हलन्ताः न पुंसकलिङ्गाः॥ ॥३॥ स्वरादिनिपातम
व्ययं स्वरादयश्च निपातः इति समाहारह्रस्वः। ननु चादिष्वेव स्वरादीन्यठित्वा प्रकृतं सूत्रं परित्यज्य तद्धितश्चा सर्वेत्यादिसूत्रचतुष्टयमपि चादयोऽसत्त्व
इत्यस्मात् ऊर्ध्वकृता अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवहियतामिति चेन्नास्मिन्वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कं मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वा

स्वरादिनिपातमकं। ॥३॥ स्वरादयो निपाताश्चाऽव्ययसंज्ञास्युः। स्वराः अनात् प्रातर पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् क्रधक् ऋते युगपत्
आरात् एथक् ह्रस्वश्च सदिवा सञ्ज्ञेयायं चिरं मना कर्द्वत् जोषं नृष्मी वहिस् अवस समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नम्रहेतो रक्षा अहसा
मिचते ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना उपधा सनम् स नातेति। स अनरा अन्तरेण ज्योक् कंशं संहसा विगानाना स्मिन्स्वधा अलंबषट् औ
षट् अयत् अस्मिन् उपांशु समा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरामिथो मिथ्यस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकं प्रवाहिका आर्य्यहलं आभीष्टां
साकं सार्धं नमस् हिरुक् धिक् अथ अम् आम् प्रताम् प्रशाम् प्रतान् मामाङ् आकृतिगणेषां च वा ह अह एव एवं नूनं शम्भुत् युगपत् भू
यम् कृपत् कवित् सृपत् नेत चेत् चण केचित् यवत् तन्न ह हन माकिं मार्की नकिं नकी आकीं माङ् नन्न यावत् तावत् त्वेद्वै औषट् औ
षट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथा हि खलु किल अथ सुष्ठु स्म आदह उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदन्नं अहंयुः अस्मि सौरा
अ ओ ई उ ए ऐ औ औ पशु शुकमा यथा कथा च प्योड पाट् अङ्ग हेहै गोः अयेद्य विषु एक पदे। युत् आत्। चादिख्याकृतिगणः॥

नतेषां निपातसंज्ञानापत्तेः। चादीनां सत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञानतु सत्त्ववाचिनां। स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेय्यत इति व्यवस्थाना
पत्तेः। अथ प्राग्वीश्वर निपाताः स्वरादीनि। चादयोऽसत्त्व इति सूच्यतां तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञासेत्स्यतीति चेन्ना एवं हि ति
निपातएकाजनादिति प्रगृह्य संज्ञास्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येता सो हि स्वरादिषु किमोत्त दक्षिणराजिन्यराचवेकाचौ तद्धितौ केन्द्रभूत य एकाचः। कृतं प्रत्य

८५

याश्च संति तसिलादि सद्धित एधार्थे यत इति सूत्रस्य कृन्मकोरसंध्यसरांत इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात्। यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वय
मिह न पठितं तथापि याचापाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते॥ स्वरादीनुदाहरति। स्वरित्वादिना। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अंतरिति मध्ये। प्रातरिति
चतुर्थे। पुनरित्यप्रथमे विशेषे च। सनुतरित्यंतर्हानौ स्वराद्याः पंचरेफांताः। तेन स्वर्गान्ति प्रातरत्रेत्यादावुत्पन्नं भवति। सांतत्वे हि स्यादेव दोषः। उच्चैः समह
ति नीचैः अल्पैः। शनैः सक्रिया मांघे। ऋधक् सत्येपि। वियोगशीघ्रसामीप्यत्वावेषित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आरातदूरसमीपयोः। एथक्
मित्वा त्वस अर्ततेऽन्ति। श्वाः नागतेऽन्ति। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशा मुखे। चिरमिति बहुकाले। मना कर्तृषु तद्भावले। जोषं सुखे मो
नुच। तूष्णीमिति मौने। वहिस् अवमर्दमौवाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्पंतिके स्वयमिति आत्मने। तथ्या दृष्टेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति नि
षेधे। हेतौ विजिति निमित्ते। इहेति प्राकाशे। अहेति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्यन्ये। सामीप्यर्हजुगप्सितयोः। वत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्वि
हिते। वावति प्रत्ययः सरह गत्येता तदाह। ब्राह्मणवत्। सत्रियवत् इति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात् प्रत्ययान्तमुदाहृतं। यस्तु उपसर्गं च्छं
च्छंदसिधात्वर्थे विहितः। इह न गृह्यते। यदुद्धतो निवनो यासीत्यत्र सत्वधर्मस्य लिंगसंख्यान्वयस्य दर्शनात्। अत्र वदंति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसि
वती इति वति प्रत्ययो विपरिगण्यते। तच्च न कर्तव्यं। स्वरादिषु ठेनैव गतार्थत्वात्। स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति। सना सनत् सनात् एतेनित्य उपधेति भेदेति
रसु अंतर्होतिर्यज- एपरिभवे च। अंतरेति मध्येति नार्थे च। अंतरेणेति वर्जने। ज्योगितिकालं मूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्राथे स प्रत्यये च। कमिति वारि मूर्धनि रा
सुखे। शमिति सुखे। सहसेत्याकस्मिन् विमर्शयोः। विमे ते वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मंगले। स्वधापितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिश।
क्तिवर्णनविधेषु। वषट् वौषट् औषट् एते हविर्होत्रे अन्यदित्यन्यार्थे। अरोतिसहाया उपांश्चित्य प्रकाशे चरणरहस्ययोः। समेति सांता। विहाय सति वियदर्थे। होषेति रात्रौ। मृवा
मित्येत्येतौ वित्तं थो। मुधेति व्यर्थे। इत उर्ध्वं क्ता तो सुक् सुनः। कृन्मकोरसंध्यसरांतः। अव्ययीभावश्चेति। गणसूत्रत्रयं अष्टाध्यायीस्य त्रिसूत्रसमानार्थकमिह न पठितं चे
दपि प्राचीनगद्यापाठे तदस्तीति बोध्या वैष्यर्थं तु परित्यज्यते। पुंरित्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथ स एतौ रहः सहा र्थयोः। प्रायसिति बाहुल्या। मुहुसिति पु

मु.
सि. कौ.
टी. त.
८५

प्रवाहकमितिः शुनकाले। उर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठांतरं। आर्यहलमिति वल्गातूकारे। शकटायनसु। आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्या
हा। आभीष्टमिति योनः पुन्ये। साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमस्तनौ। हिरूक् वर्जने। धिग्निंदाभर्त्सनयोः। इत उर्ध्वंतसिलादयस्तद्धित एधाच्यर्थतः। शस्तसी
कृत्व सुच सुच आस्थालौ च्यार्थाश्चेति। प्राचीनगणपाठे स्तीति बोध्या। तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतदंतैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्त
दंताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा वल्ग्वार्था च्छस। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। तेनैकरिक्। तसिश्चेत्ययमपितसिः। क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्व सुच द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च। इण आसिरित्युणाश्चिस्त्रेण विहित आसिः। प्रत्यपूर्वविधेमात्यालच्छंदसि संपद्य कर्तरि चिः। विभाषा सातिकात्स्न्ये देवाचेत्येतदंता अपि ग्राह्या इति। अ
स शेषैः ल्ये च। आमु अंगीकारे। अण् च्छंदसि। किमेति उच्येति कासप्रत्ययादि भिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके। प्रतं नय प्रतरं यया च तं कार
यामास। प्रतामूलानौ। प्रशं न समानार्थे। प्रतान विस्तारे। ममा उ एतौ निषेधा शंकयोः। आकृतिगण इति। तेनान्ये पि ज्ञेयाः। तथा हि। कामं स्तोत्रं च प्रकाममित्यति
शरे। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात् प्रत्यक्षे। साची तिर्यगर्थे। सत्यमित्यहं गीकारे। मंसु आश्र एतौ शौघे। संवत् वर्षे। अ
वश्यं निश्चये। उषेति रात्रौ। ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्यां। भुव इत्यंतरिक्षे। इति श्रुतिगणितरसा एते शौघे। सुष्ठु प्रशंसायां। दुष्ठु निन्दे। सुपूजा
यां। कुरति कुत्सिते षडर्थयोः। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। असुमिति विनाशे। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुत्कर्षे। सुदिशु रूपक्षे
तदिकृष्णपक्ष इत्यादि। चादीनुदाहरति। चेत्यादिना। चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु वा स्याद्विकल्पोपमयोरित्यर्थेपि समुच्चये हेति प्रसिद्धौ॥
इति निष्कर्षः। एवेत्यवधारणे। अनवक्तुमौ च। एवमित्युक्तपरा मर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति योनः पुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदित्येककाले। भू
यस्य पुनरर्थे। आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेदित्यद्यर्थे। चण अ
प्रेवेदर्थे। एणुबंधसुनिपातैर्यद्यदि हंत कुविने चै च्छणिति विशेषणार्थः। समुच्चयादौ त्वननुबंधकः। कच्चिदिति प्रश्ने। यत्रेति अनवक्तुमर्थगर्हाश्च ये
षु। पावकल्पमामिनमर्थयोगेर्ह आश्चर्ये वा यत्र भक्तं दृष्टं लंथाजयेत। न हेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वा क्पारंभे च। माकिः माकी न किरिति त्र

योऽपि वर्जनेनामाङ्गनौ स्वसद्विपूक्तौ। इह पाठस्तु निर्णीतत्वाद्येनानुदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट्स्वरेण योऽपि सिद्धेः। अन्ये त्वाङ्गः। सत्त्वचन।
 नामय्यव्ययसंज्ञार्थस्वरदिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मात्तुभयत्र पाठश्चित्यप्रयोजनः। यावन्तावदेतौ साक।
 ल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये। यावत्कार्येतावत्कृतं। अत्र धौयावद्गतव्यंतावन्निष्ठा मानेयावदन्तावद्भुक्तं। अवधारणे। यावदमन्त्रं तावद्वाह्यणनामन्त्रयस्या।
 त्वं विशोषवित्तं कयोः। द्वैवित्तकै। नैरतिपाठान्तरं। रैरनेअनादरेच। रैकरोतिददातीत्यर्थः। त्वं रैकं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो
 दाने। स्वधेति प्रितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुं कृत्य हुं कृत्या। तथा हीति निदर्शने। खलु इति निषेधवाक्यालंका
 रनिश्चये पु। किलेति वार्ताया मलीके च। अथेति मंगलानन्तरं भद्रं प्रश्नकार्त्स्न्यं धिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मंगलवाचकस्य सत्त्वार्थस्य व्य
 यत्वं सिध्यति। अतएव श्रीहर्षः उदस्यक्तं भीरयशांतं कं भजांश्चतुष्कं चारुत्विषिवेदिकोदरे। यथा कुलाचारमथावनीं दृजापुं धिर्वर्गः सप्रयां वभूवता।
 अत्र हि मयं कृष्णं वभूवेत्यस्य मंगलं सप्रयनं चेत्कारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थपाठः। स्मरन्तीति पादपूरणे चा।
 दहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आदहं स्वधामन्त्रित्यत्र। उपदकारा आदिति पृथक् पदं पठन्ति। अ वंदनमिति। इह अवस्थानुपसर्ग
 त्वादच उपसर्गात् इति न भवति। अहमिति सुवंतप्रतिरूपकमहंकारः। एवं गेये केन विनीतौ वामित्युवामित्यर्थः। सुवंतप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तीति तु
 तिङन्तप्रतिरूपकं। एवं त्वामस्मि वच्मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थेतिङन्तप्रतिरूपकं। आहेत्युवाचेत्यर्थः। आसेति वभूवेत्यर्थे इत्यादिवोध्यं। अहं युसिति। अहं शु
 भमौर्युसा। यदि तु त्वाहो साविति मपर्यंतस्याहादेशे शेषलोपे च कृते निष्यन्तो यो हं शब्दस्तस्माद्युस्यत्ययः क्रियेत न हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीयस्यत्र
 वमपर्यंतस्य मादेशे सति अयुरिति स्यादिति भावः। अस्मिन्तीतिङन्तत्वे तु वहुव्रीहिसमासो यनोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधने धिस्तेपे निषेधे चा। आ
 इति वाक्यस्मरणेन। इह संबोधनं जुगुप्साविस्मयेषु। इह उदरे अहं संबोधने। पशुसम्यगर्थे। पशुमन्यमानाः। शुक्लं श्रेष्ठं। यथा कथा चेत्पनादरे। पाट्
 प्रभृतयः सप्त संबोधने। येति हिंसाप्रतिलोम्यपादपूरणेषु। पुनानार्थः। एकपदे इत्येकस्मादित्यर्थः। युतकुत्सायां। आत इति इतोपीत्यर्थः। आकृतिगण इति।

सु.
सि.कौ.
टी.न.
८६

तद्यथायत्तदिति देतौ। आहोस्विद्विकल्पोसीमसर्वतोभावे। स कं अतिशये। अनुकं वितर्के। शंवटअंतःकरणे आभिमुख्ये च। वपादपूरणे र्वार्थे चादिष्ट्ये
 न्यानेदे। चटुचाटुप्रियवाक्कोहमिति भर्त्सने। इवेतिसादृश्ये। अद्यत्वे इति रदा नीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्रस्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषपियेषां निपातस्वररु
 स्तेचादिषु। अन्येतुस्वरादिषुस्वरद्वयभाजसूभयप्रबोध्याः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः॥ नोत्पद्यत इति। किंत्वेकवचनमेवोत्प
 द्यत इति भावः। तद्धितः किं एकः। द्वौ। त्रयः। असर्वेत्यादिकिं। औपगवः। ननुपंचालः। गोदौवरणा इत्यादावतिप्रसंगः। नचलुव्योगाप्रख्यानादिति वदतां नैषांत
 दित्वांतत्वप्रगीकृतेमिति नानिप्रसंग इति वाच्यं। एवमपि पचनिकल्पं पचनिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्द्वारत्वादित्याशंकाह। परिगणनं कर्तव्यमिति। तसिलादय
 इति। पंचम्यास्तसिलिति विहितो यस्तसिलतदादयो याप्येषां शविति विहितपशुप्रत्ययपर्यंतार्थेत्यर्थः। शसुप्रभृतय इति। वहुल्यार्थोदिति विहितो यः श
 तद्धितश्चाः सर्वविभक्तिः। १५५३५॥ यस्मात्सर्द्धिभक्तिर्नोत्पद्यते सतद्धितान्तोः व्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलादयः प्राक्पाशपः॥
 असुप्रभृतयः प्राक्समासानेभ्यः। अस्मात्। कृत्वोर्थाः॥ तसिवती। नानात्राविति। तेनेह न। पंचतिकल्पम्यचनिरूपं। कृन्मेजंतः। १५५
 ३६। कृद्योमान्तएजन्तश्चतदन्तमव्ययं स्यात्। स्मरं। स्मरं। जीवसे। पिवध्वै। क्वातो सुनूकसुनः। १५५४॥ एहन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। ३
 रज्जदादयः समासान्तरात्तत्रपर्यंतः। कृत्वोर्था इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः। कृत्व सुजादयस्त्रयः॥ ॥ देतौः विसृपः॥
 तसिवती। इति। नचतसेः परिगणनं व्यर्थं शसुप्रभृतित्वादेवप्रतियोगे पंचम्यास्तसिरित्यस्यलाभादिति वाच्यं। तेनैकदिकृतसिश्चेत्येतदर्थं तथा तस्यावश्यकत्वात्तेन तुल्या
 मिति वतिः। नानात्राविति। विनजभ्यां नानात्रौ न सहेति विहितैः पचनिकल्पमिति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपोलुकस्यादिति भावः। कृन्मेजंतः। अत्रमेजंत इत्येतच्छ्रु
 तत्वात् कृत एव विशेषणं। ननु कृत् इतस्याश्रुतस्य। अन्यप्राप्रतामौ प्रतामः। लवमाचष्टे लौक्किपिणिलोपेव स्याठि वृद्धौ लौ। अत्रापि प्रसज्येतेति भावः। भवति ह्येतत्प्रत्य
 येलसणेन कृदन्तमेजंतं च श्रूयते इति तदाह। कृद्योमान्तएजन्त इति। स्मरं स्मरमिति। स्मरते राभीष्ट्येण मुलचेति एमुल। वृद्धिः। रपरत्वं नित्यवीप्सयोरिति हि
 त्वं। जीवसे इति। तुमर्थे से स नित्यसे प्रत्ययः पिवध्वै इति। तुमर्थे इत्यनेनैव शेषे प्रत्ययः पाघ्रेति पिवादेशः। येन विधिसदंतस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अंतग्रहणमौ

८६

पदेशिक प्रतिपत्त्यर्थं तेनेहना आधये। चिकीर्षत्वा लक्षण प्रतिपदेत् संनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेद मिति मनोरमायां स्थितं। एतच्च अव्ययादापसुपर
 त्वत्र अव्ययात्परसुपोलुगितियथा श्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तं। अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानेत्वाधयेदस्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्ठांतरमूल्यात्कातो सुन्कसुनः। कृत्वेति
 सम्प्रसारककर्तृकयोरित्यादिनात्का। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिलोभावलक्षणे स्थितिनादिनातो सुन्। विसपदति। सपितृदोः कसुन्॥ ॥ ॥ अव्ययीभावश्च। अव्यय
 संज्ञा स्यात्। इहलुकि मुखस्वरोपच योर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्मव्यं लुक्पदाहरणं। उपाग्नि। अव्ययादिति सुपोलुक्। मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणं। उपाग्निमुखः। प्रत्य
 ग्निमुखः। मुखं स्वागमित्युत्तरपदांतो दातत्वे प्राप्तेनाव्ययदिक् शब्देत्यादिना प्रतिषेधः। तथाच बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपदं च समास
 अव्ययीभावश्च। अधिहरि। अव्ययादापसुपः। २। ४। ८॥ अव्ययाद्विहितस्यापसुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शलायां। अथा विहितविशेष
 णान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति। तथापि न गौणे। आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्। सदेशचिञ्चुलिङ्गेषु सर्वासु च विभ
 क्तिषु। वृत्तनेषु च सर्वेषु यन् व्येति तत् व्ययमिति श्रुतिः। लिङ्गकारकसंख्याभावपरा। वृद्धिभागुरिरह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपञ्चैव हल
 नाना यथा वचानि शादिना १ वगाहः। अ वगाहः। पिधानं। अपिधानं॥ इत्यव्ययानि॥ स्त्रियां। ४। १३॥ अधिकारोऽयं समर्थानामितियावत्
 खरेणतो दातं। विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञातन्निवृत्तावुदाहरणं। उपपयः कारः। उपपयः कामः। इह अतः कृकमीति प्राप्ते सत्त्वं अनव्ययं स्येति
 पर्युदस्य तो परिगणनं किं उपागम्य धीयान्। इह सुवांमंत्रित इति परांगवद्भावेन षाष्ठमामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। परांगवद्भावेहि। अव्ययानां प्रतिषेध
 उपसंख्यातः। उपागम्य धीयानेत्यादौ माभूदिति। तथा उपाग्निकमित्यादावव्ययसर्वनाम्नानित्यकञ्चन। उपकुंभमन्यः। स्त्रित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्हि ष इत्यनेन
 तिविहितो यो मुभूतस्य ह प्रतिषेधो न उपकुंभो भूतः। इह अस्य चावितीत्वस्य प्रतिषेधो न॥ इत्वविधौ हि अव्ययस्य चावितीत्वेनेति प्रतिषेध उच्यते। दोषाभूतमहः। दिवा
 भूतारात्रिः रित्यत्र माभूदिति। स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्विहितश्चेत्यादि चतुःसूत्री व्यर्थ। तत्र हि तसिलादिस्तद्विहित एवाच्ययं तदस्यादिना च्येयं श्वेत्यंते
 न आसिप्रत्ययमौल्यदेकं वर्जयित्वा तद्विहितश्चासर्वविभक्तिरिष्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यस्य रान्तरत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः। संगृह्यते। कातो सुन्कसु

सु.
सि.कौ.
टी.न.
८७

नोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयंतुस्वरूपेणैव पठ्यत इति। अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्रागुक्तलुङ्-मुखस्वरोप-चारादित्यपरिगणनं लभ्यते। पुरासूयी-
स्यो देवतो राधेयः। पुराकूरस्य विसृपी विरपशमिन्यादिसिद्धये नलोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तो सुक्तसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यते तद-व्ययनेनैव लभ्यते इति॥ अ-
व्ययादाप्सुपः। एयसत्रियार्षेति सूत्राद्युगत्रानुवर्तत इत्याह। लुक्स्यादिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। नव्येति विविधं विकारं न-
गच्छतिसत्त्वधर्मानलिंगसंख्यादौ न गृह्णातीति यावत्। तेनात्युच्चैसौ। अत्युच्चैः सदस्यादिसिद्धं। अतिक्वांतप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाप्रका-
भावात्। नन्वेवमंधुच्चैः शब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपोलुक्दुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति। अत्युच्चैसाविति। नन्वत्यादयः क्वांताद्यर्थे द्वितीयांते-
न समस्यते। उच्चैः शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कुर्मत्वा योगान्न तस्य द्वितीयांतता। सत्यां शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि। इति विषये शक्तिमत्प्र-
धानानि क्वचित् भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः। इति मन्मथरात्रिदिति। ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयांतत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्व-
रादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथा उपसर्जने प्रसंग भवेत्तन्निवृत्त्यर्थोऽयं अन्व-
र्थसंज्ञाया वै व्यर्थोपपत्तेः। हेनूपरमस्वः मरमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह। अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि। अव्ययादापोलुग्वचनान-
र्थक्यं लिंगभावादिति वा। तर्कमेव न सिनिधायाह। आग्रहणं व्यर्थमिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणदिति पक्षगहीत्वेति बोध्यः। स-
चनस्थितः भूतमित्यत्राहणीत्यादावतिव्याप्तेः। यदि तु आमरांते सूत्रानंतरं सुपोधातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुवग्रहणमपि व्यर्थं सुपदत्यनुवृ-
त्तिसंभवादिति नव्याः। अलिंगत्वेऽप्यर्थवणप्रणवविद्यामतश्रुतिविरोधमाशंक्याह। सदृशमिति। एतेषु यन्नव्येति किं तु सदृशं एकप्रकारंतदव्ययमिति योजन-
। यस्मान्नव्येति तदव्ययं लिंगकारकेति। विभक्तिवचनशब्दो संख्याकारकपराविति भावः। यद्यप्यव्ययीभावस्स लिंगसंख्याकारकयोगोऽस्ति। तथापि वचनादव्य-
यत्वं। अव्ययविशेषकार्यो तदमाह। वष्टीति। भागुरिराचार्यः। आपृच्चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते। यथावाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये नूदाहरणमात्रमित्याहुः-
॥ वगाह इति। अदिनासाह चर्यादादिरेवाकारोलुप्यते नांत्य इति भावः॥ इत्यव्ययानि॥

अजायतः अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अच आदिर्यस्येति तु नार्थः। कृत्वीति निदेशात्। गणपाठसामर्थ्याच्च। अदिति न स्व रूपग्रहणं। संख्यायामिति लिंगात्। अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च। इह उपाप्रातिपदिकादित्यधिकारेण यज्यापो न संबध्येते। इहैव तयोर्विधेयत्वात्। अपितु प्रातिपदिकमेव। तच्चाकारेण विप्रियते विशेषणेन च तदंतत्त्वत्वात्। अजादीनामकारां तस्य चेति। सन्ने अतदतिषष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावेः। स्त्रियामिति नुधर्मप्रधाने निर्दिशदस्यास्येनाह। वाच्येयत्वं स्त्रीत्वमिति एतच्च लिंगप्रातिपदिकार्थेन प्रत्याभिप्रायेण। कां कस्माद्वैवर्तीत्याकां स्यायां सन्निधानादजादिभ्योः कारांताच्चेति बोध्यं। इको यणचोत्पन्नकस्मादेचिपर इत्याकां स्यायामिक इति यथा। वयः प्रकारः स्वार्थः। औड आगः। आडि चपः। याडपः। इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च तदविद्यातार्थप्रकारः आवि

अजायतप्राप्ताः १४ अजादीनामकारां तस्य च वाच्येयत्वं स्त्रीत्वत्वात् तत्र दोषेण पस्यात्। अजाद्युक्तिर्ज्योतीषश्च वाधनाया अजा। अतः खड्वा। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वे ह। यज्ज्योतीः। अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषुजातिलस्यणे। जीषप्राप्तः। वाला। वत्सा। होडा। मन्त्रा। निरुत्तमा। एषु वयसि प्रथमरति जीषप्राप्तः। सम्मखाजिनशणपिलेभ्यः फलात्। सम्मखला। भस्त्रफला। डाह्। वोरिति हस्तः। सदचका। एडका। नमते कथ्यः पुष्यात्। सत्यया। प्राकपुष्या। प्राक्पुष्या। शूद्राचाः महत्पूर्वाजातिः। पुंयोगे तु शूद्रा। अमहत्पूर्वा। किं। महाशूद्रा। कुब्जा। उल्लिहा। दनविशा। जेष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमेति पुंयोगेऽपि। कोकिलाजातावपि। मूलान्नजः। अमूला। ऋन्निभ्यो जीप। कत्री

युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया औड आपदत्यादाय यमेव गृह्येतडापचापो लुप्रहणं न स्यात्। न च तदत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थं। न च कुंवा उल्लिहेत्यादिषु हलंतत्वादप्राप्ते विध्यर्थे तदिति युक्त्या तथा सति कुंवा न्यादिरेव गृह्येतत्वात् जादिरतो व्याचष्टे। अजाद्युक्तिर्ज्योतीषश्चेति। खड्गति। खट्को स्यायां। अश्वप्रविलटिस्वटिकलि विशिभ्यः। क्षितान्। चेतनायां प्रवृत्तिरित्यानां कथं ल्याववस्थेति चतु। उच्यते। लोकप्रसिद्धं सनाद्यवयवसंख्या न विशेषात्मकलिंगनव्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसंगात्। तदनुबन्धे तदमित्यादौ यथायथं लिंगत्रितयनिबन्धनतायां न। हि प्रसंगश्च किंतु परिभाषिकमेवल्लिंगत्रयं। तच्च केवलान्वया। अयमर्थ इयं व्यक्तिरित्वं। स्त्विति शब्दानां सर्वत्र प्रातिवहपस। रत्वात्। तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिंस्त्रिंशे शब्दे कश्चिच्छब्दोः कश्चित्त्रिषु रतिलिङ्गानुशासनतादिभ्यो निर्लेयां कुमारवासाणादिशभ

सु
मि. कौ.
टी. ल.
८८.

व्यासलौकिकपुंस्त्वविशिष्टेशस्त्रीयेपुंस्त्वेशक्ताः लौकिकत्वस्त्रीत्वविशिष्टेशस्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथाकुमारीकुमारद्वयः प्रयोगव्यवतिष्ठेरनाकरेणुरिभ्यांस्त्री
बेभेदमरस्याप्ययमेवार्थः। नन्वेवंपशुनेतिपुंस्त्वविवक्षितमितिमीमांसकोद्वाचः कथंयोज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतयातद्विवक्षयाअकिंचित्करत्वात्। लौकिकस्यतु
लिंगस्यपशुशब्दादप्रतीतेरितिचेत्। अत्राहुः। छागोवामंत्रवर्णादितिषष्ठांन्याधिकरणन्यायेनपुंस्त्वस्यनियमोवोध्यश्चागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके
शक्तत्वादितितच्चजातित्रयमित्येके। उक्तंचहरिणतिस्त्रेजातयएवैताः। केवांचित्समवस्थिताः। अविहृद्वाविहृद्वाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः। भाष्येतुप्रकारांतरमुक्तां। सं
स्थानप्रसवोर्लिंगमास्थेयोस्वकृतांततः। संस्थानेत्यापतेर्इदस्त्रीसूतेः सपप्रसवेयुमाना। उभयोरंतरंयच्चतदभावेनपुंसकमिति। अस्यायमर्थः। संस्थानंस्त्रीसत्वरजसमो
लक्षणानांगुणनीत्येवचयः। प्रसवोर्गुणानामुपचयः। संपूपमानासूतेर्द्विजोः सपसकारस्यपकारादेशद्वयार्थः। औणादिको मसुनंप्रत्ययोहस्वश्चवाहुलकादिति
केयटः। मुडोडः। मुन्नितिमाधवः। तयोरुपचयापचययोरभावेसतियदुभयोरंतरंसदशंतन्नपुंसकां नभ्राएनपादितिनिपातनादितिभावः। तथाचुस्थितिनात्रं। पुं
सकं। अतएवाविर्भावतिरोभावयोरपिस्थितिप्रानान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकं। लिंगसर्वनामेनिसिद्धांतः। स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्चशुक्तादिशब्दवृद्धेर्मैत्रि
णिचवर्तते। स्वकृतांततइतिवैयाकरणसिद्धांतद्वयार्थः। कृतांतोयमसिद्धांतवित्यमरः। पंचाजीति। पंचानामजानांसमाहारइतिवृत्तिरुच्यते। अकारांतो
तरपदइतिस्त्रीत्वेद्विगोरेतिडीयानचात्रप्रत्ययविधौतदंतविधिविरहादेवटापोप्रवृत्तौडीवेवस्यादितिवाच्यं। अमहतपूर्वग्रहणेनअनुपसर्जनोधिकारेणजस्त्रीप्र
त्ययेषुतदंतविधित्तापनागुपप्राप्तेः सत्वात्। समासार्थसमाहारनिष्ठमिति। नन्वेजहत्स्वार्थायांचनौसमाहारोप्यजाद्यर्थएवेतिचेत्। मैवांतथापितस्यपरांतरसमभिव्याहा
रणेस्यावर्धिरंगत्वात्। टाच्चिधेस्त्वतरंगेचरितार्थत्वात्। कथंतांरपरमाजेतिचेत्। प्रागुत्पन्नस्यैवटापस्तत्रश्रवणात्। अत्यजानिरजेत्यत्रतुअदंतंप्रत्युक्तृष्टावित्यवेहिन्न
चपंचाजीत्यत्रापितथास्त्वितिवाच्यं। द्विगोरितिडीयावाधितत्वात्। चटकेति। नचात्रप्रत्ययस्यादितीकारः शंक्यः। चटकायाएरगितिलिंगादिहैवनिपातनादतदप्रवृत्तेः।
एष्वस्यपकादिषुचटकेतिपठनंनानीवावश्यकमितिनव्याः। मूषिकेति। वृश्चिकृषोः किकनित्यधिकारेमुषेदीर्घश्चेतिकिकनिदकारमध्योमूषिकशब्दः। यस्तुमूषलो
धइतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुनिभूषकशब्देमाधवेनोक्तसोनोप्ययटापः प्रत्ययस्यादितोत्वंतुविशेषः। केचित्तुकुनंतोसौअजादिगणेषाठंनप्रयुक्तेगणेतन्पाठस्यजाति

लक्षणदीपवाधनार्थत्वात्संज्ञायाश्चाज्ञातित्वात्तथाचारंनत्वादेवकुंताद्वापसिध्यतीत्याहुस्तच्चिंत्या व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् भस्त्रफलैति भस्त्रेवफलानि
 भस्त्ररतिविग्रहः क्यपेरिति एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितां या क कर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते सदृच्छां डेति सत्त्वा क्कंडेति पाठेनादर्तव्य इति ध्वनयन्
 दाहरति प्रत्यक् पुष्येति अत्र न व्यासं भस्त्रेत्यादिवचनद्वयं मूलान्न जरति वक्ष्यमाणं लपा क कर्णेत्यनेन प्राप्तस्य डी यो निषेधार्थः तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषा
 भावादिति वग्रंथकारैः पठितां न चैतावताः जाद्यंतर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यलथात्वे मानभावात् किंतु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः शूद्रा चेति शूद्रशब्दश्चापमुत्पादयति जा
 तिश्चेत्ता महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदिति हापि संवध्यते तेन महंती शूद्रा महत् शूद्रेति भवत्येवं पुंयोगेत्विति पुंयोगश्च दांपत्यरूप एवेति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोपि
 गत्यते तथा च स्मृतिः वैष्णवः शूद्रोऽसुराजान्यान्माहिष्यो यौ सतौ स्मृताविति महाशूद्रीति आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः इहा महत्पूर्वमिति विध्यं स

उगितश्चाध्यापदा उगिदन्तात्मातिपदिका तस्त्रियां डीपस्यात् भवन्ती पवन्ती शपश्यनोरिति नुमा उगिदचामिति सूत्रे च ग्रहणेन धा
 तोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यन्तेरेवेति नियन्तरे तेनेह न उवाच न किं च अनिदितामिति न लोफः पणध्वत् अश्चते सुस्या देवा प्राचीमती चो

हाशूद्रशब्दो हि समुद्भूत एवाभीरत्वजातौ वर्तते तत्रावयवस्थानार्थं कतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन दापः प्रसक्त्य भावात् न च न दंतविधिज्ञापनाय तदिति
 वाच्यं अनुपसर्जनाधिकारेणैव दंतविधिज्ञापनारिति हि अत्र न व्यासः शूद्रा चेत्यादिवचनमजाद्यत इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः कुंचेत्यादित्रयोः
 मोहत्वं तादृशको भाष्ये तु क्तानां प्रलभेता उच्येह ककुभावेत्यादिप्रयोगमुदाहृत्या दंता अपि स्वीकृताः यचाद्यचदगुपधलक्षणेन क प्रत्ययेन यथा संभवमदंत
 त्वात् पुंयोगेपीति यदा ज्येष्ठादयः पथमजाता दौ वर्तते तदा अदंतत्वात् यदा पसिद्धः यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षानदा पुंयोगलक्षणे डीष प्राप्तः सोप्यनेन बाध्यत
 इति सूचयितु मपि शब्दः मूलान्न ज नः किं शतमूला अमूलेति औपधिजातिरियाः ॥ उगितश्चा उगिच्छेदेन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः ॥
 न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शक्यः अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्री प्रत्यये नुतदंतविधिः ॥ इति ज्ञापनादुगिहर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयः

सि. १०. अगिरंतादिनि। तत्रेगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति। आद्ये उगिरंते। भवंतं महांतं चातिक्रांता अतिभवती अतिमहती इत्युदाहरणं। सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्
 टी. १. वच्छब्दस्यो गित्वव्यपदेशः। महच्छब्दस्य तु शतवद्भावात्। नचैवं व्यपदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलाभ्यां भवमहच्छब्दाभ्यां डीपनस्यादिनिवाच्यं। प्रा
 ६६ तिपदिका प्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमु गित्यदाभिधेयमिति उक्तनिषेधाप्रवृत्तैरित्याशयेनोदाहरति। भवंती इति। द्वितीयमगिरंतमुदाहरति। पचंती इ
 तिपचेर्लटः शतरि कर्तरि शय। यदितु सर्वादिगणे भवतु इति उगित्पठितः सभाते ईवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयो गिरंतस्याप्युदाहरणं भवत्येवाशत्रे
 तातु भवते ईषि शमश्यनोरिति नित्योनुमा भवती। उखास्वदित्यादि। उखायाः। स्वं सते पलेभ्यो ध्वंसते। स्वं सुध्वंसु अवस्वसने वसुस्वं स्विदिदत्वं ॥ ३० ॥ वनोरच।

वनोरचा ४१। १। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां डीपस्यात्। रश्चाऽन्नादेशः। वन्निति ड् निपक्वनिपवनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्ययग्रहणे यस्मा
 त्सविहितसुदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं तेन प्रातिपदिका विशेषणत्तदन्ताऽन्तमपिलभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनोप
 शस्तिवर्त्तव्यं॥ हशन्ताद्वातोर्विहितेऽर्धे वनतदन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकान् डीपरश्चनेत्यर्थः। ओणु अपनयने वनिपा। अहनोरित्यात्वं। अधीवावा
 राजयुध्वा। बहुव्रीह्येवा॥ बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षेडाववश्यते। पादोऽन्यतरस्यां। ४१। ८। पाच्छब्दः कृतस्य सप्तम्यदन्तात्प्रातिपदिकात्तु डी
 ववास्यात्। द्विपदं। द्विपाद॥ ॥

॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते। वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणत्तदन्तविधिरित्याशये।
 नाहा वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति। येन विधिसुदन्तस्येत्यत्र स्वरूपमिति भूत्वा त्वमिति अनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः। यदितु वन्नन्ते मेव व्यपदेशिवत्
 भावे न वन्नन्तांतमिति उच्यते तर्हि येन विधिरित्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयं। नचात्र व्यपदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्क्यः। तस्य प्रत्ययमात्र
 विधिविषयत्वात् वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वनइत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहं। सामान्यग्रहणमिति। सूत्रे वनइत्यनुबंधरहितस्य ग्रह
 णं तदनुबंधपरिभाषानोपनिष्ठत इति भावः। वनग्रहणे वन्नन्ते वन्नन्तांतं च कथं लभ्यत इत्याशंकायामाह। प्रत्ययग्रहणे इत्यादि। तेनेति। उ
 नन्तेनेत्यर्थः। तदन्तांतमपिलभ्यत इति। स्त्रियामित्याधिकारे ग्रहणं वता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते। अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः॥ अन्येत्वाहुः ॥

सूत्रे गृहीतस्य वनस्य स्यात्ति पदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वात् ग्रहणं यत्ने निनिषेधशब्देनास्तीति सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ् निपा। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति समासः। अतिधी-
 वरीति। रूधातेरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति कनिषाणुमास्थेतीत्वं भाष्ये तु ध्यायते कनिषि सप्रसारणमिति स्थितं। नस्यरे फादेशे कृतेष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादलोपोन इति
 प्राप्नोति। अनोनकारानविशेषणं नूनमवतीति श्वयुवमघोनामित्येव व्यन्यादिनां प्राप्नोति। श्रुधातो रन्येभ्यो पीत्यनेनैव वनिषगुणे कृतेरपरत्वे हशंतात्परत्वेऽपि हशंता
 हिहितत्वाभावात् ङीब्रयोरनविषधानावनोनहश इति। अयुह्वीत्युत्थायनं भाष्ये हुयन्वेत्यादौ त्वनो बहुव्रीहेरिति ङीपि निषिद्धेरेफस्याप्यप्रवृत्तेः राजयुध्वेति
 गृह्णानं बोधितवती गजजियुधिकृत इति। दुनिपा॥ बहुव्रीहौ वेति। अन्यत्वं स्यामिति योगविभागाद्विदंलभ्यतेन त्वपूर्ववचनमिति वक्ष्यते। बहुधीवरीति। वहवो
 धीवानो यस्यानन्यत्वं इति विग्रहः पक्षेऽपि वेति। डाबुभाभ्यामिति सूत्रेण तस्याच्च द्विवचने बहुधीवर्यो। बहुधीवानो। बहुधीवेति रूपत्रयं भवतीति भावः। द्विषा
 इति। द्वौ पादौ यस्याः इति बहुव्रीहौ संख्यातु पूर्वत्वेति पादशब्दस्य तत्वेऽपि भाष्ये तपादः प त्वा ॥ ३३ ॥ दावृत्तिः पूर्वस्य स्य ङीपोपवाहः॥ यद्यपि पदं व्यवसि

तादृच्छि। प्राधानी। ऋचिवाच्यायां पादत्वात् प्राप्नोति। द्विषदाभ्रका। एकपदानवष्टस्वस्यादिभ्यः। पञ्चाचतस्रः। पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि ह्या-
 नाशब्दितिषट्संज्ञास्यति नलोपः सुयस्यरेति नलोपस्यः। सिद्धत्वात् षट्स्यस्यादिभ्य इति नटाप॥ मनः ॥ ४१ ॥ ११॥ मन्तान्ता नङीप्। सीमा। सीमानै-
 भनो बहुव्रीहौ ॥ ४१ ॥ १२॥ अन्तान्ताद्वह्वीहेर्नलोपः। बहुयन्वा नौ॥

तत्रापि स्थानलक्ष्माश्चि वसुधितिकीशतपादसमानार्थः कानावत्पत्त्या लोपितेनैव द्विषदा एकपदेति रूपं सिध्यति। तथापि ऋचिवाच्यायां द्विषदी द्विषादिति प्रयोगनिवृत्तये सू-
 त्रारंभो यमावश्यकः। अस्मिदत्वादिति। पत्त्यामिह त्वोपवर्णनं कार्यं। त्वोपवर्णनं यत्नेन तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेऽज्ञतस्याः पुनरपेक्षाभावात्
 नच पञ्चमिति तं तस्य कृतायामपि संज्ञायापेक्षेत्यदंतस्य न कृतेति शङ्कः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तदसतो एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो-
 नल्लिधावित्यत्र पठ्यते तज्ज्ञानिधौ न प्रवर्तत इति। यथोद्देशपक्षेऽपि सिद्धत्वेन न स्युक्तत्वात्। नङीविति। पूर्वसूत्रान्ते ननु वर्तत इति भावः॥ ३३ ॥ अनो-
 बहुव्रीहः। तनुराजयन्त्यादि सिद्धये। अवश्यवक्तव्येन वनोनहश इत्यनेनैव प्राप्नोति। कमनेन सूत्रेण। मैवे। अन्तान्ताद्वह्वीहेर्नलोपः। डाबुभाभ्यामिति डाविधानार्थमे तत्सूत्र

उ
सि.कौ.
टी.त.
१००

स्यावश्याख्य व्यत्वात् तथा चानेन डीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो वनोर चेति योरेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति वनो न ह श इति वार्तिकमवहुव्रीह्यर्थमिति फलितं
वहुयज्वानाविति न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी। तेनान्न अनउपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥ ॥ डावुभाभ्या उभाभ्यां ग्रहणं व्यर्थं
मन्तानं तयोरनुक्त्यैव तन्तुलसिद्धेरित्येको उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथासंनिहितस्यान्नं तस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्योन
नुनिषेधोऽप्येव च न सामर्थ्यात् पर्यायः सिध्यति तत्किं मन्यतरस्यां ग्रहणेन। सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तं। अनो वहुव्रीहे डीव
स्यात्। पूर्वैव वहुव्रीहेऽपि निवृत्तं विधानमिदं क्लृप्तेभ्य इति डीपासहविकल्पार्थं अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं। अनो यो सौ विकल्पस उपधालोपिन एवेति। एवं
च वहुधीवयै वहुधीवानौ वहुधीवेत्युक्तं रूपत्रयं सिद्धमिति वहुव्रीहौ चेत्येतन्ना पूर्ववचनमिति बोध्यं। उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वाचारूपवर्त्तित्यादाव
डावुभाभ्यामन्यतरस्यां ॥ ४१ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्या एडाव वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ। दामा। दामानौ। दामे। नपुंसि दामेत्यमरः। वहुयज्वा। व
हुयज्वानौ। वहुयज्वा। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यां ॥ ४१ ॥ अन्ननाद्वहुव्रीहे रूपधालोपिनो वा डीप स्यात् ॥ पक्षोऽप्यडीप्तिवेधौ वहुरा
जी। वहुराज्यौ। वहुराजौ। वहुराजनौ ॥ ॥
॥ उपधालोपि निडीप न भवति किंतु डाप निषेधवेव भवतः। अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः।
अन्यथा वहुधीवरीत्यत्र प्रकरणंतरस्थेन अनउपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि क्लृप्तेभ्य इति प्राप्तं डीपमनुवृत्तत्वं संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनोर चेति
रेफः स न सिध्येताननु वनोर चेति सूत्रमेव डीपौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात्। किंचा उभयविधायकत्वेप्यनो वहुव्रीहेरित्यनेना डीपि निषिद्धोऽपि दुर्लभः स
न्नियोगादिति व्यत्वात्। भाष्ये तु अनो वहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अनउपधालोपिप्रदेशंतरस्थं सूत्रं डापसूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्त्वित्युक्तं
अनउपधा। वहुव्रीहेरुधसोऽपीत्यनो वहुव्रीहेग्रहणं संख्याव्यापारे डीपित्यनो डीपचानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्ननादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्तं। न
चैव पूर्वैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। असतित्यन्यतरस्यां ग्रहणे नित्यार्थे विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥

१००

प्रत्ययस्थानात्पूर्वस्याः कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं। अन्यथा एतिकाश्चरंतीत्यादावकचि। इत्वं न स्यात्। तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थाना
भावात्। न चाकच्यपि अकारांतककार एव प्रत्ययस्यो भवतु। अतो गुण इति पररूपे सत्येति का इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यं। यच्च तकीत्यादिवस्यमाणरूपासिद्धिप्रसंगादि
त्याशयेनाह। ककारादिनिवर्णनिर्देशेकारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगानु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देश रूपेण साध्य इति भावः। अपि पर इति
एतच्चाकारविशेषणं। तत्सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवयेपि भवति। ननु पुत्रकाम्यारथक्यत्वाद्दौत्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याः तद् इदाऽऽय्यः सुपः। ७। ३४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याः कारस्येकारस्यादापि परे स आप सुपः परे न चेत्। सर्विका।
कारिका। अतः किं नोका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिब्राजकानगरी। काल्कि। नन्दना। पूर्वस्य किं। परस्य माभूत्। कड
का। तपरः किं। राका। आपि किं। कारका। मामकनरकयोरुपसंख्या नः॥ मामिका। नरा न्कायतीति नरिका। न्यक्त्ययोश्च। दाक्षिणात्यिका। इह
दिशः। नयासयोः। ७। ३४५॥ यत्तदोरस्ये न स्यात्। यका। सका। यकां त कां। त्यकनश्च निषेधः॥ अधित्यका। उपत्यका। आशिषिवुनश्च न॥ जी
वका। भवका। उत्तरपदलोपेन॥ देवदेविका। देवका। क्षिपका। दीनाश्च॥ क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका। ज्योतिषि॥ अन्यत्र तारि
का। वर्णकान्तानवे। अन्यत्र वर्णिका। चर्तका। शकुनाच्चा॥ उदिचान्तवर्तिका। अष्टकापितृदेवत्ये॥ अष्टिकान्या। सूतका। पुत्रिका। वन्दारिका
ए। त्विति॥ कृत्वा॥ इहवा अइति छदः। कात्पूर्वस्याः कारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्देऽनदवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकार
स्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका। सूतकेत्यादि॥

॥ ९९ ॥ न भवति तदेतदुक्तमकारस्येकारः स्यादापि परतर इति यदि तु आपीतिककारविशेषणं स्यात्
हिरयकक्षेत्यादावतिप्रसंगव्यवहितस्यापि परत्वात् न वायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषयानि सारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। न चापीत्यस्याकारविशेषण
त्वेपितदोषतादवस्थमिति वाच्यं। अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणोचित्यर्थोभ्युपगमात्। कात्पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वविधाना
दनुवाद्यत्वमेवातरस्य ननु अनूद्यमानविशेषणत्वं। कादित्यस्य च नूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैयम्यात्

१९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००
 २०१
 २०२
 २०३
 २०४
 २०५
 २०६
 २०७
 २०८
 २०९
 २१०
 २११
 २१२
 २१३
 २१४
 २१५
 २१६
 २१७
 २१८
 २१९
 २२०
 २२१
 २२२
 २२३
 २२४
 २२५
 २२६
 २२७
 २२८
 २२९
 २३०
 २३१
 २३२
 २३३
 २३४
 २३५
 २३६
 २३७
 २३८
 २३९
 २४०
 २४१
 २४२
 २४३
 २४४
 २४५
 २४६
 २४७
 २४८
 २४९
 २५०
 २५१
 २५२
 २५३
 २५४
 २५५
 २५६
 २५७
 २५८
 २५९
 २६०
 २६१
 २६२
 २६३
 २६४
 २६५
 २६६
 २६७
 २६८
 २६९
 २७०
 २७१
 २७२
 २७३
 २७४
 २७५
 २७६
 २७७
 २७८
 २७९
 २८०
 २८१
 २८२
 २८३
 २८४
 २८५
 २८६
 २८७
 २८८
 २८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००
 ३०१
 ३०२
 ३०३
 ३०४
 ३०५
 ३०६
 ३०७
 ३०८
 ३०९
 ३१०
 ३११
 ३१२
 ३१३
 ३१४
 ३१५
 ३१६
 ३१७
 ३१८
 ३१९
 ३२०
 ३२१
 ३२२
 ३२३
 ३२४
 ३२५
 ३२६
 ३२७
 ३२८
 ३२९
 ३३०
 ३३१
 ३३२
 ३३३
 ३३४
 ३३५
 ३३६
 ३३७
 ३३८
 ३३९
 ३४०
 ३४१
 ३४२
 ३४३
 ३४४
 ३४५
 ३४६
 ३४७
 ३४८
 ३४९
 ३५०
 ३५१
 ३५२
 ३५३
 ३५४
 ३५५
 ३५६
 ३५७
 ३५८
 ३५९
 ३६०
 ३६१
 ३६२
 ३६३
 ३६४
 ३६५
 ३६६
 ३६७
 ३६८
 ३६९
 ३७०
 ३७१
 ३७२
 ३७३
 ३७४
 ३७५
 ३७६
 ३७७
 ३७८
 ३७९
 ३८०
 ३८१
 ३८२
 ३८३
 ३८४
 ३८५
 ३८६
 ३८७
 ३८८
 ३८९
 ३९०
 ३९१
 ३९२
 ३९३
 ३९४
 ३९५
 ३९६
 ३९७
 ३९८
 ३९९
 ४००
 ४०१
 ४०२
 ४०३
 ४०४
 ४०५
 ४०६
 ४०७
 ४०८
 ४०९
 ४१०
 ४११
 ४१२
 ४१३
 ४१४
 ४१५
 ४१६
 ४१७
 ४१८
 ४१९
 ४२०
 ४२१
 ४२२
 ४२३
 ४२४
 ४२५
 ४२६
 ४२७
 ४२८
 ४२९
 ४३०
 ४३१
 ४३२
 ४३३
 ४३४
 ४३५
 ४३६
 ४३७
 ४३८
 ४३९
 ४४०
 ४४१
 ४४२
 ४४३
 ४४४
 ४४५
 ४४६
 ४४७
 ४४८
 ४४९
 ४५०
 ४५१
 ४५२
 ४५३
 ४५४
 ४५५
 ४५६
 ४५७
 ४५८
 ४५९
 ४६०
 ४६१
 ४६२
 ४६३
 ४६४
 ४६५
 ४६६
 ४६७
 ४६८
 ४६९
 ४७०
 ४७१
 ४७२
 ४७३
 ४७४
 ४७५
 ४७६
 ४७७
 ४७८
 ४७९
 ४८०
 ४८१
 ४८२
 ४८३
 ४८४
 ४८५
 ४८६
 ४८७
 ४८८
 ४८९
 ४९०
 ४९१
 ४९२
 ४९३
 ४९४
 ४९५
 ४९६
 ४९७
 ४९८
 ४९९
 ५००
 ५०१
 ५०२
 ५०३
 ५०४
 ५०५
 ५०६
 ५०७
 ५०८
 ५०९
 ५१०
 ५११
 ५१२
 ५१३
 ५१४
 ५१५
 ५१६
 ५१७
 ५१८
 ५१९
 ५२०
 ५२१
 ५२२
 ५२३
 ५२४
 ५२५
 ५२६
 ५२७
 ५२८
 ५२९
 ५३०
 ५३१
 ५३२
 ५३३
 ५३४
 ५३५
 ५३६
 ५३७
 ५३८
 ५३९
 ५४०
 ५४१
 ५४२
 ५४३
 ५४४
 ५४५
 ५४६
 ५४७
 ५४८
 ५४९
 ५५०
 ५५१
 ५५२
 ५५३
 ५५४
 ५५५
 ५५६
 ५५७
 ५५८
 ५५९
 ५६०
 ५६१
 ५६२
 ५६३
 ५६४
 ५६५
 ५६६
 ५६७
 ५६८
 ५६९
 ५७०
 ५७१
 ५७२
 ५७३
 ५७४
 ५७५
 ५७६
 ५७७
 ५७८
 ५७९
 ५८०
 ५८१
 ५८२
 ५८३
 ५८४
 ५८५
 ५८६
 ५८७
 ५८८
 ५८९
 ५९०
 ५९१
 ५९२
 ५९३
 ५९४
 ५९५
 ५९६
 ५९७
 ५९८
 ५९९
 ६००
 ६०१
 ६०२
 ६०३
 ६०४
 ६०५
 ६०६
 ६०७
 ६०८
 ६०९
 ६१०
 ६११
 ६१२
 ६१३
 ६१४
 ६१५
 ६१६
 ६१७
 ६१८
 ६१९
 ६२०
 ६२१
 ६२२
 ६२३
 ६२४
 ६२५
 ६२६
 ६२७
 ६२८
 ६२९
 ६३०
 ६३१
 ६३२
 ६३३
 ६३४
 ६३५
 ६३६
 ६३७
 ६३८
 ६३९
 ६४०
 ६४१
 ६४२
 ६४३
 ६४४
 ६४५
 ६४६
 ६४७
 ६४८
 ६४९
 ६५०
 ६५१
 ६५२
 ६५३
 ६५४
 ६५५
 ६५६
 ६५७
 ६५८
 ६५९
 ६६०
 ६६१
 ६६२
 ६६३
 ६६४
 ६६५
 ६६६
 ६६७
 ६६८
 ६६९
 ६७०
 ६७१
 ६७२
 ६७३
 ६७४
 ६७५
 ६७६
 ६७७
 ६७८
 ६७९
 ६८०
 ६८१
 ६८२
 ६८३
 ६८४
 ६८५
 ६८६
 ६८७
 ६८८
 ६८९
 ६९०
 ६९१
 ६९२
 ६९३
 ६९४
 ६९५
 ६९६
 ६९७
 ६९८
 ६९९
 ७००
 ७०१
 ७०२
 ७०३
 ७०४
 ७०५
 ७०६
 ७०७
 ७०८
 ७०९
 ७१०
 ७११
 ७१२
 ७१३
 ७१४
 ७१५
 ७१६
 ७१७
 ७१८
 ७१९
 ७२०
 ७२१
 ७२२
 ७२३
 ७२४
 ७२५
 ७२६
 ७२७
 ७२८
 ७२९
 ७३०
 ७३१
 ७३२
 ७३३
 ७३४
 ७३५
 ७३६
 ७३७
 ७३८
 ७३९
 ७४०
 ७४१
 ७४२
 ७४३
 ७४४
 ७४५
 ७४६
 ७४७
 ७४८
 ७४९
 ७५०
 ७५१
 ७५२
 ७५३
 ७५४
 ७५५
 ७५६
 ७५७
 ७५८
 ७५९
 ७६०
 ७६१
 ७६२
 ७६३
 ७६४
 ७६५
 ७६६
 ७६७
 ७६८
 ७६९
 ७७०
 ७७१
 ७७२
 ७७३
 ७७४
 ७७५
 ७७६
 ७७७
 ७७८
 ७७९
 ७८०
 ७८१
 ७८२
 ७८३
 ७८४
 ७८५
 ७८६
 ७८७
 ७८८
 ७८९
 ७९०
 ७९१
 ७९२
 ७९३
 ७९४
 ७९५
 ७९६
 ७९७
 ७९८
 ७९९
 ८००
 ८०१
 ८०२
 ८०३
 ८०४
 ८०५
 ८०६
 ८०७
 ८०८
 ८०९
 ८१०
 ८११
 ८१२
 ८१३
 ८१४
 ८१५
 ८१६
 ८१७
 ८१८
 ८१९
 ८२०
 ८२१
 ८२२
 ८२३
 ८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

उदीचामातः स्थानेयकपूर्वार्थः ॥ ३४६ ॥ यकपूर्वस्य स्त्री प्रत्ययाकारस्य स्थानेयोः कारस्य कात्पूर्वस्येह्यस्यादापि परे। केण इति ह
 स्व। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किं साङ्गश्लेषे भवा। साङ्गश्लेषिका। यकेति किं। अश्विका। स्त्री प्रत्ययेति किं ॥
 शुभं यातीति शुभं याः। अज्ञाता शुभं याः॥ शुभं याः॥ धात्वेन यकोऽनुनित्यं॥ सुनायिका॥ सुपाकि का॥

धित्वा कात्परस्येवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह। परस्येवादि। कंदुकेति। कदुरन्कदुरसवति। अज्ञातादौ कः। राकेति। कदाधारार्चिकलिभ्यः कः। वाहुलकादित्सं
 ज्ञायावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न। मामेकनरकयोरिति। ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्तेवचनं। मामिकेति। ममेयं मामिका। युष्मदस्मदोर
 न्यतरस्यां खच्चेत्यन्। तव कममकावेकवचन इति ममकादेशः। आदि वृद्धिः। केवलमामकेत्यादिना संज्ञा छेदसोरेवेति नियमान्न डीया नरिकेति। कैशब्दे। आदे
 च उपदेश इत्यात्वं। आतो नुपसर्गे कः॥ आतो लोप इति चेत्प्रालोपः। टा प ईत्वं। त्यक्त्यपोश्च। उपसंख्यानमित्यनुषज्यते॥ ॥ ३४७ ॥ उदीचामाः॥ इति विकल्पापवादः।
 दक्षिणाति केति। दक्षिणात्मा दूरं दक्षिणा। दक्षिणादा च। दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणा पश्चात्पुरसस्य का किति चेत्प्रादि। वृद्धिः। टायात्तो अज्ञातार्थकः। केण इति

साहचर्यादाजंतस्यैवदक्षिणशब्दस्यग्रहणः। अन्यथासर्वनामोदतिमात्रेयंवद्वावापत्तेश्चेतिहहत्तिकेतिअव्ययात्प॥१॥
 ह्रस्वः। दापा। प्राचातुदक्षिणस्यादिशिभवेतिविगृहीता। तच्चमनोरमायादूषिता। न्यविधौ। अव्ययी। नयासयोः। प्रत्ययस्यादितिप्राप्तेनिषेधोयः। यासेतियतदोरुपलक्षणे
 मित्याशयेनाह। यत्तदोरिति। यकासकेति। यतदोरकच्। तदाद्यत्वेदापः। स्वरूपस्याविवक्षायांफलमाह। यकांतकामिति। यद्यपिनयत्त—दोरित्येवसूत्रयितुमुचितं।
 यापिसंनिधानेपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंनयासयोरित्युक्तमित्याहुः। वस्तुतस्तुनयत्तदोरित्युक्तेष्वनित्यत्वंसिध्यत्येव॥ अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वंदुर्ल
 भमिति किमनेननिषेधेनेति। त्यकनश्चनिषेधइति। ननुमृदस्तिकनितितदनुप्रक्रियालाघवायत्यक्तनितिवक्तव्येयकनित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावेसिद्धेकिमनेन
 निषेधवचनेन। मैवं। पंचभिः। पत्यकाभिः। क्रीतः पंचोपत्यकइत्यादौतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययस्यापिलुकिअकारस्यश्रवणार्थत्वात्तस्यत्यि—कनित्यक्तेहिपंचोपत्यिकइ
 तिस्त्रीप्रत्ययत्वेतुपंचोपत्यकइति। तस्मादावश्यकमेवनिषेधवचनं। मृदस्तिकनित्यत्रापिइकारोच्चारणतद्धितलुकिश्रवणार्थं। ननुप्रक्रियालाघवार्थः। अन्यथापंच
 चलुकः। प्रागेदअंतरंगत्वात्प्रत्ययस्यादिनीत्वंसिध्यत्येवेतिवाच्यं। अंतरंगानपिविधीन्वहिरंगोलुक्वाधतइतिअभ्युपगमात्। अतएवसनीस्वसतइ
 त्यादौनलोपभावः। सिध्यति। पंचभिः। खट्वाभिः। क्रीतः पंचखट्वादित्यादौदापामहएकादेशोपिनभवति। अन्यथाएकादेशस्यादिवद्वावापत्तग्रहणेनग्रहण
 व्युत्पत्तिरिति। तनुपसर्जनस्यैवप्रत्ययस्यलुकिक्तेअकारस्यश्रवणंनस्यात्। एतच्चभाष्यकैयटयोःस्यष्टांउपत्यकेति। उपाधिभ्यात्यक्तान्नाखटयोः
 आशिर्येति। अशीर्येविहितस्यवुनप्रत्ययस्यानर्त्तनमवतीतिवक्तव्यमित्यर्थः। जीवकाभवकेति। जीवताद्रवतादित्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिवुनत्स्या
 कादेशकृतेदापास्वकान्तिदेवदत्तशब्दस्वार्थिकः। अन्जादौविभाषायांयवक्रव्यइतिप्रागिवीयेषुवक्ष्यमाणत्वान्द्वितीयादचउर्ध्वस्यदत्तशब्दस्यलोपः।
 देवदत्तिकाशब्दस्यापत्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तं। तदभावेदत्तनिषेधानावचदर्शयितुं। क्षिपकादीनांचेति। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेत्यादि। क्षिपेरिगुपध
 लक्षणः। कः। एवध्रुवस्थैर्येइत्यस्मादपिका। यद्वाध्रुगतिस्थैर्येयवपचायत्वात्। कदादित्वात्तिन्वेनगुणभावेउवड्। चटभेदेने। पचाद्यच्। ततष्ठापूअज्ञाता
 दौकः। केणइतिह्रस्वः। पुनष्ठापातरतेएवुल्लअकादेशः। तस्वनेत्रकर्तानिक्चज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेधिति

सु-
मि-
न-
१०२

चैरादिकात्तण्डुलांतनुं विकारः स्नातवां अन्यत्र वर्णिकेति। ग्रंथविशेषस्य व्याख्यासोत्रकर्त्री च। वर्णकेति। वर्तयतीति वर्तका। शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः। अन्यत्र न
नित्यमेवेत्वमिति बोध्या। अष्टकेति पितरश्च ताः देवताः श्रुतिदेवताः। तदर्थं कर्मपितृदेवतां देवतां तातार्थ्ये पतुः अंतिना सल्लयस्यां सा अष्टका। इष्यश्रिभ्यांतकन।
अष्टिका न्येति। अष्टौ वरिमाणमस्याः संख्याया अतिशदेतायाः कन। सूतकेति। सूतशब्दात् स्वार्थे कन। वंदमस्यासीति मतवर्थे। शृंगवृंदाभ्यामित्याकन। देवता वाचि
वृंदारकशब्दस्य। ह्येतत्वापरेऽपि मुख्यवाचिनोः स्त्रीलिंगत्वं संभवत्येव। अत एव त्रिपुनरे इत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपि मुख्यवित्यमरेणे क्तं। उदीचां यकौ पूर्वो य
स्याः सा। अर्थः। ते स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशेन स्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इत्याह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। अत्र नयास्योरित्यतोनेति वर्त
ते। यकपूर्वस्य। प्रत्ययाकारस्य स्थाने योकारस्य स्यात् पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः। एवं स्थिते फलितमाह। इहा स्यादिति। एवमप्येत्यां। षष्ठीस्थाने यो
रित्यनेनेबलवत्सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषेणेष्टपरिभाषानोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं फलंतु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादि सिद्धिः। य
दि न तत्रैकपरिभाषोपतिष्ठेत्तदा औपगवी य इत्यादावेव वृद्धाच्छः स्यात्तनुशालीयो माली य इत्यादौ। तत्रत्याकारवृद्धेरिक् स्थानिकत्वाभावात्। तथा अतो गुण
इत्येव। परिभाषोपस्थितौ एधेपवेयजे इत्कारावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इट एत्वे कृते इक्। स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवति पंचतीत्यादौ तु
न स्यात्। तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्या। नव्यास्तु वृद्धाच्छवाचित्वाऽएटगयनादिभ्य इत्यणप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थं मृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः
पर्युते। यद्यनूद्यमानविशेषेषु परिभाषा उपतिष्ठेरनुत्तिर्हितत पुठनं व्यर्थं स्यात्। आकारवृद्धेरिक् स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावात् छस्याप्रवृत्तेः। तथा च तस्मा
देवपाठोक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थाने ग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। सोकाश्रियकेति संकाशेन निवृत्तेन गंरां संकाशं वुञ्छणादिसूत्रेण संकाशादिभ्योऽप्यः। ततो भवार्थ
धन्वयोपधाहुः। अकादेशः। सच संकाशमवस्थितमाहेति। तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्वं स्यात्। तस्मादात इत्युक्तं। अत्र वदंति। यथा यमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्य
यस्थानिकोऽपि नेति ह्यवि कलमेतत्। अकेतिसमुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्छानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यातथात्वात् तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभं या इति। अन्येभ्योऽपि
पिदृश्यत इति विच्। शुभमिति मां तो निपातः। सुनयिकेति। सुष्टु नयो यस्याः सुनयाततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सुष्टु नयः।

म्याः साभवेणा। नुमनष्टीमिति। केचिदिहस्वाशनिष्ठित्वायष्ट्याः स्थाने सो नत्वा द्यत्ययेन नमिति व्याचक्षते। प्रत्ययस्थादित्यतो नुवर्तनादाह। अत इह स्यादिति॥ ननु॥
 ननु पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादिनसिध्येदतस्तदंतविधिरवश्यक इत्याशयेनाह। तदंतविधिनैवे।
 त्वादिभ्यां गत्वादिति भावः। एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य निरुपार्थत्वं शंका निरस्तानिर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। अन्यस्यत्विति। अनुपसर्जनस्यत्वभाषितपुंस्काच्चेत्य-
 तेन सिद्धमित्यर्थः। एतदेवेति। मस्त्राज्जास्त्रानां तु सपूर्वाणामपि इत्वं भवत्येव। तत्र दापः परत्वेन सुपः परत्वाभावात् सुप इति निषेधा प्रवृत्तेरिति भावः। सपूर्वयोरि-
 नि। पूर्ववत्सहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरित्यत्र। अतर्वर्तिनीमित्यादि ननु एतदसु इति स्थिते अकचिक्कते अकचः प्रागेव वा नञ् तत्पुरुषे कृते अंतरंग-
 नतितत्परे नृत्यदाद्यत्वे प्रवृत्ते प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टा नः सुपित्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्ठापा सच आद्यसुफा पर इति भावः। अनेषकेति। अ-
 तता एषा एतान्तरका अनयका। अतो अनेषा अनेषकेति बाले किं कविग्रहोत्र बोध्यः। एवमग्रेषूत्यां स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति॥ यद्यपि हरद-
 न्त्रग्रे अत्र तस्यानश्येन स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनेतरमत इति विशेषो बोध्य इति भावः। अर्थांतरेत्विति। आत्मज्ञानिधने-
 चित्तस्यार्थानि ननेवेति। स्विकेत्यादावकचिक्कते आतःस्थानिको अकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्थादिति नित्ये त्वप्रवृत्तेः। एवं च हंसंतनौ स-
 निहितं चरंतमुनेर्मनोवन्निरिवसि कायमिति श्रीहर्षश्लोके॥ ॐ ॥ ॥

मह्येषेतिवेकस्त्वपि कर्मत्वमिति केवांचितव्याख्यानां नार्तव्यमिति भावः। वस्तुतो हं संतनाविति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगो असाधुरेवा आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्
 १०२ ननु स्वष्ट्याप्यतोऽज्ञातादौ कः केन इति हस्वः पुनश्चाप्यसूत्रेणैवेति विवक्षितनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु यास्योरिति दुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। कृतवत्त्वं निर्देश
 इति। इह अज्जतेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते तेनेह विकल्पो नाशुभोऽजोयस्याः शुभाजिका। जानातीति तः। दृगुपधेतिकः। प्रियोऽजोयस्याः सा
 भस्त्रेणाजानाद्वस्वान्नपूर्वाणामपि। ७३। ४७॥ स्वेत्यन्तं तु सषष्ठीकम्यदं। एषामतद्वास्यात्। तदन्तविधिर्नैव सिद्धेन नृपूर्वाणामपीति स्पष्टा
 धातुः। भस्त्राः। एमुपसर्जनार्थः। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धं। एषाद्या एतयोस्तस्य पूर्वयोर्नैतत्त्वं। अन्तर्धर्तनीस्त्रिभक्तिमाश्रित्याः सुपदतिनिषे
 धातुः। अनेषका। परमेषका। अहके। परमहके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थः॥ इह हि। आतःस्थाने इत्यनुवृत्तौ। स्वशब्दस्यो तो विशेषणं
 न तु द्वेषयोः सम्भवात्। नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजहः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनो भूत
 ७४। प्रत्ययान्तत्वाद्वास्तुदाहरणं। एवञ्चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवेत्। निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रिका। एषका। एषिका। कृतव
 ७५। निर्देशान्नेह विकल्पोऽतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। जका। जिका। द्विके। द्वकोनि स्विका। निःस्वका॥ अभाषितपुंस्काच्चा ७३। ४८॥ एतस्मादि
 हितस्यातःस्थाने इतद्वास्यात्। गङ्गाका। गङ्गिकाः। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यं। अज्ञाताभस्वदा। अखद्विका। शेषिकेकपितु विकल्प
 ७६। आदाचार्याणां ७३। ४८॥ पूर्वसूत्रविषये आदास्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्। शुभिका। अनुपसर्जनानां ४१। १४॥ अधिकारोऽयं। यूनस्ति
 रित्यभिप्रायः॥ अयमेव स्त्री प्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति॥ ॥ १॥ प्रियञ्जिकेति निःस्वकेति। स्वस्याः निष्कातेति विग्रहो न त्विह स्विकस्याः

निष्कातेति तथात्वेऽप्युपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्। आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्रविषयत्वात्। अभाषितं। एतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिङ्गादि
 न्यर्थः। विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। ततो विहितस्य नित्यमिति। अविद्यमानस्वद्वयस्याः सा अखद्वेत्यत्र शेषादिभावेति समासोत्पत्त्य

कपोवकल्पिकत्वात्कबमावपक्षेगोस्वियोरित्युपसर्जनहस्वकृतेपुनरखद्वाशब्दाद्वापितपुंस्काट्टापिसेत्यज्ञातादौकप्रत्ययेकेणरतिहस्वेऽस्यविकल्पस्याप्रवृत्तेःप्रत्ययस्यादित्युत्सर्गएवप्रवर्तते।परविशेषणत्वेत्ययविकल्पःस्यादेवेतिभावः।वहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणंतेनअतिखट्टिकेत्यादावपिनित्यमेवाविकल्पएवेतिअखट्टेतिवहुव्रीहौनसस्वदासइतिस्थितेसुपोधात्वितिशोर्लुक्पुमर्जनहस्वत्वंवाधित्वाशेषाद्विभावेतिसमासांतेकपिपरत्वात्कृतेस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावाद्द्वयसर्जनहस्वोत्प्रवर्ततेकिंतुकेणरतिहस्वस्यनकपिआपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्प्रत्ययस्यैवसमाधितपुंस्काच्चेति कल्पः प्रवर्ततेतत्रहिखद्वाशब्दात्परस्यदोभाषितपुंस्काद्विहितत्वादितिभावः॥इत्याभावपक्षेत्वखट्टिकेत्येतदपुंस्तरं।अधिकारोयमिति॥स्वरितत्वप्रतिज्ञानादितिभावःअभिव्याप्येति

डाणजद्वयसजद्वयजमात्रचतयपठकठजकञ्कारपः॥४॥१५॥अनुपसर्जनंयट्टिदादितदन्तंयददन्तम्यातिपदिकन्ततःस्त्रीयांङीगताकुरुचरी।असर्जनत्वान्नेह।वहकुरुचरी।नददन्ती।वक्ष्यमाणेत्यत्रटित्वादुगित्वाच्चेडीपप्राप्तः।यासुटोडित्वेनलाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानामितिज्ञापनान्नभवति।अश्शनचश्चित्वेनक्वचिदनुबन्धकार्येप्यनल्लिधावितिनिषेधज्ञापनाद्वा।सौपर्ण्यीरेन्द्री।ओत्ती।ऊरुद्वयसी।ऊरुद्वी।ऊरुमात्री।उच्चतयी।आशिकी।लावणिकी।यादशी।इत्तरी।ताच्छीलिकेलेऽपि।चौरी।नञ्स्त्रीककृत्स्वुत्स्वरुणतलुनानामुपसंख्यानां॥स्त्रीणी।पौस्त्री।शाक्तीकी।आढ्यङ्कुरणी।तरुणी।तलुनी॥

अतएववहुव्रीहेशब्देत्यत्रयूनस्तिरितिप्रवर्तते इतिप्राञ्चः।नचात्रनलोपस्यासिद्धत्वान्नांतलक्षणेडीपस्यात् इतिशंकां नलोपः सुपस्वरेतिनियमेनडीपंप्रत्यसिद्धत्वामात्रादिर्नकी।अत्रेत्तत्परत्वेचापरादिविधौप्रतिषेधइतिप्रत्ययलक्षणनिषेधेनअंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपरत्वाभावानलोपस्याप्रसक्त्याडीपस्यादेवपरत्वनिवहुव्रीहेरितिनिषेधान्जीवभावेडात्रिषेधाविहभवत्तद्व्याहः।अयमेवेति।अनुपसर्जनाधिकारएवेत्यर्थः॥॥॥॥ट्टिडाणजट्टिडादयःप्रत्ययास्तैस्सदंतंगृह्यतेतच्चानुवर्तस्यस्यप्रातिपदिकस्यविशेषणं।अताधनइतिसत्रादनुवर्तमानमप्यतद्व्येतत्प्रातिपदिकविशेषणंअताचसदंतविधिर्तोव्याचष्टेयट्टिदादितदंतंयददंतंप्रातिपदिकमिन्नदददेवट्टित्यादौप्रत्ययस्यैवटित्वमितिट्टितंतंप्रातिपदिकमितिआख्यानांसंगच्छतएवा।सन्धयीसत्रतुप्रत्ययस्यटित्वाभावेपिधतोष्टित्वस्याचरितार्थत्वात्समुदाय

सु
सि-बौ
की-त
९०५

स्यादेव उच्यते इति वक्ष्यति। अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः। विदितं तु प्रत्ययो प्रत्ययसाधारणं। तेन विदितं तु प्रातिपदिकं ढादयंतं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः। विदितं तु प्रातिपदिकं कस्य
 क्वचित्प्रत्ययवृत्तं क्वचित्स्वतः क्वचित्प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति। द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति। त्रिचार्ज
 दिषुटितोः स्येपाणुत्स्वत एव विदितं तृतीयं तु धेट्टित्वात् सूनंधयीति कुरुदेने उदाहरीष्यतीत्याहुः। कुरुचरीति। कुरुषुचरतीत्यधिकरणे पपदेचरेषु रनिकर्तारिः। उ
 पसर्जनत्वात् हेति। वक्ष्यते कुरुचराः यस्यां सावहु कुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च विदितं स्योपसर्जनत्वाद्धीनेत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। ब्रूजोलटिल
 टः सहेति शानच। ब्रूजोवचिरिति वक्ष्यते सः। वचपरिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि बालटं शानच। स्यतासीति स्यः। कुत्वपत्वे आने मुगिति मुगाटित्वा दुगित्वाच्चेति। स्या
 निवद्वावेनेत्यर्थः। न चाल्लिधित्वात् कथमिह स्यानिवद्वाव इति शंका। न ल्यपीति ज्ञापकादनुबंधकार्ये न ल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अतएव रमायां मिथ्या दो
 ३ चातडे रामि कृते स्यानिवत्भावेनामोडित्वाद्याऽप इति याडागमः सिध्यति। ज्ञापकान्भवतीति। लिङादेशपरस्मैपदानां स्यानिवद्वावेनैव डित्वलाभात्तदागम
 ययासुः। डित्वेऽर्थे स्याश्रया नुबंधकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः। पिच्छडित्वेऽर्थे स्यादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिवादिष्वौपदेशिकेन पित्वेना
 नित्वात् डित्वेऽर्थे स्यात्सुडोडित्वस्य वैयर्थ्याभावात् न तत्ज्ञापयतीति शंका मानं प्रत्याहा श्रः शानचः शित्वेनेत्यादि। सौपर्ण्येति। कदूश्च वै सुपर्णरिति श्रुतिः। सुपर्
 णी शब्दरूपस्यैव स्त्रीभ्योऽहं। आयनेयोत्येयादेशः। नन्वत्रनिरनुबंधपरिभाषया शिलायाढः यश्च तत्र साधुरित्यधिकारे सभायायः षष्ठं दसीति विहितस्योरेव द्योय
 हरेण न भवितव्यं न तु ढकः सत्यशिला। यादस्य स्वभावान्पुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियां संभवात्। सभायाढस्य च सभेय इति स्त्रियां षष्ठं दसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबंधस्या
 संभवाद्गम्यासानुबंधको गृह्यतेति। इन्द्रो देवता अस्याः साऽस्य देवतेत्येता इन्द्रस्येयमिति वाविग्रहस्तस्येदमित्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य
 प्रवृत्त्यभावेऽपि अस्मत्प्रातिपदिकविशेषणत्वं तदंतात्तमपि गृह्यत इति कुंभकारशब्दात्तृतीयस्यादेव। असुवाकारशब्दादेव तृतीया तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येवान च का
 रशब्दाद्धीयितदंतात्स्त्रीभ्योऽगिति ढकप्रत्यये कौंभकारे यो न सिध्येदिति वाच्यं अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचित् ढ
 किं कुंभकारे य इति रूपस्यादिति शंका। समर्थः। पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थं तद्वितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण्यो।

कारसदतादिजिवाख्यानां चेहः। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽणश्चूयमाणस्स उपसर्जनं यस्तु प्रधानोऽध्ये त्रण प्रोक्ता ह्युगिति
सलुमः। वर्णप्राधान्यान् प्रत्ययलक्षणमत एवैवभवतीति स्थितं। नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थं अनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्येपि दायातकथमेना।
स्यतदंतविधिज्ञापकतेति चेदत्राहुः। स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति। औत्सीति। उत्सेभवा
उत्सादिभ्योऽत्र नन्वेनेवसिद्धेशाङ्गैरवाद्यज इत्यत्रात्र ग्रहणं व्यर्थं। अत्र तस्याद्युदात्तत्वेन डीपडीनोः स्वरविशेषाभावात्। मैवं। उत्स स्यापत्यंस्त्री औत्सीत्य
वेऽत्र तल्लक्षणं डीपं वाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणेऽपि प्राप्ते तद्वाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात्। नचैवंशाङ्गैरवाद्यज इति डीनासिद्धमिदं रूपमित्यत्र ग्रहणमिदं
नकर्तव्यमिति वाच्यं। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथा शाङ्गैरवस्यस्त्री शाङ्गैरवी औत्सस्यस्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेपि परत्वाङ्गीनस्याननुडीषा दृष्यते तु पुंयोगेऽपि वात
स्मात्तद्वाधर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणद्रवाद्यर्थेऽपि विहाय जग्रहणमावश्यकमेवेति दिक्। उरु ह्यसीत्यादि। उर प्रमाणमस्याः सा। प्रमाणे ह्यस च दघ्नमा
त्रचः। त्रनलोकेनिसंज्ञान्निति वद्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते तदा दघ्नमात्रजग्रहणमिहाकर्तुं शक्यं। पंचतयीति। पंच अवयवा अस्याः सं
ख्याया अवयवेतप्यपि आक्षेपीति। तेन दीव्यमौतिठका लावणिकीति। लवणं पण्यमस्याः। लवणं दुत्र। ठकठत्रो मेदेनोपादानं ठनिवृत्त्यर्थं। तेनेहनदं डोः स्यस्याः दं
डिका। अतदनीतिठन। अतएव त्रि इमे विमंडीया काशिपुमवा काशिका। काश्यादिभ्यश्च त्रिठौ। यादृशीति। त्यदादिषु दृश इति कत्र। आसर्वनाम्न इत्याकारा इत्वसि
ति। एतितच्छीला। दणनश्चिह्नार्तिभ्यः करप ह्रस्वस्यपितिकृति तुक्। करपोन्यतरानुबंधोपादानं स्पष्टार्थं। एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः। विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्व
रपादतिभारविः। तत्रस्थेऽभासेति वरचार्द्वरीति। तुत्रेधापुंयोगलक्षणेऽपि यतोदात्तमेकं। ईच्चोपधाया इत्यनुवृत्तौ अश्रोतेराशु कर्मणि वरडित्यौ लटिके वरटित्वा
ङीपिमध्योदात्तमपरां ईशः। ऊनिपिवनिपिवाङीत्रयोराद्युदात्तमन्यभाताच्छीलि केति। अयंभावः। शीलं छत्रादिभ्योऽण इति योऽणस्मिन्नणकार्यमवति कर्मस्माच्छील्य
इति ज्ञापकात्। तत्र हि अनित्येण विहितं प्रकृतिभावं वाधितुं लोकेनियतं यदितुण प्रत्यये अणकार्यं न स्यात्। तर्हि किं तेन ताच्छीलिके एव अणकार्यं ज्ञापना
न्नेह दं डं ग्रहणमस्यांकीडायां दाडा। तदस्याप्रहरणमिति। छत्रादिभ्योऽणित्येव सूत्रमनुकिमनया कसृष्ट्येति तु वदवः। चैरीति। तुराशीलमस्याः। नत्रस्त्रज

मु.
सि. को.
टी. न.
२५

स्विकृतात्वं तस्य न ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य करपूर्य्यनामिति पठितं। तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति। स्वैली। पौंसीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ् सूत्रौ। शक्ति
कीति। शक्तिः प्रहरणमस्याः शक्तियस्योरीकका। आद्यं करण्यते। अनाद्यः आद्यः क्रियते अनयेत्यर्थे। आद्यसुभगेत्यादिना कृत्ः ख्युना युवोरित्यनादेशः। अरुद्धि
षदिति मुमातरुण्णिलुनीति। तरुणतलुनयोगैरादिषु णात् डीपडीयोः पर्यायो बोध्यः। स्वरे विशेषः कृद्वद्वारिभ्य उरं न। त्रोरश्चलोवेति। तरुणतलुनयोरुत्तरप्रत्ययांत
त्वेन निवृत्ताद्युदात्तता। सैव डीपिडीपित्यंतौदात्ततेति॥ ३३ ॥ यजश्चै। योगविभागउत्तरार्थः। प्राचांष्फ नद्धित इत्यत्र न एवानुवृत्तिर्यथास्यात्। हलसुद्धितस्याहलउ
तिपंचमी। यस्येति चेति सूत्रे देती इत्यनुवर्तते। न सुद्धित इत्यत सुद्धित इति नानुवर्तते। आपत्यस्य चेतुत्तरं सूत्रे पुन सुद्धितग्रहणत्वाह। हलउत्तरस्येत्यादि। नद्धि
त इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात्। संकाशयुक्तः। कापित्यक्तः। संकाशादिभ्योऽण्यः। ततो धन्वयोपधादिति वृत्तः। उपधाभूतस्येति। सूर्यनिव्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते।
यजश्च। ४। ११६। यजनात्स्वियां डीप्यात्। अकारलोपेकृते। हलसुद्धितस्याह। ४। ११७। हलउत्तरस्यतद्धितयुक्तस्योपधाभूतस्या।
नपस्यासीति। गार्गी। अनपत्याधिकारस्यान् डीपा हीपे भवा द्वेप्या। अधिकारग्रहणत्वे ह देवस्याऽपत्यनैव्या। देवाद्यजनावि
तेहियत्राग्दीप्यतीयो नत्वपत्याधिकारपठितः॥ प्राचांष्फ सुद्धितः। ४। ११७। यजनात्स्वोवास्यात्स्वियांसचतेद्धितः॥ ॥
निभावः। ननु यस्येति च नियजो अकारलोपेकृतेयकारस्य ईकारपरत्वमस्त्वेव किमुपधाग्रहणं नृत्त्या। नच अलोपस्य स्थानिवद्भावाः। यलोपेतन्निषेधात्। अत्राहुः। यलोपेकृते
व्यज्जलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा दुपधाग्रहणं नृत्तिरभ्युपगंतव्येति। अयेत्वाहुः। सूत्रारंभसामर्थ्यादलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र सतिः। ए
वं च सूर्यतिव्येति सूत्रेषुपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यं मुक्तयुक्तेरिति। गार्गीति। गोत्रप्रत्ययांतस्य जातित्वेपि यो - पधत्वा दजजातेरिति डीप्यन भवति। तथा च आद्युदात्तमेवंदं
अनपत्याधिकारेति। यद्यपि। अपत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरंतत्। तादृशश्च गार्गीदियजेवनतु देवाद्यजातस्य अपत्याधिकारात्॥ १५
प्रागेव पाठ्यता। अतएव भाष्यकृता यजश्चेत्यत्र कञ् कृत्तारयोऽनञ्चेति गार्गीदिभ्यो यजित्यत्राज्यं न इति च अकारप्रक्षिष्टः। एवं यजयोश्चेति सूत्रेपि यस्मादिभ्यो गोत्रे अय
जोश्चेत्यकारः प्रक्षिष्टः। एतच्च मनोरमाग्रंथानुरोधेवोक्तं। नव्यासु अधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव हीपे भवा द्वेप्येति रूपसिद्धेः। नच देवस्यापत्यं स्त्रीदे॥

व्येतिरुपासिद्धिः शंका॥ अत्र ज्ञेति भाष्यकारेण निष्कर्षादिति॥ न हि देवाद्यत्रावित्यत्रा यत्रेत्यकारः प्रश्निष्ठं शब्देन किंच अधिककारग्रहणे अभिजितोऽयं स्त्रीत्यलं तान् स्वाद्ये
 अभिजिह्विरभूदित्यादिना यत्रिआभिजितीति रूपं न सिध्येत् श्रुमदलोयत्रित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकारेण न्यायाहर्डीयसंभवादित्याहुः॥ स्यादेतत् अकारप्रश्लिष्यगर्भादिभ्यो
 त्रिकृते गार्ग्येति रूपं न सिध्येत्तमेव॥ वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता अकारप्रश्लेषेकृते पितस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिति सिद्धेः॥ एवं च कर्पय्युनामिति पाठः कर्पय
 त्रिज्ज्ञेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव॥ प्राचांष्फतद्वितः॥ तद्वितग्रहणं ष्फप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन विद्गौरेति डीष् सिध्यति॥ ननु प्रातिपदिकसंज्ञा विनापि
 स्त्रौत्कृतेण सामर्थ्यादेव डीष्मविष्यतिकिमेनेन तद्वितग्रहेणेना न च यत्र ते यस्येति चेति लोकार्थं न हिति वाच्यां सवर्णदीर्घेण पिरूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात्॥ एवं त

सः प्रत्ययस्या॥ १३६॥ प्रत्ययस्यादिः षडित्यात् आ यनेयोनीयियः फटस्वच्छाभ्यन्यादीनां॥ १३७॥ प्रत्ययादिभूतानां भूतानां क्रमादाय न्या
 स्य आदेशस्य स्यादिति तान्त्वात् प्रातिपदिकत्वं॥ पितृत्वसामर्थ्यात् ष्फेणेनैऽपि स्त्रीत्वे विद्गौरेति वक्ष्यमाणे डीष् गार्ग्येयणी॥ सर्वत्र लोहितादिकतने
 भ्यः॥ १३८॥ लोहितादिभ्यः कतशब्दानैभ्यो यत्रनेभ्यो नित्यं ष्फस्यात् लोहित्यायनी॥ कात्यायनी॥ कौरव्यमाण्डुकाभ्याञ्च॥ १३९॥ आभ्यां ष्फस्या
 त्॥ क्रमेण टापडीषोरपञ्चदशकुन्दादिभ्यो एयः॥ कौरव्यायनी॥ ढकुचमण्डुकादित्यण॥ माण्डुकायनी॥ आसुरे रूपसंख्यानं॥ आसुरायणी॥

हि तद्वितग्रहणं रञ्चतादं पिच्छचित्को भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरे रूपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति॥ ॥ ॥ षः प्रत्ययस्या आदिर्त्रिदुडवरत्यत आदिरित्यनुव
 त्तं ज्ञरत्यभिप्रेत्याह॥ प्रत्ययस्यादिरिति प्रत्ययस्य किं॥ योडश षषउत्त्वमिदं च उपदेशस्योपपत्तौ॥ एतच्च कौस्तुभे स्थितं आदिः किं॥ अविषः॥ महिषः॥ अविमत्योऽष्टिषः॥ न च त्र
 प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञानभविष्यतिरित्वादेन त्रिज्ज्ञेति रूपसिद्धेः॥ न च पसेडीष्यंतोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यां॥ अनुरात्रस्य च यत्रोदात्तलोपरत्युदा
 त्रनिवृत्तिरेणचितः परस्य डीयोप्युदात्तत्वात् अत्राहुः॥ निनिगमनाभावेन पदेरकारस्यापि श्रवणं स्यात्॥ तथा च पितृत्वान्डीष्यविदीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात्॥ अत्र षकारस्ये
 त्वेण भवसुमाकदाचित् ढकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणं नुवृत्तिरिति॥ आयने॥ आयनी नोर्नकारस्येत्वं॥ फिनो निनकरणसामर्थ्यात्॥ फकारादिषकार उच्चा
 रणार्थः॥ तेन ढकुफिनादीनामादेशः सिध्यति॥ आदिग्रहणं किं॥ ऊरुदधमिस्यादीनामाभूत् प्रत्ययेति किं॥ धातोरादीनामाभूत् फक्कति॥ ढौकते॥ खनेति॥ छारयति॥ पूर्णने॥

सु
सि-को
दी-त
१०६

अत्रादिभूतचनोः कुघिण्यतोरित्यादिनिर्देशनस्तत्तथाभाव्यमित्यादेशाभावः। शमेर्दः। शंदइत्येवमादीनामेते आदेशानभवन्ति। उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादितिदिक्। क
मादिति। आयानाढा एयास्वार्दनाच्छा र्दया घाउश्व इत्यर्थः। स्त्रियामेवष्प्रत्ययविधान्मदत्रडीषनस्यादित्याशंक्याह। खिलसामर्थ्यादिति। एकमेवस्त्रीत्वमुभाभ्यां उच्यत
इतिभावः। सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यतेवाधकवाचनार्थेनात्मा चेतिवस्यमाणं परमपिचापवाधित्वा प्राचामते आवक्ष्यशब्दादपिष्कएवभवति। चाविधे
सूदीचांमतेसावकाशत्वात्। आवक्ष्यायनी एवंवाचनश्चाविषयेपि प्राचांश्च एवशार्करास्यायणीतियथा। सर्वत्रसर्वेषांमत इत्यर्थस्तदेतत्फलितमाह। नित्यंस्कः स्यादिति। न
न्वारमसामर्थ्यान्नित्यत्वेमिहैसर्वत्रग्रहणं व्यर्थमितिचेदत्राहुः। पूर्वसूत्रेवाधकवाधनोपयुक्तस्यतस्यहस्यष्टार्थमभ्युपगमान्नवैयर्थ्यमिति यत्रइत्यनुवर्तनादाहायनते
भ्यइति। लोहिनादिर्गर्गाद्यंतर्गणइतिस्त्वहोहिण्यायनीति। आशिन्यायनी। वाभ्रव्यायणी। इत्यादयोपिज्ञेयाः। ननुगर्गादौकतकएवशकलेतिपठ्यतेतथाचशकल्या
यनीतिरूपंनसिध्येत। यदितुल्येहिनादिकार्यार्थकतशब्दात्प्रागेवशकलशब्दः पठ्येततर्हि शकल्यस्यछात्राः शकला इत्यत्रकएवादिभ्यो गोत्रेइतिक एवादिकार्यंअण
नमिध्येत। उच्यतेकतकएवशकलेतिगणपाठेकएवशब्दात् पूर्वशकलशब्दः पठितव्यः। कतंतेभ्य इत्यत्रकतस्यां
तःकतंनःकतंतेयेषांतेकतंताः। शकंधादित्वात्पररूपां कतंतश्चकतंताश्चेतिबहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोभ्युपेयस्तथाकएवादिभ्य इत्यत्रापिकएवस्यादिक
एकदि। कएवआदिर्येषामितिबहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथाचसर्वेषुसिद्धिरिति। कौरव्य। दापडीषोरिति। योपधत्वेनजातेरितिडीषः प्राप्स्यभावात्कौरव्यशब्दा
ट्टापडाडूकानुडीषिति भावः। यद्यपीहटापडीषोरितिपाठः प्रायेणदृश्यते। तथापितत्रडीवितिलेखकप्रमादएवापरिभाषिकस्यपौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैवजातित्वान्
यः प्राप्तिर्नितिमतान्तरमिप्रायेणवातथोक्तमितिबोध्यं। कौरव्यसाहचर्यान्माडूकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययांतएवेहगृह्यते। ननुतस्येदमित्य एतस्तेनयद्यसौकूपमांडूकित
वेतिभट्टिप्रयोगःसिद्धः। तत्रहिमंडूकस्येयंभार्येतिविवक्षयातस्येदमित्यण॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

१६

वयसि। कालकृताशरीरावयवयः यस्त्वर्थप्रकरणदिकं म नयेत्यश्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयतिसवयोवाचीत्युच्यते। अंतरंगत्वात्तेनेहमाउत्तानशया। लोहितयादाह
हप्रकरणादिनावयसः प्रतीत्यावपिशब्दप्रवृत्तेः। अवालापिहिवाध्यादिवशादुत्तानाशेते अलक्तकेन चरक्तचरणभवति। प्रथमेति किं। वृद्धा। कुमारीति। प्रथमवयोवच
नएवायं शब्देन त्वमूढत्वप्रयुक्तः। पुष्पिकुमार इति प्रयोगात्। वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः। वयस्य चरम इति यौवनं न प्रथमवयः किंतु द्वितीयं इति वार्तिकारंभः। उ पचया
पचयलसणे द्वे एव वयसी इति यस्य यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यां वयांसि चत्वारि न्येके यदाहुः। आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीयेनार्जितं धनं। तृतीये

वयसि प्रथमोऽध्यायः। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां डीपस्यात्। कुमारी। वयस्य चरम इति वाच्यं॥ वधूटी। चिरएयी। वधूटचिरएटशब्दौ यौ
वनवाचिनो। अतः किं। शिशुः कन्याया न। कन्यायाः कनीनचेति निर्देशात्। द्विगोः। धा१२॥ अदन्ताद्विगोडीपस्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात्रिफ
ल्यन्यनीका। सेना। अपरिमाणविसाचितकम्वल्येभ्यो नतद्वितलुकि। धा१२॥ अयरिमाणनाद्विलाघनाच्च द्विगोडीपनस्यात्तद्वितलुक्सिनि। प
ञ्चभिरश्वैः। त्रीजोपञ्चाः श्वाः। आ हीयष्टक। अध्यर्हेतिलुक्। द्वौ विसौ पचति द्विविला। द्याचिता। द्विकम्वल्या। परिमाणतु। द्यादकी। तद्वितलु
कि किं। समाहारे पञ्चः श्वौ। काण्डानात्सेत्रे। धा१२॥ सेत्रेयः काण्डानो द्विगुसतो न डीपनद्वितलुकि। द्विकाण्डे प्रमाणमस्याः। द्विकाण्डासत्रम
क्तिः। प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रवः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। सेत्रे किं द्विकाण्डो रज्जुः। पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां। धा१२॥ प्रमा
णेयः पुरुषस्तदन्ताद्विगोडीववस्यात्तद्वितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्यास्माद्विपुरुषौ द्विपुरुषावापरिखा॥

॥ नतपलमचतुर्थे किं करिष्यसी

ति श्री लोभ्ये। यदाहुः। पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने। पुत्रलुस्याविरेभावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति इति १ त्रिलोकीति। त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्वितार्थे द्वि
गुणकारोत्तरे पदो द्विगुरिति स्त्रीत्वात्त्रिफलंति। अत्र द्विगो गित डीप प्राप्नोति। ननु णक कर्णेति डीषा तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यीकेति। अनीकमग्रता। त्रयाणां म
नीकानां समाहारः। अजादेन कृतिगणत्वाद्वाविति अन्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः। पंचाश्वेति। नन्वत्र द्विगोरिति डीपमाभूत्। ४ गंतुत्वात्तस्यादेवान्वापरिमा
णेति। अथेधस्य निरवकाशतेति वाच्यं। पंचानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पंचाजापचोष्ट्यादौ सावकाशत्वात्। तत्र द्विगो द्वौ संख्येद्वियत। न्यधस्या

मु.
सि. को.
श्री. त.
१०९

ध्यर्हयुः सादिनालुगिति चेत्। अत्राहुः। उकोर्योकार इति व्याख्यानात्। ठ गंतलसणे डीमेति। द्विविस्तेति। सुवर्णविसौ हेमो से इत्यमरः। आचिनो दशभाराः स्युः। द्विकं
स्येति। ह्यकं वलाभ्यां क्रीता। कं वल्यमूर्णयलशनं कं वलाच्च संज्ञायामिति यत्। ततः क्रीतार्थस्य ठञ्जोलुक्। व्याढ कीति। द्वावाढ कौयचनीतिविग्रहे आढकाचितपा
त्रात्। खोन्यतरस्यादिगोष्ठं श्रेतिखठनैविहितौताभ्यां मुक्ते प्राखनीयष्टत्रात्स्याध्यर्हेतिलुक्। एतेन व्याचिना व्याख्याता। स्यादेतत्। कांडांतादित्युत्तरसूत्रे परि
तः सर्वतोयेन नीयते। वपरिमाणमाढककुडवादि। ननु परिच्छेदकमात्रं इति मनारमायां स्थितं। तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तरादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात्
अत्राहुः। उन्मानस्य निषेधे विस्तरादीनामेवेति नियमार्थं तत्तुहले तेन द्विकार्योपणीव्यह्यतीत्यादिसिध्यतीति। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणे दंडः कांडः। यद्यपि
विशेषणेन तदंतविधिस्मिद्संख्यास्य सत्यं तु ग्रहणे सेत्रे इत्येतत्तुहलत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यान्न तु कांडतस्या। ततश्च ह्यभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां सेत्रा
भ्यां क्रीतद्विकांडी वडवेन्यत्र निषेधः। स्यात्। इह तु निषेधो न स्यात्। द्विकांडासेत्रमक्तिरिति। अत्र द्विकांडप्रमाणे वर्तते कांडातस्तु सेत्रे अतो तत्तुहलं कृतं। इ
ह द्विगोरित्यनुवर्तते न तु तद्वितलु। कीति च तदाह द्विगुस्ततो न डीवित्यादि॥ मात्र च इति। ह्यसंचोलुगिति प्राचोक्तं नार्तव्यं। प्रथमश्च द्वितीयश्च उद्भूमाने
मतौ मतेति सिद्धांतादिति भावः॥ द्विकांडी रज्जुरिति॥ द्वेकांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्वितलुक्। द्विगोरिति द्विपा नन्विहा परिमाणं तादिति पूर्व एव निषेधः। स्यात्॥
कांडशब्दस्यायामपरतया अपरिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वतः। आरोहतः परितः हतश्च येन मीयते। तद्विपरिमाणं आढककुडवादि। ननु यथा कथंचित्तुप
रिच्छेदकमात्रं। यदाहुः। उर्ध्वपानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणस्यासंख्यावात्। तात्तु सर्वत इति। अतएव द्विहस्तादिमिति रित्यत्र डीये
न भवेतीति चेत्। अत्राहुः। नियमार्थं मिदं सेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकांडी रज्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रारंभफलमिति। पुरुषात्प्रमाणे अपरिमाणं
तत्त्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे
वर्तते एवावृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च शुल्वसूत्रे पंचारत्तिः पुरुष इति द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति ह्यसंचोलुगिति न्यासकारः। न
न्विह तद्वितलुगुल्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्यावृत्तेः। यो हिराभादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते

समाहारे पंचपुरुषी न विह पुरुषशब्दः प्रमाणेन वर्तते च गणिकलमेतत्तु तच्चैव त्रिहः प्रमाणार्थं दत्तं नाम वपुरुषाणामत्र ४१॥
ननु पुरुषशब्देऽपि अन्यथा पुरुषशब्दः समित्यत्रापि लुक् स्यात् न चैवं द्वयसचदघ्नचावयिनास्मात्स्यातामिति वाच्यं । उर्ध्वमाने मतो ममेति वचनात् । एवं पुरुषात् प्र-
माणे इति वैकल्यिकस्यापि जीफः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं न तद्वि न लुगे वदुर्लभ इति चेदत्राहुः । अस्ति ह प्रमाणे लरत्यस्या प्रवृत्तिस्तथापि मुलभएवलुक् । पुरु-
षात् प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोसहितलुकीत्यनुवर्तते तस्मात्सामर्थ्याच्च गण्यासिष्यत इति सुवचत्वादिति । प्रमाणे किं । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषागौः तद्वि न लु-
कीत्येभ्यः समाहारान्ध्वगविकलता । ततश्च तद्वि न लुकीत्यनुक्तौ । पंचपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिति चेत्तु द्विगोरिति नित्यं जीविति ॥ ३॥ उधसो नडः । नादेशेनै-
व सिद्धः नडः करणं धनुषश्चेत्तरार्थः । अन्यथा शङ्गे धत्तेति न सिध्येत्तु नडः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्या- वश्यकमेव अन्यथानोला सणिकत्वेन अत्रोपेयसंगति-

उधसो नडः । पा ४। १३१ । उधो नस्य बहुव्रीहेरनडदेशस्यात्स्त्रियां ॥ इत्यनडिः कृते डा पृडीपनिषेधेषु प्राप्तेषु ॥ बहुव्रीहेरुधसोऽधी ४। १।
२५॥ उधो नाद्वुव्रीहेर्डीषस्यात्स्त्रियां । कुण्डो धी । स्त्रियां किं । कुण्डो धौ धै नुकां ॥ इहाऽ नडपिना तद्वि धौ स्त्रिया मित्युय संख्यानात् । संख्याऽ-
व्ययादेर्डी पा ४। १२६ ॥ डीषाः पवादः । ड्यु धी । अत्यू धी । बहुव्रीहेरित्येव उधोऽतिक्रान्ता अन्यथा । दामहायनानाच्च ४। १२७ ॥ संख्यादेर्बहुव्री-
हेर्दीमानाद्दामहायनानाच्च डीपस्यात् । दामाने डाप प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः । हायनाने वापि प्राप्ते वचनं । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽ ननु हतैरुद्वा-
मावडवेत्यत्र डा त्रिविधानापि यक्षेत् ॥ इहायनीवाला । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य एतत्वाच्यं ॥ वयो वाचकस्यैव हायनस्य डीप एतत्वाच्येते ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी । दयसोऽन्यत्रा द्विहायना । त्रिहायना ॥ चतुर्हायना शाला ॥

॥ त्र्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यस्तेरित्यतो बहुव्रीह-
वित्यनुवर्तते इत्याहुः । उधो नस्य बहुव्रीहेरिति । समासोत्पत्तयः स्यात्तेष्वनडो न प्रत्ययत्वं । अन्यथा डित्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु नडः इव प्रत्ययत्वे-
प्यादेशत्वम् । विरुद्धं । कुण्डो धीत्यत्र डीषिकृते स्वरविदेशे बाभावादिनिर्वाच्यं ॥ स्त्रियामिति । उपसंख्यानात्त्वधमेतत् । डापडी त्रिविधेऽस्त्रिणा डावुभाभ्यामिति वैकल्यिको-
डापः । अत्र उपधा लोपिनोऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन डीपः । अनौ बहुव्रीहेरित्यनेन नडनेभ्य इति प्राप्तस्य डीयो निषेध इति विवेकः । डीषस्यादिति । प्रकृतोऽपि वस्तुन वि-
हितः । सरे विशेषान् । कुण्डो धीति । कुण्डमिव उधो यस्य सा बहुव्रीहेः किं । प्राप्ता उधः प्राप्ता धाः । प्राप्ता यन्ने चेति समासः । धै नुकमिति अचिन्तहस्तीति समूहार्थम् ॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१०८

इसुसुज्ञानात्कर्मियमित्युपसंख्यानादिति। नन्विहैवलाघवार्थं बहुव्रीहेरुपसंख्येति सूत्र्यता। अनङ्चेति वा। समासोत्पत्तौ उधसो नडिति चत्यन्ताधनुषो नडित्येवप
न्यतीति चेत् कवभावेसावकाशस्यास्यैकपावाधापत्तेः। सिद्धेतेतु अनङ्। समासोत्पत्तौ शेषत्वमेवेह नास्तीति न कपा संख्याव्यया। आदिग्रहणान्तरव्यवधाने
पि स्यादेवाहिविद्योद्गी। दामा बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अंतग्रहणस्य प्रतिपत्त्यर्थं। संख्यादेरिति। समासनिर्देशोपि स्वरितत्ववलादेकदेशएवानुवर्तत इति भावः
अननुवृत्तेरिति भाष्यकृताः ननु वर्तितत्वादेति भावः। एवं चोद्दामेत्यत्र दामहायनांताच्चेत्यस्मिन् प्रकृत्या पूर्वोक्तेषु डापडीपनिषेधेषु प्राप्तेषु वहरासीवद्रूपत्रयं

नित्यसंज्ञा छन्दसोः। ४। १। २८॥ अन्ननाद्वह्व्रीहेरुपधा लोपिनोऽपी। सुराज्ञीनामनगरी। अन्यत्र पूर्वोक्तविकल्पएव। वेदेशतमूर्ध्नी। केवलमा
मकभागधेयपापाः परसमानाः यैकतसुमङ्गलमेषजाच्चा। ४। १। ३०॥ एभ्यो नवभ्यो नित्यं डीपस्यात्संज्ञा छन्दसोः। अथोत्तरं केवलीर्विशः। भा
गधेयी। पायी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। मेषजी। अन्यत्र केवलान्यादि। मामकग्रहणनियमार्थं। अणन्तत्वादेव सिद्धे। तेन लो
केः संज्ञायां। मामिका। अन्नवृत्त्यतिवर्तौर्लुक्। ४। १। ३१॥ एतयोः स्त्रियानुक्तस्यात्। अन्नेभ्योऽपी गभिण्याञ्जीवद्वर्तकायाश्च प्रकृतिभागौ नि
वृत्त्यते। तत्राः नृस्यस्याङ्गर्भइतिविग्रहे अन्नशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाः सिसामानाधिकरण्याः भावादप्राप्तो मनुष्यनिपात्यतोपति
वत्तीत्यत्र तु वत्त्वनिपात्यते। अन्नवत्ती। पतिवत्ती। प्रत्युदाहरणन्तु अन्नरस्यस्यांशलायाङ्गः पतिमती। पृथिवी। पत्युर्नो यज्ञ संयोगो। ४। १। ३२॥ प
तिशब्दस्य नकारादेशस्याद्यत्तेन सम्बन्धे॥ वसिष्ठस्य पत्नी तत्कर्तृक यज्ञस्य फलभोक्तीत्यर्थः। दम्यत्योस्सहाः धिकारात्॥

भवत्यनेन्याच्चेडापनिषेधावपीति॥ ॥ नित्यसंज्ञा - अनउपधालौपिन इति विकल्पस्यापवादः। आरंभसामर्थ्यात् सिद्धेपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पा।
ननु वृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः। शतमूर्ध्नीति। इह पंचदाम्नीति क्वचित्पाठः॥ सचायुक्तः। दामहायनांताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात्। केवल। छन्दसि। मामकीतनू। मित्राव
रुणयोर्भागधेयी। तन्वं संमुपायी। उतोपरीभ्यः। समानीव आकृतिः। आर्यकृती। सुमंगली। सुमंगलीरिव धूरित्यत्र तु छंदसीव निपाविति मत्वर्थे इ प्रत्ययो बो
ध्यः। शिवारुद्रस्य मेषजी। अन्यत्र केवलान्यादीति। मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वे मामिका। भागशब्दस्य द्विगात् स्वार्थे धेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृति

तोलिंगवचनान्यतिवर्तत इति स्त्रीत्वं। भागधेया। अमहे पचारात्तद्वतिवर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः। पापा अपरा। समाना। आर्येण कृषेति प्राकसुवुत्पत्तेः। कदंते
नसमासः। यथा आर्यकृताभिषेज इत्यमित्यणि आदिहहः रपवादेः स्मादेव निपातनादेकारः। संज्ञाछंदसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा। प्रत्युदाहरणत्वेति। अंतर्वती
पती वतीति प्राचीनं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। आद्ये अस्मिन्नामानाधिकरणभावात्तयो संभवात्। द्वितीये तु वत्वा संभवादिति भावः।

विभाषासपूर्वस्या। ४। १। ३४॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनस्येती होत्रार्थः
मनुवृत्तमपि ननु विशेषणं। किनुतदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। दृढपत्नी। दृढपतिः। अथ दृढस्य पत्नीति व्युत्पत्ते
कथमिति चेत्। पत्नीवपत्नीत्युपचारात्। यद्वा। आचारकिवन्तात्कर्तरि क्तिप्। अस्मिन् पक्षे। पत्नियौ। पत्नियः॥ इतीयद्विषये विशेषः। सपू
र्वस्य किं। गवाम्पतिः स्त्री। नित्यं सपत्न्यादिषु। ४। १। ३५॥ पूर्वत्वं कल्पाः पवादेः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः पतिर्यस्यास्मासपत्नी।
एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतकृतोऽपि च। ४। १। ३६॥ अस्य स्त्रियामे आदेशोऽपीपच इत्यन्त्रिसूत्रीपुंयोग एवेष्यते। पूतकृतोः स्त्री। पूतकृतायै। यया
तु कृतवः पूतः कृतुरेव सा। दृषा कप्यग्निकुसितकुसिदनामुदाहृत्। ४। १। ३७॥ एषामुदाहृते आदेशस्यात् डीपच। दृषा कपेः स्त्री दृषा कया
यी। हरविष्णुदृषा कपी इत्यमरः। दृषा कयायी श्रीगौरीति च॥ अग्नयायी। कुसितायी। कुसितायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः
मनोरैवा। ४। १। ३८॥ मनुशब्दस्योकारादेशस्त्वदरात्कारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टोऽपीपच। मनोः स्त्री मनायी। मनायी। मनुः॥ ०॥

॥ ०॥ विभाषासपूर्वस्या। अत्र त्रिविभाषेयं। अत्र त्रयं यो गत्वात्। पूर्वण सहितः सपूर्वस्तस्य। यस्य समुदायस्य पूर्ववयवो विधने तस्येत्यर्थः
स च समुदायः पतिशब्देन भवतीति पतिशब्देन तदन्तं विधिरित्याह। पतिशब्दोऽन्तस्येति ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्य तेषां सुकिमनेन स
पूर्वग्रहेण। अत्राहुः। केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवन्तभावेन पत्यन्तत्वा इति प्रसंगः स्यात्तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति। अत्र पूर्वशब्दः पूर्ववयवपर इति ध्व

सु-
सि-
दी-
१०८

नयन्मसुहरति। गवां पतिः स्त्रीति। पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वं तथा च तैत्तिरीयेन पुंसकेष्वन्यते। अन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्मावति तिव्यलेकय
मिति मन्त्रानुसमसेषु पचारद्वयत्वं तद्वैवेति भावः। नित्यं सपत्न्यादिषु। आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं। निपात्यत इति। इह गणोऽसमाना एक-वीरभा
तृपुत्रेति समानादय एव यत्नं तेन तश्च समानाद्विधित्वं सपत्न्यादिषु कृत्स्नसमावनिपातनार्थेति भावः। सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिः श्रीयत इत्याशयेनाह॥
समानः पतिर्यस्याः सति। पूतकनोरेव भोकारादेशेन तु प्रत्ययो उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणतन्त्विति अन्यथा लघावन्त इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजय
ति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेतरतम इत्येकसिद्धमिति हन्यादिग्रंथा विरुद्धे रनिति भावः। उदात्तैकार इति। श्वस्वस्ति हीन्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्येति दिव्यधि

वर्णदनुदात्तात्तोपधात्तो नः। ४। १३८॥ वर्णवाची यो नुदात्तात्तोपधस्तदनुदात्तपसर्जनान्नातिपदिकाद्वा डीपस्यात्तकारस्य नकारादेशश्च
एनी। एता। रोहिता। रोहिणी। वर्णानां नोति नितानां नमिति फिट् सूत्रेण द्युदात्तः। ये एया शल्लयेति गृह्य। त्रीत्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः॥
अनुदात्तात्किं। श्वेता। घृतादीनां चैत्यनोदात्तो यः। अत इत्येवा शितिः स्त्री। पिशङ्गाडपसंख्यानां पिशङ्गीपिशङ्गा असितपलितयोर्न असिता। पलिता
छन्दसि क्रमेके॥ असिक्री। पलिक्री। अवदात्तशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची। तेन अवदात्ता इत्येवा अन्यतो डीया। ४। १४०॥ तोपधमि
नाद्धर्णवाचिनोऽनुदात्तात्तात्तातिपदिकात्स्त्रियां डीपस्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते द्वयोश्च बहुषोऽगुरु रिति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तात्किं

कारणमभेदमाद्युदात्तः। समासनिर्देशेन एतद्वर्णयति। उदात्त इत्यनुवर्तमानं संवधानुवृत्तैरेकारेणैव संवध्यते न त्वोकारेण पीति। ततश्चैकारो कारावुदात्तोस्त इति प्राचीनं
इति पदसंज्ञाद्विविधेधादुपेक्ष्य मिति भावः। मनायीति। मध्योदात्तमिदं। इतरत्यद्वयमाद्युदात्तः। एता कर्तव्याः॥ ॥ वर्णानामिति। एतः शोणः शितिः। एषः। एषादिति क्रमे
णोऽहरणानि आद्युदात्त इति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तांत एत शब्द इति भावः। येत्येति। अत्र एत शब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदंत समासस्यानु
पसर्जनत्वमिति भावः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं। गृह्यमिति। गृह्यग्रहणेऽदुपधाच्चात्पि चृतेरिति क्यप्। त्रीत्येतान्यस्या इति। ननु चित्रं किं रकल्माषशवलैताश्च क
र्तुरेति चित्रपर्याय एत शब्दः तथा च शल्लयां चित्रत्रयाभावादथा संगतिरित्याशंक्य केचिदिह व्याचक्षते। एत शब्दोऽत्र एता वयवपर इति। नास्त्यत्रार्थसंगतिः। न चैव

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गौरादेरा कृतिगणत्वादित्यपि
इत्यभ्यासिरीतिगौराद्यब्दस्य७३

ग्रंथो विरुध्य न रति सा ज्ञ्या ॥

स्य प्राप्तिर्पदिकस्य विशेषकं । त्रपुष्पवित्त्वस्य द्विधौ चरितार्थत्वाच्चपेत्यत्र तु न डीषमृजेवित्त्वमनार्थमिदं दौमृजेति पाठदिन्याहुः मृजेः शित्वा देवा उभिदा दौमृजेति पाठस्त्वनाम्ने
वर्णवाचित्वेपि प्राप्तिर्पदिकस्वरूपं तोदाच्चपदस्य तोडीषिति डीषा न प्राप्नोतीति । इह गणोपाठः । अनड्वाही अनडुहीति अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगत्वात्
क्षणस्य चोडीषोऽप्राप्ततया गणोपाधेयत्वमेतत् । प्रत्ययसंज्ञिष्याठसु डीषि परे आत्त्विकल्यार्थः । गौर मत्स्य मनुष्य शृंग गवया हया मुक्त्य गौतमा अनड्वाही अनडुहीतरुण
तलुन । धनुः । पिप्पल्यादयश्च । दिव्यलीहरीतकी । कोशतं कोष्ठं । मातामहीत्यादि । यत्तु प्राचात्र न्नेभ्यो डीवित्यत्र — शुनीत्युदात्ततन्तुगौरादिगणोऽनूशब्दपा
ठादर्शनवर्धकमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते डीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते डीषंतपाठस्तु चित्यप्रयोजनः । न च पिप्प
लीभार्यो यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंमेतत् भावं वाधित्वा डीषः अवर्णयथास्यादित्येतदर्थः सरतिवाच्यां भावितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवत् भावनिषेधसिद्धेः । किंच । अ
वांतरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे चित्रादेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्या नमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्डीषिति वेदस्यमाण

सु
सि.कौ
टी.त.
११०

सूर्यतिथ्या अत्रमस्येत्यनुवर्तमानमपि संवध्यते। विषयपरिगणनेनैवानि प्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्य आमितिनेहमस्यस्येदंमात्स्यां छेचड्यांचेति। सूर्यः। स
री। आगस्त्यः। आगस्ती। नेह। सौर्यचरं। आगस्त्यां नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंवधीयोऽनक्षत्रेणयुक्तः काल इति संधिवेलायुतु नक्षत्रेभ्योऽपि च विहितस्तस्मिन्नि
त्यर्थः। तत्रतिथ्यस्यलोपोनेयस्मिन्पुष्यस्यतुअप्रामोविधीयते। तिथ्येनयुक्तः कालसौषः। पुष्येणयुक्तः पौषः। तथातिथ्येभवसौषः। पुष्यभवः पौषः। नेह। तिथ्यस्या
सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानयउपधीयते। ॥ ५॥ ११०॥ अङ्गस्योपधायायस्यलोपस्यात्सचेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्यऽङ्गः। सूर्यागस्त्ययोश्चेचड्याञ्च।
तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्राण्यलोपइतिवाच्यं॥ मत्सी। मातरिषिचेतिषित्वादेवसिद्धेगौरादिषुमातामहीशब्दपाठानित्यः। षितांङीषादंष्ट्रा। जानपद
कुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवरा इत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणस्थौल्यवर्णाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाके
शब्दशेषा। ॥ १४॥ एकादशभ्यः प्राणिपदिकेभ्यः क्रमाद्व्यादिष्वर्थेषुङीषस्यात्॥ जानपदीतिश्चेत्। अन्यातुजानपदा। उत्सादित्वादन्नत्वे
नहिद्वितीयाद्युदात्तः। कुण्डो। अमत्रचेत्। कुण्डान्या। कुडिदाहे। गुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः। यस्तुअमृतेजारजः कुण्डइतिमनुष्यजातिवाचन
मनोजातिलसण्णङीषभवत्येव। अमत्रेहिस्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तेङीष्विधीयते। नतुनियम्यते। गोणीआवपनचेत्। गोणाऽन्या। स्थलीयत्वेति
माचेत्। स्थलाऽन्या। भाजोश्राणचेत्। भाजाऽन्या। नागीस्थलाचेत्। नागाऽन्या। गजवाचीनागशब्दस्थौल्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तउदाहरणं। स
वाचीमुदैर्घ्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं। कालीवर्णश्चेत्। कालाऽन्या। नीलीअनाच्छादनचेत्। नीलाऽन्या। नील्यारत्नान्दीत्यर्थः।
नील्यमृज्ज्कृत्यइत्यनाअनाच्छादनेपिसर्वत्रनाकिन्तु। नीलादौषधौ॥ नीली। प्राणिनिच॥ नीलीगौः। संज्ञायाम्वा॥ नीली। नीलो। कुशीअयोवि
क्षारश्चेत्। कुशाऽन्या। कामुकीमैथुनेच्छाचेत्। कामुकाऽन्या। कवरीकेशानांसन्निवेशविशेषः। कवराऽन्याचित्रेतिपर्थः॥ ॥

११०

धनेष्यः। मत्सीति। योपधत्वाच्चातेरस्त्रीविषयः। दत्तप्राप्तेगौरादियागङ्गीषा। मातरिषिचेति। पितृव्यमातुलमातामहेतिसूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति
रूपसिद्ध्यर्थमत्रश्यवक्तव्यमिति नवार्तिकस्यैव्यर्थं येनपितामहगण्यमपिगौरादिषुपठंतितन्मतेवचनमिदंस्वरसंज्ञानसंगच्छते। यदितुअनित्यत्वज्ञापना

मेववचनस्यफलमिति व्रयेतर्हिषिदौरेतिसूत्रेएवान्नित्यं वितरतिवक्तव्यंकिमनेनवक्रमार्गेणेतिदिक्। दृश्यतेऽनेनेतिदंष्ट्रा। वस्मीशसित्यादिनाकरतो
 ष्टुन। जानपरीति। जानपदेभवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेतिवृत्तिर्जीविका। कुंडीति। अस्त्रीकमंडलुःकुंडीत्यमरः। कुंडाऽन्येति। क्रियाशब्दोऽयं। अतएवाहाकुं
 डिय हइत्यादि। युक्तुघटपर्यायःकुंडशब्दःसनप्रत्युहाहरणपिठरस्यालुखाकुंडमिति। तस्यनपुंसकत्वात्। अन्य। लयादिपर्यायोपिकुंडशब्देनपुंसकलि
 गनिधुः। अन्य। लयेमानभेदेदेवजलाशयेइति मेदिनीकोशात्। आवपनंचेदिति। आइपूर्वाहपरधिकरणेत्युट्। ओप्यतेनिहिष्यतेधातुस्यस्मिन्नागो
 ण्येति। कस्यायादृष्टिकंनमा। अकृत्रिमेति। यथासैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमापुरुषेणसंस्कृता। श्राणयका। अयोविकारइति॥ फा
 लइतिप्रसिद्धः। कुशान्येति। कुंदोगाःसोत्रीयाःगणनार्थनौदुंवरानशकूनकुशइतिव्यवहरंति। अतःकृकमीतिसूत्रेप्रसिद्धएवायं। कामुकान्येतिमिथुना

वोत्तमत्वाच्। ४। १४३॥ शोणी। शोणां। वोतो गुणवचनात्। ४। १४४॥ उदनादुणवाचिनोवाडीषस्यातामृही। मृदुः। उतः। किं। शुचिः। गुणे
 तिकिं। आरुः। स्वरुसंयोगोपधाना। स्वरुः। पतिस्वरकन्या। पाण्डुः॥ वह्वादिभ्यश्च। ४। १४५॥ एभ्योवाडीषावह्वा। वहुः॥ कृदिकारइतिनः
 राभिः। रात्री॥ सर्वेनोक्तिनर्थादित्येके॥ शकटी। शकटिः। अक्तिनर्थात्किं। अजननिः। क्तिन्नन्त्वादप्राप्तेविध्यर्थस्यइतिशब्दो गणोपक्रमेते॥
 । ह्रमकाविहतिषुचेतिपद्मावाः॥ ॥

॥ द्रव्यतद्धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सत्यर्थः। लषपतेत्युक्तम्॥ ॥ शोणनाशोणः केकनदृष्टविशि
 तिकोशच्छोणशब्दस्यवर्णवाचित्वात्। वर्णान्तरेत्याद्युदात्ततयाऽन्यत्वेडीषिसिद्धेपिषा चामेवडीषुनान्येषामिति नियमार्थमिदं। वोतो गुणवचनात्। गुणेनामने
 हादेइत्यः। उतइतिविशेषणान्ननपहणञ्च। नोपिविदेश्यमात्रमिदं आरुर्द्रव्यमित्यादाविति प्रसंगादिति चेत्। अत्राहुःसंज्ञाति क्रियाशब्दानहित्वा अन्ये गु
 णवाचिनः। चतुष्टयीशब्दावाप्युक्तिरित्याकर्ष्यथनिष्कर्षादेवनिर्णयइति॥ भाष्येतु सत्वेनिविशतेनैव यज्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्चसोः सत्त्वप्रकृतिगु
 णइतिस्थितं। सत्त्वद्रव्यं। सत्त्ववनिविशतइतिसावधारणव्याख्येयं। एतेन सत्ताव्यावर्त्यते। साहिनकेवलद्रव्यवर्ततेकिंतुद्रव्यगुणकर्मसु। ननुद्रव्यएवद्रव्यत्वंवतत
 र्नातकव्यातिमिरत आह। अपैतीति। अपगच्छतीत्यर्थः। अर्थात्सत्त्वादेव। यथापीततायांजातायांफलादेनीलता। अपैति। नैवंद्रव्यत्वंद्रव्यादपैति। एवमपिशीलं गाय

सु
सि-को
टी-त
१११

वर्तते अत्रादेशात्तेन तत्रातिव्याप्तिरत आह। पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यत्वांतरानाजातिषु न दृश्यते। गुणसु दृश्यते। यथा अभेददृष्टानीलतातृणदिव्यपि
दृश्यते। एतेन पूर्वोक्तं न सकृदेवातेत्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्मद्रव्ये वर्तते ततोऽप्येति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह। आधेयश्चाक्रियाजश्चेति
उत्पाद्यः अनुत्पाद्य इत्यर्थः। अथाधेयथा घटादेः पाकजोरूपादिः। अक्रियाज अनुत्पाद्यः स यथा आकाशदेर्महत्वादिः। क्रियातु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या
हे विध्याभावाद्गुणत्वोभावे। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति। अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते। असमवायिकारणसंयोगानिवृत्तौ विनाशततो वैतिभि
नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते हि विधेः च भवति। नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽत्मपरमा एवादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह॥ अ
संस्कृतिरिति। अद्रव्यसंभाव इत्यर्थः॥ पतिवरेति। एवं च पाणिग्रहणं कंठाभिधायित्वा दुणवचनोयमिति भावः। वह्वादिभ्यश्च बहुशब्दस्य गुणवाचि
त्वात् पूर्वोक्तसिद्धेः पुनराश्रयं ग्रहणं नित्यं छंदसीत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छंदसि नित्यं यथा स्यादिति। वस्तुतस्तु बहुशब्देनित्यं छंदसीति सूत्रं च व्यर्थमेव
सर्वविकल्पं छंदसि व्यवस्थितत्वात्। गणसूत्रमाह। कृदिकारादिति। सर्वतोक्तिर्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव व्यवस्थितविभाषात्वादित्युक्तं। सुयधिः। प्रियक
पतिवरेति। अजननिरिति। आक्रम्येभ्यो निरिति जनेरनिप्रत्ययः। रह अन्यान्यपि गणसूत्राणि संति। शक्तिः शस्त्रे। शक्तिः। शक्ती शस्त्रे किं। शक्तिः सामर्थ्यं। शक्तिश्च
स्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयं। शस्त्रि शस्त्री। इतः प्राप्यं गात्। धमनिः। धमनी। चंद्रभागान्नद्यां। चंद्रभागी। चंद्रभागा। अहन शब्दोत्रपठ्यते। सामर्थ्यात्तदं। अहनी हि
रुदाहीये। अनुपसर्जनधिकारबाधश्चादीर्घाही प्रावृट्। मसोडापडी त्रिषेधाः। वहु। पठति। यष्टि। विकटा। विषाला। कल्याण पुराण। चंडा। कृपाणा। अहना।

॥ इत्यादि ॥

॥

पुंयोगादाख्या गां इहपुमिति लुप्तवष्टीकं पृथक् पदं तच्चावर्तते। पुंयोगादिति हेतौ पंचमी। आख्यायामिति तु पंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह। यापुमाख्येत्यादि। पुंयोगात्पुंवाचकशब्दः। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी ह तिरुक्ता। यदा तु मुख्यार्थे तस्येदमित्यण। तदा गोपीत्येव भवति। योगः संवधः। स चेहदपतिमिति एवेति नाहः। किंतु अन्यजनकभावोपि गृह्यते संकोचे मानाभावात्। तेन को सत्ययासाविमुखेन रामः शार्कं कयीतो भरतस्ततो भूदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छेतीति कयस्य इह ताके कयी। जनपदशब्दात् सत्रिजाद नित्यपत्यप्रत्यये तु कै कयीति स्यात्। नन्वेह अतश्चेति तद्राजाकारस्य लुक्शक्यः। इत्यन्यभूगादी

पुंयोगादाख्यायां ४। १। ४८॥ यापुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततोऽङ्गस्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकानान् गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्यादेवतायाश्चावाच्यः। सूर्यस्य स्त्री देवता। सूर्या। देवतायाङ्। मूरी। कुन्ती। मानुषीयां इन्द्रवरुणभवशर्चरुद्रमृडहिमाऽरण्यामविवनमातुलाचार्याणामनुकाङ्क्ष १। ४८॥ एषामनुगागमस्यात्। डीष्वच। इन्द्रादीनां षण्मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते। तत्र डीषिसिद्धेः। अनुगागममात्रमिधीयते। इतरथा च तुर्णमुभयं। इन्द्राणी। हिमाऽरण्यायोर्महत्वे॥ महद्भिर्महिमानी। अरण्यानी। यवादीष्वदृष्टेयवोयवायी। यवनास्त्रिप्या॥ यवनानां लिपिर्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरनुकवा॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। यातस्य यमेवाध्यापिका। तत्र वा डीष्ववाच्यः। उपाध्यायी। उपाध्याया। आचार्यादणत्वञ्च। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री। अयं सत्रियाभ्याम्वा स्वार्थे। अर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्यावेत्यर्थः। सत्रियाणी। सत्रिया। पुंयोगे तु। अर्या। सत्रिया कथं ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति। जीवपत्नीनिकर्मण्यण॥ ॥

॥ तिप्रतिषेधात्। तन्वाचकालिदासः। कैकेयिकामाः फलितासवेति। एतेन देवकीव्याख्याता। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते। अं संहिसंज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह ननु पुंवाचकशब्दः— योगात्। आख्यायां किं। प्रसूता। अयं हि तात प्रसवामाह सच प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते इत्यस्तीह पुंयोगः किंतु नायं पुंवाचक इति न डीष्व। सूर्यादेवतायामिति। डीषोपवाहः। मूरीति। सूर्यतिष्येति यलोपः। आनुगिति। ननु ह्वादिरेव लघुवा दनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घाच्चारणना अत्राहुः। अनुकिकृते अतोगुण इति पररूपं स्यात्। नचाकारोच्चारणस्य मध्यादी

सु.
सि.को.
दी.त.
११२

र्धोभविष्यति। अन्यथा हि नुक्मेव कुर्षीदिति वाच्यं। अलोपो न इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्। यत्पुनर्न शतिवदादेशे कर्तव्ये आभिमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्या
देव अलोपो न भविष्यतीति चेत्। सर्वशब्दे ककारस्य चरितार्थत्वात्। न हितत्रलोपोस्ति। न संयोगादिति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे प
ररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमात्रं शक्यमिति। केचित्तु नुक्ते कृते लाक्षणि कत्वादलोपो न इत्यस्या प्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुक्ते ते भविष्यन्त्यकारोच्चारण
सामर्थ्यात्। एवं सत्त्वानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन आ अनुगिति पदं विभज्यते। तत्रेन्द्रादीनामनुक्तेव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपिवि
धानमनुमायते तेन ब्रह्मणस्त्रीब्रह्मणीतिसिध्यतीत्याहुः। अत्र न व्याः। अस्तु उक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परंतु आ अनुगिति पदं विभज्य न का
र्याकारादेशे कृते दीर्घग्रहणा सामर्थ्यादनदंतस्याप्यनुक्ते ब्रह्मणीतिसिध्यतीति न व्याख्येयं। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किंतु इन्द्रमात्रे सा एव दं दः त
त्वादीति तदा च ऐरुण्यतात्किपातस्य इन्द्रः स्त्री इन्द्राणीतिसिध्यतीत्येव व्याख्येयं। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादन इत्यधिकारोऽनुपसर्जनादिकार्यवाध्यत इति।
सुवचत्वात् न चोभयबाधाभ्युपगमावेक्षया तद्व्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्रीब्रह्मणीतिरूपसिद्धये आकारादेशे नुक्चमवनीत्येव व्याख्यायामिति वाच्यं।
वाक्यभेदपेक्षया उभयबाधने गोदेवस्य सुसहत्वात्। एव च ब्रह्मणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छत इत्यहुः। हिमानीति॥ मह
त्वमेवो हि मारण्ययोः स्त्रीत्वं। हृष्टो यवो यवानीति। जायं तरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्माद्विषयत्वजातेरभावे पितृकारानु कृतिः। यस्मान्नीति। त
कोडीषा वा अचाच्य इति। इदं चं इडं श्वेति घञ्चिधायकसूत्रस्य वार्तिकं। वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रिया मुपसंख्यानं तस्माच्च वा अविधिः। उपाध्या
येत्यस्या अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात्। अत्रापि सत्रियस्य भार्या सत्रियाणीत्यात्मब्रह्मत्वस्यैव सत्रिया
सत्रियाणीनस्यादिति भावः। वैश्यावेत्यर्थ इति। अयः स्वामि वैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। आर्याणी स्वयमर्या स्यात्। सौम्या सौम्या
याण्यपि। उपाध्यायाण्युपाध्यायी स्यात्। चार्यापि च स्वतः। आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यो सत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायीति। कप्रमिति। सूत्रे ब्रह्मन शब्दस्य
ग्रहणदानुगुणमुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु ब्रह्मणमानयतीत्यादि। एयं तादनप्राणन इत्यस्मात्कर्मण्यणिनेरिति टीति। एलोपे टिट्टे। एलिति अपि पूर्वपदस्य

ता यामि एते च ब्रह्मणीति रूपसिद्धेरिति भावः

कीनाता रहनकरणे अतरत्यनुवर्तते प्रातिपदिकादितिवत्तदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रकीतीति। वस्त्रमिस्त्रीतरतिस्थिते प्राक् सुवृत्त्यर्थः कर्तुं
 करणेति समासे अदन्तत्वाच्चीषा। कचिन्नेति। कर्तुं करणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणतः गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य कचिदप्रवृत्तौ सुवृत्तेन समासः। सत्रसु
 पः प्रागेवांतरंगत्वस्य ततोऽदन्तत्वाभावान्नीषितिभावः। करणपूर्वादिति किं। गवाक्कीता। अश्वेन कीता इत्यादिविग्रहे माभूता पूर्वशब्देन व्यवचनः। समा
 सप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः। करणपूर्वयस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वतस्मादित्यर्थः। क्तादल्याख्यायां। अत्र व्याचख्युः। अल्याख्यायां मिनिस्ते दास्योपा
 धिः। अल्यैर्धैलिमा अभलिमी। कृत्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य। विग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तावत्त्वन्नीषा यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्यासा मेव अल्यत्वमप्येते।

कीताकरणपूर्वाता ४१५५॥ कीतानाददन्तात्करणदेः स्त्रियां डीष् स्यात्। वस्त्रकीती। कचिन्ना धनकीता। क्तादल्याख्यायां। ४१५५॥ क
 रणदेः क्तानाददन्तात् स्त्रियां डीष् स्यादल्यत्वेषोऽप्ये। अभलिमीदौः॥ बहुव्रीहेश्चान्नोदात्तात्। ४१५२॥ बहुव्रीहेः क्तानादन्तोदात्ताददन्ता
 तस्त्रियां डीष् स्यात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यं॥ तेन बहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वाच्चा। उरुभिन्नी। नेह बहुकीता। जातानान्नादन्तजोभाषाणि
 गृहीतीभाष्योपायां॥ दाणिगृहीताऽन्या॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाहो। ४१५३॥ पूर्वणनित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं। सुरापीती सुरापीता। अन्नोदात्तात्किं।
 वस्त्रच्छन्ना। अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः। अतएव पूर्वणऽपिन डीष्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४१५४॥ असंयोगोपधसुप
 सर्जनं यत्स्वाङ्गन्नदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्गीष्। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तुसु
 गल्फा। उपसर्जनत्किं। निस्वा। शोभनाशिखा। तृशिखा॥

॥ २२ तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपा
 धित्वमल्पत्वसंगच्छतरतिनेन वही। ने। अपेभावावहोर्नञ्चदन्तरपदभूम्नि नञ् सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्ते कृतमिति तप्रातिपन्ना इति त्वन्तोदा
 त्तविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते वक्ष्यदिपूर्वकस्यार्थाश्च दास इति। सुखादिपूर्वत्वेति। सुखादिभ्यः कर्तुं वेदनायामित्यत्र ये पठिताः। सुखदुःखकृद्दादयः
 सत्रगृह्यंते। सुखया नादुःखयत्नसुखदुःखयत्नं प्राप्तमनयेति विग्रहः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिरहस्वाङ्गपूर्वपदवोदाहरणमोहः। कुरुभिन्नी

सु-
सि-कौ-
दी-त-
१९३

भिनौ ऊरुयस्या इति बहुव्रीहौ भिन शब्दस्य निष्ठे ति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्येति परनिपातः। बहुकृतेति। बहूनि कृता निनययासा-
जाता तान्तेति। वर्णदनुदात्तादिति वन् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे अंतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थः। वाजातरति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्यरतिभावापाणि-
गृहीतीति। यस्याः पाणि रग्नि साक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्या पाणि गृहीतशब्दात् जीवत्तव्य इत्यर्थः। अन्येति। कौतुकादिना पाणि गृहीतो यस्याः सस्यादेः सा पा-
णि गृहीता। पूर्वणानित्येनामरति। एतेन विकल्पेऽप्यंजातिपूर्वादेवेति ध्वनितं। कथं न हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वांगपूर्वपदादिति वाडिषितिकैश्च। पुत्रशब्द-
स्य जातिवाचकत्वादप्यथा पुत्रादिनीत्यत्रैव जातिवित्तिरिति निर्णयः। यदित्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथं चित् साधि-
तेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यंतोदात्तविधायकं सूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमूलग्रंथो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यामसत्त्वस्य
युगपद्गुणैः असत्त्वलिङ्गावच्छ्रयं तं कृतिकवयो विदुः १ इति भाष्ये लक्षणं तस्मिन् ॥ सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति या-
च द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण संवध्यते। वक्ष्यं सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। तं जानिमित्यादिकैश्च देन व्याख्यातं। एवं च पुत्रत्वस्यैव द्रव्यभा-
वित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिव्यवका एव पुत्रशब्द इत्यस्वांगेति वाडिषितिग्रंथसूत्रन विरुध्यते। आकृतियग्रहणजातिरित्यादिमुख्यपक्षेऽप्येतेन पुत्र-
त्वस्य अजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपसंगच्छत इति दिक्। केचिद्वर्वाचीनास्तु पुत्रहतीपुत्रजग्धीत्यत्र क्ता दल्यारव्यायामित्यनेन जीवमोहः। सुरापी-
तीति। पीतासुराययासा जातिकालेति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अंतोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रच्छन्तेति। बहुव्रीहिस्वरं एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरं श्रुतिनिघति-
चकृते अनुदात्तौ यं स्वांगाच्चेति। रहवहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिके शीति। शिखेति। शीडः खो ह्रस्वश्चेत्ति ह्रस्वसदंतादेष॥ अ-
न्यथा दादं च विवाडीषस्यादिति भावः। केचिनु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरंति। तच्चिंत्यं। तव तेन समासे अनदंतत्वेन जीवः प्राप्यभावात्तान् च तपः प्राप्ते वृद्धतेने-
वे समासाददंतत्वमस्तीति वाच्यं। तथा हि सति शोभनाशिखा मुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः। यद्यत्र स्वमंगं गृह्येत बह्वसुखाशले त्यत्रापि स्यात्।
सुख्यशालां गत्वा तां सुकेशीत्येत्यत्र न स्यात्। केशानोरथ्यां गत्वा भावात्। अतोऽप्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह॥ ॥ ॥

स्वाङ्गत्रिधा। अद्रवन्मुर्तिमत्स्वाङ्गमप्राणस्थमविकारजं। सुखेदा। द्रवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्तत्वात्। सुमुखाशाला। अप्राणस्थत्वात्। सुशो
 काविकारजत्वात्। अतस्थनत्रदृष्टत्वात्। सुकेशी। सुकेशवारय्या। अप्राणस्थस्याऽपि प्राणिनिदृष्टत्वात्। तेन चेत्तथायुतं। सुसुनी। सुसुनी वा
 प्रतिमा। प्राणिव्याणिसदृशस्थितत्वात्। नासिकोदरोष्ठजङ्घनकर्णशृङ्गाश्चाधः। १५५॥ एभ्योवाडीषस्यात्। आद्ययोर्वह्नस्तस्योनिवेषेवी
 ध्यते। पुरस्तादयवादय्यात्। ओष्ठादीनाम्यच्चात्। ननु असंयोगो यथादिति ययुदासे प्राप्तेव च न मध्ये यवादय्यात्। सहनजलक्षणसुप्रतिषेधः
 परत्वादस्य बाधकः। तद्गनासिकी। तद्गनासिका। इत्यादि। नेहा। सहनासिका। अनासिका। अत्रवृत्तिः। अङ्गात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यं। स्वङ्गी। स्वङ्गे।
 त्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः। अत्रवार्तिकानि। पुच्छाच्च। सुपुच्छी
 सुपुच्छा। कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि। उपमानात्पुच्छाच्च पुच्छाच्च। नित्यमित्येवैकैकपक्षौ
 शाला। उलूकपुच्छी सना। न कोडादिवह्वः। १५६॥ कोडादेर्वह्वश्च स्वाङ्गान्डीषा। कल्याणकोडा। अश्वानामुरः कोडा। आकृतिगणैः। या। सुजघ
 ना। सहनजविद्यमानपूर्वीच्च। १५७॥ सहेत्यादिविकपूर्वनिडीषा सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। १५८॥ अङ्गीष्व
 स्यात्। शर्याणस्वा। गौरमुखा। संज्ञायां किं न सन्तुली। कन्या। दिगपूर्वपदान्डीषा। १५९॥ दिक्पूर्वपदान्त्वाङ्गानात्प्रातिपदिकात्परस्यङीषोडीवा
 दशस्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तस्य दां वाहः। १६०॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकात्डीषस्यात्। डीषेवाध्नुवर्ततेन डीपादित्यवाट्चमे। दित्यौ हीचमे
 सख्यशिञ्चीति भाषायां। १६१॥ इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्याऽनन्तरं दृष्टव्यः छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिञ्ची। आधेन बोधने यन्नामशि
 रेत्यादि प्रयोगाः प्रामादिकारतिभावः। प्रणिमदिगितस्तु न स्य प्राणित्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाहातेन चेदिति। येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथायुतं

सु
सि-को
टी-त
१९४

॥२६॥७७॥६॥७॥६॥

तेन तत्सदृशेनांगेन तत्तु अग्राणि रूपां वस्तुतया प्राणि वद्युतं युक्तं चेत्तदप्य प्राणि निदृष्टं स्वांगमित्यर्थः। मध्येऽपवादेति मध्येऽपवादः पूर्वाविधीनका धंतेनोतरा निनिन्या।
यादित्यर्थः। अः क्रोडेति स्त्रीलिंगेयमिति हरदत्तादयः। तत्रोयसर्जनहस्त्वेकते अदंतत्वाच्चीयः प्राप्तिः। अमरस्तु। ननाक्रोडं भुजांतरमित्याह। रत्नपतिसुपुष्टिं
गतामाह। गलेचक्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पक्ष्यतेन तु दावंतमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाऽविशेषास्त्रिगत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं। माधवस्तु तदुदाहरणं कृदनि
मज्जन इति धातुवाहं क्रोडः। घत्रो क्रोड अश्वानामरः। दावंतोऽंस्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु दावंतमात्रस्य पाठात्। भुजांतरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहु
व्रीहौ स्वांगलक्षणं। डीष्विकल्योभवत्येव। कल्याणक्रोडा कल्याणक्रोडी मपूरीतिकेशैः सह वर्तत इति सकेशः। अविद्यमानाः केशः यस्याः सा अकेशः। भूर्पुण्ड्रसुनिपूर्व

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३॥ जातिवाचियन् चस्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां डीष्यस्यात्। आकृतिग्रहणजातिः। अनुगंतसस्मा
न व्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गनाम्बन सर्वभाक्। सकृदास्यात निर्याह्या। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वक्त्यन्तरे कथनम्विनापि सुग्रहा।
जातिरितिलक्षणं चरं। वृषली। सत्यनडिं। शुक्ला। सकृदित्यादिकिं। देवदत्ता। गोत्रश्च चरणैस्सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च
शब्दो जातिकार्यलभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। वहूची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गैरवादिपाठान् डीष्ववाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषया
त्किं। वलाका। अयोपधात्किं। सत्रिया। योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलसुद्धितस्येति य
लोपः। मनुषी। मत्स्यास्य ड्वा॥ मत्सी॥ ॥

॥ पदात्संज्ञायामिति एत्वं। यदा तु शूर्यवंनखानियस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञातुतोऽसंज्ञा
त्वान् डीषनिषेधो न बाणत्वं तेन रास्यपियोगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः। डीषो डीवादेश इति। अन्यतो डीषित्यतो डीषित्यनुवर्तते। दिक् पूर्वपदादिति पक्ष
म्यो डीषिति प्रथमायाः ऋषीकल्पते इति भावः। यदितुस्वतंत्रो डीपस्या तर्हि प्रागुक्ता प्राक् क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येता पूर्वाक्ता संयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवर्तौ प्र
तियन्निगौरवमिति भावः। वाहेऽप्यप्रत्ययांतस्य वहेरनुकरणमिदं। वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ष्वप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तेदंतवि
धिरित्यभिप्रेत्याह। वाहंतादिति। न डीषिति अस्वरितत्वादिति भावः। दित्यौ हीति। डीषि संज्ञायां वाहउठ संप्रसारणच्चेति पूर्वस्थां एते धन्यूस्त्रिनिवृद्धिः सत्यशिश्वीति

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३॥ जातिवाचियन् चस्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां डीष्यस्यात्। आकृतिग्रहणजातिः। अनुगंतसस्मान्न व्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गनाम्बन सर्वभाक्। सकृदास्यात निर्याह्या। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वक्त्यन्तरे कथनम्विनापि सुग्रहा। जातिरितिलक्षणं चरं। वृषली। सत्यनडिं। शुक्ला। सकृदित्यादिकिं। देवदत्ता। गोत्रश्च चरणैस्सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यलभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। वहूची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गैरवादिपाठान् डीष्ववाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किं। वलाका। अयोपधात्किं। सत्रिया। योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलसुद्धितस्येति यलोपः। मनुषी। मत्स्यास्य ड्वा॥ मत्सी॥ ॥ पदात्संज्ञायामिति एत्वं। यदा तु शूर्यवंनखानियस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञातुतोऽसंज्ञात्वान् डीषनिषेधो न बाणत्वं तेन रास्यपियोगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः। डीषो डीवादेश इति। अन्यतो डीषित्यतो डीषित्यनुवर्तते। दिक् पूर्वपदादिति पक्षम्यो डीषिति प्रथमायाः ऋषीकल्पते इति भावः। यदितुस्वतंत्रो डीपस्या तर्हि प्रागुक्ता प्राक् क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येता पूर्वाक्ता संयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवर्तौ प्रतियन्निगौरवमिति भावः। वाहेऽप्यप्रत्ययांतस्य वहेरनुकरणमिदं। वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ष्वप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तेदंतविधिरित्यभिप्रेत्याह। वाहंतादिति। न डीषिति अस्वरितत्वादिति भावः। दित्यौ हीति। डीषि संज्ञायां वाहउठ संप्रसारणच्चेति पूर्वस्थां एते धन्यूस्त्रिनिवृद्धिः सत्यशिश्वीति

स्यनो अर्थकार्यसंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते। अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह। जातिवाच्यमिति। आकृतियहणेति। ग्रहणमिति करणे
 त्यट। सामान्येन पुंसं कः। आकृतिग्रहणं यस्यादतिवहुव्रीहिसूत्रेन सूत्रितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादि। वृषलेत्राहणदिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति
 तल्लक्षणंतरमाह। लिंगानां चेत्यादि। चकारोभिनिक्रमः। निग्राह्येत्यस्यानंतरं बोध्यः। लिंगानामितिकर्मणि षष्ठी। न सर्वभाक् सर्वाणिलिंगानि न भजतीत्यर्थः। सर्व
 शब्दलिंगायेत्येवमकत्वाद्भोजोऽपिः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्कः। वृषलीति। एकस्यांहिव्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरा
 दौ कथनं विनापितस्य सुग्रहत्वादिति भावः। दिवद्वेति नन्वत्र परिमाणभेदेन द्वयभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः। एकस्यांव्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यंतरकथना
 विनापितस्य सुग्रहत्वात्। मैवा परिमाणभेदेन द्वयभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यंतरस्य विशेषणत्वात्। तथा च यस्याव्य
 क्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समाजालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः। वृषलत्वादिसुभवत्येवतदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक्। उ
 क्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात् तृतीयलक्षणमाह। गोत्रं च चरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यच्चलौकिकं गोत्रं। चरणः शाखाध्येना। तदेतत्फलितमाह। अपत्य
 प्रत्ययांतरादि। अत्र व्याचख्युः। नाउपयनं बहु। चमिदमिति न पुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगो गोत्रचरणौ अतः पृथक्कृत्य लक्षणं कृतं। तनात्र लिंगानां च न सर्वभाभि
 ति द्वितीयलक्षणेन गतार्थतानशङ्केति। औपगवीति। असंतलक्षणं दीपं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणमित्यादिना दी।
 विति व्याचक्षेत्। हाण उवे स्यादिति भावः। केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैवलौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययांतर एव जाति कार्यलभते
 नत्वपत्यप्रत्ययांतरः। गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावि त्वात्। तथा चापत्यार्थे औपगवीति दीवंत इति प्राचामुक्तिस्सम्यगेवेत्याहुः।
 कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयानावाकलापिवैशंपायनांतेवासिपुत्रेति वैशंपायनांतेवासित्वाणि नित्यस्य कठचरकाद्युगितिलुक्। अथेव एमुप्रोक्ताद्युगित्य
 नेना बहु वीति। वध्यः ऋचोऽध्यतव्याययासेति वहुव्रीहिः। अनृचवह चावध्येत्येवेति वचनादृकूरव्यूहिति अपत्ययः समासांतः। यद्यपि स्त्रीणामध्य

मु.
सि.कौ.
टी.त.
११५

यनं प्रतिबिम्बं तथापि पुरा कल्पे स्येत्तदासीत् तदा हयमः पुरा कल्पे पुनरीणं मौजी वंधनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्री वचनं तथेति १ यद्यमाना माधिगीष्टतदंश्यत्वात्ता
च्छब्दं भविष्यति यथाऽनधीयानेपिमाणवको ब्राह्मणोऽप्यत्रेति। एवं च प्राचोऽप्युदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। मुंडेति। मुंडगुणयोगान्मुंडा। वलाकाविसकंटी
का। सत्रियेति। सत्राहुरत्ययने विधानाद्गोत्रलक्षणलिङ्गानां च न सर्वेत्यादिलक्षणवा। जातिः। योपधप्रतिषेधरत्यादि। गौरादिषु गवयादयदानी त नैः प्रसि
प्ता रत्यस्मादेव चार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयदादयः॥ ॥ ॥ ककली जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह। बहुपुष्या। बहुफलाशाखा। एवं हि पूर्वणे वसिष्ठे किमनेन सूत्रेण।
त्याशं क्वाह। स्त्रीविषयादपीति। इतो मनुष्य। रतः किं। वेद रद्विद्वद्व्यातजनपदशब्दात्सत्रियादित्यत्र दृष्टव्यात्तु च नमगधेयणा तयोरतश्चेतिलुक्। यस्तु वैश्यपयं

पाककर्त्तृपत्न्युष्यफलमूलबालोत्तरपदाच्चा। ४। १। ६४। पाकाद्युत्तरपदाच्चातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीयस्यात्। ओदनपाकी। शङ्ख क
ली। शालपर्णी। शङ्खपुष्या। दासीफली। दर्भमूली। गावाली। ओषधिविशेषेरुद्धा एते। इतो मनुष्यजातेः। ४। १। ६५। डीयस्यात्। दासी। योप
धादपि॥ उदमेयस्याऽपत्यं॥ औदमेयो। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। उडुतः। ४। १। ६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूडस्या
त्। कुरूः। कुर्वी। दिभ्यः। तस्य स्त्रियामवनीत्यादिनालुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युः। अप्राणिजातश्चार्ज्वादीनामुपसंख्यानं। रज्वादि
पथ्युदासादुवर्णनेभ्य एव। अलाक्षा। कर्कंधा। अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपिनोडुधात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध उडुः फलं। प्राणिजातेऽनु। कक
वाकुः। रज्वादेऽनु। रजुः। हनुः। बाह्वन्तात्संज्ञायां। ४। १। ६७। स्त्रियामूडस्यात्। भद्रवाहूः। संज्ञायाङ्किं। वृत्तवाहुः॥

योविद्वद्वद्वः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दासीति। अतदत्र गोत्रलक्षण जातिः। अदंतत्वाभावादप्राप्तोऽप्युपधिविधीयते। योपधादपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जाति
ग्रहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकमेयं यस्य उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। रजउपसंख्यानं। अजात्यर्थं। सौतेगमी। निर्वृत्ताद्यर्थे बुज्जल्लणादिसूत्रेण सु
तंगमादिभ्यद्वान्चांयमिन्नो जातिः उडुतः। उकारो नोडुधात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथायवाग्वायवाग्वेदत्यत्रापि सनिषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं तच्च भ्रूशब्दार्थमभ
न्यत्र सवर्णदीर्घेणपिसिद्धे। कूरुरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अत्र व्याचक्षते। यद्यैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादयः इति व्याख्यायेत न हि तादेकज्जे

इत्यादावपि एकवचनगुणसंगतइति सः प्रवर्तत तद्वारण्यं प्रत्ययदतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेतु प्रकृते दोषः। अश्रुतिरित्यत्र एकादेशभावाच्चिंगविशिष्टपरिभाषा
 यो आवश्यक्त्वाच्चा अतएव चरमादित्यत्र एकादेशस्य पूर्वोत्तरेण ग्रहणत्वादयदतिमनोरमादौ न व्याख्यातमिति। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशस्वाध्वेत्री अध्वर्युशस्वा
 ध्यायिवंशोद्धवेतिवार्थः। चरणलक्षणयं जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मगश्यादयश्चेत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः। याधातोः। कुप्रत्ययश्चाप्युदासादि
 ति। यदि सूत्रादुक्तं इति गत्यन्ते तर्हि अलावादावूः संभवो नेति भावः। अलाव त्यादि। प्रथमांतं द्वितीयांतं चानोरादतां वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात्॥
 नोद्धात्वोरिति। उद्धात्वोर्यणः परशसादयः उदात्ताः न स्युरिति सूत्रार्थः॥ ॥ ॥ ॥ पंगोश्च। अजात्यर्थमिदं। पंगुशब्दो हि गुणवाची। अश्रु रस्येति। पुंयोगलक्ष

पङ्गोश्चाथा ११६८॥ पङ्गुः। अश्रु रस्योकाराः कारलोपश्च॥ चादूः॥ पुंयोगलक्षणस्य डीषोः पवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अश्रुः उरुं
 नरपदादौ पम्या ११६९॥ उपमानवाचि पूर्वपदमुक्तं यदयं त्वातिपदिकं न स्मादूः स्यात्। करभोरुः॥ संहितशफलक्षणवामादेश्व।
 ११७०॥ अनौपम्यार्थं सूत्रं। संहितोरुः। सैव शफोरुः। इति खरोजाविवसंश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्श आद्यचालक्षणोरुः। वामोरुः
 सहितसहाभ्याश्चतिवक्तव्यं॥ हितेन सह सहितेन उरुयस्यास्मासहितोरुः॥ सहेते इति स हो उरुयस्यास्मासहितोरुः। यद्वा। विद्यमानवचनस्य
 सहशब्दस्य उर्वेति शयप्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायां ११७१॥ कटुकमण्डलौ संज्ञायां स्त्रियाम्पूङ् स्यात्। कटूः। कमण्डलूः। संज्ञायां किं।
 कटुः। कमण्डलुः। अच्युद्वैत्यं च चने॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एतद्विप्रामे उद्धतत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः संहितत्वात् अतस्यैवाकारस्य

नन्वेतत् एतच्च वचनं अश्रुश्च इति निर्देशसिद्ध्यर्थं कथं न पक्षः अतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शक्यः। उरुत्तरपदा उपमीयते न ये तु पमा तस्याः भावः औपम्या उत
 रपदेन पूर्वपदमिहा सिध्यते तदतत्फलितमाह। उपमानवाचि पूर्वपदमिति। करभोरुरिति। मणिवंधादाकनिष्ठ करस्य करभो वहि स हूदूरूपस्याः साधात्री
 करभ्यां करभोपमोरु रित्यत्र नूना करभशब्दस्योपमानव चि वैपि पूर्वपदत्वाभावात् औपम्ये किं। वृत्तोरुः। उर्वेतादिति वक्तव्ये उतरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरु
 रित्यत्र माभूदित्येवमर्थः। अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरु अभ्या इति वगृहः। तथा चोर्वेते त्वेपि उरुत्तरपदत्वमिह नास्ति। स्वाम्यूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् संहित

५-
 सि-कौ संहितादिपूर्वपदमूर्त्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्माद् इत्यात् शफाविति। यद्यप्यमरेण शफं लीवे सुरः पुमानिति न पुंस कतोक्ता तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणि
 ११६-
 की-त- कमेवा शफाविवनभुराणेति श्रुतेः शफः स्वरे गवादीनां मूले विटविनामपीति हेमचंद्रकाशे च। वामोरुरिति। वामो सुंदरो भूरुस्यः इति विग्रहः। कथं तर्हि पीवरोरु
 ११६-
 यिवती ववर्हिण इति कुमारः। उडभावे हि पीवरोरो इति स्थाता उडश्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणभावा इति स्थितस्य ग
 निरुत्ने येति हितेन सहेति। समो वाहितततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविक्रवतयो संनिहितग्रहणदेवतस्तिष्ठेरिति भावः। कमंडलुरि
 ति। चतुष्पाज्जातिवाचकोयं। अतएव चतुष्पाज्जातिनामत्र। न्यत्र कामंडले य इत्युदाहरिष्यति। पात्र पर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिंगाभावात्। अच्छंदोर्थमिति। वेदे तु
 कद्रुकमडलोः छंदसीत्यनेन संज्ञायां संज्ञायां च उडसिध्यतीति भावः। अजोः कार इति। अजा अकारविशेषणं किं। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यत्रः अतश्च
 तिलुकिजातिलस्येन नडीव॥ ॥ शर्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादयत्येः। आदिदृष्टिरोर्गुणः। टिड्ढाणत्रिति डीपं वाधित्वा परत्वाज्जातेरिति डीषि प्राप्ते डीनूवि
 शर्ङ्गरवाद्यजोऽङ्गुली ४। १३॥ शर्ङ्गरवादेरजोः कारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो डीनूस्यात्। शर्ङ्गरवी वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे डीषेव।
 नूनरयोर्दृष्टिश्चेति मणसूत्रं। नारी। यडश्चाप। ४। १४॥ यडन्तात्स्त्रियाच्चापस्यात्। न्यड्यडोऽस्मान्यग्रहणं। आम्बष्ठ्या। कारीयगंध्या। या
 द्युजश्चापवाच्यः॥ यौतिमाव्या॥ ॥ ॥ धीयते॥ शर्ङ्गरव कापटव। ब्राह्मण। गौगुगुलवा गौतमेत्यादि। शृंगरुकपटुवस्त्रनगुगुलुशब्देभ्यः
 प्राग्दीव्यतोः। गौतमशब्दः ऋष्यसंतः। अयंगौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र डीषविभवति। डीषे वैति। जातेरित्यनुवृत्तौ तु शर्ङ्गरवस्य स्त्री वदस्य स्त्रीति पुंयो
 गविवक्षायामपि परत्वाच्चीने वस्यादिति भावः। नूनरयोरिति। नृशब्दात् ऋक्षेभ्य इति डीषि नरशब्दाज्जातिलस्येन डीषि प्राप्ते वचनं। वृद्धिविधानार्थं च। नूनरशब्दे
 अलोऽन्यस्य वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः। वाणादां गं वलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहारात्। अनन्यस्यापि अकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा। नरस्य अः नरः। अ
 नंतवत्पररूपः। नाचनरश्च तयोर्नूनरयोः। परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते ननु द्वितीयः। प्रश्नेष सामर्थ्यादिति। इह नरस्यैव त्रयो ग्रहणं नूनरशब्देनातिश्र
 संग इति बोध्यं। यद्यप्यन्यतरेपादानेनापि नारीतिरूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्ठरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं। कथं तर्हि किं नरीणं नरीणमित्यादिप्रयोगः

अत्राहुः। नरशब्दो नरीषु अंगलक्षणो दीया। केचित्तु अनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकुपरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु दी-
नर्थमेव तत्रानिको वृद्धभावा नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरेन स्पष्टं। यदि दीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणेषु यगेवपठेत्। वृद्धि-
विधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्यैव व्यर्थं पत्रेति। पुत्रशब्दो नृगणेषु तेतः। स्त्रियां दीन। पुत्री। नच पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यं। आत्मजस्तन-
यः सुतः सुतः पुत्रः स्त्रियां तनू। आहुर्दहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। तेन पुत्रीव हर्षत्वे दयेतमिति। कुर्वेत दुर्वीपतिपुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगानिर्वाधा एवा। यत्त्वत्र हर-
दत्तेनोक्तं। केतुलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति न तु व्यर्थं। उदात्तकोशविरोधात्। सूतिकापुत्रिकेत्यत्र स्वयं विरोधाच्च। एवं च सूतो ग्रामभोजकुलमेरुभ्यो दु-
हितुः पुत्रद्वेतिकारे सत्या गदस्येति सूत्रस्यार्थिकं व्यर्थं मिति मनोरमायां स्थितं। यङ-श्वायापकारोत्रहलङ्यावितिसामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तद्धिघातेन चरि-
तार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरूपितस्वरं बाधते॥ २५ ॥ आंवष्टयेति॥ आंवष्टस्यापत्यं स्त्रीवृद्धेकोसलेति न्यङ्कारीषगंधेति। करीषस्यैव गंधोऽस्यः करीषगंधिः॥

आवत्याच्चाः ॥ २५ ॥ अस्माच्चापस्यात्तयजश्चेति दीषोऽपवादः। अवटशब्दो गार्गदिः। आवत्या। नहिताः ॥ ४१ ॥ १७६॥ आपच्चमसमाप्तेर।
पमानाच्चतिगंधस्य दंतुदेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अणा। अणि। त्रोरनार्थयोरिति व्यञ्जदेशः सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि डित्करणे धिकारोऽयं।
सामर्थ्यात्तदनादप्ययं चाप। बाधन इति। एतच्चे आवत्यावतिचकारस्यामुक्तसमच्चगार्थत्वात्तत्त्वत्तदस्याहुः। यौतिमाप्येति। पूतिमायशब्दो गार्गदिः। नहिताः। वह-
वचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहाद्यैः। महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्योऽस्मात्तद्धिताः। इत्यन्वर्थत्वाभावात्तेन यथा प्रयोगमेव स्युः। ननु टायः प्रागेवायम।
धिकारोऽनुष्ठीविधौ तद्धि। तग्रहणं यस्येति लोपेऽङ्ग्रहणं च मास्तिनि चेन्मैवापत्तौ। दीन्यादावोर्गुणप्रसंगात्। यदि तु यस्येति चेत्तत्र ईद्वहणमेव दीयितद्धित-
र्याभावेऽप्ययतीति स्वीक्रियत तर्हि टायः प्राकृतद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिदप्यङ्गति कचित्तच्चित्यं। कुरुरित्यादौ ओर्गुणादिति प्रसंगादिति नव्याः॥

यूनलिः। कृत्नेम्यइतिडीपोएवाह। युवतिरितिस्वादिधितिपदत्वान्नलोपः। कथंनर्हियुवतीकरनिर्मथितंमिथि। तमितिप्रयोगः। अत्रकेचिन्। सर्वतोक्तिन्।
र्यादितिब्रह्मादिगणसूत्राद्वैकल्पिकोडीषः॥ नचतिप्रत्ययेनैवस्त्रीत्वस्योक्तत्वाऽडीषनमविष्यतीतिशङ्क्यं। उक्तेयिमवत्येतइतिभाष्यात्। नचैवमपियुवती
नांसमूहोयौवनमितिनसिध्येत्किंतुतस्यसमूहः। इत्यणिमस्याद्वैतद्वितइतिपुंवत्भावेनयौवनमित्येवस्यादितिवाच्यं। बाहुलकाद्यैतेरौणादिकेकतिप्रत्यये।
सनियुवेतिशब्दसमादायतत्सिद्धेरिति। इमंक्लेशेर्हिहृन्नाह। शत्रंतादिति। यौनिमित्रीकरोतिपत्येतिविग्रहेलटः। शत्रुश्चनचावितिशतरिउगितश्चेतिडीप

यूनलिः। ४। १७७॥ युवनशब्दातिप्रत्ययस्यात्सचतद्वितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयासिद्धेनद्विताधिकारउत्तरार्थः। युवतिः। अमु
पसर्जनादित्येव। बहवोयुवानोयस्यांसा। बहुयुवा। युवतीतिनयौतेप्रशन्नान्डीपिवोध्यं॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ प्रातिपदिकार्थ
लिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा। २। ३। ४६॥ नियतोपस्थितिकः। प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्यप्रत्येकयोगः। प्रातिपदिकार्थमात्रेलिङ्गमा
त्रादाधिक्येपोऽस्मात्मात्रेसंख्यामात्रेचप्रथमास्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृद्मन्। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गानियातलिङ्गश्चप्रातिपदिकार्थमात्रइत्य
स्योदाहरणं। अनिधत्तगिङ्गास्तुलिङ्गमात्राद्याधिक्यस्यातटः। तटी। तटं। परिमात्रेद्वौलोव्रीहिः। द्वौलरूपंयत्परिमाणन्त्यरिच्छिन्नव्री
हिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थपरिमाणेऽकृत्यर्थोऽभेदेनसंसर्गेणविशेषणं। प्रत्ययार्थमुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनव्रीहौविशेषणमिति वि
वेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौवहवः। इहोक्तार्थत्वादिभक्तेरप्रामौवचनं॥ सम्बोधनेचा२। ३। ४७॥ इहप्रथमास्यात्। हेरामाकारको१। ४।

एवंहियौवनमितिप्रयोगोपिसुलभः। त्वंतादणितुपुंवद्वाद्यौवनमित्येवा। भिष्मादिपाठसामर्थ्यान्नपुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेतिभिष्मादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्या
मः॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ स्त्रौजसमौडिन्यादिनातावत्स्वादयोऽन्याप्रातिपदिकादर्शिताः। तेषामर्थविशेषेव्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थन्यादिना। प्र
थमादयः सप्तम्यन्तः प्राचांसिज्ञाः ताभिरिहापिष्यवहारः इतिस्त्रौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तं। कौसुमेतु इहप्रथमादयः शब्दाः सुपांनिकेषुवर्ततेसमंस्यादश्रु
तत्वादिति न्यायादिपुक्तं। तथाचन्यायसिद्धत्वादस्मिन्शस्त्रेप्रथमादिसंज्ञानामकरणेपिनसतिरितिज्ञेयं। पराहिपंचकंप्रातिपदिकार्थइतिगृह्येततोलिमवचनग्रह

अत्रकेचिन्। सर्वतोक्तिन्। अमुपसर्जनादित्येव। बहवोयुवानोयस्यांसा। बहुयुवा। युवतीतिनयौतेप्रशन्नान्डीपिवोध्यं॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा। २। ३। ४६॥ नियतोपस्थितिकः। प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्यप्रत्येकयोगः। प्रातिपदिकार्थमात्रेलिङ्गमात्रादाधिक्येपोऽस्मात्मात्रेसंख्यामात्रेचप्रथमास्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृद्मन्। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गानियातलिङ्गश्चप्रातिपदिकार्थमात्रइत्यस्योदाहरणं। अनिधत्तगिङ्गास्तुलिङ्गमात्राद्याधिक्यस्यातटः। तटी। तटं। परिमात्रेद्वौलोव्रीहिः। द्वौलरूपंयत्परिमाणन्त्यरिच्छिन्नव्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थपरिमाणेऽकृत्यर्थोऽभेदेनसंसर्गेणविशेषणं। प्रत्ययार्थमुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनव्रीहौविशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौवहवः। इहोक्तार्थत्वादिभक्तेरप्रामौवचनं॥ सम्बोधनेचा२। ३। ४७॥ इहप्रथमास्यात्। हेरामाकारको१। ४। एवंहियौवनमितिप्रयोगोपिसुलभः। त्वंतादणितुपुंवद्वाद्यौवनमित्येवा। भिष्मादिपाठसामर्थ्यान्नपुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेतिभिष्मादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ स्त्रौजसमौडिन्यादिनातावत्स्वादयोऽन्याप्रातिपदिकादर्शिताः। तेषामर्थविशेषेव्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थन्यादिना। प्रथमादयः सप्तम्यन्तः प्राचांसिज्ञाः ताभिरिहापिष्यवहारः इतिस्त्रौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तं। कौसुमेतु इहप्रथमादयः शब्दाः सुपांनिकेषुवर्ततेसमंस्यादश्रुतत्वादिति न्यायादिपुक्तं। तथाचन्यायसिद्धत्वादस्मिन्शस्त्रेप्रथमादिसंज्ञानामकरणेपिनसतिरितिज्ञेयं। पराहिपंचकंप्रातिपदिकार्थइतिगृह्येततोलिमवचनग्रह

त्रिकपक्षे पिलिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्यविवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्राति-
 पदिकार्थ इत्यर्थः। शक्य इति यावत् नन्वेवं सिं हो मा भव क इत्यादौ प्रथमान स्यात्। अत्राहुः। शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात्पदोत्तरसमभि-
 व्याहारे लक्ष्यमर्थबोधे पि सत्यभावादिति। मात्रशब्दस्येति। तस्य चान्नावधारणमर्थः। मात्रं कान्त्यर्थः। वधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचना-
 न्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेण स्वपदविग्रहः। समामन्तुमपूरव्यं सकादित्वाद्धोध्यः। प्रत्येकमिति। हं ह्यंते श्रूयमाणत्वादिति भा-
 वः। ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमान स्यात्। न च पूर्वोपरेत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यं। द्वि-
 त्वाद्येतानां अपि वीरं पुरुषमानयत्यागेतद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न। संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन वहिरंगत्वात् प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारवाधानुपपत्तेः पदसंस्का-
 रपक्षस्येवेहाभ्युपगमात्। मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमान भवेदपिलिङ्गपरिमाणग्रहणल्लिङ्गाधिक्यपरिमाणधिक्ये च भवेदेवेत्याह लिङ्गमात्राद्याधिक्य इति यद्यपिलिङ्ग-
 मात्रे परिमाणमात्रेऽप्यस्य सार्थस्य अपि प्रातिपदिकार्थे विना लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति दाधिक्य इत्युक्तं। उच्चैरिति। पदत्वादिहरुत्वविसर्गो भवतः। किंच।
 अस्य प्रथमांतत्वात्तस्यामउच्चैस्त्वसंग्रामउच्चैस्त्वमिति सपूर्वाया इति सूत्रेण ते मया देशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं। कृष्ण इति। यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गस्य अपि वा सु-
 देवे भगवति नियतपुल्लिङ्ग इति भावः। ज्ञानमिति। भावेत्युदात्तदत्तदीति। द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे नुयद्यपि प्रकृत्यर्थस्य अपितं तद्वि-
 स्मयास्यकोपस्थितिकत्वात् प्रातिपदिकार्थे न्येन गतार्थता। दोष इति। न च ह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यं। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभा-
 वस्य संसर्गविषयाभावायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य न्युत्पन्नत्वात्। श्रीहिरिति। जातावेकवचनं। व्यक्तिविवक्षायां तु दोषो व्रीहय इति भवत्येवा। अभेदेने-
 ति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्नयो दुर्लभः। न च तावकः। आपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्येव दृष्टत्वादिति वाच्यं। देवतार्थकतद्विज्ञातावभेदान्वयस्य दृ-
 ष्टत्वात्। ऐंद्रहविरित्यत्र हि इंद्रदेवताकंहवि हरिर्निबोधः सर्वैरवाभ्युपगम्यत इति नातिशंका वसर इति भावः। वचनं संख्येति। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवो-
 येन तथैव पूर्वचार्याणां व्यवहारादिति भावः। अप्राप्तौ वचनमिति। सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रेमात्रग्रहणं व्यर्थं। विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीये

सु.
सि.कौ.
टी.त.
९९८

न्यादिभिर्वाधितत्वेन कर्मदोषप्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीये वकर्तृकरणयोस्तृतीये वना न्याविभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् न च कर्मण्येव द्वितीया
कर्तृकरणयोरेव तृतीया नान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपिकर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्यात्र ग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यं। प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिको
र्थ एव प्रथमानान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात् कर्मादौ द्रव्यमाया अपि प्रवृत्तेः। वचनग्रहणमपि व्यर्थं। न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमोक्त्यतिरिक्तं। न च
वंदितशब्दात् बहुशब्दाच्चैकवचनं एकशब्दाद्विवचनमित्येवमवस्थास्यादिति वाच्यं। अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य।
न्याय्यत्वात्। गौर्वाहीकृतिवत् श्लोकादित्यतः परिमित उपचारात् श्लोको ब्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातां न त्वस्मिन् प
क्षे श्लोकापरिच्छिन्नाभिन्नो ब्रीहिरित्यभेदान्वयः। नामार्थयोरभेदान्वयात्। परिमाणं प्रत्ययार्थ इति पक्षे तु श्लोकरूपं यत् परिमाणं तत् परिच्छिन्ना ब्रीहिरिति प्रत्य
यार्थनामार्थयोर्भेदान् यस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यातमिति चेत्। अत्राहुः। शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातां अत
एव औपगमकदोषोत्पत्तिरिति चेन्नैवाण प्रत्ययसिद्धेरुक्त्या पत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याहोपमत्वर्थीयमिहैव सिद्धे परिहृतो रथ इत्यधिकारे पांडुकं वलादि निरि
शोनि प्रत्ययविधानं किमर्थमित्याहोपमत्वर्थीयमिहैव सिद्धे परिहृतो रथ इत्यधिकारे पांडुकं वलादि निरि
शो गोवाधनार्थमिति प्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैष्यर्थ्यापत्तेरिति। ननु क्वचित् पंचकं प्रातिपदिकार्थः क्वचित् त्रिकं क्वचिद्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादिव्यव
हृत्यते। एतेषां केषामभिमतः कथं वाऽमीषामुपपन्निरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः। स्वायं द्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकं प्रातिपदिकार्थः। दधिमध्वि
न्यादौ विनापि विभक्तिप्रातिपदिकदेवतावताग्रार्थानां प्रतीतेः। वृक्षो वृक्षाः॥ वृक्षं वृक्षाणां न्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्वातकत्वे
नैवोपयोगादिति भाष्यकारेण मन्यते। आदिनश्चतुष्कमिति कैयटः। तत्रोपपदं समीक्ष्यमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात्।
आदिनस्त्रिकमिति वृत्तिकारः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधिमधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रती
यते। नैयत्तु वृक्षो वृक्षा इत्यादौ विनापि यत्र अपत्यंगम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः। न चाविभक्तिरित्यादौ अंतरेण विप्र

एवं कर्तुं प्रतीयत इति भेदेन्यादावपि कर्तृप्रकृत्यर्थ एवेत्युच्यते वक्तुं। अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिङ्गं वादिवाच्यमिति पक्षे आदिनो
 द्विकमेवेत्यन्ये। न प्रत्ययविशेषणं। इयं विशेष्यलिङ्गस्त्रीत्वादिसंख्या एकत्वादि। कारकं कर्मादि। संबोधने च॥ मात्रग्रहणात्प्रत्ययानयस्येति प्रातिपदिकार्थेऽप्य
 प्रथमेति नियमस्य संधेयनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारंभः। इह संबोधने प्रकृत्यर्थे प्रतिविशेष्यक्रियां प्रतिविशेषणं। तथा चत्र जानिदेवदत्तेत्यादावेकतिङ्वाक्यमिति वाक्य
 त्वेसिद्धेऽप्राप्ते तस्य चेति निघातो भवति। क्रियाप्रत्ययविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिद्ध्येत। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वार्तिकात्। त
 था चोक्तं। संबोधनपदयच्चतत्र क्रियाया विशेषणं। ब्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति इति। एवं च राममां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मतकर्मकर
 तुल्यमर्थः। ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मतकर्तृकंगमनमर्थः॥ इति प्रथमा॥ ॐ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमान
 शक्तिकर्तृरिषष्टी आक्रेते भूतत्वे। आपत्तप्यधामीत्। अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। मतिरुद्दिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिह च्छानतु बुद्धिः। पुन
 कर्तुरीप्सिततमं कर्म। आपत्तप्यधामीत्। कर्तृक्रियां तुमिष्टतमङ्कारकङ्कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। मायेष्वश्वम्वधाति। कर्मण ईप्सितामाधान
 तुवर्तुः। समग्रग्रहणां किं। पयसा ओदनं भुङ्के। कर्मण्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिरूप्यर्थः। अन्यथा गेहम्प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॥
 बुद्धिग्रहणत्वात्ततोऽन्विषायनेतमविष्टनोदत्यतिशयेतमप। एवं च कर्त्राऽनुमिष्यमाणतमं कर्मत्वार्थः। कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनाऽनुमिच्छति
 इति करणा का सा वा। विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थः। त्वम्यतेतदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं च हनविवक्षितं तेन कटं कृतवान्। करिष्यती
 त्मादिसिद्धे। कारकमिति। एतच्च कारकेत्यधिकारात्तुमुत्तमत्वं हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्र वाक्यमित्वाकारकसंज्ञाऽनेन विधीयते। तद्यथा। अपा
 यध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्। ततोऽर्पादाने। उक्तं कारकसंज्ञादानं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः। तेन संवेरमद्विधाधि
 करणत्वात्सप्तमी। कारकत्वाद्भुतिकारकापपदान्कादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यातो न
 चात्रोपपदस्वरणान्यथा सिद्धिः। शंकास्तव कर्णयोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्यापपदत्वेऽपि सप्तम्यंतस्यात्वात्। यद्यपि इह तथायादिस्वरैर्वां नोदात्तत्वं सिध्यति

सु.
सि. कौ.
टी. त.
११६

व. ५

तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एव तत्रोपादानात्तात्पर्यात्वादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः। अन्वर्थाचेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं दृच्छतीत्यत्र क्रिया अनन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणे ह्यत्र पुत्रविशेषणं ननु क्रियान्वयिनि। पयसेति। भुजिक्रियां प्रतिपयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र दृश्यते ततः पयसु संस्कारकत्वात्करणं न त्वसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति। किंतु तत्संस्कृतेनोदनेन। यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिवतीति। कर्म नुवृत्ताविति। अधिशोडश्यासां कर्मेति सूत्रात्। ॥ अनुमिहितेति। ननु बहुपदुरित्यादौ बहुच प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्यवादयो यथानुप्रवर्तन्ते। या क्रियते कटइत्यादौ व पिति डादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीयान भवति। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशाद्वितीया कृतः कटइत्यादौ निरवकाशया प्रथमया वा। दृश्यते। न च वृषः प्लव इत्यादित्रयमाया अवकाशः। तत्रापि प्रतीयमाना मलिक्रियां प्रतिकर्तृत्वेन तृतीया प्रसंगात्। अथोच्यते। नीलमिदं नतुरक्तमित्यादौ विशेषणं तानुमिहिते। २३। १। इत्यधिकृत्य। कर्मणि द्वितीया। २३। २। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिम्भजति। अमिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकेण मात्रे इति प्रथमैव। अमिधानं च प्रायेण तिङ् कृतद्वितसमासेऽतिङ्। हरिः सेव्यते। कृता लक्ष्म्या सेवितः। तद्वितः। शतेन क्रीतप्रशस्तः। समासः। प्राप्तं अनेन। यत्संज्ञात्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा विषवृक्षोऽपि सम्वद्धस्वयच्छेत्तुमसाम्प्रतं। साम्प्रतमित्यस्य हियुज्यत इत्यर्थः। तथा युक्तमानीप्सितं। ५४। १। दृश्यते ततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं दृच्छन्त एणं स्पृशति। ओदनं हेतुतात्पर्येण अलिक्रियायुक्ता वश्यकत्वात् प्रथमाया अस्यैव अवकाश इति। तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात्। तं ॥ नैवुभुषुर्विषम्भुक्ते ॥
यथा च अनुमिहितोधिकारो वृत्त्युत्ति चेदत्राहुः। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभ आवश्यकः। तथा हि सूत्रारंभे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनं सम इत्यर्थेनैव। त्रानां च कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कटइत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तो वृत्तिदेकत्वस्यानुक्ततया अमङ्गल्यं स्यात्। न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यं। कर्तव्यः कटइत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्वा गलक्षणषष्ठी प्रसंगात्। कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादेनैवोक्तत्वाद् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिवोधनसंभवाच्चा मादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहित इति।

अतएव्याचकोव्रजतीतिवत्यचतिव्रजतीतिनैकंवाव्यंपाककर्तृकर्तृकंगमनंहिपानुकोव्रजतीत्यस्यार्थः ४॥

सूत्रप्रत्याख्यातेमाकरेदिति करकशक्तिपदिकार्थ इति यद्वत्तन्मिहितरत्यस्याद्योत्यरत्यर्थः । तथा च कप्रत्ययादिभिर्योत्येकर्मणि द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः । नत्रापि एके
नद्योतिनेत्येकानुरंनंप्रवर्ततइत्यभ्युपगमेचनमिहितरधिकारोनातीवोपयुज्यतरतिदिक् । हरिभजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पदात्प्रीतिविशिष्टतया ।
क्रियाव्याप्यत्वेनहो । कर्मतद्विधिः । जनवाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठोवर्तमानोव्यापारइतिनिः कृष्टोर्थः । हरिः सेव्यतरत्यत्राप्येवमे
वक्रियाप्रधानमाख्यातमिति सि ताताधातूस्थितक्रियातिउर्थप्रतिविशेष्याननुक्तदर्थप्रतीवविशेषणमितिहितस्यार्थः । एककर्तृकापचिक्रियाएककर्तृका
भमिक्रियुतिपक्षतिव्रजत्योः पृथगर्थः । एवंचप्रथमांतविशेष्यकोवोधरतिनेयायिकोदघोषाभाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्थव्यः । तस्मतेहिपाककर्ताव्रजनानुकूलकृति
मोनिजिपाचकोव्रजतीत्यस्यार्थः । पक्षतिव्रजत्योः लुपकानुकूलकृति व्रज त्यर्थे एवरूपेणवाक्यार्थपर्यवसानात्तस्यचभाष्यादिग्रंथविरोधात् । किंचहरि
भजतिदेवदत्तः हरिः सत्यदेवदत्तेनैत्यत्रचैकरूपएवशाब्दबोधइत्युक्त । नैयायिकानांमतेतुभिद्यतएवहरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयोदेवदत्तः देवद
त्तनिष्ठकृतिअन्यप्रीत्याश्रयोहरित्युभयत्रभेदेनवाक्यार्थपर्यवसानात्तस्मात्प्रथमांतविशेष्यकोवोधोभाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्थव्यएवायास्कोप्याह ॥
भावप्रज्ञानमाख्यातंसत्वप्रधानातिनामनीति । पश्यमृगोधावतिरत्याहौतुमृगकर्तृकंगमनंदृशिक्रियायांकर्मप्रधानंतुदृशिक्रियैवा उक्तंचा सुवृत्तंहियथा
नेकांतिडंतस्यविशेषणं तयातिडंतमय्याहुस्मिडंतस्यविशेषणमिति । नचलौकिकप्रयोगेषुतिडंतस्यतिडंतविशेषणत्वं दुर्लभमितिमंतव्यं । पुरीमवस्कंद
लुनोहिनंदनंइतिमाधेयोकस्यपुर्यवस्कंदननेदनलवनादिरूपाअस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थइतिसमुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रमूलस्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवंपुचनिभवती
त्यस्यपचिक्रियभवतीत्यर्थाभाष्यमतेवोध्यरतिदिक् । अभिहितेतिविमि । नन्वेवंपक्तमोदनंभुक्तइत्यत्रापिद्वितीयांनस्यादितिचेतामैवां । इहहियचिभुजिनिरूपितेदेकर्मत्व
शक्तीतत्रप्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपिताअनमिहिताशक्तिमादायद्वितीयो त्यतैः । अतएवआसेनआसइत्यत्रसप्तमीसंगच्छते । लुटाधिकरणस्योक्तत्वेपि
डंतोपस्थायिक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् । शतइति । शताच्चठ्यतावशतेइतियत्ता । शतानंदरति । इहगन्यार्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः । आनंदकर्तृकप्र
प्तिकर्मीभूतरत्यर्थः । यदुक्तं प्रायेणेति तस्यफलमाह । क्वचिन्निपातनेति । विषवृक्षइतिसंवर्द्धेत्यत्रछेत्तुमित्यत्रचार्थाद्विषवृक्षमितिगम्यतरति ध्येयां युज्यतरत्यर्थः

सु-
सि-को-
टी-त-
१२९-
एतेन निपातानां द्योतकत्वेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितं तथा युक्तं। तथेयुक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह। ईप्सिततमवदिति। सूत्रे च शब्दोऽपिशब्दार्थवर्तत इति।
ध्वनयन्नाह। अनीप्सितमपीति। ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोऽयं। तेन यदुपेक्ष्यं यच्च हेष्यं तद्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति। ग्रामं गच्छंस्त्वं स्मृश-
तीति। यथा स्मृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादि फलाधारत्वात्। तथैवानीप्सितस्य तृणदेरपीति भावः। इह हि ग्रामं गच्छ तस्त्वं स्मृश-
रीय कं तृणस्यानीप्सितत्वात्। यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वणो वसिष्ठः। उपेक्ष्यं च नोपस्थावुद्धिविषयः। नदीकूलं कषतीत्यचेतने तदसंभवात्। किं तु नदीपसाहे-
षयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितं। विषमिति। अत्र विषं दृष्यमप्योदनवद्भुजिनासं वधात्कमी ननु यएव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्य-
ते तस्य विषमपीप्सितमेव। योपि भ्रांत्या भुंक्ते तस्यापि गुडादि बहुधा व्यवसीयमानं विषमीप्सितमेव। कथमन्यथा प्रवर्तेते। तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेदत्राहु-
यदा कश्चिन्मरणकांतरोपि त्रैलोक्याने गृह्यमाणो विषं भुंक्ते तदेदमुदाहरणमिति। अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथा युक्तमित्यन्या रंभादेव स्पष्टसिद्धेः। स्या-
देतत्। धातृपस्थाप्य फलं विषं कर्मत्वेन च। लुकि मनेन कर्तुरीप्सितमित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत्। अत्राहुः। अग्नेर्मीणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामीप्सितं इ-
तिसूत्रेण मीणवकस्यापराधत्वं प्राप्तं तद्वाधाय कर्तुरीप्सिततममिति व्यक्तव्यमेव। एवं च हेष्योदासीनयोः सप्रहार्थं तथा युक्तमित्यपि आवश्यकमेवेति॥

मूल-८ देवदत्तं शतं मुष्णति ग्राममजानयति हरति कर्षति वेदति वार्धनिवंधनेयं संज्ञा वलिं मिश्रते वसुधां॥

अकथितं च। केना कथितमित्याकांक्षायामाह। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्मकरणं कर्ता हेतुरित्येते विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षितमिति। अपादानादिविशेषवित्तसायांतु गोदो गंधिययः वलिया च ते वसुधा। व्रजेऽवरुणहिगमित्येवं च म्यादय एव भवन्तीति भावः। एतेन पाणिना कांक्षया व्याहो गंधीत्यत्र करणधिकरणयो रिति। गः। तथा सुदं डेन करोति कटेति घृत्यादि रवकाशे दुहादि परिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः। करणधिकरणं संज्ञयोरिह विवक्षितत्वात्। यदि तु सत्रेऽकथितं। अत्र प्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं

अकथितं च। यथाप ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं द्वारकदुर्मसंज्ञं स्यात्। दुहा च पचद एड रुधिप्रच्छिचि व्रूणा सुजिमन्यमया कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीह कथं १ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां च तुल्यदुर्मसंज्ञं यद्युच्येत तदेवाऽकथितदुर्मसंज्ञं इति परिगणनं दुर्नव्यमिदं गगंदो गंधिययः वलिया च ते वसुधा। अविनीतम्विनयं याचते। त एडुलानोदनम्यचति। गगानं शतं न्द एडयति। व्रजमवरुणहिग। माणवकस्य नान्यमिति। दृष्टमवचिनोति फलानि। माणवकस्य धर्मव्रतेश्च श्लिवा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरमिधिमश्नाति। माणवकस्य धर्ममोषते। अभिधत्ते वक्तीत्यादि। कारकं दुर्गं। माणवकस्य पितृभ्यः नान्यमिति। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्धोऽर्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ कुरुन् स्वपिति। मांसमासे। गोदोहमासे। कौशमासे॥ ॥९९॥ पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। इत्याजिति। दं

उदंडनिपातने चुरादि। इह तु दंडिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागंतु केने कारेण निर्देशेन त्विका। ग्रहिन्येति संप्रसारणप्रसंगात्। कर्मयुगिति। कर्मण्युच्येत कर्मयुक्। सत्सु द्विषत्यादिना क्रिया कर्मण्युच्यत इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संवध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत्कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फुरितं। अन्यत्वाद्। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयित्वर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति गाथा मित्यादीनां तिप्रसंग इति भावः। इह हि गाथा कर्मकं नटसंवाधिश्रवणं वाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्येव। गंदो गंधीति। ययः कर्मकं गोसंवाधिदोहनमर्थः। ययोऽत्र मरुत्यकर्मकर्तरीति ततमत्वात्। गौस्तु ययसो निमित्तनामात्रेणोपात्तान तु वस्तुसत्ताप्यवधिभावेनेत्यपादानं संज्ञाया अप्रवृत्तरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं हर

सु.
श्रु. कौ.
टी. त.
१२९

रत्नेन यद्यपि मोरवधिभाजो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिविवक्षायंगोरितियंचम्येवेति स्पष्टम् यदा तु मोरित्येतत्पयसां
वध्यते तदा गोशब्दात्पृष्ठे वभोजीत्यपि बोध्यम् यनुवाचा दुत्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचित्रशासुजिकर्मयुक्नीहृकम्पथवहदंडग्रहमुष्यचिकर्मभागिति पठितं तत्र ग्रहेऽपाठोऽप्रामाणिकः
इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः तथा हि दुत्यादीन्यादींश्च द्वैराशयेन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लक्ष्यत्वं खलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्षणस्य
गौले वेत्याशं कार्यं स्वयमेव पठितं न्यादयोऽप्येनानिष्कर्मगत्यर्थो मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यानि दुत्यादिगौलेऽप्येतु यथारुचि इति एवं च दंडिमं चिभ्यामपि मुख्ये स्यात् न च प्रपञ्चः गौः
शतं दंड्यतामिति भाष्यधरोधात् शतं स्वत्रप्रधानं न तु गर्गः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिरत्र ग्रहणार्थं न तु निग्रहार्थं इत्युक्तम् अतएवात्र समुदाये वाक्य
रिसमाप्तिः सुणनुरोधेन प्रधानादनेरसंभवात् तथाप्येव प्रधानस्यादिव्यते तु गौले तथा च भारविः येनापविहसलिलस्फुटनागसद्मा देवां सुरैरमृतमं वुनिधिर्ममं ये इति अत्रामृतं
मुख्यं उद्देश्यत्वात् अं वुनिधिसुगौलः वल्लिंश्चास्तु इति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचैव सुधामुख्यं कर्म तेन युक्तो वलिर्वसुतो वधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति अवनीतमिति
अनुनयार्थस्य याचैव विनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं किं न यायानुनयतीत्यर्थः विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामकथितं चेत्तिकर्मसंज्ञातं दुलानीति निर्वर्तनार्थस्य यचरोदनो मुख्यं कर्म ओ
दनं निर्वर्तयतीत्यर्थः तंडुलासुकरणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्यत्वाद् द्वयर्थः यचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तंडुलानोदनं पचतीत्यस्य तंडुलान्विकेदयनोदनं निर्वर्तय
तीत्यर्थः दुत्यादिप्रयचेः परिगणनप्रामाणिकं भाष्यैः व्यटयोरनुक्तत्वादिति गर्गानिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म त्र
जमिति अत्र गौर्मुख्यं कर्म त्रजं लक्ष्मिं करणत्वाविवक्षायामकथितं चेत्तिकर्म भवति एवमग्रेष्वुक्तम् अर्थानेवं धनेति न तु स्वरूपाश्रया अहमहमयीदमचोद्यमचोद्ये इति त
दा सूत्रभाष्ये पृष्ठिपर्यायस्य चोदेरारं कर्मकत्वदर्शनादिति भावः अतएव स्थाप्यं रणेस्मैरमुखो जगदमरीमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुक्तं एवं च नाथस्यादयो वह
तदा ह्यमपहनीयमेव यदि तु नाभूत्तु न्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत् सत्यं भारं वहति भारं न यतीत्यत्र यदि विलसण्यो नुभूयते
चित्यमेव संज्ञाया अर्थनिर्वधनत्वाद् देग्रहणार्थत्वाच्चेति वल्लिंश्चित इति भिक्षाभिक्षायामलाभेलाभे च भिक्षते याचत इत्यर्थः देश इति कुरुयं चालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीडस्या

स.
सि. को.
टी. त.
१३२

येवत्रयात् अलोयः कर्तेति अनुत्पन्नेति च शुद्धधातुवाच्याक्रियां प्रतिनयः कर्ता सप्यंत धातुवाच्याक्रियां प्रतिकर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। एजर्थे।
नाप्यमानस्ययदिभवति तर्हि हेतुत्वादीनामेव कर्तुरिति तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीयासिध्य-
ति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातंत्र्येणैककर्मागतः। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु एजर्थे प्रतिकर्मत्वं वाधि-
त्वाप्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं। अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टाहिक्रिया एजर्थेन संवध्यते हेतुमतिणिजविधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अतएव
उपजीव्याधिकर्तृसंज्ञः। एवं च परत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्य कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितायद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्वोधमेव तथापि नित्यमसूत्रमि-
दमिति काचोपस्थाः विरुध्यन्त इति चेत्। अत्राहुः। एजर्थेस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्रावल्यात् विप्रतिषेधेनानास्तीति परत्वात् कर्तृत्वसि-
द्धिरित्येतन्न संगच्छते। अंतरंगत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि प्रधानं प्रतिनिरावर्त्यं प्रयोजयतः। ततश्च नियमार्थत्वात्किं प्राञ्चो निर्वोधेवेति। गत्यादिण्यं तान् क्रमेणोदाहरति।
शत्रुनिर्णयः। शत्रवः स्वर्गमगच्छन्तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति। गमरणं तोवस्थायां शत्रवः कर्तारोऽस्त्येतावस्थायां कर्म अभवत्। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्रमनं तदनु-
कुलोयन्निष्ठोऽस्मात् स श्रीहरिः मे गतिरिति वाक्यार्थः। एवमग्रेषूक्त्या वेदार्थमिति। स्वस्वकीयावेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत्। तथा देवा अमृतं आश्रन्-
तानाशयत्। विधिः वेदमध्यैतत् ब्रह्म। एवेदमध्यापयन्त अपाठयत्। सलिले पृथ्वी आस्तां तो हरिरासयत्। स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः। ननु शत्रूणां मेनेन
कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सितं तमे स्वर्गं ननु कर्तुरिति कर्तुरीप्सितं तमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात्। अत्र केचित्। गतिवुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरंगत्वेन ततः पूर्वमेव धा-
त्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्वोधमित्यदोष इति। अन्ये तु कर्तुरीप्सितं तममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेवात-
च्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येति न काप्यनुपयति। न च स्वतंत्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैवलक्षणं न संगच्छते। एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्ष-
णे भयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यां। सज्ञांतरानुपहितस्वतंत्रे संकेतितस्य संज्ञांतरोपहिताः अनुपहितसाधारणे स्वतंत्रे लक्षणभ्युपगमे वाधकाभा-
वात्। अतएव जिधानोर्जये शक्तिः। प्रकृष्टजये लक्षणा प्राक्का दन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति। तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दोद्योतकः प्रकृष्टजयसु जिधानोर्

वअर्थइतिनैय्यायिकोक्तिः संगच्छते। नापिकर्तृपदस्यस्वतंत्रलक्षणयांप्रमाणभावः शङ्क्यः। प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाः हृदिकर्मणामप्रधानेदुहादी
 नामित्युक्त्वाएयंतेकर्तृश्वकर्मणइतिवदतोभाष्यकारस्यैवप्रमाणत्वात्। नहिलक्षणंविनालिजंतानांहिकर्मकतालभ्यतेयेनएयंतेकर्तृरिति वचनेसाव
 काशस्यादि त्याहुः। नीवत्कारिति॥ यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थोनगतिस्तथापिगतिरपिविशेषणीभूयप्रापणमध्येप्रविष्टेतानवन्मात्रेणप्राप्तिमत्वाप्रतिषेधउक्तः।
 नियंत्रितिनियंतापशुप्रेरकाः। ननुसारथिरेवेतिनेनवाहयतिवलीवर्दान्यवानिति सिध्यति। अस्मादेवभाष्योदाहरणतरूढिर्योगमपहरतीतिन्यायोत्रन।
 स्वीक्रियते। अनिवेधइति। प्रयोज्यः कर्मेतिवक्तव्यमितिफलितोर्थः। यैस्तुप्रापणंगतिशब्देनगृह्यते। यैर्वानगृह्यतेउभयेषामयीदंवचनंआवश्यकं। नी
 वत्कारेतिवचनंतुयैः प्रापणंगतिशब्देनगृह्यतेनेषामनावश्यकमितिबोध्यं। सूत्रइतिनियंताप्राजितायंतासूतः। क्षताचसारथिरित्यमरः। प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे
 प्राप्तौनिषेधमाह। आदिस्वाद्योरिति। अदभक्षणे। खाभक्षणे। प्राचानुआदीतिपठ्यतेतत्रएयंतानुकरणमितिबोध्यं। आदयतीति। इहनिगारणचल
 नार्थेभ्यश्चेतिपरस्मैपदनियमोनप्रवर्तते। अत्रैः प्रतिषेधइतितस्यनिषिद्धत्वात्। तेनाकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेशेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदं। कर्त्रभिप्रायेतु
 णिचश्चेत्प्राप्तनेयदंभवत्येवेतिबोध्यं। भक्षोरिति। ननुगतितुद्धीतिसूत्रेणैकैकर्तृत्वं कर्मत्वंविधीयतेननुतैकर्तृरितिप्राप्तेरेवाभावान्निषेधोयं व्यर्थइतिचे
 त्। अत्राहुः। हेतुमणिजंतेविधिरितिनिषेधोप्यणावित्ययसंनिधानाद्देतुमणिज्विषयएवतेनचुरादिलिजंतेयिभक्षयतौप्राप्तिमत्त्वान्निषेधउपसंख्यात
 इति। भक्षयतीति। वलीवर्दाः सस्यंभक्षं तितान्भक्षयतीत्यर्थः। क्षेत्रस्थानांयवानांभक्षमाणानां हिंसाक्षेपात्तस्यामवस्थायांतेषांचेतनत्वात्जल्पतिप्रभृतीनामिति।
 जपजल्यव्यक्तायांवाचि। पुत्रोधर्मजल्यतितंदेवदत्तोअल्पयतीत्यएयंतावस्थायांपुत्रः कर्त्ता। एयंतावस्थायांकर्मअभवत्। तथापुत्रोधर्मभाष्यतेतंभाषयतिदे
 वदत्तः। नचजल्पतिभाष्यतोः शब्दक्रियत्वेनगतिवुद्धीतिसूत्रेणैवसिद्धेउपसंख्यानमिदं व्यर्थमितिभ्रमितव्यं। शब्दकर्मणामित्यस्यशब्दंकर्मकारकंये
 मित्यर्थात्अन्यथादेरमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसंगात् एवंपुत्रोयत्किंचिद्विलपन्नितं विलापयतीत्याद्यप्युक्तं। स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैवस्मरतेर्घटादयोमिताद
 तिमित्वंनचिंतार्थकस्येतिभावः। देवदत्तेनेति। स्मारयत्येनंवज्रगुल्मइत्यत्रतुल्येणवितिसूत्रेभाष्यप्रयोगादेवकर्मत्वंबोध्यं। शब्दाययतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरत्यादि

नाक्यः। ततो हेतुमण्णिच्। धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दायपत्तिरिति कैरिपूनीति कर्मप्रयुजानाः परस्तां नत्वविवक्षितकर्माणोपीति। यथा लः कर्मणि चेति सूत्रम्।
विवक्षितकर्माणोप्यकर्मकारिगृह्यते नथैवेहापियदि गृह्येत् न तदा ओदनादेकर्मणो विवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्य
र्थकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणः कर्मकारिगृह्यते। दत्तेनानुपक्ववानुत्पत्त्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचा अयकं दशब्दाय क्ते जानेत्युक्तं तदयुक्तम्। अ
यतेर्निषेधस्य निर्मलत्वेन अणौ कर्तृणो कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। कंदक्तेजोस्तु शब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्मकारकनेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायां। यदपि शु
ग्रहरणमिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यप्यजिग्रहतं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगस्य अयाचि
त्तारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणं तथापि वहनामसंमतमेव। अतएव तंधनुरजिग्रहतवो धितवान्। सुतां ग्राहयितु
ं द्वात्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे। न च बुध्यर्थत्वं विनापि यथा श्रुताः र्ये एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथा हि सति जाया प्रतिग्राहि
नं गंधमाल्यामित्यत्र प्रत्ययेनाभिधाने प्रयोज्यकर्मभूतधेनोः स्यात्। न तु गंधमाल्यकर्मणः। एयं ते कर्तृश्च कर्म इत्युक्तेः। जाया प्रेरिता हि धेनुर्गंधमाल्ये प्रतिगृ
ह्णातीति भवत्येव। धेनुः प्रयोज्यकर्मततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। प्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः। सिद्धांते तु जा
यया प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये ययेति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाभावेन गंधमाल्यस्यैव प्रत्ययेनाभिहितत्वात्। ययेति नृतीया तु णिजर्थं प्रतिजायायाः कर्तृत्वेपि लिच्प्र
कृत्यर्थप्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवं चेहजामानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृ
कं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गंधमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथाप्यन्यपदार्थो तर्भावणे वविशेषणविशेष्यभाववैयरीत्येन एकार्थोभावः क
ल्पत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक्॥

त्को। हाचकाचहकरोनयोरिति विग्रहः। हःश्चकुश्चहःश्चैरिति वा प्रथमांतेन परिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रह इति सिद्धं। गतिबुद्ध्यादीह नानुवर्तते। तेन उभयत्र
 विभाषेया। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भस्मण्यत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात्। गतिबुद्ध्यादिना अणौ कर्तृणो कर्मत्वे प्राप्ते अर्थोत्तरे चानयोः सकर्मकत्वा
 दप्राप्ते अस्यांभान्। अत्रोक्तावदाहरणमाह। हारयतीति। हरतिकरोति वाकटं भृत्य इत्यण्यं तावस्थायां भृत्यः कर्ता स एव एते तावस्थायां कर्माः भूता।
 प्राप्ते तूदाहरणं तृणमभ्यवहारयति सैधवान् तृणम्। भ्यवहारयति सैधवैर्विकारयति सैधवं वा विकारयति सैधवैरिति बोध्यं। ननु यदि गतिबुद्ध्यादि हरिह नानु
 वर्तते तदैतदेव स्यात्। तत्रैव ज्ञानं न यस्याम इति चेन्नैवा। नवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषा सुभाष्यकृताः स्यादिति सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तं शंकाया अनव
 त्कोरन्यतरस्यां। १४। ५३॥ त्कोरल्लेयः कर्ता सणौ वा कर्मसंज्ञस्य। हारयति कारयति वा भृत्यभृत्येन वाकटं अभिवादिह शोरात्मनेपदेवेति वा
 च्यं। अभिवादयतीति दर्शयते। देवभक्तं भक्तेन वा। अधिशीङ्-स्थासाङ्-म्। १४। ४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्य। अधिशोते। अधिति
 ष्ठति। अध्यासे वा वैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च। १४। ४७। अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्मस्य। अभिनिविशते सन्मार्गः। परिक्ल
 यणे सन्मदानमिति सूत्रादिह मण्डुकादुक्त्याः न्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणतत्त्वचिन्ता पायेऽभिनिवेशः। उपाऽन्वध्या
 दुःसः। १४। ४८॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मस्य। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य ने ॥
 तारात् अभिवादीति वदसंदेशवचने चुरादिगुधुषीयः अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता अभिवादयते प्राप्ते दृशे सुप्राप्तावयं विकल्पः अभिवदति देवं भक्तसंप्रेषयत्यन्यः अभिवाद्यते। चि
 श्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येवा तस्य यस्यति देवं भक्तं दर्शयते देवं भक्तं दत्त्यादि। अभिनिनि ल्याचतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विप
 रीतोच्चारणमीदृशसंघातद्विवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेने ह न। निविशते यदि शूकशिखापद इति। क्वचिन्ना एवार्थमिति विधानमिति सप्तम्यसू
 त्रस्य भाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः। उपान्वा। लुम्बिकरणद लुम्बिकरणे वलीय इति। वसनि वास इति भौवादिक एव गृह्यते ननु वस आच्छादन इत्यादि क इति अ
 भियेन्यशयानिर्द्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेर्यस्य प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्य नेति। वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। भो

नमिह निवचनकस्य वसेराधारः कर्मनेत्यर्थः॥

सु-
ति-
दी-
१२४

वनेउपवसतीति। कथं तर्हि गत्यर्थकर्म केनिसूत्रे हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरणं संगच्छत इति तेदत्राहुः। वसेरत्रस्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थकीति न दोष
रति। उपपदविभक्तिनाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोससौ उभसर्वतसौ तदंतयो योगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः। प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः। अत्र उभ शब्दा
तयचनकृतः। अनुकरणशब्देन असंख्यावाचित्वान्। तथाच उभशब्देन उभयशब्दो लभ्यते केवलात्परत्रनसिलोऽसंभवादित्येको वस्तुतस्तु च त्रिविषयेऽप्यचप्रवृ
त्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्य सतदंतमस्येवेभियथाश्रुते साधुरति नुमनोरमायां स्थितं। धिगिति। धिक् शब्दयोगेऽपि द्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्र प्रांचः॥ धिमित्यविभक्ति
कोनिर्देशो गवि त्ययमाहेति वत् इत्याहुस्तन्ना तथा सत्यपरांतं तया दृष्टान्ते लोपः शक्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्चस्याप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। न चायं गकारंत एव कश्चि
निशंक्य। कस्यचदरति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। कस्यचदरत्यनेन हि कानाव्ययस्य अकचसंनियोगेन दत्तविधीयते। तस्माद्विगिति विभक्त्यंतमे
वनेउपवसति। उभसर्वतसोः कार्याधिगुप्यार्थिषु त्रिषु॥ द्वितीयां मेडितानेषु ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते १ उभयतः कृष्णलोपाः। सर्वतः कृष्णाधिक
कृष्णाः भक्ताः। उपर्युपरिलोकं हरिः। अध्वधिलोकं। अधोऽधोलोकं। अभितः परितस्समयानिकया हाप्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्ण। परितः कृष्णाया
मंसमयानिकया। हा कृष्णाः भक्ताः। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। वुमुक्षितन प्रतिभाति किं चित्। अन्तराऽन्तरेण युक्ते। २। ३। ४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्।
अन्तरात्वा म्मा हरिः। अन्तरेण हरिन्नसुखं॥ ॥ व परंतु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपोलुक्यदितु धिगित्यविभक्तिकोनिर्देश
इत्येतावानेव प्राचां ग्रंथजं ससम्यगेवाव्ययत्वात्सुपोलुकि अविभक्तिकोनिर्देशरतिवक्तुं शक्यत्वात्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादि
त्वात्तसिःषष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवंमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्या। अत्र व्याचक्षते। उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोगेण परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते नत्वाद्यादिभ्यस्तसि
स्तथाचोभयत इत्यादौ तस्यैव नतसिलादेशोऽवगंतव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेत्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किंतु षष्ठ्येव तसिल भावस्तु तस्यैव तत्र किंसर्वना
मवद्भ्य इत्यनुवर्तनादिति। धिक् कृष्णभक्तमिति। तस्य निघतरत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। सनिघतरत्यर्थः। प्रथमार्थे द्वितीयेत्येको। कथं धिक् मूर्खेति। संबोधनपदस्य
क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक् शब्दयोगाभावात् द्वितीयानप्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति। क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदासिमानं तथाच धिक् मू

स्तनिषिद्धाचरणमित्येतदिहकल्प्यं मूर्खसंवेध्यकविषिद्धाचरणस्य निश्चयतदतिनुवाक्यार्थः । प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिनां तु मूर्खसंवेध्यकं निषिद्धाचरणं निश्चयमिति
 वाक्यार्थः । यत्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीतिसंवेधने प्रथमैव भवति संवेधनपदस्य कर्तृकारकवाचितादित्याहुः । तच्चिंत्ये । संवेधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभ
 वान्नान्तमचरेव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्यैव उक्तिसंभव इति वाच्यं । वास्तवकर्तृ चेपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात् । किंचा देवत्वांभजेत्वांभजतिभक्तारत्या
 यैवाध्यस्य देवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तांतावता उपर्युपरीति । कथं तर्हि उपर्युपरिवुद्धीनां चरंतीभरवुद्धय इति । अत्राहुः । उपरिवुद्धीनां उन्नानवुद्धीनां उप
 रितोत्यर्थः । तेनाग्नेरितत्वाभावा नहितीया । यद्यप्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीसाद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीया
 सक्तिरिति । अभितः परित इति । एतच्चान्यत्रापि दृश्यत इति पूर्वोक्तस्यैव प्रयंचभूतमिति व्याचरव्युः । अभितः कृष्णमिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिल । समयानिकषाशब्दौ
 मीप्य । चनावव्ययौ । विलेघ्यलंकांनिकषा इति व्यतिरतिमाद्यः । हेतिखेदेतदेतदाहतस्य शोच्यते इति । बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषक
 । दुपसर्गः । ननु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्तेत्यनेन गतार्थतान । शंका । अंतरां अंतरेण । प्रतिपदोक्तत्वा निपातयोरेव ग्रहणं न तु ठावंतृतीयांतयोः पर
 स्परसाहचर्याच्चातद्यथा मुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरशुरामयोः तेन किमनयो रंतरेण गतेनेति सिद्धं । किमनयोर्विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः । अंतस्तु
 मामिति । तवममचमये इत्यर्थः । हरिशब्दानु द्वितीयानभवति । अंतरंगतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । अंतरेण हरिमिति । हरिर्विनेत्यर्थः । मध्येरत्यर्थेप्यंतरेण शब्दोन्नतिम
 णलसूत्रामलमंतरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयस इति । चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्येरत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेहा अंतरात्वांमांशस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्न द्वितीया । अंतरे
 शब्दप्रयोगेपि अंतरेत्यनेनानन्वयात् ।

हि. को.
टी. न.
१२५

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्येति। ईश्वरात्मनि विबोध्यं। गुरुसंज्ञाकरणं अन्वर्थत्वाया कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकात्। अनेकतयनीयतेन संप्रति क्रि-
यां न द्योतयन्तीति लभ्यते। तथा च हरिः क्रियाया द्योतको नायं संबंधस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु मेदक इति। तथा हि। जयमनुप्रावर्षत इत्यत्र
अनुनासिक्रिया विशेषो द्योतते। अनुमूयते पुत्रमित्यादौ यथा। नापि षष्ठेव संबंध उच्यते द्वितीयैव तस्योक्तत्वात्। नापि प्रादेशं विपरिस्थिति विभायपरिस्थिति त्वत्तत्त्वविशब्देन।
मानक्रियेव क्रियांतरमाप्स्यते। कारकविभक्तिप्रसंगात्। किंबु जयसंबधिवर्षणमिति द्वितीयकावगतः संबंधो लक्ष्यलक्षणाभाव एवेति अवगमात्। संबंध ए-
वानुना विशेषवस्थाप्यते। क्वचित् क्रियागंतविशेषो द्योतकोपि इयं संज्ञावचनात् प्रवर्तते। सुः पूजाया मतिर निष्क्रमणे चेति यथा। उक्तसंज्ञ इति। कर्मप्रवचनीय-
इत्यर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति। ननु जयमनुप्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादे तयोः संज्ञयोः प्राप्स्यमावात्कथं तदपवादत्वे ज्ञेया-

कर्मप्रवचनीयाः। १५४८३॥ इत्यधिकृत्य। अनुल्लसणे। १५४८४॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञस्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्मप्रवचनीय-
यत्तद्वितीया। २३८॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जयमनुप्रावर्षत। हेतुभूतजयोपलक्षितस्वर्षणमित्यर्थः। पराऽपि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यता ल-
क्षणेन न्यम्भतेत्यादिनां सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तृतीयार्थः। १५४८५॥ अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञस्यात्। नदीमन्ववसितासेना नद्या स-
ंज्ञा इति चेत् अत्राह। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्यतयोः प्राप्तिरस्तीति संज्ञावनामात्रेण मूलस्य निर्ममनप्रयु। ॥ हसन्वद्वेत्यर्थः॥ पित्रवन्धने क्तः ॥

हेतुत्वाख्यसंबधविवेक्षायां कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारंभात्। नचैवमपि जयमनुनिशम्यदेवः प्रावर्षत इत्यर्थावगमात्। त्यवलोपेयंचम्यपवादाथै-
दिसंज्ञास्त्विति वाच्यं। त्यवलोपेहिकर्मणि अधिकरणे चपंचमीजयस्य तु कर्मत्वादिनाविवेक्षाभावादिनि। परापि हेतौ तृतीयेत्यादि। अयं भावः। लक्षणे क-
र्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिनि। हेतुतृतीयाया अवकाशोधनेन कुलमित्यादि। जयमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते ल-
क्षणे परत्वात् तृतीयास्यात्तौ बाधित्वा अनुल्लसण इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव भवतीति। नच तृतीयार्थ इति सूत्रेण हगतार्थता शंका तस्य पुरस्तादप्य-
दन्यायेन सह युक्ते प्रधान इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात्। सामर्थ्यादिति। अतएव हेतुत्वपर्यंतमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते रतिभावः। नदीमन्वेति। द्वितीया-
बाधत्वात् नचैव कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यं जयस्य निश ६॥

बाधकत्वात् नचैव कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यं जयस्य निश ६॥

हीना उत कृष्टा देवद्वितीया नत्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादिन्याशेषेनादाहरति। अनुहरिमिति। उपोधिकेचा चकारेण हीने इत्यनुकृष्यतेतदाह। अधिके हीने चेति। अधिके संज्ञाविधानं मदीति तीया र्थमित्याह। सममी वक्ष्यते इति। यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। तस्मिन्लपिसूत्रे कर्मप्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयं। उपहरिमिति। पूर्ववदुक्तृष्टा देवद्वितीया लक्षणेत्या वृत्तं प्रतीति। वृत्तसंवाधितनमर्थः। संवाधश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयोद्योतयंति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्ते श्रविष्यविषयिभावाः प्रत्यादिद्योतः। भक्तः कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मी हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृत्तं वृत्तमिति। इह वीप्सा द्विर्वचने

हीना ॥ ३२३ ॥ हीनेद्योत्येः नः प्राग्वता अनुहरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोऽधिकेचा ॥ १४८ ॥ अधिके हीने चद्योत्ये उपेत्य व्ययम्प्राक्संज्ञस्यात्। अधिके सममी वक्ष्यते। हीने उपहरिं सुराः। लक्षणेत्यम्भूताख्या न भागवतीप्सा सुप्रतिपद्यते नवः। १४८ ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्त संज्ञाः स्युः लक्षणे। वृत्तस्य प्रतिपद्ये नुवा विद्योतते विद्युत। इत्यम्भूताख्याने। भक्तो विष्णुमिति पश्ये नुवा। भागे। लक्ष्मी हरिं प्रतिपद्ये नुवा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सा यो वृत्तस्य प्रतिपद्ये नुवासि च्छति। अत्रोपसर्गत्वाः भावान्नपत्वमा एषु किं। परिषि च्छति। अभिरभागे। १४८ ॥ भागवर्जं लक्षणं दावभिरुक्त संज्ञा स्यात्। हरिमभिवर्तते। भक्तो हरिमभि। देवदेवमभिसि च्छति। अभागे किं। यदत्र समाभिष्यात्तदीयतां। अधिपरी अनर्थको। १४८ ॥ उक्त संज्ञाः कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाविधादतिर्यक्ताविति निघातोना। सुः पुजायां। १४८ ॥ सुसिक्तं। सुसुतं। अनुपसर्गत्वान्नयः॥ पूजायां किं। सुसिक्तं किं नवाः त्रा स्योऽयं॥ ॥ ॥ नैवद्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संवध्यते। कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीय संज्ञया उपसर्गमिति। सर्वतः सिंचतीत्यर्थः। उपसर्गस्तु नोतीति पत्वं। ममाभिष्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। प्राचस्तु ममाभिष्यादिति प्रत्युदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन सः सकर्मकत्वात्सामिति द्वितीया अत्र च ममभाग इत्यर्थः। पर्यवसानादभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति पत्वं। कुतोऽध्यागच्छतीति। इह प्रजयति परमवति वृत्तं प्रतिविद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्यारिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकत्वात्प्राप्त्या

संज्ञया बाधान्पत्वं न एतदर्थमेव लक्षणं द्योविषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचमपाङ् परिभिरिति तु न भवति। वर्जनाथेनोपेत्यनेन साहचर्यात्। परिषि च्छति। नोति। सर्वतः सिंचतीत्यर्थः। उपसर्गस्तु नोतीति पत्वं। ममाभिष्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। प्राचस्तु ममाभिष्यादिति प्रत्युदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन सः सकर्मकत्वात्सामिति द्वितीया अत्र च ममभाग इत्यर्थः। पर्यवसानादभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति पत्वं। कुतोऽध्यागच्छतीति। इह प्रजयति परमवति वृत्तं प्रतिविद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्यारिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकत्वात्प्राप्त्या

सु.
सि.कौ.
टी.न.
१२६

॥ ११. अवयवावयवीभावइतिसर्पिरवयवीविंदुरवयवः इयमेवेतिविंदुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः ॥

मतिर्गतावित्यत्रपरादित्यधिक्रियत्तदतिपरात्सत्त्वसंपत्तयेकतदतिरुक्तं ॥ ॥ अतिरतिक्रमणेचाचकोरेणपूजायामित्यनुकृष्यतरत्याह। पूजायांचेति। अतिक्रमणमुच्यते। अधिकस्यानुष्ठानं। अर्थद्वयेकमेतदाहरति। अतिदेवानकृष्णइति। अन्येतदाहरति। अतिसिक्तमतिस्तुतमितिबहुतरंसमीचीनंवासिक्तंस्तुतंचेत्यर्थः। अतुतराअतिक्रमणसमीचीनेपूजेतिविवेकः। अपिःपदार्थः। सूर्योपि स्यादिति। सूर्यविंदुः स्यादित्यर्थः। अयेः कर्मप्रवचनीयत्वेफलमाह। अनुपसर्गत्वान्नवइति। अपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरिक्ता हनप्रवर्ततेइतिभावः संभावनायामिति। संभाव्यतइतिसंभावनाण्यासश्रंभोयुच। भवनक्रियासंभावनायांभवेनस्यविषयत्वादह। तस्याएवेति। संभावनायाएवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्येत्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियायादौर्लभ्यंतदौर्लभ्यद्योतयन्नपिशब्देभवनक्रियावाचिनास्यादित्यने

अतिरतिक्रमणेचा। १४८५॥ अतिक्रमणेपूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्यात्। अतिदेवानकृष्णः। अपिःपदार्थसंभावनाः न्ववसर्गागहसमुच्चयेषु। १४८६॥ एषुद्योतयेषुपिरुक्तसंज्ञस्यात्। सूर्योऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्नवः संभावनायांलिङ्। तस्याएवविषयभूतेभवनेकर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतयन्नपिशब्दस्यादित्यनेनसंवध्यते। सूर्योऽपि इतिषष्ठीतुअपिशब्दत्वेनगम्यमानस्यविन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धेइयमेवह्यपिशब्दस्यपदार्थद्योतकतानामादित्यातुनहप्रवर्तते। सूर्योविन्दुनायोगेनत्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपिस्तुयाद्विस्तुमा। संभावनंशक्त्युत्कर्षभाविष्कर्तृकस्युक्तिः। अपिस्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्वयलं। गह। अपिसिञ्चअपिस्तुहिसमुच्चये ॥ ॥

कर्तृदौर्लभ्यतरत्यर्थः। द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्तेत्यनेनविहिता। नत्वपिनेति। नचविंदुनायोगेनद्योतकापिशब्देनापियोगेजातएवार्थद्वाराशब्दानांयोगस्याभ्युपगमादितिशङ्क्यं। अपिशब्दस्यविंदुद्योतकत्वाभावात्। कथंतर्हि विंदुप्रतीतिरितिचत्। शृणु। अपिनाद्योतंभवनदौर्लभ्यमेवकर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपतिकर्तृत्वविंदुरेवेतिसंप्रतीयते। अतएवापिशब्दत्वेनगम्यमानस्येत्युक्तंनत्वपिनागम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेनसंवध्यतइत्युक्तेस्यादित्यस्यापिनायोगेनतुसूर्योऽपि इत्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपिस्तुयादिति। अवाङ्मनसगोचरंविष्णुमपिस्तुयादितिअधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयस्तवनेसामर्थ्यमस्तीत्यत्रकिंवक्तव्यमितिभावः। इहसंभावनाद्योतकोपिशब्दपूर्ववत्संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतकइति महानभेदः। उपसर्गास्तुनोतीत्यादिनाषत्वंनभवति

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा उपसर्गसंज्ञायावाधाना एव मुत्र नापि बोध्या अपिसिंच अपिसुहि रतिः सिंचलुहि चेत्पर्यः ॥ ३३ ॥ कालाध्वनोः अंतं विराममतिः कान्तं ततः स चासौ सं
 योगश्चात्यंतसंयोगः निरंतरसन्निकर्ष इत्यर्थः केनेत्याकांक्षायां गुणक्रियाद्वयैरित्योचिन्यात् बोध्यं ॥ द्वितीयास्यादिति ॥ श्रुतत्वात्कालाध्वनौ त्रिभ्यामेव ॥ स्वरूपग्रहणं त्वि
 ह न भवति ॥ कालाः अत्यंतसंयोगे चेदिसमासविधायके काला इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नैतिज्ञापनात् ॥ अत एव मासप्रमितः मुहूर्तमुखमिति
 द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यमि ॥ मासं कल्याणीत्यादि ॥ अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानात् ॥ नेह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाप्रामोतीति भा
 न् ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगो ॥ ३३ ॥ ॥ इह द्वितीयास्यात् ॥ मासङ्कल्याणी ॥ मासमधीते ॥ मासंगुडधानाः ॥ क्रोशंकुटिलानदी ॥ क्रोशमधीते ॥ क्रोशंगिरिः
 ॥ अत्यन्तसंयोगे किं मासस्य द्विरधीते ॥ क्रोशस्यैकदेशे यवतः ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ १४५४ ॥ क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षिताः ॥ कर्त्तृस्यात् साधकतमङ्कुर
 णा ॥ १४५४ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकंङ्कुरणसंज्ञं स्यात् ॥ तमपग्रहणं ॥ गङ्गायाङ्गेषः ॥ कर्त्तृकरणयोरुत्तीया ॥ २३१९ ॥ अनभिहिते कर्त्तरि कर
 णे च तृतीयास्यात् ॥ रामेण वाणेन हंते नाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं ॥ प्रकृत्याचारुः ॥ प्रायेण याज्ञिकः ॥ गोत्रेण गार्ग्यः ॥ समेनैति विषमेणेति ॥ द्विद्वेणे
 न धातुं क्रौञ्चसि मुखेन दुःखेन यातीत्यादि ॥ दिवः कर्मचा ॥ १४५३ ॥ दिवस्साधकतमङ्कुरे संज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं ॥ अस्यैरक्षान्वादी व्यति ॥ अपव
 र्गोत्तीया ॥ २३६ ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिरुत्पत्त्याद्योत्पायाङ्गालाध्वनोरत्यन्तसंयोगोत्तीयास्यात् ॥ अहो क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ॥ फलप्राप्तिः किं ॥
 का मासस्य द्विरिति कृत्योर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इत्यनेन षष्ठीतिशयः ॥ तत्र शेषग्रहणं नुवृत्त्यादिरहो भोजनमिति कृतं तेन सह समासवत् ॥ मासमधीतानां यातः ॥
 तत्रैव फलत्वात् ॥ तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यंतरंगत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्योर्थप्रयोग इति सूत्रस्य द्विरहो भुंक्त इत्यत्र विशेषविहि
 तत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ इति द्वितीया ॥ ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ प्रधानी भूतधात्वर्थश्रयत्वस्वातंत्र्यं ॥ आहवा ॥ धातुनोक्तक्रियेनित्यकारककर्तृते व्य
 त इति ॥ स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातंत्र्याभावे पेस्यालीपचनिकाद्यानि यचंतीत्यादि प्रयोगेपिसाधुरेवेति ध्वनयति ॥ विवक्षितोर्थ इति ॥ साधकतमं करणं ॥ प्रकृत्या
 द्यापारानंतरं फलनिष्पत्तिरुत्पत्त्याद्योत्पायाङ्गालाध्वनोरत्यन्तसंयोगोत्तीयास्यात् ॥ अहो क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ॥ फलप्राप्तिः किं ॥

सु-
सि-के
टी-त
१२७

मपिकरणत्वमस्तीति सूचितं। आहवावस्तु तस्मादनिर्देश्यं न हि क्वच्यवस्थिता स्यात्पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यतयत इति। अयं भावः। कारकत्वे तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्ननियतं। किंतु वैवक्षिकं न हि गौः सर्वप्रतियोगैरेव न तु कंचित् प्रत्यगौरिति वद्विशेषणं सर्वप्रतिविशेषणमेव तिविज्ञेयं। तथा च कश्चात्तु व्यक्ता उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्त्तृकर्मद्वारकसंबन्धे न व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणमिति स्थितिः। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च यत्चेरधि श्रयणं तदुत्पद्यवे न धोपकर्षणदितापर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तकर्त्ता। ज्वलनवाप्त्यर्थकत्वे एधाः कर्त्तारः। तदुलधारणादियत्वे स्थालीकर्त्ता। अथ यवविभागादिपरत्वे तदुलः कर्त्ता। स्थाल्यपचयन्यत्र नृत्तीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु कर्त्ता देवदत्तादिव्यापारस्येव तदुत्पात्तत्वात्। तथा आदिखादिभ्यामुपात्तार्थे प्रयोज्यः कर्त्ता तस्मिन्। अथैव श्रयति नोपात्ते प्रयोज्यः कर्म। अधिपूर्वः शीघ्रादिभिरुपात्तैर्ये आधारः कर्म। केवलैरुपात्तैरधिकरणमित्यादि ज्ञेया एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोध इति केचिदुक्तिः परास्ता। यद्वा तूपात्तैर्यथायदायस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां सकर्त्ता यदुपात्तया कर्त्तुः क्रियया यदा आसुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्त्तृत्वं तद्विशेषोपाधिकस्य कर्त्तृत्वादेः प्रत्यक्षोक्तिः संभवाभावात्। यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत्तद्विज्ञान्यत्वं पवतीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनिकर्त्तर्यतिव्याप्यभावे व्यपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव ततश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्युवाच्युक्तं। एवं च सति ग्रामंगच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेभ्युपगन्तव्यं तद्विज्ञान्यत्वं यततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वात्कल्पान्नापादानेति व्याप्तिर्न वा ग्रामंगच्छतीत्यादौ कर्त्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणत्वं कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्विज्ञान्यत्वं परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः। दृष्टेतेन प्रत्युक्तं। ग्रामंगमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः। एतज्जर्थे प्रेरणजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्त्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना कंचित् प्रयोज्यकर्त्तरिकर्मत्वं कंचित्तु कर्त्तृत्वमिति निर्द्धारयितुमशक्यत्वात्। तत्कारण्यतरस्यामिति शास्त्रमंतरेण हारयति कारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वक्तव्यकर्मत्वस्य दुरु

नमो भगवते वासुदेवाय॥

एवादेशेषु वैष्णवकरणेनैव निर्वाह इति चेत् तर्हि आकाशदेका संज्ञाया परानवकाशाचेत्युक्तत्वा निरवकाशा अपादान संज्ञाया सावकाशायाः कर्म संज्ञाया बाधा
लोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थनावच्छेदकेत्यादिपरि श्रमेण। स्यादेतत् आत्मानमात्मनावेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुना
युगपदेकक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं कर्मत्वादेरसंभवात् पर्याकर्तृसंज्ञाया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधा नैष दोषः। अहंकाराद्युपधाधिभेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मा
नमात्माहंतीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्। ननु साधकं करणमित्येवासु कारकाधिका सदिहकारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायस्य चोभयोपादा
नेन प्रकृतौ लभ्यत इत्युच्यते न पृच्छति। तमप्यग्रहणं किमिति। इतरसु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सु बादन्यत्र न प्रवर्तत इति तापनाय तमप्यग्रहणमि।
त्याशयेन तापनफलमुदाहरति। गंगायां घोष इति। उक्ततापनानेगीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञानस्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सविशित्यादौ मुख्या धारे तस्यांश्च रि
तायत्वादि निर्भावः। अत्र व्याचरव्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनं ती
रस्य मुख्या धारत्वात् तत्राद्यप्रत्येविभक्तिर्लक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लक्षणिकीत्यादि रामेणेति। यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रिया प्रति विशेषणतै
व तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैवः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यतरत्यादिकर्माख्या तसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्ये
भावव्यत्यासोभावविहत इत्यादिकर्मकसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्येवा तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुः कर्षणादितद्विषयीभूतो यो व्यापारः शरीरभेदस्य
नादिरुत्माध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। बालिनं हन्ति वाली हन्यतरत्यादौ तु बालिनिष्ठः प्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिको व्यापारः सदि
ष्यको रामनिष्ठ धनुः कर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः। अत्रेदमवधेयं। फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतु तिङः स्मृतः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङ् र्थस्तु विशेषणं। रहः
धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। आश्रयेतु तिङ् इति विभक्तिवियरिणमेन स्मृतः इति संबध्यते। वाचकत्वेनेति पूर्ववत्। तिङ् इत्युपलक्षणं द्वितीया
तृतीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्। नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीया तृतीया सप्तमीनां सांकर्यस्य तां मैवं। निरूपकभेदेनाधारभेदात्। फलनिरूपित आ
धारभेदो द्वितीयार्थः। व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः। स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति लभ्युपगम्यते। फले प्रधानमिति। एतच्च प्रापि

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१३५

कर्मकृतसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्येवेति उक्तत्वात्। हरिं भजति देवदत्त इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्येव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्तैति व्या-
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः। तथा च हर्याधारिकाया प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः। न चाधारतैव वाच्येति मेतव्यं।
तन्निष्ठघर्मत्वस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्या प्रतिगौरवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरभंगापत्तेश्च। अतएव भाष्यकारोप्याह। सुपां कर्मरयो-
प्यर्थाः संख्याचैव तथा तिङमिति। अमभिहितोक्तिः। हरिः करोति। पाचकः। कर्तरि ण्युल्लङ्घिकः। शब्दद्वंद्वं करोतीति ढक्। कृतं विश्वेयेन कृतं विश्वः॥
विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः। जीवेत्यनेन जीवनः करोत्युट्। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिमणो यो तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दंत इत्यादिसिद्धं। चरु-
रिति। अमिह इत्यर्थः। क्रियाया अश्रद्धात्। कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी ह प्राप्ता। एतच्च गम्यमान करोति क्रियाकरणत्वसिद्धं। कारणेतरव्युत्पत्त्या यहि प्र-
कृतेरेव कारणत्वं विवक्षितं। स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात्॥ प्रायेण याज्ञिक इति। एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियाप्रतिकरणत्वा-
त्सिद्धं। आधारदिके दुल्येन याज्ञिकोऽमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्। गोत्रेण गार्ग्य इति। गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः। प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेण हं ज्ञाये इत्यर्था-
त्। इहापि तृतीया सिद्धा। समेनेत्यादि। सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। इहापि तृतीया सिद्धा। यथोपि गमने कारणत्वाभ्युपगमात्। द्वि-
द्रोणे नैति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। द्वोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः। इह षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थमूल्ये द्विद्रो-
णशब्दस्य चक्रयप्रतिकरणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक्। चादिति। कारणशब्दानुवृत्त्यापरिक्तयत्वे संप्रदानमन्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्या-
ग्रहणपक्षेणेन वा संज्ञयोः प्रार्थयत्वे लब्धे च ग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करोतीति तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति।
मनसः संज्ञायामित्यलुक्। किंच। अहं देवयते देवदत्ते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् अणिकर्तुर्लौगतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न। अणवकर्मकादिति परस्मै-
पदमपि न भवति। ननु कर्मकरणसंज्ञा समावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृतार्थत्वात् दृष्टान् दीव्यतीत्यत्र परत्वात् तृतीयावस्थान्तु द्वितीयेति चेदत्राहुः। कार्यकाल-
पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति। स्यादेतत्। दीव्यते अस्मा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि कारणत्वस्यानभिधानात् तृतीयास्यात्

तथादेवना अक्षा इत्यत्र ल्युटं केरणत्वस्यभिधानेपि कर्मलोपमेधानात्तृतीयास्यात् ॥ मैवं ॥ एकैवस्त्रयशक्तिः संज्ञाद्वययोगिना तथाचैकस्यां शक्तावुभिहिताया
 मयस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वं ॥ ॥ सहयुक्तेति ॥ सहेना प्रधान इत्यववाच्ये युक्तग्रहणार्थग्रहणमित्याह ॥ सहार्थेनेति ॥ स
 हार्थकशब्देनसंज्ञाकसार्धमित्यादिनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति ॥ पितुरेवागमनक्रियासंबंधः पुत्रस्यत्वार्थ इत्येतावतैव तस्या प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्रधानग्रहणं
 कृशकानचैवपितुरपितृतीकाकात्रेः तत्रप्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वात्तथमोपपत्तेः ॥ नचयत्र प्रथमानमोप्रोतिपुत्रेणसहपितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधाना
 सहयुक्तेः प्रधाने ॥ २३२८ ॥ तृतीयास्यात् ॥ पुत्रेणसहागतः पिता ॥ एवंसाकंसाहंसमयोगेऽपि विनाशयितव्योगन्तृतीया ॥ नष्टेयुनेत्यादिदर्शनात्
 येनाङ्गविकारः ॥ २३२९ ॥ येनाङ्गं नविकृतेनाङ्गिनोविकारोत्पद्यतेतत्तृतीयास्यात् ॥ अङ्गकाणः ॥ असिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अ
 ङ्गविकारः किं ॥ असिकाणमस्या इत्यम्भुतलक्षणो ॥ २३३० ॥ कञ्चित्प्रकारस्यास्यलक्षणेतृतीयास्यात् ॥ जलमित्तापसः ॥ जलज्ञाप्यताप
 सत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २३३१ ॥ सम्युर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीयावास्यात् ॥ पित्रापितरस्वासत्त्वानीते ॥ हेतोः ॥ २३३२
 हेत्वर्थेतृतीयास्यात् ॥ इत्यादिसाधारणनिर्वाणसाधारणत्वे हेतुत्वात् ॥ करणत्वानुक्रियामात्रविषयव्यापारनियतत्वात् ॥ दण्डेनघटः ॥ पुण्येनदण्डोहरिः
 फलमप्रीहहेतुः ॥ अध्ययनेनवसतिः ॥ गम्यमानाऽपि क्रियाविभक्तौ प्रयोजिका ॥ अलंश्रमेण ॥ श्रमेणसाध्यान्नास्तीत्यर्थः ॥ रहसाधनक्रियाम्प्रतिश्रमः
 करणमाशतेनशतेनवत्सायाययतिपयः ॥ शतेनपरिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्टव्यवहारेक्षणः प्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया ॥ रास्यासंयच्छतेकामुकोधर्मे
 नुभाष्यसंयच्छति ॥

॥ तपितुरपितृतीयास्यात् अनेसह

रणयप्रधानग्रहणमावश्यकमिति ताच्या ॥ कर्कविभक्तेर्वर्त्यस्त्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्याएवतत्रप्रवृत्तेरितिदिक्कायेनागा ॥ येनेति सर्वनाम्नाप्रकृतार्थभूतो
 वयवएवगृह्यतेसन्निधानात् ॥ सचार्थाद्विकृतएवान्वविकृतेनावयवेनशरीरस्यविकारः संभवति तदेतदाह ॥ येनागेनविकृतेनेति ॥ अंगिनइति ॥ सूत्रेणशब्देऽर्थो
 द्यजेतइतिभावः ॥ जलनामित्यम्भुतलक्षणत्वमुपपादयति ॥ जलज्ञाप्येति ॥ जलमिर्त्तप्ययत्तापसत्वंतद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥ संज्ञो ॥ ज्ञा अवबोधने इत्ययमेवगृह्यते ॥ तृतीया

सु.

सि. कौ.
टी. न.
१२८

प्रादुर्भावश्चित्तस्या कर्मकत्वात्। उ. स. प्राग्भागस्य तदस्य लोपोनरत्यलोपेन निष्यन्नतया लक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह। जानातेरिति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनेन ध्यानर
तितुः। कृद्योगपरत्वात्कर्तृकर्मणोऽपि विषये वचितुः संजाता। आध्याने तु पित्रापितरं वा संजानाति। हरदत्तस्त्वाह। आध्याने परत्वाद्धीगर्थेति षष्ठी। मातुः संजानातीति तज्ज
नत्रशेषाधिकारात् रिनिमनोरमायां स्थिता। हेतौ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते। न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः। तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृ
त्वादेव तृतीयासिद्धेरुक्त आह। हेत्वर्थ इत्यादि। ननु लौकिकहेतोरपि कारणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशं क्व हेतुत्वकरणत्वयोर्मदमाह। द्रव्यादीति। अत्र शब्देन गु
णक्रिये ग्राह्यद्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्तिचयतद्धेतुत्वमित्यर्थः। कारणत्वं त्विति। क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवृत्तिचयतत्करणत्वमित्यर्थः। एवं च
हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शंकेति भावः। उक्तं च। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रिया। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरित्यत इति। द्रव्यविषये हेतु
त्वमुदाहराते। दंडेन घट इति। दंडहेतुको घट इत्यर्थः। अत्र हि व्यापारे सुवामासुसाक्षात्क्रियान्वयित्वभावात्करणत्वं नास्तीति भावः। क्रियाविषये उदाहरणमाह।
पुण्येन दृष्ट इति। पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते। तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाभावात्करणत्वमिति भावः। यदायागादिकमेव पुण्य
शब्देन विवक्ष्यते तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्येवेति कर्तृकरणयोरित्येनेनैव तृतीयासिद्धौ। गुणविषये तु पुण्येन गौरवण इत्याद्युदाहार्यं। जगमिस्त्वापसरत्यादौ तु रूप
लक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेतीत्यंभूतलक्षण इत्यारब्धमित्याहुः। अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते। द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्य हेतु
वित्यनेनैव वाणेन हन इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोश्चिते सूत्रे कारणग्रहणं न्यक्तुं शक्यं। कारणसंज्ञा तु आवश्यकी कारणधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति। अ
न्ये तु क्रियासाधकतमं यथा व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत्कर्तृत्वं नो चेद्धेतुः। द्रव्यसाधकतमस्य दंडादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव। एवं च रामेण वाणेन हन इत्यादौ
हनने वा एतदिति निर्मितमित्येतावदेव वक्ष्यते तद्वद्वेत्यनेनैव तृतीया। वाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगश्च इत्येव व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतु
त्वाविवक्षणमर्तकर्तृकरणयोरिति कारणेन तृतीया आरब्धेत्याहुः। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटस्येष्टं। अध्ययनेनेति। तादर्थ्यविवक्षायां तु चतुर्थेऽपि
भवतीति चतुर्थ्यासहेयं तृतीयाविकल्प्यते। अध्ययनाय वसति। अत्र केचिन्परिष्कुर्वन्ति। अध्ययनेन वसतीत्यत्र दंडहेतुको घट इति वदध्ययनहेतुको निवास

सु
सि को
टी त
९३

७ दानस्य तदर्थत्वात् तदर्थं चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञायां नैवे ७॥

सकतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यात् । यतः प्रकुर्वन्निन्यत्र तु नलोपः स्यात् तस्मादुक्तवार्तिकस्य च्छंदोविषयत्वं युक्तमेव । शनीय
इति । बाहुल्यकात्संप्रदाने अनीयः । क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञानप्राप्तीति वचनं । एतच्च क्रियायां यदस्य च
कर्मणि स्थानि न दृश्यन्ते न सिद्धं । यत्पेशेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेषेते इत्याद्यर्थभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु कर्मण्यमभिप्रेतीति सूत्रेणैव सिद्धं । सर
शेन प्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियादि कृत्रिमकर्मैति तैरुक्तत्वात् । न चैवमप्यददातीति कर्मत्वात् क्रियया यमभिप्रेतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यं । भाष्ये अ
न्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् । न चैवं कटं करोति ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वं प्रसंगस्तथा च वचनद्वयवलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कदाप्यकरोतीत्याद्यनिष्ठप्रयो
गोपि स्यादिति चेदत्राहुः ॥ यत्पेशेते इत्युक्तं कर्मकस्य लेसावकाशयाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञाया बाधितत्वात् नैवानिष्ठप्रसक्तिः । न चैवं मन्थर्थकर्मणि
द्वितीया चतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यं । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति स्यादेतत् । दानक्रिया

श्लाघुडु ३ स्थानायां प्रीत्यमानः ॥ १४ ॥ ३४ ॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टस्मरदानं स्यात् । गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते । हुतो निष्ठतो शपते वा । ती

र्थसिं संप्रदानेन बुदानक्रिया तदर्थः । कारकाणां क्रियार्थत्वात् । कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि छांदसमेतत्वात् । अतए ॥ स्पमानः किं ॥ देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥
वसुव्यत्यये न सिद्धत्वादि प्रत्याख्यायते । रुच्यर्थानां रुचिरये यिषां ते रुच्यर्थे लेषां । प्रीयमाण इति । प्रीत्तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट् । हरये रोचते इति । हर्षि
ण्यतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्ता वा वचनं । यद्यपि रुचिर्दीप्ता वपि पठ्यते तथा पीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह । अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अतएवादिन्योरोचने रिसद
न्यवदीत्यर्थे संज्ञानमवतिहारनिष्ठप्रीतिरिति तेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्यत्राप्यन्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथरति न तस्य संप्रदानत्वं ॥
प्रीयमाणपदाभावे नुपपत्त्योपेक्षादि ते भावः ॥ ॥ ॥ श्लाघुडु ३ । श्लाघकस्य ने । नुडु अपनयने । आगतिनिवृत्तौ । शप उपालम्भे । कृष्णाय श्लाघते इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः ।
कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदं । अन्यत्वाद्वा । कृष्णाय आत्मानं परवा श्लाघ्यं तथ्यतीत्यर्थ इति । अस्मिं सुपक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं नुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं नुवानातमे
वार्थे कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्यचित् नुतिर्बोधयतीति वा । निष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयारव्ययोश्चेति तत् ३ । शपते इति । उपास

मन्त्रोक्तं
श्लाघते
पथि
मन्त्रोक्तं

धारेरुत्तमर्णः धृड अवस्थाने हेतुमण्यतः उत्तमर्ण धनस्वामी । ३ । कः । कर्णः । कर्णमाधमर्ण इत्यव्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्णग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्ण
 पिनिष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव नियतनादव्यवहारी हेतुनिष्ठानत्वं परनिपातो बोध्यः । भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्ण हरिर्धमर्णः । धृडे कर्मकत्वादलोकतुर्मोक्षस्यणे
 कर्मत्वाश्रयधारयति यो मरुतिपरत्वादित्यादि । अधिकरणसंज्ञाभिव्यक्तिनिचेदुत्तमर्णपितर्हि हेतुसंज्ञास्यादिति हरदत्तः तन्नश्चोत्तमर्णग्रहणभावे हेतुसंज्ञायाश्चाधिकरणसं
 ज्ञाया अव्ययमपवादस्या । न ह्यारण्य उत्तमर्णग्रहणादिति भावः । एवं च कृतेषु उत्तमर्णग्रहणेन तत्र प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां न ह्यधनार्थमिदं संप्रदा
 नसंज्ञावजनमिति निष्कर्षमाहुः । मनोरमायां तु यच्छयायां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितं स्पष्टं हेतुस्थितः । स्पृहर्हसायां चुरादावदंतसे न स्पृहयतीत्यनलघूपधगुणोच्चाप

धारेरुत्तमर्णः । १४४ । ३५॥ धारयते प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञास्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किं । देवदत्ताय शतं धारयति शं
 मा स्पृहरोक्षितः । १४४ । ३६ । स्पृहयते प्रयोगे इष्टं स्पृहयति । इक्षितः किं । पुष्येभ्यो वने स्पृहयति । इक्षितमात्रे
 देयं संज्ञा प्रकर्षविचक्षायां न परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्याणि स्पृहयति । कुधद्रुहेष्यासूयार्थानां यम्यतिकोपः । १४४ । ३७॥ कुधाद्यर्थानाम्प्र
 योगे यम्यतिकोपस्स उक्तसंज्ञास्यात् । हरये कुध्यति । दुह्यति । इष्यति । असूयति । यम्यतिकोपः किं । भार्यामीर्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीति । क्रो
 धोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूयागुणेषु दोषा विष्करणे । दुहादयोऽपिकोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । ते विशेषणसामान्येन यम्यतिकोप इति

रत्वादिति । तेन परस्यरेण स्पृहणीयशोभः । स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादौ कर्मण्यनीय रसिध्यति । शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्यद्वकांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति चेत्तत्र यच्छपि
 ध्यतीति हरदत्तादयः । वाक्यपदीयहेतुसंज्ञायां यच्छपि स्पृहयति यो कर्मसंज्ञायाः शेषप्रकृत्याश्चाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं । युक्तं चैतत् । किं यथा यममिषैतीत्यने
 वेष्टसिद्धेः । स्पृहरोक्षित इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसंगात् । तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रंथानुरोधेन परस्यरेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीया विप्रदं भवतया
 हुलकात्संप्रदाने अनीय र इति व्याख्येयं । कुमार्यद्वकांतस्य त्रस्यंतीत्येतदर्थं तथा कृतार्थस्य कांतस्यति यच्छपि तस्य विभक्तिविपरिणामेन कानां यस्पृहयंतो नित्या
 ख्येयमिति केचित् ॥

सु.
सि. को.
मी. न.
१३१

कुधदुहा कुधकोधे। दुहजिघांसायां। र्व्यर्ष्यायां। असूयतिः कङ्कादियगंतः। एषामथद्वार्थोयेषांनेयां धातूनांमित्यर्थः। दोहोऽपकारइति। दुहदोहेइति। राधाभि
प्रायेण क्तं जिघांसा दोहएवेत्यर्थतो नुभाषणं वा। असूमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः। कुधदुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेवष्टीप्राप्ता। अन्ययोस्तुसकर्मकत्वात्तद्विधीयाप्रा
प्ता। ननुचित्तदोषार्थानामित्येवास्तुकिं क्रोधादीनांविशिष्योपादानेनेतिचेत्। अत्राहुः। द्वेषादावतिप्रसंगकरणयविशिष्योपादानंतेनयोऽस्मांदेष्टियंचवयं द्विष्मद
त्यवचतुर्थीनभवति। तत्रत्यनभिनेदमंद्विषेरर्थः। अतएवाचेतनेष्वपिद्विषधातुः प्रयुज्यते। ओषधंदेष्टीति। कोपप्रभवाएवेति। कथं तर्हि कुप्यसिकस्मिचिनर

कुधदुहोरुपसृष्टयोऽकर्म। १४। ३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्यस्मिन्तिकोपस्तत्कारकङ्कर्मसंज्ञंस्यात्। क्रूरमभिकुप्यतिअभिद्रुह्यति। राधी
ष्योय्यस्यविप्रश्रः। १४। ३८॥ अनयोः कारकंसम्प्रदानंस्यात्। यदीयोविविधः प्रश्रः कियते। कृष्णायराध्यति ईक्षतेवा। पृष्ठोगर्गः शुभाः शुभम
प्यलोचयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्यकर्ता। १४। ४०। आभ्यामपरस्यश्रुणेनेर्योगेपूर्वस्यप्रवर्तनरूपव्यापारस्यकर्तासम्प्रदानंस्यात्। वि
प्रायगाम्प्रतिश्रुणेति। आश्रुणेतिवा। विप्रणमस्तुदेहीतिप्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीतइत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। १४। ४१॥ आभ्यांगृणतेः कारकं प
र्वव्यापारस्यकर्तृभूतमुक्तसंज्ञंस्यात्। होत्रेः नुगृणतिप्रतिगृणतिहोनाप्रथमंशंसतितमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिश्रयणसम्प्रदानम
न्यतरस्यां। १४। ४४। नियतकालम्भृत्यास्वीकरणमपरिश्रयणनस्मिन्साधकतमङ्गारकंसम्प्रदानसंज्ञंवास्यात्। श्रुतेनशनायवापरिकीतः
तारर्थ्यंचतुर्थीवाच्यामुक्तयेहरिम्भजति। कृपिसम्यद्यमानेच। भक्तिर्ज्ञानायकल्पतेसम्यद्यते। जायते। इत्यादि। उत्पत्तेनज्ञापितेच। वाना
यकपिलाविद्युताहितयोगेच। ब्राह्मणयहितं॥ ॥

॥ ति। नहिकोपः कोपप्रभवः। अत्रव्याचस्युः। कुपिरत्रदोहार्थ इतिपत्येतेतेरतिवत्क्रि
ययायमित्येवसिद्धेकुधदुहोर्ग्रहणंचित्यप्रयोजनमित्याहुः। राधीष्योः। राधसंसिद्धौ। ईक्षदर्शने। अनयोस्त्वित्शुभाशुभयोर्यलोचनमर्थस्तच्चप्रश्रपूर्वकमित्याशयेनवि
वृणोति। पृष्ठेगर्ग इति। शुभाशुभरूपयोः कर्मणोः दीर्घार्थेनोपपन्नहादकर्मकावेतौ। अतएवराध्यतीतिश्यनराधोकर्मकाद्वहावेतिदिवादि। शुवश्यमाणेनगणसू
त्रेणकर्मकादेवतद्विधानात्। कृष्णसंवधिः शुभाशुभमित्यर्थः। श्रयणमात्रव्यष्ट्यांप्राप्तायावचनमिदं। अनुप्रतिगृणइति। श्रांतस्यानुकरणशब्दानवष्टी। प्रत्याङ्

म्यामितिपूर्वत्वे हि वचननिर्देशान्प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति न ह्यरिते तस्याह चर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति सूचयन्नाह। आभ्यांगुणनोरिति। होत्रे इति। कर्म
 त्वेवासेव च सी। परिक्रमणे। इव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः। क्रयः। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे अनियतकालतत्क्रयणतत्परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह। नियते
 ति। भृत्यावेमनादिना। तादर्थ्यश्रुति। तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कार्यं तस्य भावसादर्थ्यं। ब्राह्मणदित्वात्प्यत्र। कृत्तदितसमासेभ्यः संबन्धमिधानभावप्रत्ययेनेति सिद्धा
 तान्प्यत्रासंबन्धोऽभिधीयते सत्रसंबन्धोऽनेकविधो न तु कार्यकारणभाव एव तेन। ब्राह्मण्यदधीत्याद्यपि सिद्धं। ब्राह्मणस्य दत्तजन्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात्। न चैवं
 यमि प्राग्वाच्यपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणदेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात्। एवं यूपायराह इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवेति म
 र्त्तमिति तृतीयापि षष्ठीविषयस्य भवतीति साधो ह न भवति। किंतु। प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव। न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति ध
 मितव्यं। हरये रोचते इत्याद्यर्थे तस्याप्यवश्यकत्वात्। विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक्। क्लृपीति। संप्रदादित्वाद्वावे
 किमिति देतात्समस्य। तिरिहाभूतप्रादुभावः। क्लृप्यर्थे क धातुप्रयोगेयः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः। सहिसंपद्यते प्रादुर्भवति तदु
 दाहरति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मनापरिणमतद्वयर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव। भ
 क्तिर्ज्ञानं कल्पत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमि
 त्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि॥ यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति तथापि परिणमतप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमिन्द्रः॥
 प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्यातः तेन ज्ञायिते र्येवर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः॥ हेनेति। चतुर्थी समासविधा
 ॥ नात्तत्रापादे तत्त्वव्यमिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१३२

क्रियार्थोपपदाक्रियाअर्थः प्रयोजनं यस्य सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह स्ववाचकशब्देन ह्येत
हो ध्या क्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुसिद्धं तस्यैव उपपत्त्या न तथापीह क्रियावा
चकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः तादृशमुपपदं यस्य तु मुन्नंतस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोर्थः तु मुन् ण्वुलौ क्रियार्थायां क्रियायामिति सूत्र

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यात्तिनः ॥ २३१४ ॥ क्रियार्थो क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्यात्तिनोऽप्रयुज्यमानस्य तु मुनः कर्मणि चतुर्थी
स्यात् फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुयातीत्यर्थः नमस्कुर्मो नृसिंहाया नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः एवं स्वयम्भुवेन मस्कृत्येत्यादावपि तु
मर्थोच्चाभाववचनात् ॥ २३१५ ॥ भाववचनाच्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदनाच्चेतुर्थी स्यात् यागाय याति यष्ट्यातीत्यर्थः नमः स्वस्ति स्वा
हा स्वधाऽलम्बषड्योगाच्चा ॥ २३१६ ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् हरये नमः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी नमस्करोति देवानां प्र
जाभ्यः स्वस्ति अंगये स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं तेन देवैर्भ्यो हरिरलम्बभुस्समर्थः शक्र इत्यादि प्रभवादियोगे
षष्ठ्युपि साधु तस्मै प्रभुः स एषां ग्रामणी रिति निर्देशात् तेन प्रभुर्भुवश्च न त्रयस्येति सिद्धं वषट् इन्द्रो या चकार पुनर्विधाना
त्तेति नोशीर्विशेषाया म्यरामयि चतुर्थी चाशिष्योतिषष्टी म्वाधित्वा चतुर्थ्येव भवति स्वस्ति गोभ्यो भूयात् मन्य कर्मण्यनादरे विभाषा
प्राणिषु ॥ २३१७ ॥ प्राणिवर्जं मन्यते कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे नत्वा नृणामन्यन्तृणायवा श्यनानिर्देशात्तानादिकयोगेन नत्वा
नृणामन्ये अप्राणिष्वित्यपनीयनोक्ताकां ननु कर्तृगालवर्जैश्चित्तिवाच्यं तेन नत्वा न्नावं अन्नं मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि चतुर्थी नानत्वा
शुनेश्चान्म्वामन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

॥ ९९ ॥ महिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलनीत्याशयेनाह क्रियार्था क्रियेति स्या
ति न इत्यस्यैवार्थकं यन्नमप्रयुज्यमानस्येति तु मुन्नंति ण्वुलोप्युपलक्षणं फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहर्तुं कर्तृविवरणे वाधकाभावात् कर्मणीति त
थाच द्वितीयापवादोयमिति भावः यत्तु प्रसादकतावगौरव्यात् अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मण्यथा स्यात् प्रयुज्यमा नस्य कर्मणि माभूदिति नियमार्थं सुत्रमि

१३३

तत्त्वता अप्रामाण्यनियमायोगात् न चेहतादर्थ्य इति प्राप्तिः । यानक्रियाया फलार्थत्वाभावात् । आहरणार्थाहियानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्य
देवता क्रियाया पदस्य किं प्रविशति । गृहप्रवेशेन यद्यपि प्रणयं तथापि भस्मिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वात् भस्मिकर्मणि
चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव न स्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यं । सति तत्क्रियाया पदस्येति पदे तुमुन्युलौक्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्र
मिति तुमुनरित्येव नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् । तुमर्थोत् । अव्ययकृतो भवेदिति तुमुनो भावे एव विधानात् न तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याक्षमावचनान् श्रेतीति । न च तादर्थ्यस्य वगत्तार्थता शङ्का क्रियायार्थक्रियापदके न भाववचनाश्चेति घत्रा तुमुनवतादर्थ्यस्य घातितत्वात्प्रातिपदिक
वाच्ये प्रथमायाः सप्तम्योः सत्त्वात् । यत्तु प्रसारकृतोक्तं भाववचनादेव यथा स्यात् । पाचको ब्रजतीति ण्वुलं तात्मा भूदिनि नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्ना ण्वुलः कर्तृवाच
कतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वात् । यत्तु ण्वुलं ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात् । गुणीभूततया कं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि वाचकधातोश्चतुर्थ्य
भावाच्च । ननु यत्तु किं यच्चैवं वर्तते । भाववचनात् किं वाचकभ्यागः । अत्र वदंति । क्रियायार्थपदस्येत्यनुवर्त्य पंचम्या विपरिणमय्य व्याख्याने वाधकाभावात् भाववचनादिति
कुशक्यं न चेवं तुमर्थोदित्येव तत्त्वमिति वाच्यं । वर्णलघवसंभवे गौरवाश्रयणयोगादिति । वलीयसीति । हरये न मरत्यत्र तूद्देशनक्रिया ह्यरा हरि न मस्कारयोः संवध
हयुद्देश्यको न मस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रिया वगत्तौ विलंब इति कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वमित्येके । अन्ये नूयपदविभक्त्या संवधसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्व
र्थप्रकरणादिपर्याया चेनाधीनकारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंवधविशेषोऽदित्येवावगम्यते इति तस्या वलीयस्त्वमित्याहुः । षष्ठ्यपीति । ननु प्रभवादियोगे षष्ठ्ये वा
अन्तर्भावस्तु पर्यायी । तदर्थं च एव गत्यतामित्याशङ्का । हा तस्मै प्रभवतीति । नत्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि षष्ठ्ये चतुर्थ्याभावात् । मैवं । अनादर इत्यस्य
मविशेषणत्वेन अनादरघातकं यत्तु कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं त्वत्रा नादरघातकं ननु युष्मदर्थस्य । स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणयवेत्युदाहियतां किमनेन
ननु प्रयोगेण । अत्राहुः । प्रकृत्य कस्मिन् ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमस्ति तेन यद्वाचिनश्चेतर्था विधीयते ततो निरुद्धत्वेन यदिकुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवेति ।
ननु साम्यविवक्षायां तादृशी च कुत्सा प्रतीतिर्नञः प्रयोगेऽदित्येव भवतीति नत्वामित्युक्तमिति । श्यनानिर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यं

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१३३

अनभिहित इत्यधिकारात्। नहियका धोगे अनभिहितं कर्म संभवति। श्यनपि दैवादिक धातुपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः। तेन तृणयमत्वारघुनंदनोपि चालेन रक्ष-
प्रधनाभिरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। नौकाकालेति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञातयेति भावः॥ १३॥ गत्यर्थकर्मणि। गत्यर्थेति किं। ओदनं पचति। कर्मणीति किं।
अश्वेन व्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणं। तथा हि सत्यनध्वन इत्येवावश्यत्। किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अ-
र्थस्येव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गन्त्राधिष्ठित एवेति। आस्थितप्रतिषेधो व-
क्तव्य इति वार्तिकादिनिर्भाक्। आस्थितः संप्राप्तः अध्वानं गच्छतीत्यत्र हि यथाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्व-
गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थी विष्टाया मनध्वनि। २३३२॥ अध्वमिने गत्यर्थानाङ्गुर्मणि एते लश्वेष्टायां। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चष्टायां
ङि। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किं। पत्न्या नङ्गच्छति। गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पत्त्या त्वन्या नमेवाकमिति मित्येतत्तदा च।
तुर्थी भवत्येव। उत्पत्त्येन पथे गच्छति॥ ध्रुवमवायेऽपादानं। १४। २४॥ अपायो विस्त्रेयस्तस्मिन्साध्ये यद्भवमवधिभूतद्वारकन्तदपादानं स्यात्
अपादाने पञ्चमी। २३३२॥ ध्रुवमवायाति। धावतोऽन्त्यातति। कारकङ्किं। वृक्षस्य पर्णम्यतति। जुगुप्सा विरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं
प्रसङ्गगुप्तत्वेति रमाते धिस्मात्प्रमाद्यति। भीत्रार्थानामभयहेतुः। १४। २५॥ भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौरा-
दिभेति। चौरात्रायते भयहेतुः किं। अरण्ये विभेति त्रायते वा॥ ॥ ११ नीत्यपनीयां संप्राप्त इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्त एवेति न चतुर्थी॥
अत्र व्याचक्षते। अजानयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आसेपादिना त्वत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयते रर्थः। प्रापणवाचित्वादिति। गत्यर्थकर्मणि च-
तुर्थीविति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं पवादविषयेपि द्वितीयायाः प्राप्तादित्येतदर्थः। तेन ग्रामं गतेत्यत्र कस्यो गलक्षणवष्टी न भवतीति वृत्तिकृतां॥ इति चतुर्थी। ध्रुवमपा-
या ध्रुवगतिस्थैर्युगैः। अस्मान् पचाद्यचिक्रुदादित्वत्तुङित्वे उवङ्। ध्रुवस्थैर्यै इति केचित्पठंति। तत्रे गुपधेति कः। ध्रुवं स्थिरं। अपायशब्देन विवक्षितमाह। विस्त्रे-
य इति। एवं प्रकृतधात्वर्थानां श्रयत्वे सति तज्जः प्रविभक्तः श्रेयो ध्रुवमिति कलितं। तच्चा र्थादवधिरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावंत इति। इह धावनक्रिया

निष्पत्त्याः प्रत्ययप्रकृतं धातुप्रत्ययानि प्रत्ययवधि चेतः ध्यते परस्परस्मान्मेवावपसरत इत्यत्र तु सधातुमगतिद्वयस्याप्यपादानादेकनिष्ठांगतिप्रति
इतरस्याप्यपादानादेकनिष्ठांगतिप्रति ध्यते। उक्तं च हरिणा। अपायेयदासीनं चलं वायदिवाः चलं। ध्रुवमेवातदावेशतदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मा
दश्वात्पतन्मसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। २। मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति
३। पर्वतान्तरगतोऽश्वान्तमौत्यत्र तु पर्वताः वधिकयतनाः श्रेयोऽश्वस्य दवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः। पंचम्यर्थे अवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थप
रिविशेषणं। प्रत्ययार्थमुपतन्नक्रियायां। सचावधिरूपो धर्मो न तु धर्ममात्रं। उद्धतौ दनास्थालीत्यत्रोद्धतकर्मकोद्धरणवधिभूतास्थालीतिसामानाधिकरण्य
रुद्धतेतच्च मनोऽन्यां स्थितं। नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं न च ग्रामादागच्छति शक्यते नैत्यत्र शक्यतेति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं। परत्वात्तत्र करणसं
ज्ञाप्रवृत्तिः। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारककारकमितिलभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति चेत्। अत्र वदंति कारकत्वरूपव्या
पकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्ष्यमानवदशयां करणसंज्ञाः प्रसंगेन शक्यस्यापादानत्वं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति। जुगुप्स
ति। जुगुप्सनिर्दिविरामो विरतिः। प्रमादोऽनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः। संयोगपूर्वको विज्ञेयो विभागं सचेहनास्ति। व
द्विक्तं जुगो एतत्त्वान्नेह। गृह्यते इति सूत्रेण प्राप्तौ वार्तिकारंभः। भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यव्यायोनाश्रीयत इति तमप्यग्रहणेन ज्ञापितं तन्मात्रं
गुप्सादीनां तत्पूर्वकं निवृत्तिवाचित्वमाश्रित्य दं वार्तिकं भीत्रार्थान्मिष्यादिचसूत्राणि प्रत्याचरन्त्यो। पूर्वहिवुद्ध्यापायं संप्राप्यततो दोषदर्शना निवर्तत इ
त्यस्य वात्र बुद्धिक्तोपायः। भीत्रा॥ कस्य विभ्यंति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति। रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति वक्षी प्रयो
गः संगच्छत एवानेवं संयुगस्यापाकात्तत्वात्तिरिति वाच्यं। पर्याय अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधान्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु रक्षापत्तेः। भीत्रार्थेति
किं। व्याघ्रपश्यति। न च कर्मत्वेन बाधः शक्यः। कर्मत्वाविवक्षायां रोषवक्षीवाधित्वापंचमी प्रसंगादित्याहुः। भयहेतुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं अरण्यविभेतीत्यत्र परत्वादधि
करणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत्। अत्र वदंति। भयहेतुग्रहणभावे कारकशेषविवक्षायामिति प्रसंगः स्यात्तथा च अरण्यस्य चोरात्विभेतीति प्रयोगो न स्यादिति। प

सु.
मि. को.
दी. न.
१३४

पराजेः अध्ययनादिति। अध्ययनसंबन्धि नौ ग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं। पराजयत इति। विपराम्यां जेरिति तड्। असोढ इति कार्यभूतकालो न विवक्षितस्तेनाध्ययनात् पराजयत इत्यादिसिद्धं। न च सोढग्रहणं व्यर्थं। शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्रापि वदेति। कर्मत्वाविवक्षया शेषषष्ठीं वाधित्वा पंचमी स्यात् सामांश इति कर्तव्यमेव सोढग्रहणं। वारणार्था। यवेभ्य इति। यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाय इत्यनेनासिद्धावयमारंभस्तु द्विपरिकल्पिता पायं मगी कुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव। गां वारयतीति। वृत्रवरणे चुरादिः। गमित्यत्र रक्षितत्वप्रयुक्ता पादानसंज्ञानभवति। रक्षिततमत्वं विवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञा प्रवृत्तेः। तत्रैव मीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं। क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा प्रवृत्तेः। सत्यां अधिकरणस्य शेषत्वविषयायामिदं। अजेरसोढः। १४४२६॥ पराजेः प्रयोगेऽसह्योर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात् पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। शत्रून् पराजयते। अभिभवेतीत्यर्थः। वारणार्थानामोप्सितः। १४४२७॥ प्रवृत्तिविधानात् वारणम् वारणार्थानामप्रयोगे रक्षितोर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां म् वारयति। रक्षितः। किं। शत्रून् म् वारयति क्षेत्रे। अन्नहोयेनादर्शनमिच्छति॥ १४४२८॥ व्यवधाने सन्नियत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः अन्नहो किं। चौरान् नदिदृश्यते। इच्छति ग्रहणं किं। अदर्शनेच्छया सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। आख्यातययोगे। १४४२९॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक् संज्ञा स्यात्॥ उपाध्यायादधीते॥ उपयोगे किं॥ नटस्य गाथां शृणोति॥ ॥

इदं हरणमिति पूर्वोक्तं रक्षितोर्थोऽपादानं स्यात्। अंतर्हो। येन नित्यं कर्तृरितृतीया। न च कृद्योगषष्ठीप्रसंगः। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्। अत्रत्याभने रतिगम्यमानत्वादित्युभयोः प्राप्तिः। निलीयत इति लीड् श्लेषणे देवादिकः। न च तद्वाविति। व्यर्थं। नदिदृश्यते चौरानित्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अन्नहो वित्प्राप्तौ नमोजनमिति स्थितं। आख्यातायामनियमपूर्वकेति। तत्रैवोपयोगशब्दोरुद्धतिभावः। आख्यातेत्येतत्तज्जन्तमित्याह। वक्तैति। उपाध्यायादिति। उपेक्ष्य अङ्गादधीयत इति उपाध्यायादधीतेति घञे। अध्ययनं तु गुरुच्चारणानूच्चारणं नियमपूर्वकं। नटस्येति। गाथा कर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः। नट

स्य गाथां श्रुत्वा कर्त्तव्यं नटस्येति

जनिकर्तुः जननं जनिरुत्पत्तिः। इण्-विभ्यश्च जनेर्भावेऽण-जनिवध्योऽश्वेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो ननु कारकषष्ठ्या। नृजकाभ्यामिति निषेधात्। एतच्चोपसृश्यस्य यो हेतुस्तदण-जनमित्यर्थाद्वा त्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव। अणदंगात्संभवतीति यथा तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेन इच्छितौ। धातुनिर्देशेऽति-इकानिर्देशो यजनिरित्याश्रित्य। महनेत्युपधा लोपमर्थसंगतिः। समासानुपपत्तिश्चोद्भाव्यव्याकरणधिकरणे गर्जयंतोमीमांसकाः समाहिता इति भावः। प्रकृतिप्रहणं हेतुमात्रपरमिति दृष्टि कृन्तते। पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणम्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकै यदमतंतदुभयसाधारणं उपादानमात्रं। ब्रह्मण इति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः। स च हेतुरेव ननु पादानं। किंच। मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म तद्वि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धांतः॥ भुवः॥ भवन्मूः। इति। संपदा इति वा द्वे किंच। पूर्वमूने समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अकर्तृरिच्छकारके इत्य

जनिकर्तुः प्रकृतिः। १५४। ३॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः। १५४। ३॥ भुवनम्भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तद्विभवत्वेन गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। आसादात्प्रेषते। आसनात्प्रेषते। आसादमारुह्य आसते। ने उपाविश्य प्रेषत इत्यर्थः। अशुराजि हेति। अशुरस्वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानाः विक्रियाकारकविभक्ती नानिमित्तमित्युक्तं। कस्मात्वनद्याः। यत इति। ध्वकालनिर्माणेन त्रयस्त्रिंशत्तुक्ता दध्नः प्रथमा सप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनात् ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिका आग्रहायणं धिक्। उपादानार्थेऽन्तोरपा जनिकर्तुरित्येव सिद्धेति रथकमिदमित्याशंकां परिहरन्नाह। तत्र प्रकाशत इति। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः। एष चार्थो धातुमनेकार्थत्वात्त्वम्यतो तथा च भूत प्रादुर्भावो जनिः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलभ्य प्रभव इत्यर्थे भेदोऽस्तीति भावः। भीमार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्युपपत्तिसंभवाच्चौरेभ्यो विभेति भयानि वर्तन्त इत्यर्थः। त्रायते रसणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः। वारयति। प्रवृत्तिं प्रविधेधनं निषर्तयतीत्यर्थः। निलीयते किञ्च यनेन निवर्तति इत्यर्थः। अधी तो उपाध्यायानिः सरंतं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपंचो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामति निगच्छतीत्यर्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकनिःसरणं मर्थस्तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिस्सरणदिधा त्वन्तरार्थे विशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रि

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१३५

न्ययथा कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः। नटस्य शृणोतीति वत्। नट्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशो विशेषो वक्तुं शक्यः।
अनभिधानत्रहास्वमाश्रित्य प्रत्याख्यानं नतीव मनोरमं। एवं जुगुप्सा विरामेत्यादि वार्तिकमवश्यं भूमीयां तथा च सूत्रवार्तिकमतमेव ह प्रवृत्तं। तथा ध्रुवं
भयहेतुरसोदरत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽस्यार्थकः। परत्वात्तत्संज्ञा प्राप्तावपिशेषत्वविवक्षायां न मायाणामश्रीयादिन्यादाविवक्षया दृष्टतया तत्रापादानसं
ज्ञायाचारणीयत्वात्। एतच्च शब्दकोशे स्पष्टं। ल्यबलोप इति। ल्यवंतस्य गम्यमात्रार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यवग्रहणमिह ल्यवर्थपरं तेन ल्योपेति लोपोऽपि
ति। अभिनेस्थित्वा प्रसूते। आसनात् प्रसूत इति। यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्या ध्वनः कालस्यवानिर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पंचमी इत्यर्थः। तत्र पंचम्यं
प्रकारादितरर्तदिकृच्छब्दाः चतुरपराजाहियुक्ते। २। ३। ४। ५। एतैर्योगेयचमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणं। इतरग्रहणस्य पञ्चार्थः। अन्योभिन्न
तरो वा कृष्णात्। आराहनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वोग्रामात्। दिशि दृष्ट्या द्योदिगच्छब्दः। तेन सम्प्रतिदेशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रान्युर्वः।
फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परस्परैदितमिति निर्देशात्। पूर्वङ्कायस्य। अचतुरपदस्य तु दिकृच्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीवा
चित्। पृथग्ग्रहणं। प्राक्प्रत्यग्ग्रामात्। ओचदसि एणग्रामात्। आहिदसि एणहिग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रेकार्त्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यप्रयोगात्। प्रभृतिर्योगेयचमी॥ भवात्प्रभृति आरभ्यवासे व्योहरिः॥ अपपरिवहिरितिसमासविधानाज्ज्ञापकाद्वहिर्योगेयचमी। ग्रामाद्वहिः
नर्त्तनार्थद्वारा युक्ता निमीक्षनात्। स्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ सः। कालादिति। इहापित युक्तादित्ये सते। आग्रहायणीति। अग्रहायनमस्याः सा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् सा
सि कोणः। पदात्संज्ञा मिति। अन्वाराः अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। प्रपञ्चार्थमिति। न च इतरस्त्वयनीचयोरित्यमरे क्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्ति
केत्वमेव तत्तु वाच्यमित्यभ्युपगमात्। आराहनादिति। इह दूरांतिकार्थः। षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्तं। ऋते कृष्णादिति। कथं तर्हि पलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति
चेष्टा प्रमादयमिति हरदत्तः। अन्ये च। तत्रापि दृश्यते इति दृष्टाग्रहणं चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविवश्रुते योगे द्वितीयापिसाधुरित्याहुः। अस्मिन् व्याख्याने ऋते द्विती

सु
सि-को
टी-त-
१३६

मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपाक्षेपेने स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं। अकर्तरि हेतुभूतमिति हेतुविन्यनुवर्तते इति भावः। पंचमीत्यादिति॥ तृ-
तीयापवादो यो शतेनेति। शतमिह उच्चाभ्यां य धार्यमाणत्वाद्दणं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात्कर्तृसंज्ञां वंधित इति। एतेने प्रयोजककर्तृः शतस्य हेतुसं-
ज्ञाप्यः। तेषां च म्यत्र स्या देवातो नाकर्तरीत्युक्तमिति भावः। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे पदमंचर्या स्पष्टं। स्त्रियां चेति। बाहुल्यं प्रकृतेस्तद-
नुवृत्तिरिति वार्तिकनिर्देशो यीह ज्ञापकः॥ ३३ ॥ एथ ग्विनाननुतृतीयाभावपक्षे एनेपाहितीयेति प्रकृताहितीयेव स्यात्। यदि तु हितीया विकल्पेन भवेत्
तदा त्वम्यपि स्यात्। सा तु नित्येव तस्माद्भिभक्तित्रयसमावेशोदरुपयादरुप्यत आह। अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थमिति। नियातानामनेकार्थत्वादिति
भावः। पंचमीति। तत्र मंडूकसुन्यापंचमीहितीया तु संनिहिते वा। इह पृथगर्थे रिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थे तेन हिरुग्देवदत्तस्य
एथ ग्विनानानामिह तृतीयाः न्यतरस्या॥ ३३ ॥ ३३॥ एभिर्व्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीहितीये च। अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम्यच्चमीहितीये च।
नुवर्तते। एथ करामेणा रामा ताराम्वा। एवं ग्विनानाना। करणे च लोकाः। ल्यक्छु कतिपयस्याः सत्त्ववचनस्या॥ ३३ ॥ ३३॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः
करणे तृतीयापञ्चम्योस्तः। लोकेने लोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु लोकेन विवेकहतः। दूरान्निकार्थेभ्यो हितीया च। ३३ ॥ ३३॥ एभ्यो हितीया स्याच्चात्पञ्चमी
तृतीयस्तः। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयां ग्रामस्य दूरं दूरान् दूरेण वा॥ अनिकं। अनिकात्। अनिकेन वा। असत्त्ववचनस्येत्यनुवर्तते नैह। दूरं
त्यत्र नेत्याहुः। एथ इ नानात्रभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचं। नानात्रिति प्रत्ययग्रहणे तदंतयोर्वि नानाशब्दयोर्लाभात्। नानेति। हिरुग्ना नाचवर्जने इत्यमरः। नाना।
नारीनिष्कला लोकेन त्रिप्रयोगः। करणे च। अन्यतरस्यामिति वर्तते पंचमीति च तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पंचमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव तृतीया
दिहेत्याशयेनाह। तृतीयापंचम्योस्तः। लोकेनेति। अनायासेन मुक्त इत्यर्थः। दूरं दूरादूरेण वेति। इह समस्यपि वक्ष्यते। किंच दूरं तिकार्थेभ्य इति सूत्रस्य सम-
स्यधिकरणे चेत्सूत्रसूत्रेण्यनुवर्तते। दधिकरणे येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्रदूरान्यादावसेचनमिति। आवसथस्य दू-
रेत्यर्थः। असत्त्ववचनस्येति। सत्त्वः। नत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह। दूरः पंच्या इति। एतेन

करणे धलोके ते सूत्रे करणे किं । तत्र विशेषणं कर्मणि मा भूत् । स्लोकं पचति । क्रियान्द्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्य
 भावान्नैतत्तत्र लुहो हरणं युक्तमिति वाच्यं । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्या करे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वेन तदनुपपत्तिः । कर्तृकर्मतरकारक
 लिंगानन्वयित्वं सूत्रेण सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । उक्तं च । क्रियानुयुज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या द्यमेवावधार्यतामिति । फलं व्यापारश्च
 क्रिया । फलधारकारकं कर्म । व्यापाराधारकारकं कर्तृत्वमिति विवेकः । इति यंच मो ॥ ३० ॥ षष्ठीशेषोऽप्युक्तादन्यः शेषः कर्मोदयश्च प्रातिपदिकार्थपयं
 ता उपयुक्तसूत्रादिति याचीनो विधानादतो व्याचष्टे । कारक प्रातिपदिकार्थं व्यतिरिक्त इति । सत्तः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्र
 षष्ठीशेषोऽग ३५० ॥ कारक प्रातिपदिकार्थं व्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धशेषसूत्रषष्ठीस्यात् । रात्तः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्ध
 मानं विवक्षायां षष्ठ्येव । सताङ्गतां सार्थ्यो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजेशम्भोश्चरणयोः । फलानान्तरः । षष्ठी हेतुप्रयो
 ग ३३२ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौद्योत्ये षष्ठीस्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । सर्वनाम्नसूतीया च । ३३२ ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौद्यो
 त्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतुः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वा साम्या यो दर्शनं ॥ किं निमित्तं स्वसति । केन निमित्तेन । कस्मै नि
 मितायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणं । को हेतुः । किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन सत्तः ज्ञानेन निमित्तेन हरिस्संन्यः
 धान् देवषष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणं । राजनिरूपितसेवकत्वसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थविदक्षणायां प्रधानात् पुरुषशब्दान् ॥ ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥
 षष्ठी । उक्तन्यायविरोधान् शेषत्वाभावाच्च । रात्तः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमाववृत्तिः । रात्तः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकात्थकः । स रातु
 पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भूतयेव पुरुषस्य राजेति । यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तं तन्न । प्रातिपदि
 कार्थमात्रे शुक्लोपदेः प्यामो घट इत्यादौ विशेषणेषष्ठी प्रसंगात् । न च प्रथमया बाधः तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां
 रूपवानिति प्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादितथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः । सतागतमिति । सत्पुरुषसंबंधि गमनमित्यर्थः । संतो ग

चं नीत्यत्र त्वारख्यातेन कर्मत्वसंबंधस्योक्तत्वात्। संबन्धमात्रविवक्षाकर्तुं न शक्यत इति षष्ठीहनं भवति। किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सपिबो जा-
नीते इति। बलुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। सपिः संबन्धिप्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्यनेन बाजानाते सङ्गः। अन्येतु व्याचरस्युः
कर्मकाः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सपिः संबन्धिज्ञानमित्यर्थ इति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः एधोदकं। जातिरप्राप्तिनामित्येकवद्भावः
यथा। एधांसि च दूकं चेति विग्रहे धूर्ववदेकवद्भावः। उदकं पर्यायोदकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च। हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं दूकं चेति। उपस्करुते इ-
ति। गंधनादिसूत्रेणात्मनेपदं उपात्तमित्यनेन सुट्। नचैवं शोविदर्थस्य करणे। अधोगर्थद्वयशंकर्मणि। कृत्रः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्ज-
ने। आशिषिनाथः। जासिनि प्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणेः समर्थयोः। कृत्वर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थं यमष्टसूत्री-
निष्कल्पास्यादिति वाच्यं। सपिबो ज्ञानमित्यादौ तस्यः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। शोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तने। शेषत्वे विवक्षिते तु करण-
दोषषष्ठीमिदं मातृदयमर्थः। इह षष्ठीवनतु नल्लुकः। तथा च लुकः प्रयोजकी भूतस्मास एव न भवतीति। नचाष्टसूत्रालुक् मात्र निवृत्तिफलकत्वमेवा-
नुसमाससु स्वीक्रियतामिति वाच्यं। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। हरि-
श्वाहाकारके व्यपदिष्टे च श्रुयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति। एवंच शेषत्वविवक्षायां सपिबो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्ता-
न्येव साधुनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योर्षष्ठ्या समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यो-
दात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं। तथा च स्वार्थे यमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हिनत्र कारकष-
ष्ठी लभ्यते न लेटि ति निषेधात्। आह चेति षष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समाससूत्रेणैव तदिति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतु-
अत्र हेतुवित्यनुवर्तते तदा हा हेतु इत्येति। अन्नस्येति हेताविति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति हेतौ दोषे किं। अन्नशब्दात् षष्ठी-
यथाप्यदिष्टे किं। अन्नस्य हेतौ कुं यं न मरत्यत्र युष्मद् शब्दान्माभूदित्यन्या सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। यंच मातु हेतुशब्दात् षष्ठी

तृतीयेन स्यातामित्याशयेनाह। सधनः सो हेतुशब्दस्य चेति। कस्मान् भवतीत्येषायां अर्थान्तर्भवनामहेतुभ्यामितिसंवध्यते। अत्र व्याचरव्युः। यद्यपि सर्वनाम्न
इति पदस्य पंचमत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न स्यादिति बोध्यमिति। निमित्तपरा
यति। पर्यायग्रहणस्य कलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्तिकेन षष्ठीहेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तीपाचेति सत्र द्वयंगतार्थमिति बोध्यं॥ ३०॥ षष्ठ्यतसा दक्षि

एतन्नाभ्यमंतसु जिनिः प्रत्ययोऽदिकदेशकालरूपः सौख्यो यस्य प्रत्ययस्य सो तस्य प्रत्ययः अस्तीति प्रभृतिरयंचतदंतेन योगे इत्यर्थः। अतः सुचोः स्तान्नंतरत्वेऽपि
लाघवानुरोधेन अस्तीत्यर्थेति नोक्तमित्याहुः। पंचम्या अपवादरिति। ततः पश्चात्स्वं स्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चात् शब्दयोगे तु पंचम्यपि साधु। अस्मा

षष्ठ्यतस्य प्रत्ययेनाशु ३०॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्छेदति पञ्चम्याः पवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः पुरस्तात्। उपरि उपरिष्ठात्। एन
माहितीया ३३ ३४ एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनयेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। दूरान्निकार्थः
षष्ठ्यन्यतरस्यो ३३ ३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च। दूरन्निकटं ग्रामस्य ग्रामाह। ज्ञेयविदर्थस्य करणे। ३३ ३४। जानाते रज्ञानार्थस्य कर
णे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सार्थ्यो ज्ञानं॥ अंधोगर्थदयेणाङ्गुर्मणि। ३३ ३४। एवाङ्गुर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणं। सार्थ्यो द
यने रंशनम्बा॥ कृत्रः प्रतियत्ने। ३३ ३४। कृत्रः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणधाने। एधोदकस्योपकरणं॥ ॥ हे देवभाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छेदेना

व्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते। प्रत्ययग्रहणं किं। इह मा भूत् प्राक् ग्रामात् प्रत्यग्रामात्। कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् अत्राहुः। कैयटादयः प्रत्ययग्रहणं अ
धिकं क्रियमाणं श्रुयमाणं प्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति तु अस्तीति षष्ठ्यभावः। अन्यारादीत्यत्रांचत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतस्त्वयमवक्तु
मेकप्रयोजनत्वादिति। प्रत्ययग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितं। पुर इति। पूर्वापराधरावराणामित्यसि प्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक् शब्दभ्य इत्यादि।
ना अस्तीति। अस्तीति चेति पूर्वस्य प्रादेशः। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेण स्मदीयमिति। उत्तरेणेत्येतत् दूरात्त्वस्य सुरपतिधनुश्चारुणतोरणे
नेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं नत्वेन वतमित्याहुः। धनपतिगृहानुत्तरेणेति कैश्चित्पठ्यते तदा तु सम्यगेवा दक्षिणेनेति। दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थः॥

सि. कौ.
टी. त.
१२५

एनतं न्यतरस्यामित्यादिना एनया दुरांतिकार्थः। षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पंचम्यर्थे वचनं रहा न्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थे तेन विप्रकृष्टापि पंचमी समुच्चयते व्याख्यानात्। ननु सं-
निहिते अपि द्वितीया तृतीया तदेतदाहा पंचमी चेति। सूर्यो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणी भूतं यत्सूर्यः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जायते लक्षणम्। अ-
धीगर्थः अधिशब्दोच्चारणमिडिकावध्युपसर्गेन व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थं अन्यथा स्मृत्यर्थे द्येयशमित्येव व्रयात् दृग्धेतिका इडं शोने देहापकमिति चेत्तर्हि तदंशे एतद्व्य-
यने ईतं इत्यत्राधि शब्दोच्चारणं ज्ञापकमलु। अत्र व्याचख्यः। कर्मणि किं। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणस्मरणं अत्र माता कर्मगुणरूपं करणम्। उभयत्र शे-
रुजार्थानां स्मृत्तवचनानामज्वरं। २३। ५४॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। अज्वरिसन्ता-
ज्यारिति वाच्यं॥ रोगस्य चौरज्वरः। चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृक चौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषिनाथः। २३। ५५॥ आशिरर्थस्य नाथने-
शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सूर्यो नाथनं। आशिषीति किं। माणवकनाथनं। तत्सम्बन्धिनी याज्ञे त्वर्थः। जासिनि ग्रहणनाटकाथपि वा। हिंसा-
हिंसायां। २३। ५६॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्यो जासने। निघ्नौ संहतौ विपर्ययौ सौव्यसौवा। चौरस्य निग्रहणनां प्रणि-
हननां निहननं। ग्रहणनम्वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्यो न्नाटनञ्चौरस्य काथनमृषलस्य येषणं। हिंसायाङ्ङि। धानोपेयणं। व्यव-
हृपणोऽसंमर्थयोः। २३। ५७॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते कयविक्रयव्यवहारे चानयोऽनुत्पार्थना। शतस्य व्यवहरणं। पणतन्वा। सम-
वत्त्वविवक्षायामपि मानशब्देनानेन सूत्रेण षष्ठीगुणशब्दोऽप्यष्टौ शेष इत्यनेनातेन गुणस्मृत्तिः। ॥ र्थयोः किं। शलाका व्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणने-
रणमिति समासो भवतीति॥ ॥ रुजार्थानां रुजो भंगो। मिदादियागदत एव निपातनाद्वा अडि-टाया रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववा-
चकत्वाव्यभिचारान् भावशब्देनान्न घनादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः बाहुलकात्कर्तरित्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः। नहि भावो वक्ता-
संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहयेव वचिरिति बोध्यस्तथाचायमर्थः। भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे। भावकर्तृका-
णामिति। रुजार्थानां भावकर्तृक एवमित्येव सूत्रयितुं युक्तं। चौरस्येति। चुराशीलमस्य चौरः। अत्र

यां अनेन षष्ठी। रोगस्येति। पदरुजे

निष्प्रसंगाभावाभिधीयतसचरुजयं कर्ता। कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात्षष्ठी। भावकर्तृकाणां किं। श्लेष्मणश्चौररुजा। मायुः पित्तं कफश्लेष्मेत्यमरः। चौरज्वर इति र
हचौरशब्दात्तद्वैजार्थानामिति षष्ठा अप्रवृत्तौ षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठी षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः। सूर्यो नाथनमिति। सूर्यमेभूयादित्याऽऽशासनमित्या
र्थः। माणवकनाथ इति। भूयधिकर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरित्यदा षष्ठी तदा आशिष्ययिसमासोऽस्येव तथापि तत्र गतिकारकोपपदात्तद्वैदितिक्रु
तरेपदप्रकृतिस्वरः समासां जोऽतत्वं तु याच्ना रावेवनत्वाश्रयोतिनिष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितं। जासि। जसुताउने जसुहिसाया मिति च चुरादिसस्येदं ग्रहणं न
नुदेवादिकस्य जसुमोऽस्य इत्यस्य जासीति निर्देशाद्विसाया मिति वचनाच्चा निग्रहणेनमिति हन्तेरनपूर्वस्येति एत्वं। प्रणीति। नेर्गदेति एत्वं। चुरादिरिति। नटनृ
त्तादिति तु नृत्तस्य तदीर्घनिर्देशादिति भावः। कथयनमिति। कथयिष्यामिति घटादौ पठ्यते तस्यमित्येति ग्रहणपातनाद्द्विः मित्वफलं तु निपातनात्परत्वाच्च।
दिवस्तदर्थस्य। २३५८॥ इतार्थक्रयविक्रय रूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणदी
व्यस्ति सौतीत्यर्थः। विभावो यसर्गः। २३५८॥ पूर्वयोगाऽपवादः। शतस्य शतम्वा प्रति दीव्यति। प्रेष्यत्रुवो ह विषो देवतासम्प्रदाने। २३६१
देवतासम्प्रदानके र्थवर्तमानयोः प्रेष्यत्रुवोः कर्मणे हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नयेच्छागस्य हविषो वपायाः मेदसः प्र
णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं। घटादियः घटादयः पित्त इत्यादिदेशकत्वे अङ्गयथास्या ॥५५॥ अथ अनुब्रूहि वा
दित्येतदर्थ इति। तन्मदं। घटादयः पित्त इति हि मध्ये सूत्रितेन पूर्वेषां त्वरयंता नामेव वित्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अतएव त्वरयंतास्त्रयोदशानुदा
त्ततः पित्तश्चेति घटादौ वक्ष्यति। पणनमिति। सुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादाय स्या भावः। ब्राह्मणपणनमिति। आयादय आर्द्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः
॥ ५५॥ दिवस्तदा तच्छब्देना व्यवहृत्पणोपरामृश्येतेतौ च दूते क्रयविक्रयव्यवहारचतुल्या र्यो पूर्वसूत्रे गृहीता वित्याशयेनाह। द्यूतेति पूर्वसूत्रे एव विदेः पाठे तदर्थ
स्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लघ्वे तथापि योगविभागात्तदर्थः। कर्मणेति। इह शेष इति न संवध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारंभसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठ्यां विक
ल्पितार्थात्तयामुक्ते शेषे विभक्त्यंतरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारंभः स्यादिति भावः। अन्येत्वाहः। लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्तव्येऽप्ययोगकरणा।

सामर्थ्यादत्र शेष इति न संवध्यते। न चोत्तरार्थत्वात्। यद्यप्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यं। संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रि-
 मूर्त्यातिर्हं तमुदाहरति। शतस्य दीप्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः। इष्यते देवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं। प्रेष्येति। तस्माद्वचनं तु विरचितं तथा भूत एव गृह्यते। अत-
 एवैह शेषग्रहणं न संवध्यते इति उक्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात्। प्रेष्यब्रुवोः किं। अग्नयेच्छागस्य हविर्वयां मेदो जुहुधि। हविषः किं। अग्नये गोमयानि प्रेष्य-
 देवजासे प्रदाने किं। माणवकायपुरोडाशान् प्रेष्या हविषः। प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः। इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वयां मेदः प्रस्थितं प्रेष्या-
 ॥ ३३ ॥ कृत्वर्थः। कृत्वसुचार्थद्वयार्थेष्वाप्रत्ययानां ते कृत्वर्थः। शेष इति। इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रस्य केविच्छिन्नमपिशेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्याना-
 कृत्वर्थप्रयोगे कालाधिकरणे। २। ३। ६४। कृत्वर्थानामप्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषेष्वपि स्यात्। पञ्च कृत्वोद्देशो भोजनं। द्विरद्देशो भोजनं
 शेषे किं। द्विरहयध्ययनं। कर्तृकर्मणोः कृतिः। २। ३। ६५॥ कृद्योगे कर्तृरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृत्स्य कृतिः। जगतः कर्ता कृत्स्नः। गुणकर्म-
 णिवेष्यते। न तः श्वस्य सुघ्नं। सुघ्नस्य वा। कृति किं। तद्विनेमा भूत। कृतपूर्वी कटं। उभयप्राप्तौ कर्मणि। २। ३। ६६॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति-
 तत्र कर्मण्यवषष्ठी स्यात्। आश्वय्या गवान्यो होः गोपेनास्त्री प्रत्यययोरकोकारयोर्नायनियमः। मेदिका विभिन्ना वारुद्रस्य जगतः। शेषे विभा-
 षा। स्त्री प्रत्यय इत्येको विचित्रा जगतः कृतिर्हरहरिणवा। केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येण चाचार्यस्य वा
 कस्य च वर्तमाने। २। ३। ६७॥ वर्तमानार्थस्य कृतस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकस्येति निषेधस्याऽपवादः॥ राज्ञाम्म तो बुद्धः पूजितो वा ॥
 तापंच कृत्व इति। संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुचादिरिति। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचा। कर्तृकर्मणोः कृतिः। शेष इति निवृत्तं कर्तृरिव कृतीति सूत्रे कृते चकारेण अधीगर्थेति।
 सूत्राच्चतुर्थार्थे वहुलं छंदसीति पर्यंतमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणद्विधाः। तन्मंदं संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगे न तन्नि-
 वृत्तं कर्मग्रहणसंभवात् तस्मान्वाख्यातमेवात्र शरणमित्यपरे। कर्तृकर्मणोः किं। शस्त्रेण भेत्ता। कृतिरिति। करणं कृतिः। स्त्रियां क्तिन् कृत्स्नोऽत्र कर्ता। कर्मण्युदाहरति
 जगतः कृतिः। कृत्स्य तच्चाभिहितत्वात् तत् षष्ठी न भवति। कृति किमिति। न चिह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आसिष्यते तद्वाची तु धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः। कृतस्ति उ- श्व

तत्रा ॥ उभयो गेकटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति तस्मात्किं कृतग्रहणेनेति प्रश्नः । कृतपूर्वकटमिति । अत्र क
 रोति क्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्येवेति षष्ठी स्यात्तद्विधाधिक्ये तु सामाभूदित्येतदर्थं कृतग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क
 र्म कर्मणि विधानात्ते वैवाभिहितं कर्मतिनेव द्वितीया प्राप्नोति विहितदयवाद्भूता षष्ठी रहाप्यनभिहिताधिकारात् । किंच । कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासोऽ
 र्त्तम एव तद्वितीतीति चेद्वाहः । पूर्वकृतमनेनेति विग्रहे अविहितकर्मतया भावे कृतप्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् । समासतद्वितीतीति भवत एव तथा च
 कृतपूर्वत्वं यं पूर्वकृतवान् इत्यनेन समासार्थः । संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबंधस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोति क्रियापेक्षं कर्मत्वं
 कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितं । भावे कृतस्य कर्तरि इति प्रत्ययस्य च विधानात् । अतो असति कृद्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओ दनस्य पाच
 कतमद्रत्यत्र षष्ठी असाधुत्वे रष्टापत्तिरेव शरणा । कृतपूर्वत्वं तत्र समासतद्वितीतीति भवत एवेत्युक्तं । तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः । तद्वितीतीति पूर्वदिनिः सपूर्वञ्चेति कर्तरि
 इति तद्विधी आह मनेनेति सूत्रा----- दनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत् । भिदेत्यं तात्पर्याया र्हाणेत्यत्रिषु चित्त्विभेदिका यत्र दत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठा नामित्युभा
 भ्यामप्यनेन कृद्योग षष्ठी जायते । तत्र मुख्या मुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजकं कर्तृवाचका देवस्यादयथा पाचयत्यो दने देवदत्तेन यत्र दत्त
 त्यत्र प्रयोज्य प्रयोजकयो रभयोरपिलकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात्तामैवं प्रयोज्य प्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्या
 मुख्यस्याय प्रवृत्तिः । तत्र तुलकारस्यैकत्वात् कर्तृसद्व्यत्यक्त्या यमुक्त्या यं प्रवर्तते इति वैषम्यात् । एवं च ओ दनः पाचयते देवदत्तेन यत्र दत्तेनेत्यादौ उभाभ्यामपि
 तृतीया स्यादिदमेति बोध्यं अव्याचक्षते । तदहं मित्रिनिर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदित्यंतथा च धयैरामो दमुत्तममिति भट्टि प्रयोगः संगच्छत इति । उभयप्राप्तौ
 कृतीत्यनुवर्तते । तेनान्यपरा र्थलाभाद्दुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणो परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृतिकर्तृकर्मणोः
 प्राप्तिरिति लाभाश्चर्यमिदमो दनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते तत् पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसंग इति भावः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
 नियमार्थमिदमिति ध्वनयति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठी प्रतिषेधो अस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठी विधानमिति स्थितं । स्त्री प्रत्यययोरिति । स्त्रियां कि

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१४०

नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः। नायं नियम इति। अकाः कार्योः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तस्सन प्रवर्तते किं तु कर्तयपि षष्ठी प्रवर्तत इति फ-
लितोर्थः। कथं तर्हि सुट्तिथोरिति सूत्रे सुटासीयु दोषाधेनेति वृत्तिः। अत्राहुः। कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति। मेदिकेणामिदनं मेदिका। पर्यायाहं
त्यत्रिषु च धात्वर्थनिर्देशेषु लवक्तव्य इत्यनेन ण्वुलित्येके। युवोरनाकौस्त्रियां वापि प्रत्ययस्थादिति इत्वं विभित्तेति। भेदमिच्छा। भेदेऽस्मिन् हलन्ताच्चेति कित्वा
द्रुणाभावः। अग्रन्यायादित्यकार प्रत्यये लाप। शेषे इति। अकाः काराभ्यां मन्यस्मिन् कृतिनादावित्यर्थः। कर्तरि षष्ठी निषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रै-
व कर्तरी षष्ठी संयादनफलकस्य स्त्री प्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनेन स्पष्टं प्राक्स्थितत्वात् कर्तयैव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणो न्याशये

आधिकारणवाचिनश्चात् ॥ २३६ ॥ कृतस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेवां मासितं ॥ नलोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृतां ॥ २३६ ॥ एषाम्ययोगे षष्ठी न स्या-
त् ॥ लादेशः। कुर्वन् कुर्वीणः सृष्टिं हरिः। आहरिन्दिदृष्टुः अलङ्कुरिस्सुर्वी। उक्त्वा दित्या न्यातु को हरिः। कमेर निषेधः। लक्ष्म्याः कामको हरिः। अ-
ध्ययः। अगतसुष्टु। सुखं कुर्वन् मा मिष्टा विष्णुना हता दैत्याः दैत्यानां हतवान् विष्णुः खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणः। तृन्निति प्रत्याहारः शत्रुशानचा-
व्रितितृशब्दादौ भ्यतृ नो नकारात्। शानना सोमम्यवमानः। चानश। आत्मानम् एउयमानः। शत्रुवेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोकान्। द्विषश्शत्रु-
र्वी ॥ मुरस्य मुरम्वा द्विषन् ॥ सर्वो यद्भारक षष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिह्नुः ॥ ॥ ॥

राय इति जगतः कृतिर्हरिर्हरिणावेति। अविशेषेणेति। अकाकारमिन्ने कृत्मात्रे इत्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यंते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यं
नियनेति करणे ल्युट् संज्ञां सत रत्यादि। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु मूते को न तु वर्तमाने नैतत् तृतीया तत्रोपपद्यते न च
मतिबुद्धीति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः तेनैत्यधिकारे उपज्ञात इति लिंगेना बाधजायनात् ॥ ॥ ॥ अधिकरण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यते अस्मि-
न्निष्ठासितं कौधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः। इदमेवामिति। कर्तरि षष्ठी यः। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणो द्वेयोरित्यपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्। इ-
दं गेभ्यः कर्मणोऽनस्य। उभयप्राप्तौ कर्मणोऽन्ययनियमस्तु नेह। प्रवर्तते कर्तृकर्मणः कृतीत्यनंतरस्या एव षष्ठ्यास्तनियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे स्पष्टं। नलोका-

भिज्झुं नित्यं विनाशप्रसंगात्तृणमिदं त्रणत्वं न कृतोऽश्व उ कश्च उ कौलश्च उ कौचेति विग्रहलक्षणं तिलडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगेन संभवतीति
 तदा देशा गृह्यन्ते इत्याह। लादेश इति उदाहरित इति शेषः कटंकार्या चकारे तत्र कृत्स्नं कलिङ्गं तामेते न योगे पिकटस्य कर्तृकर्मणोः कृतौ तिष्ठेन्न भवति आमु
 तिलुकोपिलादेशादित्याहः। नन्वेवमपि वभिर्वज्रं पयिः सोमं रदिर्गा इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठीदुर्वारैवानहिकि किनौलकारौ नापि तदादेशो नैष दा
 षः किं किनौलिट्चेत्येन लिट्कार्मीति देशः क्रियते न तु लिट् संज्ञा तथा च विशेषातिदेशे च सामान्य मप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः। रिदसुरिति। सुनाश
 समिह उ। उकारेण कृतो विशेषणं तदतमपिलभ्यत इत्याशङ्कनाह। अलं करिष्युरिति। अलं कृन्निराकृन्मि त्यादिना इष्युच्चा घातुक इति। लषयतेत्यादिना।
 उकत्रा ईषत कर इति। ईष हुस्सुखित्यादिना खल। अर्थग्रहणे दीयतानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्ये। अव्याप्तिपरिहर्तुमाह। ग्रन्थाहार इति। यत्तमान इति

अकेनोर्ध्वविष्यदाधमर्ण्ययोः। २३१०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यर्थेन श्रयोगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजङ्गमी
 शातन्दायी। कृत्यानाङ्कतेरिवा २३११। षष्ठी वा स्यात्। मयाममवासेव्यो हरिः। कर्तरीति किं। गेयोमाणवकस्साम्ना। भव्यगेयतिकर्तरी।
 यद्विधानादनभिहितङ्कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्याना उभयप्राप्तौ वितिनेति चानुवर्तते। तेन नेतव्या व्रजङ्गवः कक्षेनाततः कर्त

प्रदूयजोः शानना मंड्यमान इति। मडिभूषां यामिदित्वा लुम्। ताच्छील्यवयो वचनेति चानश। अधीयन्निति। इड् धार्योरिति। शताशा ॥ रिवा उक्तार्थः
 ननोदिषुलट इत्यनेन कृत्यालादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः। तृन्निति। तच्छीलदियुत्तन्निति विहितसूत्रप्रत्ययः। तृन्निति प्रत्याहारग्रहण
 ण्नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पमाह। द्विष इति। द्विष अग्रीता वित्यस्मात् द्विषोऽमित्र इति विहितोयः शतप्रत्ययः सूत्रप्रयोगे वा षष्ठी निषेध इत्यर्थः। सर्वोयमि
 ति। अनंतरस्येति त्यायादिति शेषः। शेष षष्ठी त्विति शाब्दबोधे लक्षण्यमस्तीति भावः। एवं चाश्वर्यो गवां दोहोऽगोवेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी
 भवत्येवेति बोध्याः ॥ अकेनोऽ। आधमर्ण्ये अकस्या संभवादाह। भविष्यत्यकस्येति। इनसु उभयोः संभवादाह। भविष्यदाधमर्ण्यर्थेन श्रयोग इति।
 यथा संख्यं तु न भवति। भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात्। इह भविष्यदिति स्वयं तेनेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहि

सु
से. को.
टी. त.
१४१

तलमनपुलावितिखलेवगृह्यतरस्याशयेनोदाहरतिसतः पालकरति। सतश्चि शत्रं तं यस्तु कालसामान्ये ण्वुलत्तुचाविति ण्वुलुक्तसूत्रननिषेधः। ओदनस्य पास् कः पुत्रपौत्राणां
दर्शक इतीति भावः। व्रजंगामीति। आवश्यकं धर्मण्येयोरिति निरन्तरावश्यकैरिति। यद्यप्ययं कालसामान्यविहितस्तथापि भविष्यति गम्यादयस्सुक्ते भवि
ष्यदर्थकः। गम्यादयः केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायी गता इति हरदत्तः। ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वित्येव सिद्धे द्वितीया ग्रहणमयवा दविषयेपि द्वितीया प्र
त्यर्थमिति व्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेदत्राहुः। इहैव सूत्रग्रामंगामीति भाष्योदाहरणं ननु सूत्रं नांगीक्रियते तेन ग्रामस्य गतेति षष्ठ्येव साध्या। ननु ग्रामं गतेति द्वितीयेति श
त्रं दासीति आवश्यकं धर्मण्येयोरिति। भविष्यदा धर्मण्यर्थे न श्वयोग इत्युक्तत्वात् न ह निषेधः। अवश्यं करोत्यवश्यंकारीकटस्या गम्यादित्वाभावाद्दृढमानेप्ययं। कृत्या
नौ। कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयं। सेव्य इति। षष्ठ्येवायां। अहल्लोरिति। कर्मणि ण्यत्। योगो विभज्यत इति। भाष्यकारैरिति शेषः। उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तृरिति वि
तुल्यार्थे तु लोपमाभ्यामृतीयाऽन्यतरस्यां। २। ३। ७२। तुल्यार्थे र्यो गे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यस्स दृशस्स मो वा क्लृप्तस्य। क्लृप्तेन वा। अनुलो
पमाभ्यां किं। तुल्य उपमा वा क्लृप्तस्य नास्ति। चतुर्थी चाशिष्या युष्यमद्रभद्रकुशलमुस्वार्थहितैः। २। ३। ७३। एतदर्थे र्यो गे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी
आशिषि। आयुष्यञ्चिरञ्जीवितं। क्लृप्ताया। क्लृप्तस्य वाभूयात्। एवममद्रभद्रं कुशलं निगमयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितम्यथ्यभूयात्। आशि
षि किं। देवदत्तस्या युष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं मद्रभद्रयोपपत्त्यादयतरो न पठनीयः॥ ॥ २॥ धेसिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदं गु
णकर्मणि वेद्यत इति नूभयप्राप्तिरहितस्थलेनेता श्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक्॥ २॥ ॥ तुल्यार्थः। शेष षष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते तया सु
क्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाहा पक्षे षष्ठीति। बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थे रित्यर्थग्रहणं पदान्तरनेरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थे तेन गौरिव गवय इ
त्यादौ ज्ञेयाहुः। कथं ते हि तुलां यदारो हति दंत वा ससेति कालिदासः। स्फुटोपसंभूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते। सहयुक्ते प्रधान इति तृतीयानुचात्र सहशब्द
योगे। नेति शं कं विनापितद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वेति वर्तमाने अन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थं। अन्यथा हि। तृतीयेवानुक्त्येतसं
निर्णयः। तत्वात्। तुल्य इति। तुलया संमितस्तुल्यः। नौवयो धर्मेत्यादिना यत्। तुला उपमावेति। तोलन तुला। अस्मिन्नेव सूत्रेण लुगडो निर्णयतनात्साधुरिति माघकः। उपमिति

अथ मध्यम आनश्चोपसर्ग इत्युद्दिष्टमिति। हितयोगे चेत्यनाशिविचरितार्थमित्याश्लेष्यं विकल्प इति भावः। व्याख्यानादिति सूत्रे अर्थशब्दोपपत्तिरिति निमित्तं तथा च हं ह एव
नत्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी ॥ ॐ ॥ आधारः। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारस्य पसंख्यानादधिकरणघट्टा
तच्छास्त्रः कस्येत्याकांस्यायांकारकाधिकाराक्रियाया इति लभ्यते। इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् अतो व्याचष्टे
कर्तृकर्मद्वारेति। एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बाध्यः त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये संधानधामासे इत्याद्यर्थसामीपिकमधिकरणव
त्तु मयि केचिद्विच्छति। कटे आस इति। कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणं इदं। कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्यात्पंचतीति। वैषयिकाधारमुदाहरति। मोक्षे इति। अभि

आधारोऽधिकरणं। १४। ४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तु निष्पत्तिरिति क्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञस्यात्। सप्तम्यधिकरणे चाशशब्दः। अधिक
रणसप्तमी स्यात्। चकारादृशान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आसोऽस्यात्याम्यचति। मोक्षे इच्छास्ति
सर्वीस्मन्नात्मास्ति। वनस्य दुरःनिके वा। दशान्तिकार्थेभ्य इति त्रिभक्तित्रयेण सह च तस्योऽत्र विभक्तयः फलिताः। क्तस्ये चिषयस्य कर्मण्युप
संख्यानां। अधीनी व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे। इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः। साध्वसाधुप्रयोगे च। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुलेनि
मितात्कर्मयोगे। निमित्तमिह फलयोगसंयोगसमवायात्मकः। चर्मणि ह्रीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरे। केशेषु च मरीहन्ति सीमिषु क्ल
को हतः १ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थं। सीमाऽण्डकोशः पुष्कलकौ गन्धमृगः। योगविशेषे किं। वैतनेन धान्यं लुनति ॥

व्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति तिलेषु तैलमित्याद्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः। चतस्र इति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः। दुरांतिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणे व्य
तेको व्याः। क्तस्ये न्वियस्येति। इन्द्रन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तो तस्य तस्येत्यर्थः। अन्येत्वाहुः। इतो विषय इति षष्ठी समासः विषयशब्देनेह। पकृतिरुच्यते
क्तांतस्येनः प्रकृतत्वादिति। अधीनी व्याकरणे इति। भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चादुणभूतक्रियाया संवध्यमानं व्याकरणमनभिहितकर्मति
कृतपूर्वी कटमिति वद्वितीयात्र प्राप्ता समासमधीनी व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकतुर्यो गनिमित्तकस्य कालकर्मणे वीहिरंगत्वादिहा ग्रहणमिति सप्तम्यभावः। न चैवं

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१४२

तत्र द्वितीयापिनस्यादिनिवाच्यां लक्ष्या नुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् साध्वसाधुप्रयोगे च। यत्रार्चनविवक्षिता किंतु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि स
समर्थवार्तिकेस्मिन्साधुग्रहणं साधुर्भूत्योरास्तीत्यादियथासाधुनियुक्तमिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितं यां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः
निमित्तमिह फलमिति। यदितुकारणमित्युच्येत तर्हि जाड्येन वद्धरत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः। चर्मणोति। चर्महीण्यादीनां समुवायः संवधः। हेतुतृतीये
ति। तादर्थ्यं चतुर्थीत्यपि बोध्या। सीमांडकोश इति। तथा च मेदिनीकारः। सीमाघाटस्थिति क्षेत्रेष्वंडकोशेषु च स्त्रियामिति। अथ पुष्कलकोशं धर्मगेश्च लकीलयो
रिति च। हरदत्तगुपुष्कलकः रांकुः। सीमि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निस्वातरत्याह। अस्मिन्नुपस्थे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबंधः ॥ ३३ ॥ यस्य चानिर्ज्ञातकाल-
लाहिक्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाच्चक्षणं तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रयोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्राह्मणदिशश्च लक्ष्यलक्षणभाव
यस्य चर्माविर्भावलक्षणं ॥ २३ ॥ ३३ ॥ यस्य क्रियायाः क्रियान्तरं लक्ष्यते ततस्सप्तमी स्यात्। गोषु दृश्यमाना सुगतः। अर्हाणं कर्तृत्वेऽनर्हाणाम-
कर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ सत्सुतरत्सु असत्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सत्तत्सु रजि। सत्सु तिष्ठत्सु असत्तत्सु रजि। असत्सु तरत्सु सत्तत्सु तिष्ठत्सु। षष्ठी ॥
चानादरे ॥ २३ ॥ ३४ ॥ अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्योक्तः ॥ रुदति रुदतौ वा प्रात्रा जीत ॥ रुदन्त्युत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्य
संबन्धेऽप्युक्तं प्राप्तायाः प्रियं सप्तमी लक्षणं कर्तृक्रियायाः साक्षादाश्रयस्य तु ब्राह्मणदेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यं। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तृयुदाहरणं। कर्मण्याह।
गोष्विति। अर्हाणामित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्तै अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या। तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषां कर्तृ-
त्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या। तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषां कर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति। सत्सुतरत्सु इति
संज्ञाहतरणक्रियाहः कर्तारश्च। द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायां असतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते तद्वैपरी-
त्ये प्रथममुदाहरति। सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतांहितरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तरत्स्विति। असतांहितरणमुचितं
तेषां कर्तृत्वं तरत्सु दृश्यते न गम्यते। यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः। तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवे

रमित्येवः प्रणीतानादरे। अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सममी। अनादर सतियो भावं लक्षयतीति तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति केदुर्लभादलक्षणे स
सम्यक् अनादराधिक्ये तु षष्ठी समस्य विति निष्कर्षः ॥ ३॥ स्वामीश्च स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थः। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येक
शेषेन न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात्। दायमादने इति दाय दः। सोयसर्गादय्यादंतात्। अतएव निपातनात्कः। गवांगोषु वा दाय द इत्यत्र यद्यपि
गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयतेः सो दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशस्य शब्दे व तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आ दातेति फलितोर्थः

स्वामीश्च राधिपति दाय दसाक्षि प्रतिभू प्रसूतैश्च। २३३॥ एतैस्सप्तभिर्योगेषु षष्ठी समस्योक्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्ताया म्याक्षिक समस्यर्थवच
नः। गवाङ्गोषु वा स्वामी। गवाङ्गोषु वा प्रसूतः। गाएवानुभवितुं ज्ञात इत्यर्थः॥ आयुक्त कुशलाभ्याञ्चासेवायां। २३४॥ आभ्यांयोगेषु षष्ठी
समस्योक्तस्तान् यैथे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायाङ्किं। आयुक्तौ गौशकटे ईषद्यु
क्त इत्यर्थः। यतश्च निर्द्धारणं। २३४॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिस्समुदायादेक देशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठी समस्योक्तः। नृणां नृषु वा
ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवाङ्गोषु वा कृष्णा व हृक्षीरा। गच्छताङ्गच्छत्सु वा धावनशीघ्रः। छात्राणाञ्छात्रेषु वा मैत्रः पदुः॥ पञ्चमी विभक्ते। २३५॥
विभागो विभक्त निर्द्धार्यमाणस्य यन्त्रमेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। साधुनिपुणभ्यामर्चायां समस्य
प्रतेः। २३६॥ आभ्यांयोगे सममी स्यादर्चायान्तु प्रतेः प्रयोगः। मातरि साधुनिपुणे वा। अर्चायाङ्किं। निपुणे रात्रौ भृत्यः। इह तत्त्वकथनेना
त्यर्थः। अपत्यादिभिरिति वक्तव्यं॥ साधुनिपुणे वा मातरि प्रतिपद्यन्नुवा॥

९ पंचमी विभक्ते। मेद एवेति। न तु शब्दोत्तरोपात्त सामान्याक्रांततेति भा
वः। तत्र पंचमी स्यादिति। न चैवं माथुरा इत्यत्रापि पंचमी स्यात्। मैवं। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते त एवेत्यर्थः। तनिर्धारणावधेरेव पंचमी प्रवृ
त्तेः। अनभिहिताधिका गन्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसंग इत्यर्थः। माथुरा इति। न त्वत्र निर्द्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णोत्पादाविवसामान्यविशे
षभावोक्तिः। किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एवा उद्वेचसूत्रबुद्धिरिकल्पितोपायमाश्रित्वा न प्रकरणे भाव्यप्रत्याख्यातां साधुनिपुणभ्यामर्चायां॥

३.
सि. को
टी. न.
२४३

पुणकर्मणि शुभे अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः। अर्चपूजायामस्माद्गौवादिकानां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टायाः चौरादिकानुण्यासश्रंथ इति युच्यर्चनेति स्यात्। निपुणे
राज्ञ इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वच्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्व साधुप्रयोगे चेति वार्तिकानां। अपत्यादिभिरिति। लक्षणे ल्यमितिसूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥ ३३ ॥ प्रसितोत्सु
का तस्य रे प्रसिता सक्ता विन्यमः। उत्सुकस्तु ह चर्यात् प्रसिता पितृत्वं पर एवेह गृह्यते रूढ्या च तेन प्रकर्षेण सितः। युक्त इत्यर्थे न भवति। न सत्रे च लुपि। लुपशब्दो वाच्यः।
विशेषे लक्षणा क इत्याशयेनाह। योलुप संज्ञयेत्यादि। अधिकरण इति। एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मंडकस्युत्पन्नानुवर्तत इति भावः। अधिकरणे किं। मूले प्रतीत्यते।

असितोत्सुकभ्यां नतीया च। २३४४॥ आभ्यां योगे नतीया स्याच्चात्सप्तमी। असित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा। न सत्रे च लुपि। २३४५॥
न सत्रे प्रकृत्यर्थे योलुप संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थरूत्रवर्तमाना नतीया सप्तम्योक्तोऽधिकरणे। मूले नावाहयेर्देवीं श्रवणेन विसर्ज्ये
तामूले श्रवणे इति वा। लुपि किं। पुष्यशनिः। सप्तमी पञ्चम्योक्तोऽधिकरणे। मूले नावाहयेर्देवीं श्रवणेन विसर्ज्ये
हेद्वा हाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्ये यद्वा लः। इह स्थो यद्वा श्रेकोशाद्वा लक्ष्यमिधेत्येता कर्तृकर्म शक्त्योर्मध्ये यद्देशः। अधिकशब्देन योगे सप्त
मी पञ्चम्या विधीयते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः॥ अधिरीश्वरः। २३४६॥ स्वस्वामिस
म्भोऽधिः कर्मप्रवचनीय संज्ञा स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। २३४७॥ अत्र कर्मप्रवचनीय युक्ते सप्तमी स्यात्। उपपरा
हेहरेर्गुणः पराह्वादधिक इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वमभ्याम्यर्यायेण सप्तमी। अधिभुविरामः। अधिरामेभूः। सप्तमी शौण्डैरिति समासप

मूलाय स्पृहयति। मूलेनेति। न सत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुवविशेषे इति लुपः। न सत्र इति किं। पंचालेषु तिष्ठति इह जनपदे लुविति लुपः। सप्तमी पंचम्योऽपि कालाध्वनोर
त्यंतसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पंचम्या विपरिणाम्यते तदाह। यो कालाध्वनौ ताभ्यामिति। इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथा संख्यं न भवत्यस्वरितत्वा
त्। अथ भुक्ता येमिति। न न्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कलः। सत्यानां त्रशक्त्या श्रयंद्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते किंतु शक्तिरेव। एतच्च कालभेदात् मि
थत एवा एकाहिः अथ भुजेः साधनं अपराध्व हेतीति भुजे सदेतव्या चष्टे कर्तृशक्त्योर्मध्ये यं काल इति। यस्मादधिकं। उपपराहे इति। उपोधिकेऽप्यनेन उपेत्यस्य

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। अथ चेश्वरवचनेमित्यस्य तत्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितं तथा हि। यस्येत्यनेन संनिर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबंधी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्यां।
ख्यानेस्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः। ईश्वरशब्दाभावप्रधानः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः। एवं स्थिते फलि
तमाह। स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति। अन्यतरस्मादुत्पन्नयेव सप्तम्या रतरनिष्ठसंबंधस्याप्युक्तत्वाद्युपपत्तुमाभ्यां न सप्तमीत्यादिति भावः।

रामाधीना। अथ उद्वेग्यादिना स्वः॥ विभाषा कर्त्ता ॥ १५४। ८८॥ अधिः करोतौ प्राक्तं शो वास्याहीश्वरार्थे यदत्र मामधिकरिष्यति
विनियोस्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तरीश्वरत्वं गम्यते। अगतिव्यातिडि-चोदात्तवतीति निघातोना॥ इति विभक्त्यर्थः ॥

अर्थः। न्याभावेत्त्वधिरामं। यदत्रेति। यो मामधिकरिष्यति। विनियोस्यत इत्यस्य मद्भिन्नियोक्तरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः॥ तिडि-चोदात्तेति। उदात्तवतीति तिडिपरग
तिर्निहन्त्यतरतिसूत्रार्थः॥ अत्र करिष्यतीति तिडं त उदात्तवतीति तिडि इति निघातस्य निपातैर्यद्यसीत्यादिना निषेधात् निघातोनेति। मामिनिहिती आतुक
॥ भूमिद्वितीयेत्यनेनैव सध्यतीति भावः॥ इति सप्तमी ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

सु-
सि-
टी-
१४४

वः परस्परसंबंधः साव्यपेक्षासैववाक्ये रात्रः पुरुष इत्यादौ नत्रत्वेवं सायां सत्यां योयः संनिहितो योग्यश्च न भवेत्तसंबंधो भूयेयते पृथारात्रः पुरुषोश्च १३
समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकांशीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानां माकांक्षा दिवशां श्वा रात्रौ देवदत्तस्य च पुरुष इति
एकार्थीभावसुराजपुरुष इत्यादिरत्तावेवा सच प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टे कार्यत्वरूपः । अतएव राजपुरुष इत्यत्र रात्रिः कृदस्येति विशेषणं
नान्वेति परार्थेकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि देवदत्तौ तत्र षष्ठ्यर्थस्य गुरुणाऽन्वयादिति वाच्यं । देवदत्तस्य प्रधानभूतकु
लेनैवान्वयात् । संबंधस्य स्थितिं गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितरः । उक्तं च । समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृष्टावयवांस्तु पुज्यंते तद्वेत्तासं
हेति । अस्यासंबंधिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणत्वः । उक्तं च । संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीय
तदिति । नन्वेवैरात्रौपिनित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि कृदस्येति विशेषणे नान्वयोऽस्तु । मैवा रात्रिदशितुरीशितव्यं प्रतिसाकांक्षत्वेऽपि कृदप्रत्ययनाकांक्षत्वात् । ननु वाक्ये
समर्थः पदविधिः । २१५५ पदसम्बन्धी योविधिः स समर्थश्चित्तो बोध्यः । प्राक्कारात्समासः । २१५६ कङ्काराः कर्मधारय इत्यतः प्राक्कारात्
मास इत्यादि क्रियते । सहसुपा । २१५७ । सहेतियोगो विभज्यते । सुवर्जं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्कतिपयति
उ- नोत्तरपदोऽसमासस्तच्चन्द्रस्येवा पर्यभूयत । अनुव्यचलता सुपा । २१५८ । सुसुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं । सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः । २१५९ । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वचर इति निर्देशात्पूर्वनिपातः । पूर्वभूतः । भूतपूर्वः । श्वेन समा
क्तमयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यंतरमेवमास्तु । सत्यं बहूनां वृत्तिधर्माणं वचनैरेव । सो विभक्त्यलोपश्च । जीमूतस्येवा अव्ययीभावः । २१५५
साधनेत्याह ह्रौस्वतस्मादेकार्थीभाव एव आस्थितः । चकारादिनिषेधो यवदुव्युत्पत्तिमजनं कर्तव्यं तेन्यायसिद्धत्वस्माकं तदिति स्थितं तथ्यहि । ध्रुवखदिराविति वृ
त्त्येव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते तथा चित्रवाद्यौ पत्यदां त्वया तु वचनं कर्तव्यं निरुद्धलक्षणतु शक्तितो नातीव भिद्यते । किंच प्राप्तमुद- मिति व्यक्ते समी
चीनमुदकमिद्विशेषणवत्समलेपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः सच वृत्तस्य विशेषणयोगो नतिवचनेनैव वारणीयः । नामार्थयोरभेदाच्चैः प्रत्ययार्थः प्र
धानमिति कुत्पत्तिर्यागः । श्वा प्राप्ता इक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मन्यायार्थाभ्युपगमात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् । पदग्रहणं किं । वर्णविधौ समर्थेय

रिभावाभाभूतातिष्ठतुदध्यानयत्कं इहस्यादेवपणाविधिग्रहणं तु पदस्य विधिषदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यंत समासलाभार्थः। पदस्य तु कौतुकेन दमतिडित्यादेवेवा।
 स्योपस्थितिः स्यादित्याहुः। सूत्रे समर्थशब्दोलासणिक इति ध्वनयन्नाह। समर्थश्चित्त इति समर्थेति किं। पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासोभाभूता तथा
 नन्वमुपगोरपत्तं चैत्रस्य यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादणभाभूदिति। क्वचित्तु सापेक्षं त्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वतिरंगीक्रियते। तद्यथा किमोदनं शालीनां केषां शालीनाम्नेदमित्यर्थः
 सत्काठकमाणाणां। आपणीयानां सक्तुनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवान्यादलिपुत्रकः ढेपादलिपुत्रे। तत्र कस्मान्यादलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। रोपधेनोः प्रचीमीति पुनः प्राक्
 दारात्समासः। प्राग्रहणमावर्तते तेन पूर्वसमाससंज्ञातः संज्ञांतरमपीति लभ्यते। तेनाययोभावादिभिस्समावेशः सित्यन्यन्यथापर्यायः स्यात्। समसने समासः। मवेचनं अनेकस्य प
 रस्परकर्मणो भवनेमि यर्थ इत्येको वस्तुतस्तु अकर्तृरि चकार क इति कर्मणि घञ्। अन्यथा सुवतं समस्यते इत्युत्तरग्रंथो न संगच्छेत्। नन्वन्वर्थत्वात् समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्स
 दमहणं व्यर्थमित्याशंकाह। योगो विभज्यत इति। सुवोमंत्रित इत्यंतः सुवित्यनुवर्तते तदह। सुवतमिति। समस्यत इति। संपूर्वादस्य तेः कर्मणि तड्। आचार्येणेति शेषः। सम
 र्थनेति सुसहयोगेतेतीया समसनक्रियां प्रति सुवतं कर्मन तु कर्तृयद्यपि सुवतस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽप्युपसर्गादस्य नूत्नोरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यवेत्त्यापि
 समास इति व्याख्येयं यथेकतरेरि घञ् दुर्लभः बाहुल्यं तु अगतिक गतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् सचेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेवलभ्यते हं दस्येवेति। य
 दि लोके प्रियं ताहि यं प्रकुरुते इत्यादौ स्वाध्यापतिः स्यात्। लिंगसर्वनामत्वं सम्पुष्यत्वस्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यादित्यादिदूषणं कर्मणीयम्
 मि प्रेतीति सूत्रे भ्रमाभिरुद्धोर्वतः। अनुवचन इति सुवित्येकत्वरपविवक्षितत्वात् यथेयसमासो बोध्यं समासो नोदेतत्त्वेष्वनिधात इति कुगतीति सूत्रकैयटः। सुयोधोति।
 सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पंचम्याः स्तोत्रे इत्याद्यलुक् समासविधानात्। ज्ञापकात्। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थ
 त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव तेन जीमुतस्यैवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक् दत्वेन पाठः उद्वाहुरिव वामन इत्यादौ।
 व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितं विभक्त्यलोपश्चेति। समासा वयवस्य सुयोः लोपविधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सौरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जने तदर्थं स्यात्

सि-को-
 दी-त-
 १४५

अव्ययविभक्तिः। विभक्तिरिहकारकशक्तिः। विभज्यते। अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। अतएव वक्ष्यति विभक्त्यर्थदिषु विद्यमानमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टा अत्र समास-
 पदं तद्विधायके लक्षणिके अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्र श्रमांतमिति व्याख्या न प्रसक्त्या क्लृप्ता श्रित इत्यादौ श्रित्वादिषु निप्रसंग इत्याशये नाह। समासशास्त्र इति। विग्रह-
 इति। अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन प्रहीलस्यत इति भावः। ननु तस्येति। अनंतरस्येति न्यायात् पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिद्धं तेन कुमारि श्रित इत्या-
 दौ न दोषः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिरित्याशये नाह।
 अत्रान्विभक्तिः समीपसमृद्धिव्युत्पत्त्या भावात्प्रत्ययासम्प्रतिशब्दादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्तवचनेषु। १४६।
 अव्ययमितियोगो विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह सम्प्रत्येतेरेव व्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं। १४७। समासशास्त्रे प्रथमानि-
 र्दिष्टं उपसर्जनं संज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वो। १४८। समास उपसर्जनं म्प्रत्ययान्यं। एकविभक्तिचाऽपूर्वनिपाते। १४९। विग्रहे यन्नियतं
 विभक्ति कन्त उपसर्जनं संज्ञं स्यात्। ननु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियो रूपसर्जनस्य। १५०। उपसर्जनं योगो शब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं तदनस्य
 प्रातिपदिकस्य ह्रस्वस्यात्। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वं। नाव्ययीभावादतोऽमत्वपञ्चम्याः। १५१। अदनादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य
 नृपञ्चमीभिनाम्भादेशः। दिशयोर्मध्यमपदिशं। क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यमिदिकृत्स्त्रियामित्यरः। तृतीयासप्तम्योर्वहुलं। १५२। अद-
 नादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलं मभा वस्यात्॥ ॥ ११ सर्जनं पठति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणं। तेन कुमारि वाचर-
 न्वाक्षरः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तं। स्त्रीप्रत्ययान्तमिति। स्वधिकारोक्तवाचं तमित्यर्थे तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपिराजकुमारीपुत्र इत्यादावति-
 प्रसंग इति चेदत्राहुः। उपसर्जनस्य ससंबधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रतियद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्य ह्रस्वत्वमिति भाष्य-
 दावुक्तत्वात् न दोषः। भाष्यादावपि तत्र पदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु क्तत्वेन तेन तः समासपदानुवर्तनादोध्यमिति। नाव्ययी। अत्रापंचम्या इति प्रोतेये॥

धो अनेतरत्वादमरुवनतुव्यवहितस्यालुकोपि। अमुमेवार्थेद्योतयितुमूत्रेनुशब्दः। तस्यपंचमीविनेति। एवं चादंतादव्ययीभावात्परस्यपंचमीभिन्नसुपोलुपंचम्यास्तुलुगमा
देशावुभावपिनभवतइतिस्थिते। अतः किं अधिहरिदिशयोरिति। दिशोरिति हलन्तेन विग्रहेपि एतदेवरुपादिशशब्दस्य शरदादिषु पाठात् रक्षाः ॥ अपदिशमिति।
पंचमी व्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदं। पंचम्यास्तु अपदिशदिशुदाहायै। वीभक्तौ तावदिति तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति। हराविति आचातुहरो
अधिकृत्यतिविगृहीतातदसता। अधिहरीत्यत्र अधिकृत्यत्यर्थस्याप्रतिपत्तिः। हरिडीति। अलौकिकेडिशब्दस्यैव प्रवेउचितः। अंतरंगानपीति न्यायात्। अन्यथा डिगौत्वे कृते अ
धिहरीति समासे हरिशब्दे कारो दुर्लभः स्यादिति भावः। इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं। नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः

अपदिशी अपदिशेना अपदिशा बहुलग्रहणात्सुमद्रमुक्तगङ्गामित्यादौ सप्तम्या नित्यमस्माकः। विभक्तौ त्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थो दिषु वर्तमानमव्ययं
सुवनेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत् हरो इत्यधिहरिः। समस्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः हरिडिः। अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं। अ
त्र निषातेनाभिहितेप्यधिकरणवचनसामर्थ्यात्सप्तमी। अव्ययीभावश्च। अयं न पुंसकस्यात्। ह्रस्वानपुंसके प्रातिपदिकस्या गोपायतीति किं
यानीति वा गोपाः। तस्मिन्निन्याधे गोपाः समीपे। कृत्स्नस्य समीपमुपकृत्स्नं। समयाग्रामे। निकषालङ्का। आराहनादित्यत्र तु नाऽव्ययीभावः। अ
भिहितपरितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्या विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः ॥ ॥ वचनसामर्थ्यादिति। सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेतसमस्य

धानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति ॥ नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्थानान्तु सप्तमीति चेदत्राहुः। अधीत्यस्य सुवन्तेतसमस्य सस्यावश्यकत्वे अ
धि शब्दोत्पादिकरणार्थे वाचकविभक्तेरेव हस्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु प्रसादकता व्याख्यातं तिङ् कृतद्धितसमासेरिति परिगणना दधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादे
वेति। तत्र परिगणनस्या करे प्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुं नारद इत्येवोधिस इति प्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याचक्षते व
चनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्यातेष्वित्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात्। एवं च तन्नामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृत्तस्योपरिवृत्त

४ अथ एतस्मिन् पदार्थे प्राधान्ये वा यं समासः समीपमी पवर्ति प्राधान्ये तु संख्यया व्यया संज्ञेति बहुव्रीहिं वक्ष्यते पदशब्द इति ४॥
 स्य पुर इत्यत्र समासो न भवति। उपर्यादयो हि द्विदेशकालेषु पिवन्ते न तु विभक्त्यर्थमात्रे अत एव क्रमादमुं नारद इत्येवो धिस इत्यादौ नातिप्रसंग इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरासंघकत्वे
 न कर्मत्वमात्रा नभिधायकत्वात्। एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितां पाणिनिमुमात्रात्तावद्विभक्तिशब्दः प्राप्येति। अन्ये तु ल
 घवात् उडि समीपसमृद्धीति वक्तव्ये विभक्तिशब्दोऽपि द्विभक्तिशब्देन सप्तम्यां पर्यवस्यति न तश्च कर्मत्वमात्रेणैतत्कार्थमिति नारदमिति समासो भवत्येवेत्याहुः। न पुंसकस्यादिति एतच्च स
 न पुंसकमित्यतो लभ्यते। समीप इति अवयवो भाव इत्यन्वर्थं संज्ञादियथा विधानसामर्थ्यादिति। ननु समयाग्रामिन्यादौ द्वितीया विधानसामर्थ्यात्तावद्विभक्त्यो भावः। आराधनमित्यत्र
 तु भवेत्तु स्यादिति विपंचमी विधानस्य द्वावप्युक्तयोरेव सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति। दूरं तिकार्यैः पृथग्यतरस्यामिति वृणीयं चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतयं च
 म्येव संज्ञेति विधीयते। तंथाचान्तिकार्यकारणव्यवहारेण पवादतया पंचमी विधानं निरवकाशमेवेति तस्मात्प्राप्त्यादव्ययीभावेनेत्युक्तिः सम्यग्वेति। तदपरे न ह्यसंज्ञेति। अंतिकार्यो राच्छ
 समुद्रादयश्च नान्यव्युद्धिः। दुर्यवनं विगतामृद्धिः। व्युद्धिः। मक्षिकाणामभावो निर्मसिकं। हिमस्यान्ययोऽतिहिमं। अन्यो ध्वंसः। निद्रा सम्प्रतिनयुज्यते।
 इत्यतिनिद्रा। हरिश्च स्य प्रकाश इति हरिः। विलोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात्स्वस्य तदतिभाष्यप्रयोगात्। योग्यतावो
 यसावर्थानतिरिक्तिसादृश्यनियथार्थः। अनुरूपं। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थे अर्थस्य प्रतिप्रत्यर्थः। प्रतिशब्दस्य वीप्सायाऽङ्गमे प्रचनीयसंज्ञाविधा
 नस्तमर्थ्यान्तद्योगे द्वितीया गर्भस्वाक्यमपि। शक्तिमनति क्रम्य यथा शक्तिः। हरेः सादृश्यं सहरिः। वक्ष्यमाणेन सहस्यसः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्यत्वेन ज्येष्ठं ॥
 चक्रेण युग्मवदिति विग्रहे। अव्ययीभावे चाकाले। ६। ३८॥ सहस्यसस्यादव्ययीभावेन तु काले। सचक्रं। कालेतु ॥ ९९ व्यवहारे विशिष्यं चम्यो विधाना
 भावादप्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च सामीप्ये आराधनमित्यव्ययीभावो दर्शयति एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्ययकार्थभावे भृशार्थे सावकाशे ययङ्गौ नः पुन्ये परेण द्वि
 चनेन वाध्येतेति जित्यवीप्सोरिति सूत्रस्य मनोरमाग्रंथो नुकूल इति दिक् ॥ ३३ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कु गतीति तत्पुरुषः ॥ सुमद्रमद्रः सुमद्रः
 दुर्यवनमिति। तंचार्थभावेनेह सिद्धिः। येन समस्य ते तदीयार्थभावेऽत्र समासस्वीकारात् न चेह्यवनानामभावो येनार्थभावे समासः स्यात्। किंतु तदीयार्थभावेऽत्र भाव इति ॥
 निर्मसिकमिति। संसर्गभावे अयं संज्ञा नत्वन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्य मानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनः ॥

एवाभावस्य ग्रहणात्। अन्योऽयमभावस्तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात्। येन वदन्ति घटः पटोनेत्यत्रापि पटत्वात्तन्नाश एवावयवार्थः। आकृत्य
 धिकरणन्यायेन अतिः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवास्मिन् धर्मभावेऽतिशयोक्तिः। अन्यपरतिपक्षार्थमेतत्। अर्थभा
 वेन गतार्थत्वात्। अर्थभावेन संसर्गभावो विवक्षितत्वस्योऽन्यो भावः। घटः पटोनेत्यत्रातिप्रसंगादिति निष्कर्षात्। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः। एतर्हि संप्र
 तीशनीमित्यमरोक्तेः तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हः। निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः। तदेतदाह। पुन्यतरति। असंप्रतीतिस्तौत्रप्रयोगेऽप्युजिक्रियांत
 भावेण न संसर्गसंज्ञिते वाध्यं। यत्तु प्रसादकतोक्तं असं प्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः। अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति। तन्न आधिकरणशक्तिप्र
 तिस्य क्रियेऽन्वयार्हस्य निषेधे प्रतिप्रतियोगितेनान्वयस्य युक्तत्वात्। नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्यु ॥

॥ सहपूर्वाद्भासदृश्यस्वरूपसमसि। यथार्थत्वेनैव सिद्धा पुनस्सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथास्यादित्येवमर्थः। सत्राणं
 । सम्पत्तिः। सत्त्वात्। सद्देराधिक्या। समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावस्सम्पत्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सत्तृणमन्नि साकल्येनेत्यर्थः। अ
 नैः। अग्निग्रस्य पर्यन्ते मर्द्धेति साज्जि यथाः सादृश्ये। २। १७। असादृश्ये एव यथाशब्दस्समस्यतो तेनेह ना यथाहरिलयाहरः। हररूपमा
 च यथाशब्देद्योतयति। तेन सादृश्ये इति वा यथार्थं। वाचासन्निविध्यते। यावदवधारणे। २। १८। यावन्तः। कासावनोऽच्युतप्रणं
 यति। यत्तन्वर्तमानकालं निषेधोऽयुक्तर्हः स्यात्। इतिहरीति। स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सहप्रकारार्थस्येति शब्दस्य समासः। ततः यश्चादिति। सति वाच्य
 योभावेऽप्यशब्दस्य पूर्वनिपातः। एतदिति भावः। भाव्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वयश्चादिति भावः। प्रयोगाच्चैत्यपि बोध्यं प्रत्यर्थमिति। व
 त्तो बोध्यं तर्मावान्निर्वचनां प्रति शब्दस्यति। यत्वाहः। ग्रामस्य हृत्सहस्रप्रतीत्यवशां ये सत्त्वेन समासाभावे द्विजाया विधानं सावकाशमिति। तन्नानित्यसमासेषु स
 विशेषणानां इति नेत्यस्याप्रवृत्तेः। आनुपूर्व्येणेति। आनुपूर्व्यस्य भावः। आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्यादौ तस्य मूचकेण युगपदिति। अत्र केचित्। युगपच्चक्रमितिस
 मासेनैव भवितव्यं। युगपच्छब्दस्य व्ययत्वात्। किंतु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहः ॥ २० ॥ सहपूर्वाद्भासमिति साकल्ये व्ययीभावाः। गुणभूते
 पीति। यदि सादृश्य इति नोच्येत तर्हि यवसादृश्यं प्रधानमवगम्यते ॥

स.
सि.कौ.
टी.त.
१७७

तत्रैवस्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अंतरति। इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रंथप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहानुशब्देन
विवक्षिता सा चासकलेष्वध्ययने भवतीति सा कल्याणतृथ्यगच्यते। सा ग्रीति। अमिश्रस्त्वतिपादकग्रंथे वर्तते। स च तृतीयो तो नित्यं समस्यते। न चैव मग्निना सहेति प्रश्नो मोदु
र्लभ इति वाच्यं। सा हि न्यमात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः। अंतत्त्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रंथपर्यंतमित्यस्य परविग्रहो दर्शितः। यत्र केचिदग्निरंतो सौतिप्रथमांते
न अग्नेरंतत्त्वमिति पृष्ठतेन वा विग्रहः। तस्मात्प्रथमांते न पृष्ठते न वेत्याहुस्तन्सहश्रस्योतवाचकत्वाभावादंतत्त्वस्य तु सुतरामलाभात्। सहस्रकृतं तृतीयायां न्याय्यत्वाच्च। सत्
णमनी। तस्मात्कल्यस्य वसाक्षीरुचो नत्वस्यापि सा हि न्यद्योत्यतया तत्र तृतीयांते न समासं स्वीकृत्य दहनत्परित्यागस्यतिप्रमाणत्वाच्च। अत्रेदं बोध्यं। तदधीत इत्यध्येतृप्रत्ययस्य
वैकल्यात्। तस्मात्प्रथमांते नोक्तः कृतपृष्ठे त्रिणि सर्वादेस्सादेश्वलुग्वत्तव्य इति वक्ष्यमाणत्वात्सा ग्रीत्येवरूपमिति। यथासांनिः। संदेहाय सादृश्ये पथे न्येव वक्तव्ये विधिते
च्चारणं नञः। शेषलभार्थमिति व्याचष्टे। असादृश्य इति यावन्त इति। यत्परिमाणमेवांते। यत्र देतेभ्य इति वतुपायावत्श्लोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्यते। विग्रहस्तु तद्विज्ञाते
नुप्रतिनामार्थः। २११ दे॥ शुकस्य लेशश्च कप्रति। मात्रार्थे किं। वृक्षप्रतिविद्योतते विद्युत्। अस्य शलाका संख्याः परिणा २४२॥ युतव्यवहारे प
राजयेयुचायं समासः। अक्षेण विपरीतमृत्तं। अक्षपरिः शलाका परि। एक परि॥

नित्यस्त्वदविग्रहत्वमस्येव। अवधारणे किं। यावद्देतं तावद्भुक्तं। किं यद्भुक्तं तावद्धारयतीत्यर्थः॥ २११ दे॥ सुप्रतिना। सुविन्यनुवर्तमानेषु नः सुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति धे
नयन्नुदाहरति। शुकप्रतीति। न चारंभसामर्थ्यादव्ययमिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेदत्राहुः। पुनः सुक्कं हणभावे दोषामन्यमहर्दिवा मन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधा
नुता दर्शनात्तादृशव्यथान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्यरना तथा च दिवसस्य लेशः दिवा प्रतिदोषा प्रतीत्या दीनामेवोदहरणत्वं संभावेनेति वक्ष्यप्रतीति। न तु लक्षणदोषेतेः कर्मप्र
वचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयागर्भवाक्यमेव स्यात् न तु समासस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेन्नैवं। वृक्षं प्रति सिंचनीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीय।
संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वात् मात्रार्थग्रहणभावे लक्षणदावप्यनेन समासप्रसंगता। वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः। पूर्वनिपातत्वे प्रत्ययो संज्ञेतीत्यादौ षत्वा प्रसक्ता
कर्मप्रवचनीयविधानस्याचेत्तत्प्रत्ययतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भवाक्यमपीत्युक्तं मूलकृताव्ययं विभक्तीति सूत्रे। अत्र नव्याः। प्रत्ययमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन वि

यमानमव्ययमस्यता वीष्मद्योतकस्ययदिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियतेतदापिप्रतिसवनं प्रतिष्ठानमित्यादौ यत्ननिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
 चरितव्यं ववर्तमानं विष्मद्योतकस्यैव। अन्यथा वृहस्पतिप्रतिसंचितीत्यत्र हिर्वचनेनैव वीष्मद्योतकस्यैव प्रतिशब्दस्तु
 क्रियया संवध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् तत्त्वेनेत्यादि मनोरमाग्रंथस्य लक्षणेऽप्यं भूतेति सूत्रस्य स्य रत्नजलांजलिः स्यात्। न
 नैव संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपपत्त्यात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः। परा जयं द्योतयितुमाह। विपरीतं वृ
 त्तमिति। पूर्वजयेयथा वृत्तं तथानवृत्तमित्यर्थः। एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि। विभाषापपरिवहिरित्योगं विभज्य व्याचष्टे॥ ३३॥ वि
 भाषेति इतः प्राचीनानां समासानां विधुमादिसंज्ञानामिव बाग्रहणभावात् नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च ह्येना विदूयति। एतदिति। न चैवं सुप्सुपेति नित्यं स्पष्टं दिष्टं
 विभाषा। २५॥ ११॥ अधिकारोऽयं। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वं सुप्सुपेति तु नित्यसमासः। अव्ययमित्यादिसमासविधानात् तत्र
 पकात्। अपपरिवहिरश्च वः पञ्चम्या। २५॥ १२॥ अपविष्णुसंसारः। अपविष्णोः। परिविष्णुः। परिविष्णोः। वहिर्वनं। वहिर्वनात्। प्राग्वनं। प्राग्वना
 त्। आङ्ग्यादागमिविधोः। २५॥ १३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्तिसंसारः। आमुक्तेः। आवाले हरिभक्तिः। आवालेभ्यः।
 पत्नौ तदं भूते भूतपूर्वः सुप्सुपेति समास इति वृत्तिग्रंथो विरुध्यते तथा शाकलसूत्रेति नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति
 वाप्यामशो वाप्यश्च इति नार्थक्ये यदेव व्याख्येयं तत्वाप्यश्च इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमी समासस्य तु नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इति। सोऽपि ग्रंथो विरुध्यते न्यायं
 कायामाहः सुप्सुपेति त्विति। न च वृत्तिप्रमाणमित्यत आह। अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य का
 चित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः। एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वाद्वाहुरिव वामन इत्यादिसिद्धः। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्र
 न्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति केयत्। एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छंदोविषयत्वं कल्पयंतः प्रयुक्ताः। छंदस्यपितत्समासस्य नित्य
 त्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र हि वद्वैः समासाभ्युपगमेयितै त्रिरीयेत्यस्यैव पाठान्। एतच्च मनोरमायां स्थितं। अपपरिवहिः। अपपरियोगे पञ्चम्यपाङ्परिमिरिति

पंचमीविहिता अंचत्तरपदयोगेप्यन्यरादित्यादिनाविहितैव तेनात्र पचम्येतिग्रहणं वहिर्योगे पंचमीभवतीतिज्ञापनार्थः। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति करस्य करभोवहिरित्यपिसिद्धं
 आबालमिति। आपरमाणेराचभूगोलकमिति किरणावलीप्रयोगसुप्रामादिकः। समासमध्ये च शब्दप्रयोगासंभवात् आचभूगोलकादित्याठसूचितः॥ २०॥ लक्षणं न चिह्नं
 लक्षणं च लक्षणमित्यगारसदाह। चिह्नं वाचिनेति। इहाभिप्रतीतलक्षणं भावं अभिमुख्यं चेतुभयं चोत्तयत् इति फलितं। अभिमभि अभिप्रतीति। अभिरभागे। लक्षणं न्यभू
 तेन्यनेन च अभिप्रत्येः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया। लक्षणेनेति किं। सुघ्नं प्रतिगतः। सुघ्रादागतसमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र हि सुघ्नः कर्मनेतुलक्षणं। अभिप्रतीति। येना।
 गितेन न लक्षणेन यथा अभिर्गतं लक्षणं तद्वति प्रतीतेर्भवति गमनस्यागितेन लक्षणं अभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात्। अभिमुख्ये किं। अभ्यं
 कागादौ। त्यं कौ। अभिनवः प्रतिनवश्च। आसामिति बहुव्रीहिः। अं कौ ह्यत्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं तुनास्ति ननु तस्य तदव्ययार्थं प्राधान्येऽव्ययीभावस्वी
 कारात्कथमिह प्रसंगः। अत्राहुः। इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं। तेन संख्यावंशेन हि मुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमिति। अनुप
 लक्षणेनाभिप्रतीति। अभिमुख्ये। २१। १४॥ अभिमुख्योत्तकौ अभिप्रतीतिचिह्नं वाचिना सह प्राप्तं। अभ्यग्निशब्दभाः पतन्ति। अभिमभिप्रत्यग्नि। अ
 भिमप्रति। अनुप्यत्समया। २१। १५॥ यम्यदार्थसमयाद्योत्पत्तेन लक्षणभूतेनाऽनुस्समस्य ते सोऽव्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्य सा
 त्तं यदोत्समयायोगे द्वितीयेति धनयति। यंपदार्थमिति। यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः। लक्षणं नेत्यनुवर्तत इत्याह। लक्षणभूतेनेति चिह्नं ॥ मीपद्-त इत्यर्थः
 वाचिनेत्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थसूत्रेन पक्षे वनस्यानुदत्तुदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितां अत्र वदन्ति। वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विती
 यादुर्वारत्वात्। तस्मात्समयालंका मिति वत्समासवाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात्। न चायमनुः समीप्य मात्र द्योतको न लक्षणं लक्षणभावस्येति वाच्यं। लक्षणं नेत्यनु
 वृत्तिवैयर्थ्याच्चेदमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यं। लक्षणं नेत्यत्र मात्र पदाभावाद् अभिमभि अभिप्रतीतिपूर्वसूत्रस्थः दाहरणप्रत्यु विरोधाच्च तोत्रपक्षे वनम
 नुदत्तुदाहार्यं वनस्य समीपंगत इति मूलस्थं विवरणं वाक्यं तुलक्षणभूतस्य वनस्य समीपंगत इति व्याख्येयमिति। अन्वितिकिं। ग्रमे समया। यत्समयेति किं। वृक्षमनुवि
 द्यात्ते विद्युता लक्षणेन किं। अनुवनं। उपलक्ष्यमिति वदन्नित्यमव्ययीभावः॥

यस्य चा। इह। त्रित्यनुवर्त्य आहृत्यैकं तृतीयां तत्वेन विपरिणाम्य व्याचष्टे। अनुनेति। लक्षणे भूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः अनुगंगमिनि रक्षयामो लक्षणे खंचानुमाद्यो न्य
 ते लक्ष्यं तु समासार्थः। अतएव वाराणस्यासमानाधिकारस्य। एवं स्थिते फलितमाह। गंगा दैर्घ्येति। वाराणसीति। वरंचतदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं। अनः क्लीवं जले
 शोके मातृस्य दने योर्द्वयोरिति रुद्रमसौ। तस्यादूरे भवा। अदूरभवश्चेत्यण। आदिच्छिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं। गंगाया अन्विति। समासाभावपक्षे प्रागुक्त
 रीत्या गंगामन्विनुदाहार्यमित्याहुः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। चकार एव कारार्थे। तेनैषां वृत्त्यंतरनभवति। परमतिष्ठद्गुत्वादिन भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गु इति। गोस्त्रियोरि
 ति ह्रस्वः। प्रथमा समानाधिकारोऽत्रादेशस्य संभवात्। हा इह शत्रादेश इति। इत्यादीति। आदिशब्देन खलेयवे खलेयुसांसमस्या अलुक्। लूनयवां लयमान
 यवमित्यादि प्राप्तां। पारे मध्ये। निपात्यत इति। यत्र समस्यर्थे न संभवति तदर्थे मकारो न त्वनिपातनं। समस्यर्थं संभवे तु न सुरुषे कति बहुलमिति। बहुलग्रहण
 यस्य चायामः। १११६॥ यस्य दैर्घ्यं मनुनां चोत्पत्तेन लक्षणे भूतेनाऽनुस्समस्यते। अनुगङ्गा-वाराणसी। गङ्गाया अनुगङ्गा दैर्घ्यं सदृश दैर्घ्यं
 बलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। १११७॥ एतानि निपात्यते। तिष्ठन्निगावो यस्मिन् काले सतिष्ठद्गुदोहन कालः। आयती गवां। इह शत्रा
 देशः पुम्बद्धाव विरहः समासान्श्च निपात्यते। पारे मध्ये दृष्ट्या च। १११८॥ पारमध्यशब्दो यष्ट्यनेन सहवासमस्यते। एदन्तत्त्वानयो
 निपात्यते। यष्ट्यष्टीत सुरुषः। पारे गङ्गादानया गङ्गा पारता मध्यगङ्गाता गङ्गामध्याता महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारानगङ्गाया
 दलुकापिसिद्धरहात्रं समस्यर्थं भावसूचनाय पंचम्यत्मुदाहरति। पारे गंगादिति। महाविभाषयेति। नन्वपवादो व्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते यष्टे नुदत्त
 गोः यष्टीत सुरुषः अवर्तते तस्य पितृभाषाधिकारस्य त्वेन वैकल्पिकत्वात् सेशः क्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्। अत्राहुः महाविभाषया एकार्थी भावस्य
 पाक्षिकत्वे विवक्षिते प्रदाणकार्थी भावस्तदो वष्टीसमां संवाधित्वानित्यमव्ययीभावे प्राप्ते यष्ट्यष्टीसमास समावेशार्थमिह वाग्रहणं। व्यपेक्षासामर्थ्यमके इति पक्षे नुदत्तावपि
 व्यपेक्षालक्षणे मेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं वाचे न सक्ते तया वृत्तिर्द्विकल्प्यते। तथा च व्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे न सुरुषस्य पितृवैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव
 तथापि यत्रोत्सर्गोपवादो महाविभाषया विकल्पिते तत्रापवादो नमुक्ते पुनरुत्सर्गेन प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदं। तेन पूर्वका यस्येत्येकदेशि समासेन मुक्ते यष्टीसमासो न भवति

प्रागुक्तं त्रित्यनुवर्त्य आहृत्यैकं तृतीयां तत्वेन विपरिणाम्य व्याचष्टे। अनुनेति। लक्षणे भूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः अनुगंगमिनि रक्षयामो लक्षणे खंचानुमाद्यो न्य
 त्रित्यनुवर्त्य आहृत्यैकं तृतीयां तत्वेन विपरिणाम्य व्याचष्टे। अनुनेति। लक्षणे भूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः अनुगंगमिनि रक्षयामो लक्षणे खंचानुमाद्यो न्य

सु.

सि. को.
टी. त.
१५८

संख्यावंश्येना वंशः सतानसत्रभवोवंश्यः दिगादित्वाद्यताद्विमुनीति। पाणिनिकान्यायनौ। त्रिमुनीति। तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति संबधे षष्ठी। स्वपदार्थप्रा-
धान्येवायं समासः। यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः। त्रिमुनिव्याकरणमिति। यद्यप्येतद्बहुव्रीहिण्युपपन्नं तथापि वि-
भक्त्यन्तरे रूपेपिविशेषो ल्येवेति भावः वस्तुतस्तुल्यस्येनाभिप्रेतीति सूत्रे अभिमुख्य ग्रहणं बहुव्रीहिविषयेष्वप्यपीभावो भवतीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमित्य-
वोचामा जन्मनोदाहरति। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिभारद्वाजवंश्या इति विग्रहः। ननु भारद्वाजाद्विद्यजोपनजोश्चेति लुप्या प्रोति। न च वर्तिपदानां स्वार्य-
पसंजनैकत्वविशिष्टार्थतरोपसंक्रमात्तु गंभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्या। वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतो तं रंगस्य लुको दुर्वारत्वात्। अन्यथा गार्ग्योऽङ्गुलं गार्ग्यं कुलमित्यपि न-
स्यात्। अत्राहुः। भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावो न बोध्य इति। एतच्च तृतीयसप्तम्योरिति सूत्रे शब्दको लुभे स्यष्टां नदीभिश्च। स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननि-
संख्यावंश्येना १११५॥ वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। व्याकरणस्य।
त्रिमुनि। विद्यातद्देतामभेदविवक्षया। त्रिमुनिव्याकरणं। एकविंशतिभारद्वाजं। नदीभिश्च। १११२०॥ नदीभिस्संख्या प्राग्वत्। समाहारे च।
यामिष्यते। सप्तगङ्गा द्विमुनिः। अन्यपदार्थे च संज्ञायां। १११२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुवन्न नदीभिस्सहनित्यं समस्यते संज्ञायां विभा-
षाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञा नवगमादिहनित्य समासः। उन्मत्तगङ्गा नाम देशः। लोहितगङ्गा समासान्ताः। ५। ४। ६८॥ इत्यधिकृत्या।
देशात्कित्वर्थस्या न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिना मयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोपि तेन पंचनदं सप्तगोदावरमिति सि-
द्धं। गोदावर्योश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासांतोच्चा चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह। संख्येति। स्यादतः। पुरस्तादपवादस्यायेन पूर्वकाले केन्यस्येव दं बाधकस्या-
ततश्चैकनदीन्यत्राव्ययीभावे तन्निबंधनस्य नदीचौर्णमास्येति टचः प्रसंगः समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेवस्य। दित्यत आह। समाहारे चापमिति। एवकारार्थश्चकार-
एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभाव इति फलितं। अन्यपदार्थे च। संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते तदाह। सुवंतं नदीभिः सहेति। अन्यपदार्थ इति किं॥
कृष्णवेणी। संज्ञा नवगमादिति। सम्यक् ज्ञायत इति सत्ता। आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। संज्ञेनो देशविशेषस्या नवगमादित्यर्थः। अन्यपदार्थं नवगमादि-

यस्येत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेणान्यथार्थप्रतीतिः। अतएव बहुव्रीहिर्ननित्यसमास इतिभावः संज्ञायां किं। शीघ्रगंगोदेशः। अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समा-
सोक्तानाह॥ १५॥ अव्ययीशरदादिभ्य इति वक्तव्येदयोषुलाघवविज्ञानादियत इति प्रभृतिग्रहणकृतं। टच्स्यादिति। राजाहंसखिभ्य इत्यत एव अनुवर्तत इति भावः
समासांतर इति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वाच्यमावयव इत्यर्थः। तेनोपशरदमित्यत्राव्ययीभावोदित्यमसिद्धयव्ययीभावस्यादंतत्वात् द्विपुरीत्यादौ तुत्रा-
कृपूर्यूरित्यप्रत्ययउत्तरपदस्यावयव इत्यकोरांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति डीप्सिध्यतीति बोध्यं। प्रतिविपाशमिति। लक्षणेनाभिप्रतीति-
समासेऽविपाशतुविपादस्त्रियामित्यमरः। गणं यठतिशरदित्यादिना। अत्र येन यंतासेयाकप इति विकल्पे प्राप्तेनित्यार्थपाठः। इहजरायाजरसप्रतिपरेति

अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः। १५॥ १०७॥ शरदादिभ्य टच्स्यात्समासानोऽव्ययीभावे। शरदस्समीपमुपशरदं। प्रतिविपाशं। शरद॥
विषम्या। अनसामनसा। उपानहादिवाहिमवता। अनडुहादिश्चादृश्याविश्याचेतसाचतुर। त्यदातद्वयदा। कियता जरायाजरसचाउ-
पजरसा। प्रतिपरसमनुभ्याऽष्ट्याः। यस्येति चे। प्रत्यक्षा। अष्ट्याः परमिति विग्रहे। समासानविधानसामर्थ्यादेव्ययीभावः। यरोस्येति डिति
निपातनात्परस्योक्तदेशः। यरोसं। यरोसाक्रियेत्यादितु अशं आद्यचि। समसं। अन्वसं। अनश्चा। १५॥ १०८॥ अन्ननादव्ययीभावोदृच-
स्थान। नस्तद्विते। ६। ४। १४४॥ नान्तस्यभस्यटेलोपस्यात्तद्विते। उपराजं। अध्यात्मं॥ ॥ ८८ चहयंगणसूत्रं। उपजरसमिति। जरायास्समीप-

मित्यर्थः। यस्येति चेति। टचलुद्धितत्वात्समित्यरे इकारलोप इतिभावः। प्रत्यक्षमिति। वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अष्ट्यागभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती-
तिव्रासमासः। अष्ट्याः परमिति। अविषय इत्यर्थः। इतिविषये अस्ति शब्द इन्द्रियमात्रपरः। अव्ययाद्यवितसमुदायस्य कथमिह अव्ययीभावो विधायकसूत्राभा-
नादित्याशंकाहविधानसामर्थ्यादिति। रामसमिति। अष्ट्यायोग्या। अन्वक्षमिति। अष्ट्याः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः। नस्तद्विते। न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं वि-
शेष्यते। विशेषणत्वे दंतविधिरत आह। नान्तस्यभस्येति। ननूपराजमित्यत्र नस्तद्वित इति व्यर्थं। अव्ययानां भमात्र इति टिलोपेनैव सिद्धे। नचाव्ययत्वं टन्ति-
शिष्टेयर्थाप्रमितिर्बोध्यं। अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टच् पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायता। अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वकार्येषु॥

अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति युक्तं चेत्तत्। अन्यथा उपशब्दमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येता। अध्यात्ममिति। आत्मनि अध्यात्मा विभक्त्यर्थे व्ययीभावः॥३॥
नपुंसकादन्या नपुंसकग्रहणमन्तेतस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारित्याह अन्तं नयत्कीवमिति। अन्तं तेन चाव्ययीभावविशेषणं तदंतं विधिरित्या-
हतदंतादिति। उपचर्ममिति। टचिलोपोऽन्तत्वादमभावश्च। नदीयौर्ण। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः। यौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्रहणत्वा उपनदीति। टजा-
भावेनपुंसकहस्तु। अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रंथमनुरुध्येदं विकल्पकथमां परमार्थतत्तुने हान्यतरस्यामित्यनुवर्ततेव ह्रगणे तिसुत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि नदी-
शब्देन नदीविशेषाणां गगायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शत्रुभृतिषु विष्णुदशवपाठान्तेति समाहितं। न चेदं भाष्यं नदीयौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते नित्यार्थत-

नपुंसकादन्यतरस्यां। पा० ४१८॥ अन्तं नयत्कीव नदन्तादव्ययीभावादचवास्यात्। उपचर्मो। उपचर्म। नदीयौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः-
०४। ११०। वाटचस्यात्। उपनदं। उपनदि। उपयौर्णमासं। उपयौर्णमासि। उपाग्रहायणां। उपाग्रहायणि। नयः। पा० ४। १११। नयन्तादव्य-
यीभावादचवास्यात्। उपसमिधं। उपसमिता। गिरेश्च सेनकस्यां। पा० ४। ११२। गिर्यन्तादव्ययीभावादचवास्यात्। सेनकग्रहणमूजार्थं। उपगिरं। उ-
पगिरि॥ इत्यव्ययीभावः। तत्पुरुषः। २। १२२। अधिकारोऽयं। प्राग्बहुव्रीहेः। द्विगुश्च। २। १२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञस्यात्। इदं सूत्रन्यक्तं श-
क्यं। संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् समासान्नः प्रयोजनं। पञ्चराजं॥

॥ यातमाठस्योपपत्तेः। अतएव सेनक-
ग्रहणमुत्तरार्थवत्। कैयटसु व्यवस्थितं विभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रंथं कथंचित्समर्थितवानिति। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः। इत्यव्ययी-
भावः। चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशेति। न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शंकां यो गं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय यश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेन चका-
रपठनमंतरेण पियर्यायत्वसिद्धेः। नापि ह्ये अन्यो यस्य द्वय इत्यत्रातिप्रसंगः शंकाः। तद्विज्ञातार्थोत्तरपद इति सूत्रमनुवर्त्य तद्विज्ञातार्थेन तत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्या-
नात्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासोत्तर इति। टज्जवावित्यर्थः। अचिन्ताहरणं तत्पुरुषस्यां गुलरित्यचिद्वगुलमिति बोध्यं। पञ्चराजमिति। समाहारो द्विगोराजाहस्तः।
खिभ्य इति टच् समासस्यैवायमंतावयववर्ति उत्तरपदस्यानकारांतत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षे तु अकारांतोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्या-

नेति बोध्यं। काशिकायां तु पंचराजीत्युदाहृतं। सकादित्कोपपाठ इति हरदत्तः। अत्र केचित् पात्रादित्वकल्पने मानाभावात् पंचराजीतिकाशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवे-
 न्याहः॥ ३३ ॥ द्वितीयाश्रितानीनाश्यादीनां गतिविशेषावित्वाहृत्यार्थकर्मकेनिकर्तृरिक्तः। प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमिति। श्रितादिप्रकृति-
 कैरिति। यद्यपि संबोधने सुवंतत्वं संभवति तथा न्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्वदितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यंत इति भावः। एवं स्वदाक्षेपे गार्गोदिभ्योपनि-
 त्यादावप्युक्तं। नहि स्वदेत्यस्य द्वितीयांतत्वं गार्गोदीनां वृत्तत्वं वा संभवति। स्यादेतत्। द्वितीयांतस्य श्रितप्रकृतिकसुवंतेन समासेकाष्ठश्रितेयो न सिध्येत्। श्रितशब्दाद्वापि त-
 तः सुपिकाष्ठश्रिताकाष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव दावंतत्वात् ततः स्त्रीभ्योऽङि तिङ्कि काष्ठश्रितेय इति स्यात्। गतिकारको यपदानामिति सुवृत्त्यतेः प्राकृतं तेन समा-
 से तु श्रितांतस्य दावंतत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्नैवं। प्रधानस्त्री प्रत्यये तदादि नियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्वाधत्वात्। न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढकस्यादिनि-

द्वितीयाश्रितानीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २१। २५॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः। कृष्णश्रितः। कृष्णश्रि-
 तः। दुःखमतीतः। दुःखातीतः। नम्यादीनामुपसंख्याने। ग्रामजमी। ग्रामगमी। अन्नमुभुक्षुः। अन्नमुभुक्षुः। स्वयङ्कुना २१। २५॥ द्वितीयेति न सम-
 ध्यतेः योग्यत्वात्। स्वयङ्कुतस्याः पत्योः स्वायंकृतिः। स्वदाक्षेपो २४। २६॥ स्वदाप्रकृतिकैः द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकैः न सुवन्तैः न समस्यते निन्दायां
 स्वदाकृष्टो जातमः। नित्यसमासोऽयं॥ नहि वाक्येन निन्दागम्यते॥ सामि २४। २७॥ सामि कृतं॥ ॥ वाच्यां जहन्त्वा र्थायां वृत्तौ श्रितांशवस्या-

नर्थकत्वेनापत्ययोगां संभवात्। अजहन्त्वा र्थायामपि न दोषः। समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुंदर इति रूपसुंदरदौ हि त्रद-
 मीयं तैरिति दिक्। कृष्णश्रित इति। नलोकेति वष्टीनिषेधः। कृष्णश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयांतस्य पूर्वनिपातः यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथा-
 पिसमासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति। सति प्रसंगः। नन्वेवमव्यादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्य-
 कत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवेत्येतत्। चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अपविष्मोः परिविष्मोः
 कृष्णश्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेद्वाहः। पुनः समासविधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थतस्याः प्रकारांतरेणपिसिद्धेः तथा

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१५१

प्राक्कडारात्समास इत्यनंतरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्तिचापूर्वनिपात इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्याया उपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव
विभक्त्यर्थो दिषु विद्यमानमव्ययं सुवं तेन चेत्समस्य तेसमासो व्ययीभावः स्याद्वितीयोतं चेत्समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापिसिध्यतीति
पुनः समासविधानं व्यर्थं सत्तत्प्राययति न च व्ययं विभक्तीत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् तत्रैव मानं न पश्याम इति चेदत्र केचित् उक्तरित्ये
वोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्य
तीति। अथ वा सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रंथ एव प्रमाणं। अन्यथा सिन्नित्यसमासयोरिति वार्तिकेनित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्यम
श्वोवाप्यश्व इत्यादि प्रागुक्तभाष्यकैयटग्रंथस्यासामंजस्यापत्तेरिति दिक्। ननु कृष्णश्चित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तृत्वार्थः। सच कृष्णः श्रितोपेनेति कर्मणिक्तं
तेन ब्रह्मे ब्रीहिणापि मुलभरति किमनेन समासारंभेणैवं बह्वब्रीहौ। श्रितकृष्ण इति निर्घातस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषादिभावेति समासांतः कृत्प्रसज्येतेति दि
क्। इत्वातीति इति। अतिपूर्वकादिः कर्तृरिक्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणन्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि तनियंति दरिद्रातिभ्य इति विकल्पितेऽन्तात्पस्य विभाषेति इति
षेधेन भाव्यां तथाप्यत एव निपातनादि डि न्याहुः। वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु यठितस्य पतनगतौ चेत्तस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते
स्सर्वसंभतत्वात्। ग्रामगतः। तुहिनात्यस्तः। अत्यासो व्यतिक्रमस्येयि गतिविशेष एवेति कर्तृरिक्तः आदिकर्मणिक्तो वात्राभ्युपेयः सुखप्राप्तः दुःखापन्नः। गम्यादी
नामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः। ग्रामगमीति। गमेरिति रिक्तौणदिक इति सच भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्कालो अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। अयोग्या
त्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थः कस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयोतत्वांनुप्रपत्तिरिति भावः स्या यंकृतिरिति असतिसमासे कर्तृरिति स्यादिति भावः। खद्वारूढ इति। जाल्मोसमी
ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं ब्रतानि च समाप्य समाचरेत्तेन हि स्वद्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाहोपियः खद्वारोहति सजाल्मः रूढश्चापं तेन खद्वारोहनुमाचानि
विद्वानुष्ठानपरः सर्वोपि खद्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाहानित्येति। सामि। सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥

॥

॥

॥

कालाः बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयांताः कालेन सहवासमस्यं तदति सूत्रार्थः। ननु काला अत्यंतसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं नार्थो यो
गविभागेनेत्यत आह अत्र तेति। मासप्रमित इति मासज्ञाने। आदिकर्मणि क्तेः कर्त्तरि। इह प्रतिपञ्चद्रेणास्त्यंतसंयोगः। मुहूर्तमिति। मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध
नोस्त्यंतसंयोग इति द्वितीया। तृतीया तत्काला लुप्तेति। सौत्रत्वादिति भावः। तच्छब्देन तृतीयांता परामर्शनात्तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थं कृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा वि
शेषणं। तृतीयांता र्थं कृतो योगुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे तृतीयांता र्थेत्यादिना अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतंत्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासासंभ
वात्तद्व्याचष्टे ग्रहीष्यते किमत्रैव वचनग्रहणेन। अत्राहुः। गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्त्तरि ल्युट्। गुणमुक्ता यो द्रव्यमुक्तवान्

कालाः २११२॥ क्तेनेत्येवा अनत्यन्तसंयोगार्थवचनं॥ मासप्रमितः प्रतियच्चदः। मासम्यरिच्छेत्तु मारब्धवानित्यर्थः॥ अत्यन्तसंयोगेचा २
१२२॥ काला इत्येवा अक्ता न्ता र्थवचनं। मुहूर्तसुखं मुहूर्तसुखं॥ तृतीया तत्कालार्थेन गुणवचनेन। २१३॥ तत्कृतेनिलुप्ततृतीया कर्त्तृती।
मासतृतीया तार्थं कृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सहप्राग्वत्। शंकुलया खण्डः। शंकुला खण्डः। धान्येनार्थं धान्यार्थः। तत्कृतेति किं। अक्षणाकारः॥
पूर्वसदृशसमो नार्थकलहनिपुणमिश्रश्चक्षणेः॥ २१४॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। माससदृशः। पितृसमः। उनार्थः। मासो ननु र्षाप
ला मासविकलं। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारस्य क्षणः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याः। पिग्रहणं। मिश्रञ्चानुपसर्गस्य मसः।
न्यादित्यत्रानुपसर्गग्रहणत्वात् गुडसंमिश्राधानाः। अवरस्योपसंख्यानं॥ मासेनावरो मासावरः॥ २१५॥ सगुणवचनत्वेन घृतेन पाटवमिति गु
णमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्वे निवेशते षेतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते ननु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादि। लुप्ततत्वासंभवादिति। शंकुलया खण्ड
निकारणेन तृतीया। खडिगे दनद्रव्यस्माद्वा वेद्यनिव्युत्पादितः खण्डशब्दः। क्रियारूपा। यत्र गुणे वर्तिता यश्चान्मत्वर्थलक्षणाया तद्वन्ति द्रव्ये वर्तते इति गुणव
चनो भवति। धान्येनेति। करणे तृतीया। अर्थेने इत्यर्थः॥ योजनं। कर्मणि घञ्। अर्थेन मर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतो
तृतीया कर्त्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशं कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान्। तत्कृतेति किमिति। कर्त्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। २१६॥ गुणव

सु-
मि-कौ-
दी-त-
१५२

चनेनचेतन्तेनैवेतिनियमार्थमिदमित्याशयेनप्रत्युदाहरति। अस्तेति। नहृण्णकाणत्वंकृतंकिंतुकिर्मादिनैवेतिभावः। तृतीयात्वहयेनांगविकारइत्यनेनाका-
णइति। कणनिमीलनइत्यस्माद्धृत्। गुणवचनत्वंतृतीयास्वडश्चस्येवास्यापिबोध्यं। गुणवचनंनेतिकिं। गोभिर्वयावानागोसंवंधिरध्यादिभोजनेनदेवदत्तस्य
चयांवत्वमित्यस्तिनक्तत्वंनत्वसौगुणवचनः। पूर्वसदृश। इहसमसदृशाभ्यांयोगेतुल्यार्थेतिरितितृतीया। अन्येयोर्गत्वेनएववचनाद्धेनावितिवातृतीया। इह
सदृशग्रहणं व्यर्थंविष्ठीसमासेनगतार्थत्वात्। नचतत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमितिवाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोस्सादृश्यइतिसूत्रेणतस्मि
हेरितिमनोरमायास्थिताविद्ययासदृशविद्यासदृशइत्यादौहेतुत्वप्रकारकबोधार्थतृतीयासमासोप्यावश्यकइतित्वन्ये। पूर्वसूत्रेणैवतत्कृतत्वात्तृतीयासमासो-
प्यसिध्यतीत्यपरे। उनाथेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देनसमासस्योक्तत्वादित्यर्थग्रहणमभिधेयपरंतच्चोनशब्देनैवसंवध्यतैनतुपूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुपादानादिति
कर्तृकरणेकतावहुलं॥२१॥३॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलम्रागवत्। हरिणत्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। रुद्रहणे
गति कारक पूर्वस्याऽपि ग्रहणं न खनिर्मिन्नः। कर्तृकरणेति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेषात्तृतीया। बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ ना कृता किं। काष्ठैः पचतितरां॥ ॥ भावः। मिश्रं चेति। पणवंधेनैकार्थ्यं संधिलत्रा प्रयुज्यमानो मिश्रशब्दे
उपसर्गरहितो ज्ञो दात्र इति सूत्रार्थः। अवरस्येति। अत्र व्याचक्षते। उनाथेत्येव सिद्धत्वादिदं मुत्पजमेवानचावरशब्दस्यो नार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। समदृश
वराः सत्रमासीन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणद्वयवराधोदितिसूत्रे च तत्प्रसिद्धेति। कर्तृकरणे। समाहारद्वंद्वत्समीत्याशयेनाह कर्तरि करणे चेति अत्र केचित्का
र्तृकरणे इति प्रथमा द्विवचनं तृतीयया विशेष्यते। विशेषणेन च तदंतविधिस्तेन तृतीयां ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येति इति व्याख्यांतरमित्याहुः। सर्वोपाधीति। कर्तरि करणे च पात-
नीया तदंतमपि बहुलग्रहणं तृकचिन्नसमस्येति कचित्तु विभक्त्यंतरमपि समस्येति बहुलग्रहणदेवेत्यर्थः। समासाभावं प्रदर्शयति। दात्रेण लूनवानित्यादाविति। आदिशब्देन दा-
त्रेण छिन्नवानहसेन कुर्वत इत्यादित्याद्यं विभक्त्यंतरमपि समस्येति इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः। गले चोपकः ह्रियत इति हारकः। बाहुलकात्कर्मणि एवुलापादाभ्यामित्यपादा-
नपंचम्यंतस्य सपासः। चुपन्तः। यांगतौ हेतुमस्मि जनात्कर्मणि एवुला। अमूर्द्धमसकादित्यलुका। कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रिया समर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः।

सुपेन्यधिकारातिङ्तेनतुनापि सगदस्याशयेनपृच्छति। कृत्वाकिमिति। इतरसुतिङ्-तप्रकृतिकतद्विनांतप्रकृतिकसुवंतेनासमाससक्तफलमित्याशयेनप्रत्युदाहरतिकाष्ठैरिति॥३॥
 कृत्यैरधिपूर्वसूत्रस्यैवप्रयोजनतुनियमार्थमित्याहुः। काकपेयेति। शकिलिङ्गेतिशक्यार्थेकृत्यः पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपिपातुंशक्येति। अस्तोयत्वेननिंदावाक्य
 तच्छेद्यमिति। पूर्ववत्कृत्यः। कोमलत्वाद्वातेनापिच्छेतुंशक्यतदिति। वातेनापिच्छेतुंशक्यतेनिर्वलत्वान्निंदावा। अन्वेनाभिस्सास्त्रीभक्तमंधोनमोदनोस्त्रीत्यमरः। व्याख्याना
 नेहसहस्रप्रहणंतदाहसंस्कारकेत्यादि। भक्ष्येण। खरविशदमभ्यवहार्यंभक्ष्यं। खरंकठिनंविशदंविचित्रावयवंखाद्यंभक्ष्यमित्यर्थः। यत्प्रत्ययांतस्यएरजंतस्यचभक्ष्यतेस्तत्रैव
 प्रयोगात्। अत्रसदस्यादिप्रयोगस्तुभाक्ताः। गुदधानादिति। ननुधानानांप्रत्येकंविभक्तावयवत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणंसंगच्छतइतिचेत्। मैवं। भृष्टयवसमुदायस्यधानात्वात्

कृत्यैरधिकार्थवचने। २५३३। सुतिनिष्ठाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनन्तत्रकर्तृकरणेचतृतीयाकृत्यैस्सहप्राप्तत्वात्तच्छेद्यन्त॥
 काकपेयान्ती। अन्वेनव्यञ्जनं। २५३४। संस्कारद्रव्यवाचकन्तृतीयान्तमन्वेनप्राप्तत्वाद्वाओदनोदध्योदनः। इहानभूतोपसेकक्रियाद्वारासामर्थ्य
 भक्ष्येणमिश्रीकरणं। २५३५। गेडेनधानाः। गुदधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारासामर्थ्यं। चतुर्थीतदर्थार्थवलिहितसुखरसितैः। २५३६। चतुर्थ्यनार्था
 ययुतद्वाचिनाः। र्थादिभिश्चचतुर्थ्यन्त्वाप्राप्तत्वात्तदर्थेनप्रकृतिविकृतिभावएववलिखितग्रहणज्ज्ञापकात्। यूपायदारुः। पूषदारुः। नेहरन्धनाय
 स्थाली। अश्वघासादयस्तुपष्ठीसमासाः। अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिङ्गताचेतिवक्तव्यं॥ द्विजायांयद्विजार्थः सूयः। द्विजार्थोयवागूः॥ द्विजार्थस्य
 यः। भूतंवल्लिः। गोहितं। गोसुखं। गोरसितं॥

॥ मुदायंप्रतिसमुदायिनामवयवत्वाच्चतदुपपत्तेः। चतुर्थीतदर्थः॥ तच्छब्देनप्रकृताचतुर्थीपरा
 मुख्यप्रत्ययग्रहणं। तदंतग्रहणं। ननुचतुर्थ्येतेनसामर्थ्यात्तदर्थोऽलस्यतेइत्याशयेनाह। चतुर्थ्येनार्थाययदिति। चतुर्थ्येनवाच्यायपुपादयेयद्वावदितद्वाचिनाचतुर्थ्येनसमस्य
 तदर्थार्थः। वलिखितग्रहणदितिहितसुखग्रहणंतुनज्ञापकतद्योगेचतुर्थीवाशिषीति। अतदर्थेपिचतुर्थीसंभवादितिभाक्। ननुचतुर्थीवाशिषीतिविहितायाचतुर्थीत
 दन्नस्यसमासोनभवति। समासादशिष्योऽनवगमादितिकेचिदहुः। इतिकेयदेनोक्तं। ततश्चतस्यसहितसुखग्रहणमपिवलिखितग्रहणवत्ज्ञापकेमेवेतिचेदन्नन्याः। ब्राह्म
 ण्यहितं ब्राह्मणहितम्। गोहितं। गोसुखमित्यन्तदर्थं। चतुर्थ्येतेनापिसमासः स्वीक्रीयते। साचानादर्थ्यचतुर्थीहितयोगेचेति। कर्त्तृकाचतुर्थीतदर्थं। न्यादिनाहितसुखश

सु.
सि.कौ.
टी.त.
९५३

आभ्यां समासविधानात् ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति तु सम्यगेवेत्याहुः। पुण्येति तदर्थे चतुर्थी। एवमग्रेऽपि यथा संभवमूल्या। अश्वघासादय इति। एतच्च
भाष्यकृतोक्तं न चैवं रंधनायस्थालीत्यत्रापि षष्ठी समासः स्यादेवेति प्रकृति वृत्तिभाव एवेति नियमो निष्कल एव न च स्वरे विशेषः। चतुर्थी तदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिसुरस्यापि प्रकृ-
तिभाव एवेष्ट्यमाणत्वात्। अत्राहुः। संबंधत्वतः दर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यन्न दोषः। अत्र च मानमेतदेव भाष्यं न माषाणमश्रीयात् दाशरथाय मैथिलीत्यादि-
प्रयोगा अपि इत्यमेव विवक्षाभेदेन निर्वाच्याः। एवं च पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयं। शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रा-
पि सत्वादिति अर्थेन नित्येति। अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः। विशेष्यलिंगता चेति वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्परवर्त्तिंगमिति
मर्त्यनपुंल्लिंगप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥ ॐ ॥ पंचमी भयेना भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणभावाद्वाप्यभीतेति वार्त्तिकारंभाच्च। तेन वृकाच्चासदृश्यादौ समासो न। कथं न हि
पंचमी भयेना ॥ २१३७ ॥ चौराद्भयं। चौरभयं। भयभीतभीतिभीमिरिति वाच्यं। वृकभीतः॥ अयेतापोढमुक्तयतितापत्रसैरल्यशः ॥ २१३८ ॥ एतैस्स
हाः ल्यप्श्चर्म्यं त्रसमस्यतेरुतत्पुरुषः। सुखायेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः॥ स्वर्गयतितः। तुरङ्गायत्रस्तः। अल्यशः किं॥ प्रासादात्पतितः॥ स्तो-
काजिकदूरार्थकच्छाणिक्तेना ॥ २१३९ ॥ स्तोकांमुक्तः। अल्यांमुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्यासादागतः। दूरादागतः। कच्छादागतः॥ पंचम्या
स्तोकादिभ्य इत्यलुक्॥ षष्ठी। २१४० ॥ राज्ञः पुरुषः॥ राजपुरुषः॥ ॐ ॥ ९९ भोगोपरजोग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः। अत्राहुः। बहुलग्रहणतत्त्वविहिम-
त्पंतरमपि कृतासमस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् सुसुपेयनेन वातदुपपन्निरिति। अयेतापोढः॥ पंचमीति वर्त्तते प्रत्ययग्रहणतदंतग्रहणं। अल्यश इत्यत्र च क्लृप्तार्थकच्छाकारकादिति शस-
यद्यपि बहुलार्थानां गलामंगलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यं। कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पंचम्यंतस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चा ल्यशब्दस्य तदे-
तदाह। अत्वं पंचम्यंतमिति। स्तोकांमुक्त इत्यादि। करणे च स्तोकात्येति पंचमी॥ दूरादागत इत्यादौ तु दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यनेन॥ राजपुरुष इति राजन अस्य पुरुषस्य इत्यलौ-
किकविग्रहे समासे कृतस्य लुक् तवर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ ॐ ॥

याजकादिभिश्च। याजका। पूजका। परिचरक। परिवेषक। स्नातका। अध्यापका। उत्पादका। हे। तापोनामर्तयमाणक। पतिगणक। रुतागुणनरेण। एतच्चवार्तिकं सर्वगुणकात्त्यैर
 त्पन्नपठितं। कृद्योगावष्टीति। कर्मणोः कृतीति कृत्यं नियोगेन कृत्यार्थः। यदातुप्रतिपदविधानेत्यादिनिषेधवचनमारभ्यतेतदेतद्विधानायावध्यं। तस्यैवानारभ्यत्वमनु
 पदं वक्ष्यामः। इधमत्रश्चनैरिति। दृश्यते छिद्यतेः नेनेति त्रश्चनकुहादिः करणेभ्युदा। इधमानामितिकर्मयष्ट्येतस्यानेन समासा। नृणामिति। यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी। द्विज
 शब्देनात्र समासप्रसंगस्तदेव साहिषष्ठी। श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अप्याप्यत्वात्। अथ कथं पुरुषे
 तमरति। यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुः एतद्विजयसन्निधाने सत्येवापनिषेधरतिद्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः। अन्येतु पुरुषेषु तमरति
 निर्द्धारणसमस्याः संज्ञायामिति समास
 नचैवं निर्द्धारण इति व्यर्थः। स्वरेभ्यो दाता। सममी समासे हित्युरुवेतुल्यार्थेत्यादिना पूर्ववदप्रकृतिस्वरः

याजकादिभिश्च २। २। ८। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। तजकाभ्याङ्कृतीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं। ब्राह्मणयाजकाः। देवपूजकाः। गुणानरेणतरवलोपश्चेति
 वक्तव्यं। भवन्तं यद्गुणवाचितेन सह समाससुरलोपश्चन निर्द्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयं। सर्वेषां श्वेततरः। सर्वश्चेतः। सर्वेषा
 ममहतरः। सर्वमहान् कृद्योगावष्टी समस्यत इति वाच्यं॥ इधमत्रश्चनः। इधमत्रश्चनः। न निर्द्धारणे। २। २। १०॥ निर्द्धारणे यावष्टी सान समस्यते।
 नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधानावष्टी न संमस्यत इति वाच्यं॥ सपिबो ज्ञानं॥ ॥ षष्ठी समासे तु समासस्येत्वं तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः रुमं दं॥

संज्ञायामिवि समासंभस्य नित्वत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति न व्यभिचरति। प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रतिविहिता प्रतिपदविधा
 ना। षष्ठीशेष इति विहायान्येतज्जोविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वेषां षष्ठीत्यर्थः। धातुकारकविशेषगृहीत्वैव लोविदर्थस्येत्यादिना षष्ठीविधीयत इति भवति तस्या प्रतिपदवि
 धानत्वा नन्वेनैव गतार्थत्वात् न निर्द्धारण इति व्यर्थमिति चेदत्राहुः यतश्च निर्द्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीविधौ किंतु सममीमेव षष्ठीतु तया मावाधीति प्रतिप्रसूयत इत्यस्य
 देतता एवं स्वामीश्चराधिपतीत्यादिष्वपि। तेन गृहस्वामी सर्वश्चरः। निषादाधिपतिमित्यादि सिद्धमिति। चेत्तु तज्जोविदर्थस्येत्यादि चतुर्दश सूत्री मध्ये दिव्ये सार्थं
 स्येत्यादिषु सूत्री विहाया वशिष्ठाया मष्टसूत्रां शेष इति वर्तते। तथा च न मावाणमश्रीयादित्यादाविव षष्ठीशेष इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणमिह षष्ठ्यवनतु तस्य

सु.

सि. को.
टी. त.
१५४

तथाचलुकः प्रयोजकीभूतः समास एवनेति फलितोर्थस्ततश्च प्रतियदविधातानेति वचनं न कर्तव्यं। एवं स्थिते कृद्योगावष्टीतिवचनमपि मासु। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि
शेष इति निवृत्तं तथा चाप्राप्तवष्टीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावात्षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः। सूर्यो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणस्य संवधमानविवक्षया ज्ञोविद
र्थस्यतिषष्ठी। सूर्यः संवधिप्रवर्तनमित्यर्थः पूरणगुणः। अर्थशब्दस्य त्रिषु संवधासह पूरणद्वयैरिति। अत्र प्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठीनसमस्यत इति। नन्वूनं तथा हि सति सुहितं ना
नामेव ग्रहणं स्यात्तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। षष्ठरति। षष्ठां पूरणः षष्ठः। तस्य पूरणेऽट्। षट्कृतिकतिपयचतुरंशुक्। कथं तर्हि तांशुक्
पूरणमुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन। २२११॥ पूरणद्वयैः सदादिभिश्च षष्ठीनसमस्यते॥ पूरणे सतां षष्ठः। गुणे काकस्य काण्यं ब्रा
ह्मणस्य शुक्लाः॥ यदा प्रकरणदिनादन्ता इति विशेष्यं ज्ञात न देदमुदाहरणं। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। तदंशिव्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्दे
शात्। तेनार्थगौरवमुद्दिष्टांशमित्यादिसिद्धं॥ सुहितार्थास्तस्यार्थाः। फलानां सुहितः। तृतीया समासमुत्पादेव स्वरे विशेषः। सतां द्विजस्य कुर्वन्॥
कुर्वाणो वाकिङ्कर इत्यर्थः। अथ यं ब्राह्मणस्य कृत्वा पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादिसिद्धमिति रक्षितः। तव्य। ब्रा
ह्मणस्य कर्तव्यं॥ न्यता तु भवत्येव। स्वकर्तव्यं स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तस्य काकस्य सूर्यस्य। विशेषण समासस्त्विवहवङ्लग्रहणान्न गोर्ध
नोरित्यादिषु षोढायुवतीत्यादीनां विभक्त्यनुरेचरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठी समासः प्राप्तस्सोप्यनेन वार्यते। तेन च पूजायां। २२१२॥ म
तिवृद्धीति सूत्रेण विहितोयः क्लृप्तदत्तेन षष्ठीनसमस्यते। राज्ञोमतो वृद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्त्वात्तेन सह तृतीयानस्य स
मासः। अधिकरणवाचिना च॥ २२१३॥ तेन षष्ठीनसमस्यते। इदमेवामासितं गतम्भुक्तम्बो॥ २२१४॥ षष्ठां कितसैकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके।
उच्छेष षष्ठः उच्छात्मकः षष्ठरति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितं। गुणेति। सत्ते निविशिते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणेन गृह्यते। न त्वदेङ्गुलः। अर्थग्रहण
तां नापि संख्या। क्रोशश्च सद्योजनशतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य काण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्वयवाची च गु
णशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य रंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य पेदंतासे शुक्ला इत्यर्थादेत आह यदे

शुक्लशब्द एवेह विशेष्यस्य पूर्वकर्मभावः चंदनगंधः घृतरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तस्यैव गुणैस्समासावक्तव्य इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयतो गंधत्वे।
 न प्रतीयमानो गंधो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः इदमेव हितात्स्थ्यनामाननुपनिष्ठिगंधानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लशब्द इत्येव गंधशब्दो न तत्पु
 स्थगुणवचन इति चेन्नापि नष्टीति प्रयोगे हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गंधशब्दप्रयोगदर्शनात् किंतु वंदनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः तस्मा
 च्चंदनगंध इत्यादौ तस्य त्वं सुस्थमेवा एव घटरूपमित्यादावपि न चैवमपि वलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैत्यमित्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। गुणिवचनादुत्पन्न
 स्य शुक्लादिगुणस्यैवामिधानात्तत्राचक्यदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः। तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्वयाप्रतियादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं
 तस्य गुणवाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वरे विशेष इति। तत्पुरुषे तु ल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा धित्वाथायादिसूत्रे
 णांतोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीयाकर्मणो न न पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः षष्ठीसमासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः। तृपिश्च सकर्मकाप्य
 स्ति। पितृनताप्सीत्सममंस्सनेधूनि ति भट्टिप्रयोगात्तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शं कनीयं। द्विजस्य कुर्वन् कुर्वन् इति। नेयं घटाद्ये स्य पाषष्ठी द्विजस्य घटं कु
 र्वन् इति। तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोपपद्यतेऽस्य दतो व्याचष्टे किं कर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति।
 धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंवेधिनीया क्रिया तदनंतरमित्यर्थः। कृदव्ययमेवेति। अनेकमुन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोग इति
 भाव इत्यादीति। तथा च भट्टिः प्राप्नुक्ता य कर्तृरात्रिगृहीतः। आदेयाः किं कृते भोगाः कुंभकर्णत्वया चिनेति रसितरति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृत्तस्यो
 परित्युदाहरणौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येततौ च शागुक्तं भाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्य विनिभावः। तव्यता तु भवत्येवेति। सूत्रे निरनुबंधग्रहण इति भावः।
 स्वकर्तव्यमिति। कर्तृषष्ठा समासः स्वरे भेद इति। कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण तत्स्वरस्यावस्थानादंतस्वरित इष्टः। तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्य
 त इति भावः। सोऽप्यनेनेति। षष्ठीसमासेन पोटाद्युवतीति समासोच्चारितः। सोऽपि षष्ठीसमासः पूरणगुणत्यनेन वा र्यत इत्यर्थः। क्तेन च पूजायां। सूत्रीपलक्षणं
 पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञामिति। कस्य च वत्तमान इति कर्तृरिषष्ठी। भूत इति। न च तत्कौडिन्याये मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो

७.
सि.को.
टी.त.
१५५

भूतकालनां वाधत इति वाच्यां तेनैकदिगित्यतः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्यावाधज्ञापनात्। उपज्ञात इत्यत्र हि भूतेऽन्ते न तु वर्तमाने। अन्यथा कस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगेन स्यात्। न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यां। पूजितो यस्सुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधे न सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव व्याप्यत्वात्। अन्येतु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधो यं शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः। एतेन कलहं सराममहितः कृतवानिति भृङ्गयोगो व्याख्यातः। राममहितः सः कलहं कृतवानित्यत्र यः अधिकरणवाचिना च। वाचिग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः। इदमेवास्मिन्निष्क्रोधिकरणे चेति क्रतुः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तृरिषष्ठी। अधिकरणे चेत्ते वसिष्ठसूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः। ननु किं तत्र पदत्रयमित्यत्र न कर्मणि क्रतुर्नैककर्मकत्वात्। तथा चाधिकरणक्रतेन कथमिह समास इति चेन्मैवं। नायमधिकरणक्रतुः किंतु गत्यर्थकर्मकेति कर्तृरिति। किं माह तत्र निष्यन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि च क्रतेनेति नानुवर्तते। तत्रैव पूजायामिति निषेधवैयर्थ्यप्रसंगत्वात् षष्ठीत्वमुवर्तते। किंतु सापिवाकाचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते। अपांस्त्रेष्ट्यादव

कर्मणि चोत्तरं ॥ १५५ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि तिपा षष्ठी सान समस्यते। आश्चर्य्योगवाद्दोहोऽंगोयेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेनेवसिद्धौ नृजकाभ्यां कर्तृरिति निषेधवैयर्थ्योपपत्तेः। किंच इधमत्रैव न इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तृव्यं स्यात्। न च कुर्यो गलक्षणं षष्ठी समस्यत इति वार्तिकमस्यैवेति वाच्यां। तस्य सिद्धं ते प्रत्याख्यानात्। ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादिति त्वर्थे च शब्दोयं। तदाह कर्मणि तिपा षष्ठीति। समस्यैकवचनात् पदमुच्चार्य पाषष्ठी विहितपरिशेषितावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात्। गवां दोह इति। अंगोयेनेभ्युपन्यासस्त्विति उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः। अथ कथं शब्दानुशासनमिति। अत्र व्याचख्युः शब्दानामिति त्रयं षष्ठीकर्तृकर्मणोरिति विहितानतूभयप्राप्तावित्यनेनाचार्यस्य कर्तुः वस्तुतस्तत्वेऽपि दहानुपादानात्। अस्त्येवार्थप्रयोग इत्यतः प्रयोग इत्यनुवर्तनात् कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादानेनैव नियम इति स्वीकारात्। आश्चर्य्योगवाद्दोह इत्यत्र हि आश्चर्य्यप्रतिपाद्यं तच्च यद्यपि शिक्षितो दोहो ह्यहो वृश्चदो ग्ध्व्यास्तदेव निर्वहति न त्वन्यथा। अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्मभ्यप्राप्तिः। इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वन्यथा। तामित्यर्थ इति त्रिपदां कथं ननु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्मभ्यप्राप्तिः।

अनुवायथा कथंचिदुभयप्राप्तिसुत्रेऽविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानः
 नतन्निमित्तप्रवृत्तिपक्षेऽप्युक्त्याचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणषष्ठीति व्याख्यायते तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥ ३५ ॥
 तृजकाभ्यां । इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्या नमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह कर्तृत्वे तृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः शुभ
 त्वात् न तु षष्ठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तृशरीति न चोत विशेषणमव्यभिचारतयाप्येकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यं कमित्याह इक्षुभक्षिकेति । पर्यायार्हणेति
 भावेऽप्युक्तं कर्मणि षष्ठ्याः समासः । ननु वज्रस्य भर्तृत्वात् तदाहरणमयुक्तं । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यं भावादित्याशङ्क्याह । पत्यर्थं भर्तृशब्देऽप्येति । यद्य
 पियाजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दान् पठितस्तथापि रुढे चैलीयस्त्वान्ति पर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु योगिकस्येति भावः । शेष षष्ठ्येति । न्यासकार

तृजकाभ्यां ङ्कुर्त्तरी ॥ २२ ॥ १५ ॥ कर्तृत्वं तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपांस्तृष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तृरिति । इक्षुण्णम्
 क्षुण्णमिष्टुभक्षिकाः । पत्यर्थं भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः । भूभर्ता । कथनर्हि घटानाम्निम्मातुस्त्रिभुवनविधानुश्चकलहरति । शेष ष
 ष्ठा समासरति के यटः । कर्तृरिति ॥ २२ ॥ १६ ॥ कर्तृ षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतश्शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृष
 ष्ठा अभावात् । नित्यङ्गीडा जीविकयोः । २२ ॥ १७ ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडा विशेषस्य संज्ञा ॥ सं
 ज्ञायामिति भावेऽप्युक्तं । जीविकाया न्तलेखकः । तत्र क्रीडाया म्विकल्पे जीविकाया न्तृजकाभ्यां ङ्कुर्त्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं ॥

सुतन्त्रतमेतत् । नन्वेकेति निषेधस्त्वनित्यः । तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तत्रः । मानुवंधग्रहणं तृजपकादित्याह । केचित्तृजनिकर्तृसत्त्वयोजको हेतुश्चेति निर्देशो रनित्योयं
 समासनिषेध इत्याह सन्मरं । शेष षष्ठी समासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः । नेह तृजिति । न चोत्रार्थत्वं शङ्क्यं । तृचक्रीडा जीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः । वाम
 नस्तु अके जीविकार्थ इत्यत्राक इति किं रमणीय कर्तृति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति । भावेऽप्युक्तं । मंजनं मंजिका । पुष्पाणि मिमिकर्मणि षष्ठी । भावरत्युप
 लक्षणं अधिकरणेऽप्युक्तं । विवाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सूत्रेऽहं तमेनोरमायां मुक्तं । उद्दालकः श्लेषात्कस्तस्य पुष्पाणि मंज्यं ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दाल

कपुष्पभञ्जिका

सु.
स. कौ.
दी. त.
१५६

पूर्वापरः एकदेशश्चोऽवयवरूढः अतएव नस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततोऽन्वयः। कृष्णसूर्यवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्त्वर्थी परतिनिवेधस्य रूढेऽप्रवृत्तेः। यद्यपीह एक
गोपूर्वादिनिष्ठप्रामसथाप्य तएव निर्देशादिनिष्ठदेतदाह अवयविनेना नन्विदं सूत्रं व्यर्थं। पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयत्वेऽपि सिद्धेऽर्धकाय इति वतस
मुदाये हि वृत्तः शब्दा अवयवेऽपि प्रवर्तत इति न्यायादत आह। षष्ठीसमासापवाद इति। तथा च कायपूर्व इत्योऽपि निष्ठप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः। पूर्वकायस्येति। य

• पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। २२१॥ अवयविना सह पूर्वोदयस्समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासाऽपवादः।
पूर्वज्ञायस्या पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किं। पूर्वन्नाभेः कायस्या एकाधिकरणे किं। पूर्वश्चान्नाणं। सर्वोप्येकदेशो ह्यसमस्यते सं
ख्याविषयेति ज्ञापकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्वे एकदेशः कालेन समस्यते न त्वहैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः उपारताः
पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥ अर्द्धनपुंसकं। २२२॥ समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं लीवे प्राग्वत्। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनं।
एकदेशिसमासविवक्षोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिवेधः। तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति। अर्द्धमिष्यल्यः। अर्द्धपिप्यली। लीवे किं। ग्रामार्हः॥
द्वैक्येवा अर्द्धमिष्यलीनां॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाऽन्यतरस्याम्। २२३॥ एतान्येकदेशिनः सह प्राग्वद्वा। द्वितीयमिष्याया द्विती
यमिष्या। एकदेशिना किं। द्वितीयमिष्याया मिषुकस्य। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निवेधस्य धित्वापक्षे षष्ठीसमासः। मिष्या
द्वितीयं। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। २२४॥ पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः। प्राप्ता जीविकाम्। अथ जीविकः। जीविका म्प्राप्तः। जीविका प्राप्तः। आप
न्नजीविकः। जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अइति छित्वा अकारोऽपि विधीयते। तेव जीविकाम्प्राप्तास्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥

अप्यन्यदिति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्छब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पंचमीस्त्री कृतेति षष्ठीह दुर्लभा तथापि तस्य परमाश्रितमिति लिङ्गादव
यववाच्येति कुत्रो योगे पंचमीनेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः। पूर्वनाभेरिति। नाभेय पूर्वभागः सका यस्यावयव इत्यर्थः। नाभेरिति दिग्यो गलक्षणपंचमीतेना
त्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरुत्पत्तिर्न त्वेकदेशिनीतिनाभ्या समासोनेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च। पूर्वश्चा

वर्णा मिति। नासौ निर्द्धातुः। अर्धमिति। समुदायसमुदायसंबंधो। बहुवचनंतद्रतावयवमेदसमुदायविवक्षया। ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावाच्च समुदायसर्वोपपत्तिः। पूर्वोदिभिन्नोपपत्तिः। ज्ञापक इति। अन्यथा अहस्यसाय पूर्वत्वं न स्यादिति भावः। मध्याह्न इति। राजाहस्सखिभ्य इति टच्। अहोहृत्यन्तादेशः। पंचादेः। मध्याह्नशब्दयोर्ध्वक्कायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्रज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यं। इत्याहु रिति। नचैवं दिनमध्ये तत्रिंशद्व्यतिरिक्तदिनसिद्धे इति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्धेन पुंसकां। सुंडवाच्यार्धशब्देन नित्यनपुंसकाः। ग्रामार्धेन गार्ध इति यथा। समांशवाची तु नित्यनपुंसकस्स एवेह गृह्यते। पूर्वोपरेति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याश्रयेन न्याचष्टे नित्यं लब्धे स इति। यो नित्यनपुंसकलिंगस्स इत्यर्थः। प्राग्वदिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्य तत्त्वार्थः। अर्धतुव्या चत्सुरर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धेन पुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिंगनिर्देशेन विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमित्यादिलिंगत्रयेऽपि भवति। अर्धपिप्यलीत्यत्र एकविभक्तिचा पूर्वनिपात इत्यपसर्जनसंज्ञायां गोत्रिव्येति हस्स इत्यादिना शंक्क समाधत्ते। अपसृज्यतवचनमिति। तेन पिप्यलीशब्दानुपसर्जनत्वा न दोष इति भावः। नचैवं पंचानां स्वहानां समाहारः पंचस्वदीति न सिद्धे दुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन स्वदेत्याकारे हस्सा प्रहृत्तेरदंतत्वाभावे द्वे गोत्रिव्येति प्रहृत्तेरत आह। एकदेशिसमासा विषयकोयमिति पंचस्वदीति भाष्योदाहरणमेव अपसृज्यतेत्यस्य संकोचलिंगमिति भावः। अर्धपिप्यलिति। परवल्लिगत्वात् स्त्रीत्वं। अर्धपिप्यलीनामिति। समासे अर्धपिप्यलीत्वेव स्यात्। विशेष्येकात्। परवल्लिगमिति लिंगातिदेशेऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः। अर्धपिप्यल्य इति प्रयोगस्तु अर्धा निपिप्यलीनामिति विग्रहे असाधुश्चेदपि संज्ञासमुच्चये साधुरेव अर्धपिप्यल्याः। अर्धपिप्यली। अर्धपिप्यली च अर्धपिप्यली चेत्यादिविग्रहात् एकदेशिना किं। अर्धपशोर्दे वदत्तस्य। अत्र देवदत्तः स्वामी नत्ववयदीती न तेन समासः। इदं सूत्रं परवल्लिगमित्यत्र भाष्यप्रत्याख्यानात् न च यथा। अर्धपिप्यलीति हि कर्मधारयेण सिद्धं। समुदाये दष्टाः शब्दाः अवयवैव वर्तन्ते इति न्यायान्। समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येव गतिः। अर्धाहारः अर्धोक्तमर्धविलोकि तमित्यादि प्रयोगदर्शनात्। नच समप्रविभागेष्वपी समासं वाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं। षष्ठी समासस्यापीष्टत्वादत एव कालिदासः प्रापुंक्त। प्रमाणशरीरार्धहरां हरस्यति। द्वितीयतृतीयषष्ठी समासापवादोपयोग इति न

सु
सि. कौ.
टी. त.
२५७

हृत्तोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह निषेधं वाञ्छितेति। प्राप्तजीविक इति। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनहस्तः द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परे वाञ्छितं। निषेधः। न चेदं बहु व्रीहि
लगात्तार्थमिति शङ्क्यं। स्वरविशेषात्। प्राप्तसुखइत्यादौ निष्ठां तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिष्ठापत्तेश्च प्राप्तापन्ने चेति चकारणविधेयं मुञ्चयार्थेनाकारप्रश्लेषा
नुमानान् प्राप्तापन्ने समस्येते अच अत्वं चतुयोः स्यादिति भाव्ये स्थितं। तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः। इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्विती
यया अइति। प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहणं ह्यङ्गविशिष्टपरिभाषया वाच्यं तयोरपि प्राप्तापन्ने समसासः॥ ॥ ॥ कालाः परिमाणिना। परिमीयते परि
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्व्यतिरिक्तं तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काला इति। कालविशेषवाचका इत्यर्थः। सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापि।
परिच्छेदकत्वाच्च। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्तेवचनं। ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियामात्रं परिच्छेदकत्वादिति चेद
कालाः परिमाणिना। २। २। ५॥ परिच्छेद्यवाचिना सुवन्नेन सह कालास्तस्य नो। मासो जातस्य यस्य स मास जातः। ब्रह्म जातः। द्वयोरहोः समाहा
रो ब्रह्मः। ब्रह्मो जन्मस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्ति ह्येव हनान्तरुषस्योपसंख्या नम। हे अहनी जातस्य यस्य ब्रह्म जातः
अहो ह्यतिवक्ष्यमाणो ह्यदेशः। पूर्वत्र तु न संख्या देस्समाहार इति तन्निषेधः॥ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मोऽपि क्रियां परिच्छिदन्पिकालस्तद्वारादेव दत्तं प
रिच्छिन्नं तस्य हि जननादूर्ध्वमासो गतं समासजात इति व्यवहियते। तत्र व्यवहारे कालजननस्य एतोरंतरालभावी मासो जन्मन द्वारा जातमपि परिच्छिन्नमिवेति। इ
ह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि हतौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सदित्युक्तं। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः। एवं बहु व्रीहावपीति बोध्यं। ननु जातस्य मास इति विग्रहे हतौ
मासस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सुत्रारंभस्यावश्यकत्वेपि मासविशेषकबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य यस्य सदिति कथनेनेति चेदब्राह्मः मासजातो मृत इत्यादि
प्रयोगोऽप्युपरोधेन विग्रहे यस्य सदिति स्वीक्रियतरति। मासजातरति। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहु व्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येति वच
नात्। ननु स्वरे विशेषः। वाजाते रत्नं तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेस्तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेव। किंच मासो जातवतो यस्य समासजातवानित्येतदर्थम
पीदमेव श्यारंभणीयमिति दिक्। उत्तरपदेनेति परिमाणं उत्तरपदहेतुक द्विगुसिद्धयेति परतत्पुरुषोवक्तव्य इत्यर्थः। सुप्पुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्तवचनं।

अस्यादेववार्तिकारंभात्सु सुपेत्येकं विवक्षितमिति ज्ञायताम् अन्हादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतस्मद्विना र्थेन्यवांतरद्विगौ सतीति भावः। पूर्वत्रेति। द्यहजातर
 त्यत्रेत्यर्थः॥ २११४०॥ सप्तमीशौडैः। बहुवचननिर्देशाद्गुणपाठनामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौडः प्रवीणः इह आसक्ति
 रूपाकिं वा वृत्ता वंनर्भवतीति न द्वारकचसामर्थ्ययथादध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमित्रीकरणदिद्वारासामर्थ्यात्तेन कारकाणां क्रिययेव संबंध इति नियमस्य न व्यभिचा
 रः। अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव। अधिहरीति यथा। खड्ग इति। मित्यमिति शेषः। विभाषांचेरिति विभाषाग्रहणसा
 मप्तमीशौडैः॥ २११४०॥ सप्तम्यन्तं शौडैः। आदिभिः प्राग्वद्वा। अक्षेपुशौडः॥ अस्य शौडः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति खः। ईश्व
 रधीनः। सिद्धपुष्कपक्षवन्धेऽश्वा। २११४१॥ एतैस्सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्गप्रसिद्धः। आतपपुष्कः। स्थालीपुष्कः। वक्रवन्धः॥ ध्वांसेण सेवोऽश्वा
 ४२॥ ध्वांसेवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायां। तीर्थे ध्वांसे इवा। तीर्थे ध्वांसेः॥ तीर्थकाकः। २११४३॥ सप्तम्यन्तं कृत्यपुष्पया
 नैः सह प्राग्वत्। अतः पुष्पया मासदेयमृणां। कृणुग्रहणं। नियोगोपलक्षणार्थं मूवेद्विगोयं सामा संज्ञायां। २११४४॥ सप्तम्यन्तं सुया प्राग्वत् संज्ञायां। वा
 क्येन संज्ञानवगमानित्यसमासाऽर्थः। अरण्ये तिलकाः। वने कसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुकाः। केनाहोरात्रावमेवाः। २११४५॥ अहोरात्रेऽश्वा
 वयवाः सप्तम्यन्तात्तानेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृते। अपररात्रकृते। अवयवग्रहणं किं। अहिदंष्ट्रातित्रां। २११४६॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं ताने
 न सह प्राग्वत्। तत्र भुक्तां सेवो। २११४७॥ सप्तम्यन्तं ज्ञानेन प्राग्वन्निन्दायां। अवतमेन कुलस्थितं त एतत्॥ २११४८॥ मर्ष्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अंत
 र्याब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तथेगे अवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वने अंतर्वेना त्वं सति। यस्त्वधिकरणत्व
 मात्र इति रंतः शब्दस्य तु विभक्त्यर्थ इति नीत्यमेव्ययिमावः। प्रनिरंतः शरेति एत्वं वने इति अतवेणं। यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तं तच्चि
 त्यं। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्द्वने अंतरेति तदुक्तं स्वपरविग्रहस्यायोगात्। किंच विभक्त्यर्थमात्रे तत्रैव व्ययीभावश्च वचनग्रहणसामर्थ्याद
 न्यथा वृक्षस्योपरीत्याऽवतिप्रसंगमात्ततश्च मध्यवाचिनः प्रसंग एव नास्तीति दिक्। शौडा। धूर्त्वा। कितवा। व्याडा। प्रवीणा। संवीतः। अंतस्य अधि पट्ट। पंडिता। कुशला।

सु
सि-को
टी-न
५५८

चसनिपुणं वदन्ते। यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते। अल्पशब्दस्य नुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं। तथैवोदाहरति। मासे देयमिति। तत्पुरुषैक्येनैव मासे दानं च
नियोगो यस्य स्यार्थमिति। नियोगो निर्द्धारणं। आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः। नित्यसमासोयमिति। अतएव पूरुषेषूक्तमस्ति स्वपदविग्रहः संगेतरत्पवाचामा अवतम।
रति। नकुलेन स्थितं नकुलस्थितं। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृद्ग्रहणपरिभाषयानकुलस्थितशब्देऽपि क्तां तरति तेन सह सप्तम्यंतस्य समासस्तु रूषे कृतीति सप्त
म्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्या त्रिनिदावगम्यते॥ ६॥ पात्रे समितादयश्च। संपूर्वादिणः क्तः। गेहे न हीति। नर्देशब्द इत्यस्मात्सुप्य जाताविति। णिनिः घट।
कतया प्रवेशो नेति। परमाः पात्रे समितादतिवाक्यमेव भवति। न तु सन्महदित्यादिना समासांतरमिति भावः। एतच्च शब्दकौसुमे स्थितं। अन्ये तु केवलाः पात्रे सा
पात्रे समितादयश्च। २५४८॥ एते निपात्यने स्येयो। पात्रे समिता। भोजनसमये एव सङ्गता। न तु कार्ये। गेहेश्वरः। गेहे न ही। आकृतिगणैः
यां चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासः नरे घटकतया प्रवेशेन। परमाः पात्रे समिताः। पूर्वकाले के सघ्वं जरापुराणनवकेवलाः समाना।
धिकरणेन। २५४९॥ विशेषणविशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थे सूत्रं। एकशब्दस्य दिक् संख्ये संज्ञायामिति नियमवाधनार्थं च
पूर्वस्मात्। यश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयात्रिकाः। जरनैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः
मितादतिवाक्यमेव। न तु पूर्वकाले केत्यादिना समासांतरमित्याहुः॥ पूर्वकाले। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः। इतरेषां तु यणां स्वरूपग्रहणं। पूर्वत्वस्य ससंबंधिकत्वे। पूर्वको
परकालेन समस्यते। तथैवोदाहरति। स्नातानुलिप्त इति। अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः। यात्रिका इत्यादि। यत्तमधीयते विदंति वा यात्रिकाः कृतव्या
दीनि। का एवं नैयायिकाः। जीर्यते रतुन्निति भूतेर्थः। तना जरतश्च तेनैयायिकाश्च। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। मीमांसामीमांसकाः। क्रमादिभ्यो वुन्। नवपाठका इति। प
ठंतीति पाठकाः। एतलनृचाविति ण्वुल्। संख्यावाची नवशब्देन गृह्यते। दिक् संख्ये संज्ञायामिति नियमान्। समानाधिकरणेनेति किं। एकस्याः शोभ्यं। षष्ठी समा
सोपि रहन भवति। पूरणगुणेति निवेधान्॥

दिक्तरस्ये संज्ञायां नियमाधिमिति तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्तरस्ये समस्यते इति नियमशरीरात् न च गुरित्यादिसिध्यति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथः यित्सद्गोचर इति कालिदा
 सः त्रिलोकशब्दस्या संज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगु द्विगोरिति डीप प्रसंगात् न च यात्रादित्वं कल्पयंति त्रिलोकी गणनापरास्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः न च उत्तर
 पदेऽस्ति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्य दहदुर्लभत्वात्। अत्राहुः लोकशब्देन लोकसमुदायपरः। अवयवो लोकस्त्रिलोकः। शाक्यार्थिवादित्वा दुत्तरपदलोप इति। पंचव्रातं
 एतत्ता यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्तीति तथापि बीभक्त्ये तरे पंचभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः। तद्वितीया असंज्ञार्थवचना। एकापि सप्तमी विषयभेदादि
 चतस्रस्त्याशयेनाह तद्वितीया विषयैरित्यादि। यदितु तद्वितीया वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि यौर्वशाल इत्यादौ तद्वितीया न स्याता तदर्थस्य समासे नैवोक्तत्वात्। द्विगोलुगनमा
 दिक्तरस्ये संज्ञायां। २१५५॥ समा नाधिकरणेनेत्यायादपरि समासे अधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रात् पूर्वमुक्तमशमी। सप्तम्यमभेद उ
 त्तरपदस्याः। पञ्चव्राह्मणाः। तद्वितीया त्रयपदसमाहारे च। २१५५॥ तद्वितीया विषये उत्तरपदे च परतत्पुरुषाहारे च वाच्ये दिक्तरस्ये प्राग्वहः। पूर्व
 स्मांशालायाम्भूतः। यौर्वशालः। समासे कृतो दिक् पूर्वपदादसंज्ञायां न इति ज्ञः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेणुम्बद्वापः। आपरशालः। पूर्वाशाला प्रियस्य
 ति त्रिपदे वहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशाला प्रियादिषु समाहारे नोत्पन्नमभिधानात्।
 संख्यायास्तद्वितीया वलां मातृणामपत्याणां एमासुरः। यच्च गावो धनयस्येति त्रिपदे वहुव्रीहा ववात्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते दहदुर्लभतत्पुरुषयो
 त्तरतिज्ञायां दुक्तेऽपि तद्वितीया तद्वितीया भवतीति कल्पनायां प्रतियोगैरवमिति भावः। तद्वितीया परे इति तु न व्यस्येयमेवातद्वितीया ॥ उत्तरपदे नित्यसमासवचनं ॥
 परतः समासः समासे कृते दिक् पूर्वपदादित्यादिना तद्वितीया न स्यात्। त्रय प्रसंगात् समाहारे नाच्ये इति तेन यं च गवमित्यादौ समासे नैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नो
 त्यस्यते। अन्यथा अत्र गौरतद्वितीया कीति इज्जस्यत्सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोलुगनपत्य इति लुक् प्रत्यय इति भावः। सर्वनाम्न इति। एतच्च पूर्वपरोदाहरणव्ययि यद्यपि स्त्रियाः पुंवा
 दित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिरुपपन्नपूर्वपदार्थसर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतियोगोक्तत्वादित्यापि न दुपत्यासो न्याय्य इति भावः। वृत्तिमात्रे इति। तद्वितीया समासवृत्तौ
 चेतिकेयत्वा आकार उदात्त इति। असतित्ववांतरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपपूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः। एमासुर इति। मातृत्वं स्यात्संभद्रपूर्वाया इत्युदात्त

२१॥ अनपमरमुक्ते द्विगोले ॥

सु-

सि-को- गितिलुङ् नाविकल्पे प्राप्तिरिति। महाविभाषयेति शेषः। ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तजभावे पंचगोधन इत्यपि स्यादिति भावः। मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं दृढतमं
टी-त- रूषयोऽपि तत्तद्वचनमिति प्राचोऽग्रं यमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदाद्योपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् दृढतमं तत्पुरुषयोऽपि प्राप्ते सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थिता। दृ-
१५६- ष्टस्योदाहरणं तु वाक्कदृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रियदेव दुर्ब्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं दृढस्तेन दृढाश्च दृषहातादिति समासांतष्टजपिनित्य एव ॥ ॥ गोर-
तद्वित्तत्पुरुषस्येत्यनुवर्तते दृष्ट्वा तदाह गौतादित्यादि। ननु ग्रहणवता प्रातिपदिके न तदंतविधेरभावात् तत्पुरुषस्यावयवो योगो शब्दस्तस्माद्विजित्यर्थः। स्यात्तथा च गोमूत्रमित्यादाव-
तिप्रसंगः स्यात्त आह समासांत इति। अयं भावः। समासां तादित्यधिकारादृचा समासां तेन भवितव्यं। गोरिति पंचमेश्रवणत्ततः परेणापि। न चेतत्तदंतविधिमंतरेणेव यद्यत इति साम-
र्थ्यात्तदंतविधित्वाभूतं तच्च तत्पुरुषस्त्विति पृष्टं तं पंचम्यतेन विपरिणम्यत इति। ननु तद्वित्तलुकीति। लुग्विषय इत्यर्थो ननु तद्वित्तलुकि सतीति समासां तानां मंतरंगत्वात्। अतद्वित्त-
लुकीति किं। पंचभिर्गोभिः। क्रीतः। पंचगुः। अत्र तद्वित्तस्य षष्ठकोऽध्यर्धपूर्वेति लुक्। संख्यापूर्वो द्विगुः। अत्रोक्त इति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा। अतंतरस्यैवेति न्या-

गोरतद्वित्तलुकि यावत् ॥ गोनात्तत्पुरुषादृचस्यात् समासा न्नो ननु तद्वित्तलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां वा समाहारः। संख्यापूर्वो द्विगुः। अत्र ॥
तद्वित्तार्थे त्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्। द्विगुरेकवचनां ॥ १४ ॥ दिग्वर्थस्य समाहार एकवत्स्यात्। सच पुंसकमिति न पुंसकत्वं। पञ्चगवधं ॥

याता एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक् तस्य संज्ञा तद्वित्तार्थोत्तरपदसमाहारे धित्येव त्रयात्रेन सप्तर्षय इत्यत्रे गणकपालेन त्वादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवितो कंतु स-
मासां तोदात्त एव। तथा च लस्य सप्तर्षयस्य पसेये निबेदः। सप्तर्षीणां सुकृतां पत्रलोक इत्यादि। त्रिविधः संख्यापूर्व इति। तद्वित्तार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये संख्या-
पूर्वोऽस्य समासः। सदस्यार्थः। तद्वित्तार्थे यथा। पंचकपालः संस्कृतं भस्मा इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। उत्तरपदे यथा। पंचनावप्रियः। नाबो द्विगोरिति समासांतष्टच समाहारे पंचपूली द्वि-
गोभिर्निर्झया द्विगुरेकवचनां बाहुलकात्कर्त्तरित्युदा। सामान्येन पुंसकां द्विगुस्समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपघत इति।
सामर्थ्यादिति देशः संयद्यत इत्याह। एकवत्स्यादिति। समाहार इति तूपसंख्यानात्त्वभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः समाहारे किं। तद्वित्तार्थे माभूत्। पंचसु-
कपालेषु संस्कृताः पंचकपालाः पंचभिर्गोभिः क्रीताः पंचगवः पटाः पंचगवे पंचगवानीत्यत्र नुप्रथमं दिग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते यो यमेकशेषे कृते द्विग्व ॥ ॥

१५६

र्थसमुसयसत्याद्विषयत्वाद्द्विहिरंगत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरो। यदा तद्विज्ञायेति सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनसदा समाहृत प्रधानो द्विगुरिति बहुल्वे प्राप्ते अने
 न एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारसदा समूह प्रधानत्वाद् द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं। न च सनपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमे
 कत्वविधानमिति वाच्यं। समुदायवाचकेषु सामान्येनपुंसकत्वमप्युपगमवाधकाभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु तद्विज्ञायेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि पञ्चगवमि
 त्यत्र पञ्चगावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रानैवमिति वाच्यं। पञ्चखट्वा न्यसिद्धे। तत्र हि पञ्चखट्वाः
 समाहृताः पञ्चमुखद्वा सु समाहृतास्त्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्तिचापूर्वे निपात इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्॥ ततश्चाव

कुत्सितानि कुत्सनैः। रा। रा। प३॥ कुत्समानानि कुत्सानैः सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरुहः। पायाणके कुत्सितैः। यथपेयापू
 र्वसूत्राः पवाहः। पाषाणपितः। अणककुलालः। उपमानानि सामान्यवचनैः। रा। रा। प५॥ घन इव श्यामः। घनश्यामः। इह पूर्वपदनत्वे दृष्टेः
 सलिकमिति सूचयितुं। लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। उपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याः प्रयोगाः। रा। रा। प६॥ उ
 पमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मैः राः प्रयोगे सति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं। युरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृति
 राश्वसामान्याः प्रयोगाः किं। युरुषो व्याघ्र इव राः॥ ॥ ॥ ते वेति स्त्रीत्वपक्षे द्विगोरित्यदंतल्लुलोडी त्रस्यात्। भावसाधनत्वेकविभक्तित्वादुपस

र्जनवत्प्रसाहनेव समाहारापेक्षानियमेन वर्तिषदानोपपत्त्यतत्वात्तथा च पञ्चखट्वाद्यादिरूपे निबोधमेषेति द्वा। सनपुंसकमिति। एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभा
 विध्यति॥ ३॥ कुत्सितानि कुत्सु अवश्यपलेकमणित्वात्। स वस्तुतस्तु तद्विज्ञायेति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दत्तमाने विहित इत्याशयेनाह कुत्समानो नीति। तत्प्रतिपा
 दका नीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरागार्थः। वैयाकरणखसूचिरिति। सूत्रे च न च इः। यः पृष्ठस्सन प्रश्नं विस्मारयितुं खसूचयत्यभ्यासवैयर्थ्या
 त्स एवमुच्यते न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनवाकुत्सितं। वेदांगत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि। प्रतिमो नाभावेन निष्फलत्वात् कुत्सितो दुर्दुरुह इति। दुल उत्सेपे दुर्दुरुह

मु.
सि. कौ.
टी. त.
१६०

औणादिकः। कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापीति ऐर्लुक्। रत्नयोरेकत्वस्मरणं ह्यस्परः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात्ते
नेद्वननैयायिकोदुगचारः। पाषाणके। एतौ कुत्सनाभिधायिनौ। कूपयकुत्सितावधखेटगर्थाणकाः समादृत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासेपरनिपातस्यात
स्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह पूर्वसूत्रायवा इति। उपमानानि। उपभीयते येन तदुपमानं। उपपूर्वात्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको
माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिव गवयः। रत्नहि गौः। करणं सादृश्यहेतुः पुरुषः। परिच्छेत्ता सहि
गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। सामान्यवचनैरिति। सामानोधर्मः सामान्यंचातुर्वर्ण्यदित्वात्त्वार्थे व्यञ्जः। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः
न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणं लभ्यते। सामान्यमुक्तवं तस्मात् सामान्यवचनाः बाहुलकात्कर्तारिभूते ल्युट्। ये पूर्वसामान्यमुक्ता तद्वति द्वये
पर्यवस्यन्ति ते ते तर्थाक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादासिद्धमुपमेयमेव विज्ञायते। लाक्षणिकमिति। अतएव सामानाधिकरण्यान्मृगीव
पलामृगचपलेन्यादौ भुवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यगृह्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्तौ भूतपूर्वगत्याश
क्त्यर्थमादाय त्वरतेत्येव हि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमः स्यात्खंजकुड्रवदिति भावः। किंच तत्पुरुषेतुल्यार्थसूत्रीयासत्प्रुपमानाव्ययेति सूत्रे प्रातिपदोक्तस्या
स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रे अतएव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरोनप्रवर्तत इति सिद्धांतः। उपमितं। उपमेयमुपमितं। भूतकालौवनवि
वक्षितः तच्च संबंधिशब्दत्वादुपमानमाक्षयति। तथा चोपमानभूतैव्याप्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषो व्याघ्रश्च पूर इति। तत्र हि पूरसाये स्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वाद्वा
जपुरुषः सुंदर इति वदन्नापि समासः स्यात्समाभूदितिसामान्याप्रयोग इत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि भाष्याद्विः क्वातिगंभीर इति कैयटः। सामान्यप्रयोगसत्वेनास्या
प्राप्तेः अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः। रत्नगोभीर्येण सादृश्येन विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना तस्य हिविततत्वादेरप्रयोगोऽस्येवेति निर्वाधः समास
इति मनोरमायां स्थिते॥

१६०

विशेषणं विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः कारणत्वविवक्षायां लुप्तता ह भेदकमिति। व्यावर्तकमित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोस्संबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतरोक्षे
 पसंभवे उभयोपादाने स्पष्टार्थमिति कैयटः। एतच्च कुस्मितानि कुलनैरित्यत्रापितुल्यां हरदत्तत्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारो विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्पर
 व्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा म्यात् नान्यत्रेतदर्थमुभयोपादानं तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तत्सकः सर्वद्वयादौ। न हितसकत्वं सर्वत्वं व्यभिचरतीति तन्मंदं
 कैलासाद्विर्मंदराद्विः भावपदार्थस्तर्कविद्या व्याकरणशास्त्रेभ्यो न राजद्व्यादिप्रयोगाणामसांगत्यापत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावेका मवारात्याचकपाठकादाविवनीलोदा
 ज्यलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिवृत्तः स्यादिति चेदत्राहुः। जाते शब्दस्य गुणक्रियाशब्दसंभविभ्याहारे विशेष्यसमर्पकतैवातेन नीलोत्पलं चाचकत्रास्तएदतिव्यव।

विशेषणविशेष्येण बहुलं। २। ५॥ भेदकं समासाधिकरणेन भेदेन बहुलम्प्राग्वत्। नीलमुत्पलं। नीलोत्पलं बहुलग्रहणात् क्वचिन्नि
 त्यां क्लृप्तसर्पः। क्वचिन्ना रामो जामदग्न्यः। पूर्वोपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। २। ५॥ पूर्वनिष्ठातनियमार्थमिदं। पूर्व
 वैयाकरणः। अपराध्यापकः। अपरस्याऽर्ह्यश्चभावोक्तव्यः। अपरश्चासावर्हश्चापश्चार्हः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति वाधित्वा
 परत्वादनेन समासे वीरेक इति हि स्याद् बहुलग्रहणाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः कृतादिभिः। २। ५॥ श्रेण्यादिषु अर्थवचनङ्कतैव्यां अश्रे
 णयः श्रेणयः कृताः। श्रेणिकृताः। तेन नञ्चिशिष्टेनानञ्। २। ५॥ नञ्चिशिष्टेन कृतात्तेनानञ्कृतानां समस्यते। कृतञ्च सदकृतञ्चकृता
 कृतं शक्यार्थवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शक्यप्रियः पार्थिवः। शक्यार्थिवः। देवत्रासणः॥ ११ स्थित एव प्रयोगः। गुण।
 शब्दयोः प्रयोगशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंज कुब्जखंजः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकखंज इति। अत्र मूलमुपसर्जनमिति
 महासंज्ञा। अप्रधानत्वे उपसर्जनं। गुणक्रिययोश्च द्वयंप्रत्यभाधान्यस्य षष्ठमेवति। अपरस्यार्ध इति। एतच्च पश्चादिति सूत्रेभाष्यस्थितं बाहुल्यकोदिति। एकेषु मुखे
 पूर्वोपरपते पराक्रमते इति वा बोध्यं। श्रेण्या। आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयास्तु प्रकारवाची। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादि राकृतिगण इति भाष्यात् एका पूगकं
 वा शक्तिविशिखानि च यानि धनादिः श्रेण्यादिः कृतमिति। मृतादिः। कृतादिः पदा तु सिद्ध एव श्रेणयः सम्यक्कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः ॥

सु-
सि-बै-
टी-त-
१६९

नित्यसमासः परत्वात् श्रेणीकृतं दहत चैवेति दीर्घः क्तेन विशिष्टशब्दो अवधारणार्थः नत्र मात्राधिकेन नत्र रहितं समस्यत इति ॥ ब्रू १॥
 श्रेणय इति एकै न शिल्येन य एयेन वा ये जीवंति ते वांसमूहः श्रेणिः श्रेणानां तु कु गतीति सूत्रार्थेनेह नासिद्धं चाभुक्तं चानुडिउधिकेनापीति वाच्यं। अशितं चानशितं च अशि-
 तानशितं किं शक्तिशितं किं शक्तो निष्ठयोरिति वेत्। कृताकृतमिति। एकदेशकरणकृतं। एक देशंतरस्याकरणत्वं देवाकृतं। श्रुतार्थव इति। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिव-
 संहतत्पर मोत्र मोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। २५६१॥ स द्वैद्यः वक्ष्यमाणेन महत आकारः। महावैयाकरणः पूज्यमानैः किं। उत्कृष्टो गोः। यद्वा दुहृत-
 इत्यर्थः। वृत्त्यारक नागकुञ्जरैः पूज्यमानम्। २५६२॥ गोवृत्त्यारकः। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सोमान्यप्रयोगार्थम्वचनां कतरकतमौ-
 जातिपरिप्रश्ने। २५६३॥ कतरकठः। कतमकलाफः। गोत्रञ्च चरणौ सहेति जातित्वां किं हेये। २५६४॥ कुत्सितो राजा किं राजा यो न रक्षति-
 पोटायुक्तिसौक कतिपये गृष्टिधेनुवशावेहद्वक्कयणी प्रवक्तु श्रोत्रियोध्यापक धूर्तैर्जातिः। २५६५॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्म-
 धारयः। २५६६॥ पुम्बत्कर्मधारय जातीयदेशीयेषु। २५६७॥ कर्मधारये जातीयदेशीयेषु योश्चरतो भाषितपुस्कात्पर उड भावो यस्मिन्-
 यामभूतम् पूर्वम्पुम्बत। पूरणी प्रियादिष्वप्राप्तः पुम्बद्वाधो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथा कोयधादेः प्रतिषिद्धः पुम्ब-
 द्वाधः। कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। याचकस्त्री। दत्तभाय्या। पञ्चमभाय्या। सौमभाय्या। सुकेशभाय्या। ब्राह्मणभाय्या। एवम्पाचकजातीया-
 पाचकदेशीयेत्यादि। रभपोटा। पोटास्त्री पुंसलक्षण। रभयुवतिः। अग्निसौकः। उदश्चित्कतिपये। गृष्टिः। सकृत्प्रसूता। गो गृष्टिः। धेनुर्नवप्र-
 सूतिका। गोधेनुः। वशावेध्या। गोवशावेहद्वर्भघातिनी। गोवेहत। वक्कयणी तरुणवत्सा॥ गोवक्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। क-
 लस्येश्वर इत्यणशाकप्रिय इति वह व्रीहिस्यणार्थवशेन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य ॥ टाऽध्यापकः। कठधूर्तः॥
 लोपः। तथा देवब्राह्मणरसत्रदेवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठी समासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपोत्प्रेयः॥ ॥ संहतः॥ गुणक्रियाशब्दैस्सह समासे स-
 दादीनां पूर्वनिपात- नियमार्थं भूत्रां कतरकतमौ। जातिपरिप्रश्ने किं। कतरो देवदत्तः। वावहूनां जातिपरिप्रश्ने उमजिति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्ये-

वक्तव्यशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिग्रहणं चाप्यतिवक्तव्यार्थोत्तरे विसाधुरिति न चात्र प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतो देवदत्तः कतमो भवतां देवदत्त इति किं चे
या किं राजेति किमस्य इति समासात्तन्निषेधः। स्ये किं। को राजा। तल्लिपुने। एवं किं संख्यायो दुत्यति किं गोः यो नवहतीत्युदाहरणं बोध्यं। तत्पुरुषः। समानाधिकरणशब्द
श आद्यजंतः। समानाधिकरणपदक इत्यर्थः। भाषितपुंस्त्वादि। एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटी करिष्यता। ननु ते नैव कर्मधारयेपि सिद्धं जातीयदेशीययोस्तुत
सि लुप्रिचितिसिद्धं तत्किं मनेन सूत्रेणेत्यत आह। पूरणीति। दिक्षिति। तथेति च। महानवमीति। नवानां पूरणीतस्य पूरणे उड। नांतादसंख्यादेर्मंडादित्वा न डय। म
नी च। सो नवमी चेति विग्रहः। पुंवद्भावे कतेव ह्यमाणेन मनेन आकारः। कोपधादेरिति। न कोपधायाः। संज्ञा पूरण्योश्च। वृद्धिनिमित्तस्य च न द्वितस्यारक्तविकारे स्वांगा
चेतः। जातश्चेति यंच सूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः। क्रमेण। राहरति। पाचक इति। जातीय—देशीययो रपि प्रतिप्रसवमुदाहरति एवमिति। पाचिका प्रकारवती पाचक जा
तीया प्रकारवचने जातीयरपाचक इति। ईषदसमासात्। चेति देशीयः। उभयत्र तसिलारिचिति पुंवद्भावस्य न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः। पडु जातीयाय पडु देशी
प्रशंसावचनैश्च। २५६६॥ एतैस्सह जातिः। वता गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डं। गवोर्दधः। गोतल्लजः। प्रशंसागौरित्यर्थः ॥

मतल्लिकादयोनियतलिङ्गाननुविशेष्यनिष्पन्न जातिः किं। कुमारीमतल्लिका ॥ एतेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात्। इत्यादीति। आदिपदात्तदत्तजातीया।

पंचमजातीयैश्च प्रजातीया सुकेशजातीया आश्रयजातः एवं दत्तदेशीयेत्याधुदाहार्यं। स्त्रीपुंसलक्षणेति। सनश्मश्चादियुक्तास्तीत्यर्थः। उदश्चिदिति। न कंस्तु दश्चि
न्यमितुं पादां चरितुनिर्जलमित्यमरा कठधूर्त्वरति। नात्र त्वं दुत्स्यते। अतः कुत्सितानि—कुत्सनैरिति गतार्थतानशंका प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्र
वृत्तेः। जिनपतिकुमुदभ्रान्तिधूर्त्वको बालमस्यानामित्य त्वं वक इत्यसाधुरेव ॥ प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रुद्धिण्युपरिग्रहार्थं। तेन ये यौगिकाः प्रशंसा
शोभनरमणीयादयः। ये च विशेषवचनाः शुचिमुद्गादयः। ये एयावृत्त्या प्रशंसा गमयंतिसिद्धे गणवक इत्यादयस्तैस्सर्वैरुदस्यते। गवोर्दधरति। अवडुस्कोटा यनस्येव्यवडि
आहुणः। मतल्लिकामचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशंसकाः। कान्यमूनीत्यनरा। प्रशंसावचनयोरायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चित्यफलं ॥

सु
सि.कौ.
टी.त.
१६२

युवाखलतीति। कृदेकारादां कृत् न इति डीया पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः। जरतीति। जीर्यते रत न उगितश्चेति डीया एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यो वलि
नशब्दस्यामादि कृत्यतुल्या ख्यातुल्यमहानसदृशमहानित्यादौ तु परत्वाद्नेन सन्महदिति वाध्यते। तस्य सत्कृत्यशालिन इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यमिति वष्टी
समासो वाच्यः एवं परमपूज्य इत्यादिष्वपि वर्णो। समानाधिकरणेन वर्णवाचिनावर्णवाविसमस्य तद्व्यर्थः विशेषणं विशेष्येभ्यो नैव सिद्धेऽथ ग्विधानं वर्णो वर्णो ध्वने
तद्वति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्य तदर्थं क्लृप्तसारंग इति। सारंगश्चित्रपर्यायस्य च गणो यस्य स न द्रव्यपरः क
क्षशब्दोऽपि क्लृप्तावयवके भाक्तः। एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेष्यणं विशेष्येण्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ननु तृतीया तत्कृतेत्यनेनैवायं

युवाखलति पलितवलिनजरतीभिः। २११६७॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवाख
लतिः पुंवरखलतिः। युवतिः खलती। युदखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरती धर्म्मो यलम्मे न तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं। कृत्यतुल्या
ख्या अजात्या। २११६८॥ भोज्योष्णं। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किं। भोज्योद्दणः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि नावर्णो व
र्णेना। २११६९॥ समानाधिकरणेन सहप्राग्वत्। क्लृप्तसारङ्गः॥ कडाराः कर्मधारयो। २११७०॥ कडारादयश्शब्दाः कर्मधारयेवा पूर्वप्र
योग्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः॥ कुमारश्चमणदिभिः। २११७१॥ कुमारीश्चमणा। कुमारश्चमण। इह गणेश्चमणप्रव्रजितो ग
र्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः यल्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकम्वोध्यं॥ चतुष्पादो गर्भिण्या। २११७२॥ चतुष्पाज्जातिवाचि
नो गर्भिणी शब्देन सहप्राग्वत्। गोगर्भिणी। चतुःषज्जातिरिति वक्तव्यमानेह। स्वस्तिमती गर्भिणी॥ ॥ समासः सिध्यति। सारंगत्वस्य क्लृप्तादिकृ

तत्वात्। नापि स्वरे भेदः। तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः। क्लृप्तशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासो नेनावश्यं विधेयः। न ही
हवत्कृतत्वमस्ति। यद्यपीह विशेषणं विशेष्येण्यनेन समासः सिध्यति तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति। न च प्रतिपदोक्तसमासो अकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति
वाच्यं। क्लृप्तशुक्लो इत्यादेर्व्यवर्त्यसंभवादिति। कडारादय इति। बहुवचननिर्देशादिति भावः। आदिशब्देन गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुल इत्यादि। एतच्च भाष्ये

४ दिसमासातरं न भवति धूर्त इति एवं च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमर्थमिति भावः अन्येतु मयूरव्यंसको मयूरव्यंसक इत्या ॥ ३४ ॥
 एतदेवेति ॥ एवकारः स्युः सिद्धत्वात् नार्थेन त्ववधारणार्थः ॥ युवाखलतीति सूत्रे जरती ग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् न हि युवन् शब्दस्य पुंस्त्वे जरती सामानाधि-
 कारण्यं संगच्छते ॥ चतुष्पादो मंडकप्लुता अत्र जातिरित्यनुवर्तते इत्याह जातिवाचीति ॥ जातिः किं कालाक्षीगर्भिणी ॥ चतुष्पात्किं ॥ ब्राह्मणीगर्भिणी ॥ प्रत्युदा-
 हरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव गर्भिकालाक्षीत्यादि ॥ पूर्वनिपाते विशेषः ॥ ॥ मयूरचकारोत्रावधारणार्थेन परममयूरव्यंसको मयूरव्यंसक इ-
 त्यनुवर्तमानानि सामान्यवचनैरिति समासस्यापवादोऽयं ॥ तेन समासस्येवं नीदात्त्वमिह सिध्यति तत्पुरुषे तु ल्यार्थ इत्युपमानपूर्वपदप्रकाशितस्वरस्ये-
 पमानसंशब्देन विहिते प्रतिपदात्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥ अश्रीतपिवतीति ॥ इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाद्वाप्येवमप्ये-
 मयूरव्यंसकादयश्चाशयः ॥ एते निपात्यन्ते ॥ तयूसे व्यंसकः ॥ मयूरव्यंसकः ॥ व्यंसको धूर्तः ॥ उदक्काऽवाक्का ॥ उच्चावचानि श्रितश्च प्र-
 चितश्च ॥ निश्च प्रचं ॥ नास्तिकिश्च नयस्यसः ॥ अकिश्च नः ॥ नास्तिकतो भयं यस्या कुतो भयो ॥ अन्ये राजा राजानरं ॥ चिदेव चिन्मात्रं ॥ आ-
 ख्यातमीश्वरातेन क्रियासातत्ये ॥ ॥ अश्रीतपिवतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा ॥ अश्रीतपिवता ॥ यचत भृजताखादत मोदता ॥ एही-
 डादयोऽप्यपदार्थे ॥ ॥ एही इति यस्मिन् कर्मणि तदेहीड ॥ एहियवं ॥ उदरकोष्ठादुत्सृजदेहीतियस्यां क्रियायां सा उदरोत्स-
 र्जा ॥ उदरमविधमा ॥ असातत्यार्थमिह याठः ॥ जहिकर्माणवहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारश्चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणवहुलं समस्यते आ-
 भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्यर्थाभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः ॥ जहिलम्बः ॥ ईषदकृता ॥ ॥ ईषदकृता ॥ ॥ ईषदकृता ॥ ॥ ईषदकृता ॥ ॥ ईषदकृता ॥ ॥
 राजंतरमिति ॥ अंतरशब्देन भिन्नवाची ॥ चिन्मात्रमिति ॥ मात्रं कात्स्न्येवधारण इत्यमरः ॥ अंतरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदवियहोदशि-
 त्तानित्यसमासत्वं अवधारणार्थकचकारेण लब्धमि ॥ उदरकोष्ठादित्यादि ॥ उदर उत्सृजयेतावानेव वियहः ॥ उत्सृजयेत्यविवरणं देहीति कोष्ठादि-
 निरुदरेत्यस्यां काष्ठापूरणार्थमुक्तं ॥ समासेन चेत्यर्थाभिधीयत इति ॥ जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्ये नय आहसः ॥ जहिजोडः ॥ एवं जहिलम्बमिति य आहसजहिलम्बः ॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१६३

नञा इह नलोपो नञ इति विशेषणार्थो नकारस्तत्फलं च नैक धेन्यत्रालोपं । अव्ययेन नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं नकारोच्चारणमित्यन्ये । सु-
समस्यत इति । उत्तरस्य दार्थ्यप्रधानो यसमासः । तथा हि । आरोपितत्वं नञा घोष्यते । तथा च अत्राह्मणशब्दादरोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणमिन्न इति
पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वादसस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यसिध्यति । तत्पुरुषस्योत्सर्गिकमुत्तरपदार्थमाधान्यमव्य-वंसतिनिर्वाधो एतत्तदौति-
तिसूत्रे अनञसमासग्रहणं चेहलिंगमित्यादि मनोरमायामनुसंधेयां नलोपो नञः । नञोऽशितिवक्तव्येनलोपवचनं साकं चार्थे तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणाः
अकनश्च इत्यादिसिद्धमित्याहुः । उत्तरपदे इति । अलुगुत्तरपद इत्यधिकारादिति भावः । उत्तरपदे किं । घटो नास्ति यटो नास्ति । नन्वेवमपि स्त्रैण्यर्थ इत्यत्र न-
लोपः स्यादिति चेद्वाहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञविशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञ इति व्याख्यानान्न भवति स्त्रीयुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्या-
नञा यशः ॥ नञसुपासहसमस्यते । नलोपो नञः । ६।३।७३॥ नञोनस्यलोपः स्यादुत्तरपदे । नञाह्मणः । अत्राह्मणः । तस्मान्नुडचि ६।३।७४॥ लु-
सनकारान्तेऽन्तरपदस्याऽजादेर्नुडागमस्यात् । अनश्चः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहाऽयम्बिकल्पते प्रश्नो हागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनेमिति । अ-
दुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनाऽनुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादिसिद्धं । नञोनलोपसिद्धिः स्यात् । अपचसित्वञ्चात्मा । नैकधे-
न्यदौ नुनशब्देन सहसुपसुपेति समासः ॥ ९ पूर्वपदत्वात् । अतएव चान्नप्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषानोपतिष्ठते । नचप्रत्ययग्रहणे तदंत्य-
ग्रहणं न प्रत्ययांतस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यं । हृदयस्य हृद्वेत्तेति सूत्रे अणग्रहणत्पृथक्लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्र-
हणे तदंत्यग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् । यद्वा । अमूर्द्धमस्तकात् विभक्तावप्रथमायां इत्यादि ज्ञापकानलोपो नञ इत्यत्राव्ययमेव नञगृह्यते ननु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडचि ६।३।
७५ इत्यनेनैवाचीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प्यत इत्याह अजादेरिति । अचोत्तरपदविशेषणतयस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः । अनश्च इति । नुटः परादित्वेन अ-
पदांतत्वात् नुडमोहस्वादिति नुडमुत्पन्नमिति । ननु विघ्नानामभावेऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात् ननु रुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मसिकादौ सावकाशत्वादित्यत्रानुपलब्धिरविवा-
द इति ननु ध्येदित्याशंकाह अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अविघ्नमिति । यद्यप्यविघ्नमानाविघ्नयस्मिन्निति वहुव्रीहिणा अविघ्नकर्मण्यादिप्रयोगसिध्यति

सु
सि.को
टी.त.
१६४

कारिकेति भावे पर्यायार्हः एतेति ण्वुच्चात्तदाह क्रियेति। क्रियायोगरूपेण नकारिकाशब्दस्य विशेषणत्वात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्य इति भावः। क्रियाशब्दस्यात्र म
र्यादास्थितिर्नार्थः। यत्र इत्यन्ये। अनुकरणे वा ते प्राग्धातो रित्यस्य संज्ञानियमयस्य धनोति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छत्यनिति परं किमिति। इतरसु प्रयोगनियमयस्येखाडित्य
नुकरणस्येति शब्दे परे गतिसंज्ञायानिवारणयानिति परमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति खाडिनिवृत्तत्वेति। सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात्किं तु इति स्वाद्वैत्येनैव स्या
दिति भावः। अचेति स्वाद्वैत्येति न भवतीतिः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिवेधादिति वाच्यं। अनिति परमित्यत्र इतिः परोपस्मात्तदिति परं न इति परमिति परमिति बहु

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् । कारिकाक्रिया । कारिकाकृत्या । अनुकरणञ्चानितिपरं । १४६२ ॥ स्वादकृत्या । अनितिपरं किं । स्वाडितिकृत्या निरष्टीवत् ।
आदराणां स्योऽस्स दसनी । १४६३ ॥ सतकृत्या । असतकृत्या । भूषणेऽलं । १४६४ ॥ अलंकृत्या । भूषणे किं । अलंकृत्यौ दनङ्गः । तः । पृथ्यामप्यन्यर्थः । अ-
नुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कञ्जविषया । अन्तरपरिग्रहे । १४६५ ॥ अन्तर्हत्या । मध्ये हन्तेत्यर्थः । अपरिग्रहे किं । अन्तर्हत्यात् । हतस्य
रिगृह्यगत इत्यर्थः । कणे मनसी श्रद्धा प्रतीघाते । १४६६ ॥ कणे हत्या । ययः पिवति । मनो हत्या । कणे शब्दस्सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽर्गभलायाः
तिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽप्यत्रैव । पुरोऽव्ययं । १४६७ ॥ पुरस्कृत्या । असृञ्चा । १४६८ ॥ असृमितिमान्ममव्ययङ्गः । तिसंज्ञस्यात् । असृङ्गत्या अ-
च्छगन्त्यर्थवदेषु । १४६९ ॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्या । अच्छोद्या । अभिमुखङ्गत्वा । उक्ताचेत्यर्थः । अव्ययं किं । जलमच्छङ्गच्छति । अदोऽनु-
पदेशो । १४७० ॥ अदःकृत्यादःकृतं । परम्पत्युपदेशोऽप्रत्युदाहरणं । अदःकृत्या । तिरोऽनर्हो । १४७१ ॥ तिरोभूयः ॥

ब्रीहिप्रदेतनत्रुतस्य रुषाश्रयणं तस्यादेतत् । अनुकरणस्येति शब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गति संज्ञानास्तीति स्वाडितिकृत्वेति रूपं निर्वाधं किमनेनानिति परग्रहणे
नेति चेदहं इति कृत्वेति । समुदाय एव कृत्वेत्यर्थवर्तते । तथा चेति शब्दः क्रियाविशेषक इति तद्भूतिसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्यैव क्रियायोग इति । हतं परिगृह्ये
ति हत्वागमे तद्विधा हतं पत्का परिगृह्येति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः । करोण हत्येति
अन्यंतमल्लिष्यत निवृत्तिपर्यंतं पिवतीत्यर्थः । तथा च श्रद्धया अपगमात्प्रतिष्ठा नोगम्यते । प्रत्युदाहरणं तु करोण

सुपमेवपर्यालोचयन्ति तदेवमुक्तहरणं अत्र

नमो वयस्य लोचनयनि तदेदमुत्तरं ॥ ३ ॥
 त्वागतः सत्तुल्यवयसः कलस्मिन् हृत्वेत्यर्थः पुरस्कृतिः पूर्वाधरावरणमित्यसि प्रत्ययान्तो यमव्ययः नमस्तु रसोरिति विसर्गस्य सः अमुं पुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थि-
 तप्रत्यय्याहोरेणदृष्टिं प्रत्यगतित्वात्सत्त्वाभावः अव्ययैकित्वं पुरोपुरः कृत्वा गतः असुंचा अव्ययमिति किं असं कृत्वा कांडं गतः स्थितमित्यर्थः अछमिति सत्त्वं
 द्विगतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सु कृत्वा कृत्वा भवः अदः कृतेति यददः कृतमिति गतिरनेतर इति पूर्वपदप्रकृतिसरेण युक्तत्वं प्रत्युदाहरणं
 मिति अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः तिरोहो अंतर्हो कृतिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विभाषा कृत्रिगतिरुक्तेति गतित्वाभावपक्षे तिरसौ
 न्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः माधवल्युपराभवेति रस्को इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिकेचिन्नेच्छंतीत्याह
 विभाषा कृत्रिगतिरुक्तेति कृत्वा उपाजेऽन्वाजे ॥ १४१ ॥ एतौ कृत्रिवा गतिसंज्ञौ स्तः उपाजे कृत्वा उपाजे कृत्वा अन्वा-
 जे कृत्वा अन्वाजे कृत्वा इव लस्य वलमाधयेत्यर्थः सास्यात्प्रभृतीनि च ॥ १४१ ॥ कृत्रिवा गतिसंज्ञानि स्युः अर्थ इति वाच्यं सा सात कृत्वा सा-
 स्तात कृत्वा लवणं कृत्वा लवणं कृत्वा मान्तत्वेन तनात् अनन्याधान उरसिमनसी ॥ १४१ ॥ उरसि कृत्वा उरसि कृत्वा अभ्युपगम्येत्यर्थः
 मनसि कृत्वा मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः अन्त्या नमुपश्लेषणान्नत्र न उरसि कृत्वा पालिशेतो मध्ये पदे निवचने च ॥ १४१ ॥ एते कृत्रि-
 वा गतिसंज्ञास्युरनन्याधाने मध्ये कृत्वा मध्ये कृत्वा पदे कृत्वा पदे कृत्वा निवचने कृत्वा निवचने कृत्वा वाचमियम्येत्यर्थः ॥
 उपाजेन्वाजे एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्वलस्य सामर्थ्याधाते वर्तते तदा ह दुर्वलस्येति सा सात्प्रभृ सा सात्प्रभृत्वा आमा अहा लवणमो उवणा शीतमा उद-
 कमा आर्द्रमा गतिसंज्ञासन्नियोगनलवणादीनां नामानां तत्त्वं निपात्यते प्रादुसा नमसा आविसुदम्पदि आकृतिगणयो सा सात्कृत्येति असा साद्रतयथा
 सा साद्रवतितथा कृत्वेत्यर्थः अन्ते सुतु पूर्वविप्रतिषेधा दूयादिच्छिडा चश्चेति नित्ये वसंज्ञातेन लवणीकृत्येत्यत्र मां तत्त्वं न भवति तद्विपाक्षिक गतिसंज्ञासंनियोगो
 नरहगो निपातनात् भाष्यकृता लवणाशब्दस्य लवणं शब्दस्य वा विकल्पेन लवणं शब्द आदिष्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तं उभयथापित्रैरूप्यनिर्वाधं
 अनन्या उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ मध्ये पदे विभाषा कृत्रिगतिवर्तते चकारादनन्याधान इति च एवामनन्याधानरूपार्थविशेषे एतत्त्वमविशेषेण

उ
सि. कौ.
टी. त.
१६५

निष्ठात्यतेन तु गतिसंज्ञासंनियोगेन। अनत्याधाने किं। पदे कृत्वा शिरो न मति। वाचं नियम्येति। निवचनं द्विवचनाभावः। अर्थोभावे व्ययीभावः॥ ३॥ नित्यं हस्ते। उपयमनरूपाथ एवैतयोरेदंतत्त्वमौदंतत्वं च निष्ठात्यते हस्ते कृत्यपरिणीयेत्यर्थः। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षीयं प्यातः। स्वीकारमात्रमिति यद्येतु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्यदानार्थगत इति योज्यां एव तावद्गति समासानुदात्तप्रादिसमासान् च क्तुमारमते प्रादिग्रहणमिति। सुपुरुष इति क्रियायोगाभावाद्गतिताभावः। अव्यवस्थया समासप्रासक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते। प्रादय इति। आदिशब्द उभयत्र प्रकारे। तेन दुराचारः पुरुषोदुष्युरुष इत्यादिसिद्धं। प्रगत आचार्य इति। अनेन गतार्थे इति। अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति। एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः। प्रमातामह इत्यादि। अत्यादय इति। आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः। उद्गतो वे

नित्यं हस्ते णवुपयमने। १। ४। ७७॥ कृत्वा। उपयमनस्विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्ते कृत्य। याणौ कृत्य। प्राध्वम्बन्धने। १। ४। ७७॥ प्राध्वं कृत्य। बन्धने नानुकूलं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे। प्राध्वङ्कृत्वा। जीविकोपनिषदावोपम्ये। १। ४। ७७॥ जीविकां कृत्वा। जीविकां कृत्वा। उपनिषत्कृत्या। औपम्ये किं। जीविकां कृत्वा। प्रादिग्रहणमगत्यर्थः। सुपुरुषः। अत्र नात्रिका नि। प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः। आचार्यः। अत्यादयः। कान्ताद्यर्थे द्वितीयया। अतिज्ञानो मालामतिमालः। अवादयः। कृष्णाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रष्टः कोकिलया। अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः। कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निष्क्रान्तः कौशाम्या। निष्कौशामिः। कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः॥ वृक्षप्रतीतिः॥

लामुद्देहः। प्रतिगतो संप्रत्यस इत्यादिसिद्धं। अतिमाल इति। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। अवादय इति। आदिपदापरिणद्धो वीरुधापरिवीरुत्। सन्नद्धो वर्मणा सेवमेति। पर्यादय इति। आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः। अध्ययनायेति। तादर्थ्यं चतुर्थी। गुरुकुलवासोदिना परिग्लानो अध्ययनार्थमित्यर्थः। निरादय इति। आदिपदादुक्ता कुलादुक्ता। निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलां प्रतिषेध इति। कुगति प्रादय इति प्रसक्त समासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधस्स च सुराजा अति सखेति भाष्यदिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः। वृक्षप्रतीतिः। लसणेन्यं भूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासोनेति

चेत्तर्हि अपि तु तामि न्युदाहार्यं अपि न्युदाहृतमिति न्यादावपि पदार्थसंभवेन न्यस्य सावकाशत्वात् त्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोपपदं ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्वा
चष्टे सप्तम्यंतरादिना तद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञावलम्ब्यते । अतएव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यंतं गृह्यते । धातोरिति पृथगधिकार
रवलात्सन्निहिते धात्वधिकार इति लभ्यते । तेन हिलु अन्त्यस्य लुङ्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः स्मिन्त्यर्थो न भवति । तत्र ग्रहणं व्याचष्टे तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे स
त्येवेत्यर्थः । तत्र ग्रहणभावे तु धर्मणिष्ठनित्यादाविव कर्मण्यणित्यादावपि कर्मस्य मिधेये अणित्यर्थः स्यात् । तथाच कर्तृयेण प्रत्ययोनस्यात् किंच सप्तम्यंतनि
र्देशस्योपपदसंज्ञार्थं तयाचरितार्थत्वात् केवलादपि धातोः कर्तृयेण प्रत्ययः संभाव्येत कृते तु तत्र ग्रहणे कुंभाद्युपपदस्य प्रत्ययोन्यत्रो निमित्तत्वं प्रतीत्या केवलादप्यत्र
तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ ३१८२॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादितद्वाचकमप्यदमुपपदं संज्ञं स्यात् ॥ तस्मिंश्च सत्येव
वक्ष्यमाणः प्रत्ययस्स्यात् । उपपदमिति ३१८३॥ उपपदं सुवर्तं समर्थं न नित्यं समस्यते । अतिङ् नश्चाऽयं समासः । कुम्भद्वाराती
ति । कुम्भकारात् इह कुंभे अस्य कार इत्यलौकिकमप्रक्रियावाक्यं । अतिङ् किं । माभावात् न भूत् । माडि लुडि निसप्तमीति ईशात् । आदुपपदं ।
अतिङ् ग्रहणं ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहाऽसुवर्तं तस्मिन् पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ् ग्रहणं न त्रापक्यते सुपेति च निवृत्त्या ज्ञाय
व्यातिकारकोपपदं नो रुद्रिः सहसमासवचनं प्राक् सुवर्तत्वे रिति सिद्धं । व्याघ्री । अश्वकीती । कच्छपी । अमेवाऽव्ययेना ३१८२० । अमेवस्य विधा
नयदुपपदं तदेवाऽव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारं । नेह कालसमयवेलासुतुमुना कालसमयो वेलावाभेकमा । अमेवेति किं । अग्रमोक्षं । अग्रमु
पपदं कैवलात् । एवं स्थिते धर्मकर्मणीत्यादौ केचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः । अन्येतु तत्रोक्तो विभाषाग्रे प्रथमपूर्वव्यतिक्काणमुक्तो । अमाचान्येन चतुस्य
पपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेशे कवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्र ग्रहणं विना पीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः । समर्थेनेति । तेन महांतं कुंभं करोतीत्या
दौ नतिप्रसंगः । अतिङ् नश्चेति । सुवितितु अनुवर्तत एवेति । अतिङ् न मिति नोक्तमिति भावः । कुंभमसिनि । अभिति नोक्तं कृद्योगवष्टीविधानात् । अतिङ् किमि
ति । सुपेत्यधिकारात्किं मनेनेति प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति मामवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तं । पूर्वसूत्रं

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१६६

इति। कुप्रादयः। गतिः इति योगविभज्यकुप्रादयः सुवंतास्सुवंतेन समस्यते गतिसु सुवंतोऽतिङ्नेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युक्तरीत्यागभ्यु-
पपदयोरेवलाभेन विविधविषयिणी प्राचापरिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः कारकांशेतु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकम्
मित्यपि मनोरमायां स्थितं प्रागिति कृतं ताच्चरमपदात्सुवत्यन्तेः पूर्वसमास इत्यर्थः। प्रथमांतसुवग्रहणं त्विहानुवर्तत एवातेन राजदर्शनीयादी पूर्वपदेन लोपादिकार्यसिध्यति
परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आंतश्चोपसर्ग इति कः। याघ्राध्माधेडिति शसुसंज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते। व्या-
जिघ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुवंततामपेक्षते तर्हि सुवत्यन्तपेक्षया घपेक्ष्यते नः प्रागेवल्लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन दायाभाव्यं न तु डीषा घ्रशब्दमात्रस्य
जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्रशब्देन समास इत्यदंतत्वाभावाज्जातिलक्षणे डीपनस्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणं प्रसिद्धं घ्रशब्देन समासेप-
श्चादा घ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थभावश्चकमेव। आङ्पूर्वाह्मातोः कप्रत्ययविधानादाङ्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेपि विशब्देतदनभ्युपगमादिति के ध्वंकारकमुदाहरति। अ-
श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिति डीषा सुवंतेन समासे तु दायाभाव्यमि-
त्यदंतत्वाभावात् क्रीतात्करणेऽप्यं डीषनस्यादिति ज्ञेयं। उप-
पदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिवतीति कच्छपी। सुपीतियोगविभागात्कः। इहापि समासस्य सुवंततापेक्षया योटावेव स्यान्न डीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव के ध्वं प्राधान्य-
पपदमतिङ् तंसमस्यत इत्युक्तं। तदसत् तथा सति प्रथमांतसुवग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादीनलोपो न स्यादपदांतत्वात्। प्रावितेत्यादावतो गुण इति
पररूपं च स्यात्। स्यादेतता कच्छेन साधनेन पिवतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेदेवं तर्हि मवाकापि-
लीत्युदाहर्तव्यं। सुप्यजाताविति लिङ्गो कृते मूषोपपदस्य कृतं तेन समासे प्रातिपदिकान्तेत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य एत्वं सिध्यति
सुवंतेन समासे त्वतरंगत्वान्नात्र लक्षणे डीषिपश्चाद्वापि नीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव एत्वं न स्यादित्येके। अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिवतीत्यर्थविवक्षायां कच्छ-
स्याकारकत्वात् कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्यहुः। अमेवाव्ययेन। पूर्वणसिद्धेनियमार्थमिदं। तुल्यविधानमिति। एतच्चाध्याहारेण सभ्यां तदेवेति। यस्मिन्नुपप-
देन वाक्येन अमेव विहितं स देवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः। नियमवल्लभ्योपमेवकारो न तु सूत्रस्यः। स्वाङ्कारमिति। स्वादुमिणमुला अव्ययेनेति किं।

कुंभकारः असतिख्यग्रहणे अमैवतुल्यविधानंतदेवकेनचित्समर्थेन समस्येता तथा सति स्वादुंकारमित्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुंभकार इत्यत्रः अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या
अव्ययविषयकनियम इति चेत्तर्हि अमैवविषयक एव किं न स्यादमंतेनयः समासः सोमैवतुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो माभूत् अग्रेभुक्त्वा कालोभोक्तु
मित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं। कालोभोक्तुं। समयोभोक्तुं। अमैवेत्येवकारेण माचान्येन तुल्यविधानस्योपपत्तयः समासनिवारणे पितुमुना तुल्यविधानस्य स्या

तृतीयां प्रभृतीन् अन्यतरस्यां। २।२।२॥ उपदंशस्त्वृतीयायां मित्यादीन्युपपदान्यमनेनाऽव्ययेन सह वा समस्येनो। मूलकेनोपदंशमुद्धे। मूलकोपदंशो। क्त्वा
च्। २।२।२२॥ तृतीयां प्रभृतीन् उपपदानि क्त्वा नेन सह वा समस्येनो। उच्चैः कृत्या। उच्चैः कृत्वा। अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा। तृतीयां प्रभृतीनीति किं। अ
लं कृत्वा। खलु कृत्वा। तत्पुरुषस्याऽङ्गुलिः संख्या व्ययादेः। पा०। ८६॥ संख्या व्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासोऽव्ययात्। हे अङ्गुलीप्रमाणम
स्य ह्यङ्गुलं न्यह। निर्गं तुमङ्गुलिभ्ये निरङ्गुलमा अहस्सर्वेकदेशसंख्यातत्वेण्यच्चरात्रेः। पुं०। ४। ८७॥ एभ्योरात्रे च स्याच्चात्संख्या व्ययादेः। अहर्ग्रह
णं ह्यर्थो। अहर्ग्रहत्रिंशोऽहोरात्रः। सर्वा रात्रिः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रेः। पूर्वरात्रः। संख्यात रात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयोरात्रोऽस्मात्। रात्रः। द्विरात्रमा अति
क्रान्तीरात्रिः। अतिरात्रः। राजहस्सखिभ्यष्ट्वा। पा०। ८९॥ एतदनात्तत्पुरुषादच स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अहर्ग्रहो रेवा। ६
। ४। १४५॥ टिलोपस्य नान्यत्र। उत्तमाहः। हे अहनीभृतो ह्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः। तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वैत्यनुद्धे। रात्र्यहः स
म्वत्सराच्चेति खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह॥ मद्राणरात्री। मद्राणी॥ ॥ ९९ देवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तं॥ ॥ तृतीया

प्रभृतीन् अन्यतरस्यां। उभयत्र विभाषेयं। अमैवतुल्यविधानस्य प्राप्तेः माचान्येन च तुल्यविधानस्य प्राप्ते चारभात्। प्राप्ते यथा। उपदंशस्त्वृतीयायां मूलकेनोपदंशमूलकोप
दंशो अप्राप्ते यथा। अव्यये यथाभिप्रेतमव्ययान्न इति क्त्वा एणमुलौ। उच्चैः कृत्वा। रह समासपक्षे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्न तुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं। असमासे तु उ
च्चैरित्यं तोदात्तत्वं उरि खे उरि निष्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्या युत्पत्तिपक्षे तु फिष इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः मनोरमायां तु उच्चैरित्यं तोदात्तं स्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितं अमेत्यनु
वर्तत इत्याह। अमंतेने जितेने हन। पर्याप्तोभोक्तुं। पर्याप्तं च नेषिति तु मुना क्त्वा चान्तेति तृतीयांतां। आत इति योगविभागाः॥

सि. नौ.
टी. त.
१६७

दुलोपः क्तिस्त्वंदिस्त्वंदिरिति वदिति हरदत्तः तत्र सवर्णदीर्घेण पितृनीयांतलोपयत्नेः अलंकृत्वेति। अलंखत्वेः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्योपदेशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्व-
त्वान्नेह समासः तत्पुंस्वे असाधारणान् समासांतानाह। तत्पुरुषस्येति। अलंखत्वे विधिं वाधित्वा प्रत्ययपरश्चेति परत्वात् तत्पुरुषात्पर एवाच्यते यो भवति। यथा गापोष्टकः कित्वेपि मा-
पाभ्यां पर एव भवति न त्वंतावयवः। अत्र मस्तु अनुबंधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्वाध्यते। एवं चलाघवात् तत्पुरुषादंगुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासांतोपे-
क्षया अवयवमस्तीत्याहुः। अंगुलमिति। तद्विनायेतिसमासः। द्विगोर्निन्धमिति मात्रचोले पश्यति वृत्तिरुक्त। मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितं। द्वंद्वार्थमिति। अहोरात्रि-
रिति षष्ठी तत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः। ननु अहः शब्दस्याहस्यत्वात् त्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न मुख्य-
संभवे गौणग्रहणयोगात्। हेमंतश्चिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वसमासांतदर्शनाच्च।

अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। सनपुंसकमित्येतद्विधित्वा परत्वाद्वा नान्हा इति पुंस्त्वं। एतेनैकवद्भावात्-
क्तीवतेति प्राचो ग्रंथः पराक्तः। मासे न स्यादहोरात्र इत्यादिग्रंथ विरोधाच्चासर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेतिसमासः पूर्वरात्र इति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः। यदा तु रात्रि-
शब्दस्यैकदेशे लक्षणं स्वीकृत्य कर्मधारयाभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति। द्विरात्रमिति। सख्या पूर्वरात्रं क्लीवमिति वक्ष्यते। अहोरात्रे वा न स हि तदित्येव सिद्धे नियमा-
र्थमिदं एव कारस्त्वह एव तत्त्वयो रिति विपर्ययनियमशंका निरासार्थः। आत्मा धातौ खे इति प्रकृतिभावाविधानेन न निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। तस्वोरेवेति किं। अ-
हानिर्वृत्तमाहिकं। कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठच्। टिलोपाभावादहोपो न इत्यकारलोपः। उन्नमाह इति। सर्वैकदेशसंख्यातेत्यत्र उन्नमशब्दस्यापाठदन्त्यदेशो ना-
द्वहीन इति। समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच्। सति तु तस्मिन् न्हादेशं प्रसज्येत। न च नान्तस्य खेपरे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नटजिति वाच्यं। अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वा-
त् अनित्यत्वादिति। अत्र च लिंगशक्ति लोपलोकशेन्यत्र घटीग्रहणं मद्राहीनि। यद्यत्र टच् स्यात् तदा भस्याट इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्राजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः॥

लिङ्गानिदेशोऽत्र प्रमाणं प्राकृतलिङ्गं तु सा सनां तु सप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वै यथ्योपत्तेः अतएव लवणः सूयः लवणाय वा १३॥
 अन्हो न्ह एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देनाहः सर्वैकदेशेति सूत्रस्याः परामृश्यते। सूत्रे तु तस्मिन् नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टतत्र सर्वेषां बुद्धिस्थित्या विशेषेण व्यहः ॥
 शब्दरहनगृह्यते। संभवादित्याशयेनाहः सर्वादिभ्यश्च। समासांतपरशति। एतच्च प्रकरणत्वाभावे तु अन्हो देशः प्रत्याख्यातः अन्ह एभ्यः अचस्यादृवोपवादरतिव्याख्या
 यामेहृष्टखोरेवेति नियमादित्येवाभावे अल्लोपोन इत्यकारलोपात्सर्वाहृत्यादिरूपसिद्धेः रेफादिति। यदि तुलसे अहसुभवं इत्यादिव्युत्पत्त्यालक्ष्यं इत्यपि प्रयोगोक्तिरिति
 ईषादित्यपि बोध्यं। अत्राभ्यामित्यधिकारोऽत्रो लुगिति। अणलुगिति कृत्काराद्युक्तमयुक्तमिति भावः। प्रसंगादाहस्त्रियामिति। नन्विहस्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राहः। पुंसीति वचनादिति

अन्हो न्ह एतेभ्यः ॥ १४॥ ८८। सर्वादिभ्यः परस्याः हन शब्दस्यान्हो देशस्यात्समासान्ते परे। अन्होः दनात् ८९। १॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्
 रस्याः ह्रादेशस्य नस्य एस्यातोऽसर्जः। पूर्वाहः। संख्याताहः। द्वयोरन्होर्भवः। कात्वाद्वा द्विगोलुगनयन्यरतिः। अलुकाद्वहः। स्त्रियामदन्त
 त्वाद्वापोद्वहः। द्वहप्रियः। अतन्हः॥ सुप्तादिषु चा ८। १३८। एषु एतन्नस्यात्। हीघान्हो प्रावृत्। एवञ्चैतदर्थमन्ह इत्यदनाः नुकरणे
 शोनकर्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति स्मत्त्वावरणाय सुप्तादिषु षस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादितितपरकरणेन ह। परागतमहः परान्हः। न संख्यादे
 स्समाहारे। १४। ८८। १॥ समीहारेवर्तमानस्य संख्यादेरन्हो देशो न स्यात्॥ संख्यादेरिति स्पष्टार्थः। द्वयोरन्होऽसमाहारः। द्वहः। न्हः। उतमेकाभ्याच
 १४। ८८। १॥ आभ्यामन्हो देशेना। उतमशब्दोऽन्यार्थः पुण्यशब्दमाहा। पुण्येकोभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तवा
 ची। एकाहः। उतमग्रहणमुपान्यस्याः पिसंग्रहायेमित्येके। संख्याताहः॥ ॥ ८८॥ चेतमेवं सर्वमहस्सर्वाहृत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धि

तायामप्रवृत्तेः। लुपियुक्तवदितिरित्यादौ न लीवत्वां किंचिद्दिगुप्राप्तापत्तेः सादिना परवृत्तिगत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रात्राहृत्यस्याप्राप्तिरेवेति ह्यन्ह शब्दोयं विशेष्यनिघ्न ए
 वनतुनियतपुल्लिङ्गः। एवंचात्रमवार्थकतद्धितेलुप्तेपियः शिष्यते सलुपमानार्थमिधा यीतिन्यायेन भवार्थवत्तन्निष्पत्तीत्याभिधानमपिन्याय्यमेवेति दिक्। ताविति नन्वि
 हठनेतत्वात्कीप्यादिति शङ्का। ठजोलुप्तत्वात्। नचप्रत्ययलक्षणं। वणं श्रयत्वात्। ठजोयोः कारसदंताद्धीवितितत्रव्याख्यातत्वात्। अतएव वृत्तिकाराद्युक्ताणलुक्
 सेपिनडीवण्योकारइतितत्रव्याख्यातत्वात्। नचैवमपि रजंतत्वाद्धीप्यादेवेति वाच्यं। तचः समासांततयातदंतस्य तद्धितार्थे प्रत्युपसर्जनत्वात्। अतएव हि अ

सु
सि-कौ-
टी-त-
९६८

पिशलिना प्रोक्तमधीयानात्रासणी आपिशलेत्युदाहृतं भाव्यो द्विगोरिति दीप्तिगुणशङ्क एव। अपरिमाणेति निषेधात्। अतएव चात्र युक्तस्यैवोदाहरति ह्येति। अहो नृश-
तिसूत्रे अहोदेशं प्रमाख्यायाच्च प्रत्यन्तवेत्यतोऽचमनुवर्त्यटजयवादेऽजिति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र वाप्य कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां ह्य-
हीति प्रयोग इति चेदत्राहुः हे हनीयस्यातिशयवितिवहुव्रीहौ नांतलस्योऽपीयवोध्यः। द्वयोरहोर्भव इति व्याख्यानग्रंथसु फलितार्थकथनपरतपानेय इति। संख्यादि-
भिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाहास्यस्यार्थमिति। पुण्यहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति लीवत्वं वक्ष्यति। उपांत्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्विती-

अग्राख्यायां मुरसः। ५४। ८३॥ टचरव्यात्। अश्वानामुरंश्च अश्वोरसं। मुरसोऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्मायस्सरसाञ्जातिसंज्ञयोः। ५४। ८४॥ ट-
चस्याञ्जातौ संज्ञायाश्च। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डुकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति
संज्ञा। ग्रामकौट्याभ्याञ्च तद्वत्। ५४। ८५॥ ग्रामस्य तस्या। ग्रामतस्तः। साधारण इत्यर्थः। कुट्याम्भवः। कौट्यास्वतन्त्रः। स चासौ तस्याच। कौटत-
स्तः। अतः शुनः। ५४। ८६॥ अतिश्रोवराहः। अतिश्रीसेवा। उपमानादप्राणिषु। ५४। ८७॥ अप्राणि विषयकोपमानवाचिनः। शुनश्चरव्यात्। आ-
कर्षः श्वेवा। आकर्षश्च। अप्राणिषु किं। वानरः श्वेवा। वानरश्चा उत्तरमृगपूर्वाच्चिसकृत्। ५४। ८८॥ चादुपमानात्। उत्तरसक्यं मृगसक्यं। पू-
र्वसक्यं। फलकमिव सक्थि। फलकसक्यं। नावो द्विगोः। ५४। ८९॥ नौशब्दानां द्विगोश्चरव्यान्तु तद्वितलुकि। द्वाभ्या नौभ्यामागतः। द्विनाव-
रूपः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्याऽपकर्षणद्वारादेर्नलुक्। यच्च नावप्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्वितलुकीति किं। यच्च भिर्नौभिः। की-
ते। यच्च नौः। अर्द्धत्रि। ५४। ९०॥ अर्द्धन्नावश्चरव्यात्। नावोऽर्द्धः। अर्द्धनावं। लीवत्वं लोकात्। खार्याः प्राचाम्। ५४। ९१॥ द्विगोरर्द्धश्च खार्या-
श्चरव्यात्। द्विखारि। अर्द्धखारं॥ ॥ २२ यद्योग्रहणं द्विर्वचननिर्देशात्तथेहापि उक्तमग्रहणसामर्थ्यादंत्ययोर्द्वयोर्ग्रहणं। उन्नमौ चैक-

श्चेति विग्रहे सौत्रं द्विर्वचनमितितेऽप्युक्तं। अग्राख्यायां। पंचमर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं। अग्रवाचीय उरःशब्दसंदर्भान्नतुरुषादचरव्यात्। अग्राख्यायां किं। देव-
तस्योरो देवदत्तोरः। ग्रामकौट्या। जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते। ग्रामेति किं। राजसस्याराजतस्या अतिश्व इति। श्वान मतिः। क्रान्तो जवेनेत्यर्थः। अतिश्रीति। नीचेत्यर्थः। आ-
कर्षः श्वेति। उपमितं व्याघ्रादीति समासः। आकर्ष्यते अनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किं। निष्क्रान्तः शुनो निःश्वः। फलकसक्यमिति। अतएव-

लपकादसा मान्यवचनेनाप्युक्तानस्य समास इति माधवः द्विनावरुप्य इति हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः पंचनौरिति आर्ही यष्टकः अर्धधूर्वतिलु काखार्याः द्विगो
 रिति। खारीशब्दात्तद्विगोरि तर्थाः ॥ १॥ अर्धस्वारीति परवर्द्धिगमिति स्त्रीत्वा अर्धस्वारमिति अर्धनावमिवल्लीवत्त्वलोकात्तद्विगोऽर्धस्वारीति द्विगविति द्विगविति किं।
 अर्धस्वारीति द्विगविति मञ्जलिः ॥ ५॥ ४१२॥ दन्वास्याद्विगो। द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि। अनादृतलुकीत्येवर्हाम्भ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः। द्व्यञ्जलिः। ब्रह्मणो
 जानयदाख्यायां ॥ ५॥ ४१२॥ ब्रह्मन्तत्तत्पुरुषादचस्यात्समासेन जानयदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्ब्रह्ममन्यतर
 स्या ॥ ५॥ ४१२॥ आभ्यां ब्रह्मणो वावन्स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा। कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६॥ ३४६॥ म
 हत आकारोऽन्नादेशस्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं
 महतस्सेवा। महत्सेवा। लाघणिकस्त्विहायप्रतिपदोक्तस्सन्महदितिसमासो ग्रहीष्यत इति चेत्। महाबाहुर्न स्यात्। तस्माच्च स ए प्रति
 पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषानेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदितियोगविभागादात्वं प्रागेकादशभेद इति
 निर्देशः। एकादश। महतीशब्दस्य पुंस्त्वत्कर्मधारयेति पुंस्त्वद्भावे कृते आत्वं। महाजातीया। महेदात्वे घासकरविशिष्टेष्वयं संख्यानप
 मुद्रावश्च। असामानाधिकरण्यात्प्रामिदं। महतो महत्यावाघासः। महाघामः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्टा
 कपालः। गविचयुक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवंशकदं। अचूप्रत्यन्ववेत्यत्राऽजितियोगविभागाद्बहुव्री
 हावप्यत्र। अष्टानाङ्गवांसमाहारः। अष्टगवां तद्युक्तत्वाच्च कदमप्यष्टागवमिति वा। द्व्यष्टनः संख्यायाम्बहुव्रीह्यः शीत्योः ॥ ६॥ ३४७॥ आ
 त्स्यात्। द्वौ च दशचा दश। द्व्यधिकादशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अवहुव्रीह्यशीत्योः किं द्वित्राऽद्व्यशीतिः। प्राक्श
 तादृक्तव्यानेह द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रैलोक्यं ॥ ६॥ ३४८॥ त्रिशब्दस्य त्रयस्यात्पूर्वविषयो त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु। त्रिदश। त्रिदशः
 द्वयोर्द्व्यञ्जलिः। द्व्यञ्जलिः। द्व्यञ्जलमिति। समाहारे द्विगुः। अतद्विदलुकीत्येवेति। एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यं। अञ्जलिभ्यां क्रीत इति। नानाञ्जलिः पालिद्वयंतस्य मूल्यत्वा संभवा

सु
मि-को
टी-तं
१६६

किंतु अंजलिपरिमितो ब्रौह्मादिवि वक्षिस्ततश्च परिमाणत्वात् द्व्यंजलिरित्यत्र ठञ् । तस्य त्वध्यर्धपूर्वेतिलुक् । ब्रह्मणे जनपदे भवो जान
पदः द्वौ कयोरिति वद्वाव प्रधानो निर्देशस्तस्याख्याया प्रत्यासत्ता समासेनेत्येतत्त्वम्यतेतदा हे समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण
इतिलभ्येति । सुराष्ट्रं ब्रह्म इति । सप्तमीतियोगविभागात्समासः । जानपदेति किं । देवब्रह्मा नारदः । कुं ब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः । आन्महतः ॥ त
कम उच्चारणार्थो न तु सर्वादेशार्थ इत्याह आकारो नादेशस्यादिति इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमास्थियतेतच्च महता विशेषितं मिति तदंतविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति नि
षेधस्तु प्रत्यक्षे विधिविषय इत्युक्तत्वात्तेनैर्महावाहवदतिमहावाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्यपरिमाण
मित्यत्र तु परममहतो द्व्यस्य परिमाणमिति षष्ठी तत्पुरुषोभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः । यत्तु वद्धमानेनोक्तं इष्टकेशीकामालाङ्गमित्यत्र तदंत
विध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वेनेति तद्वाच्यं कैयटविरुद्धं । तथा हि । येन विधिरितिसूत्रेपुदाधिकारे प्रयोज
नमिष्टकचित्तं यकेष्टकचित्तमिति भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च यदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातं । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेशीत्यत्र
क्रात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति । ननु अतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वे स्यान्नायत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह महावाहुरि
ति । बहुब्रीहिरयं स च सामान्यशस्त्रनिर्वृत्तत्वात्प्राणिक इति भावः । अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषिवाच्ये अष्टन आत्ववक्तव्यमित्यर्थः । अष्टा
कपाल इति । संस्कृतं भस्म इत्यणः द्विगोलुगनपत्य इतिलुक् । अध्यर्धपूर्वेत्यणोलुगितिकेषां चिद्वाख्याने तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वान्नैस्त्र
॥ ॥ यः । संधिवेलादिषु त्रयोदशोतिपाठास्तानो यमादेश इति धनदत्ताह । त्रयसंख्यादिति ॥

सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । अथ व्यवयेत्यादिनेति शेषः । एकादिरिति । अदु गिति छेदः । परस्मैपदकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । धासुवेति । संख्याया विधार्थ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्येह ग्रहणं न न्यक्त्ययोरिति परिभाषया । तेनेह नाषट्धातीति षट्धा । आतोनुपसर्गेकः । टाप् षोडशिति षड्दंता अस्य षोडशवय

सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतो न्युशीतिः । प्राकृशतादित्येवात्रिशतं । त्रिसहस्रं । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामाद्या ३४८१ द्यष्टनोस्त्रे
 श्च प्रागुक्ते म्वास्याच्च । चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिं
 शत् । एवम्यच्चाशत् । षाट्सप्ततिनवतिषु । एकादिश्चैकस्य चाऽदुकाद्या ३७६ ॥ एकादिर्न त्रप्रकृत्यास्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । न नो वि
 शत्यो समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेतियोगविभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः । एकान्न विंशतिः । एकादुन विं
 शतिः । एको न विंशतिरित्यर्थः । षषड्त्वं न तदश धासूत्रपरदादेः षुत्वश्च धासुवेति वाच्यं ॥ षोडश । षोडश । षड्धा । परवल्लिङ्गं हं ह
 तत्पुरुषयोः । २४१२६ ॥ एतयोः परपदस्येवल्लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमो मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तोपन्नालः ।
 मूर्धन्यतिसमासेषु प्रतियेधोवाच्यः । यञ्च सुकयान्तेषु संस्कृतः । यञ्च कपालः । पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकः । प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः
 अलंकुमार्यैः । अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात् समासः । निष्कोशाभिः । पूर्ववदश्ववडवौ । २४१२७ ॥ द्विवचनमतन्त्रमा । अश्ववडवौ । अश्वव
 डवान् । अश्ववडवैः । एतान्हाः पुंसि । २४१२८ ॥ एतदुनौ हं ह तत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात् परवल्लिङ्गं तावदादौप्ययम्यरत्वात् समाहार
 नपुंसकताम्बाधतो अहोरात्रः । रात्रे पूर्वभागः । पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । अहः । संख्यापूर्वरात्रं लीलां । द्विरात्रं । त्रिरात्रं । गणरात्रं ॥ ॥

सिदंतस्येति तत्रादेशः । परवल्लिङ्गः । इतरेतरयोगे हं ह्येन स्य तेन समाहारे हं हः । स नपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् सूत्रे तत्पुरुषयोरिति न सप्तमी द्विव
 चनं । तथा त्वेहं हं तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं पूर्वपदस्यातिदिश्येता परपदस्य संबंधिशब्दत्वेन पूर्वपदासेपकत्वात् । ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्व

सु
सि.कौ.
टी.त.
१७०

पदेद्वारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्योर्अर्द्धविषयत्वाद्दौतुपूर्वपदेस्त्रीप्रत्ययउत्पद्येतकिंतुषष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वंद्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः। एवंचानुप्रयोगेनेमितदेवलिङ्गसिद्धं। उपमेयेयस्यभ्युपगमाद्वतिरपिषष्ठ्येतादेवेत्याशयेनाहपरपदस्येवेति। भाष्येतुलिङ्गमशिष्यलोकाश्रयत्वालिङ्गस्येतिप्रत्याख्यातंमिदंसूत्रं। अस्मिंश्चप्रत्याख्यातेतुल्यन्यायत्वालिङ्गानुशासनंसर्वमेवप्रत्याख्यातं तथापितत्प्रौढिवादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैववैयर्थ्यप्रसंगात्। गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यभ्यगतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरतिनिष्कौशं विरिति। अतंत्रमिति। अत्रचलिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणं अन्यथानिपातनादेवसिद्धेकिंतेनेतिभावः। इहसमासार्थस्यवापूर्ववद्विङ्गातिदेशः। उत्तरपदार्थस्यवा। उभयथाप्यश्ववडवौशोभनावित्यनुप्रयोगेपिपुंस्त्वमिध्यति। ननुसमासार्थस्यपुंस्त्वपिस्त्वाश्रयस्त्रीत्वस्यनिवर्तनादप्यश्ववणप्रसंगः। नचातिदेशवैयर्थ्यं। शसिनत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगेपुल्लिङ्गत्वलाभेनचतस्रार्थक्यादितिचेदत्राहुः। इहैवनिपातनादश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्रनिपातनाद्यदोषोनिवृत्तिरिति। अहोरात्ररिति। प्राचातुअहोरात्रमित्युदाहरति।

अपथ्यनपुंसकं २५४३॥ तत्पुरुषद्वयेव। अन्यत्रतु। अपथ्योदेशः। कृतसमासाननिर्देशान्नेह। अपन्याः।

नन्वेतिप्रागेवाहुः। अत्रवदंति। रात्राहेत्यनेनरात्रादीनामेवपुंस्त्वविधीयतेतदंतस्यतुपरवद्विङ्गमित्येवसिध्यति। अतएवभिन्नविषयत्वादिप्रतिषेधेपरंकार्यमितिप्रवर्तते। एवंचरात्राहेतिपुंस्त्वाप्रवृत्त्यासमाहारेसनपुंसकमित्येवभवतिपरवद्विङ्गाप्रवादत्वादिति। तन्ना। उक्तरीत्याह्यह अहादावपिनपुंसकत्वप्रसंगात्। नचेष्टापत्तिः। ह्यहस्यहइतिप्राचाप्यदाहृतत्वेनस्वमूलग्रंथेनसहविरोधायत्तेः। तेतुविंशदहोरात्ररत्यादिकौशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राद्यंतस्येवापुंस्त्वविधिर्द्वंद्वतत्पुरुषयोरितिप्रक्रमणतथाचभिन्नविषयत्वाभावाद्वात्राहेतिपुंस्त्वसमाहारनपुंसकतांपरत्वेनबाधतएव। संख्यापूर्वमिति। अत्रचापथपुण्यहो नपुंसकौसंख्यापूर्वरात्रिरिति। लिङ्गानुशासनसूत्रमूलं। संख्याग्रहणेषुकृत्रिमाकृत्रिमन्यायो नप्रवर्ततेद्व्यष्टनः संख्यायामितिसूत्रेअशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति। द्विरात्रेति। गणानां वह्नां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥ ॐ ॥ अपथ्यनपुंसात्तत्पुरुषद्वयेवेति। द्वंद्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादितिभावः। अपथात्तपथोविभाषेतिसमासांतविकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमवक्तुं। पथस्संख्याव्यपादेरिति वक्ष्यमाणवाचिकेनगतार्थत्वात्। प्रसंगादाह

॥ अहोरात्रविग्रहः ॥

अर्धचंद्रादिरहकेषां च यन्त्रव्यवस्थेयता सा च व्यवस्था मघमकरंदमासिकाणां वाचीमधुशब्दोद्भिलिंगः चैत्रादिवाचीतुष्टिगः। भूतः पिशाचे द्विलिंगः कि
यावच्चनस्तुविशेष्यालंगुरोपव्यथा न चरेत्॥ ३॥ अर्धचाः पुंसिचसनपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति चतुस्त्व्यास्संगतिरिह चित्पा। वहनांवचनंप्रति

अर्द्धञ्च। अर्द्धञ्च। अर्द्धञ्च। ध्वजः। ध्वजां। एवंतीर्थशरीरमण्डपीयूषदेह अङ्कुशकलशश्च
त्पादि। ज्ञान्याख्यायां कस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्॥ १२५८॥ एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणः। पूज्याः। ब्राह्मणः। पूज्यः। अस्मदौ द्वयोश्च
एव वृद्धिः॥ एकत्वैद्वित्वे च विभक्तिभिः स्मदौ बहुवचनमास्यतावयंव्रूमः। पक्षेऽहंब्रवीमि। आवांब्रुवद्भवति। सविशेषणस्य प्रतिवेधः। पडुरह
ब्रवीमि। फल्गुनी प्रोष्ठपदानाच्च न ह्यत्र॥ १२६०॥ द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तद्रव्यवास्यात् पूर्वफल्गुन्यौ। पूर्वं फल्गुन्यः। पूर्वप्रोष्ठपदे। पूर्वः प्रोष्ठप
दा। न ह्यत्रेकिं पूर्वफल्गुन्यो मारणविके। तिष्य पुनर्वस्वान्न ह वै बहुवचनस्य द्विवचनमित्यं॥ १२६३॥ बहुत्वं द्वित्वे बहुवच्चेति। तिष्यश्च पुनर्व
सूच। तिष्य पुनर्वसा। तिष्येतिके। विशखाः सुराधाः। न ह्यत्रेकिं। तिष्य पुनर्वसवो मारणवकाः। सप्तपुंसके॥ १२४। १७॥ समाहारे हि गृहं दृश्यते
पुंसके जात। परवल्लिङ्गाः पञ्चादः। पञ्चगवादन्नोष्टं। अकारान्तोत्तरपरोहिगुः स्त्रियामिष्टः। पञ्चमूर्त्तिः। आवतोवा। पञ्चखट्वी। पञ्चखट्वी। अ
नोनलोपश्च बाहिगुः स्त्रियाम्॥ पञ्चतल्ली। पञ्चतल्ली। पात्राद्यनस्यना। पञ्चपात्रमान्निभुवनं। चतुर्थ्यंगं। पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः लीवनेष्ट
पुण्याहे। सुदिनाहे। यथः संख्या व्ययादेः॥ संख्या व्ययादेः परः कृतसमासान्तः। यथशब्दः लीवमित्यर्थः। त्रयाणां मन्यास्त्रियथा विरूपः प
न्याः। वियथा। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। मुपयाः। अतिपन्याः। सामान्येन पुंसकम्॥ मृदुपचति। प्रातः कमनीयम्॥

पादनमिति व्याख्यानात् क्लृप्तोच्चातिदेश इत्याशयेनाह एकोप्यर्थो वा बहुवदिति। एवं च विशेषणद्वयसिद्धमिति ध्वनयन् राहरति वासुणा-पूज्या इति जान्या।
ख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्ता एकस्मिन्किं ब्रीहियवौ। अस्मदो द्वयोश्च। चादेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितम्।

सु
सि.कौ.
त.टी.
९९२

फलुनीप्रोष्ठपदानां चकारेण द्वयोरनुकर्षणसह। द्वित्वइति फलुन्यौमाणविकेदनि। फलुनीं शब्दान्नसत्रेण युक्तः काल इत्यथा तस्य लुवविशेष इति लुपात्तनो जाता।
र्थफलुन्यषाढाभ्यां टा नाविति टटित्वा न डीया न चायंगौ एयो गिकत्वात् तथा च गौ एमुख्यन्याया प्रवृत्त्या न सत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः तिष्यपुनर्वसोः। विशाखा
नुराधा इति। विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः। तिष्यपुनर्वसव इति। तिष्यपुनर्वसु शब्दाभ्यां पूर्ववेन्न सत्रेण युक्तः काल इत्यण। लुवविशेष इति च लयात्तनो जा
नार्थे संधिनेलादिसूत्रेण अणत्स्य तु श्रविष्ठा फलुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। न सत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्न सत्रग्रहणपर्यायाणामपि यथा स्यादित्येन दर्शयित्वा।
क र। एवं च सिध्यपुनर्वसु इत्यपि सिध्यतीति दिक्। बह्वचनस्य किं। इदं तिष्यपुनर्वसु। चाथेदं इति समाहार इदं होयं सनपुंसकं। अनेतरस्येति न्यायोत्र
नाभ्युपेतत्वात् द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह। द्विगुद्वंद्वश्चेति अत्र व्याचक्षते। प्रकरणे देवानुवाद्यलोभे सग्रहणे मेतत्प्रकरणे नुपान्नस्यापि समाहार इदं इत्य
तं ग्रहार्थेन सत्रपरिभाषमिति सिद्धमिति। पंचगवमिति। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। इदं तोष्ठमिति। द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वंद्वपंचखदमिति। नपुंस
क इति। पंचखदीति। उपसर्जन इति। स्वत्वे सत्यदंता द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे डीया आनेन लोपश्चेति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो न
लोप इति भावः। इह वा शब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते न तु पूर्व एतेन नित्येन लोप इत्याह। पंचतसमिति। पात्राद्यंतस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। आकृतिगणने
सुदिनाहमिति। प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासुसभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीतविशेषतः स्वयंचेत्यादिप्रयोगात्। पथः संख्याव्ययेति। संख्याव्ययरूपो य
अदिसंज्ञादित्यर्थः। त्रिपथं विपथमिति। अत्र कूपूरश्चरित्यप्रत्ययः सुपंथा अतिपंथा इति। नपूजनादिति समासात्तनिषेधः। कथं तर्हि व्यधोदुरध्वो विपथः। कदधा
कापथस्समादृत्य मरुति चेत्प्रपाद एवायमिति बहवः। मनोरमायां तु पथे गता वित्यस्मान्पचाद्ये चिपथतिव्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्मि। तथा च त्रिकांडशेषः
वाटः पथश्चमर्गः स्यादिति। पथशब्देन समासेपुंस्त्वमुपपन्नं न चैवं विपथसिद्धावपिकापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं। इषदर्थे चेति तत्संभवा
कुत्साणामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितं। केचिन्पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासात्तस्यैव ग्रहणं ननु पचाद्यजंतस्येत्प्रवृत्तिजाभावाद् द्विपथः कापथ इति प्रयोगो
दुरुपपाद एवेत्याहुः। पत्रमात्रेण परवल्लेगापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र विपथानगरी बहु व्रीहिरयं पंथानमतिज्ञाता अतिपथा इहापि न द्विगु

प्राप्तेऽपि दिनापरवर्तिगात् ॥ २४ ॥ १९८ ॥ अविधादिति सामान्येन पुंसकमिति अनियतलिंगविषयकमिदं तेनादियचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेवा मृदुपचतीति ॥ क्रियाविशेषण
 त्वाद् द्वितीयांतां धातूनां भावनां प्रति हि कला संकर्मभूतः ॥ तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया ॥ अतएव सकृत्वा विन्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण ॥ यत्र तु भावनां प्रति
 नत्पुरुषोऽवसकर्मधारयः ॥ २४ ॥ १९९ ॥ अधिकारोऽयं संज्ञायाङ्कः शीनरेषु ॥ २४ ॥ २० ॥ कन्या न सत्पुरुषः स्त्रीवंस्यात्सा चेदुशीनरदेशे त्यन्नायाः कन्या
 प्राः संज्ञा ॥ सुश मस्याऽपत्तिः निशमयः ॥ तेषाङ्कः न्यासौशमिकन्यां संज्ञायां किं ॥ वीरणकन्या ॥ उशीनरेषु किं ॥ दाक्षिकन्या ॥ उपज्ञापक्रमनदाद्या
 चिरयासायां ॥ २४ ॥ २१ ॥ उपज्ञात्त उपक्रमानश्च तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्ये च दास्या तु मिष्यते ॥ पालि
 नेरुपज्ञा ॥ पालिन्युपज्ञेयः ॥ न नोपक्रमद्वौणः छाया बाहुल्ये ॥ २४ ॥ २२ ॥ छाया न सत्पुरुषो न पुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थ बाहुल्ये ॥ रसूणाच्छाया ॥
 रसूणाच्छाया ॥ विभाषासेनेति विकल्पस्याऽयमपवादः ॥ रसूणाच्छाया निषादिन्यदिति तु आसमन्तानिषादिन्यदत्ताङ् प्रश्नेषो बोध्यः ॥ सभाराजाऽमनुष्य
 पूर्वा ॥ २४ ॥ २३ ॥ राजपर्यायपूर्वऽमनुष्यपूर्वश्च सभान सत्पुरुषो न पुंसकं स्यात् ॥ इत्थं सभं ईश्वरसभं ॥ पुण्यायस्यैवेष्यते ॥ नेहराजसभा चन्द्रग
 मसभा ॥ अमनुष्यशब्दो रूढ्यारथः पिशाचादीनाह ॥ रसः सभं ॥ पिशाचसभं ॥ अशालाच ॥ २४ ॥ २४ ॥ सङ्घातार्थाया सभा तदन सत्पुरुषः स्त्रीवं
 ज्ञातः स्त्रीसभं ॥ स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः ॥ अशाला किं ॥ धर्मसभा ॥ धर्मशालेत्यर्थः ॥ विभाषासेनासुराच्छाया शालानिषानां ॥ २४ ॥ २५ ॥ एतदन्त
 सत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् ॥ ब्राह्मणसेना ॥ ब्राह्मणसेना ॥ यवसुरा ॥ यवसुरा ॥ कुड्यच्छाया ॥ कुड्यच्छाया ॥ गोशाला ॥ गोशाला ॥ श्वनिशा ॥ श्वनिशा ॥ तत्स
 रूषो न ऋकर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नह ॥ दृढसेनो राजा ॥ असेना ॥ परमसेना ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥ ॥ करणतया धात्वर्थविशेषो न्वेति तत्र तद्विशेषणानां नृती
 यां तैव ज्योतिष्मिन् नयजेतेति यथा ॥ एतच्च करणे यज इति सूत्रे ॥ निपदमंत्रयोः स्पष्टं ॥ ॥ ॥ नन्समासकर्मधारयमिन्न सत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्यवतीति सूत्रार्थः ॥ उप
 शो ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा आनश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् उपक्रमान् इत्युपक्रमः ॥ कर्मणि घञ् ॥ नोदात्तोपदेशस्येति च द्विप्रतिषेधः ॥ उपज्ञाच उपक्रमश्चेति समाहारद्वयः ॥

उ
सि-को
टी-२
५२

सचनुवर्तमानस्यतत्पुरुषस्यविशेषणं। तद्धवेनउपज्ञोपक्रमौपरामृश्येतेतदेतत्सकलमभिप्रेत्याहउपज्ञांतरत्यादि। आख्यातुमिच्छाआचिख्यासेतीच्छासनाइहवि
वहैवशब्दप्रवृत्तौनियामिकानतुवस्तुस्थितिरितिज्ञायते। तेनत्वदुपक्रमसौजन्यमित्याद्यपिसिध्यति। पाणिनेरिति। कर्तरिषष्ठीनंरोपक्रममिति। नंदस्योपक्रम
ममितिर्विग्रहः। आयांवाहुल्ये। वाहुल्येसतिवाच्यातद्यचीयच्छायांतस्तुलुरुषइत्यर्थः। इहकस्यवाहुल्यइत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्यायास्तद्वाहुल्यइति
गम्यतेतत्रावरकंपूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाहपूर्वपदार्थवाहुल्यइति। वाहुल्येकिं। कुड्यस्यच्छायाकुड्यच्छाया। प्रक्षेपोबोध्यइति। केचितुइच्छुछायनिषादिन्य
इत्येवपठेति। समा। इनसममित्यादि। इहशब्देनराजपर्यायः। ईश्वरशब्दश्च। ननुसंरूपमितिबचनाद्राजशब्दस्यैवग्रहणंयुक्तंनपर्यायस्येत्यतआहपर्यायस्यैव
व्यतइति। एवकारेणस्वरूपस्यविशेषाणंचनिरासः। कथंनर्हि नृपतिसभामगमनवेपमानइतिकीचकवधे। अत्रकेचित्तानापतिर्यस्यांसभायामितिबहुव्रीहौ
कृतेपश्चात्कर्मधारयः। अनृकर्मधारयइत्युक्तेर्नक्लीवत्वमित्याहुः। रक्षितस्त्वाह। गजपतिवत्नृपतिरपिराजविशेषत्वेनानुपपत्तिरिति। अशलाच।
शलावाचैसंघातवाचीचसभाशब्दलत्राजामनुष्यपूर्वत्वे शलावाचिनःक्लीवत्वमुक्तमनेननुसंघातवाचिनोविधीयतइत्याहसंघातार्थेति। विभाषास
ना। प्रथमार्थेषष्ठीतिसेनादिभिस्तुलुरुषोविशेष्यते। विशेषणेनतदंतविधिलदाह। एतदंतइति। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशीतस्यांकिलकेचिच्चान
उपवसति। एतच्चशावरभाष्येतिर्यगधिकरणेस्पष्टं। तत्पुरुषइत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैवप्रयोजनंननुसंज्ञायांकंथोशीनरेषित्यादिपंचसूत्र्यामतस्तुरु
षस्यनसमासस्यकर्मधारयस्यचनत्रासंभवादित्याकरेस्थितंतथैवप्रत्युदाहरतिदृढसेनइत्यादि। ननुबहुव्रीहौविशेष्यनिघ्नतान्यायेवेतिकिमनेनतस्तुरु
षग्रहणेनामैवांन्यायापेक्षयावचनस्यवलीयत्वात्। किंचासतितद्ग्रहणेदंहेनपुंसकतास्यात्परवर्त्तिगापवादत्वादस्यप्रकरणस्येतिदिक्॥ इतितत्पुरुषः॥

शेषो बहुव्रीहिः। शि० ५० ॥ योनेः कर्मणि घञ्। अत्र वृत्ति कृत्यत्रात् समासो नोक्तः सशेषद्वयं। एवं पदानां यस्मिन्नर्थः व्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः सशेषद्वयार्थः। इति हरद्वयोः गव्यत्वे च प्राक्कारात्परं कार्यमिति पाठमिषायेण बोध्यं। अस्मिन्नुपशेषे शेषग्रहणभावे उन्मत्तगंगामित्यत्र परत्वाद् बहुव्रीहिः स्यान्निरवकाशस्याच्चा व्ययीभावस्तु उन्मत्तगंगद्वयाद्यनिष्ठं यत्प्रसज्येत आकारादेकेति पाठ्युपगमपक्षेत्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगंगामित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशयाः व्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधादतस्तत्रापि प्रयोजनमाह। द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति। शेषाधिकारस्थवहुव्रीहेरेव शेषाद्विभावेति कप्रत्ययानाम्पस्माद् बहुव्रीहेरित्येतच्चाभावात् मयि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं। यस्य त्रिकस्येति। यद्यपि प्रादयोगताद्यर्थे प्र

शेषो बहुव्रीहिः। शि० ५० ॥ अधिकारोऽयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः सशेषः प्रथमान्तरत्यर्थः। अनेकमन्यपदार्थोऽयं। शि० ५० ॥ अनेकप्रथमान्तरमन्यपदार्थे वर्तमानम्वासमस्य ते स बहुव्रीहिः। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरितिसमानाधिकारणीयमिति च फलितं। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं। प्राप्तोदको ग्रामः। उदरथोऽनङ्गान्। उपतप्तपशून् रुद्रः। उद्धतौ दनास्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीर्यस्रवो ग्रामः। प्रथमार्थे तु न। वृष्टे देवे गतः। अधिकरणनामपि न। पञ्चभिर्भुक्तमस्य॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः॥ यदिति पदार्थः। प्रपत्तिः। नक्तः स्वार्थानाम्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः। अविद्यमानः पुत्रः। अपुत्रः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यया अ

थमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरितिवत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्य तद्वति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृतानोक्तमिति वा। प्रथमा तमिति। कंठे कालरत्नादि बहुव्रीहिस्तत्रापकसाध्य इति भावः। अन्यस्य पदस्यार्थ इति। समस्य मानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्तृकर्त्रीदिभिर्धीयते प्रथमातेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रा यद्यपि त्रिकपक्षसंख्याप्रत्ययार्थरूपापितस्याः प्रकृत्यर्थे प्रतिविशेषणत्वात् न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमानस्यास्ति। एवं द्वितीयां ताद्यर्थ इति फलितं। तदाह। अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति समानेति। एतच्च शेषग्रहणं तत्रैव अनेकं किं बहुना मयि यथा स्यादेतच्च मूल एव स्फुटीभूतिनाति अनिविधौ केवलग्रहणं तत्रापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः। अन्यग्रहणे किं। बहुव्रीहिः।

७
 सिद्धे हिततुरुषयोर्विषयविभागेऽप्यथाविज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादव्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठे काष्ठरत्नादौ व्यधिकरणपदे बहुना ।
 टी. त. समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवाव्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सरत्नादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत पदग्रहणं किं वा कार्यमाभूत् ग्राहवती नरीरहमास्यासीरिति
 १७३ त्ति वाकार्यो गम्यते अर्थग्रहणं किं वावतापदे पदांतरस्य ह्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथास्यादन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थम
 मानं मूल्ये तदुपपत्तौ तु चित्रगुरित्येतत्षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात्तत्राच देवदत्तादिस्माननाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्तते तेनात्रानेकं प्रथ
 मं विशिष्टमस्य तदतिपर्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपद बहुव्रीहिरबाध एव ये तु सुपुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुवंतं सुपासहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपद बहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्विती
 यादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति प्राप्तिमित्यादि ग्रामकर्मक प्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः उदककर्तृक प्राप्तिर्मेतिसमासार्थः विग्रहवाक्ये सरति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवा
 र्थः अनङ्कर्तृकोद्ग्रहणकर्माभूतोरर्थः रथकर्मकोद्ग्रहणकर्तृ तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको
 ढरणकर्मजोदनः ओदनकर्मकोद्ग्रहणवधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि रुद्रकर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रतिक्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणे
 वाविशेष्यत्वाद्वावपितथैवोचितेति प्राप्तेः उदककर्तृक प्राप्तिमित्यादिवर्णनं तु युज्यते इति चेदुच्यते एकार्थिभावादिति भिर्द्वौ विशिष्टार्थविषयकश
 त्वेनान्तरमेव स्वीक्रियते नत्ववयवशक्तिः इति नानुययन्ति व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्याभिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्यो किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदक
 र्थतदमेदोवाच्यस्य च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति संभवति अतएव बहुना इति धर्माणं वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थि
 भावयस्यैव प्रबल इत्येवोचाम प्रथमार्थे तु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणादप्रथमाविमर्शार्थ इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः यत्रा
 न्यसमासोक्तः सशेष इति इति कारादीनां मते तु प्रथमां तानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतदंतस्य पदांतरेण
 बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः बाधेति ॥

रहेतु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गतं तत्र पदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव च तौ विशिष्टार्थवृत्तिनामाश्रित्य सुत्यजं नञोऽस्यार्थानामिति नञः परेषामस्यार्थं वाचिनां पदांतरेण बहुव्रीहिना ख्येयः अस्यैवाचिनांतुवाल्मेयस्यार्थः अस्यैवाचिनां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विह सुपेत्य ननु वृत्तावपि सुवित्येतद

स्त्रियाः पुंस्वद्भाषितपुंस्कादनूडसमानाधिकरणे स्त्रियां मपूरणी प्रियादिषु ॥ ६३३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूड उभाभोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निषातना
त्यस्वम्या अलुक् वष्ट्या अलुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तं पुंस्कं नस्मात्पर उडभावो यत्र तस्या भूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंस्वाचकस्यैव रूपं स्या
त्समातीधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदेन तु पूरण्यामिया दौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा असृगो असृ
त्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे । अनेकोक्तेर्वहनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्रा जरती गुः । जरती ।
चित्रा गुर्वी । एवन्दीर्घाते न्वीजङ् । तन्वीदीर्घाजङ् । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न्युपसृत्वा । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न्युपसृत्वा
पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवैरुद्धः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयववदतिवदति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यतो आन
डः श्रुतश्च त्रयथा । तेनोपान्तस्य सुखं देवा चित्रा जरदुरित्यादि । अतएव चित्रा जरत्यौ गावो यस्येति ह्रस्वगर्भेऽपि चित्रा जरदुरिति भाष्यं । कर्मधारयपूर्व
पदे तु द्वयोरपि न्युपसृत्वा जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किं । ग्रामणिकुलंतत्र दृष्टिरस्या ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किं
गङ्गाभाष्यं । अनुडः किं । वामोरुभाष्यः । समानाधिकरणे किं । कल्याण्याः माता । कल्याणीमाता । स्त्रियाङ् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणप्रधानः । पूर
ण्यान्तु । अप्यूरणी प्रमाणयोः । ॥ ५४ ॥ १९६ ॥ पूरणार्थं प्रधानं यत्स्त्रीलिङ्गं नदन्तात्प्रामाण्येनाच्च बहुव्रीहेरप्यस्यात् । कल्याणी पञ्चमीयासौ
रात्रीणां नाः कल्याणी पञ्चमारात्रयः । स्त्रीप्रमाणीयस्य स्त्रीप्रमाणं । पुंस्वद्भावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तौ
नुवर्तते तथा चास्ति स्त्रीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्कते साधयति विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ ५५ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निषातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं ॥ ५६ ॥

सु-
 सि-
 टी-
 ११-

हितत्पुरुषयोर्विषयविभागोयथाविज्ञायेत स्वपदार्थेहिसावकाशंतत्पुरुषपरत्वादव्ययदार्थेवहुव्रीहिर्वाधते असति त्वन्यग्रहणेकंठेकासद्व्यादौव्यधिकरणपदेवहनां
 समुदायेचसावकाशंवहुव्रीहिस्वपदार्थेद्वान्यपदार्थेपिनीलोत्पलंसरद्व्यादौसमानाधिकरणेतत्पुरुषोवाधेतपदग्रहणंकिंवाकार्यमाभूत्ग्राहवतीनरीरहमास्यासीरि
 तिवाक्यार्थोगम्यते अर्थग्रहणंकिंवावतापदेपदांतरस्यवृत्त्यसंभवादेवपदार्थेभविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थमिधानंयथास्यादन्यथाप्राधान्यात्प्रत्ययार्थ-
 मात्रंगृह्येतदृष्टापत्तौतुचित्रगुरित्येतत्पक्ष्यर्थसंबंधमात्रपरंस्वतन्त्राचदेवदत्तादिस्सामानाधिकरण्येनस्यादितिअत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्ततेतेनात्रानेकंप्रथ-
 मीहमिष्टमस्यतइतिपर्यवसन्नोर्थः एवंचद्विपदवहुव्रीहिरवाधएवयेतुसुपुपेत्यनुवर्त्यअनेकंसुवंतंसुपासहेतिव्याचक्षतेतेषांतुद्विपदवहुव्रीहिर्दुर्लभएवेतिद्विती-
 यादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति प्राप्तिमित्यादिप्राप्तिकर्मकप्राप्तिकर्तृउदकंविग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेतिसमासार्थःविग्रहवाक्येसरतिप्रयोगेतुतस्याप्ययमेवा-
 र्थःअनङ्कर्तृकोदहनकर्मीभूतोरथःरथकर्मकोदहनकर्तातुसमासार्थःरुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुःपशुकर्मकोपहरणसंप्रदानंतुसमासार्थःस्थालीवधिको-
 दहरणकर्मजोदनःओदनकर्मकोदहरणवधिःस्थालीसमासार्थेद्व्यादिइहकर्मादीनांसमासेनाभिहितत्वात्प्रथमानुवाक्येधात्वर्थप्रतिक्तप्रत्ययार्थस्यकर्तुःकर्मणो-
 वाविशेष्यत्वाद्वावपितथैवोचितेतिप्राप्तोदकोदरथादौउदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनंतुयुज्यतेइतिचेदुच्यते एकार्थिभावादभिर्द्वौविशिष्टार्थविषयकश-
 त्वेनारमेवस्वीक्रियतेनत्ववयवशक्तिःइतिनानुययन्निःव्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्याभिन्नैवव्युत्पन्निःस्वीकार्योकिंचकर्तृविशिष्टप्राप्तेःपदार्थत्वेतस्यैनामार्थत्वादुदक-
 र्थतदमेदोवाच्यस्त्वचवाधितःनहिकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमितिसंभवतिअतएवचहूनांइतिधर्माणंवचनैरेवसाधनेस्यान्महद्गौरवमित्यादिनासमर्थसूत्रेएकार्थ-
 भावयस्यएवप्रवलइत्येवामप्रथमार्थेतुनेतिशेषपदेनवाअन्यपदार्थेइत्यनेनवाअतिप्रसंगवारणादप्रथमाविभक्त्यर्थेइतिवचनन्नकर्तृव्यमितिभावःयत्रा-
 न्यसमासोक्तःसशेषइतिइतिकारादीनांमतेतुप्रथमांतानामेववहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तृव्यमेवेदंवचनमितिबोध्यं प्रादिभ्यइतिप्रादिभ्यःपरंपदातुजंतदंतस्यपदांतरेण
 बहुव्रीहिव्याख्येयइतिसूत्रसिद्धानुवादःवावेति॥

इहंतु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गतं तत्रैतदुत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजं नञोऽस्यार्थानामिति नञः परेषामस्यार्थं
वाचिनां पदांतरेण बहुव्रीहिर्वाख्येयः अस्यार्थं वाचिनां तुवालोपदस्यार्थः अस्यार्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः न चिह्नसुपेत्य ननु वृत्तावपि सुवित्येतद

स्त्रियाः पुंस्त्वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु ॥ ६३३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् उभेभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातना
त्यस्त्वम्या अलुकुषष्ट्या अलुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तं पुंस्कं न स्मात्पर उड्भावो यत्र तस्याभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंस्वाचकस्यैव रूपं स्या
त्समातीधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदेन तु पूरण्याम्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा असृगो असृ
त्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गोर्यस्येति विग्रहे । अनेकोक्तेर्वहनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्रा जरती गुः । जरती ।
चित्रा गुर्वी । एवन्दीर्घाते न्वीजङ् । तन्वीदीर्घाजङ् । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न्युपसृत्वा । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न्युपसृत्वा
पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवैरुद्धः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयववदतिवदति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यतो आन
ड्भूत इत्यत्र यथा । तेनोपान्तस्त्वस्य देवाचित्रा जरदुरित्यादि । अतएव चित्रा जरत्यौ गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेऽपि चित्रा जरदुरिति भाव्यः । कर्मधारयपूर्व
पदे तु द्वयोरपि न्युपसृत्वा । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किं । ग्रामणिकुलंतत्र दष्टिरस्य । ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किं
गङ्गाभाष्ये । अनूङ्किं । वामोरुभाष्यः । समानाधिकरणे । कल्याण्यामाता । कल्याणीमाता । स्त्रियाङ् । कल्याणीप्रधाने यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूर
ण्यान्तु । अप्यूरणीप्रमाणोः । ॥ ५४१९६ ॥ पूरणार्थं प्रयोजनं यत् स्त्रीलिङ्गं न दत्तात्मा माण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्यस्यात् । कल्याणीपञ्चमीयासा
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः । स्त्रीप्रमाणीयस्य स्त्रीप्रमाणं । पुंस्त्वद्भावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणीवाच्याचेत्युक्तौ
तु वर्तते तथा चास्ति स्त्रीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्कते साधयति । विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ ५५ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् ॥ ५६

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१७४

मन्यथाधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत्। लुगिति। अन्तः। इति प्रथमांतां। षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः। एवं च सूत्रे केषां चिदनुसंमानाधिकरण इति षष्ठ्यं
तया ठोः सांप्रदायिक इति भावः। तुल्ये इत्यादि। भाषितः पुमान्यस्मिन्नित्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितं। यद्यत्र।
भाषितः पुमान्येन तद्भाषितं पुंस्कमित्युच्येत न हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादाविति प्रसंगः स्याद्भवति हि कुटशब्दो घटे पुच्छिं गोगे हेतुस्त्रीलिंगः द्रोणशब्दस्तु परि
माणविशेषे पुच्छिं गोगवादन्यां तु स्त्रीलिंग इति। उडभावेऽप्यत्रेति। यदि तु उडोऽन्योन्ये नूडिति यदुदासः स्यात्तर्हि घं वा घतमेव गृह्येत ततः किमिति चेत्तद्वदोपन्यस्य दारदः
द्वन्मगधेत्यणतस्य स्त्रियां मतश्चेति लुकदरदसाचासौ हं दारिका च दारद हं दारिकेत्यादि न सिध्येत्। न तत्र दर्शनीयाभार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादावि
वस्त्री प्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। ननु न कौषधाय उडश्चेत्येव सूत्र्यनामिति चेन्न। बाधकबाधनार्थे न पुंवत्कर्मधारय इत्यनेन वामोरुभार्येतिकर्मधारये पुं
वद्भावापत्तेः। पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धं ते तु न दोषः। स्त्रिया इत्यस्त्री प्रत्ययपरतां वारयति स्त्री वाचकस्येति। स्त्री प्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्ते तु स्त्री प्रत्ययलोपर
त्ये वाच्यं न्ययवस्यतीति दारद हं दारिकेत्यदि न सिध्येत्। किंच यदुभार्य इत्यत्र उत्ररपदनिमित्ताया जीवो निवृत्तेरचः परस्मिन्निति स्थानि वद्भावाद्यणस्यान। अपि
चावतंडस्यापत्यं स्त्रीवतंडीवतंडाच्चेति यत्र। लुकस्त्रियामिति तस्य लुका। शङ्करादित्वान् उन्नीवतंडीचासौ हं दारिका च वातंड्य हं दारिका। अत्र पुंवद्भावेन उन्नी
वनिवृत्तत्वादि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या निवृत्तत्वात् लुकस्त्रियामित्यत्र लुकप्रसज्येतेति भावः। ह्रस्व इति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविंश
भक्तिर्चेति वागोः शब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः। चित्रा असिति। अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वसंचरणं दीर्घानप्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुयोलुकि
चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः। नेहेति। अत्रैव सूत्रे यद्वीमृदोभार्ये अस्येति हं हर्गर्भवहे व्रीहौ पद्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणदिनिभावः। आनडिति।
तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतनेष्टोऽज्ञातार इत्यत्र चतुर्णां हं हेतृतीयस्या नड उदात्ततः। पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिध्येत् न तत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति
भाष्येति। अतएवेति। पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः। चित्रा जरदिति। हं हंतर्गतजरल्लब्धस्योत्तरपदत्वे षष्ठा मानाधिकरणान्नदयो निवृत्तिः। न चैवमपि हं हं हं
कस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणे उत्तरपदपरत्वात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्द्वितीयेति वाच्यं। हं हंतर्गतचित्रजरल्लब्धयोः स्त्री प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि हं

ह्युक्तकेस्य पूर्वपदस्या तत्वात् तादृ बोधयति। पूर्वपदात्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकाले केतिसमासः। लिंगविशिष्ट
परिभाषया जरद्गुणेन जरती शब्दस्यादिग्रहणात्। चित्रजरद्गुणीक इति। जरती चासौ गौश्च जरद्गुणी गोरतद्वितेति। चित्रित्वा न्दीपश्चित्रा जरद्गुणी यस्येति बहुव्री
हौर्नपुंसकेति वक्ष्यमाणः कश्चामोरुभाष्य इति। सहितेश्च कलसस्य वामोदेष्वेत्युपधानमिति। भावेऽप्युत्तरेति नपुंसकं। पंचमीति। तस्य पूरण इति। दृष्टं तादसंख्यादेरिति
उद्योमडागेमद्विद्वेति। प्रमाणेति। करणेऽप्युत्तरपदस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां दीपः कथं तर्हि प्रमाणया स्मृताविति शबरभाष्यमिति चेत्। अत्र भट्टाः प्रमाणमय

नद्युत्तरपदादुत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कस्यात्पुंवद्भावः। केऽणः। १७। १३। केपरेऽणो ह्रस्वस्यात्। इति प्राप्ते। न कपि १७। १४।
कपि परे ह्रस्वेन स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्याऽन्यपदार्थतया त्रिरुपधानं। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किं।
कल्याणी प्रियाः प्रिया। मनोज्ञा कल्याणी। सुभगा दुर्भगा भक्तिः। सचिवा स्वसा। कान्ता। स्थान्ता। समा। चपला। दुहिता वामा। अवला। तनया। सामा
न्येन पुंसकं। दृढभक्तिर्यस्य। सदृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायानुदृढा भक्तिः। तसिलादिषु कृत्वसुचः। ६। ३३। तसिलादिषु कृत्वसुजनेषु परे
षु स्त्रियाः पुंस्यस्यात्। परिमाणनङ्कर्तव्यं। अव्यास्यति व्यासि परिहाराया न तसौ। तरपुतमपौ। चरदजातीयौ कल्पदेशीयौ। रूपव्याशयौ। श्यान्ता
तिलथ्यमौ। वल्लीषु। बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। धरूयेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावमवाधत्ते। पद्वितरा। पद्वितमा। पदुच
री। पदुजातीया। दर्शनीयकल्या। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ ॥ ९९

तेयानि मूलभूतां श्रुतिं पतः किं वंतादयते स्म तस्मात्प्रमाणम्
स्मृतिरुच्यते इत्याहुः। तत्रापि ते किपि ह्रस्वस्यपि निहतीति तु किदा। दुर्लभः तथाप्यागमशस्त्रस्यानित्यत्वात्तु द्वेति बोध्यं। किं विवाचरजिक्कि पृविजिज्यर्थ इति वा व्याख्येयं
अन्ये तु प्रमाणवेदलहृदानरतीत्याचारं किं वंतात्प्रमाणशब्दात्पचाच्चिदावित्याहुः। प्रधानपूरण्यमेवेति। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्यायसिद्धमिदं॥ ॥ ९९॥ नद्युत्तरपदस्य
सार्थं। नद्युत्तरपदादिति। नद्युत्तरादिति नोक्तं कश्चिदप्येन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्युत्तरत्वात् उत्तरपदं तु नद्युत्तरं तं भवत्येव समासे अंतस्समासांत इति पक्षात्प्रयण्णदिति बो
ध्यं। दृढमिति। अदार्ढ्यनिवृत्तिमानपर

त्वेनात्र ह्रस्वप्रयोगान्नलिंगविशेषविवक्षेति भावः

सु
सि.को.
टी.त.
१७५

तसिलादिकृतसुज्यर्थेतेषुतिलप्यनशसंपाठभावात्तद्विदेश्याशुभारूप्यरत्नत्रातिव्याप्तिः २॥

लिंगविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिभुक्तिशब्दपाठः। तसिलादिषु कृतसुजंते धितिपंचम्यासु सिलित्यारभ्य संख्यायाः क्रियाभ्या रत्निगणने कृतसुजि
त्येतत्पर्यंतं धित्यर्थः। अत्राप्यतिव्याप्तिवारणयेति। वृकतिरजथ्या बहुशब्दत्राव्याप्तिः। ईषदसमाप्ताविति देश्यस्य षष्ठ्यारूप्यस्य चैकित्यस्य च तत्र पाठान्तस्मिन्निवारण
यपरिगणनमित्यर्थः। परिगणितान् तत्र तसारीनक्रमेणोदाहरति वक्ष्येति। यद्यपि वक्षादिषु डीवोवैकल्पिकत्वात् तदभावे बहुत्रेत्यादिसिध्यति तथापि यत्सेवक्ष्येनेत्या
बहुश्यादिशब्दां हकी। वृकतिः। अजाभ्योहिता। अजथ्या। शसिवक्ष्यार्थस्य पुंस्वद्भावो वक्तव्यः॥ वक्ष्येनेति। बहुशः। अत्याभ्योदेहि अत्यशः। त्व
तलोर्गुणवचनस्य। शुक्लायाभावः। शुक्लत्वं। शुक्लागुणवचनस्य किकथ्यभावकर्त्तृत्वं। शरदः कृतार्थेनेत्यादौ तु सामान्येन पुंसकं। भस्याः देतद्विते। हस्तिनी
नां समूहो हासिकं। अदेकिं। रोहिणेयः। स्त्रीभ्योदगिति ङोऽत्र गृह्यते। अग्रे दगिति दकि तु पुंस्वदेव। अग्न्यादी देवताः स्यस्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नी
शब्दस्त्रिधा। शत्रुपण्यायात्सपत्नशब्दच्छाङ्गैरवादिता तडीत्येकः। समानः पतिर्यस्या रतिविग्रहे विवाहनिबन्धनमपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो हि।
तैर्यः। स्वामिपण्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्त्वस्त्वतीयः। आद्ययोः। शिवाद्यणा सपत्न्याः अपत्यं सापत्नः। तृतीया तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरप
दलक्षणोऽयं एव नत्वणः। शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्सापत्यः। ठकृच्छसोश्च। भवत्याच्छात्राभावत्वाः। भवदीयाः। एतद्वर्तिकमेकतद्विते चेति सूत्रञ्च
नकर्त्तृत्वात्। सर्वनाम्नो रत्निमात्रे रतिभाष्यकारेष्ठ्या गतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विकामार्ण्यायस्या। सर्वकामार्थः। सर्वप्रिय इत्यादि। पूर्वस्यै
वेदं भवेत्तथा हेतिलिङ्गात्नेनाकचिद्विशेषवृत्तौ चना। सर्विका सर्वाः। कुकुट्यादीनामण्डादिषु। कुकुट्या अण्डं। कुकु गण्डं। मृग्याः पदं। मृगपदं। मृग
धनिष्टवारंणापेदं। ततस्तत्रेति प्राचीनमुदाहरणमत्रोपेक्षितं सर्वनाम्नो रत्निमात्ररूपेणेतत्तार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितं। पद्वितरेति। प्राचा तु पद्वितरेत्युदाहरणं तन्मामारिक्त
मिति भावः। पद्विचरीति। भूतपूर्वचरद। पद्विजातीयेति मकारवचने जातीयं। दर्शनीयस्येत्यादि। प्रशंसायोरूपप। याव्येपाशपा। ॥ बहुयति। प्रकारवचने यात्तत्र हि किं
सर्वकामबहुभ्यश्च्यधिकृतं। वृकतिरिति। वृकत्येष्टाभ्यां तिलत्वात्तिलौचछंदसीति तिल। अजथ्येति। अजाविभ्यां थ्यन्। शसीति। वक्ष्यार्थादिति पश्चात्सतसिला।

तं
क
क
र
ह

विषयानुसारेण च वक्तव्यवचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थं अतएव बोद्धव्यं शुक्लत्वं शुक्लतेजो न निवृत्तिरिति संज्ञायां च रितांधर्ममात्रं गुणरतियत्वाच्चीनैरुक्तं तत्स्थीकर्त्तव्यं मन्थयानिरीक्ष्यमेनेश्वरः कृतार्थता। सामुपेक्षसिद्धिः स्वशीलतामित्रादिषु पुंस्त्वद्वा कप्रकृत्या दीर्घश्च वचनस्य दित्यत आह। सामान्येन पुंसकमिति। एवं चनेष्टुश्लोकारवतीत्वमासीदित्यादिप्रयोगो निर्वाधरतिभावः। अचित्रहस्तिधेनोरिति ठका न च त्रयस्येति लोपेन निर्वहस्य सिद्धवदनेत्यसिद्धत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्वा वाचनसिद्धिरिति लोपानापत्तेः न च ठकृच्छस्येत्यनेनैवात्र पुंस्त्वद्वा वसिद्धिः शंका। छसासा मचं च द्ववतष्ठक्छसावित्यस्यैव ठकसत्तग्रहणानां नापि जातेत्येति पुंस्त्वद्वा वनिषेधः शंका। अस्मादेव भाष्योदाहरणं तौ त्रयैव निषेधो न तौ पसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात्। रोहिणेय इति। रोहिणशब्दादूर्णं दनुजातादिति डीव्रकारौ। सति तु पुंस्त्वद्वा वेतपो निवृत्तौ रोहिते य इति निभावः। गृह्यत इति। व्याख्यानादिति शेषः अग्रायीति। अग्निशब्दात् वृषाकप्यग्रीति। स्वयां जीवैकारादेशोऽग्रेय इति। पुंस्त्वद्वा वाभावेना। अग्रायेय इति स्यादिति नित्यर्थः। सापत्न इति। अभाषितपुंस्त्वत्वात् द्वितीयस्य पुंस्त्वद्वा न भवति। सति च पुंस्त्वद्वा वेन कारादेशभावात् सापत्न इति स्यादाद्यस्य तु पुंस्त्वद्वा वेपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः। रुढयोरेवेति। आद्यशब्दो रुढः द्वितीयस्तु योगरूढः स नाना पतिर्यस्या इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ठक्छ सोश्च। अभित्यर्थ आरंभः। भावत्का इति भवतष्ठक्छ सौ। तावस्थायामेव पुंस्त्वद्वा वेकते ठस्येक इति रकारो वाधित्वात् तां तल्लक्षणं कादेशः। नन्विकादेशे भत्वात् भस्याठरति पुंस्त्वद्वा वे सतिकादेश प्रकृत्या रूपसिद्धौ किमत्र द्यहलेना मैवं। मथितं पण्यमस्य मायितिक इत्यत्रेवात्विधित्वेन स्थानिवद्वा वा योगात्सन्निपातपरिभाषवावाकादेश प्रकृत्यैर्दुर्लभत्वादतष्ठक्योरिति ठग्रहणं कर्तव्यमेव। भवदीया इति। छसः सित्करणेति चेति पदसंज्ञातेनात्र जश्च भवति। एवं च पदसंज्ञाया भसंज्ञाया वाधाद्भस्याठरत्यस्या प्रकृत्या वार्तिके छसूग्रहणं कृतं। भाष्यकारेण्येति। अनेन सूत्रवार्तिकं गुरुक्तिसंभवो ध्वनितः। उत्तरं दंष्ट्रा पूर्वस्या प्रकृतत्वात् निष्कर्षेण व्यर्थमेवेत्याहा गतार्थत्वादिति। रक्षरुदारण्यहा। सर्वमय इत्यादिना तत आगत इत्यर्थे मयद्वेति मयपदा तसिलादिषु मयउदेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः। सर्वकभार्य इति। न च सिद्धिः

मु-
सि. को-
ली. त-
२६

पुंवदितिसूत्रेण गतार्थतानकोपधाया इति निषेधात् न चास्यापितेन निषेधः शङ्क्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणे क्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्यादृष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमा-
विष्टत्वात्। न च वृत्त्यंतर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात् पुंवद्भावनमभवेदिति वाच्यं। वचनारंभसाभ्यां तमात्रग्रहणद्वारा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रतिसंज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपग-
मान्। अत एवोत्तरपूर्वयोरित्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावात्। सर्वनामकाश्चित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसंगः। संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणवर्हिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनाम-
त्वात्। सर्वप्रिय इति। स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासोरूपवती प्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावात्। तदितरात्तदन्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसंगमाशङ्क्याह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघ-
टकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिंगादिति। अन्यथा एषा ह्येतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्यनेन निर्विषयस्यादिति भावः। दक्षिणपूर्वादिगिति भा-
व्योदाहरणमप्येह लिंगमिति बोध्यं। यत्र प्राचा सर्वनाम्नः समासे पूर्वपुंवदित्युक्तं। यच्च व्याचख्युः वार्त्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिनेति तत्प्रामादिकं। वृत्तिमात्रे इति पा-

काङ्. मानि नोश्च। ६। ३। ३६॥ एतयोः परतः पुम्वत्। एनी वा चरति एतायते। श्येनी वा चरति। श्येनायते। स्वभिन्नाङ्गाश्चिदृशनीयां मन्यते। दर्शनीयमानि
नी। दर्शनीयस्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानौ चैत्रः॥ नकोपधायाः। ६। ३। ३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः नपुम्वत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः॥

ठस्यैव भाष्यारूढत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तौ दाहरणासिद्धिप्रसंगाच्च वार्त्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेवावार्त्तिकग्रंथे एतदभावात्। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येतद्वार्त्ति-
कमेव न तु भाष्यकारेष्ठिरिति शङ्कं। ठक्कसोरिति वार्त्तिकस्य निरालंबनतायत्नेः। भाष्यकारेष्ठित्वे तु वार्त्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक्॥ ३७॥ क्यङ् आ एतायत इत्यादि क-
र्तुः क्यङ् सलोपश्चेति काङ् पुंवद्भावे कृते एतस्ये तयोरुक्तत्वात्तिदीर्घः। मानिना हणमसमानाधिकरणार्थमस्त्वर्थचेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति स्वभिन्नामित्यादिना
दर्शनीयमानिनीति। मन इति लिनिः। नांतत्वाङ्गीयायात्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं। एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन।
कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वा स्तुवाभेदेन साधनाधिकरण्याविधातादिति भावः। पाचिकाभार्य इति। पचतीति पाचिका एव ल। पुवोरित्यकादेशे दापि प्रत्ययस्यादितीत्वा रसिका-
भार्य इति। रसोत्पत्त्या इति रसिका अत इति ठ नाविति ठन्॥

मद्रिकायतरति। क्वडा। निने श्येतिपुंवत्वप्राप्तिः। मद्रियुमवा मद्रिका। मद्रय्योः कना सतितुपुंवद्वावेत्त्वंनश्रूयेतेतिभावः। तद्धितवुग्रहणमिति। हंहांते श्रूयमाणः प्रत्येकं सं
वध्यते। तद्धितग्रहणवुग्रहणवेत्यर्थः। याकाभायेति। अभिकषयुकपाकावयसीतिकप्रत्ययां तोयमुणादिषुनिपातितः नचायंतद्धितस्यककारोनापिबोः। वयसिप्रथमरति
अपेवाधित्वाअजादित्वादापासत्तापूरण्योश्च। यदुदजायतेरतिक्वउंतमपिदृष्ट्यादिषूदात्तंतनुविशेषाभावादित्येसितं। पंचमीयाशेति। यव्ये पाशपातसिलादिषु
तिप्राप्तिः। वृद्धिनिमित्तस्यासौघीति। सुप्रभवा। तत्रभवदत्यणिरिडुतिडीपा। माथुरीयतरति। मथुरायांभवामाथुरी। सेवाचरतीत्यर्थकर्तुः क्यडिः तिक्वडुः। मध्यमेति
मध्येभेवामध्यमा। मध्यान्मरतिमः। कांडलावेती। कांडलुनातीतिकोडलावीकर्मण्यण्। रुदयं तावदिति। तत्परिमाणमस्यास्तावती। पत्रदेतेभ्य इति वतुप्योसर्वनाम्

मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधः। निषेधतद्धितवुग्रहणं। नेहपाकाभार्यायस्यसपाकभार्यः। संज्ञापूरण्योश्च। दा ३३॥ अनयोर्नपुम्वत्। र
ज्ञाभार्यः। रज्ञामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियांपुंसिचसंज्ञा। तोयमितिभाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्यच
तद्धितस्यरक्तविकारे। दा ३३॥ वृद्धिशब्देनविहितायां वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोः रक्तविकारार्थस्तदन्तात्स्नीनपुम्वत्। सौघीभार्यः। माथुरीयते। माथु
रीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्यकिं। मध्यमभार्यः। तद्धितस्यकिं। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देनकिं। तावद्भार्यः। रक्तेतुकायायीकन्यायस्यसकषायक
र्थः। विकारेतुहैमीमद्रिकायस्येतिहैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देनवृद्धिप्रतिफलोपधानाभावादित्यपुम्वत्। वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। स्वाङ्गाचेतः। दा ३३
७॥ स्वाङ्गाचरेकारस्तदन्ता स्त्रीनपुम्वत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात्मिमुद्रुभार्यः। रतःकिं। अकेशभार्यः। धमामानिनीतिवक्तव्यं। सुकेशमा

रस्याकारोर्नवृद्धिशब्देनविहितरतिभावः। कायाणीति। कषायेणरक्तेत्यर्थे तेनरक्तंरुगादित्यणिरिडीपाहैमीति। हेमोर्चिकाररत्यर्थे। अनुराज्ञादेश्चेत्तत्र फलोपधानेति। नि
मित्तशब्दः फलोपहितपरः। स्वरूपयोग्यपरत्वेतुवैयाकरणभार्येत्यत्रपुंवद्वावोनसिद्धेदितिभावः। व्याकरणमधीतेवेतिवावैयाकरणी। तदधीतेतद्वेदेत्यण्। स्वश्वस्यापत्यं।
स्त्रीसौवश्वीतस्यापत्यमित्यण्। उभयत्रणित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिर्नवाभ्यामित्यनेनप्रतिषिध्यत इतिनायंवृद्धिप्रतिफलोपहितः किंतुस्वरूपयोम्यः। यद्यप्येजागमनिमित्त
त्वावृद्धिप्रतिफलोपहितेऽपिभवत्यतद्धितस्यपि वृद्धिशब्देनविहितां वृद्धिप्रतिनभवततिभाक् अत्रचाचक्षतेसूत्रेनिमित्तशब्दः फलोपहितपरः। अन्यथानिमित्तग्रहणमनर्थकंस्यात्तद्वहेलद्वितस्येत्युक्ते
पिनिमित्तत्वमेवसंबधः इतिवृद्धिनिमित्तंयस्तद्धितइत्यर्थलाभात्तेनवृद्धिशब्देनविहितवृद्धिरित्यमर्थोऽलम्पते। अन्यथाफलोपहितपरत्वलाभोनिष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्या ॥

रति। सुकेशीति। स्वाङ्गाचोपसर्जनरतिडीपा अर्क
कति। मद्रनस्त्रियेधमानेतिविषेधास्त्रीषभावः।

सु
सि. कौ.
टी. त.
१७७

जातेऽप्ययं वजातेऽप्येकविहित इति व्याख्यायेत नर्हि हासिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेताहस्तिनशब्दाच्चातेरिति डीव्र विहि
तः अदंतत्वाभावात् किंतु अन्नेभ्य इति डीव्रिहित इति पुंवद्भावनियेधस्यापसक्तेरत आह जातेः पर इति एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति
भावः यः सत्य इति दावादिः प्राचातुडीषेवोपात्तेस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति शूद्राभार्य इति ब्राह्मणीति शार्ङ्गं वादित्वा डीनं प्राचातुडी प्रपुंवदिति व्याख्यायत्रा
हस्तीभार्य इत्युदाहृतं तद्रभसात् सौत्रस्यैवेति व्याख्या नादिति भावः न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्याह इति प्राप्तस्यापि भवत्येवातेन विलेपिकायाः चर्म्यैवैलेपिकमिति
सिद्धं यद्येवमहिष्यादिभ्य इत्यपि पुंवद्भावः स्यादिकारोत्र न श्रूयेत एतच्च न कोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति सामानाधिकर

जातेऽप्यह ३४१॥ जातेः परोयः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्त नपुम्वत् शूद्राभार्यः ब्राह्मणीभार्यः सौत्रस्यैवाऽयन्निषेधः तेन हस्तिनीनां समूहो हासिकमित्यत्र भ
स्याह इति तु भवत्येवा संख्ययाऽव्यया सन्नादाधिक संख्या संख्येये २२२५॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्य नैसवहु व्रीहिः दशानां समी
प्ये सन्ति तो उपदशः नव एकादश वेत्यर्थः बहु व्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणोऽच्चातिविंशतेर्इति ६४१४२॥ विंशतेर्भस्यति शब्दस्य लोपस्याडि
ति औसन्निविंशः विंशतेरा सन्नादित्यर्थः अदूर त्रिंशः अधिक चत्वारिंशः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः द्विरा चत्वार दश द्विदशः विंशतिरित्यर्थः दिङ्
मात्वनराले २२२६॥ दिशो नामान्यनराले वाच्ये प्राग्वत् दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽनरालं दक्षिणपूर्वा नामग्रहणाद्यौ गिकानाम्नाएं
एषस्यान्वयैर्दार्थ्येनैव विरहात्पूर्वेण प्राप्तौ वचनां दशनामिति उपगता दशयेषामिति न विगृहीतं पूर्वणे वसिष्ठे उपदश ॥ द्याश्च कौवेर्याश्चानरालं
इति उपशब्दः समीपे समीपि निचवर्तते आद्ये अव्ययीभाक् द्वितीये तु बहु व्रीहिरिति विवेकः नव एकादश वेत्यर्थ इति

संख्याद्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये संति गवादयस्ते उपदश इति न प्रयुज्यंते
सूत्रेऽनिलु सषष्ठीकमित्याशयेनाहतिशब्दस्येति विंश इति इह तिलोपोत्तरमतो गुण इति पररूपमेव न तु तिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् न चात्र पररूपमपिनस्य
तिलोपभ्यस्यानिवत्वादिति शङ्क्य अङ्गलदेशोऽजादेशो न भवतीत्यचः परस्मिन्नित्यस्या प्रवृत्तेः स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्तत एव शास्त्रीये कार्ये हि कर्तव्ये तत्त्व इति न तु

विधानाथमिति सिद्धं तात्पर्यं विंशतेरिति। द्वापि आसन्नाविंशतिर्यथा मिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः। अदूरेत्यादि। अदूरस्त्रिंशतः। अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहो बोध्यो
 द्वितीया इति। वार्थेयं बहुव्रीहिः। सच वार्थेनैविकल्पः। यस्यैहि वचनस्याप्यत्रैः किं न संशयः। सचानियतसंख्यावमशी। तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासंत इति तदपेक्षं बहुव
 चनमेव। आनय नारिकियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः द्विरावृत्ता इति। सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः। वृत्तौ तु सुजर्थो तर्भावेनैवैकार्थ्यभावाश्रयणस्तु चो
 प्रयोगः। संख्येति किं। चत्वारो ब्राह्मणः। अव्ययेत्यादिकिं। वास्मणः यच्च संख्येति किं। अधिका विंशतिर्गवां। संख्यायै संख्येति न समासः। आदशतः संख्या सं

न त्वेतेषां मिति सरूपो। २२२७॥ समस्य नेग्रहणविषये सरूपे पदे नृतीयाने च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे धो
 ते स बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते॥ दीर्घ इत्यनुवर्तते रचिकर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदानस्य दी।
 र्कः। रचसमासो वस्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिश्चिप्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं। केशकेशि। दृष्टे
 श्च दृष्टे च प्रवृत्त्येदं युद्धं प्रवृत्तं। दण्डादण्डि। मुष्टीमुष्टि। ओर्गुणः। ६। ४। १४६॥ उवर्णनस्य भस्य गुणस्या तद्धिते। अवादेशः। वाह वाहवि। ओ
 रोदिति वक्तव्ये गुणे किं संज्ञा पूर्वको विधिरमित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमित्यादिसिद्धं। सरूपेति किं। हलेन मुश्लेनानेन सहेति तुल्ययोगो। २
 २२७॥ तुल्ययोगो वर्तमानं सहेत्येतन्नृतीयानेन प्राग्वत्। वोपसर्जनस्या। ६। ३। ८२॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्यसस्याद्वा। पुनैलसह आगतः स पुनः सह
 पुनोवा आगतः। तुल्ययोगवचनमप्यायिकं। सकर्मकः। सलोमकः। प्रकृत्याऽऽशिषि। ६। ३। ८३॥ सहशब्दः प्रकृत्यास्यादाशिषि। स्वस्तिराज्ञे सहप
 त्रायसहामान्याया। अगो वत्स हले चिति वाच्यं॥ सगवो सवत्साया सहलाया॥ ॥ ८८ ॥ ख्येयेवर्तते न तु संख्यायां। विंशत्याद्यां संख्यास्तु संख्येयसंख्य

यो वर्तते। यत्तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः। अधिकविंश इति तत्र तेनेदं ग्रहणविषय इति गृह्यते इति ग्रहणं केशादितद्विषयो वाच्यो यो सै सरूपे प्र
 न्ययते अनेनेति प्रहरणं दंडादि। तद्विषयो वाच्यो योरिति प्राग्वत्कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। ननु ग्रहणविषये समस्येते समस्येते प्रहरणविषये नृतीया
 ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह इति शब्दादिति। सहिलौकि को विवक्षां दर्शयति। लोके केशकेशीत्यादिप्रयोगे वा नर्थः प्रतीयते तावा

मु.
सि.के.
टी.न.
१७८

अर्थवद्विहीर्भवनौत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र प्राचादग्निग्रहणात्कर्मव्यतिहारेव द्विहीर्भव्यं तस्य दीर्घत्वमात्रं वा न चीत्युक्तं तत्र आत्वं वेत्यपाणिनीयमतएव।
मुष्णमुष्टीत्युदाहरणमप्यप्राप्तिकमेव एतच्च मनोरमायां स्पष्टं। अर्गुणः। तद्धिते किं। पट्टी। वाज्ये। गुणोक्तिरिति। यद्यप्योरोदितिसूत्रितेपि मस्य तद्धित इत्येवं रूपं सं
ज्ञापूर्वकत्वमेव वा तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपीओदितितपरस्तत्कालस्य संज्ञावत् तथापि इह तकार उच्चारणार्थ
स्वरूपत्वे फलभावात् ओरो इत्येव वा सु। स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। स्यादेतत्। तपरस्तत्कालस्य संज्ञाभवतीति गुरोरनृत इति श्रुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्व
कत्वेनानित्यत्वात्कृत्वा। सशिखेत्यत्र श्रुतसिद्धेः श्रुतकृतं नृकागण्य कृत्वा कालोपदेशे व्यर्थः। सावर्त्ये सत्यप्युक्तरीत्या लकारस्य श्रुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वा
त्तत्रैव मपि अदिनां लदित्कार्यं लदितामृदित्कार्यं च वारपितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं। राज्ञा जगत्सु शक्तिरिति पृथगनुबंधकरणसामर्थ्यान्नाग्लो
पिशासूदिनां लदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेदत्रोहः। गुरोरनृत इत्यनेन अद्वि नस्य गुरोः श्रुतविधानां दनृत इ
त्येतदनद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति अस्थानिकश्रुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्धात्कृत्वा। सशिखेत्यत्र श्रुतो न सिध्य
ति। तत्रैव तत्रैव व्यर्थं मुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति। अन्येतु अकारागण्य कृत्वा लकार उपदेश एव। अकारोपदेशेन लकारस्याभावात्। न च श्रुतवर्ण
योर्मिथ्यस्यावर्त्ये मिति वचनात्त्वाभः शक्यः। चार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेरित्याहुः। तेन सहेति तुल्ययोगो तुल्ययोगो किं। सहैव दशभिः पुत्रैर्भूरवहति गदंभी। इह
सहस्रं व्यो न तुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात्। किंतु विद्यमानवचनः। दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। एतच्च सहशब्दस्य विद्यमा
नार्थत्वमेव ज्ञातिवक्तुमुक्तं प्रत्युदाहरणशरीरं तु सहपुत्रैरित्येवेति बोध्यं। तृतीया तु सहयुक्त इत्यनेनैवा बोधसर्जनस्या। उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेष
णत्वं। अन्यभिचारानां किं नृत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयव। कस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। बहुव्रीहेरि
ति। तेनेह न सहयुक्त्वा। सहकृत्वा। राजनियुधिकृत्वा सहेति चेत्किं निषि उपपदसमासाविमो। सहस्य सः संज्ञायामित्यतो नुवर्तनादाह सहस्य सः स्यादिति। प्रापिकर्म
विधिमाया सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिभिर्भावः। सकर्मक इति विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। प्रकृत्या शिष्या कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सम्राट्कस्य सपरिवारस्या

पुत्रो मे श्वर्यामिहृदिरस्त्वित्यादिप्रयोगः संभूत इति चेदुच्यते। ऐश्वर्यामिहृदिरस्त्विति भवतो नु गृह्णत्वित्येतत्प्राथम्येनावाकां नत्वा शीर्षचनं। यच्चा शीर्षचनं तथास्त्वितितत्र
हिसप्तकेत्यादिनप्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः॥ १०॥ बहुव्रीहौ संख्येयः। व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह वौ बहुव्रीहिसमादिनि। उपगण इत्यत्र डचिसत्यस
तिचरूपे विशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विश्वरति। ड विसतिचित इत्यंतो दात्तत्वं स्याद सति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च सत्यपि डचियरत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्व
र एव स्यादिति शंका। चित इति स्वरस्य सति शिष्टत्वात्। ड चश्चिक्त्वेण स्य वैपथ्यापत्तेश्च संख्याया इति। संख्यां तस्य तत्पुरुषस्य चरमाचयवो ड ज्वक्तव्य इत्यर्थः। एकविं
शतिरित्यादि न भवति अन्यत्राधिकलोपादिति नार्त्तिककारोक्तेः। व्यत्ययेन षष्ठीति। एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव। तदाह स्वांगवाचीत्यादि। अद्वयवृत्तिमदि

बहुव्रीहौ संख्येये ड ज बहुगणता पा ४। ७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिसमा डु च स्यात्। अपदशाः। उपदशाः अवहगणत्किं। उपबहवः। उपगुणः। अत्र
सप्तविंशः संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्या निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः। बहुव्रीहौ स
कथ्यमाणः स्वाङ्गात्वात् पा ४। ११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गाच्चिसकथ्यः स्य नाद्वहव्रीहेः ष च स्यात्। दीर्घसक्थिनीयस्या। स दीर्घसक्थः। जलजा
सौ। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थिशकटं स्थूलासावेणुयष्टिः। अष्टणे दर्शनादित्यच्। अङ्गुलेर्दारुणि। ५४। ११४॥ अङ्गुल्यनाद्वहव्रीहेः ष च स्यात्।
रूपयोः पञ्चाङ्गुलयो ये स्यात्। तत्पञ्चाङ्गुलेर्दारु। अङ्गुलिसदृशवयवधान्यादिविसेपणकाष्टमुच्यते। बहुव्रीहेः किं। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या। अङ्गुल्य
यष्टिः। तद्विनाशे तत्पुरुषो तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच्। दारुणि किं। पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः। द्विभिभ्यो षमूहः। पा ४। ११५॥ आभ्यामूहः षस्याद्वहव्रीहौ॥
द्विमूहः। त्रिमूहः। नेतुने सत्रे अपवक्तव्यः॥ मृगो नेता या यानाः॥ ॥

॥ त्यादिलक्षणलक्षितं स्वांगगृह्यते। तेन शोभनासी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो नि
र्वाध एवेत्याहुः। ष च स्यादिति। षोडशी षर्थः। चसुचित इत्यंतो दात्तार्थेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। स्थूला सति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वकुराणि यस्यास्सा। प्राच
तु स्थूलाक्षर सुरिति प्रत्युदात्ततन्त्रा अष्टो दर्शनादित्यच्। दुर्वारत्वात्। यदपि सभासांतविधेरनित्यत्वात्सन कृत इति कैश्चिद्वाख्यातं तदसारं। एवं हि यजपितथैव न
भाव्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। द्यंगुलेति। मात्रा चोद्विगोर्नित्यमितिलुक् नितुरिति। नेतानायकः। न सत्रे यो नेतृश्च सदा द्वाहव्रीहेरित्यर्थः॥

सि. के.
टी. न.
३६

मृगेनेत्रोरतिमृगोमृगशीर्षनक्षत्रांचंद्रेनेतायस्यमृगनक्षत्रसंचंद्रेनेतामृगरत्यत्रतुनभवति। रहहिनेतृशब्दोवहुव्रीहिर्नक्षत्रेवर्ततेनतुनेतृशब्दश्च। खुरखरा।
भ्योमिति। नासिकाया इतिवर्तते। केवलादेशवचनंप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः। खुरणरति। अत्वसंतस्येतिदीर्घः। उपसर्गाच्च। उपसर्गग्रहणंप्रादीनामुपलक्षणं नासिका
मृगेनेत्रान्नयः। पुष्पनेत्रः। अनर्वाहिभ्यां चलोम्नः। पा० ४। १९॥ आभ्यांलोम्नोऽय्याह्वीहौ। अनर्लोमः। वहिल्लोमः। अत्रनासिकायास्सं।
ज्ञायान्तस्यस्थूलात्। पा० ४। १९॥ नासिकानाह्वीहौ चस्यातनासिकाशब्दश्चनसम्प्राप्तिनतुस्थूलपूर्वत्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८।
४। ३॥ पूर्वपदस्यानिमित्तात्परस्यनस्यणस्यात्संज्ञायान्तुगकारव्यवधाने। इरिवनासिकाऽस्यदुणसः। खुरणसः। अगःकिमा। अचामयनं। अग
यनं। अगयनादिभ्य इतिनिपातगतत्वाभावमाश्रित्यअगरतिप्रत्याख्यातंभाष्ये। अस्थूलात्किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्याम्बानसः। खुरणः
खुरणः। पक्षेअजयीष्यते। खुरणसः। खुरणसः। उपसर्गाच्च। पा० ४। १९॥ प्रादेर्योनासिकाशब्दस्तदन्तोह्वीहौ चस्यातनासिकाया नसादेशश्च।
असंज्ञार्थस्वत्वं। उन्नतानासिकायस्यासउन्नसः। उपसर्गादनोत्पर इतिसूत्रनङ्गत्वाभाष्यकारआह। उपसर्गोह्वीहौ। पा० ४। २०॥ उपसर्ग
स्यानिमित्तात्परस्यनसो नस्यणस्याह्वीहौ। प्रणसः। वेगोवक्तव्यः। विगतानासिकाऽस्याविग्रः। ख्यश्च॥ विख्यः। कथनार्हविनसाहतकैन्धवेतिभट्टिः
विमन्यानासिकयोपलक्षितेतिव्याख्यय। सुप्रातसुश्वसुदिवशरिकुक्षिचतुरस्रेणीपदाः। जपदप्रोष्ठपदः। पा० ४। २०॥ एतेवहुव्रीहयोऽचप्रत्यया
नाभिप्रायनो। शोभनम्याऽस्या। सुप्रातः। शोभनंश्चोऽस्या। सुश्वः। शोभनन्दिवाऽस्या। सुदिवः। शोरेरिवकुक्षिरस्या। शरिकुक्षः। चतस्रोऽस्रयोऽस्या। च
तुरस्रेः। एण्यादवपापवस्या। एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठोगोः। तस्येवपादावस्या। प्रोष्ठपदः॥ ॥ १९ शब्दस्याक्रियार्थत्वेनतंप्रत्युपसर्गत्वायोगात्तानच
क्रियायोगाभावेपुपसर्गत्वमस्त्वितिशंका। सावकेअधिसावकमित्यन्यपीभावेउपसर्गत्वनोतीतिसस्यत्वप्रसंगतदाहा। प्रादेरिति। उपसर्गादनोत्परः। अ नोत्परः
किंयनेमुंचतमित्यत्रणत्वमाभूतातद्वैतंति। अनोत्पर इत्यपीयवहुलग्रहणंचकृतेत्यर्थः। अन्यथाप्रणोनयेत्यादावव्याप्तिः। प्रनःपूषेत्यादौत्वतिव्याप्तिः प्रसज्ये

नितिमात्रं

प्रत्यक्षं च । प्रगता नासिका अस्वेति विग्रहः । कथं तर्हीति । प्रत्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः । नासिकयेति । तथा च विनसेति न प्रथमांतं किंतु पदन्तरति न सादेशेन ।
 तोषांतमिति भावः । शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्मलक्ष्यतरत्याहुः । प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातः
 शब्देन विषये शक्तिमत्तरति न सामानाधिकरण्यानुपयन्निरित्यन्यो एणीपदादिषु निपातनात्पद्मावः ॥ ३० ॥ नञ्दुःसुभ्यो नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमा
 स्याद्वदति प्रयोगसंभवात् । नच महद्वलं हलिरुदहितोऽहलिरुद्वेवार्थः । हलरतिप्रयोगार्थं तद्वहणमिति वाच्यं । अहलरत्यत्र महद्वलरहित इत्यर्थप्रती
 तेः । नचैवं भव्यतोदात्तार्थमच । अयं विधानमावश्यकमन्यथाऽहलरत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यादिति शङ्का । नञ्दुःसुभ्यामित्यनेनांतोदात्तत्वविधानादत्राहुः

नञ्दुःसुभ्यो हलि सकृद्योरन्यतरस्यां । पा० १२१॥ अचस्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं सुदुर्भ्या । शक्त्योरिति पाठाऽन
 रः । अशक्तः । अशक्तिः । नित्यमसिच प्रजामेधयोः । पा० १२२॥ नञ्दुःसुभ्यरत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मधाः सुमेधाः ।
 धर्मादनिच केवलात् । पा० १२३॥ केवलात् पूर्वपदात्पायाधर्मशब्दस्तदनाह द्विहीरेरिति च स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किं । परमः स्वो
 धर्मा यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह केवलम् पूर्वपदात्किं नु मध्यमत्वादायेक्षिकं । सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपू
 र्वपदो बहुव्रीहिः । एव नु परमस्वधर्मेत्यपि साध्येवानि । तिधर्मा । अनुच्छिन्निधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदनुबहुव्रीहिणः सिध्यते । जम्मा सुहरित
 नृणामेभ्यः । पा० १२४॥ जम्मेति कृतममासान्नित्यापत्तेः । जम्भोभस्येदनेच । शोभनो जम्भोऽस्यासुजम्भा । हरितजम्भा । तृणम्भस्य यस्य तृ
 णमिव दृज्यस्येति वा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादि । किं । पतितजम्भः ॥

शक्त्योरिति पाठितादिति भावः । नित्यमसिच । अकारोच्चारणे भवत्सं । तदनार्थं तेन सुप्रजसावित्यादौ यस्येति चेत्पाकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यां ग्रह
 नननुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधसत्तिसिध्यतीति वृत्तिकारादयः । धर्मादनिच । अनिचोऽकारश्चित्यप्रयोजनरत्येकः । अन्ये तु धर्मकरोणा

चष्टेवानुक्तोतीति एतन्नातकिपि धर्मपरमाधर्मयस्य सः परमधर्मा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् धर्मशब्दो यमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः। वहुव्रीहिर्णत्र पूर्वपदमा
 नुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यतरस्याह। केवलान्पूर्वपदादिति। आस्तात्तत्र पदमपि विशेषितं प्रसादकतापिकेवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपद
 स्य च विशेषणमिति व्याख्यातां तदुभयमपि चिंत्यं। आदृतौ मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनभावाच्च। न च धर्मशब्दांतयत्रोत्तरपदंतद्व्यावृत्तिफलमिति वाच्यातत्रव
 हुव्रीह्यवयवौ भूतपूर्वपदान्तरत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवा दोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शक्यः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वा
 दिति हरदत्तादिभिस्समाहितत्वत्। अपेक्षिकमिति। न च तएव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयववरूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चे
 दत्राहुः। पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपदरति। न च त्र अनिचदुर्लभः। केवलादित्यस्य समासानामकादित्यर्थ
 दिति चेन्मैवा केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वेमात्राभावात्तदिति धर्माहिस्थानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। अस्मदुक्तार्थसुधृत्रधारण इति धा
 दक्षिणेर्मा लुब्धयोगोपाध १२६। दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतत्रण इत्यर्थः। रचक कर्मव्यतिहारे। पाधा १२७। कर्मव्य
 तिहारे। वहुव्रीहिसंज्ञादि च स्यात्समासान्तः। केशकेशि। मुशला मुशलि॥

॥ तौमाधवग्रंथे स्पष्टः। एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मसंदिग्ध
 आसौ साध्यधर्मचेति विग्रहः। संचसंदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्याने परास्ता। उक्तीत्येव साध्यस्य सान्त्संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रया
 सस्य व्यर्थत्वं। साध्वेवेति। परमश्चास्त्वश्च परमसः सधर्मो यस्येति यदा विगृह्यते। तदेत्यर्थः॥ ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धो व्याधः। तद्योगादेवेमनिष्यन्ताविदं नि
 पातद्वेनान्यद्व्यर्थः। सदेतदाहुः। व्याधेनेति वाली हेमाद्रमालीगुणनिधिरिपुणानिर्मितो दक्षिणेर्मेति प्रयोगस्त्वोपचारिक इति कथंचिन्नेयः। केशकेशीति। तत्र तेने
 दमिति कर्मव्यतिहारे वहुव्रीहिः। रच्येत्यस्य तिष्ठदुप्रभृतिषु याठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वं। न चैवमिचश्चिक्करणं व्यर्थं मव्ययीभावसंज्ञया वहुव्रीहिसंज्ञाया वा
 त्प्रमासंख्येणेतोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः। विशेषणार्थतदावश्यकमेवातिष्ठदुप्रभृतिषु रकारमात्रपाठे हि संगधिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्। किंचात्राव्ययी
 भावसंज्ञया वहुव्रीहिसंज्ञानवाध्यते किंतु द्वयोस्समावेश एव। उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वादेवं च स्वरार्थमपि चित्वं कर्तव्यमेवेति॥ ॥

द्विरेडोति समुदायनिशानस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् द्विरेडोति शालेत्यत्र त्विचनमवतीति। उभाहस्तीत्यादि। इहमिषातनादेवायचः पाक्षिकत्वं। प्रसंभ्यां जानु
 शब्दस्यैकत्वेऽप्यपवदनिवेचनं द्विस्वमाश्रित्य जानुनोपिति द्विवचननिर्देशस्तत्फलं तु स्थानपष्ठीत्वस्फुटीकरणं। जानुन इत्युक्ते तु किमियं पंचमी प्रत्ययाधिकारात्तसु र
 पिप्रत्ययइत्येवं संदेहः स्यात्तद्वदेतद्वध्वमयन्नाह। जानुशब्दयोर्तुरादेशइति। शार्ङ्गधन्वेति। कथं तर्हि स्वल्पावल्यां साधु तधनुषमन्हायतृणवदित्युष्यदंतप्र
 योम इति चेदत्राहुः समासीतद्विभक्तिस्तत्त्वान्नात्रानुपपत्तिरेनित्येव प्रमाणं त्वंश्वादिगणेरानुशब्दपाठः। संहिप्रतेरंश्वाद्यस्यसुखं रस्यतोदात्तार्थः। राजाहः

द्विरेडोति आदिभ्यश्चापा० १२८॥ तादर्थ्यं चतुर्थ्येषा। एषां सिद्धार्थमिच प्रत्ययस्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तत्र द्विरेडि प्रहरणे द्विसुशलि।
 उभाहस्ति। उभयहस्ति॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्तुः पा० १२८॥ आभ्याम्यरयोर्ज्ञानुशब्दयोर्तुरादेशस्याद्वह्वीहौ। प्रगते जानुनीयस्य। प्रतुः संतुः
 ऊर्ध्वो द्विभाषा। पा० १३०॥ ऊर्ध्वतुः। ऊर्ध्वजानुः। धनुषः। पा० १३२॥ धनुरनस्य बहुव्रीहेरनरादेशस्यात्। शार्ङ्गधन्वा। वासंशान्या। पा० १३३॥
 शतधन्वा। शतधनुः। जायायानिडा। पा० १३४॥ जायानरावह्वीहेर्निडादेशस्यात्। लोयोव्योर्वलि। ६। १६६॥ वस्त्रारमकारयोर्लोपस्याहलि
 पुम्वद्भावः। युवतिर्जायाः स्या। युवजानिः। गन्धस्येदुत्पत्तिः। सुगन्धिभ्यः। पा० १३५॥ एभ्यो गन्धस्य रकारोऽन्तादेशस्यात्। उद्रन्धिः। पूतिगन्धिः।
 सुगन्धिः। सुगन्धिः। गन्धस्येत्वेतदेकान्तग्रहणं। एतन्नेकदेशइव। अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धिपुष्पः। सलिलच्छा। सुमन्धि
 वायुः। नेहशोभनागन्धाः। द्रव्याण्यस्या। सुगन्ध आचरणिकः॥ ॥ ॥ सखीतिटचो नित्यत्वेन किंतेनेति। लोयोव्योर्वलि। व्योर्लोप इति वक्तव्येवरपृक्तलोपा

हलिलोपः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति शपयितुमाहो विवेचननिर्देशः कः। न सुखीयतेः क्विपिसुखीरिति सिद्धं। गंधस्येतात्कार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह। रकारोऽन्तादेशइति
 आदेशः परस्येतोहनमवतिसमासात्तादत्यधिकारात्। अत्र केचिदाहुः रकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न सति र्यस्येति चेत्तिलोपेनोर्ध्वधिरित्यादि रूपसिद्धेः। न च तित्त्वरितमित्यंत
 तत्तायमिर्नशंश्चातकारस्योच्चारणार्थत्वात्। पगमात्। नापि पष्ठीनिर्देशादादेशत्वमननप्रत्ययत्वमित्यच्चां। गापोष्ठगित्यादिप्रत्ययविधिष्वपि पष्ठीदर्शनादि।
 ति। आविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितार्थः। द्रव्याणीति। अस्ति च गंधशब्दे द्रव्यवचनः वहनिजलमिप्यपि नष्टिगंधानिति

ह
 र
 र
 र

सि. को. १८०
गंधसुसौरभेनृत्यगंधकेगर्वलेशयोः। सएवद्रव्यवचनः बहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशश्चाकेचिन्तु गंधस्येतदितिवात्रिकेतदेकांतशब्देनसाभाविकत्वंविवक्षितंतेनागं
दी. नं. १८०
स्यनेत्याहुः। तथाचभट्टिः। आघ्रापिवान्गंधवहः सुगंधरति। व्याख्यातंचनयमंगन्धायाम्गन्धस्येत्यादिनाइकारः समासांतोनगंधस्येतदेकांतग्रहणमि
तिवचनात्सुगंधआयणिकइतियथेति। अतएवभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रमादिकत्वंदुर्घटदृष्टिक्वतोक्तं॥ १८०॥ अत्याख्यायां। अत्यवाचिनोगंधम
स्यकारांतदेशः स्यात्तुवहुव्रीहौ। सूपस्यगंधरति। अतएवज्ञापकाद्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः। यद्वाकलितार्थकथनमेतत्सूपोयंधोयस्मिन्नित्येवविग्रहः। गं
अत्याख्यायां। पा४। १३६॥ सूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्नतत्। सूपगन्धिभोजनं। घृतगन्धि। गन्धो गन्धक आमोदेलेशेसम्बन्धगर्वयोरिति वि
श्वः। उपमानाच्च। पा४। १३७॥ पद्मस्येवगन्धोऽस्यापद्मगन्धिः। पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्यः। पा४। १३८॥ हस्यादिवर्जितादुपमानान्तरस्य
पादशब्दस्यलोपस्याहुव्रीहौ। स्थानिहारेणऽयंसमासान्नः। व्याघ्रस्येवपादोवस्याव्याघ्रपाता। अहस्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुसूल
पादः। कुम्भपदीषुचा। पा४। १३९॥ कुम्भपद्यादिषुपादस्यलोपोऽपचनियान्यतेस्त्रियां। पादः पता। कुम्भपदी। स्त्रियां किं। कुम्भपादः। सं
स्त्रियसुपूर्वस्या। पा४। १४०॥ पादस्यलोपस्यात्समासानोवहुव्रीहौ। द्विपाता। सुपाता। वयसिदन्तस्यदत्। पा४। १४१॥ संख्यासुपूर्वस्यदन्त
स्यदत्तस्यादेकस्याद्वयसि। द्विदन्तः। त्रिदन्तः। षट्दन्ता। अस्याषाडन्ता। सुदन्ता। सुदन्ती। वयसिकिं। द्विदन्तः करी। सुदन्तो नटः। स्त्रियां संज्ञायां
। पा४। १४३॥ दन्तस्यदत्तस्यात्समासानोवहुव्रीहौ। अयोदन्ती। फालदन्ती। संज्ञायां किं समदन्ती। विभाषा श्यावागोकाभ्याम्। पा४। १४४॥ दन्त
स्यदत्तवहुव्रीहौ। श्यावदन्ता। श्यावदन्तः। अरोकदन्ता। अरोकदन्तः॥ ॥ १८०॥ धशब्दस्यविशेषणत्वेप्यस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः। पादस्यपद्य
यंलोपसमासांतोनस्यादादेः परस्येत्यदेः स्यात्तुशेषिकः कषुप्रसज्येता शेषादिभावेत्यत्रसमासांतोपेक्षस्यशेषस्याश्रयणदत्तआहसमासा तइतिकथंपुनरभावोभाव
स्यावयवः स्यान्नत्राहस्यानिहारेणेतिवचनवलादौपचारिकमवयवत्वंगत्यतरतिभावः। कुम्भपदीषुचा वहुवचननिर्देशाद्व्यापठसामर्थ्याच्चाद्यर्थविगति
रित्यभिप्रेत्याह कुम्भपद्यादिचित्ति। इहधत्तेकुम्भपदी
एकपदा-जानपदीत्येवंसमुदायाए

वचनं तेन तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रहस्याशयनाहस्त्रियामिति। यच्च होयमानपूर्वसंख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यं डीवर्थं वचनं तेन परोक्षतर
स्यामिति विकल्पेन भवति। द्विरिति। द्विरतावस्य आतोः। शि श्रुत्वा वस्था त्विह गम्यते। उगिदचामिति नुमसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो ना। वीडनिति। षषउत्वे
दतृदृष्टेन नेनोत्वपुत्वे। सुदतीति। उगितश्चेति डीपा समदतीति। नासिकोदरेत्यादिना डीपा। श्यावदन्ति। श्यावः स्यात्कपिशदत्यमरः। अ रोकदन्ति। अ
रोक्त अछिद्रादता अस्य सः॥ ३॥ अग्रांता रहानुक्त समुच्चयार्थश्चकारस्तेन मूषिकदन्ति। सिध्यतीत्याहुः। अजातेति। अजातं ककुदमस्य निविग्रहः। रह

अग्रान् शुद्धश्च भव्यवराहेभ्यश्चापा० ४। १४५॥ एभ्यो दन्तस्य दत्वा। कुड्मलाग्रदन्तः। कुड्मलाग्रदन्तः। ककुदस्याः वस्थायां लोपः। पा० ४। १४६
अजातककुता पूर्णककुता त्रिककुतं बर्ते। पा० ४। १४७॥ त्रिककुदस्य स्यात्त्रिककुता सत्तैषा पूर्वतविशेषस्यात्रिककुदोऽन्यः। उद्भिभ्याङ्का
कुदस्यापा० ४। १४८॥ लोपः स्यात्। उक्ता कृताविका कृता। काकुदन्ता लोपः पूर्णहिभाषापा० ४। १४९॥ पूर्णकाकुता पूर्णकाकुदः। सुहृदुर्दह
मित्राः मित्रयोः॥ पा० ४। १५०॥ सुहृदोर्दहस्य सुहृदोर्दहो निपात्यते। सुहृन्मित्रः। दुर्दहमित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्दहमित्रः। उरः प्रभृतिभ्यः कपा
पा० ४। १५१॥ व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। रहपुमान्। अनङ्गानां पयः। नौः। लक्ष्मीरिति एकवचनान्निपात्यनोऽदिवचनवहुवचनान्नेभ्यश्च
शेषादिभाषेति विकल्पेन कपादिपुमान्। द्विपुस्कः। अर्थान्नजः। अनर्थकः। ननः किं। अपार्थः। अपार्थकः। दनः स्त्रियोः। पा० ४। १५२॥ बहुदृष्टि
कानगरां। अनि नस्मिन् ग्रहणन्यर्थवत्ता चानर्थके नाऽपि दन्ति विधिस्यो जयन्ति। बहुवाग्यि कास्त्रियो किं। बहुदण्डी। बहुदण्डिको ग्रामः।

हिवात्या वस्था गम्यते। उरः प्रभृतिभ्यः कपा उरः प्रभृत्यंता ह्रस्वी। उः कस्यात्समासार्थोत्तरपदांताः समासांता रतिपक्षे तु बहुव्रीहेश्च रमावयवेभ्यः उरः प्रभृतिभ्यः क
विति आख्येयांतद्धितत्वात् स्यनेत्वा व्यूढो रस्क इति। व्यूढविशालपुरेयस्य सः। सोपदा रतिविसर्जनीयस्य सः प्रियसर्पिष्क इति। दणः वरति विसर्गस्य वत्वा ए
अचतांता नीति। न घृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मी शब्दपाठस्त्रिह एकवचनांतलोप्यीशब्दावयवक बहुव्रीहेश्च वनित्यं कवन्यत्र शेषादिनि विकल्प एवेति नियमा
र्थस्तेना कशमकशलक्ष्मीश्चेतसां शंसिते स रतिभारविप्रयोगः सिद्धः। अकशालक्ष्मी यस्येति विग्रहः। यत्तु प्राचोक्तं न घृतश्चेति कपवहुलक्ष्मी करिति

त्यक्तं। संख्यावाचिवहुशब्दस्यैकवचनांतत्वाभावात्कृतेनियमेनवारितत्वात्। वद्धी अधिकालस्मीर्यस्येतिविग्रहेवैपुल्यवाचिनएकवचनांतत्वंसंभवेपिविशेषविधेर्वली
य० नउरः प्रभृतिभ्यः कवित्येववक्तुमुचितत्वात्। यदातुनियमशास्त्राणानिवेधमुखेनप्रवृत्तिरित्याश्रीयतेतदाश्रयोक्तमपिसम्यगेवेतिज्ञेयं। अर्थात्रजः गणसूत्रमिदं
अनर्थकेनापीति। कथं तर्हि सुपथी नगरीतिहलैतेषूक्तं कपोत्रदुर्वारत्वात्। नचनपूजनादित्यनेनऋकपूरव्युरित्यप्रत्ययस्येवकपोपिनिषेधः शंक्यः यचः प्राचीना
नामेवस निषेध इतिवक्ष्यमाणत्वात्कप्रत्ययस्यैवचउत्तरत्वात्। सत्यां समासांतविधेरनित्यत्वात्साधुरितिसमाधेयंयुवोरनाकावितिसूत्रे सुपथीतिभाष्याच्चेत्युक्तं
वहुवाग्निकेतिवाचोमिनिः॥ ॥ ॥ शेषाद्विषयवशा गुक्तकपमात्राषेः शेषः स्यात्तर्हि व्याघ्रपात्सुगंधिरित्यादावपिस्यादतः समासांतोयसः शेष इह गृह्यत इ
त्याह। अनुक्तसमासांतदिति। व्याघ्रपादिति। स्थानिद्वारालोयोपिसमासांतइत्युक्तं। सुगंधीति। गंधस्येत्यादिनाइत्स समासांतः प्रियपथ इति। अत्रात्रुतिप्रत्यय

शेषाद्विभाषा॥ ५४॥ १५५॥ अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्वह्व्रीहेः कपवास्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादिकिं। व्या

घ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात्किं। उपवहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तत्रादिनाशेषशब्दोऽर्थद्वयपरः। आयोः न्यतरस्यां॥ ७।

७। १५॥ कप्यावन्तस्यहस्त्वोवास्यात्॥ बहुमाल्यकः। बहुमालकः। कवभावेवहुमालः। नसंज्ञायां॥ ५४॥ १५५॥ शेषादितिप्राप्तः कप

नस्यात्संज्ञायां॥ विश्वेदेवाअस्याविश्वेदेवः॥ ॥ ॥ समासांतः उपवहव इति। संख्ययाव्यपेत्यादिनासमासः। उत्तरपूर्वेति। दिङ्प्रमे

त्यादिनासमासः सपुत्र इति। तेनसहेतीत्यादिनासमासः। अयंभावः। शेषोवहुव्रीहिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेवसूत्रेऽनुवर्ततेसं
ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषुचनिवर्तते। तथाचशेषाधिकारस्थत्वाभावादुपवहव इत्यादिषुकप्रत्ययोनेति। एवंचानेकमन्यपदार्थ इतिसूत्रान्तर्यकसंख्ययाव्य
यासन्नेत्यादीनामारंभः कवभावाव्ययव्यक इतिस्थिता ननुसकदुच्चरितस्यशेषशब्दस्यानुक्तसमासांतपरत्वंशेषाधिकारस्थपरत्वंचकथमित्यतआहतेनदि
तेति। अर्थभेदेनशब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदेशब्दस्याभेद इतिमतद्वयं। आद्येआवृत्तिः। द्वितीयेतंत्रमितिषिनेकः। यद्वदतिप्रतिपदोक्तास्मासांतः। स्वविषय
बाधकाभवंतितत्किमनुक्तसमासांतपरणशेषग्रहणेनेति। तन्नाऋकूरित्यादीनांसमासांतरेचरितार्थतयाप्रियममदत्तादौ परेणकपावाधपत्रेः॥

र्यसश्चान्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोपनिषिध्यतां बहुश्रेयानिति। अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्। द्विवचनविभज्येनीयसुना प्रशस्य स्यश्च। शेषाद्विभाषेतिकप्राप्तः। बहु
 श्रेयसीति नरे तश्चेति नित्यं प्राप्तः कस्मिं गविशिष्टपरिभाषया र्यसश्चेति प्रतिषिध्यते। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। स्त्री प्रत्ययां तत्त्वाभावादिति। अविहृतत्वं तन्नि
 भ्यती प्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः। सममी विशेषणे यदा कंठे किंचिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषणं कालरतितदेदं सममी ग्रहणमन्य
 दानुत्तनविनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति। नचोपसर्जनपूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं। बहुव्रीहौ सममीत्युक्ततत्कौडित्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य
 र्यसश्चापाधः १५६॥ र्यसन्नोत्तरपरान्नकपावहवः श्रेयांसोऽस्यावहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते। र्यसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं
 वहव्यः श्रेयस्योऽस्यावहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसि। वन्दिते भ्रातुः। पाधः १५७॥ पूजिते र्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्नकपस्याता प्र
 शस्तो भ्राता यस्य। प्रशस्तभ्राता। न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृद्यक्षणे रित्यतः। प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किं। मूर्खभावकः। नाडी
 तन्म्योस्वाङ्गे। पाधः १५८॥ स्वाङ्गे यो नाडी तन्त्री शब्दो तदन्तात्कपनस्याता बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। बहुतन्त्री धमनी। स्त्री प्रत्यया
 नत्वाभावाद्भ्रस्वानास्वाङ्गे किं। बहुनाडी कस्तम्भः। बहुतन्त्री कावीणा। निष्प्रवाणिश्चापाधः १६०॥ कवभावो न निर्णयतो प्रपूर्वाद्दयतेत्युक्त्वा
 प्रवाणि तनुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यः स्यान्निष्प्रवाणिः पटः। समामवान्। नवरत्यर्थः। सममी विशेषणे बहुव्रीहौ। शरे ३५॥ समस्य
 नं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यं। कण्ठकालः। अतएव सापकादधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं।
 सधाषनेरतो विशेषणग्रहणं कृतं। सर्वनामेति। कथं तर्हितः परोपस्मात्सतपररति। कथं च जहत्सार्थावृत्तिरिति। रहहिजह ॥ सर्वश्रेतः। द्विशुक्लः॥
 त्वंपदं पसजहत्स्वः सौर्धोयस्यामिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः। याचस्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयो
 नपूर्वनिपातः राजदंतादित्वाद्वा सिद्धमिति द्विशुक्ल इति। यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके
 शब्दयो ग्रहणं कृतं। ननु संख्याया अल्पात्तरत्वेन संख्या सर्वनामो रिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशंकाह ॥ रामचन्द्राय नमः ॥ ३६ ॥

सु

॥ अल्यार्थवाचिकाया इत्यर्थः गड्गादेरिति आदिशब्दः प्रकारवाचीतेन पद्मनाभौ यस्य पद्मनाभः उर्णनाभौ यस्य उर्णापोरिति ॥

सि-कौ-मिथोनयो रिति विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङमिति भावः। अल्यीयस्या इति ह्रस्व उर्णनाभ इति सिध्दतीत्याहुः। जातिकालेति। एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादना
दि-न-दित्यनेन ज्ञापितमिति भावः। सारंगो जग्धो ययासा। अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष्। कथं तर्हि चारुस्मिन् श्वारुहसित इत्यादिः अत्राहुः। नपुंसके भावे क्तस्य न पूर्वनिष्ठा
१८३ निष्ठाशब्देन विहितस्येव ग्रहण इति। क्वचिन्नेति। आहिताग्न्यादित्वकल्येनादनमिधानाद्वेति भावः॥ इति बहुव्रीहिः। चार्थे ह्रस्वः॥ अनेकमन्यपदार्थ इत्यतो
ऽनेकमित्यनुवर्तते सुवामंत्रित इत्यस्मान् सुवयि। समास इति विभाषेति चाधिक्रियत एव तदाह। अनेकं सुवतमित्यादि। चार्थ इति। चशब्दो न्या इत्यर्थः। एक

मिथोनयोऽसमासे संख्यापूर्वशब्दपरं विप्रतिषेधात्॥ द्वयः। संख्याया अल्यीयस्याः। द्वित्राः। द्वे द्वेऽपि द्वादश। वाप्रियस्य। गुडप्रियः। प्रियगुडः
गड्गादेः ५ परासप्तमी॥ गडुक एठः क्वचिन्नावहे गडुः॥ निष्ठा। २। २। ३६॥ निष्ठान्तस्वह्रस्वी हो पूर्वस्यात्। कृतकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः प
रानिष्ठावाच्या॥ सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकश्चेदं। कृतकः। पीतोदकः। वाहिताग्न्यादिषु। २। २। ३७॥ आहिताग्निः। अग्न्या
हितः। आकृतिगणो यः। प्रहरणार्थेभ्यः परं निष्ठासप्तम्यो। अस्य घतः। दण्डपाणिः। क्वचिन्नविद्यतासिः॥ इति बहुव्रीहिः। चार्थे ह्रस्वः॥ २।
२। २८॥ अनेकं सुवन्तश्चार्थे वर्तमानस्यासप्तम्यते स ह्रस्वः। समुच्चयान्वाचयेत्तरैतयो गसमाहारश्चार्थः। परस्परनिरपेक्षस्यः। नेकस्य एकस्मिन्
न्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्याः। नुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरैतयो गः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्च
येभिस्सामदगाञ्चानयेत्यन्वाचयेचन समासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषा। अनेकोक्तेः। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। हयो हयो ह
हं कृत्वा पुनर्हं हेतु। होतापोतानेष्टोद्गातारः॥

॥ ८८ स्मिन्निति॥ भजनादावित्यर्थः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोपात्तत्वात्
गुरुं भजश्च श्वेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः पदः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः। रक्तः पटकुंडलं चेति गुणद्रव्ययोरित्यूत्वं। भिस्सामदगाञ्चानयेति। अत्रत्यदर्श
नाद्भामनानपेक्ष्य भिस्सामदत्येवानवसुभिस्सामनगमानयति। तथा अठेन्वपि नान्विष्यगमानयत्यतो भिस्सादनस्येव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुषंगिकता। अ
समर्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादिन्यर्थः। तथा हि बहुव्रीहिषट्कपदानां कर्मार्थं तर्भावे एव ह्रस्वघटकपदानां चार्थं तर्भावे एकार्थीभा

कोरे नियमस्याद्विवचनां तोपपदत्वविषय एव तर्पोविधानानां ततश्च धवत्वरिपलाशादत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात्। ननु न सत्राणामिति। ननु नामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावक
तं न सत्राणां नूदयकृतं। अभ्यर्हितं चावासुदेवार्जुनाभ्यां बुद्धिनिर्देशेनेदं ज्ञाप्य तद्विचतुर्थे भाष्ये। अल्याज्ञरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिषाते प्राप्ते तमकुर्व
न ज्ञापयति सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वस्यतो युधिष्ठिरार्जुनाविति। इंदुपुत्रत्वादिह्योरंशत्वाच्छ्रुत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेष्वस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः
॥ ३॥ इदं ह्यप्राणि। प्राणितूर्यसेना नाम गनीति बहुवचनां तेनांगशब्देन षष्ठी समासः अंगशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरेव तूर्यंगानां तूर्यंगैरेव सेना
गानां सेनांगैरेव यो हं हस्स एकवद्भवति न तु व्यतिकरेण तेनेह न। मार्दङ्गिका श्वारोहो। अत्र प्राणिसेनयोरंगनामावयवः तूर्यस्य त्वंगनामोपकारकं बोध्यं। एषां हं हस्
हं ह्यप्राणितूर्यसेनाङ्गनामा। २४। २। एषां हं ह एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दङ्गिकपाणविकं। रथिकाः श्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सि
द्धे नियमार्थप्रकरणं। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानाम्। २४। ३। चरणानां हं ह एकवत्स्यात् सिद्धस्योपन्यासे। स्थ
लोर्लुङ्गिति वक्तव्यं। उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकम्। २४। ४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुं
संकलिङ्गानां हं ह एकवत्स्यात्। अर्कोऽश्वमेधं। अध्वर्युः क्रतुः किं। रषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकङ्किं। राजसूयवाजस्यौ। अर्हर्चादी
अध्ययनतोऽदिप्रकृष्टाख्यानामा। २४। ५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्यायेषान्तेषां हं ह एकवत्। पदकक्रमेकं॥ ॥ ॥ ॥

ति। प्राण्यंगानां हं ह सूर्यंगानां हं ह सेनांगानां हं ह इत्यर्थः। द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते। तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योर्थस्तत्प्रतिपाद
न स्यादित्युक्तं मन्वानः फलितमाह। एकवत्स्यादिति। पाणिपादमिति। यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्वयप्राधान्येपि भवन्निति प्राणिग्रहणमित्येकोपाणि
पणव्यतिथिः व्यतिकरेण भूदिति नियमार्थवचनमित्यन्ये। मार्दङ्गिकेति। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे शिल्पमिति ठक्। एवं पाणविकरस्यपि रथिका श्वारोहमिति रिश्च
न चरंतीति रथिकाः पर्पादिभ्यः षन्निति घना। ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः। ननु चार्थे हं ह इत्यनेन समाहारहं हस्सिद्धस्यैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमने
नेत्याशङ्क्याह नियमार्थमिति। समाहार एवेति। समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेकैविपरीतनियमो न भवति। तेष्वपुनर्वस्वीरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणं तद्विस्माहा

रेकवचनस्य चिन्तनं भावदितिकृतमन्यथातिष्यपुनर्वचनितिनस्मादिति। एवं च द्वंद्वश्च प्राणिन्येति प्रकरणवहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो विभावेक
 वद्वचनं नित्यव्यमानं नापूर्ववचनमिति ज्ञेया चरणानामिति। शारवाध्येनृवाचिनामित्यर्थः। स्थेणो रिति। घागतिनिवृत्तौ। इणगतौ। स्या प्रकृतिक इ एप्रकृतिक लुङ्-ते उपप
 देहेतीत्यर्थः। स्थेणोः किं। अभूवन कठकालपाः। लुङि किं निष्ठु कठकालपाः उद्गादिति। इहयदा कठेषु कालार्थेषु च प्रतिष्ठितेषु दितेषु चावाभ्यां जत्र गंतव्यमिति
 संकेतप्रतिपादनं केतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कथाः वैशंपायनां तेषां सित्वा सिणि सस्य कठचरकादिति लुक्। अध्येत्रण सुप्रोक्ता लुगिति

जातिरप्राणिनां मा २४६॥ प्राणिवर्जं जातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्। धाना शष्कुलि। प्राणिनान्। विदूषूद्राः। द्रव्यजातीनामेव नेह। रूपरसौ। गम
 नाकुश्वेनो जातिप्रधान्य एषा यमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायान्। वदरामलकानि॥ विशिष्टलिङ्गेन दो देशोऽग्रामाः २४७॥ ग्रामवर्ज
 न दो देशवाचिनामिन्न लिङ्गानां समाहारे द्वंद्वस्स्यात्। उद्यश्च दरावती च। उद्ये रावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गा शोण। कुरुश्च कुरुक्षेत्रं च। कुरुकुरु
 क्षेत्रमिन्न लिङ्गानां किं। गङ्गा यमुने। मद्रके कयाः। अग्रामाः किं। जाम्बवन्नगरं। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बव शालूकिन्यौ। सुदृजन्नवः २४८॥
 एषां समाहारे द्वंद्वस्स्यात्। युका लिप्सा। आनकुलात् सुदृजन्नवः॥ येषां च विरोधप्रशङ्कान्तिकः २४९॥ एषाम्प्राग्वतो अहिनकुलं गोव्याघ्र
 । कोकोलकमित्यादौ परत्वाद्दिभाषावृत्तमृगेति प्राप्तश्चकारेण बाध्यते॥ शूद्राणामनिरवसितानामा २५०॥ अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्
 म्प्राग्वत्। तस्यायस्कारं। पात्रादहिः कृतानान्। चाण्डालमृतपाः॥ ॥

॥ लुक्। कलापिनेण। सत्रह्यचारीत्याद्युपसंख्यानाद्विलोपः। यजुरि
 तिसूत्रे अघ्वर्युशंखौ यजुर्वदलसक इति भावः। पदकेति। पदान्यधीते पदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवं क्रमकोपि। पदान्यधीत्यक्रमो ध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः।
 मध्यपननः किंपिता पुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकनैयायिकौ ॥ २॥ जातिर। जातिवाच्यवयवक द्वंद्वोपि जातिरित्युपचर्पत इत्याशयेनाह। जातिवाचिनामि
 ति। विदूषूद्रा इति। जातिप्रधान्येपि बहुवचनमुपपद्यते। जान्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात्तेनात्र द्व्यंगविकलं नेति भावः। द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामि
 ति पदं सौमित्रि वयुक्त्या येन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः जातिः किं न दकयांचजन्यौ। संज्ञाशब्दवेतौ। जातिप्रधान्य एवेति

सु
मि
टी-६
५५

एतच्च जातिग्रहणं स्वधर्मन्याययुक्तं नैव जात्युपसर्जनद्वयवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः। द्वयविशेषेति। नन्वेवं रंजितानुविविधासुरशैलारति
भारविप्रयागसंगच्छतएवेति किमिति तरुसहिताः शैलारतिमनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः। संकलतरुशैलरंजनं तत्र विवक्षितं न तु केषांचित्तरुशै
लविशेषाणां मिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्यतथोक्तमिति। वदरामलकानीति। फललुगिति। कलुक्तद्विनलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापिलुक्फलत्व
जात्युपसर्जनद्वयवचनावेतौ विभाषावृक्षसूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव इति वक्ष्यति तनुनानेन प्र
थेन विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनां तानां मेव हं हृ एकवद्भवति नत्वेकवचनां तानां हं हृ इति फलसेनावनस्यतीति वार्तिकोक्तनियममुप
त्यक्तवृत्तेः। विशिष्टलिङ्गो। सूत्रे चत्वारोपिशब्दा अवयवधर्मेण अवयविनिर्द्धेवर्तत इत्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि। रहन दीवाचिनां हं हृ देशवाचिनां
हं हृ निवाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गङ्गा कुरु खेदे इत्यत्र न भवति। देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते। नद्याः स्थगग्रहराजनेन पर्वतानां नैला
सश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने। नदीदेश इति किं। कुक्कुटमयूरी। विशिष्टपदस्यार्थमाह भिन्नलिङ्गानामिति विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः। अतएव विशेषणं वि
शेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेदेनेति व्याख्यातं समाहारे हं हृः स्यादिति। निष्कर्षमिप्रायेणेयमुक्तिः। यथाश्रुतामिप्रायेण तु हं हृ एकवत्स्यादिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्या
यत इति ज्ञेयं। उध्येतवर्तीति। उध्येन दीविशेषत्वान्न दीशब्देन गृहीतः। एवं शोणोपि। अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधोक्तव्यत्वेन मधुरापाटलिपुत्रे
इत्यत्र निषेधेन भवति। उभयोरपि नगरत्वात्। सुद्रा अपचितयौ रिमाणत्वं सुद्रत्वं। तच्चापेक्षितत्वादनवस्थितं। यच्च स्मर्यते। सुद्रजंतुरनस्थिः स्यादथ वा सुद्र
एव सुद्रा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति। तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति। पूकालिप्तमिति। आनकुलादिति। नकुलपर्यं ता इत्यर्थः। येषांच विरोधः
विरोधो न तु सहानवस्थानं तेनेहेना। ज्ञायातयौ। शब्दादेत्यव्ययं त्रैकाल्येवर्तते तत्र भवः शश्वतिकः कालातठत्र। अतएव निपातनादिमुसुक्ता तादिति
क्रादेशो अव्ययानां भूमात्र इति टिलोपश्च न। शाश्वतिकः किं। देवासुरैरमृतमं वुनिधिर्मंथोतेषां त्वमृतादि प्रयु
क्तः काशचिक्को विरोधो न तु नित्यः। मंथनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात्। परत्वादिति। पशुशकुनिर्हं हृ स्यावकाशो गोमहिषगोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्र

वाकाः येषां चेत्स्यावकाशः माजीरमृषकाः श्रमणं ब्रह्मणमित्यादीन्नेयं चकारेण वाध्यत इति चकारः पुनर्विधायक इति भावः श्रूयमाणं त्रैवर्तिकेतरमनुष्यपरः श्रू-
 दृशब्देन तु श्रू इत्यजातिपरः अनिर्वसितत्वात् । निषेधात् प्राणिनां प्राणित्वेन च । यैर्भुक्ते भस्मनाशुध्यते कोऽस्यमित्यादि स्मृत्युक्त संस्कारेण पिपात्रेन श्रुध्यति तेषामित्यर्थः ॥
 ॥ ११ ॥ गवाश्वं यथोच्चारितानीति । गणपदे प्राणिनां पशुपठितानि तथैव साधूनीत्यर्थे तेनावडः पाप्मिकत्वाच्चरानावडः तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो-
 अश्वं यथोच्चारितानीति । गणपदे प्राणिनां पशुपठितानि तथैव साधूनीत्यर्थे तेनावडः पाप्मिकत्वाच्चरानावडः तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो-
 गवाश्वं यथोच्चारितानीति । गणपदे प्राणिनां पशुपठितानि तथैव साधूनीत्यर्थे तेनावडः पाप्मिकत्वाच्चरानावडः तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो-
 वडवसृष्ट्यापराधरोत्तराणामा ॥ ११ ॥ वृक्षादीनां समानां हन्तुः । अश्ववडवेत्यादि हन्तव्यं च प्राग्वह्यं वृक्षादीं विशेषाणामेव ग्रहणं । स-
 सन्यग्रीधं सन्यग्रीधः । रुरुष्टयसं । रुरुष्टयताः । कुशकाशः । कुशकाशाः । व्रीहियवं । व्रीहियवाः । दधिघृतं । दधिघृते । गोमहिषं । गोमहिषाः । शु-
 कत्रकं । शुकवकाः । अश्ववडवं । अश्ववडवोः । पूर्वाः । पूर्वाः । अधरोत्तरं । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमगशकुनिस्तु द्रजनुधान्यत-
 एनं च ह प्रकृतिरेव हं ह एकवदिति वाच्यं । वदराणि वाः मलकानि च । वदरामलकं । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न ह । वदरामलकं ॥ र-
 थैकाश्वरोहो । सन्यग्रीधौ । इत्यादि । विभाषा वृक्षे तस्मिन्नेयः प्राणिनस्तेषां ग्रहणमा । जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः । पशुग्र-
 हणं हस्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां नैरेवोभयत्र हन्तुः । अन्ये सुसहेतुरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनि-
 ग्रहणं । एवमप्युच्चारितमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षेन पुंसकत्वार्थं । अन्यथा परत्वात्पूर्वं वदश्ववडवाविति स्यात् ॥ ॥

विशेषाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादिशब्देः प्रत्येकं हं हं विशेष्यते न चैको वृक्षशब्दो हं हं । न च हयोः सहप्रयोगः । सख्याणामित्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां विरुद्धा-
 णामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । नापि वृक्षधवश्चेत्यादि सा । न्यविशेषयोः अनभिधानात्तद्वहं हं स्पष्टाभावादिति । सर्वप्रकरणशेषतयानियममाह । फलसेने-
 नासिकलसेनादीनां हं हं विभाषा वृक्षमृगत्यननलक्षणान्तरेण । कवद्वनवहप्रकृतिरेव एकवद्भावो नैत्यर्थः । वहवोवर्तिपदार्थः । वहवचनान्तावाप्रकृतिः कारणं

स- यस्य सवह प्रकृतिः वदराणि चामलकानि चेति जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनं वदरा मलके इति जातिप्राधान्येप्येकवचनं तयोर्द्वन्द्वरतिनास्येकवद्वा
 वेदतिभावः । ५७ ग्रहणमिति विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । चार्थे हं ह इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं । तेनाश्ववडवमित्येकवद्वावपस्ये पूर्ववदश्ववडवा
 वित्येतद्वाधिल्लस नपुंसकमित्येतदेव भवति । सरति तच्छब्देन त्येकवद्वावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वं एकवद्वावदेव प्रतिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदो
 क्तुस्त्वलीयस्त्वाप्तुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ ५८ ॥ विप्रतिषिद्धं ॥ अधिकरणमिह द्रव्याचकारो विभाषानुकर्षणार्थं स देतव्या चष्टे विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं
 नुप्रतिषिद्धं शीतोष्णोत्प्लवङ्गसुखदुःखसुखदुःखदस्यादि विरोधोत्रसहानवस्थानलक्षणः । भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणभावे तु स न स्यात् । अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भा
 वः । विप्रतिषिद्धश्चानधिकरणवाचिः । २४।१३॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं । शीतोष्णं । वैकल्पिकस्तमाहार
 द्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव
 शीतोष्णे उदके स्तु विप्रतिषिद्धं नन्दकपाच्चजन्यं नन्दकपाच्चजन्योद्दहणसिक्तसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव । न दधियय आदीनि । २४।१४॥ एतानि नैकव
 त्स्युः । दधिययसी । दध्यावाहणी । निपातनादीर्घः । ऋक् सामे । वाङ्मनसे । अधिकरणेतावत्त्वे च । २४।१५॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नि
 यमान स्यात् । दशदन्तोष्णः । विभाषा समीयो । २४।१६॥ अधिकरणेतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं
 वः । अनधिकरणवाचीति किं । शीतोष्णे उदके स्तुः उद्दहणसिक्तः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् । न दधियय । दधीपयसी इति व्यंजनं ॥ ॥ दन्तोष्णं उपदशः । दन्तोष्णः
 वाहिः । दध्यावाहणी । एवं मधुसर्पिणी । सर्पिर्मधुनी । इत्यत्रापि बोध्यः । दहवत्स्य प्रजापती शिववैश्रवणवित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वेनेन व्यव
 स्थाप्यते तस्मात्तद्व्याप्य दधिययसी इत्यादीर्वाद्यन्तैवातेन तत्र व्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पनिषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्वावोऽस्त्विति न शंका नीयं । किंच नेह लक्षण
 विशेषे आग्रहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्वावभाजस्य निषेधात् । यथानवदसस्त्रादिभ्य इत्यत्र ऋषटाणेरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियां यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो नि
 षिध्यत इति दिक् । ऋक् सामे वाङ्मनस इति । अचतुरेत्यादिनात्र समासां नो विनिपात्यते । अधिकरणे । समासार्थस्याश्रयोधिकरणवर्तिपदार्थस्तस्यैतात्वं परिमा

गानियमसुखमिनाम्यमानेदित्याचष्टा। दृश्यसंख्यावगमेतानियमानस्यादितिनचेहप्राण्यगत्वात्प्राप्तस्यैकवदेवेतिनियमस्यप्रतिषेधेपिचार्येहं ह इतिसमाहारेहं हः स्यादितिवाच्या। सविशेषणानादितिनेत्यमुपगममस्यप्रारहस्यप्राप्त्यभावात्तानचोक्तन्यायेनेतरेतरयोगहं होपिनस्यादितिवाच्या। सामान्याप्रयोगइतिलिंगात्प्रधानस्यसापेक्षत्वेपितदभ्युपगमात्तदुक्तं हिभाष्या। महतिवैप्रधानस्यसापेक्षस्यापिहृत्तिरिति। स्यादेतत्। समाहारहं हस्यात्रप्राप्त्यभावेहं हश्चप्राणितुर्येतिनियमाप्रवृत्त्याइतरेतयोगहं होपिवाधेवेतिमुत्रमिदमकिंचेत्कारमितिचदत्राहुः। नियमसूत्राणानिवेधमुखेनप्रवृत्तिरितियस्यहं हश्चप्राणितुर्येतिमुत्रकेवलमिनेतरयोगहं हनिषेधपरः। तथाचनेतरयोगनिषेधस्यनिषेधकारइतरेतरयोगहं हप्रापणार्थमिदमिति। एवंचनिषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्यज्ञापनापेदमितिफलितमितिदिक्। विभाषासमीपे। यद्यपीहसमाहारहं हवेतिन्यास्त्वभापनस्तथापिपूर्वसूत्रेनियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाहानियमोवास्यादिति। उपदशंदंतोष्ठमिति। एकवद्भावेयस्येअव्ययीभावस्येनानुप्रयोगः। यदिनुवदुक्तेहसदाउपदशस्यंदंतोष्ठमितिषष्ठीत्यादुपदशंदंतोष्ठस्येवेत्यतइत्याकरः। दंतोष्ठस्यदर्शनमित्यभिप्रायेणषष्ठाकृतायामपिउपदशश

[illegible]

मकाराभावात् एतेन कृत इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वा निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति डि. क्त्वाण्यर्थमित्याशंकापि परास्मिन्नेष्टोद्गातार इति। नन्वत्र नेष्टा पूर्वपदं आ-
 चवयवस्यैव पूर्वपदत्वात्। मातापितराविति। पुत्रोत्पादने अनयोर्यो निरुक्तसंवधः। पूर्वत्र तु होत्रादिरूपविद्याकृतः संवध एकस्मिन्त्येष्टे आर्तिज्यरूप इति वेकः मंडुक।
 १७७ त्वेति। तेन हि भावास्स स्यत्योरित्यत्र न संवध्यते इति भावः॥ ३०॥ पिता पुत्राविति। अनयोरपि यो निरुक्तसंवेधो जन्यजनकभावलक्षणाः देवता अनकारांता-
 र्थमविद्यायो नि संवेधार्थं च वचनं। ईदमे आनडोपवादायां देवता हं ह इत्येवेति। इदं च वृत्तिगंथे स्थितं ज्योतिर्लतयोरदेवता हं हेप्यग्नीषोमौ प्रत्येष्ट्यामीत्याश्रयाप-
 पितां पुत्रौ। देवता हं हे च। ६। ३२६॥ इहोत्तरपदे परे आनडः। मित्रावरुणौ। वायुश्च प्रयोगे प्रतिषेधः। अग्निवापू वायवग्नी। पुनर्हं ह ग्रहणं
 प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं। तेन ब्रह्म प्रजायतीत्यादौ नानडः। एतद्विनैकहविर्भागित्वेन श्रुतत्वापिलोके प्रसिद्धसाहचर्यं॥ ईदमेस्सोमव-
 हणयोः ६। ३२७॥ देवता हं हे इत्येव। अग्नेः सुतस्सोमसोमाः। ६। ३२८॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षस्यात्समासे। अग्निष्टुता। अग्निष्टोमः। अग्नी-
 षोमौ। अग्नीवरुणौ। इह ह्यौ। ६। ३२९॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशस्यादेवता हं हे। अग्नमरुतौ देवते अस्य अग्निमरुतं कर्म। अग्नीवरु-
 णौ देवते अस्या। अग्निवरुणौ। देवता हं हे चेत्पुभयपदवृद्धिः। अलौकिकवाक्ये आनडः। मीत्वञ्च वाधित्वात्तद्वृद्धौ किं। अग्नेन्द्रः। नेन्द्रस्य परस्य
 तुत्तरपदवृद्धिर्निषेधः। विष्मो न। अग्रावैस्स वां दिवो द्यावा। ६। ३२९॥ देवता हं हे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षमे। दिवसश्च पृथिव्यामा। ६।
 ३३०॥ दिव इत्येव चातृधा च। आदेशो अकारोच्चारणं। सकारस्य रत्वं माभूदित्येतदर्थं। द्यौश्च पृथिवी च। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि-
 द्वाष्टेति धिः। द्यावाचिदस्मै पृथिवी। दिवस्पृथिव्यौ। ररतिरित्यत्र यदकाराविसर्गम्यठति। उवा सो षसः। ६। ३३१॥ उषसश्च स्योवासादेशो देवता हं
 न प्रसो गत्वा षत्वात्साधुः। यद्यमा सुतदनुवृत्तिः। अग्निसोमौ क्त्वा वकावित्यत्राभिव्यक्तपदार्थापेक्षतंत्रालो कविश्रुता इति न्यायेनादोषत्वात्। अग्नेः। सायराक्षोरिति निवे-
 द्य यमारंभः। अग्निष्टुदिति। अग्निः सूपधः। मन्त्रसः। क्तुविशेषः। संपदादित्वादधिकरणे क्तिपा। अग्निष्टोम इति। अग्नी नो सोमो यिष्टोमः सोमयागस्य संस्था स्वावास-
 स्था उच्यते। इह ह्यौ। तकार उच्चारणार्थः। इकारस्य क्त्वा विधानं तु वाधकवाधनार्थं। वृद्धिश्चेनात्र वृद्धिमद्भूत्येते। वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे।

रुद्धि ममुत्तरयदइति आनङ्मीत्वं च वाच्यत्विति यच्च रुद्धेः प्रागेव आनङ्गीत्वयोरन्तरंगत्वात्पृथग्वृत्तिरस्ति तथापि यदित्यपवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशतइति न्यायान्नङ्गीत्वेन भवतइति भावः अन्तर्विषयवृत्तिरुत्तमाकारनङ्गे च भवति रुत्वं मा भूदिति अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयतइति भावः
विस्मयमिति तथा च क्वचिद्विकारे नेत्येवानुमयं लक्ष्यानुपपत्तिरिति भावः उषासासूर्यमिति उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥ ३० ॥ मातरपितरौ मातृशब्दस्यानङ्गे
स्मिन्निष्पन्नत्वे ह्यत आन्तग्रहणं विषयस्यार्थचरइति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति त्वक्त्रजमिति वह्नां हं हेतुवाक् त्वक्स्वजां हं हेतुवाक् त्वचस्वजां इति
हं हेतुवाक् पवादत्वेनाह अथैकशेष इति विरूपाणामिति रूपतवो ध्यतइति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात् सूत्राक्षरेरेव लब्धुं शक्यतइति भावः

मातरश्चिन्तरावदी चामात्र ३२॥ मातरपितरौ । उदी चाङ्गि । मातापितरौ । दृष्ट्वा च दृष्टव्यं हानात्समाहारे । ५४॥ १०६॥ चवर्गनाद्वहनाच्च ह
नादचस्यात्समाहारावाक्यत्वात् । वाक्त्वाच्च । त्वक्स्वजं । शमीदृष्टं । वाक्त्विषं । छत्रोपानहं । समाहारे किं । प्रावृट्शरदौ ॥ इति दृष्टः ॥ अथैक
विषयसंख्याणां । समो रामाः । विरूपाणामपि समानार्थानां ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च । वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । दृष्टो यूनातल्लक्षणश्चे
द्विविधः ॥ १२॥ १६॥ यूनासहोक्तौ गोत्रशिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रेणैतच्चेतयोः कृत्स्नत्वे रूपांस्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दृष्टः ।
किं । मर्गो गार्ग्यायणौ । यूना किं । गार्गो गार्ग्यौ । तल्लक्षणः किं । भागविति ॥ भागवित्किं । कृत्स्नं किं । गार्ग्यं वास्यायनौ । स्त्रीपुंवच्चा ॥ १२॥ १६॥
यूनासहोक्तौ दृष्टः स्त्रीशिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्ग्यं च गार्ग्यायणौ च । गार्ग्यः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यज्ञोऽथेतिलुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च ।

गोत्रव्याख्यांते दृष्टव्यम्। अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पालिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्य ग्रहणं कृत्रिमेत्यानासाहचर्यात्तदाह। गोत्रं शिष्यत इति। गोत्रं पुनरेव तु न सूत्रितं। अपत्याधिकारादस्य त्रलौकिकगोत्रग्रहणमिति सिद्धांतेन औपगवश्चानंतरः औपगविश्च पुनरेव त्रैकशेषः। भागवित्तीति। भागवित्स्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्युनिवृद्धाहृक्त्वोवीरषु बहुलमिति कुत्सापाठकः। इह कुत्सामोवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्येताननुयुवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं। गार्ग्यवास्यायनाविति। इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतं स्त्रीपुं वच्। वृद्धास्तीति। गोत्रप्रत्ययांते स्त्रीवाचकमित्यर्थः। पुंनद्राजकृतवैलक्षण्यं स्फुरीकर्तुं हि वचनोक्तं विग्रहमाह। गार्ग्यायणविति। अनुवर्तमान इति। तद्रूपस्य बहुचि

पुं पदित्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वस्या निवर्तनाद्बुद्धं स्यात्तर्गणान्यस्येत्यत्र न त्वंच सिद्धं । एतादृशे तु नैतत्सिध्येत सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशोदित्याहुः ।
वृद्धोपूनेत्याद्यनुवर्तनानेहागार्गोचवात्स्यायनौचा ॥ पुमांस्त्रिया वृद्धोपूनेति निवृत्तं । सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्यात् । अत्राहुः । तदितरक्तविशेषाभावेनात्यर्थान्न दोष इति । इंद्रेण विन्या
येत्यत्र न भवामन्यथा स्यादेवातिप्रसंगः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् स्यादेतत् । गौरियंगौ श्रावंतयोस्स होतौ एतौ गावाविति नियमतो न
स्यात्तल्लक्षणविशेषाभावात्किंतु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्यात् । अत्राहुः । तदितरक्तविशेषाभावेनात्यर्थान्न दोष इति । इंद्रेण विन्या
दौत्वेकशेषो भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत् । एतौ गावाविति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं संगच्छतां । त्यदादितः शेषे पुन
पुंसकत इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचि गोशब्दस्य शेषेऽपि एतौ गाविति नियमतः प्रयोगः सिध्यत्येवेति चेदत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदं । नीलौ गावौ सुंदरौ गावाविति नियम

पुमान्स्त्रिया ॥ १५६॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसौ च हंसश्च । हंसौ । भ्रातृपुत्रौ स्वसुदुहितृभ्याम् ॥ १५७॥ भ्राता
च स्वसाचा भ्रातरो पुत्रश्च दुहिताचा पुत्रौ । न पुंसकमनपुंसके नैकवच्चा स्याऽन्यतरस्याम् ॥ १५८॥ अलीवेन सहोक्तौ लीवं शिष्यते तच्च वा ए ।
कीवत्या तैल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला पटो । शुक्लं वस्त्रं । तदिदं शुक्लं । तानीमानि शुक्लानि ॥ ॥ ॥ तोन स्यादित्युदाहर्तव्यमथवा एत

शब्दोच्चारं कर्तुं रवाची । एताश्च एता च एतौ गावौ कर्तुं रौ गावौ सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषे तु एते गावावित्यपि स्यादित्यथा श्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरेन स
तेन स्यादितः शेष इति नियमाः प्रवृत्तावपि पुमांस्त्रियेति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणानामित्येत
स्याप्यसिद्धमेव वचनं विशेष्यल्लिंगं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसमतत्वात् । एवं च द्वंद्वतत्पुरुषविशेषणेष्वेकशेषविशेषणेष्वेतावित्यत्र त्यदादितः शेष इत्यादिनिषा
माः प्रवृत्त्या विशेष्यगतमेवल्लिंगं भवतीति स्त्रीवाची गोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेत्येतौ गावाविति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छन एवेति दिक् । न पुंसकमन । अन्यतरस्यां
ग्रहणमेकवचनेनैवानंतर्यासं वंध्यते न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह । लीवं शिष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुंसकेनेति किं । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं । अत्रैकवच्चेति न भवति । अ
स्य ग्रहणमस्यैकशेषस्य एकवद्भावो यथा वित्तायेतेत्येकवचनमन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शंकेता शुक्लः पट इत्यादि । शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विशेषः पटः पटी

सु.
सि.कौ.
री.त.
१८

ग्राम्याग्रमेभवा ग्राम्याः ग्रामावखजाविति यः लिंगद्वयेपि गावरतिरूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिंगशेषः फलमाह। इति। एवं चरमे चरमाश्चरमा इति स्त्रीलिंगशेषः।
वभवति न त्वत्रत्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचना नीतिपुल्लिङ्गशेषः। गावरमा इति भाष्योदाहरणद्वयेकं अन्यतः। ग्राम्यपञ्चसंघविषयत्वाविशेषाद्वा वेरतिवत्। इति।

ग्राम्यपञ्चसंज्ञेष्वतर्हणेषु स्त्री। १२। १३। एषु सहविवक्षायां स्त्रीशिष्यते। पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः। गावरमाः ग्राम्येति किं। सरवरमे। पञ्चग्रह
लंकिं। अस्मिन्। संघेषु किं। एतौ गावौ। अतर्हणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकशफेष्विति वाच्यं। अश्वा इमे। इह सर्वत्र एकशेषे कृतेनेकसुवनाभावाद्दृष्टो
नातेन शिरसी शिरासीत्यादौ समासस्येत्यनोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्चन। यन्या नौ। यन्या न इत्यादौ समासान्नो न॥ इत्येकशेषः॥ कृत्तद्धितसमा
सकशेषसमन्वयनधातुरूपाः। यच्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकत्वात्। विग्रहः। सद्धिधा। लौकिकोः लौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्
धुलौकिकः। ध्योगानर्हः। साधुरलौकिकः। यथा। राज्ञः पुरुषः। राजन अस्य पुरुषस्य इत्यविग्रहो नित्यसमासः। अस्य पदविग्रहो वा। समासश्चतुर्वि
ध इति प्रायोवादाः। अव्ययीभावतत्पुरुषवद्ब्रूहि द्वन्द्वधिकारवहिर्भूतानामपि सहसुपेति विधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोः व्ययीभावः। उत्तरपदार्थ
प्रधाने सत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बह्व्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। इत्यपि प्राचा म्वादः प्रायोभिप्रायः। सूय प्रति। उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययी
भावे। अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिवद्ब्रूहि। दन्तोष्ठमित्यादि द्वन्द्वे चाभावात्। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। ते द्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं
द्वन्द्ववद्ब्रूहि। होरेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तं। किञ्च। सुपां सुपातिजान्नामा धातुनाः यत उपनिज। सुवनेनेति विज्ञेयस्समासः षड्विधो बुधैः॥ १॥
सुपा। राजपुरुषः। तिङ्गा यर्यभूषता। नाम्ना। कुम्भकारः॥ धातुना। कटपूः। अजस्रं। तिङान्तिङा वि। वतखादना। खादतमोदता। तिङां सुपाकृत्त
वचस्त्वनेति यस्या क्रियायां साकृन्तविचक्षणः॥ एहीडादयो न्ययदार्थे। इति मयूरव्यंसकादौ पाठान्समासः॥ ॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ॥

इति च स्त्रीलिंगशेष एव स्यादिति। नास्ति शंका वकाश इत्युक्तं। एतौ गावाविति। एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे संघग्रहणसामर्थ्याद्द्वन्द्वसंमुदायो वृत्तः।
त्युत इति भावः। एकशेषे कृते इति। विभक्त्यन्यनयेस्त्वन्तं तं गत्वा इति भावः। नन्वेवं विषयमेवात्तद्वत्त्वापवाद एकशेष इत्युद्देशः। कथं प्रवर्तत इति चेदत्राहुः॥

यद्यकशेषो न स्यात्तद्विभक्तावुच्यमानायां हं हः स्यात्तत्त्वकशेषे स न भवतीति तार्किकी प्राप्तिमादाया पवारोद्धोष इति। हं हो नेति। एतेन कृतं हं हानामेकशेष इति भूमो निर-
स्तान्न वतये कालु फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति। तेनेति पंथानाविति। न चात्रे तोत्सर्वनामस्थान इति लिंगसमासांतस्सु परिहरः इतो दित्युक्ते पिसा वित्यनुच्यते।
प्राप्तिमिद्वेति वाच्यं पथो विभावेति समासांताभावे अयं यना वित्यादौ इतो दितिसूत्रस्य सावकाशत्वात् इत्येकशेषः। प्रसंगादाह। कृत्तद्वि तेत्यादि। पंचरतय इति। पंचानां
वृत्तिरिति पूर्वोच्यते स न इहाप्याश्रीयत इति भावः। तत्त्वस्य एमाह। परार्थेति। प्रत्ययाथो तभो वेण परपदार्थी तर्भावेण वापो विशिष्टार्थस्स परार्थस्स चाभिधीयते यन तत्परा
र्थनिर्वाणं। अतएव तितं तं वृत्तिर्न भवति। तत्रैकार्थी भावान्भुय गमादयथा मृदुपचतीत्यादौ फले मृदुत्वाच्च यो न स्यात्स विशेषणानां वृत्तिर्न भवति वृत्तस्य च विशेषणयो
गनेत्यभ्युपगमादित्येक। समर्थसूत्रे कैयटस्य ह परस्य शब्दस्य योर्थस्य स्याभिधानं शब्दोत्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः यथाराजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायां
अनुक्तेषु पुरुषार्थो भिधीयत इति। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्य मानयावत्पदाघटित इत्यर्थः। हं हं बहुव्रीत्योरेवेति। अनेकग्रहण

कृत्पूर्वव्युत्पन्ना मानसोपाधौ ॥ ४८ ॥ अअनक्षे इति छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवस्य ता अक्षेयाधूः। तदन्तस्य तु नो
दन्तस्य वेद्विधानाद्दुपद समासत्वं तयैव संभवतीति भावः। क्वचिदेवेति। ह्यन्तजात इत्यादौ। नाम्नेति। प्रातिपदिकेनेत्यर्थः। कुंभकार इति। अत्र हि सुतुप्तेः
प्रत्ययोपपद समासः कटप्ररजस्रमिति। क्वचिद्विप्रच्छेति। त्रिकेनेमिकं योति सूत्रे च कटप्रु अजस इति निपातनाद्वा तु ना समासः। पिवतरादतेति आख्यातमाख्या
तेनेति सपूरव्यं सकदौ पाठात्समासः॥ इति सर्वसमास शेषः॥ ४९ ॥ कृत्पूर्वप्रदति लुप्तप्रथमैकवचनांतं समासांतादित्वधिक्रियते तदाह। समासस्याप्रत्ययो तावपव इति
अनक्षे इत्येतस्मात्प्राप्तः श्रुतमपि धुरैव संवध्यते सप्तम्यान्नात्यैरित्याशयेन व्याचष्टे। अक्षेयाधूरिति। तदंतस्य तु नेति। सूत्रे संवन्धिने विकरणत्वं विवक्षया सप्तमीतेनास संवन्धि
नीयाधूस्तदंतस्य नेत्यर्थः। यद्यत्राक्षे पूर्वपदेनेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरस्य इत्यत्र निवेधो न स्यात्। यदित्वस्य समासार्थेनेति व्याख्यायेत तदा असधूरित्यत्र न स्यात्तस्मादुभयसं-
ग्रहार्थमेतद्व्याख्यानेनैव ज्यायः। अत्र च्छेदनि। अयं न पुंसकमिति समासः। अर्द्धचाः पुंसि चेति पुंस्त्वं॥ अनृगित्यादि। अनुक्तसमासांतत्वाच्छेषादिभाषेतिकं प्रत्ययेन क्वचिद्वक्तृकमित्यपि वो
प्रद्वचः अनृचवह्वचान्ध्येतयेव नेह अनृक्तामावह्वकसूक्तं। त्रिहोः पू॥ नृ॥ मू॥ ५०

सि. की.
टी. न.
१६.

विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासे व्युत्पन्नं तस्य विष्णुपुरित्यतिष्ठारण्यसूत्रे पुरं ह्येकं कृतसमासांतयेति। येन विधिरिति सूत्रे अप्सिद्धं निष्ठापसिद्धं नीतिभाष्यादिति भावः। अंतरीपमित्यादि अंतर्गताः प्रतिकूलाः संगताश्चोपस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थं। समापइति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः। भाष्ये तु समापइत्यप्रतिषेधोक्तव्यं देवयजनस्य विशेषार्थपरसमीपसमृद्धीति निर्देशात्समीपमिति भाष्ये दाहरणञ्चेति ज्ञेयं। देवयजनमिति निर्देशात्तत्रैव अस्मिन्नित्युक्त्या यत्तु भूमिः स्ववितानपूजनादिति समासांता भावः। अवर्णनाद्देति। ह्यंतरिति सूत्रे इत्वमनवर्णदिति वक्तव्यं इहमाभूत्। प्रापं यत्तु मिति भाष्ये ज्ञेयः। गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्ये क्तेश्चेति भावः। उदनोः। दीर्घोच्चारणं कचिच्छाखायामवग्रहार्थं। वद्ध्वा तु अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्दं विष्णुपुरं कृतं वत्सलं लोकानां विमलायं सरः। इन्द्रोऽनरुपसर्गेभ्योऽपरं तादा ३८७॥ अयइति कृतसमान्तस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य इत्स्यात्। द्विर्गण्यनोपस्मिन्निति द्वीपं। अंतरीपं। प्रंतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु समापो यस्मिन्निति बोध्यः। कृतसमासानग्रहणं नेह स्वपक्षार्थं। अवर्णनाद्दा ॥ प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। उदनोर्दे ॥ तादा ३८८॥ अनोः परस्यापस्य उत्स्यादेशः। अनूपो देशः। राजधुरा। अहं तु। अक्षधूः। दृढधूरसः। सखिपथोऽस्य पथो देशः। अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः। पा० ७५॥ एतत्पूर्वात्सामलोमानां समासादचस्यात्। प्रतिसामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। कृष्णो दक्षा एडु संख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः। प्रादः। संख्यायानदी गोदावरीभ्याञ्च ॥ पञ्चनदां सप्तगोदावरं। अजितियोगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः ॥ ८८ नावगृह्णति। अनुपरति। अनुपसर्गः। अस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपस्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। एवमनुसमादावप्युक्तं। कृष्णोदगिति। अजितियोगविभागेन गतार्थमिदं। एवमुत्तरवार्तिकमपि कृष्णभूमदत्तादयो बहुव्रीहयः। पद्मनाभइति। पद्मनाभा नस्येति विग्रहः। गङ्गादित्वात्समस्य तस्य परनिष्पत्तयश्चाकारानामिरस्येति वा। एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः। तत्र तु व्यायोः संज्ञाच्छंदसोरिति हस्तो विशेषः ॥ ॥ ॥

अक्षरं दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुःसद्वाचिर्नोक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुः पर्यायादिति गवाक्ष इति गावः किरणः अक्षिशब्दो रंधवाचीषष्ठी
 समासः अचक्षुः निपात्यंत इति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति बहुव्रीहय एवेत्यर्थः तेन तत्पुरुषे अचक्षुरावि
 अस्तिः दर्शनात् पाठा ७६॥ अचक्षुः पर्यायादक्षरं च स्यात्समासान्तः गवामक्षीव गवाक्षः अचक्षुरविचक्षुरसुचक्षुरस्त्री पुंसधेनव नडुहवर्षा
 मवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वषीवपदक्षीव नक्तदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्चयसपुरुषायुषद्वायुषव्यायुषव्यजुषजातोऽसमहोऽसवृद्धो
 क्षीवः पुनगोष्ठ्याः पाठा ७७॥ एतेष्वविंशतिरजानि निपात्यन्ते आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि च त्वार्यस्य अचक्षुराविचक्षुरासुच
 क्षुराः अयाभ्याश्च तुरोजिष्यते विचक्षुराः चतुर्णां समीपे उपचक्षुराः तत एकादशद्वन्द्वः स्त्रीपुंसौ धेनव नडुहोऽसकृत्समेवाङ्मनसे अक्षिणी
 चक्षुर्नोक्ष अक्षिभुवो दाराश्च गावश्च दारगवोऽरुच अक्षीवन्तौ च उर्वषीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः
 चदिवाचो नक्तदिवो सत्रोचदिवाचो रात्रिदिवा रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते अहनिचदिवाचो अहर्दिवा वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः
 सरजसमिति सत्त्वैः अन्ययीभावः बहुव्रीहौ तु सरजः यङ्गं निश्चितं श्रेयः निश्चयसं तत्पुरुष एव नेह निश्चयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं
 ततो हि गूः द्वायुषं व्यायुषं ततो द्वन्द्वः आयुषं ततस्त्रयः कर्मधारयाः जातोऽसः महोऽसः वृद्धोऽसः शुनः समीपे उपशुनं टिलोपाभावः स
 अक्षरं चक्षिपात्यते गोष्ठे ष्वा गोष्ठश्च वृद्धहस्तिभ्यां वर्चसः पाठा ७८॥ अचक्षुः पर्यायादक्षरं च स्यात्समासान्तः गवामक्षीव गवाक्षः अचक्षुरविचक्षुरसुचक्षुरस्त्री पुंसधेनव नडुहवर्षा
 मवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वषीवपदक्षीव नक्तदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्चयसपुरुषायुषद्वायुषव्यायुषव्यजुषजातोऽसमहोऽसवृद्धो
 क्षीवः पुनगोष्ठ्याः पाठा ७९॥ एतेष्वविंशतिरजानि निपात्यन्ते आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि च त्वार्यस्य अचक्षुराविचक्षुरासुच
 क्षुराः अयाभ्याश्च तुरोजिष्यते विचक्षुराः चतुर्णां समीपे उपचक्षुराः तत एकादशद्वन्द्वः स्त्रीपुंसौ धेनव नडुहोऽसकृत्समेवाङ्मनसे अक्षिणी
 चक्षुर्नोक्ष अक्षिभुवो दाराश्च गावश्च दारगवोऽरुच अक्षीवन्तौ च उर्वषीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः
 चदिवाचो नक्तदिवो सत्रोचदिवाचो रात्रिदिवा रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते अहनिचदिवाचो अहर्दिवा वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः
 सरजसमिति सत्त्वैः अन्ययीभावः बहुव्रीहौ तु सरजः यङ्गं निश्चितं श्रेयः निश्चयसं तत्पुरुष एव नेह निश्चयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं
 ततो हि गूः द्वायुषं व्यायुषं ततो द्वन्द्वः आयुषं ततस्त्रयः कर्मधारयाः जातोऽसः महोऽसः वृद्धोऽसः शुनः समीपे उपशुनं टिलोपाभावः स
 अक्षरं चक्षिपात्यते गोष्ठे ष्वा गोष्ठश्च वृद्धहस्तिभ्यां वर्चसः पाठा ८०॥ अचक्षुः पर्यायादक्षरं च स्यात्समासान्तः गवामक्षीव गवाक्षः अचक्षुरविचक्षुरसुचक्षुरस्त्री पुंसधेनव नडुहवर्षा
 मवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वषीवपदक्षीव नक्तदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्चयसपुरुषायुषद्वायुषव्यायुषव्यजुषजातोऽसमहोऽसवृद्धो
 क्षीवः पुनगोष्ठ्याः पाठा ८१॥ एतेष्वविंशतिरजानि निपात्यन्ते आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि च त्वार्यस्य अचक्षुराविचक्षुरासुच
 क्षुराः अयाभ्याश्च तुरोजिष्यते विचक्षुराः चतुर्णां समीपे उपचक्षुराः तत एकादशद्वन्द्वः स्त्रीपुंसौ धेनव नडुहोऽसकृत्समेवाङ्मनसे अक्षिणी
 चक्षुर्नोक्ष अक्षिभुवो दाराश्च गावश्च दारगवोऽरुच अक्षीवन्तौ च उर्वषीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः पदक्षीवं निपातनाटिलोपः
 चदिवाचो नक्तदिवो सत्रोचदिवाचो रात्रिदिवा रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते अहनिचदिवाचो अहर्दिवा वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः
 सरजसमिति सत्त्वैः अन्ययीभावः बहुव्रीहौ तु सरजः यङ्गं निश्चितं श्रेयः निश्चयसं तत्पुरुष एव नेह निश्चयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं
 ततो हि गूः द्वायुषं व्यायुषं ततो द्वन्द्वः आयुषं ततस्त्रयः कर्मधारयाः जातोऽसः महोऽसः वृद्धोऽसः शुनः समीपे उपशुनं टिलोपाभावः स

चक्षुरा इत्येवमवतीति भावः एवमुत्र रात्र्याप्यवधारणमृत्यं त्रिचक्षुरा इति त्रयश्च त्वारोवेति विग्रहः संख्यया सन्नयेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इति उच्यते वादोऽच अक्षिभुव
 मिति प्राण्यगत्वादेकवत् उरुचाक्षीवन्तौ चेति सक्थिक्तीवेपुमानूरित्यमरः जानूरूपवर्षीवदस्त्रियामिति च उर्वषीवपदक्षीवमिति प्राण्यगत्वादेकवद्भावः द्वन्द्वो निपात्य

सु
सि.कौ.
टी.त.
२६९

विरूपाणमपीत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः सरजसमिति अव्ययीभावेचाकाले इति सहस्यसभावः सरजः पंकजमिति सरजसमकरं दनिर्भरस्त्विति माघप्रयोगं सुचिंत्य इति भावः मि-
श्रयानिति निश्चितं श्रेयोयेनेति विग्रहः निश्रेयस्क इति केषांचित्पुनराहरणमशुद्धं इयसश्चेति कसो निषेधात् गोष्ठे श्वेति एतेन समीतस्य रूप एवेति नियमो दर्शितस्तेन वष्टी-
श्वसो वसीय श्वेयसः ॥ ५४८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवार्त्ता वतः इयसु निवसीयः श्वसु शब्द उतरपदार्थ प्रशंसामाशीर्विषयनामाह मयूरव्यंसकादित्वा
समांसः श्रौत्रसीयसः श्वः श्रेयसनेभूयात् अन्ववतसा इहसः ॥ ५४८१ ॥ अनुरहसः अवरहसः तसरहसः प्रतेरुरसस्स समीस्थात् ॥ ५४८२ ॥ उर-
सुप्रति प्रत्युरसा विभक्त्यर्थः व्ययीभावः अनुगवमायामो ॥ ५४८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे अनुगवयानां यस्य चायाम इति समासः ॥ हिंसावात्रिंसावा-
वेदिः ॥ ५४८४ ॥ अचप्रत्ययविलोपः समासश्च निपात्यते यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणत्रिगुणवाः श्वमेधादौ तत्रेद निपातनां वेदिरिति किं ॥
हिंसावती त्रिंसावती रज्जुः उपसर्गादध्वनः ॥ ५४८५ ॥ प्रगतो ध्वानं प्राध्वोरथः न पूजनात् ॥ ५४८६ ॥ पूजनार्थोत्प्रेभ्यस्समासान्नानस्यः सुराज-
अतिरुः स्वतिभ्यामेव नेहा परमराजः पूजनात्किं गामतिक्कान्तोऽतिगवः बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्णरित्यतः प्रागेवायं निषेधः नेहा सुसक्थः स्व-
सः किमः स्ये ॥ ५४८७ ॥ स्येयः किमशब्दस्ततः परं यत्र दन्तात्समासान्नानस्यः कुत्सितो राजा किं राजा किं सखा किं गौः स्ये किं किं राजः किं स-
खः किं गवः न म्रस्त्युरुषात् ॥ ५४८८ ॥ समासान्नो न अराजा असखा तत्पुरुषात्किं अधुरं शकटं पयोविभाषा ॥ ५४८९ ॥ नत्रपूर्वात्पथोवा-
चनं सान्तः अपथमा अपथ्याः तत्पुरुषादित्येव अपथोदेशः अपथम्वर्तते ॥ इति समासान्ताः ॥ ॥ एतत्पुरुषे गोष्ठे श्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमिति व-
ष्टीयशुक्रः एवं हस्तिवर्चसमपि पत्येति पलं मांसमर्हतीति पत्यो मांसमोजीतरीयं वर्चः पत्यवर्चसं अवतमसमित्यादि अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः अंधयतीति
अंधदृष्ट्युपपद्यते चुरादिः अंधमिति गाढमित्यर्थः ॥ ॥ श्वसो वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसु निपात्यकरविरुद्धं व्याचक्षाण उपेक्ष्या इति ध्वनयति वसुशब्द इति ॥
वसीय इति यः कामयेत वसीयान्स्यामिति श्रौत प्रयोगेऽप्यत्र अनुकूल इति भावः श्वसु शब्द इति कालवाच्यं यं प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह ॥

उत्तरपदार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थभूतप्रशंसामित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्पुल्लिङ्गनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्वि
 मयत्तुमहेतिपाठांतरं कचिदस्ति उभयथापि विषयतायाद्येतकोयमिति फलितोर्थः अन्ववरहृह इत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनं चरहृ इति प्रादिसमासः अनुग
 तिसमासिन्नादिवहुव्रीहिर्कीतधरहसमिति तसंचतद्रहश्चेति विग्रहः परेण नधिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति
 भावः किं स्येस्येयग्रहणमिह शक्यमनर्त्तप्रतिपदोक्तपरिभाषया किं स्ये इति निहितसमासस्यैव ग्रहणं किं राज इत्यादिकि मत्र प्रश्ने षष्ठीसमासः कर्मधारयो
 न नत्र सत्सु यात न न इति षष्ठी न नः संवंधी यस्य तुरुषः न न वयवक सत्समादित्यर्थः अपथमिति न स हि त इति टिलोपः अपथं न पुंसकमिति लीवत्वं अपथं वर्त
 त इति अथोभये उच्यसी भावः इति सकलसमाससाधारणः समासांताः ॥ अलुकस्यादिना प्रसज्य प्रतिषेधोयं सुपो धात्वित्यादिना प्रासोलुङ् भवतीत्यर्थः स्तो

अलुगुत्तरपदे धांशुं अलुगधिकारः प्राप्ता न डः उत्तरपदाधिकारत्वापादसमाप्तेः पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः ॥ ६१ ॥ २॥ एभ्यः पञ्चम्या अलुकस्यादुत्तरप
 दे स्तोकां मुक्तः एवमनिक दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः उत्तरपदे किं निश्चान्नस्तोकां निःस्तोकः ब्राह्मणच्छंसिन उपसंख्या नमा ब्राह्मणे विहितानि श
 षाणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणच्छंसी कृत्विविशेषः ॥ द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्या नादेव ॥ ६२ ॥ कान्मुक्त इति समासप्रयोजनमे
 कपथैकस्वयं विशेषणयोगाभावश्च किंच स्तोकां मुक्तस्यापत्यं स्तोकां मुक्तिः स्तोकां मुक्ताया स्तोकां मुक्तेय इति समुदायात्तद्वितोयतिरविप्रयोजने च प्राथमिकसामानि
 कलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वात्यनद्वितनिमित्तं लुङ्दुर्वार इति शंकां सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकतादिविशेषेण लुगद्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् इह स्तोकां नितिकेति समास
 शास्त्रपठिता ग्वस्तोकादयो गृह्यन्ते न तु करणे च स्तोकात्पृच्छते सूत्रपठिता समासे सुपो लुकि प्रसक्तेर्विधीयमानेनालुकशस्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलंवे
 नोपस्थितेन्यासिन्यायाच्च स्तोकां नितिकेत्पत्रत्वर्थग्रहणादन्यान्यपि बहुनिगृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह एवमिति द्विवचनबहुवचनां तानां तु समासो नेष्यते अन
 मिधानेनैतन्स्तोकाभ्यां मुक्तरत्यादौ वाक्यमेव शस्त्राणां प्रतिप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणमिधानं स्तोत्रं अप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणमिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां

ओजस ओजसा कृतमिति कर्तृकरणे कृतेतिसमासः कथं तर्हि सतत नैशतमो हवमन्यत इति भारविः अत्राहुः हतुवर्तने इत्यस्माद्बुजर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययेन
दंतेन षष्ठीसमासाश्रयणान्नदोष इति यत्तु केवलपदाधिकार एव तदंतविधिर्न तत्र पदाधिकारे तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ्ग भवतीति दुर्घटवत्यादावुक्तं त
त्र पदांशधिकार इत्यत्र दृष्टकचितं यत्केष्टकचितमिति भाव्यो दाहरणदुत्तरपदाधिकारे पितदंतविधिप्रवृत्तेः अनुषेति अनुर्जननननानौत्पमरः आत्मनापंचम इति
तृतीयेति योगविभागात्समासः इह प्रकृत्यादित्यथ्यमर्थे तृतीयेत्येके आत्मना कृतः पंचम इति करोति क्रियापेक्षासेत्येव बहुव्रीहिर्वैध्व इति एकस्म्यैवाधिकभेदपरिक
ल्प्यवृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणव्याकरणे भवावैयाकरणी अण्क्वागयनादिभ्य इत्यणसाचासाचारव्याचेति कर्मधारय आत्म

ओजससहोष्मसमस्तृतीयायाः ६।३।३ ओजसा कृतमित्यादि। अक्षस उपसंख्यानं। अक्षसा कृतं। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजोऽनुषा
न्य इति च। यस्य गुजः पुमान्। स पुंसानुजः। अनुषा न्ये जात्यन्यः। मनसस्संज्ञायाम्। ६।३।४। मनसा गुप्ता। आज्ञायिनि च। ६।३।५। मनस इत्ये
वा। मनसं संज्ञां लभस्या। मनसा ज्ञायी। आत्मनश्च। ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे
इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। जनाई नस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्वैध्वः। पूरणे किं। आत्मकृतं। वैयाकरणस्या याञ्चतुर्थ्याः। ६।३।७। आत्मन इ
त्येवा। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। तादर्थ्यं चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात्समासः। परस्य च। ६।३।८। परस्मैपदं। परस्मैभाषा। हलः दनात्सप्तम्या संज्ञा
याम्। ६।३।९। हलं नाददनाच्च सप्तम्या अलुक्तं ज्ञायं। त्वचिसारः॥ ॥ ॥ न इत्येवेति इहात्मन इत्यननुवर्त्य वैयाकरणस्या यांचतुर्थ्या अलुगि

ति योऽस्मिन्नेतु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तं शंक्वमित्याहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्या नास्ति तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहादं।
धनं यस्यालोति वत्समासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति इह लुगविधिसामर्थ्यादपि समासस्तु वचः परस्य च पक्षश्च स च याचतुर्थी न स्याः अलुक्स्याद्वैयाकरणाख्या

गविपुधौस्थिरशब्दोऽयमजिरशिशिरौऽणदिकः किरञ्चत्ययां तस्मिन्नेतिर्नियन्ः सान्यदाद्योरिति नियेधे प्राप्तेवचनारंभः। गवीतिवचनादेवेति नचलुकं वाधित्वापरत्वादंतरंगत्वाच्चावादेशहल
 रंतात्सप्तम्यादित्येव लुकासिध्यतीति वाच्यं अंतरंगानपिविधीनवहिरंगोलुग्वधतदतिलुकोवलीयस्त्वादिति भावः तदिसृगिति तदयं दिवं च सृशनीतिविग्रहः अलुगविधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमे

गविपुधौस्थिरशब्दोऽयमजिरशिशिरौऽणदिकः किरञ्चत्ययां तस्मिन्नेतिर्नियन्ः सान्यदाद्योरिति नियेधे प्राप्तेवचनारंभः। गवीतिवचनादेवाऽलुकायुधिष्ठिरः। अंरण्येतिलकः। अत्र संज्ञायामिति सप्तमी समासः
 इत्थं च। तदिसृकादिसृकाकारनाम्निच प्राचां हलादौ। दा३२॥ प्राचान्देशयत्कारनामतत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुका मुकुटेकार्याप
 णादिसृमायकः। पूर्वेण सिद्धेनियमार्थं। कारनाम्येव प्राचामेवा हलादावेवेति। कारनाम्नि किं अभ्याहितपशुः। कारान्यस्यैतदेयस्य नाम। प्राचाङ्गि। यूप
 श्वः। हलादौ किं। अविकटोरणः। हलदन्तात्किं। नद्यान्तोहः। नदीदोहः। मध्याद्रौ। दा३२॥ मध्येगुरुः। अन्ताच्चा। अन्तेगुरुः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादः कामे।
 दा३२॥ कलेकालः। उरसिलोमा। अमूर्द्धमस्तकात्किं। मूर्द्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामेकिं। मुखेकामोऽस्या मुखकामः। बन्धेचविभाषा। दा३२॥ हल
 दन्तात्सप्तम्या अलुका हलेवन्धः हलवन्धः हलदन्तेति किं। गुप्तिवन्धः तत्पुरुषेकृतिवहुलमा। दा३२॥ सम्वरमः। सम्वरमः कर्त्तृजपः। कर्त्तृजपः कृ
 त्तिना कुरुचः। प्रावृष्टशब्दकालदिवाच्चे। दा३२॥ प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायम्यपञ्चः। विभाषावर्षस्य शरवराता। दा३२॥ एभ्य
 सप्तम्यावा अलुकेजे। वर्षजे। वर्षजः। शरेजः। शरजः। शरेजः। शरजः। वरजः। घकालतनेषु कालनामः। दा३२॥ सप्तम्याविभाषा लुक् स्यात्। वापृक्षी।
 ह्येतरे। पूर्वाह्नतरे। पूर्वाह्नतमे। पूर्वाह्नतमे। कालापूर्वाह्नं। कालापूर्वाह्नं। काले। तनापूर्वाह्नतने। पूर्वाह्नतने। शयवासवासिष्ठः। कालात्ता। दा३२॥ खेशयः।
 खेशयः। ग्रामेवासी। ग्रामेवासी। ग्रामेवासी। ग्रामेवासी। हलदन्तादित्येवानेह भूमिशयः। अपोयोनियन्मनुषु। अपुयोनिरुत्पत्तिर्यस्या सोपुयोनिः। अ

कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा अविकटोरण इति संज्ञाते कटजितिकटञ्चत्ययां तः उरणे मेघः वन्धेचविभाषा वन्धरति घञतः हलेवन्धः इति बहुव्रीहिरयं तत्पुरुषे तुनेन
 सिद्धध्वनिधिति वक्ष्यमाणेन नियेध एवेत्याहुः। अस्म्य इति दिगादित्वाद्यतिओर्गुणोक्तदेशः प्राचातुयतः स्थाने जं पठित्वा अपुज इत्युदाहृतं तदा करविमूढं जे चरेच

सुभक्तोऽप्यर्थः॥
 वक्तव्यः॥

सु.

सि. को. असुजः असुचरतिभाष्येवचनांतरदर्शनाच्चकेचित्तुअसुजइत्युक्तेराहरणह्येपिहलदंतादित्यलुकमाहुः॥३॥ असुमंतावितिकारौर्यामश्चग्रेसधिष्ठवाप्सुमेसोमोअद्वेदीदित्याभ्य
दी. त. भागमंत्रैस्तत्रस्वप्सुशब्देस्तीतितद्वाराअज्यभागयोरप्यप्सुमत्वंप्राचातुमतिषितिपठित्वाअप्सुमतिरित्युदाहृतंअत्रकेचित्अप्यित्येतदनुकरणशब्दःसप्तम्यंनो वाआधेसप्त
१६३ म्यंतात्प्रथमायाअभावेनमनुवेवदर्लभःअन्येतुलुकःप्राप्तिरेवनास्मिसप्तम्यभावात्तथाचमतिषितिप्राचोक्तःयाठएवयुक्तःनचसपाठोभाष्यादौनदृष्टइतिवाच्यंमतिषितिपाठ्या
प्सुमतिरित्युदाहरणस्यचभाष्यहत्यादिपुस्तकेषुदृश्यमानत्वेनमनुषितिपाठस्यैवकाव्यदर्शनात्पर्यवृत्त्याच्चअस्यवामीयंकथाशुभीयमित्यादाविवलुक्तिकर्तव्येप्रकृतिवद

अप्सुमन्तावाऽज्यभागौनेन्सिद्धवधातिषुचादा३१६। रन्ननादिषुसप्तम्याअलुगनास्थलिलशयी। साङ्गाश्यासिद्धः। चक्रवंधः। स्थेचभाष्यायामाद्य
। ३२०। सप्तम्याअलुगनासप्तम्यः। भाष्यायांकिं। कृष्णः स्यास्वरेष्ठः। षष्ठ्याआक्रोशे। ३३२॥ चौरस्यकुलं। आक्रोशेकिं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिव्यश्रयो
युक्तिदण्डहरेषु। वाचेयुक्तिः। दिशेदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणः॥ मुष्ययुत्रिकाः॥ मुष्यकुलिकेतिच। अमुष्यायणः। नडादित्वात्तत्फक्।
अमुष्ययुत्रस्यभावः। अमुष्ययुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्दुनाएवमामुष्यकुलिका। देवानाम्प्रियइतिचमूर्खे। अन्यत्रदेवप्रियः। शेषपुच्छलाङ्गुलेषुशुनः। सु
चशफः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गुलः। दिवश्चदासोदेवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्यामाद्य३२॥ षष्ठ्याःपुत्रेपरेऽलुगानिन्दाया। दास्याःपुत्रः। दासीपु
त्रः। निन्दायांकिं। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतोविद्यायोनिसम्बन्धभ्यः। ३२३। विद्यासम्बन्धयोनिःसम्बन्धवाचिनः। ऋदनात्षष्ठ्याअलुका। होतुरनेवासी
षितुःपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणानेहा। होतृधनं। पितृग्रहं। विभाष्यास्वसृपत्योः। ३२४। ऋदनात्षष्ठ्याअलुगवास्व

नुक्ताणामित्यतिदेशप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुःनेन्सिद्धवाचक्रवंधरतितत्पुरुषइत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुषएवायंनिषेधःवह्व्रीहोवंधेचविभाषेतिविकल्प
वपश्यतोहरइतिपश्यतमनादित्यहरतीत्यर्थः। षष्ठीचानादरइतिषष्ठीदेवानामितिमूर्खाहिदेवानांप्रीतिंजनयन्तीतिदेवपशुत्वादिनिमनोरमाअयंभावःब्रह्म
ज्ञानरहितत्वात्संस्मरणे। मूर्खास्तेतुयागादिकर्मण्यनुतिष्ठतः। पुरोडाशादिप्रदानद्वारादेवानामत्यंतप्रीतिंजनयंतिचहस्तानिनस्तुनतथातेषांयागाद्यनुष्ठानाभा

वाटोमवादि।

स्थानान्नन्तान्मूलान्। इत्यनेन पशव इति शेषपुच्छेति शुन इव शेषमस्य शुनः शेषः यद्यपिशेषस्य शब्दः सकारांतः गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसारित्यमरप्रयोगात् तथापि श्रीओमिन्पादित्वा
दौ एषद्वैकप्रत्यये अकारांतोऽप्यस्येव तथा च मंत्रः यस्यामुशंतः प्रहरामशेषमिति चिह्नशेषसारिति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारांतत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यं शुनः पुच्छ

मातृः पितृभ्यां न्यतरस्यामा ॥ ३८ ॥ आभ्यां स्वसुस्सस्यबोवास्यात्समासे ॥ मातुः स्वसा ॥ मातुः स्वसापितुः स्वसापितुः स्वसा ॥ लुक्सेतुमातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ३९ ॥
 आभ्यां स्वरस्य स्वसुस्सस्यबोवास्यात्समासे ॥ मातृस्वसापितृस्वसा ॥ असमासे तु ॥ मातुस्वसापितुस्वसा ॥ इत्यलुक्त्तमासः ॥ घरूपकल्पचेलङ्त्रुवगोत्र
 मतहतेषु ङोऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४० ॥ भाषितपुंस्काद्यो दीपनदनस्याऽनेकाचो ह्रस्वस्याद्घरूपकल्पप्रत्ययेषु चेलङादिषु चोत्तरपदेषु ब्राह्मणि
 त्वा ॥ ब्राह्मणितमा ॥ ब्राह्मणित्वा ॥ ब्राह्मणिकल्या ॥ ब्राह्मणिकेली ॥ ब्राह्मणिब्रुवा ॥ ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ॥ ब्रूजः यचाद्यचिवच्यादेशगुणयोरभावोपनिषा
 त्पते ॥ चेलङदीनिष्ठतिविषये कुत्सनवाचीनां तैः कुत्सितानि कुत्सनैरितिसमासः ॥ अः किं दत्तातरा ॥ भाषितपुंस्कात्किं ॥ आमलकीतरा ॥ कुवलीतमान
 द्याऽशेषस्याऽन्यतरस्यामा ॥ ४१ ॥ अङ्यन्तनद्याऽङ्यन्तस्यैकाचश्च चोदिषु ह्रस्वोवास्यात् ॥ ब्रह्मवन्धुतरा ॥ ब्रह्मवन्धूतरा ॥ स्त्रीतरा ॥ स्त्रितरा ॥ कनधान
 लक्ष्मीतरा ॥ उगितश्च ॥ ४२ ॥ उगितः परायणरीतदनस्य चादिषु ह्रस्वोवास्यात् ॥ विदुषितरा ॥ ह्रस्वाभावपक्षेतसित्वादिचिनिपुमत्वाविहत्तरा ॥ दृष्ट्यादिषु
 विदुषीतरेत्यप्युदात्ततन्निर्मूलं ॥ हृदयस्य ह्रस्वखयदणलासुषा ॥ ४३ ॥ हृदयं लिखतीति ह्रस्वः ॥ हृदयस्य प्रियां हृद्यं ॥ हृदयस्य दं हृदी ॥ ह्रस्वा
 सः ॥ लेख्येण नस्य ग्रहणं ॥ घञितु ॥ हृदयलेखः ॥ लेखग्रहणमेव ज्ञापकं ॥ उत्तरपदाधिकारेतदनविधिर्नलीति ॥ वाशोकष्यज्जोगेषु ॥ ४४ ॥ ह्रस्वो

इत्यादावपि बहुव्रीहिः त्रयोप्यमी कृषिविशेषाणां संज्ञाः ॥ ३० ॥ मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समाससंगुले स्संग इत्यनस्समासश्च नुवर्तितं तत्कलंदर्शयति असमासेति वाक्ये
वैकल्यं कमपि यत्नतः ॥ ३१ ॥ इत्यनुक समासः ॥ ३२ ॥ घरूपकल्पतरुतमयौघः प्रशंसायां रूपपचिलवसने चेलडिति पचादौटित्यभ्यन्तेनेऽङ्गवर्धप्रत्ययः

येष्वितिलखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेनदंतग्रहणं नास्तीतिज्ञापयिष्यतइतिभावः॥

सु.
मि.को.
टी.न.
१८४

॥५४॥

ब्राह्मणतरेति जातश्चेति निषेधात्तसिलादिधितिनपुंवद्भावः चेत्तीति पचादौ चेलडिति पाठात् टिडुति डीय आमलकीति आमलकी कुवली शब्दौ वदौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ न
द्याः उक्तद्वयशेषः सच द्विधेत्याह अङ्येति उपलक्षणमेतत् भाषितपुंस्केत्यपि नेह संवध्यते रत्या शयेनाह स्त्रीतरेति उगितः परायानरीतिर्दूतोः केवल्योरपि नदीसं
ज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं विदुषितरेति उगितश्चेति डीपिवसोसं प्रसारणं रत्यादिधिति प्रक्रियातद्वाख्याना निचादिशब्दग्राह्याणि असंतग्रहणमिति अप्रत्ययसाह
चर्माह्येव शब्दोभ्येत एवभिर्दिष्टरतिभावः नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थस्यादणग्रहणे नैव सिद्धेरत आह तापकमिति अतएव घरूपकल्येषु तदंतग्रहणेनेति व्याख्या

सौहार्द्यं। सौहृदयो। हृदोगः। हृदय रोगः। हृदय शब्दपर्यायो हृच्छब्दोप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं। पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु। दाश
। पश एषूत्तरेषु पादस्य पदरत्यदन आदेशस्यात्। पादाभ्यामजतीति। पदाजिः। पदातिः। अज्यातिभ्याम्यादेचेतीत्यप्रत्ययः। अजेर्यभावो निपात
नात्। पश्याः। पदोपहतः। पद्यत्यः। तदर्थे। दाश पश्या पादस्य पत्स्या दतदर्थे पतिपरे। पादौ विध्यन्ति। पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किं। पादार्थमुदकम्याद्यं॥
षादार्धाभ्याञ्चेति यत्। श्केचरतावुप संख्या नमा। पादाभ्याञ्चरति। पदिकः। पदार्थद्विजानघना हिमका विहतिषु च दाश पश्या पद्विमां पत्काषी। यद्वतिः। अ
चर्या। दाश पश्या अचः पादस्य पत्स्याच्छेपरे। गायत्रीम्यच्छः शंसति। पादस्यादमित्यर्थः। अचर्किं। पादशः कार्षीपणन्ददाति। वाघोषमिश्रशब्देषु। दाश
। पश पादस्य पत्। पद्विषः। पादद्वेषः। यन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्केचेति वाच्यं। पन्निष्कः। पादनिष्कः॥ ॥ ॥

ते॥ ॥ सौहार्थमिति ब्राह्मणदित्वात्तस्य न हृद्गमिध्वंत रत्युभयपदवृद्धिः पादस्य पद उत्तरसूत्रे पदग्रहणस्य दैत्यपम दंतः सौत्रे विभक्तिलुक्तसह अदं तादेश इति तेन पद
गदस्य दिसिद्धं पदार्थविस्थित्यधनुषेति यत्पाद्यमिति पादार्धाभ्यां चेति यत्पूर्वसूत्रे आज्यात्पादिषु प्राण्यंगस्यैव करणत्वसंभवादिति हापित हचन एव पादशब्दो गृह्य
तेन परिमाणवचनः तेन ह्यभ्यां पादाभ्यां कीतं द्विपाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र पण पादमावेति यतिपदादेशेन भवति एतच्चरति हरत्तग्रंथयोः स्पष्टं पत्काषीति सुष्यजाता वि
तिलानिः षट्षिभिर्मिक्तमिति नृचः शेरति शस्यत्ययस्येदमनुकरणं लेमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शोनसंभवीति भावः पच्छ इति संख्येकवचनाच्च

दीपायापिमिश्रसूत्रमेव च इति साहचर्यमुक्तं

उदयेषमिति स्मृतिः ॥ ३५ ॥ उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः उदमंथरति इव द्रव्यसंस्कृताः सक्तवोमंथः उद-
केनमंथरति विग्रहेतृतीयेतियागविभागात्समास इति हरदत्तः शुक्लीभाव इति ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति च्यंतत्वात्निपातत्वेऽव्ययत्वं भुक्तं स इत्यादिभुक्तं सश्च भु-
क्तं सश्च भुक्तं सश्चेति नर्तक इत्यमरः नदीप्रमीलाभ्रकुटिर्भ्रुकुटी स्त्रियामिति च एकतद्धिते एकेति लुप्तषष्ठीकंतदाह एकशब्दस्येति ह्रस्वविधानमस्य ल

उदकं स्योदस्मं जायामा ॥ ३५ ॥ उदमेघः । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः । येषं वासवाहनधियुचा ॥ ३५ ॥ उदयेषमिति नष्टि । उद-
वासः । उदवाहनः । उदधिर्घट्टः । समुद्रे तु पूर्व ए सित्वा । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतस्स्यामा ॥ ३५ ॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किं । उ-
दकस्थाली । पूरयितव्येति किं । उदकपर्वतः । मन्थादनसक्तविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषुचा ॥ ३६ ॥ उदमन्यः । उदकमन्यः । उदौदनः ।
उदकौदनः । उदकोदस्वः । उदगालवस्या ॥ ३६ ॥ उदगनस्याऽन्यतस्वह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः । ग्रामणिपुत्रः । उदकः किं । रमापतिः । अङ्गु इति किं । गौरी-
पतिः । गोलवग्रहणं पूजार्थं । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । इयडु-वडु-भाविनामः व्ययानाच्च नेति वाच्यं । श्रीमदः । भूमङ्गः । शुक्लीभावः । अभुक्तं सदी-
नामिति वक्तव्यम् ॥ भुक्तं सः । भुक्तः । भुक्तः । भुक्तः । अकारोऽनै न विधीयत इति व्याख्यान्तरं । भुक्तं सः । भुक्तः । भुक्वाकुंसाभाषणं शोभावाय-
स्यास्त्रीवेषधारो नर्तकः । भुक्वाकुटिः । कुटित्या । एकतद्धिते चा ॥ ३६ ॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे । एकस्या आगतं । एकरूपं । एक-
क्षीरं । आपोऽसंज्ञा छन्दोर्वहला ॥ ३६ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरं । त्वेचा ॥ ३६ ॥ त्वप्रत्यये आपोर्वह्रस्वः । अजत्वं । अजात्वं । रोहितत्वं । रोहि-
णीत्वं । व्यङ्ग्य-सम्प्रसारणमुत्रपत्न्योस्तत्पुरुषे ॥ ३७ ॥ व्यङ्ग्य-नस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्न्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥ सम्प्रसारणस्य
॥ ३७ ॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घस्यादुत्तरपदे ॥ ॥ ॥ वंतं एवोपयुज्यते न तु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे एकस्या आगतमि-

त्यादि ॥ उदः इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चास्तिप्यते तत्र व्यङ्ग्य-अपूर्वपदस्य विशेषणत्वं तदंतर्गतत्वात् इत्याह व्यङ्ग्य-नस्येति पुत्रपत्न्योरुत्तरपदयोरिति पुत्रपत्न्येतयो-
रिति व्याख्यानेन तौ कोटीषां व्यापारमपुत्र इत्यादाविति प्रसंगः स्यादिति भावः सम्प्रसारणस्य उत्तरपद इत्यधिक्रियतद्वलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवृत्तेनेतराह दीर्घः स्या-

सु-
सि-
दी-
न-

दुत्ररपदरति हलरतिदीर्घः ननप्र वर्तते प्रत्ययस्य लुप्तत्वे नांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ १० ॥ कौमुदगंध्याया इति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्यात स्यापत्यमित्यणिकृत्तः लिटो
रिति व्युत्पदेशः यडश्चाप ननु कौमुदगंधी पुत्ररत्यादाविको ह्रस्वो ड्योगालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यदीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेनेति संज्ञा
रणमिह नेत्यर्थः अतिकारीषेति कारीषगंध्यामति कांतोऽतिकारीषगंध्यस्य पुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेति नृत्तौ या समासः पक्षेष्टकचितमिति यदाधिकारात्तदं
नविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां विभर्तीत्यर्थः मुप्यजाताविति लिनिः हारिश्चितियां तं कारे सत्या अरुर्हिषदित्यतो नुवर्तनादाह नुमस्यादिति सत्यंकारः

कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धी पुत्रः कौमुदगन्धीयतिः व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्री प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषे
धात्। परमकारिषगन्धी पुत्रः। उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगंध्याय पुत्रः। वन्धुनि बहुव्रीहौ। ६। १। १४॥ वन्धुशब्दे उत्तरपदे
व्यडस्सम्प्रसारणस्याह बहुव्रीहौ। कारीषगंध्या वन्धुरस्येति। कारीषगन्धी वन्धुः। बहुव्रीहाविति किं। कारीषगंध्याया वन्धुः। कारीषगंध्याव
न्धुः। लो वनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातृजमानृकमातृषुवा॥ कारीषगन्धी मातृः। कारीषगंध्यामातृः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगं
ध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगंध्यामाता। अस्मादेव निपातनात्मातृशब्दस्य मातृजादेशो न द्युतश्चेति कश्चिकल्पश्च बहुव्रीहावे
वेदमानेह। कारीषगंध्याया पाता। कारीषगंध्यामाता। चित्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरम्बाधते। इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभा
रिषु। ६। ३। ६५॥ इष्टकादीनां दानानाञ्च पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वस्यात्। इष्टकचितं। पक्षेष्टकचितं। इष्टीकतूलं॥
मुञ्जेषीकतूलं। मालभारी। तत्पलमालभारी॥ कारे सत्याऽगदस्य। ६। ३। ७०॥ मुमस्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अलोश्चेति वक्तव्यम्॥ अस्तुङ्
रः। धेनोर्भव्यायाम्॥ धेनुम्भव्या॥ लोकस्य पृणे॥ ॥ ११ ॥ शपथकरणं अशपथेपि सत्यादशपथरतिडाचं वाधित्वा परत्वानुमेव अगदं
कारे वैद्य अस्तु कारेभ्युपगमः अल्वितितिङं तप्रतिरूपकमव्ययं धेनुं भव्येति भविष्यती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति निपातनात्कारि कृत्यः धेनुश्चासौ भव्याचेति
विग्रहः गौतमस्मृतौ तु अधेनु भव्येत्यत्रार्थत्वानुमेति बोध्यं॥

छंदसमपिसमानस्य छंदसीतिसूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः बहुव्रीहिरिति तेन बोधसर्जनस्येति एतदर्थं सहस्यसभावः प्राप्नोतीति भावः ॥ ३० ॥ सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिं ज्योतिषि आदित्येन क्षत्रे वा संजातं तदस्ममयपर्यंतमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते इह समानमध्यमवीराश्वेति प्रतिषेधोक्त एव समाशौनगृत्य ते सरूपाणां मेकशेष इति लिङ्गात् किंतु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ब्रह्मचारीति व्रत इति लिङ्गानिःसब्रह्मचारीति समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः ब्रह्मचारीति

॥ श्री ३ ॥

नतश्च समाने च स एव तत्र चारीति कलितोर्थः तीर्थेये यदस्य कारणविवक्षितः प्रत्यय इति विशेष्यतु व्याख्यानाच्च मितं तनयस्मिन्वाधिराजितो ह्यसौ पार
पादौ प्रत्यय इति विवक्षित इति उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावान्तरंगः समासप्रकृतिक सुवन्तानुयत्ययः अतस्तस्य परत्वेन संभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदयै
ति समानोदरेणैतदस्यैव सभावोत्पत्तिः समानस्य सभावेकते सोदराद्यदित्यः सभावाभावपक्षे तु समानोदरेणैतदस्यैव सभावोत्पत्तिः सोदराद्यदित्यः सदृक् स

समानान्ययोः कृत्वा यमिति इति किं न कर्तुं शीर्षं इति अदस आत्वे कृते सवर्णं दीर्घ इत्यर्थः एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥ ३३ ॥ भीरोऽस्थानमिति विसर्जनीयव्यवधा-
नात्त्वप्रामिरिति ज्योतिषः स्तोम इति इदं ज्योतिस्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितं एतिसंज्ञायामिति सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् एवं न सन्नाहेत्यपि विष्वक्सेन इति च त्वं
भीरोऽस्थानमा ॥ ३३ ॥ १॥ भिरुशब्दात्स्थानस्य सस्यमूर्धन्यस्यात्समासे । भीरुष्ठानं । असमासे तु । भीरोऽस्थानं । ज्योतिरायुषस्तोमः । ॥ ३३ ॥
आभ्यांस्तोमस्य सस्यमूर्धन्यस्यमासे । ज्योतिष्तोमः । आयुष्तोमः । समासे किं । ज्योतिषः स्तोमः । सुषामादिषु च । ॥ ३३ ॥ सस्यमूर्धन्यः । शोभनं साम
यस्या । सुषामा । सुषन्धिः । एतिसंज्ञायामगात् । ॥ ३३ ॥ सस्यमूर्धन्यः । हरिवेणः । एतकिं । हरिसमंथां संज्ञायाम्किं । पृथुसेनः । अगकारात्किं
विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येवा । र्वसेनः । न सन्नाह । ॥ ३३ ॥ १०० ॥ एति संज्ञायामगकारान्मूर्धन्योवा रोहिणीवेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किं
शतमिषक्सेनः । आकृतिगणायं । अषष्ठ्यः तृतीयास्थस्याऽन्यस्यदुगाशीराश्यास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ॥ ३३ ॥ १०१ ॥ अन्यशब्दः ।
स्यदुगागमस्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः ।
अषष्ठीत्यादिकिं । अन्यस्याऽन्येनवाशीः । अन्यशीः । कारके च्छेचनाय निषेधः । अन्यस्यकारकः । अन्यत्कोरकः । अन्यस्यायं । अन्यदीयः । गहादेराक
तिगणत्वाच्छेदने विभाषा । ॥ ३३ ॥ १०० ॥ अन्यदर्थः । अन्यार्थः । कोऽकत्तत्पुरुषः । चि । ॥ ३३ ॥ १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः । कदम्बः । क्रदने
तत्पुरुषे किं । कृष्टो राजा । त्रौ च । कुत्सितास्त्रयः । कत्रयः । रथवदयोश्च । ॥ ३३ ॥ १०२ ॥ कद्रथः । कद्रदः । तृणे च जातौ । ॥ ३३ ॥ १०३ ॥ कत्रणः । कापथ्य
क्षयोः । ॥ ३३ ॥ १०४ ॥ कापथः । कासः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ ॥ ॥ स्यासिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥
अषष्ठ्यं । अन्यदाशीरिभ्यादयः कर्मधारयाः नायं निषेध इति । एतच्च षष्ठीतृतीयास्थस्येव सिद्धे निषेधानि सत्वज्ञापनार्थात् द्विर्नञ्ज उपादानात्त्वभ्यत इत्याहुः त्रौ च
अनञ्चार्थमिदं वा त्रिं कं कयादिभ्यो ढकजिति निर्देशेनैव सिद्धं कापथ्यमिति कुत्सितः पंथाः । अकपूरव्यूरिति समासांतः पथः संख्याव्ययादेरिति न पुंसकत्वे अप्रा ।
॥ प्रविभाषेति ॥ ॥

४३३ इति पदार्थः स्य स्यान्ननुवृत्तेरिति भावः एषोदरप्रकारणीति आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपदानर्थकादिति भावः शिष्टैरिति अध्याहारलभ्यमिदं यथोपदिष्ट
 ४३४ नित्यमर्थः स्य यो भावः उपदिष्टोच्चारणक्रियः यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः एवं स्थिते फलितमाह यथोच्चारितानित्येवेति समासपदविषयकमिदं उत्तर
 ४३५ पदाधिकारात् निरुक्तादिशब्दसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धे च यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते हंससिंहशब्दयोरपि प्राचा
 कारिकायामुदाहृतत्वात् तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरूपन्यासः कृतो ननु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिस्तस्योपे

ईषदर्थः ६।३।१५ ईषद्वलं। कजलं। अजाशवयिपरत्वात्कादेशः। कासः। विभाषापुरुषः। ६।३।१६। कापुरुषः। कपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयां ईष
 दर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव। दृष्टपुरुषः। कापुरुषः। कवंचोष्मे। उष्मशब्दे उत्तरपदेकवङ्कचवास्यात्। कवोष्मं। कोष्मं। कडुष्मं। एषोदरा
 दीनित्यथोपदिष्टमा। ६।३।१७॥ एषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानित्येव साधूनि स्युः। एषत उदरं। एषोदरं। तलोपः। वारिवाहको व
 लाहकः। पूर्वपदस्यैवः उत्तरपदादेश्वलत्वमाभवेद्वर्णगमाद्वंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोन्मावर्णविकृते वर्णनाशात् एषोदरमा। १॥ दिक
 शब्देभ्य स्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं। उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरोदाशनाशदमध्येष्वन्तरपदादेश्वलत्वाद्। दुःखेन दाश्य
 ते। दूडाशः। दुःखेन दाश्यते। दूणाशः। दुःखेन दम्यते। दूडमः। खलनृभ्यः। दम्भेर्नलोपो नित्यात्पते। दुष्टध्यायतीति। दूष्यः। आतश्चेतिकः। वृ
 वन्तोस्मासीदनीति। वृषी। भुवच्छब्दस्य वृआदेशः। सदेरधिकरणेडडा। आकृतिगणेर्यां संहितायाम्। ६।३।१९४॥ ॥ ॥

त्याहुः वर्णगमादिति हन्तेः पचाद्यचिसगागमः विपर्ययादिति हिंसे सुपचाद्यचिहकारसकारयोः स्थानव्ययः दिकृच्छब्देभ्यश्चेति वार्तिकमिदं दुरोनाशेत्यप्येवं खलत्रि
 भ्यश्चिदाशनाशदमेति त्रयोपि ईषद्वसुचित्तिखल्यत्यांतादित्यर्थः वृसीति मुनीनामासनं वृसि आकृतिगणेर्यामिति तेन लुपेदवश्यमः कृत्येतुं काममनसो र
 पि समोवाहिता ननु योमी सत्ता यच्चियुद्धे जौरित्यपि संगृही तं कृत्यांते उत्तरपदे अवश्यमः अंतं समानं लुपेत् अवश्यं गंतव्यः अवश्यं सेव्यः तथा तुमः काममन
 सोः परतः अंतं लुपेत् गंतुकामः गंतुमना समो हितततयोः

अंतर्वाच्यं संहितः संहितः संहितः युद्धएतत्तरोयः यच्चधातुः तस्मिन्परेमांसस्यांतं लुंयेत् मांसपचनीमांसस्थकः इह संयोगांतलोपोपिशिष्टोच्चारणत्रेति बोध्यं संहिता
 यामिति तेन हि गुणकर्णद्वयोः अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयति ॥ ३३ ॥ अधिकारो यामिति तेन विश्राहितेत्यादौ पदकाले द्योतयितुं इति दीर्घेनेत्या
 दिप्रयोजनान्पूज्यानीति न हि वृत्तिरहं बंधने न वृत्तवर्तने वृत्तसेचने व्यधत्ताडने रुचदी सौषहमर्षणे तनुविज्ञा किंवन्ते विस्ति उत्तरपदे धिति शेषः तेन दिवसेषु रुगि
 त्यादौ नातिशयसंगः उपानदिति संपदादित्वात्कर्मणि क्तिप् निवर्तते इति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विध्यतीति मर्मवित् व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणं निरोच
 अधिकारो यामिति कर्त्तृलक्षणस्याविष्टाः पञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रसुवस्वस्तिकस्या ६।३।१९५॥ कर्त्तृशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः ॥ द्विग
 णकर्णः ॥ लक्षणस्य किं ॥ शोभनकर्णः ॥ अविष्टादीनाङ्गि ॥ विष्टकर्णः ॥ अष्टकर्णः ॥ पञ्चकर्णः ॥ मणिकर्णः ॥ भिन्नकर्णः ॥ छिन्नकर्णः ॥ छिद्रकर्णः ॥
 सुवकर्णः ॥ स्वस्तिककर्णः ॥ न हि वृत्तिरहं बंधने न वृत्तवर्तने वृत्तसेचने व्यधत्ताडने रुचदी सौषहमर्षणे तनुविज्ञा किंवन्ते विस्ति उत्तरपदे धिति शेषः तेन दिवसेषु रुगि
 नीरुक् ॥ अभीरुक् ॥ अतीषट् ॥ परीतना ॥ कावितिकिं यरिणहने ॥ विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डकं पुन्या विभाषा नुवर्तते ॥ सा च व्यवस्थिता ॥ तेन गतिकु
 रक्योरेवनेह ॥ पदरुक् ॥ तिग्मरुक् ॥ वनगिर्यो स्संज्ञायाङ्कोटरकिं शुलुकादीनाम् ॥ ६।३।१९७॥ कोटरादीनाम्बने परे किं शुलुकादीनाङ्गि ॥ रोपरेदी
 र्घस्यासंज्ञायां ॥ वननुरगामिश्रकासिधका सा ॥ का कोटराग्रेभ्यः ॥ ६।४।४॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एवणत्वन्नायेभ्यः ॥ इह कोटराणां
 पञ्चदीर्घनिधौ कोटरादयो बोध्याः ॥ तेषां कृतदीर्घाणां एत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः ॥ अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ॥ ६॥ तदतिनीरुक् अतिसहते
 अतीषट् पूर्वपदादिति वत्वमिति हरदत्तः सहेः एतन्तीभ्यां चेत् यत्र सहेरित्योगविभागाच्च कारस्यानुक्तसमुच्चयाद्देत्यन्ये सुषामा देराकृतिगणत्वादित्यपरे प
 रितनोर्नतिपरीतना गमकावित्यत्र गमादीनामिति वा व्यमित्युक्तेर्न लोपः वनं पुरगा व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्यश्च
 रगादिभ्य एव परस्य एत्वमित्यर्थः एभ्यो वनस्य एवणत्वन्नायेभ्यामिति विपरीतनियमशंका तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्त्वसंभवा
 त् न नियमार्थ इति ॥ अथ भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेवणत्वमिति फलितं एवं च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य

मु.
सि. को.
श्री. न.
०६८

एतत्सिद्धे पुनरपि कर्मदीर्घस्य पुरगादियं च कस्य एतत्त्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति विध्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्या प्रवृत्तेरिति भावः न च पुरा
गाग्रहणमपि विध्यर्थमेव गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यं अगदित्यस्य पंचम्यंतत्वं स्वीकृत्य गंतान् पूर्वपदात्परस्य एतत्त्वेनेति वा

पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिधकावणं। सारिकावणं। कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रे वणं। राजदन्तादिषु निपात
नात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः। वले। ६। ३। १९८॥ वलप्रत्यये परे दीर्घस्यात्संज्ञायां। कषीवलः। मतौ वहचो
नजिसदीनामा। ६। ३। १९९॥ अमरावती। अनजिरादीनाङ्गि। अजिरवती। वहचः किं। ब्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेहावल यवती। शरा
दीनाच्चा। ६। ३। १२०॥ शरावती। इको वहः। यीलोः। ६। ३। २१॥ रगनस्य दीर्घस्याद्दहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिएडवहं। अपीलोः
किं। यीलुवहं। अपील्वादीनामिति वाच्यं। शरुवहं। उपसर्गस्य घञ्यः मनुष्ये बहुलम्। ६। ३। १२२॥ उपसर्गस्य बहुलन्दीर्घस्याद्द्वन्ने परे
मनुमनुष्या यशेषाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। ६। ३। १२३॥ रगनस्योपसर्गस्य दीर्घस्यात्काशः। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्र
काशः। अष्टवस्संज्ञायाम्। ६। ३। १२४॥ उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं संज्ञायाङ्गि। अष्टपुत्रः। चितेः कपिः। ६। ३। १२५॥ एकचितीकः। नरे संज्ञायाम्। ६।
३। १२६॥ विश्वानरः। मित्रे चक्षौ। ६। ३। १२७॥ विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनोदज्जदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घा
वाच्यः। श्वादनः। इत्यादि। प्रनिरन्तशरे सुप्तसाम्रकार्थं खदिरपीयूषाभ्योः संज्ञायामपि। ८। ५। ५॥ एभ्यो वनस्य एतत्त्वात्। प्रवणं। का
र्व्यवणं। इह्यात्परत्वात् एतत्त्वात् विभावौषधिवनस्यतिभ्यः। ८। ५। ६॥ एभ्यो वनस्य एतत्त्वात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं।

ख्यनात् पुरगाशब्दस्य ताकारात् तत्त्वाद्गदिति निषेधस्या प्रवृत्तेः अतएवागदित्यस्या ऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्यप्युपगयनादिभ्य इति निर्देशः श्रयेण त
त्प्रत्याख्यातमाकरे पुरगावणमित्यादि नरकविशेषस्य संज्ञा असिपत्रवनमिति एभ्यो वनस्येवेति विपरीतनियमे तु एतत्त्वमत्र दुर्वारमिति भावः सप्तम्यर्थस्य

प्रातिपदिकोर्ध्वं अतर्भावाद्दहं प्रथमेति किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह किंशुलुकागिरिरिति आदिशब्दग्राह्यास्त्वंजनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेति किंरुघ्नगिरिः
 रामगिरिः कृष्णवल इति रजः कृष्णामुतीत्यादिनामत्वर्थवत्त्वच अमरावतीति मादुपधायाश्चेति संज्ञायामिति वामतोर्मस्य वः घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वा संभवादाह।
 घञंत इति निषाद इति पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदत्यस्मिन्वापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञकथं तर्हि दौर्गन्धै प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेदत्राहुः प्र
 तिस्ममेह्यं तास्यान्ताच्छब्दमिति एकचित्तीक इति शेषादिभाषतिक पदं छेति वार्तिके दीर्घांतः पठ्यते केचिन्नुहस्वांतं पठित्वाश्वादं छ इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहु
 न्त्युक्ते इहवादिनि काश्चेति जालव्यपाठस्त्वनार्य इति भावः वनस्पतिभ्यां वनस्पत्यत्वमुदाहरति शिरीषे वनमिति ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पा
 नस्पतिरित्यमरं कोशवस्य पुष्पविनैव फलप्रादुर्भावस्स वनस्पतिस्स चोदुंबरादिः शिरोषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो एत्वमिह कथमिति चेदत्र
 द्वाचन्यचभ्यामेव ॥ जेहा देवदारुवनं इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इरिकावनं। मिरिकावनं। वाहनमाहितात् ॥ ८१४८ ॥ आरोप्य यदुत्पत्तेन
 हादिस्थानि मित्रात्परस्य वाहननकारस्य एत्वस्यात्। इत्युवाहणं। आहितात्किं। इदं वाहनं। इदं स्त्रीमिकं स्वाहनमित्यर्थः। वहनेत्युत्तिष्ठति
 रिहैव सूत्रे निपातनात्। पानदेशो ८१४८ ॥ पूर्वपदस्थानि मित्रात्परस्य पानस्य न स्पणत्वे स्याद्देशगम्ये। क्षीरम्यानं येषां ते क्षीरपाणः उशीनराः
 पुंल्लिंगाणां प्राच्याः। पीयते इति पानं। कर्मणि ल्युट्। वाभावकरणयोः ॥ ८१४९ ॥ पानस्येत्येव। क्षीरपानं। क्षीरपाणं ॥ ८१५० ॥
 इति वनस्पतिशब्देनात्र दृष्टमात्रमुपलक्ष्यते अत्र च लुपियुक्तं वदिति सूत्रस्य भाष्यं लिङ्गं तत्र हि व्यक्तिवचने किं शिरीषपाणमदूरभवाग्रामः शिरीषस्तस्य वनं।
 शिरीषवनमित्यत्र एते कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्यते लुक् तच्च शिरीषपाणं वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥ ८१५१ ॥ द्वाचन्यमेषेति व्यवस्थित
 विभाषाश्रयण इति भावः ओषधित्वात्प्राप्तप्रतिषेधमाह इरिकादिभ्य इति एतदपि व्यवस्थितविभाषावित्तमदेव सिद्धं उशीनरा इति इह उशीनरशब्दस्त
 देशवासिषु भाक्तेः कर्मणि ल्युट् इति कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन वाभाव आदेशार्थ आरंभ इत्यप्राप्तविभाषा क्षीरपाणमिति तिः पानं ल्युट् चेति न पुंस
 केभावे ल्युट् पायते अनेनेति पानं करणे ल्युट् क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं ॥

५-
मि. को
टी. त
१६६

गिरिनद्यादीनां वेति वक्तव्यमिति शेषः संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः मायवापिणविति बहुलमाभीष्टे इति लिनिः श्रीहिवापाणीति कर्म
ल्यण उत्ररपदं यद्विद्विद्वानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः गर्गभगिनीति इह भगिनी शब्द उत्ररपदं न तु भगिनी शब्दः अत्र व्याख्याने नुमग्रहणमेव ज्ञापक
मिति प्राचां मतं आह अतएवेति न दुक्तं ज्ञापकं विषदयति किंचेति परिपक्वानीति कुमतिचेति नित्यत्वं प्राप्तं एकाजुत्रर प्राग्व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मा
यते इत्रहणविति इत्रहतवंतौ ब्रह्मभूतेति किं परिमानीति मनेत्येतात् कियचेति किं पगतिकारकोपयदानमित्यादिनां सुबुद्धयेः प्राक्समाप्तान्कारां त
मुत्ररपदं नांतत्वा न्दीय क्षीरयाणीति पिवतेः कर्मण्युपपदे आतोऽपसर्गे इति कः आतोऽलोप इति चेत्प्यलोपः रस्यविलोति रस्यश्चा सौविश्वेति विग्रहस्तत

गिरिनद्यादीनाम्वा॥ गिरिनदी॥ गिरिणदी॥ चक्रनितम्बा॥ चक्रणितम्बा॥ प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च ॥ ८१ ॥ ११॥ पूर्वपदस्थानिमित्ता हि
त्यरस्य एषु स्थितस्य न स्यणे वा स्यात् प्रातिपदिकान्ते॥ मायवापिणौ॥ नुमि॥ श्रीहिवापाणि॥ विभक्तौ॥ मायवापेण॥ यस्य मायवापिना वित्यादि हि
उत्ररपदं यत्प्रातिपदिकान्तदन्त्येव एतन्नेह॥ गर्गाणां भगिनी॥ गर्गभगिनी॥ अतएव नुमग्रहणं कृतं॥ अङ्गस्य नुस्विधानात्तद्वक्तो हि नुम हि
ननुत्ररपदस्य॥ किञ्च॥ ग्रहिण्येव नित्यादौ हि वेर्नुमोणत्वाः थंमपि नुमग्रहणं॥ प्रेचनमित्यादौ तु सुभादित्वान्ना युवादेर्न॥ रस्ययूना॥ परिपक्वा
नि॥ एकाजुत्ररपदेणः॥ नित्यमित्युक्तं॥ इत्रहणौ॥ हरिम्मानयतीति॥ हरिमाणी॥ नुमि॥ क्षीरयाणी॥ विभक्तौ॥ क्षीरयेण॥ रस्यविलो॥ कुमतिचा हि
॥ ८१ ॥ १३॥ कवर्गवत्युत्ररपदे प्राग्वत्॥ हरिकामिणौ॥ हरिकामाणि॥ हरिकामेण॥ पदव्यवायेपि॥ ८१ ॥ ३५॥ पदेन व्यवधानेपि एतन्नेह स्यात्

आज्ञेनास्त्रियां ननु अंतर्वर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति एतन्निषेधः स्यान्मैवं उत्ररपदत्वे चापरादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् स्वादिषेत्यनेन नुरस्य विशब्दस्यैव पदत्वं ननु विशब्दस्य यस्मात्त्वादिविधिस्यैव पदत्वं नुमग्रहणमात्रं एवं च युनर्भूणमित्यत्र ए
त्वं निर्वोधमेव नामिपरतः भूशब्दस्य पदत्वाभावात् कुमतिच अनेकाजुत्ररपदार्थ आरंभः कावित्येव तु न सूत्रितं यस्मिन् विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्रर
पदे एव हरिकामिणमित्यादौ त्रयविधिः स्यान्ननु वस्त्रयुगेत्यादौ तथा च मतुवंतनिर्देश आवश्यकः इत्याह कवर्गवतीति पदेन व्यवधान इति निमित्तनि

मिद्विनेर्मध्येपदे सति एत्वंनेत्यर्थः माषकुं भवायेनेति माषकुं भवपतीतिकर्मण्यण उपपदसमासः॥ ॐ ॥ चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्येगान्यस्यतेनयोगइति मनोर
माविगृहीतं तदयुक्तं उत्तरपदत्वेचायदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात् तस्मादंगानांयोगो अंगयोगश्चतुर्णामंगयोगइत्यवगृहीत
यंनचचतुरंगेनयोगइतिविग्रहेयंगशब्द उत्तरपदनेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोनप्रवर्ततरतिशङ्कां तस्यपूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वेचेतिप्रतिषेध
चनेत्यस्योत्तरस्यसमासचरभावयवस्यपदत्वेकर्तव्यपदादिविधिभिन्नेप्रत्ययलक्षणंनप्रवर्ततइत्यर्थः। अंगमात्रं शक्यार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः
आदिभ्योधातुजस्येत्यादौतूत्तरपदशब्देनसमासचरभावयवमात्रंगृह्यतेइतिप्रत्यलक्षणप्रकृत्यभावेपिनहतिः इहत्तुपदत्वलाभा

चतुरङ्गयोगेना। अतद्वितइतिवाच्यम्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। कुसुमसुरणिजातिः॥ ६। १५४३॥ अत्रसुनिपात्यते। कुसुमसुरधा
न्याकं। स्त्रीवत्वमुत्तन्त्रांजातिःकिं। कुतुमुरुणि। कुत्सिनानितिन्दुकीफलानीत्यर्थः। अपरस्यराःक्रियासामये॥ ६। १५४४॥ सुनिपात्यते। अपरस्यरा
स्यार्थागच्छन्ति। सततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेतिकिम्। अपरपरागच्छन्ति। अपरेचपरेचसकृदेवगच्छन्तीत्यर्थः। गोष्यदंसेविता
सेवितप्रमाणेषु॥ ६। १५४५॥ सुटसस्यषत्वच्चनिपात्यते। गावःपद्यनैस्मिदेशे। सगोभिःसेवितोगोष्यदः। असेविते। अगोष्यदान्यरण्यानि।
प्रमाणे। गोष्यदमात्रंसेत्रं। सेवितेत्यादिकिं। गोःपदं। गोपदम्। स्थानेसुटनिपात्यते। आपस

यप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता एवंचमायकुं भवायेनेत्य विकुंभस्यवांफःकुंभवाफःकुंभशब्दःकुंभपरिमितधान्येभाक्तः॥ ९ दं। प्रेतिकिं। आपदं। पदं॥

माषाणकुंभवापइतिनिगृहीतव्यमिति नव्याः केचित्तुअपदादिविधावित्यत्रपदांतविधावित्यर्थपरिक पदव्यवायेपीत्यस्यपदांतविधित्वाभावान्नाह्यत्र
प्रत्ययलक्षणनिषेधत्वाद्ः तदपरनसमंते तथाहि सति लाघवात्पदांतविधावित्येवब्रूयान्नत्वपदादिविधावितिदिक् अतद्वितइति व्यवधायकपदस्यतद्वित
श्चत्यरेनभवतितदानिवेधइत्यर्थः आर्द्रगोमयेणेति इहगोशब्दःपदं उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधोत्रनशङ्कः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गोशब्दस्यचस्वादिविधि
तिपदत्वात् गोष्यदं असेवितेगोष्यदशब्दस्यवृत्त्यसंभवात्तन्पूर्वकमुदाहरति अगोष्यदानीति गवांसंचारोयत्रनैवसंभवतितत्रापिसुडागमाथमसेवितग्रहण

आत्मयापनायेति काश्चस्तेषां यशरीरक्षयणीयवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आश्चर्यमिति आडः परस्परचरे सुदचरेण्डिवा गुरावितियतविकिर कृविक्षेपे इत्यस्मादिगुपचे
त्यादिना कप्रत्यये सुडा अनेन निपात्यतेषत्वं तुपरिनिविभ्यदत्यनेन विकिरग्रहणमिति विष्किरः शकुनो विकिरो वेति वृत्तिग्रंथे पाठः सूत्रपाठे तु विकिरग्र
आश्चर्यमनित्ये ॥ ११४७ ॥ अद्भुते सुटो आश्चर्यं यदिसमुज्जीता अनित्ये किं आचर्यं कर्मशोभनं वच्चस्केऽवस्करः ॥ ६११४८ ॥ कुत्सि
तम्वच्चः वच्चस्कमन्ममला तस्मिन् सुटो अवर्क्यं तदति अवस्करः वच्चस्के किमा अवकरः अपस्करोरथाङ्गमा ॥ ६११४९ ॥ अपुकरो
न्यः विकिरशशकुनिर्विकिरो वा ॥ ६११५० ॥ यस्य विकिरः वावचनेनैव सुद्धि कल्पे सिद्धे विकिरग्रहणनस्यापिशकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा
भूदिति वृत्तिस्मन्भाव्यविरोधात् प्रतिष्कशश्च कशे ॥ ६११५१ ॥ कशगतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचिसुटनिपात्यतेषत्वं च
सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते कशे किं प्रतिगतः कशाः प्रतिकशोऽश्वः यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमु
पसर्गस्य प्रतेग्रहणं तेन धात्वन्तरोपसर्गान् प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रादृषी ॥ ६११५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थमा नृषीति किं प्रकण्वो
देशः हरिचन्द्रो माणवकः मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः ॥ ६११५४ ॥ मकरशब्दोऽस्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्चयनिपात्यतो वेण्वि
ति किं मकरो ग्राहः मकरी समुद्रः कासीराजसुन्देनगरे ॥ ६११५५ ॥ ईषत्रीरमस्यास्तीति कासीरं नाम नगरं अजस्येव तुन्दमस्येति
अजसुन्देनमनगरं नगरे किं कातोरे अजतुन्दमा कारस्करो वृक्षः ॥ ६११५६ ॥ कारङ्करोतीति कारस्करो वृक्षः अन्यत्र कारकरः के
चित्तुक्रस्कादिष्विदमठनिनसूत्रेषु पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६११५७ ॥ एतानि समुद्रकानि निपात्यतेनामि पारस्करः किष्किन्वा

हणञ्जास्येवेति बोध्यं तस्यापीति विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः कशेरेव कशेति कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः धात्वन्तरेति प्रतिकश इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गे
ननु कशेयत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्तु प्रत्येवेति न्यायादिति भावः अमन्त्रार्थ इति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्च द्वौ त्रपदे मन्त्र इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः मस्करः मस्करशब्ददि

सु.
सि.कौ.
टी.०.त.
२९

निनामत्वर्थेनेष्टसिद्धौमस्करियद्वरणपरिवाजकत्वायंप्रयोगोयथास्यादित्येवमर्थमित्याहुः कातीरमिति ईषदर्थरतिकोः कादेशः पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहः कृत्रो हेतुता
च्छात्पुनस्तः किं किं धेति किमपि धेते इति विग्रहे आतोनुपसर्गकः यवनिपातनात्किमोद्धित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च किं किं दधातीति विग्रहः क्लृतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धं अ
ननु निपातनादेव वस्तुतस्तु रूढि शब्दा एते कथं विद्वत्पाद्यंत इत्यवयवार्थेनाग्रहः कार्यः ॥ ५ ॥ तद्धृतो रिति गणसूत्रमेतत्तादिति तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः प्रायस्येति गण

तद्धृतोऽकरयन्तोश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चात्तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्धृतोर्दकारतका ॥
गैलुप्येते। करयन्तोस्तु सुट्। चोरदेवतयोरितिसमुदायोपाधिः। तस्करः। दृहस्यतिः। प्रायस्यचिन्तित
योः प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तमावनस्यतिरित्यादि। आकृतिगणोपयोगः ॥ इतिसमासाश्रयविधयः ॥

सूत्रमेतदपि प्रायः पापं विजानीयाच्चिन्तितस्य विशेषेण नमिति स्मृतिः। आकृतिगणोपयोगमिति तेन शतात्यराणि परश्शतानि कार्यणीत्यादिसिद्धम् इह सुप्सुपेति वापञ्चमीति योग
विभागादसमासः राजदंतादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् ॥ इतिसमासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

सु. न.
सि. को.
टि. त.

१ श्रीगणेशायनमः अ पवादसंगत्यातद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाहसमर्थानामिति अन्यतस्याग्रहणानुवृत्तेः समासोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रंथेन समासापवादत्वं सूचितं विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकांक्षासत्वाच्च न पंखंतत्रो विधिरित्याह अधिक्रियत इति। पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञासूचिता तस्य योजनंतु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथा च प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थानां प्रथमाद्वेति निवृत्तं वेति त्वनुवर्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रंथः संगच्छता प्राग्दिश इति। तत उन्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन प्रथमेति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः॥ ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्व्यर्थं तच्च पदविधित्वं शंका घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्तु वंता तद्धितामतिरिति सिद्धांतस्य सकलसंभवात् आह सामर्थ्यमिति। कृतसंधिकार्यत्वमिति॥ अस्य फलतु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूलग्रवस्फुटी भविष्यति। इह समर्थोऽथ माद्वेति वक्तुं युक्तं॥ महोत्सर्गनाह प्राग्दीव्यत इत्यादिना। सूत्रे दीव्यदित्येकदेशे। नर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः प्राग्दीव्यत इति व

॥ श्रीगणेशायनमः समर्थानां प्रथमाह। ४। १। ८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वम् कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् प्राग्दीव्यतोऽणः। ४। १। ८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणाधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च। ४। १। ८४। एभ्योऽणस्या। प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणः स्य रायस्यापत्तदः॥ ९९ दित्येके॥ अन्येत्वाद्दीव्यदिति शत्रंतं तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति॥ प्राग्दी-

व्यतीयेष्विति॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत अपपरिवहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभाव इति प्राचः। प्राग्दीव्यत मिति तूचितं॥ म्य इति टच्च्वृत्तेरिति केचित् तन्न। म्य इति टचः पाक्षिकत्वात्। अन्यथा उपसमिधमुपसमिदिति तत्सूत्रस्य मूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। नचात्र टचोभावे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपे प्राग्दीव्यतोऽप इति रूपं न स्यादिति शंका। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचार इति परिगणनात्। प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः। त्यप् नशं कनीय एव। अमेह कृतसिन्नेभ्य एवेति परिगणनात् लुङ्मुखस्वरेत्यादि परिगणनाया अनव्ययत्वाच्च। वक्ष्यमाणस्येति॥ पत्युत्तरपदाण्य इति वक्ष्यमाणस्य

राम

तद्वितेष्वचामध्ये आदिस्तेवेत्यचो जिगिति सूत्राद वदत्यनुवर्तत इत्याशये नव्या चर्चे अच इति। तद्विः स्यादिति। नृजे हृदिरित्यतोऽनुवर्तत इति भावः। किति चावाही क इत्या
द्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तं। अचामादेरिति निर्दिष्टस्यानि कत्वादिकपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति॥ आश्वपतमित्यादि। प्रामादिकमे
वेति। अष्टहरदत्र ग्रंथे स्थितं॥ यदि तु देवतार्थकाणां ताच्चातुर्वर्ण्यो देवकृतिगणत्वात्प्यजिति व्याख्यायते तदानिर्दृष्टं वायं प्रयोगः। अश्वपतिगणपति। राष्ट्रपतिकु
लपतिगृध्रपतिपशुपतिक्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिवित्यदित्या॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्वात्तद्वदः कार्यो न तु द्वंद्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति। प
त्यंतादित्युच्यमाने बहुवचः। दपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतं॥ दैत्यः। विमनमुदिते देवताद्यर्थेण्यस्मावकाशः। इतश्चानिज इत्यपत्येकदौलेय इत्यादौ सावकाशस्तथाचदि
तद्वितेष्वचामादेः। १। २। १११। जिगिति च प्रत्यये परेऽचामादेरचोद्विः स्यात्। किति च। १। २। ११८। किति तद्विते च तथा अश्वपतेरपत्यादि
आश्वपतं गाणपतम् गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादि कमेवादित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्त्यः। १। ४। १। ८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च।
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गण्यः स्यादगोपवादः दैत्यः अतिरेकदित्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां याम्यः॥ पृथिव्या जात्रौ। पा
थिवा। पाथिवा। देवा द्यमत्रौ। देव्यन्। देवम्। वहिषष्टि। पोयमृच। वाह्यः। ईकङ्क। वाहीकः। स्यामोऽकारः पृषोदरादिनात्सस्यतः अश्वत्यामः भवार्थे
तुलुवाच्यः अश्वत्यामः लोमोपत्येषु बहुवचः वाह्यः दीजोपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषु किम् औडुलोमिः॥ एतेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वा
दुक्तस्य नैव॥ एपादयोर्थविशेषतश्चादादापवादान् पूर्वप्रतिषेधाश्रयणात्॥ अर्थविशेष इति किं॥ औष्ट्रपतं। औष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्य दं पत्राधर्षुपरिषदश्चेत्यत्राह पूर्ववि
प्रतिषेधनतस्य दमित्यर्थेणानभवात्। इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात्॥ कर्मतर्हि दैतेय इति। अत्राहः। कृदिकारदिति डीषतात् स्त्रीभ्यो ढक्। एषु न भवति। लिंगविशिष्टपरिभाषा
या अनित्यत्वात्। न चातादिवच्चेति पूर्वस्यांतवद्भावेन स्यात्तद्वदिति भूमित्वं दिति शब्दात्। डीषकते यस्येति च तेषु न सवर्णदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात् एयप्रत्ययेय।
स्येति लोपे हलो यमामिति पाशिकायलोपः। न चाद्योपस्य स्थानि त्वं नोपेन पदांतेति तत्र विधेयात् पूर्वमसिद्धेन स्यात्तिवदित्युक्तेऽश्व। काशिकायामिति। भाष्ये तु न दृष्टमिति भा।

सु-न-
सि-को-
टि-त

व॥ अगांतात्स्वार्थिकेन व्यञ्जयते न स पपादः स्त्रियां डीषु न भवति। षितां डीषोऽनित्यत्वात्। आ ज्ञोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रालिङ्गमुदाहरति पार्थिवा पार्थिवीति। वहि षष्टि-
लोपवचनमव्ययानां भभात्रे इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन आसनीय इति सिद्धं॥ अश्वत्थाम इति॥ भाष्योदाहरणात्तदंतविधिः न च वलवाचिनः स्थाम-
नशब्दस्यापत्येन योगासंभवात्तवचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं। जाताद्यर्थे तत्संभवेन सा मर्थ्योपक्षयात्॥ अश्वस्येव स्थामयस्येति बहुव्रीहिः। उ-
डलोमा इति॥ उडनिनक्षत्राणां वलोमान्यस्येति विग्रहः। केवलस्यापत्येन योगासंभवात्तदंतविधिस्ततोऽकारष्टि लोपः॥ ७॥ गोरिति। न केवलमपत्यएवायं किं-
तु शिव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेऽपि ज्ञेयं। गव्यमिति। गविभवं गव्यं गोर्देवतायस्य गोरिदमित्यादिरर्थः॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्यो न्यस्मिन्नर्थे अयं यत्तातेन
गवोभरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः॥ गोरूप्यमित्यादि। हेतुमनुष्येभ्यो न्यतरस्यां रूप्यः मय द्वेति रूप्यमयटौ। उत्सादिभ्यो ज्॥ अणसदपवादानामिन्द्रादीनां चायमपवा-

॥ गोरजादिप्रसंगे यत् गव्यम् अजादिप्रसंगे किम् गोभ्यो हेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् गोमयम्॥ उत्सादिभ्यो डज्। ४। १। ८६।

औत्सः अग्नि कलिभ्यां ठक्त्व्यः अग्नेरपत्यादि अग्नेयम् कालेम्॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः॥ ॥

दः। इह वष्कपासे इति गणसूत्रं॥ असे असमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयं वष्कस्यापत्यादिवाष्कयः। असे किं। गौवष्कयिः। अस इति निषेधाच्चिन्नादिहतदंतविधिस्तेन
धेनुशब्दस्य हपागदधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धं॥ नन्वेव धेनुकं गोधेनुकमित्यत्राज्प्रवर्तते॥ अचित्तहस्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्देनुकमिति सिद्धं
वपि गोधेनुकं न सिद्धेदिति चेन्न धेनुरनञ् इकमुत्यादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात्॥ इकं ठकमित्यर्थः। अग्नि कलिभ्यामिति। अयं भावः। स्यात्स्य देवने
त्यधिकारे अग्नेर्देगिति सूत्रं दृष्टं। सामेत्यधिकारे कलेर्देगिति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयं तेनाग्नेरपत्यं अग्निनादृष्टं सम अग्नेरिदमग्नौ भवं अग्नेरा-
गतं गाग्नेयमिति सिध्यति तथा कल्पोऽप्येत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति। एतेन पदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वमिति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ठको दर्शनात्। लेठमि-
ति सूत्रमपार्थक्यमिति मीमांसोक्तिः परस्ता। वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक्॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः॥ ६॥

राम
२

सु.त.
सि.को.
ठि.त.
३

विवक्षितेऽनेनालुङ्गभवति वृद्धत्वाच्छेनेति भावः विवक्षित इति । अचातिविषयसप्तमी परसप्तमीवेतु अहृत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणोव स्यादिति भावः ॥ ३ ॥ ग
र्गीणामिति । अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां यजनोऽस्वेतिलुक् ॥ सञ्ज्ञादिप्रत्ययेचिकार्षिते अनेन प्रणिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छेने तस्य ईयादेशः । यस्येति चेत्प्रकारलोपे यलोपा
र्थमोहः । आपत्यस्य चेति ढे लोपे कद्वा इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । इत्येति ध्येत्यतो य इति हलसहितस्य तो हल इति च तदा हलः परस्येत्यादि । आभीयतेऽप्यङ्गोपोनासिद्धः । आरंभसाम
र्थोऽतएव विवक्षा अहृत्वाच्छेनेन नुवर्तितमिति व्याचष्टेयकारस्येति आपत्यस्येति किं । सांकाश्यकः । कां पित्यकः । संकाशादिभ्योऽस्य सतर्धन्वयोपधादिति कुम्भतद्धिते इति किं । गार्ग्योऽगार्ग्ययोः
नामिति किं । गार्ग्याणां गर्गीयमिति । तस्मै हितमिति च । यूनिलुक् । प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते । अचीति च प्रत्ययाधिक्यं च प्रत्यय इति लभ्यते । तदा ह प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यय इ

गगाणां छात्राः ॥ वृद्धत्वाच्छेनेनाति ॥ ४ ॥ १५१ हलः परस्यापत्येयकारस्य लोपः स्यात् तद्धितेन त्वाकारे । गार्गी
प्राग्दीव्यतयेकिम् । गार्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचिकिं गार्गेभ्य आगतं । गर्गरूप्यम् । यूनिलुक् ॥ ४ ॥ १५० प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्य
यस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः । फिन्ततो यून्त्यण । ग्लोचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लोचुकायनः । अणोलुकि वृद्धत्वा
भावाच्छेन । पैलादिभ्यश्च ॥ २ ॥ ४ ॥ ५६ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् पीलायावेत्यण तस्मादणोद्यच्च इति फिन्तस्य लुक् ॥ ५६ ति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाच्च
यो यः प्रत्ययः स्यूनीत्यनेन विशिष्यते तथा च यूनियः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थस्तदा ह युवप्रत्ययस्येति । वक्ष्यमाण इति प्राचा मवृद्धत्वात् फिन्तद्वलमिति वक्ष्यमाणः । अज्ञादौ किं
ग्लोचुकायनरूप्यप्राग्दीव्यतीयेकिं । ग्लोचुकायनीयं तस्मै हितमिति च । इह हि गोर्लुगनपत्येचि यूनोगोत्रेनेत्येव सूत्रयितव्यं तथा च लुगग्रहणशक्यमकर्तुमिति
स्थितं । तत्र फक् फिजोरिति सूत्रे यूनोत्यस्य मंडकलुतिराश्रयणीयेति क्लेशोऽप्यलाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः । पैलादिभ्यश्च । रायश्च त्रियार्धेत्यतो यूनिलुगिति
वर्तते । तदा ह युवप्रत्ययस्य लुगिति । पीलायावेत्यादि । अपत्येऽप्यणिविहिते गोत्रापत्येऽप्यणोव ॥ एको गोत्र इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ततोऽप्यतात्पैलशब्दपत्येऽपि विधीयमा
नः फिन्तद्वलमप्येयपर्यवस्यति । तस्य च फिन्तः । नेन लुगित्यर्थः । एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह ॥ ६ ॥

राम
३

पैलः पिता पुत्रश्च तद्राजाच्चाणः। द्यज्म गधेत्यणं तादृङ्। एन्द्रो ह्यव इति फिजोलुक् आङ्। पिता पुत्रश्च। द्यजः प्राचाम्॥४॥ ६॥ गोत्रेय इज्जतद
 काद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेहोत्रं प्राचं भवति। पन्नागः स्यापत्यं अत इज्जयजिजोश्चेति फक् पन्नागारिः पिता पुत्रश्च प्राचं किं दाक्षिः। पिता दाक्षायणः
 पुत्रः नतौ त्वलिभ्यः ॥४॥ ६॥ तौ त्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेण प्राप्तं तु त्वलः तत इज्जफकौ तौ त्वलिः पिता तौ त्वलायनः पुत्रः फक् फिजोर
 अतिरस्याम्॥४॥ १॥ यूनौत्येव यूनिलुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते। कल्यायं सूत्रमकोत्यायनस्य ह्यत्राः कातीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण त
 स्यापत्यं युवायास्कायनिः अणो ह्यव इति फिज्जतस्य ह्यत्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः। तस्यापत्यम्॥४॥ १॥ २॥ षष्ठ्यनात्कृतसन्धेः समर्थोदपत्यर्थे उक्ता
 वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वास्युः। उपगोरपत्यमोपगवः। आदिहृद्विरन्योपधावृद्धीता धते। तस्येदमित्येवैपि पिवाधनार्थं कृतं भवेत्॥६॥ काकातीया इति॥ आ
 पत्यस्य चेति यः पः। तस्यापत्यं। तस्येति नस्वरूपग्रहणं किं तु षष्ठ्यः। मात्रा पत्यक्षणमित्याशयेनाह। षष्ठ्यतादिनि। पंचम्यर्थो व्याहारलभ्यः॥ अनुकरणात्पंचम्यां सोत्रो
 लुक् उक्ता इति। अणत्वाद्य उक्ताः वक्ष्यमाणा इति। इज्जतः। उपगुप्रतिस्थिते ओर्गुणात्परत्वादोत्रि। तीति वृद्धाभाव्यं। गुणसुपि च व्यादौ सावकाशः। कृते च गुणे
 अवादेशे चात उपधाया इति वृद्धा भाव्यमत आह। आदिहृद्वि। ति। परत्वादिति भावः अंत्योपधावृद्धो रवकाशः। गोः पात्रकः। आदिहृद्वे सुसुश्रुतसौ श्रुतः त्वाष्ट्राजाग्रतः
 इत्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादादिहृद्विरेव भवति। लक्ष्यानुरोधेन। सकृद्विन्यायस्यैकश्रयणात्। अनुशतिकादिषु प्रुक्करसच्छब्दपाठेऽप्यत्र लिंगं। अन्यथा आद्युपधा

मु.न.
सि.कौ.
द्वि.त.
४

द्विभ्यां पोष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठो नर्थकः स्यात् न च पुष्करसताचरतीत्यर्थे ठकिपोष्करसदिक इत्येतदर्थमनुशतिकोऽदि पाठ आवश्यकः। जिति णि न्येव उपधावृद्धेः स्त्रीका
 रान्ननु किति ति वाच्यं॥ अनभिधानात् ठगत्र न भवतीत्यादि समाधानस्य कैपटे स्थितत्वात् एतेन भिन्नविषये वाध्यवाच्यकभावो नोपपद्यत इति शंका निरास्ता॥ उ
 क्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे वाधनं भवतीत्यवस्था श्रयणीयत्वात्॥ न खिवमपि जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धिर्वाध्यतां॥ औपगव इत्यत्र त्वादि वृद्धिप्रवृत्तिवेलायामु
 पधावृद्धेरप्राप्त्या कथं तद्वाधः स्यादिति चेदत्राहुः- जाग्रते इत्यादावुपधावृद्धेर्वाध्यत्वे निर्णीते कचित्कालांतरप्राप्ताया अपितस्या वाध्यत्वोचित्यादिति स्यादेतत्। यत्रा
 दिवृत्तेन जातान्तात्पर्योपधौ लक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति। अस्मा भावो वैयस्यमिगं ताच्चेत्यण। व्यापदि। अत्राप्यपदेन तत्र भवइत्यण॥ अत्र कैयटः तत्राप्ये चोपरत्वात् तद्वा
 धनविधिसर्वेषु सिद्धिरिति। शाब्दवाधे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति तस्येदमित्यपत्ये पीडि। इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामंतर्भावादपत्येऽपि तस्येद
 उत्सर्गशेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनमभानोरपत्यं भानवः। कृतसंधेः किमसौ स्यतिः अकृतव्युहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् समर्थ
 पोरनाश्यानेह वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमात्किं अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थमाभूत् वाग्रहणाद्वा कमपि देवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रह
 णानुवृत्तेः समासोऽपि उपपत्त्यम् जातित्वान्दीषु औपगवी। आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैराः पौत्सः॥ ७॥ मित्यण प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रे
 गोत्यर्थः। यद्यप्यत इति याच्यं तस्यापत्यमित्येतद्वक्तव्यं तथापि योगविभाजनः किमर्थ इत्याक्षेपोत्र बोध्यः। समाधने वाधनार्थमिति। तस्येदमित्यस्य यद्वाधकं वृद्धाद्धस्त
 द्वाधनार्थं प्रथमं कृतं भवेदित्यर्थः। ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य वृद्धाद्धस्य च शेषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति अपत्यादिचतुरर्थी पर्यं तेभ्यो न्योर्थस्स शेष
 इत्यभ्युपगमादत आह॥ ८॥ उत्सर्गः शेष एवासाविति। असौ अपत्यार्थः। अयं भावः। असतियोगविभागे अदंतवाहादि प्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयो। राम
 गादुपगवादि प्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् तथाचाणवाधित्वाभावादिभ्यो वृद्धाद्धः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थस्ये
 पयोगाच्चेष्टत्वाभावेन च स्य प्राप्तिरेव नास्तीति। ननूपगवादेरवृद्धत्वेन च स्य प्रसक्त्या भावान्निष्कलो योगविभाग इत्यत आह वृद्धानीति। प्रातिपदिकानीति शेषः। कृतसंधेः कि
 मिति अंतरे। त्वान्तं चोक्ततायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। अकृतेति। इयंच परिभाषा समर्थग्रहणं न ज्ञा।

राम
४

सु. न.
सि. को.
टि. त.
५

दीनामेव तत्वेन विवक्षायां संज्ञाभाभूत् अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थवत्तेन नौपगवदत्यादावप्येतस्य गोत्रसंज्ञासिद्धिः।
तावद्धेदकं किं त्वपत्यत्वमेव न्यथा गोत्राधिकारस्थीयजाग्रथस्यैव गोत्रसंज्ञासिद्धिः। ननु गोत्राधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यत्वमनङ्गत्वात्तत्रादिकं शक्यं
क्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः। तितद्राजा इत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् तस्मिन्निष्ठादम् इत्यादिना विहिताये अत्रावमितिलभ्यत एवेति तेनैवो
प्राक्तनप्रत्ययाः। नौत्रयवसंज्ञाकांडेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते। तथाचापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योक्त्यादपत्यस्यासंबन्धशकानिराकरणायां यथा एव गृह्यते न तु ततः।
मिति॥ पौत्रप्रभृतीति कोऽनंतरापत्येमाभूत्। कोऽजिः। गार्गिः। नचैवमप्यंगिरसः पौत्रे गार्गस्यानंतरेऽपि प्रसंगद्विवाच्यं यस्य पौत्रादितं प्राप्नुनरपत्यग्रहणमिह कृतं।
एवं च गार्गी प्रत्यनंतरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गार्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति सादेव गार्ग्यनिर्दिष्टं। जीवतिब्रुवंश्ये। पितृपियेव गोत्रसंज्ञेति स्वीकरोत॥
सुत्रभक्षे वक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणम्यते व्याख्यानाद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति लिंगाच्चेत्याहा पौत्रादेरिति॥ तुशमहाद्युत्यादकप्रबंधो वंश
जीवतिब्रुवंश्ये युवा॥ ४॥ १॥ १६३ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम्। भ्रातरि च
६४। ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्बुवा स्यात्॥ (॥ बोध्यः॥ मव एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति तेन एकसंज्ञाधिकार
संज्ञयोर्न समावेश इति भावः॥ नन्वसुसंज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेन्नैवं शालंकाः पौलीया इत्यसिद्धिप्रसंगात्। तथाहि। शालंकोरपत्यं शालं विद्धिर्भूतयोरपि गोत्रयुव
संज्ञादेशः। शालंकेरपत्यं शालंकेर्युवापत्यं यजिजोश्चेति फक्तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः शालंकेयूनश्चात्रा इत्यर्थं विवक्षायामिजश्चेत्यणि शालंकाङ्गः पैलादिषु पाठदिज्ज्ञा
पत्यं गोत्रापत्यं वा पीलायावेत्यणि पैलस्य पत्यं युवा अलोद्यच्च इति फिक्त्वा तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः पैलस्य पूनश्चात्राः पैलीया इति भवति॥ तत्र गोत्रेति भवति॥ तथा पीलाया अ
गच्छति फिक्त्वा जोरलुक् प्रसज्येत। तच्च परत्वाद्यूनिलुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यं। ततोऽपि परत्वात् फिक्त्वा जोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः। न च प्रमूलो समावेशे तु गोत्रे लु
क् फिक्त्वा जोरित्यर्थः। निलुक् रूपापवादो न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्याऽनंतरस्येति न्यायात्। यद्यपि पूनिलुगपवादीपि फिक्त्वा जोरिति विकल्पः परत्वात्ते सिद्धं तेषां विकल्पः शक्यः
वाच्येति तेषां पुनर्वचनं तथापि परादप्यंतरंगस्य वलीयस्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः। भ्रातरि च अवंश्यार्थोपमारंभः॥ भ्राता तु न वंश्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् मपि
॥ उत्पादकप्रबंधो वंश इ

राम
५

अनुवर्तमानं प्रभृतीन् अनुवर्त्य यौत्र प्रभृतेरिति षष्ठाविपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह । चतुर्थोदीति । अत्रायमर्थः । गार्गादिषु मृतेषु पिजी
 चतुर्थेऽनुजोयुवसंज्ञक इति ॥ ७ ॥ वान्यस्मिन् इहत्यजीवति पदं तिङं तं न तु सप्तम्यंतमिति व्याचष्टे जीवदेवेति यो जीवति स युवसंज्ञको मृतः ।
 स विरतरे जीवत्यपि गार्ग्येव भवति तिनुगार्ग्यायण इति भावः । एकमिति । इहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं सप्तम्यंतमित्यर्थः । यदुक्तं ।

वान्यस्मिन् स पिंडे स्थ विरतरे जीवति । आता १६५ भ्रातुरन्यस्मिन् पिंडे स्थ विरतरे जीवति स प्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञ
 मवायकं जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं तपिडस्य तरपानिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेन वयसा चोक्तं पितृव्यमाता
 नह्ये भ्रातरि वा जीवति गार्ग्ये स्यात्पत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा स्य विदितं किम् स्थानवयोन्यने गार्ग्येव जीवति किं मृतेऽमृतो वा गार्ग्ये
 त । वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायाम् गम्यमानायाम् ॥ तत्र भवान् गार्ग्यायणः पू
 जेति किम् गार्ग्यः । यूतश्च कुत्साया गोत्रसंज्ञाति वाच्यम् गार्ग्यो जाल्मः कुत्सेति किम् गार्ग्यायणाः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

उभयोरिति तदेव विदितं ति स्थानेन वयसा चेति । माता नह्ये भ्रातरि चेति ॥ सन्निहितत्वात् भ्रातरीत्यस्य माता मह्यं भ्रातरीत्यर्थ इत्येके पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये द्वौ तु
 पितृव्ये पिता मह्यं भ्रातरि चेति पाठः । जीवति किमिति । जीवति ह्ययं कर्ममर्थमिति प्रत्ययः । अतएव मृते मृते वेत्युत्तरं संगृह्यते । अन्यस्मिन् भ्रातरि जीवति जी
 वतो विकृत्यो मा भूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसं युवसंज्ञार्थमिति विवेकाशः । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदं तथा यूतश्चेत्यग्रिमपि ॥ ६ ॥

सु. त.
सि. कौ.
टि. त.
६

एको गोत्रे गोत्र इति जात्यपेक्षया एकवचन एकशब्दस्त्वव्यावाची गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्य इवोऽप्रकप्रत्यय एक एव स्यादित्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते ना
न्यः ॥ यदित्वनंत एपत्य प्रत्ययात्तादपि स्यात्तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययोनकृतः स्यात् ॥ अपत्य प्रत्ययानात्प्रतिषेधो वाच्य इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्या
शयेन व्याचष्टे गोत्रे एक एवेति । अपत्य प्रत्यय इति । एतच्चाधिकारत्वात् । अन्येतु एकशब्दः प्रथम पर्यायः ॥ प्रथम अपत्य प्रत्यय शून्य सङ्गाच्च प्रथमा प्रकृति गोत्रे अ
पत्य प्रत्ययै लः ॥ तत्त्वत्तु सार्थं व्याचक्षते तत्किं । अस्यां पंक्तौ एकमानयेत्युक्ते प्रथम मानयेति प्राथम्येणैव स्यात्प्रतीतेः । वस्तुतस्तु प्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमा देवप्राति

एको गोत्रे ६।१।६३ गोत्रे एक एवापत्य प्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यनाडाधुनः । गोत्रे स्वेकोन संख्यानां प्रत्ययानां परंपरा
यद्वा स्वद्वय संख्येभ्योः निष्ठोत्पत्तिः प्रसज्यते अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च मतभेदेन तद्वान्ये सूत्रमेतत्तथोत्तरम् पितुरेवापत्य
मिति वृक्षेहि ॥ उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादि न स्यात् चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् इत्थं फगिजोः परंपरायां मूलाच्छ
ततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः पितामहदीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीय वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणानादिजपि स्यात् चतुर्थे
फगिति ततः फगिजोः परंपरायां शततमे गोत्रे एनवतिरनिष्ट प्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् एवमुत्तरसूत्रेण सूत्रम् ॥

दिक्कादप्यपत्यय इति व्याख्यायैकग्रहणमिह तत्तु शक्यमित्याहुः । औपगव इति । उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते न त्वौपगवशब्द इति गोत्रापत्ये नंतरापत्य इवागोव
भवति न त्विज ॥ गार्ग्ये इति । गोत्रापत्ये गार्ग्यादिभ्यो यजिति विशिष्यविधानादनंतरापत्य इवात्र अत इन्न भवति किंतु फगेवा । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति न त्वत्रयजंतात्फा ।
क एको गोत्र इति नियमात् । नाडाय न इति ॥ नाडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानादत्राप्यत इज न भवति किंतु फगेवा । स च नाडाय न स्यापत्येऽपि भवति । न तु फगंतादिज । उप
क्त नियमात् । न त्वे । स्मिन् गोत्रे युगपदनेक प्रत्यया प्रसज्ये व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्य सूत्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वेकेनेति ॥ स्वगोत्रं तदपेक्षया
एकानि संख्यानां तृतीये द्वाः परंपरा चतुर्थे त्रयाणां पचमे तु चतुर्णामित्यादि परंपरा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिजोः परंपरा चतुर्थे त्वणिज्फ

राम
६

जुयंताद्यजिनि। ननैवमणिजोः परंपरायां निवर्तितायामप्योपगवदत्यत्राणप्रत्ययपरंपरास्यात्तथागा। म्येइत्यादीयजादिपरपरेतिवाच्यं। सत्यामपितस्यामनिशाभ्यादि
 ति। चित्त्वं। फगतत्त्वं किनाडा। नइत्यादावनिष्टप्रसंगादितिदिक्॥ ऊह्यमिति। अपत्यं पितुरेवेतिपक्षे। चतुर्थापत्यरूपेपूनिविवक्षितेगोत्राद्युनीतिनियमसूत्रेस्तिप्रसति
 चगोत्रप्रत्ययांतादेवयुवप्रत्ययइतिद्वयोः परंपरासाचेष्टत्वान्ननियमेनव्यावर्त्यते। पंचमेतुपूनिनियमाभावेत्रयाणांपरंपराप्रसज्यते। षष्ठेतुचतुर्णामित्यादिततः प्राचा
 मणीतिद्वितीयपक्षेतुगर्गाच्चतुर्थेपूनिमूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिष्टेत्यतिः प्रसज्यतेपंचमेतुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः। तथानडाच्चतुर्थेपूनिपूर्ववद्वाभ्यामनिष्टेत्यतिः
 पंचमेतुनिभ्यः। उपगोत्रेत्तुर्थेवाच्यं तुमूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टेत्यतिः। नत्वनंतरापत्यवाचकात्ततो जातेष्यतइजिरूपानिष्टाभावादित्यादियथासंभवंतत्रोह्य।
 नित्यर्थः॥ ॥ गोत्राद्युनि॥ असत्यस्मिनेस्तेनमूल्यमुतेपंचमक्षेयूनिविवक्षितेगोत्रप्रत्ययांतात्तुयुवप्रत्ययोत्यत्ताविष्टेसिद्धेपिमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपि।
 स्यादितियात्रिकानिष्टेप्राप्तेनियमार्थमिदं—मित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययांतादेवेति॥ नतुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्य इत्यर्थः। मनोरमायंनुनतुपुवप्रत्ययांतादितिप्रथ

गोत्राद्युन्यस्त्रियाम्। ४। १। ८४। यूत्यपत्येगोत्रप्रत्ययान्तादेवप्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञागर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः स्त्रियां गोत्रत्वादे
 काएवप्रत्ययः॥ ॥ अपक्षेष्टेइत्यपिस्थितं। अत्रवदंति। पंचमादे पूनिविवक्षितेतस्य पूनस्तृतीयं प्रत्ययपत्यत्वादप्राप्तौविध्यर्थमवेदंस्यान्नतुनियमार्थमिति

वप्रत्ययांतात्प्रत्ययोद्वारः॥ तस्मादिहपितुरेवापत्यमितिपक्षेनायणीयइति। अन्येत्वाहुराघेयं गोत्राद्युनीत्यादिन्येकेनाप्राप्तप्रत्ययंविधायद्वितीयेननियम्य
 तपूनिगोत्रादेवेति। एवंचततः प्राचामपीतिपक्षेणसहायेकरूपताभवतीतिगोत्राच्चेद्युन्येवेतिविपर्ययनियमस्तिहनेकतः। व्यापत्यालाभात्। नचशेषिकीकृत्यो
 वित्यादितिवाच्यं। गोत्रेअलुगचैतिलिंगात्। स्त्रियात्विति। यद्यत्रात्रियापत्यस्यैकवाक्यतयास्त्रीभिनेपूनिगोत्रादेवेत्यर्थः। क्रियतेतर्हिस्त्रीषुयुवसंज्ञायाअभिधेधातयु
 वतिषुप्रत्ययानांपरंपराप्रसज्यत॥ नचैकागोत्रइत्यनेननिसुरासुवसंज्ञायागोत्रसंज्ञायावाधात्। अथस्त्रियानेयुवप्रत्ययइतिवाक्यभेदेनार्थः। क्रियतेतदागोत्रप्र
 त्ययेनयुवतिर्नाभिधीयेतकिंतुवाक्यमेवस्यात्ततश्चगार्ग्यस्यापत्यस्त्रीणां गीनस्यादतीत्येवमनिषेधपरमेवेदंइत्याशयेनव्याचष्टेनयुवसंज्ञेति॥ अत्रायमाशयः।
 अस्त्रियामितियोगोविभज्यते। पूनीतिशब्दस्वरूपमनुवर्तते॥ परिभाषाचेयायत्रयुवसंज्ञाविधानंतत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतिइतिसिद्धस्यगतिरियंजीवतितुंशेयुवांस्त्रिया

स्त्रियां गोत्रत्वादे
 काएवप्रत्ययः॥

सु. न.
सि. को.
टि. न.
७

अतश्चाद्यकारतनेष्विति ज्ञापकात्सुवंतादेवतद्वितेति नित्यमप्युपमेयधिकृतप्रतिपदिकस्य नैवेद्यं किं तु प्रयोजने मस्तौते ध्वनयति। अदंतं यत्प्रातिपदिकं इति। अतश्च
स्य सुवंतविशेषणत्वे तु दस्योरपत्यमित्यादिविवक्षायां राक्षिरित्यादिना सिद्धे इति भावः। तपः इति शब्दः अपत्यं वै श्वपः। प्रदीयतां राश्यायेत्यत्र तु तस्यैवमित्यर्थः। अपत्यत्वं
विवक्षायां त्विजेवावाह्यादिभ्यश्च बाधुलो डन इति धातौ केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौवाहविरितिमाधवोक्तं चिंत्यमिति ध्वनयन्नाह वाहविरिति
ज्ञानंति वाहविग्राह्यं गौतमस्य श्रुत्या श्रुत्या यनसूत्रप्रयोगाद्वाप्यदृश्यं दृष्टं हरणाच्च बाहुशब्दः संतारूपो लोमि भावः। औडलोमिरिति। यद्यपि गणे बाहु कृष्णपुच्छिष्ठिर्भुज
न प्रयुज्येत्यादि दुक्ते वलो गोमम शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यात्तदप्रहणं। तारकाप्युडुवास्त्वियमित्यर्थः। तपानघनवाच्युडुशब्दः। उडनी वलोमानियस्य तस्यापत्यमौड
लोमिः शरावलोमानियस्य तस्यापत्यं शारलोमिः। बहुत्वे तु रजयवा दोऽकारः प्रागेवाजंतेषूक्तः उडुलोमिः शारलोमिः। इदं प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धास्संज्ञाशब्दाः

अतश्च ४।१८५ अदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादि तस्यादपत्यार्थं राक्षिः। बाह्यादिभ्यश्च ४।१८५। वाहकि औडलोमिः। आकृ
तिगणयमा सुधातुरकडुः ४।१८६। चादिना सुधातुरपत्ये। सौधातकिः॥ व्यासवरुडनिषादचंडालविम्वानां चेति वक्तव्यम्। नन्वाभ्यां पदानाभ्यां
वौतुताभ्यामेव १।३।३ पदानाभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य नृद्विः किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादौ चाबागमौस्तः। वैयासकिः। वारुडकिः। इत्यादि
॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च न्युञ्ज ४।१।८८ ॥

अतश्च ते शोचोपस्थितिकत्वात्तेन रदानीं तनो मेकस्तस्यापत्ये वाहवदत्यणेव। नत्विज। उक्तं च हरिणा। अभिव्यक्तं
प. प्रथमं यत्स्वतंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रांतेषु कर्तव्यः शब्देषु न नृद्विषु॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं चक्रमेण विशेषणत्रयं व्यावर्त्यतदुक्तिषु तत्सदृशेद्यन्य
र्थः। अतएव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वशुरिरित्यत्र राजश्वशुरादित्यन्नामिमीते माता तस्याः स्वस्य मातृस्वसारह मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्त्वेना नन्वेवं वाहवः स्वाशुरिरिति
पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेन्मेव। अणिजोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिसिद्धेऽपि तत्प्रवृत्तेः। व्यासेति। वेदान्वयसतीति व्येदव्यासः। कर्मण्यणभीमोभीमसेन इति वदे
केशवगुणनन्वाभ्यां। यत्किं न अर्थो यस्य नार्थः तस्यापत्यं नार्थः। पदानाभ्यां किं। याज्ञिकः। रोचो विषयप्रदर्शनायनेति निषेधोक्तिः। तेनेह न। राध्यश्चिर्माध्वश्चिर्माध्व
त्रय्याभ्यां परस्य नृद्विप्रसक्तिरस्ति। कचिन्नृद्विप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते। द्वे अशीतिभूतोभूतोभावीवाद्यशीतिकः। वारुडकिरिति। वरुडादयो जातिविशेषाः चकार।

स्यात्तत्त्वान्नद्याभ्यामित्येज्जा रत्यादाता नैषादकिः। नोडा लकिः। वेवकिः। गोत्रेकुं जा रतः प्रागेको गोत्र रत्यादिसूत्रद्वयं चेत्पक्षे तर्ह्युक्तग्रहणं त्यक्तं शक्यमिति ॥
 च्युजो नकारो नृक्षर्णः। कौ जाय नः। चकार सुब्रात च्युजोरित्यत्र विशेषणार्थस्तेनाश्चादिभ्यः फञ् आश्वा यन रत्यत्र न्योन भवति। अत्रेदमवधेयं। कौ जाय नः रत्यादा
 वेकं वचने द्विवचने च न्यस्य जित्वा सुब्रातत्वं मेवावहुत्वे तु तस्य लुकि च्युजश्चकार नकारयोस्तुल्यवलये विरोधे सति परत्वात्त्रित्त्वेण द्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्या
 देहिहितस्य किं तदस्य त्रयो गं विभक्त्यन्त रत्यनुवर्त्य तद्विदस्य चित्तो तो दात्तत्वमिति व्याख्यानात्कौ जाय ना रत्यत्रां तो दात्त तैव भवति। न चैव हि फगे वात्रा लुकि

ब्रात च्युजोरस्त्रिया। ब्राते वा निभ्यश्च्युजन्तभ्यश्च स्वार्थे न्यः स्यान्तु स्त्रियाम्। कौ जाय न्यः बहुत्वे तद्वा जत्वा ह्युग्वस्यते ब्राधाय न्यः स्त्रियां कौ जाय
 नी। गोत्रत्वेन जातित्वान्दीप् अनन्तरा पत्ये को तेः। नदादिभ्यः फक् ४। १८८। गोत्र रत्येव ना डाय नः। चारायणः। अनन्तरो नाडिः। हरितादिभ्योऽजः
 ४। १। १००। एभ्योऽजनेभ्यो युनिक्तका। हरिताय नः रह गोत्राधिकारे पिसामर्थ्या दून्ययमू नहि गोत्रादपरो गोत्र प्रत्ययः विदाद्यन्तर्गणे हरिता
 स्त्रियजिजोश्च ४। १। १०१ गोत्रे यो यजिजो तदनात्युक्स्यात् अनातीत्युक्ते रापत्यस्येति यलोपो न। गार्म्यायणः दाक्षायणः। शरद्वच्छुन कदर्भा
 द्गुवत्साग्रायणे षु ४। १। १०२ गोत्रे फक् अजिजोरपवादः आद्यो विदादी शरद्वताय नोभा र्त्तश्चेत् शरद्वतोऽन्यः शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
 शौनकोन्यः द्दर्भायणः अप्रायणश्चेत् दार्मिरन्यः। शरणं पर्वत जीवनादस्य तत्स्यात् ४। १। १०३ एभ्यो गोत्रे फक् द्वौ एण यनः। द्रौणिः। पार्वताय नः पार्वतिः

तैव ता यनः जैवतिः। जनादि रिह द्रौणिः। अश्वाभ्याम्येन नरे तपचारात् ॥ ८८ मननगुरु निर्देशेनेति वाच्यं तथा हि सति ब्रात च्युजोरस्त्रियामिति सूत्रप्रणयनोपपत्त्या
 ना डाय नादिभ्योऽपत्यस्यादिति। कुं जा ब्रध्ना शरवा शकटत्यादिः ॥ ८९ ॥ ब्रात च्युजोऽपूगा न्यो ग्रामणी त्यतो नुवर्तनादाह न्यस्यादिति। ब्रात च्युजिभ्यः कोपो नपा क्य रत्य
 राहरिष्यति। अस्त्रियां किं। कोपो नपा क्य रत्वा। तद्वा जत्वा दिति। न्या स्य लुदा ना रतिसूत्रेण निरुक्तं। लुग्वस्यत रतिति द्यजस्य बहु धिन्यनेनेति शेषः। कौ जाय नीति। रह
 यति न्यप्रत्यये योपधत्वात् जातेरिति। दीपमावेदाभिस्त्रे स्वरे च विशेषा बोध्य रत्याहुः। यजिजोश्च। अधिकारप्रसंगो गोत्रग्रहणं यजिजोर्विशेषणं अनुविधेयस्य फ

सि.कौ.
टी.न.
६

कः व्याख्यानात्तरेतदाह गोत्रेयाविति गोत्रे किं दीपादनसमुद्रयः। द्वीपे भवो दैव्यः। सुतं गमिः। तदयत्येकमाभूत्। कृत्यादिति। सा
मर्थ्यात्पूज्यं। शरद्वृत्तक। भृगुः। शरद्वृत्तं न भवति पूर्वभावितात्। एवं शुनस्यापत्यं न भवति वत्सः। अतिवर्गवत्त्वत्वात्। ग्रायणश्चतिद्वंद्वे अतिवृत्तः।
ग्वितियजोश्चेति च यथासंभवं लुक् बोध्यः। यद्यप्यत्र वृत्तत्वाभावात् त्रिभुवित्यादिना लुङ् लृट् भूतत्वात्। पितृयुगपदधिकरणवचनं। गोयावर्तिषदा नावन्त्य
त्वात्। सोत्रत्वाद्वाप्यदेवमुक्त्वा। अतो व्याचष्टे भार्गवश्चेदिति। तस्यश्चेदिति च। अनादिरिति। अश्वत्थामः। पिता यो महाभारते प्रसिद्धस्तदेषः। यः। सुसवायं दे
अनृष्या नन्तर्ये विद्वद्भिः। नृ० ४। १। १०५। एभ्योऽनृगोत्रेये त्वेनानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् विद्वस्य गोत्रं वैदः अनन्तरी वैदिः वा
द्वादेशकृतिगणत्वादिना। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः। गर्गादिभ्यो यञ्। ४। १। १०५। गोत्रद्वन्द्वे। गार्ग्यः। वात्स्यः। यजः। जोश्चरम० गोत्रेयद
नेन नृजन्तं चतुर्दशवयवमोरेतयोर्लुक् स्यात्। तत्कृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। नत्कृतेति किम्। प्रियगार्ग्याः स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रि
यः गोत्रे किम् दैव्याः। औत्साः। प्रवरगार्ग्या यस्मिन् मिह गोत्रम् तेनेहनपौत्राः। दौहित्राः। मधुवभोर्ब्राह्मणकौशिकयोः। ४। १। १०६। गोत्रेय
जामाधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। वाभ्रव्यः। कौशिकः। वाभ्रवोऽन्यः। चभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलम्।
लौहितादिकार्यार्थम्। वाभ्रव्यायणी। रुषिवोधादंगिरसे। ४। १। १०७। गोत्रेयस्यात्काप्यः। वैध्यः। आंगिरसे किम्। कापेयः। वैधिः॥ ॥

[illegible]

त्रिषर्वेन्यतो लुगिति तदा जस्येति सूत्रादहं युतेने वास्वियामिति चानुवर्तते। यस्कादिभ्यो गोत्ररतिचा तदाह गोत्रेयद्यजंतमित्यादि। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनो
 केवलौ यज्जोनभवत गोत्ररत्यनेन तदंतविशेषितं। तदवयवोरिति निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति भावः। प्रवराध्यायेति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गो
 त्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः। तेनेहनेति। यद्यत्र लौकिकं गोत्रमप्यमात्रं गृह्येत तदास्या देवानि प्रसंगरतिभावः। लोहितादीति। सर्व
 त्रलोहितादीत्यादिनाम्। व्योमोक्तेऽपि स्त्रीत्वेष्वित्यसामर्थ्यात्। डीषित्याशयनाहवाभ्यायणीति। गर्गादिगण एव वभुः कौशिके रतिपाठ्ये एवेहि द्विर्वभुः
 हणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः। कायेभ्य रति। इतश्चानिज रतिठक्। कपेर्गगादिगणे पाठो लोहितादि कार्यार्थे न काप्यायनी सिध्यति। वौधिरिति॥ अ
 वमएडाच्च ४। १। १०८। आङ्गिरस इत्येवा जात एव्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यत्र लौ। वात एड्यः। वात एडः। लुक् स्त्रियाम् ४। १। १०९। व
 त एडाच्चेति विहितस्य लुक्स्यात् स्त्रियाम् ४। १। ११०। रवादित्वाङ्गी नू वत एडी अनाङ्गिरसे तु वात एड्यायनी लोहितादित्वात्फः। अणितु वात एडी नू
 षित्वाङ्गिरस इत्येवा जात एव्यः। अनाङ्गिरसे तु वात एड्यायनी लोहितादित्वात्फः। अणितु वात एडी नू
 पुंसीति किम जातया अपत्यं जातेयः भर्गोत्रे गर्ते ४। १। १११। गोत्रे फज्। भार्गय एवै गर्तः। भार्गिरस्यः॥ ५॥ नृषित्वादिना वाक्कादित्वाङ्गाः ॥ ॥ ॥ वगंज्च
 यत्र लोः प्राप्ता योरा गोरसे यजेदिति नियमार्थं सूत्रं। लुक् स्त्रियां। विहितस्येति। परिशेषितस्य वेति बोध्यं। एतच्चोसिस्स इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि वतं डा लुक् स्त्रि
 यामित्येकसूत्रं वारणे प्यागिरस इत्यनुवृत्त्या अनागिरस यज्जोर्गभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्यागिरसे यत्र लोः स्मयोः प्राप्तिरिति तद्वारणाय पृथ
 क्कृतं। नृषित्वादिति। नचैवं नृष्यं धकेत्यणिमिदं शिवादिगणे वतं ड पाठो व्यर्थ इति शंकरगर्गादिपाठे न यत्रावाधात्तन्निरुद्धयेत्तत्पाठस्यावश्यकत्वात्। नृष्य
 डीति। अणिजोरनार्षयोरिति सूत्रेणैति भावः। अश्वादिभ्यः गोत्ररति। इह गणे वैत्य आनडुह्य आत्रेय रतिगोत्रपत्यं तास्त्रयः पठ्यते। नृष्ययूयैव। एको गोत्रे॥
 गोत्राद्युनाति चनातत्रव लिनी मरान्विल्लतो दृढे लोः सत्यं त्र्यड्। अन्डुलशब्दो गर्गादिभ्यः। आत्रेयशब्दो गूत रतित्रेयः। पुंसि जात रति। गणमत्र मिदं। जातश

सुत-
सि-कौ-
टि-त-
६

द्वेषसिविद्यमानेफजरत्यर्थ ॥ कस्मादित्याकांक्षायामर्थो ज्ञातशब्दादितिलभ्यते ज्ञातया इति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोक्तत्वेन ग्रहणं प्रा-
प्तिः ॥ ४० ॥ शिवादिभ्यो एननुविशेषविहिता निजारीनवाधित्वा श्रणेवारंभसामर्थ्यादु विष्यतिकिमिति नाएग्रहणेन अत्राहुः ॥ अत्र विषेण शब्देन गणेपभ्यते
तत्प्राप्तमिजंवाधित्वा परत्वात्तेनांतलक्षणेति प्राप्तेरुहणोक्तसामर्थ्याच्च याशमप्रत्ययरजैवस्यान्तत्वं नान्यथावात्राण्यग्रहणमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारा-
दणैवस्यान्तान्यदत्यण्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये शिवाककुत्स्यावतंडाजरत्कारुविपाटातश्चमविश्रवणारवणश्च विषेणाविरूपाद्येत्यादि ॥ अत्र

शिवादिभ्योऽण ॥ ४१ ॥ ११३ गोत्ररतिनिवृत्तम् शिवस्यापत्यं शैवः गाङ्गः पक्षेनिकादित्वात्किञ्चागाङ्गायनिः शुभादित्वाद्दृक् गाङ्गेयः अह्नाभ्ये-
नरीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ४१ ॥ ११३ अह्नाभ्यो नरीमानुषीनामभ्यो ण स्याद्दृकोपवादः यामुनः नर्मिदः चिनितायाः अपत्यं चैत्रितः अह-
द्वाभ्यः किम् वासवदत्तैयः नदीत्यादिकिम् वैनतेयः ॥ तन्नामिकाभ्यः किम् शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥ ऋष्यन्धकवृत्तिर्दृक् रुभ्यश्च ॥
११४ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः वृत्तिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः शौरिरिति वाक्कादित्वादिभ्यः रुभ्यः ॥ नाकुलः
साहदेवः इजएवायमपवादो मध्येपवादस्यायात् अत्रिशब्दानुपरत्वाद्दृक् आत्रेयः ॥ मातुरुत्सख्याः संभद्रपूर्वायाः ॥ ४१ ॥ ११५ संख्यादिपूर्व-
स्य भागशब्दस्य उदादेशः स्यादण्यप्रत्ययश्च द्वैमातुरः षा एमातुरः ॥ सोमातुरः ॥ भाद्रमातुरः आदेशार्थं वचनम् ॥ प्रत्ययसूत्रसर्गेण सिद्धः स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशार्थं पेक्षया तेन धान्यमातुरे संख्येति किम् सोमात्रः ॥ शुभादित्वाद्दृक् द्वैमात्रेयः ॥ ॥ इति निवृत्तमिति ॥ एनञ्च इत्तौ कैयदेवस्थितां यद्य-

पि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति युनिलुगिति सूत्रस्थ भाष्यकैयदाभ्यां लभ्यते तथापि तन्मतंतरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्ययामवं-
तीति स्थितं ॥ शुभादित्वात्तन्मिठकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोत्राण्यर्थपक्षे ते जरत्कारवः ॥ ठकितुल्लोषोः कद्वादित्युलोपः ॥ जारत्कारेयः ॥ कुं जादित्वाद्दोत्रे कुं जादि-
म्यश्ति नित्यं च्युति प्राप्ते विपाट्छब्दोत्राण्यर्थपक्षे ते वैपाशः वैपाशपत्यः सेनांतलक्षणेति रायप्रत्यये उदीचाभितीजिच प्राप्ते तस्य शब्दो ॥ या एवार्थपक्षे ते ए-

प्रत्ययेन समावेशेन त्रिव्यतेन त्रिजाता क्षणः ता क्षण्य विध्वण्य खण्ड्य शब्दवत् पक्षे तेनैव विश्वकः शब्दस्यादेशो विश्ववसोपत्यं वैश्ववणः। रावणः। अदृष्टम्यो। अदृष्टम्यो नदीमा
 नुषीनामभ्युदये बसूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे अदृष्टम्युदयादिना। द्वैमातुरदति॥ तद्विनायेन्यादिना समासः। अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति। विग्रहो न तु द्विमात्रोरप
 त्यमिति। किं संख्ये संज्ञायामिति नियमेना संज्ञायां समासा संभवात्। धान्यमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्थादत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेपितस्य स्पष्टप्रतिपत्त्य
 र्थः स्त्रीलिंगनिर्देश इति भावः। अभिव्यक्तेः तस्या नित्यताया ज्ञापनार्थ इति त्वत्वे॥ ॐ ॥ कन्यायाः। ननु कन्या ह्यसतयो नित्यस्या अपत्यसंभवस्य वनालीत्याशं

कन्यायाः कनीन च ४।१।११६। ठकोपदेशेण। तत्संनियोगेन कनीनादेशश्च कानीनो व्यासः। कर्णश्च अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः विकर्णश्च
 द्रष्टुगलाद्वत्सभरद्वजात्रिषु ४।१।११७। अपत्येण। वैकर्णे वा तस्यः। वैकर्णिरन्यः। शौगोभारहाजः। शौगिरन्यः। छागलः। आत्रेयः। छागलि
 रन्यः। केचित्तु शुद्धेऽप्यवन्ते पठन्ति तेषां द्वकप्रत्युदाहरणम् शौद्धेयः पीलाया वा ४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा ह्यचरति। ठकि प्रा
 मे पक्षेण विधीयते पीलाया अपत्यं पैलः। पैलेयः। ठक्कम एडकान् ४।१।११९। चादण्यसे रज्जु मांडकेयः। माण्डकः माण्डकिः। स्त्रीम्यो
 ठक् ४।१।१२० स्त्रीप्रत्ययान्तो गोठकस्यान्तवै न तेयः। वाक्कादित्वात्सोमित्रिः शिवादित्वात्सोमर्षत्विः। ह्यचः ४।१।१२१। ह्यचः स्त्रीप्रत्य
 यान्तादपत्येठकस्यान्तान्नामिकाणोपवादः। दान्तेयः। पार्थइत्यत्र तु तस्येदमित्यणो ॥ ९॥ क्वाह। अनूढाया इति अविवाहिताया इत्यर्थः विकर्णवा
 त्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्ता जाह्नवे यत्र जोष्य अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक्। नचात्र वत्स्यादीनामेव ह्रस्वत्विति शंका मूलभूता यन्तेषां विकर्णदी
 नप्रत्ययत्वाभावादतो व्याचष्टे वा तस्यैत्यादि। युगपदाधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वह्नुनकसूत्रेणैवोक्तं। पसेदत्रिति। पूर्वसूत्राद्वा ग्रहणानुव
 त्तेरिति भावः। स्त्रीम्योठका बहुवचननिर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणनाप्यर्थस्याढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात्। किंतु स्वधिकारीकृता वादेर्ग्रहणे। ननु वि
 प्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति। तेन दत्तरोपत्यं दत्तदत्त्यत्र ठक् न भवति॥ स्वार्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ठक्। दत्तच्छब्दो हि जनपदस्य त्रियवाचीतनोऽप

मु. त.
सि. को.
दि. त.
१०

सार्थेद्यत्रमगधेत्यणितस्यस्त्रियामतश्चेतिलुकिदरच्छब्दस्यस्त्र्यर्थवात्तित्वात् ढच्चेतिवर्तमानेपुनरिहढग्रहणमणसंवद्धस्यठकोनिवृत्त्यर्थमयद्यपिचानुक्तंनोतरेति
परिभाषयाअणिहनप्रवर्ततेतथापितस्याअनित्यत्वज्ञापनायढग्रहणमित्याहुः तस्येदमिति शिवादित्वादपत्यएवाणित्यन्ये इतश्च इतः किमहासिः अनित्यः कि
महासायणः ह्यचः किउदधेरपत्यमौदधः काशिकायामरीचेमारीचइत्युदाहृतंतदसुतवाह्यादित्वेनअप्रवृत्तेनचास्यवाह्यादित्वेविवक्षितव्यमरीचिशब्दोवाह्यादि
षुपक्षत इतिमिदचोत्यात्वरतिमूत्रेभाव्यस्थितत्वात् आत्रेयइति परत्वादयमृष्यणंवाधतरतिभावः शुभ्रादिभ्यश्चकारत्वाकृतिगणत्वघोतनाप्रदत्ताहुः मृकं
शब्दोत्रपठ्यते मार्कडियः शुभ्रमृकं उअच्चविमातृविधवागोधाप्रवाहणेत्यादि आकृतिगणेत्यमतेनपांउवेयइति सिद्धम् रहादनेषुदआप्तः विधवाशब्दासु

इतश्चानिषी ४।१।१२३४रकारान्ताह्यचोऽयत्येदकस्यामल्लिजनातादौलेयः नैधेयः शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३४कस्याता शुभ्रस्याऽयत्यम्
शौभ्रेयः विकर्षकुषितकात्काश्यये ४।१।१२४। अपत्येदकवैकल्येयः कौषीतकेयः अन्योवैकर्णः कौषीतकिः भ्रुवोवुक्ता ४।१।१२५। चा
तदक। भौवेयः प्रवाहणस्यढे। ३।३।२५। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्मत्तुवाढेपरे। प्रवाहणस्यस्याऽयत्यम्
प्रवाहणेमः प्रवाहणेयः तत्प्रत्ययस्यच ३।३।२६। ढानस्यप्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्यतुवा। प्रवाहणेयस्याऽयत्यम्
वाहणेयिः प्रवाहणेयिः वात्यतद्धितनिमित्तावृद्धिः ढाश्रयेणविकल्पेनवाधितुन्नशक्यतरतिसूत्रारम्भः कल्याण्यादीनामिनङ् ४।१।१२६। ए
षामिनङ्देशस्यात् ढच्चा। कल्याणिनेयः वा न्यकिनेयः ॥ ॥ ॥ इल्लसणेढक्चतुष्याज्जानिवाचिषुढन्नगोधाशब्दादुवचनात्सोपिभवतिकचिदौ

त्सार्गिकोणप्राप्तइतिबोध्यमप्रवाहणस्यढउत्तरपदस्येत्यधिक्रियते अर्थात्परिमाणेत्यतः पूर्वस्यतुवेति अनुवर्ततेतदाह उत्तरपदस्याचामादेरित्यादिनित्यमुत्तरप
दरहेः फलमुप्रवाहणेयीभार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपु स्वभावप्रतिषेधः तत्प्रत्ययस्यच प्रवाहणस्येतिवर्तते तच्छब्देनप्रत्ययः परामृश्यतेतदाह ढानस्य
त्यादिवात्यतद्धितनिमित्तेति ढक्प्रत्ययान्ताद्वहिर्भूतोयदन्नतनिमित्तेत्यर्थः कल्याण्यादीनाम् इहपरस्त्रीशब्दः पठ्यतेपरस्यस्त्रीतिषष्ठीसमासः पारस्त्रैण्यः
परभाषायामुत्पन्नइत्यर्थः अनुश्रुतिकादित्वा

दुभयपदवृद्धिः विंशदिगते सुपरस्त्रीपरसुचेति पश्यते। प्राप्ते तीतिशेषः। नत्र पराचासौ स्त्रीचेति कर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः। चासुणाच्छुद्रायां तेनैवोदायामुत्पन्नः स
 च जात्यंतरयोगात्परस्त्री। नच परश्वदेशस्य स्थानिवद्वावात्पारश्ववेप्यनुश्रुतिकादीनां चेत्तु भयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यं॥ सम्प्रदेशे पूर्वोत्तरपदसंयमो हात्तरप्रवृत्तेः इह ग
 लेस्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिन इत्यग्रहणं अन्येषां भूयार्थः। कस्याणी। सुभगा दुर्भगा वंधकी परस्त्रीत्यादि॥ ॐ ॥ कुलदाया वा। शकंधादित्वात्पररूपम
 तस्य वनिषातनाम्। सतीभिः सुक्यत्रेति॥ अत्र न द्विधौ। तथा चोक्तममरेण। अथ वंधकिनेयः स्याद्वंधुलश्चासती सुतः। कौलदेरः कौलदेयोभिः सुकी नुसगीयति। तदा कौ
 लदिनेयो स्यात्कौलदेयोपि चात्मज इति किंचित्तु सुद्राया अपि न अतृतीयं रूपं कौलदिनेय इतीच्छंति। पसेदू गिति। ढगपि पसेभवत्येवेति भावः॥ हद्रगा पूर्वपदस्य च

कुलदाया वा ४। १। १२१। रनडमात्रं विकल्प्यते ढकतुनित्यः पूर्वमेव कौलदिनेयः कौलदेयः सतीभिः सुक्यत्र कुलदाया तु व्यभिचारार्थं कुला
 न्यतितनयाः सुद्राभ्यो वेति पसेदू क। कौलदेरः। हद्रगसिध्वने पूर्वपदस्य च १। ३९। हद्राद्यने पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृ
 द्विर्जितिकिति च सुहृदोपत्यं सौ हार्दः सुभगाया अपत्यं सौ भागिनेयः सक्तु प्रधानाः सिध्वः सक्तु सिध्वः तेषु भवः साक्तु सैध्वः चटकाया रे
 रकु ४। १। १२१। चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं। चाटकैरः स्त्रिया अपत्ये लुग्वक्त
 व्यः। तत्रोरे वापत्यं। चटका। गोधाया द्रकु ४। १। १२१। गोधेरः शुभादिस्त्वान्यसे ढक॥ गौधेयः। आरगुदी चाम ४। १। १२१। गौधारः रकासिद्धे आकारोच्चारण
 मन्यते विधानार्थम्। जडस्यापत्यं जाडरः। पण्डस्यापत्यं पाण्डरः॥ एति चकारेणोत्तरपदस्येत्वनुक्तं प्यते तदाह पूर्वोत्तरपदयोरिति। महत्सौ भगा येत्यत्र
 हद्रावा। दित्वादिनिच्छंदसत्त्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः। चटकाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्नुसिनस्यादित्याशङ्काह चटकस्येति वाच्यमिति। एवं च चटकादेरिति
 न्येव सांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वर्तिकविरोधादपेक्ष्यात्तयोरेवेति। तत्र दावेनात्तद्धितलुकि लुक्कृद्धितलुकीति दापो लुकि जातिस्य लुङी धंवाधित्वा
 अजादिलक्षणविविधमिति भावः। गौधेरिति ढस्य एयादेशे कृतलोपो व्योमिति यलोफ। आरगुदी चाम। वचनादेव हद्रगङ्गाकां पर्याये सिद्धे उदी चाग्रहणं पूजार्थम आ

सु. त.
सि. को.
टि. त.
१९

रगिति नसूत्रितम् यस्येति चेत्पाकारलोपगैधेरन्त्यनिष्ठप्रसंगात् अन्यतरति अनाकारांताच्चस्यानुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः पंडस्येति पंडो नपुंसकस्य पत्यंतु कृत्रिमादिति ॥
॥ सुद्राभ्यः अर्थमतं स्त्रीत्वशब्दे आरोप्य स्त्रीलिंगनिर्देशः गृष्ट्यादिभ्यश्च गृष्टिहलिवलिकुट्टिअगस्तिमित्रयुअण्डकोपवादरति इहांत्ययोर्द्वयोर्त्रयित्वाद्गणस्य अन्त्ये
भ्यस्तुरतश्चानिज्जरतिविवेकः गार्ह्येयरति सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिर्नतु गौरेव अतोत्र नचतुष्पाद्भ्यरन्त्यनेन ठञ् सिद्धिके कय के कयस्यापत्यं स्त्रीकैकेयीजनपदशब्दा
त्सत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणच्छाघात्पाकारेति वृत्तत्रहिलौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके च भ्रात्रिणो गोत्रमिति प्रसिद्धरति क

सुद्राभ्योवा ४।१।११ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च सुद्रास्त्राभ्योवा द्रक् पक्षे ह्यचंरनिठक्। काणेः। काणेयः। दासेः। दासेयः। पितृषु सुश्रूण ४।१।१२
१३। अलोपवादः यैत्तु स्त्रीयः। ढकिलोपः ४।१।१३। पितृषु सुरनलोपः स्यात्। ढकिअतएवज्ञापकात् ढक्। पैतृषु सेयः। मातृषु सुश्रू ४।१।१४
१५। पितृषु सुयुद्धं तदस्यापि स्यात्। मातृषु स्त्रीयः। मातृषु सेयः। चतुष्पाद्गो ढञ् ४।१।१६। ढेलोपो कद्रुः ६।४।१७। कद्रुभिन्नस्यावर्णनस्य
लोपः स्यात् ढेपरे। कामएडलेयः। कमएडलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१८। एभ्यो ढस्यात् अण्डकोरपवादः गार्ह्येयः
मित्रयो रपत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्। के कय मित्रयु प्रलयानां यादेरियः। १।३।२। एषां यकारादेरियादेशः स्यात्। जिति णिति किनिचतद्धिते परे रतिर्या
देशे प्राप्ते। दण्डिनायनहासिनायनाथर्वणिकजैह्लाशिनेयवाशिनायनिभौ एहत्पद्यैवत्यसारवैस्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि। ४।४।१७४।

शिका एतच्च यदमित्रयुशब्दः अमेहोपचारान्तरपत्यसंताने वर्तते तदा बोध्यमन्यथा मित्रयूनामिति वद्वचनान्तेन विग्रहो न स्यात् प्रलयादागतम् प्रालेयम् रयादेशो ह
ङ्गिनवाधते अचामादेरचोवृद्धिर्वादेरियादेशरतिभिन्नविषयत्वात् अंगंतुभयोर्विशेषणं नतु कार्यं तिहरदतः आदिहृद्देरपीदमेव सूत्रं विधायकमनुकिमनेन वि
षयमेव विचारणेत्यनेदं डिनायन निषान्तरति दंडिनहस्तिनाभ्यां नेडादित्वात्फक् निपातनादिलोपाभावः वसंतादिष्वर्थवन्ति नित्यप्युते अथर्वणप्रोक्तोग्रथ
उपचारादथर्वणमधीते आथर्वणिकः शुभ्रादिषु जिह्वाशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्लाशिनेयः वाशिनो पत्यं वाशिनायनिः उदीचां हृद्वादिति फिज्भूण हनधी

वन अनयोः ध्वनिनकारो तादेशो निपात्यते भूणघोभावाभौ ए हत्यम धैवत्यं हनस्तोः चिषलोरित्यनेनैव हन्ते सत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं तापयति धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति वार्तघ्नमित्यत्र तत्त्वेन नत्वेव प्रसृज्यामित्यादौ अनुदात्तस्य च दुर्वारः स्यादमेविधौ धातोः स्वरूपग्रहणभावात् अत्राहुः मृजेर्द्धिरिति
सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुत्पमानेन तत्प्रत्यये भवेतीति तापनाथं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेन न कोपि दोष इति सरूपरस्यस्याणि परेष्वादेव निपात्य
निसरस्वामवंसारवमुदकं इस्वाकोरपय एस्वाकः जनपदशब्दात्स्त्रियादञ्जुलोपो निपातनात् इस्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण एस्वाकः अत्राप्युलो
पो निपातनादेव आजणंतयोर्द्वयोरप्येक श्रुत्या पाठानवहुत्वे त्वमस्तद्राजत्वाद्युक् अणस्तुनेति शेषः तथा च रघुः इस्वाकूणंदुरापे र्थ इति मुरारिस्त्वा हरे

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ २४ ॥ इत्येभ्योः पत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम् मित्रयवः । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च २
॥ ४६५ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् कृते बहुत्वे अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः । गोतमाः आङ्गिरसाः । वद्वच इजः प्राच्यभरतेषु २४ ॥ ६६ ॥ वद्व
चः परोयदृश्मच्य गोत्रे भरत गोत्रे च वर्तमानस्य लुक् स्यात्पन्नागाराः । युधिष्ठिराः । नगोपवनादिभ्यः ॥ २४ ॥ ६७ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् वि
दाद्यन्तर्गण्यमागौपवजाः शैप्रवाः । तिक कितवादिभ्यो इच्छे ॥ २४ ॥ ६८ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे तैकायनयश्च कैतवायनद्वश्चि
कादिभ्यः फिभ्रतस्य लुक् तिक कितवा ॥ २४ ॥ ६९ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे तैकायनयश्च कैतवायनद्वश्चि

दिभ्योः पत्याधिकारादस्य त्रिलोकिं कंगोत्रं गत इत्याशयेनाह अयत्प्रत्ययस्येति एयस्त्रिषार्षेयतो लुगित्यनुवर्तते तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु तेनैव स्त्रियामि
ति च तदाह लुक् स्यादित्यादि तत्कृते तिकिम प्रिययास्काः बहुत्वेन न्यास्कः शिवाद्यण्यस्कलत्सु दुद्यकर्णटक वस्तिकुट्टिमित्रयु इत्योदि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्ये
ति अत्रिशब्दादितश्चानिज इति द्वक इतरेभ्यस्तु च्यणिति बोध्यम् भरत गोत्रे उदाहरति युधिष्ठिर इति बहुष्वेक्युक्तेन ह यौधिष्ठिरिः कुरुलस्यण्यं वाधित्वा वा
कादित्वादिति विराधन्तर्गण्यमिति यज्जोश्चितुगत्रप्रामाणीति भावः तिक कितवादिभ्यो यद्यपि द्वंद्वरूपा एते वगलेपेठ्यंते तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादी

मु. तं
सि. कौ.
टी. त.
१२

न्युत्तरपक्षेति तथापि तिकादिभ्यस्तु के पूर्वपदे वेलुमाशंकेत इत्यनेन तत्परमदे वपि अतस्सिक कितवादिभ्यस्तु क्तमस्सिक कितवा इति अन्येप्यत्रोदाहर्तव्याः औपकायनाः
श्वलामकायनाश्च नडादिभ्यः फक्तस्य लुक् उपकलमकाः भाष्टकयश्च कापिष्ठल्यश्च अतश्च तस्य लुक् भाष्टककेपिष्ठलाः काष्ठाजिनयश्च काष्ठासुंदरयश्च अतश्च
तस्य लुक् काष्ठाजिनकृष्णसुंदरान्यादिः ॥ ३३ ॥ उपकादिभ्योऽहं द्वेग्रहणं द्वंद्वरूपे तत्राधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थं उपकादीनां मध्ये त्रयोद्वंद्वसिक्
कितवादिषु यज्यते उपकलमकारन्यादयस्तेषां पूर्वानित्यमेव लुक् अहं द्वे च नेन विकल्प इति ज्ञेयमभाष्यभाष्ये किं कापिष्ठल्य इत्युदाहरणनिक कितवादिषु यज्यते अ
नार्थ इति कैयटस्तेनात्र द्वंद्वेपि विकल्प एवाचित इत्याशये नोदाहरति भाष्टककेपिष्ठलान्यादितिक कितवादिषु यज्यते तानामनेन द्वंद्व एव विकल्प इत्याशये नोदाहरति लमकाः ॥

उपकादिभ्यो न्यतरस्यामहं द्वेग्रहणं ॥ ३४ ॥ १६८ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वेलुक् वा स्यात् ॥ द्वंद्वे वा द्वंद्वे च औपकायनाश्च लामकायनाश्च ॥ नडादिभ्यः फक्त
स्य लुक् उपकलमकाः ॥ औपकायनलामकायनाः भाष्टककेपिष्ठलाः भाष्टकिकापिष्ठलयः ॥ लमकाः लामकायनाः ॥ अगस्त्यकौण्डिन्योरग
स्तिकुण्डिनच् ॥ ३४ ॥ १७० ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य लोभश्च बहुत्वेलुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एता
वादेशौ सः अगस्त्यः कुण्डिनाः ॥ ॥ १८ ॥ लामकायन इति एवमन्येप्युदाहर्तव्याः उपका औपकायनाः भाष्टकाः भाष्टकायना इत्यादि अगस्त्यशब्दादृष्यणकुंडि

नशब्दानुगर्गाद्यत्र ननु कुंडिनीशब्दस्य यत्रिभस्यादृशति पुंस्त्वद्भावेन सद्धित इति टिलोपः प्राप्नोति नच संयोगादिलोपश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अणीति तत्रानुवर्तना
त्तमेवमस्मादेव निपातनात् तस्य प्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति चकार स्वतो दातार्थः मध्योदात्तो कुंडिनीशब्दः कुंडमस्य स्यादिति मत्वर्थी यस्य नेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुं
डिनशब्दस्यांतरतस्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति ॥ नच प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यं ॥ अगस्त्याश्च त्रार
न्यनापत्तेः ॥ लुकि हि सति गोत्रेलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे द्वंद्वत्वात् तच्च सिध्यति ॥ प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु द्वंद्वत्वात् पगमेशेषिकोणे वस्यन् ॥ कौण्डिनाश्च त्रार
ति नूभयथापि सिध्यते वा ॥ अपवादस्य कणादिभ्यो गोत्र इत्यणप्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥

१२

राजश्वशुराद्यताक्रमेणाणिजोरपवादः॥ जातावेवेति॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। प्रत्ययस्त्वपत्यरावा एवं च पंक जादिवद्योगरूढरतिफलितोर्थः। टिलोपोने
ति। नस्तद्वितरतिप्राप्तिलोपोनेत्यर्थः। ब्राह्मोजातौ। योगविभागोनेति। एकयोगत्वेत्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तिलोपसिद्धावपि ब्राह्मणरतिनसिध्यंतु
अनितिप्रकृतिभावस्य नमपूर्वोपत्यरतिनिषेधादिलोपस्य दुर्वारत्वात्। किंच जातौ ब्राह्ममित्यादिनसिध्येदन्नितिप्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः। ब्राह्मरति। इहापत्ये रतिनसं

राजश्वशुराद्यताराजो जातावेवेति वाच्यम्। ये च भावकर्मणोः दा॥ १६८। यादौ तद्विनेपरेऽनप्रकृत्यास्यान्नतुभावकर्मणोः राजन्यः। श्वशुर्यः। जातिग्रहणञ्चू
दासवृत्त्यन्तोरजनः। अना॥ १६९। अणि अन्प्रकृत्यास्यादिति टिलोपो न अभावकर्मणोः किंराजः कर्मभावो वाराज्यं। संयोगादिश्च दा॥ १६९। इन्प्र
कृत्याऽणिपरेचक्रिणः पत्यंचक्रिणः। नमपूर्वोपत्येवर्मणः दा॥ १७०। मपूर्वोऽनप्रकृत्या न स्यादपत्येऽणिभाद्रसामः मपूर्वः किं सौत्वनः। अपत्येकिमच
र्मणपरिवृतश्चर्मणोरर्थः। अवर्मणः किंचक्रवर्मणोपत्यंचक्रवर्मणः वाहितनात्ररतिवाच्यम्। हितनाम्नोपत्यं हैतनामनः हैतनामः। ब्राह्मोजातौ दा
॥ १७१। योगविभागोत्रकर्तव्यः ब्राह्मरतिनिपात्यतेऽनपत्येऽणि ब्राह्ममूहविः ततो जातौ अपत्येजातौ अणि ब्राह्मणटिलोपो न स्यात् ब्राह्मणेपत्यं ब्राह्मणः
अपत्येकिम ब्राह्मी औषधिः औषमनपत्ये दा॥ १७३। अणि टिलोपो निपात्यते औषंपदं अनपत्येकिमुत्पणे पत्यमौषणः षपूर्वहनृधृतराज्ञाम
णि दा॥ १७४। षपूर्वोयोऽनतस्थहनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि ताह्यः भौणघ्नः धृतराज्ञोपत्यंधार्तराजः पूर्वैतिकिमसमनः अणिकिम ताह्यः सत्रा
हः दा॥ १७५। सत्रियः जातावेवेति वसात्रिरन्यः॥

नपत्येणीति। ब्राह्ममिति। ब्राह्मो मुहूर्त्तौ ब्राह्मः स्यालीपाकरत्याद्यप्युदाहरणं। नन्वेवमपि ब्राह्मणेवसिध्यतिनमपूर्वरतिप्रकृतिभावनियेधादपत्येऽणि नस्तद्वितरतिटिलोप
प्रवृत्तेरत आह जाताविति। इहमंडकसुत्याऽपत्यस्यनुवर्ततेनेति चतरेतदाह अपत्येजातावित्यादि। अयमत्रार्थः। अपत्येजातौ ब्राह्मणशब्दे टिलो नमवतीति। केचिदिह अ
जाताविति छित्वा जातौ न भवतीति व्याचक्षते तस्मिन्सुव्याख्यानेनेति नानुवर्तनीयं। जातौ किं ब्राह्मो नारदः। ताह्यरति। शिवादि त्वात्तस्येदमिति वाऽण्य ताह्यरति। कारिलह्यणे

मु. न.
सि. कौ.
टी. न.
२३

कुलात्कः कौत्सः कुलशब्दपूर्वपदादित्यदिनविशेषविहिताभ्यामपि यदु अर्थाखेन बाध्यते तद्विधा वन्यतरस्यां ग्रहणदित्यर्थेनाह कुलीन इति। लिङ्गादिति। अन्यथा ग्रहणवतेति
 नरतविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। आह कुलीन इति आह्वयसौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याह्यत्वं न प्रतीयते। किंच ईकार उदात्त इति स्वरे
 कुलात्कः ४११२६। कुलीनः। तदन्तारपि उत्तरसूत्रेः पूर्वपदादिति सिद्धात् आह्वयकुलीनः अपूर्वपदादित्यतरस्यां यदृक् औ धा १४१। कुलादित्येव पक्षे
 खः कुल्यः कौलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किम्। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादन्वजौ ४११४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते प
 सेखः माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः दुष्कुलादृक् ४११४२। पूर्ववत् पक्षेखः दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः स्वमुच्छः ४११४३। स्वस्वीयः भातुः।
 व्यञ्च ४११४४। चाच्छः अणोपवादः। भातव्यः भात्रीयः व्यन्सपत्ने ४११४५। भातुर्व्यनस्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये भातव्यः।
 शत्रुः पाप्मना भातव्येणेति तूपचारात् रेवत्यादिभ्यश्च ४११४६। ठस्येकः। अ ३५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रेवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सनेण
 च ४११४७। गोत्रयास्त्रीतद्वाचकाच्छब्दात् षठ् कौत्सः सामर्थ्याद्युनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः पुंवद्वा वाद्गार्ग्यशब्दात् षठ् कौत्सस्येति लोपः आ
 पत्यस्येति यलोपः। दृष्टादृक् सौवीरेषु बहुलम् ४११४८। सुवीरदेशे द्ववाः। सौवीरः दृष्टात्सौवीरगोत्रात् यूनिवहुलं ढकस्यात् कुत्सायाम् भागविनेर्भागविनि
 कः पक्षेफक् भागवितायनः फेच्छ्वा ४११४९। फेज्जनात्सौवीरगोत्रापत्येच्छः ढक् च कुत्सने गम्येयमुन्दास्यापत्यं यामुन्दायनिः तिकादित्वात्किञ्च तस्यापत्यं
 यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कुत्सने किम्यामुन्दायनिः औत्सर्गिकस्याणो एयश्च त्रियेतिलुक् सौवीरेषु किमनैकायनिः॥ ॥ विशेषोस्तीति भावः। बहुक
 ल्य इति विभाषा सुपरतिवहु अत्ययोनं पदमिति अपूर्वपदत्वात् अत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः॥ व्यन्त्यादिति। भातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदा भातृशब्दात् व्यनेव स्यान्न तु व्यन्तौ इत्यर्थः स
 मुदायेनेति तत् घटितं प्रत्ययेन शत्रुरूपेण वाच्य इत्यर्थः। यत्तु इति कृतोक्तमपत्त्यर्थोत्रनास्तेवेति तदुपेक्ष्य भाष्यविरोधादिति मनसि निधाय। पाप्मेनेति। श्रुतिगत
 भातृव्यशब्दस्य गतिर्वदत्युपचारादिति। अस्त्रीयं कं पुमान्याप्यापं किं त्विषकल्मषमित्यमरः॥ नहि पापं भातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः। रेवत्या। रेवती।
 ३ कुत्सायाम्
 भस्याठेन द्विते इति ३ मू. ३

मणिपाली

अश्वपाली हारपालीत्यादि॥ एतेकः अंगस्येत्यनुवर्तनादाह अंगस्येत्येति॥ अंगादितिठकारविशेषणदृष्टवृत्तकारस्यनभवतिकर्मठः॥ गोत्रस्त्रियाः॥ एत्वंतुलुचकापन्या
अपत्यंस्त्रौचुकापनोजाल्मरस्यत्रफिन्नतात्तेरुद्धमितिबोध्यं॥ सामर्थ्याधूनीतिगोत्रादयरोगोत्रप्रत्ययोनेत्युक्तत्वादितिभावः॥ गार्ग्या अपत्यमितिपितुरसंविज्ञानेमा
त्राव्यपदेशात्कुत्सा॥ गोत्रेतिकिं॥ कारिकेयोजाल्मः॥ स्त्रियाःकिं॥ औपगवस्यापत्यं औपगविर्जाल्मः॥ कुत्सनेतिकिं॥ गार्गेयोमाणवकः॥ ॐ ॥ फांटाहति॥ कुत्सनरति
निवृत्ता॥ इतिमतेरित्वस्यफलमस्तीतिध्वनयनुदाहरतिमैमतरति॥ नचभाष्यमतेपिफांटाहताभार्यरत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्वावनिवृत्तिरित्वफलमस्तीतिवाच्यांअस्त्रि
यामितिपुवसंज्ञानिषधाद्वात्रसंज्ञासदभावादेकोगोत्ररतिनियमादिजंतात्फांटाहतिशब्द इत्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फांटाहताशब्दस्यैवासत्वादितिभावः॥ कुर्वादिभ्यो॥ सौवी

फांटाहतिमिमताभ्यांएकिजौ॥ ४११५०॥ सौवीरेषुनेहयथासंख्यंअल्पाचतरस्यपरनिपाताल्लिङ्गात्इतिवृत्तिकारः॥ भाष्येतुयथासंख्यमेवेतिस्थि
तम्फांटाहतः॥ फांटाहतायनिःमैमतः॥ मैमतायानेः॥ कुर्वादिभ्योएयः॥ ४११५१॥ अपत्ये॥ कौरव्याः ब्राह्मणः वावदूक्याः॥ सम्राजः॥ क्षत्रियेः
साम्राज्यः॥ साम्राज्योऽयः॥ सेनानलस्यकारिभ्यश्चा॥ ४११५२॥ एभ्योएयः॥ हारिषेयः॥ लास्यः॥ कारिः॥ शिल्पीतस्मात्तानुवायः॥ कौम्भकार्यः॥ ना
पित्यः॥ उदीचामिज्ज॥ ४११५३॥ हारिषेणिः॥ लास्यणिः॥ तानुवायिः॥ कौम्भकारिः॥ नापितानुपरत्वात्किञ्चेवनापितायनिः॥ तद्वर्णोऽणउपसंख्या
नम्पपूर्वेत्यनोः॥ कारलोपः॥ तास्यः॥ पसेतास्यः॥ तिकादिभ्यः॥ फिन्थ॥ ४११५४॥ तैकायनिः॥ रक्षित्यविनिवृत्ता॥ कौरव्याब्राह्मणरति॥ यत्तुकुरुनादिभ्योएयइतिवक्ष्यतितस्यत
राजत्वाद्दृष्टवृत्तिकुरकः॥ क्षत्रियादितिभवतिननुकौरव्याइतिभावावावदूक्यइतिवदेर्यङ्तादृकप्रत्ययः॥ सचात्रैवगणेनिपातनादित्याहुः॥ कुरुगर्गवावदूकासंम्राज
क्षत्रियोसंम्राट्शब्दात्तएयइत्यर्थः॥ वामरथस्यकएवादिस्वरवर्जंयजंतस्यकएवशब्दस्ययत्कार्यतत्तएयप्रत्ययान्तस्यवामरथ्यशब्दस्याधुदातुंविनेत्यर्थः॥ बहु
त्वयजजौश्चेतिलुक्॥ वामरथाः॥ छात्राकएवादिभ्योगोत्रइतिछापवादोऽण॥ वामरथी॥ वामरथ्यायनीस्त्री॥ यजश्चप्राचाष्फतद्धितइतिडीष्यो॥ वामरथानिसं
घं॥ कसृश्लानि॥ संधाकलसणेधितिछापवादीण॥ सयंकारावलभीकारावृद्धिकारेत्यादि॥ हारिषेयइति॥ रतिसंज्ञायामितिपत्वस्यासिद्धत्वात्सेनांतोयं॥ तद्वर्ण
इतिसंज्ञायामितिसंख्यः॥ ३८॥

उ. त.
मि. को.
टी. न.
१५

रतिः उदीचामिजोपवादः। अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तस्य न शब्दपाठोः नार्थरतिगम्यते। इतिकारस्तु तस्य न शब्दः शब्तादिषु पठित्वाकारिलक्षणमुदीचामिजमप्यण्य
धतेरादयस्तुवाधोनेष्यत इत्याहतदनुरेधेनास्माभिरपितत्रतथैव व्याख्यातं फले विशेषाभावात् ॥ ॥ कौशल्यपरमप्रकृतैरेवायमिति ॥ यदि तु वृद्धे त्वोसलेति ज्यङंतात्को
लशब्दान्कोलस्य एयांतात्कर्मारशब्दाच्चायंविधिः स्यात्तदामूयेव प्रसज्येतेति भावः ॥ छागेति ॥ दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत्किञ्च प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागर
वाण्युद्वादिष्टस्येति वार्तिकान् ॥ आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ॥ अन्यथा प्रतिपदोक्तेर्युटिकृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्ययनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात् ॥
युटिकृते तु दामव्यायनिरित्यत्र ओर्गुलो अत्राहोपश्चनस्यादिति भावः। कार्त्तयलिरिति। कर्त्तरपत्यं कार्त्तस्य पत्यं तु कार्त्तयलिः। अत्र व्याचक्षते कर्त्तृश
कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ४। १५५। अपत्ये फिज् रजोपवादः परमप्रकृतैरेवायमिष्यते प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं नियात्यते कुशलस्यापत्यं कौश
ल्यायनिः कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायलिः। छांगवयोरपि। छाग्यायनिः वार्यायलिः। अणो द्वचः ४। १५५६। अपत्ये फिज् रजोपवादः कार्त्तयलिः
अणश्चि किम् दास्यायणः द्वचं किम् औपगविः त्यदादीनां वा फिज्वाच्यः। त्यादायनिः त्यादः उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४। १५५७। आम्रगुप्तायनिः प्रावा
नु। आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किम् दाक्षिः। अगोत्रात्किम् औपगविः ॥ वाकिनादीनां क्वच ४। १५५८। अपत्ये फिज्वा वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः। वाकि
वः कुर्वदिषु पठ्यते तथा च काश्चिद्वेव वर्द्धमानेनोदाहृतं ॥ तस्मादिह भर्तृहर्त्राद्युदाहार्यमिति दाक्षिरिति। वानामध्ये यस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदं पक्षांत
रितुं फिज्भवत्येवं दास्यायणोऽभिनीत्यादितारादयमरः। वाकिनादीनां। यदि ह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थः। उदीचामित्यनुवर्तनादिक
त्यः क्लृप्त इत्याह फिज्वास्यादिति ॥ वाकिनकायनिरिति। वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः। अतएव निपातनादिनना। अगारेराधत इति गारेधः पृषोदरादित्वाट्टिलोपः
शकं ध्वादित्वात्पररूपं। गारेधकायनिः। चर्मवर्म्यौ तूभयार्थः। चर्मवर्मशब्दाभ्यां त्रीत्यादित्वादिनिः। चर्मवर्मिलोर्नलोपश्चेति गणसूत्रं। चार्मिकायलिः। चार्मिकायनि
कुटिकृतेन कारस्थानं त्यत्वा नलोपाग्रासौवचनं। नचकुट्टपरादिरस्त्विति वाच्यं। फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसंगात् वाकिनिरिति। अतश्चापि जभावेतसंवि

पुत्रांतागा उदीचां हृदादित्यनुवर्तनरस्याशयेनाहवाफिजसिद्धरति॥ तेनैवसवेणफिजसिद्धेअनेनकुगेववाविधीयतरतिभावः। प्राचामवृद्धात्प्राचांग्रहणंपूजार्थोअवृ
 द्धादिति॥ राजेदंतिः। बहुलग्रहणत्रेहदासिः। मानुषः मनुष्यरति। जातिशब्दवेतौ। अपत्येकुत्सिते मूढे मनोरौत्सार्गिकः स्मृतः। नकारस्यचमूढं न्यलेनसिध्तिमाणवः
 णत्वविधानार्थमिरमणः सिद्धत्वात्। अनधीतवेदत्वात्सूढत्वंविहिताननुष्ठानाच्चकुत्सितत्वे रदंभवचनं ब्राह्मणमाणवेतिणत्वनिपातनात्त्वव्यमित्याहुः। जनपदाजनप
 दसन्त्रियेति। जनपदवाचीसनयः सन्त्रियवाचीत्यर्थः यद्यपिपंचालादयोजनपदेवद्ववचनांताः सन्त्रियेत्वेकवचनांतास्तथापिप्रातिपदिकस्योभयवचित्वमस्यतमे
 वान्तबोध्यं। जनपदशब्दाल्किं॥ दृष्टोयत्पदेत्यवः केवलसन्त्रियवाच्यं। सन्त्रियादिति किं॥ ब्राह्मणस्यपंचालस्यापत्येयंचालिरिति वृत्तिकारादयः॥ वाक्कादिघस्यणादि।

पुत्रांतादन्यतरस्यामू४। १९५६ अस्माद्वफिजसिद्धः तस्मिन्परेपुत्रान्वस्यवाकुक्विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। प्राचाम
 वृद्धाफिनवद्वलमू४। १९६०।
 नपदशब्दात्सन्त्रियादन्ना४। १९६०। जनपदसन्त्रिययोर्वाचकादस्यादयत्वे॥ दालिडनायनेति सूत्रे निपातनाद्विलोपः। ऐस्वाकः। ऐस्वाकौ॥ सन्त्रियस
 मानशब्दंजनपदात्तराजन्यपत्यवत्। तद्वाजमाचस्याणस्तद्वाजरत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजायांचालः। पुरोरणवक्तव्यः। पौरवापा
 एडोर्ज्यण। पाएड्यः। सौत्वेयगान्धारिभ्यांच४। १९६०। आभ्यामपत्येऽनूवृद्धेदिति न्यडेपवादः। सौत्वेयगान्धारः। तस्यराजन्यव्येवमाह
 ज्मगधकलिङ्गसूरमसारण४। १९७० अत्रोपवादः ह्यच्आङ्गवाङ्गः सौत्सः मागधः। कालिङ्गः सौरमसः तस्यराजन्यव्येवम॥ ॥

दंप्रत्युदाहरणं त्रित्यमित्यन्ये। सन्त्रियसमानशब्दादिति॥ समानः शब्दो यस्यजनपदस्यसोयं समानशब्दोजनपदः। सन्त्रियेणसमानशब्दः। सन्त्रियसमानशब्द
 स्तस्यान्तस्येतिवृत्तिसमर्थादाजनिवाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययोमवतीत्यर्थः पंचालानां राजेति। रहावृद्धादपिवद्ववचनविषयादितिप्राप्तौतुजवाध्यते॥ पुरोरिति। पुर
 शब्देनजनपदवाचीतिप्रादीव्यतीयेअणिमिहेतुहजसंज्ञार्थवचना। जनपदवाचित्वेतुहज्मगधेत्येवसिद्धे। पंडोर्ज्यण। लिङ्करणंतुपांआभार्यइत्यत्रवृद्धिनि
 मिजस्यतिजुबद्वावप्रतिषेधार्थं। युधिष्ठिरपितृवाचिनोगुणवाचिनश्चपांडोर्नेहग्रहणंजनपदशब्दादित्युक्तेनराधिपतिवाचिनएवोपस्थानात्॥ ॐ ॐ ॥

सू.त
सि.को
दी.त
१५

वृद्धेनापरकरणं किं कौमादः। कुमारी च वीजनपदस्य त्रियवचनः। कुरुना। नकार आदिर्येवांतेनादपः। कुरुशब्दाद्वृद्धेनापरकरणेनादिभ्यस्त्वजिप्राप्तेवचनं। उदुंवा
रादयस्त्रि। उदुंवा रासिलस्वला मद्रकारा युगंधराः। मुलिंगः शरदंडाश्च सात्वावयवसंज्ञिका रतिवृत्तिः। औदुंवरिरिति तैलस्वलिः॥ माद्रकारिः॥ यौगंधरिरित्यादी
न्युदाहर्तव्ये। नितद्राजाः॥ अजादयस्त्रि॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छेदेन परामृश्यंती गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादेतदर्थमेवहितत्कांडेमध्ये कृतमाचार्येण
हुं वस्तुतस्तु तद्राजस्य अधिकृत्य जनपदशब्दात्स्त्रियादजित्यादिसूत्राणामोरंभे गोत्रयुवसंज्ञाकांडस्य मध्ये पाठाभावेपिन सति रित्यन्ये तद्राजस्य तदर्थे
वृद्धेत्कोशलाजादा अयडः। ४। १। १९१। वृद्धात्। आम्बष्ठः सौवीर्यः रत आम्बन्त्यः। कौशल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्योऽण्यः
४। १९१२। कौरव्यः सैषध्यः सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽणश्चाल्वावयवप्रत्ययः थकलकूटाश्मकादिज। ४। १। १९३। शाल्वो
जनपदस्य दवयवा उदुम्बरादपत्येभ्यः प्रत्ययथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च रस्योदजोपवादः औदुम्बरिः प्रात्यग्रथिः कालकूटिः आश्मकिः राजन्यप्येव
नेतद्राजाः ४। १। १९४। अजादये एतसंज्ञाः सुः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्श्रद्धादशब्ददुष्येणु तद्राजस्य लुकस्यात्तदर्थं कृतेषु वेनतुस्त्रि।
यामा इत्या
स्वाककः पम्बालादित्यादि कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेवरघोः पाण्ड्या रतिकौरव्ये पाण्ड्ये च साधवरति समाधे
यमरघुणामन्वयं वक्ष्ये निरुध्यमानायदुभिः कथंचिदिति तुरघुयदुशब्दयोस्तदपत्यलक्षणया। कम्बोजा लुक। ४। १। १९५। अस्मात्तद्राजस्य
लुककम्बोजः कम्बोजौ कम्बोजादिभ्य रतिवक्तव्यम् चोलः शक इजलक्षणभ्यामलुककैरलः यवनः अश्लुककम्बोजाः समरे रतिपाठः सुगमः
शब्दादिपाठे तु कम्बोजौ भिज्नो येषामित्यर्थः॥ ॥ तितद्राजप्रत्ययार्थेन कृते रत्यर्थः तेनैवेति प्रियप्रंचालाः साधवरतीति तथा च तत्र साधुरितेयप्रत्ययस्य
तद्राजत्वाभावाच्चुदेति भावः॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवावित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञानेतिलुकोऽप्रत्ययाराधवाणं यादवैरित्येवमवितव्यमित्याशङ्क्य हरघुयदु
शब्दयोरेति लक्षणयेति॥ ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्नरतिभावः। कंधोजालुक। तद्राजस्य बहुषु निप्रकरणरावेदं न कृतं द्वेकार्थवाचकस्याजौलुकभा

[illegible]

उत्त
सि कौ
टी त
१६

मन्त्रेन कृत्वा नामिति किमनेन यो धेयादिग्रहणेनासत्यं। आभिन्नायेन पांचमिकस्यापीह ग्रहणमिति ज्ञापयतुं यो धेयादिग्रहणं तेन पार्श्वेण स्त्रियां लुकि सिध्यति। तथा हि
पशुः स्त्रियो जनपदेन समानशब्दस्य पत्यं स्त्रीद्यन्मगधेत्यणत्स्यातश्चेति लुक्। पुनः पार्श्वेदिल्लक्षणः स्वार्थिकोणत्स्यापिलुक्बुद्धः। पशुः एव रससः स्रिय
स्यापत्यं स्त्रीरणाः। पूर्ववदणहपस्यापिलुक्त्वत्वं संतस्येति दीर्घः। उक्तं च वार्तिककृता पश्वोर्दिभ्यो लुक्त्वत्वं। यो धादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वेदिलुकरति। यो धेयीत्या
दि। युधायाः श्रुक्त्वा अपत्यं स्त्रीति विग्रहः॥ ॥ अणिजोः॥ उन्नममिति। अयुत्यन्तं श्रुतिपदिकमिदं न तूच्छव्यात्तमप्यतेन किमेत्ति उच्यते यथादिन्यामूनशंक्यः। गोत्रे
याविति॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते॥ तथा चानार्ययोरिति पर्यदासाद्रेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तं शक्यं। न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्या
तशास्त्रीयमेष गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं। देवदत्त्याया इदं त्वेत्यादीनां तत्रापत्येपीष्यमाणत्वादत एवानुपदेव स्यति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीकौमुदगंधेति। इदं च कौमुदा
अभिजोः नार्ययोरुत्पत्तयोः ष्यङ्गोत्रे ४। १। ७८। आदीनामन्यमुत्तमंतस्य समीपमुत्तमम् गोत्रेयावलिजौ विहिताव नार्यौ तदनुयोरुत्पत्त
मयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङ्गदेशः स्यात् निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्यणिजोरेव षङ्गावितौ यङ्श्चाप कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीकौमुदगंध्या
वाराह्या अनार्ययोः किमुवासिष्ठीवैश्वामित्री गुरुत्पत्तयोः किमुपगवी जातिलक्षणे ङीष् गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता अहिच्छत्री॥ ॥
नृमरिख्या व्यानमत्रत्यमूला तु गुणमपि दैवयज्ञिसूत्रस्थेनागोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रंथेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृता
स्यपि पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नकारस्येव ष्यङ्ग आदेशत्वमेवोचितं॥ अणिजोरिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह ष्यङ्गदेशः स्यादिति। ष्यङ्गप्रत्ययेत्वेपिल
क्ष्यति। नृप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितं। नन्वेयङ्गिज्ञेयं तादेशं वाधित्वा परत्वात्सवदेशः स्यात्। उच्चैत्यस्यानन्यार्थङित्वेन ङादिषु चरितार्थत्वात्। ष्यङ्गेनानुवं
धस्य यङ्गवाधिति विशेषणार्थं तथा सप्रयोजनत्वादित्याशंक्याह निर्दिश्यमानस्येति ष्यङ्गावित्ताविति॥ अनुवंधद्वयकरणं यङ्ग इव ष्यङ्गेपियः श्वावित्यत्र
सामान्याग्रहणाद्यं न च ष्यङ्गः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं सरूपयोगोऽस्य न्यथाप्राप्त्या पुत्रः प्राप्यामतिरित्यत्र माशादिभ्यो यदति यप्रत्ययेपि संज्ञासंसारप्र

प्रसंगरतिवाच्यं यदः प्रसारणमित्येकावधेनापितद्वारणतलोत्पापतिरित्यत्रत्वकारप्रत्ययेनव्यं — वधानात्संप्रसारणभावः कौमुदगंधीपुत्ररत्नत्रलेकारेशस्य
 पूर्वान्तत्वेनयदणन्तस्तिव्यवधानमिति संप्रसारणसिद्ध्यतिकौमुदगंध्येतिअणः व्यङ्ग्यः वारात्येति इज्जः व्यङ्ग्यः अणितोः किमृत्तभागस्यापत्यमार्तभागी
 विरादित्यदन्तः सङ्गः स्तव्यचरतिडीनटिडुत्यादिनाडी वितितुवृत्तिकारः अणितोरित्यत्रलौकिकंगोत्रंगृत्यने गोत्रंचचरणैरित्यत्रतुपारिभाषिकमेवगृत्य
 तेषां नानादिताभावात्डीनः प्राप्तिर्नास्तीतिस्थितिः तस्य गतिमाहुः ॥ ३० ॥ गोत्रावयवात् अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौगोत्रंचेतिकप्रधारयः नि
 पातः भाद्रोत्रशब्दस्यपूर्वनिपातः गोत्राभिमतता इति गोत्रमित्येवमभिमतताः गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः नतुप्रवराध्यायेपठिता इत्यर्थः प्रवराध्याये पाठाच्चाप्राधा
 न्यं कुलारख्या इति कुलमाख्यायतेयैरितिकुलारख्याः पुणिकुमुणिकुमुखरप्रभृतयः तैर्हिकुलमाख्यायतेपुणिकावयंगोत्रेणमुणिकावयंगोत्रेणेति तत इति गो
 त्रावयवात् ॥ ४१ ॥ गोत्रावयवागोत्राभिमतताः कुलारख्यास्ततो गोत्रे विहितयो रणितोऽस्त्रियां व्यङ्ग्यः देशस्यादगुरुयोत्रमार्थं आरम्भः ॥ यौ
 णिक्या ॥ भौणिक्या ॥ कौड्यादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥ स्त्रियां व्यङ्ग्यः प्रत्ययस्यात् ॥ अगुरुयोत्रमार्थोऽनलिजर्थश्च आरम्भः ॥ कौड्या ॥ व्याड्या ॥ सूतयुवत्या
 मासुक्ताभोजसत्रिये ॥ भोज्या ॥ देवयज्ञि ॥ गोविहसि ॥ भूमिकाण्डे विहिभ्योऽनतरस्यामा ॥ ४१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः व्यङ्ग्यः गोत्रार्थमिदं ॥ गोत्रेपि
 परेत्वात्प्रवृत्तेः ॥ पक्षे इतो मनुष्येति डी ॥ देवयज्ञ्या ॥ देवयज्ञ्या ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ ॥ गोत्रावयवादित्यर्थः कौड्यादिभ्यश्च यंचमीनिर्देशात्प्र
 त्ययस्त्वमेवेह श्रूयत इत्याह व्यङ्ग्यः प्रत्यय इति कौडि व्यादिभ्यां लिङ्गोक्तस्य इत्यादि गौकस्य शब्दो गगादियजनसदर्थमाह अनलिजन्तार्थश्चेति सूतेति गण
 सत्रं सूतशब्दो व्यङ्ग्यः ॥ भोजेयवत्यावाच्यायामित्यर्थः सत्यति व्यङ्ग्यः यदः आपः अन्यत्रतुक्रियाशब्दाद्वापः सूतजातिवाचिनमुडीपसूती भोजेति इदमपि गणसूत्रं
 जातिचक्षणं यदः व्यङ्ग्यः क्रियाशब्दानुदावेव भोजयतीति भोज्या देवयज्ञि चतुर्भ्य इति इज्जेभ्य इति शेषः देवायतायष्ट्यायस्य सदेवयज्ञः शुचिर्वहो
 यस्वशुचिर्वहः सत्यमुग्रयस्य सत्यमुग्रः निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च कांडेन विहः काण्डे विहः कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्कांडश
 ब्दस्य एकारः पाठांतरे कंठे विहः मस्य कंठे वा विहः कंठे विहः अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् एभ्यः सर्वेभ्योऽपत्ये अतः गोत्रेपि परत्वादिति तथाचोभयत्रविभावे

स. कै.
दी. त.
सु. त.
१७

अनेदसवधेयं अणिजोरितिसूत्रेयदिशास्त्रीयंगोत्रं गृह्यते तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिगंधः स्वरसतः संगच्छते यदितुलौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणिजोरिति
नित्यं शास्त्रे विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ तेनरक्तं तृतीयांतात्समर्थं दृष्ट्या विहितं प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति बाहु
लं कात्स्न्यं भूजुगमरति रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णं तरायादनमिहरं जेरर्थः लाक्षारोचनात् वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्मौ सूत्रे प्रक्षितौ शकल
त्वचिखण्डे चरुचिखुनिद्वक्लेरतिविश्वः वृत्तिकार इति भाष्ये तु नैतदृष्टमिति भावः नील्येति नीली ओषधिविशेषः अणपवादोयं नक्षत्रेण नक्षत्रवाचकाः शब्द
वृत्तिविषये बहुक्तं चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभंते युष्येणेति युष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः एवं च यौषमहर्त्यादिव्यवहारः संगच्छते सर्वेषामप्यन्तः पुष्ययो
तेनरक्तं सगात् ॥ ११ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः कषायेण रक्तम्वस्वः काषायः माज्जिष्ठं रागात्किं देवदत्तेनरक्तम्वस्वः ॥ लाक्षारोचनादृक् ॥ ४१ ॥ रा
लाक्षिकः ॥ तैश्चनिकः ॥ शकलकर्ममाभ्यामुपसंख्या नमः ॥ शकलिकः ॥ कर्मिकः ॥ आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ॥ शकलः ॥ कर्मः ॥ नील्या अनु ॥ नी
ल्यारक्तं नीलमापीतात्कन ॥ योतकं ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामज्ज ॥ हरिद्रं ॥ महारजने ॥ नक्षत्रेण युक्तः ॥ कालः ॥ ४२ ॥ ३॥ पुष्येण युक्तमायौषम
हः ॥ यौषीरुत्रिः ॥ लुवविशेषः ॥ ४३ ॥ ४० ॥ पूर्वणविहितस्य लुप्यात् ॥ षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावाप्तारविशेषश्चेन्नगम्यते ॥ अद्यपुष्यः ॥ कथन्त
हि पुष्ययुक्तायौषीमासीद्यौषीति विभाषा कालुनी श्रवणकार्तिकी चैत्रीभ्य इति निर्देशेन यौषीमास्यामयं लुप्तेति ज्ञापितत्वात् ॥ श्रवणशब्दानुअ
तरवलुपः ॥ युक्तवद्वावाभावश्चाऽबाधकान्यपि नियातनानि श्रावणी ॥ संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्थाभ्याम् ॥ ४४ ॥ ४१ ॥ विशेषार्थोयमारम्भः ॥ श्रवण
शत्रिः ॥ अश्वत्थोमुहर्तः ॥ संज्ञायौकिं ॥ श्रावणी ॥ आश्वत्थी ॥ ॥ ॥ गसत्वेपितसमीपस्थचन्द्रमसायोगस्यासार्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेण
नितिकिमं देण युक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येण युक्तश्चंद्रः लुववि पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये रत्यर्थो लभ्यते तदा ह षष्टिदण्डे
ति अद्यपुष्य इत्युक्त्वा नक्षत्रेण श्रवणविशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमाद्युक्तवन्नेवेति भावः अविशेष इत्यत्र प्रसज्य प्रविषेधाश्रय
णत्यौषा अहोरात्र इत्यत्र लुप्ता भवति षष्टिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषश्चेनेति अद्यपुष्य

मूलेनावाहयेदेवींश्चरुणेनेत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ ३॥ ॥ द्वन्द्वच्छविशेषे उदाहरणमाह निव्येत्यादि अविशेषे तूदाहर्तव्यमद्यराधानुराधीयमिति नचात्र लुवविशेषः
इति अणं देवस्य पिलुष्यादिति वाच्यं मध्ये पवादस्यापरीत्यापूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः यत्र लुवपरत्वाद्यधने इति वृत्तिकृतोक्तं तन्न द्वयोर्युगापत्त्या
भावात् दृष्टसाम तृतीयं तादृष्टमित्यर्थः एणदयः सूर्यदृष्टं तच्चेत्साम अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्तिकं दृष्टे सामनिजाते वा प्यण्डिद्विर्वाविधीयते तीयादी
कृत्वा विद्यागोत्रादं कवदिव्यत इति जातेर्येयो द्विरण सचवाडिदित्यन्वयः शतभिषजिजातः शतभिषः शतभिषजः इह हि प्राग्दिव्यत इति प्राज्ञोऽणकाला
दृष्टे वाधितः सचसंधिवेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तो ए तीया इति तीयादीक कस्वार्थे भवतीत्यर्थः द्वे तीयीकः तार्त्तीयकः न विद्याया इति विद्या
द्वन्द्वः ॥ ४२६ ॥ न सत्र द्वन्द्वचुक्ते काले च्छस्यता विशेये सत्यसतिचातिष्यपूनर्वसवीयमहः । राधाऽनुराधीयारात्रिः दृष्टं साम । ४२७
तेनेत्येवावसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थः ण्डिद्वावक्तव्यः ॥ उशनसा दृष्टं आशनसं । औशनः । कलेर्दुक् ॥ ४२८ ॥ कलिना दृष्टं का
लेयं साम । वामदेवात् उज्यतज्यौ ॥ ४२९ ॥ वामदेवेन दृष्टं साम । वामदेवः । सिद्धेयस्य तिलापन किमर्थं ययतो डि तौ । ग्रहणं मातदर्थं भूद्यमदेव्यस्य
नशुसुरे १ परिहृते रथः ॥ ४३० ॥ वस्त्रैः परिहृते वास्त्रो रथः । रथः किं । वस्त्रेण परिहृतः कायः । समन्ताद्दृष्टः परिहृत उच्यते । तेनेदनाच्छात्रैः परि
हृते रथः । पाण्डुकम्वलादिनिः ॥ ४३१ ॥ पाण्डुकम्वलेन परिहृतः । पाण्डुकम्वली । पाण्डुकम्वलश्च व्योमजात्तरणण्डुवर्णकम्वलस्य वाचकः । मन्वर्थो ये
नैव सिद्धेव च न मणे निवृत्त्यर्थम् । द्वैपयैया द्वादश ॥ ४३२ ॥ द्वैपिना विकारः । द्वैपमा तेन परिहृता द्वैपो रथः । एवं । वैयाघ्रः ॥ ॥
वाचकतीयांतादीकान् भवतीत्यर्थः द्वितीया विद्यागोत्रादं कवदिति गोत्र प्रत्ययांतादकेयः प्रत्ययः सदृष्टे सामन्यमिभवति औपगवेन दृष्टं सामौपगवकम् इह गोत्र
चरणद्विभिवृत्तं वामदेवात् ग्रहणं मातदर्थं इत्यादि अतदर्थं ययतो आतदर्थं इति विहितेन स्वरेन जाश्रितस्वरे उच्यते र्यहणं माभूदित्यर्थः ययतोश्चेति सू
त्रेण निषिद्धमानेन नत्रः परस्य ययदंतस्योत्तरपदस्योत्तरान्तत्वात् वामदेव्यशब्देन कृतित्वव्ययपूर्वपदस्वरएव यथास्मृदित्येतदर्थो डित्करणमिति फलितोर्थः नव
कृते पडित्वे ययतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतोनेति शङ्क्यं निरनुबन्धकग्रहणेन सानु बन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणेनानुबन्धकस्येति परिभाषयोऽस्मात् तदमेव परि

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
१८

मि-प्रे-र-है-व-डि-ले-न-जा-प्ये-ते-त-त्रा-द्या-णः-प्र-यो-ज-न-पू-र-ण-गु-णे-ति-स-त्रे-त-व्य-ग्र-ह-णे-त-व्य-तो-ऽग्र-ह-ण-ं-द्वि-तीय-स्या-स्त-अ-उ-ग्र-ह-णे-च-डैः-ग्र-ह-णं-श्व-य-ते-र-अ-डि-प-रे-र-ति-शेषः-अ-श्व-त-च-डि-प-रे-त-न-
आ-गि-मि-म-त-परि-वृ-तो-तृ-ती-यां-ता-त्य-रि-वृ-त-र-त्यर्थः-ए-ण-द-यः-स्यु-र्यः-परि-वृ-तः-स-चे-द्वि-थो-भ-व-ति-र-था-च्छा-द-ना-र्थ-य-द्व-स्त्र-क-व-ला-दि-क-त-त-ए-व-स-र्व-वे-ष्ट-न-ं-भ-व-ति-न-नु-छ-
त्रा-दि-भ्यः-ए-ण-श-ये-ना-ह-स-म-न्ता-द्वे-ष्ट-न-र-ति-परिः-स-र्व-तो-भा-वे-व-र्त-त-र-वि-भा-वः-॥ १८ ॥ कौ-मा-र-ते-ने-ति-नि-वृ-त-त-अ-पूर्-व-र-ति-भा-व-प्र-धा-नो-नि-र्दे-श-र-त्या-ह-अ-पूर्-व-त्वे-र-ति-
अ-पूर्-व-त्वे-र-ति-र-ति-ए-व-प्य-ते-पु-रु-ष-सु-अ-पूर्-व-भा-र्यो-सु-वा-मा-वे-त्य-ना-ग्र-हः-अ-पूर्-व-य-ति-मि-ति-न-पूर्-व-य-ति-र्य-स्या-र-ति-व-ह-व्री-हिः-कौ-मा-रः-य-ति-रि-ति-द्वि-ती-यां-ता-कु-मा-री-
श-ब्दा-दु-प-य-य-त-रि-प्र-त्ययः-कौ-मा-री-ति-र-ह-कु-मा-री-श-ब्दा-द्व-य-मां-ता-न्वा-र्थ-प्र-त्ययः-टि-डू-ए-ति-डि-प-त-त्रो-द्ध-त-सा-स्मि-न्यो-ए-ण-मा-सी-ति-सू-त्रा-त्वा-क्-त-त्रे-त्य-धि-का-रः-पा-त्र-वा-

कौ-मा-र-पू-र्व-व-च-नो-॥ ४२ ॥ १३ ॥ कौ-मा-र-त्य-वि-भ-क्ति-को-नि-र्दे-शः-अ-पूर्-व-त्वे-नि-या-त-न-मि-दं-अ-पूर्-व-य-ति-कु-मा-री-रु-प-य-न्तः-कौ-मा-रः-य-तिः-॥ १४ ॥
अ-पूर्-व-य-तिः-कु-मा-री-य-ति-मु-प-य-न्ता-कौ-मा-री-भा-र्यो-त-त्रो-द्ध-त-म-म-ने-भ्यः-॥ ४२ ॥ १४ ॥ श-रा-वे-उ-द्ध-तः-श-रा-व-ओ-द-नः-उ-द्ध-र-ति-रि-हो-द्ध-र-ण-पूर्-व-क-
नि-धो-ने-व-र्त-ते-ते-न-स-स-मी-उ-द्ध-त्य-नि-हि-त-र-त्यर्थः-स्थ-ए-डि-ला-च्छ-यि-त-रि-व-ते-॥ ४२ ॥ १५ ॥ त-त्रे-त्ये-व-स-मु-दा-ये-न-वे-द-त-ङ्ग-म्य-तो-स्थ-ए-डि-ले-श-यि-तुं-नि-य-मो-स्य-
स्थ-ए-डि-लो-मि-ष्टुः-॥ सं-स्क्रु-त-म-भ-क्षाः-॥ ४२ ॥ १६ ॥ स-स-म्य-ना-द-ण-स्या-त-सं-स्क्रु-ते-र्य-य-त-सं-स्क्रु-त-म-भ-क्षा-श्चे-ते-स्युः-भा-ष्टे-सं-स्क्रु-ताः-भा-ष्टाः-अ-ष्ट-मु-क-
पा-ले-षु-सं-स्क्रु-तः-अ-ष्ट-क-पा-लः-पु-रो-डा-ष्टः-शू-लो-स्वा-द्य-त-॥ ४२ ॥ १७ ॥ अ-णो-य-वा-दः-शू-ले-सं-स्क्रु-तः-शू-ल्यं-मांसं-उ-स्वा-या-त्र-वि-शेषः-त-स्या-सं-
स्क्रु-ता-उ-स्य-मा-द-ध-ष्ट-क-॥ ४२ ॥ १८ ॥ द-ध्नि-सं-स्क्रु-तः-दा-धि-कं-उ-द-श्चि-तो-न्य-त-र-स्या-म-॥ ४२ ॥ १९ ॥ ठ-क्-स्या-त्य-क्षे-र-ण-॥ ॥

त्रि-भ्यः-स-स-म्य-ने-भ्यः-रू-द्ध-त-मि-त्यर्थे-य-था-वि-हि-त-प्र-त्ययाः-स्युः-श-रा-व-र-ति-भु-क्तो-छि-ष्ट-र-त्यर्थ-र-ति-वृ-त्ति-क-त-अ-व-शि-ष्ट-र-ति-त-दर्थः-उ-छि-न-ष्टि-न-स-वै-जु-हो-ती-ति-क-
स्थ-सू-त्र-व-हा-ग-त-स-स-मी-ति-नि-धा-न-क्रि-या-ये-स्य-या-अ-धि-का-र-ण-त्वा-दि-ति-भा-वः-स्थ-ए-डि-ला-त-त्र-त-शा-स्त्रे-ण-वि-हि-तो-नि-य-मः-त-स्मि-न्-स-मु-दा-ये-न-ग-म्य-स-स-म्य-
न्ता-द्य-था-वि-हि-तः-प्र-त्ययो-भ-व-ति-श-यि-त-र्यर्थे-अ-ष्ट-क-पा-ल-र-ति-द्वि-गो-र्लु-ग-न-य-त्य-र-त्य-णे-लु-क्-शू-लो-स्वा-सं-स्क्रु-त-म-भ-क्षा-र-त्य-नु-व-र्त-ते-क-थ-मु-ख्यो-ग्निरि-ति-न-त्य-सौ-भ-
स-र-ति-चे-द-त्रा-हः-दि-गा-दि-त्वा-द्वा-र्थे-य-दिति-द-ध-ष्ट-क-द-ध्नी-ति-सं-स्कार-स्ति-ह-ल-व-ण-दि-ना-द-धि-त्व-धि-का-र-ण-मा-त्रं-य-सु-प्रा-ग्व-ह-ते-रि-त्य-त्र-सं-स्क्रु-त-मि-ति-ठ-ग्व-स्य-ते-स-तृ-ती-यां-मा-

॥ ४२ ॥ १३ ॥ कौ-मा-र-त्य-वि-भ-क्ति-को-नि-र्दे-शः-अ-पूर्-व-त्वे-नि-या-त-न-मि-दं-अ-पूर्-व-य-ति-कु-मा-री-रु-प-य-न्तः-कौ-मा-रः-य-तिः-॥ १४ ॥
अ-पूर्-व-य-तिः-कु-मा-री-य-ति-मु-प-य-न्ता-कौ-मा-री-भा-र्यो-त-त्रो-द्ध-त-म-म-ने-भ्यः-॥ ४२ ॥ १४ ॥ श-रा-वे-उ-द्ध-तः-श-रा-व-ओ-द-नः-उ-द्ध-र-ति-रि-हो-द्ध-र-ण-पूर्-व-क-
नि-धो-ने-व-र्त-ते-ते-न-स-स-मी-उ-द्ध-त्य-नि-हि-त-र-त्यर्थः-स्थ-ए-डि-ला-च्छ-यि-त-रि-व-ते-॥ ४२ ॥ १५ ॥ त-त्रे-त्ये-व-स-मु-दा-ये-न-वे-द-त-ङ्ग-म्य-तो-स्थ-ए-डि-ले-श-यि-तुं-नि-य-मो-स्य-
स्थ-ए-डि-लो-मि-ष्टुः-॥ सं-स्क्रु-त-म-भ-क्षाः-॥ ४२ ॥ १६ ॥ स-स-म्य-ना-द-ण-स्या-त-सं-स्क्रु-ते-र्य-य-त-सं-स्क्रु-त-म-भ-क्षा-श्चे-ते-स्युः-भा-ष्टे-सं-स्क्रु-ताः-भा-ष्टाः-अ-ष्ट-मु-क-
पा-ले-षु-सं-स्क्रु-तः-अ-ष्ट-क-पा-लः-पु-रो-डा-ष्टः-शू-लो-स्वा-द्य-त-॥ ४२ ॥ १७ ॥ अ-णो-य-वा-दः-शू-ले-सं-स्क्रु-तः-शू-ल्यं-मांसं-उ-स्वा-या-त्र-वि-शेषः-त-स्या-सं-
स्क्रु-ता-उ-स्य-मा-द-ध-ष्ट-क-॥ ४२ ॥ १८ ॥ द-ध्नि-सं-स्क्रु-तः-दा-धि-कं-उ-द-श्चि-तो-न्य-त-र-स्या-म-॥ ४२ ॥ १९ ॥ ठ-क्-स्या-त्य-क्षे-र-ण-॥ ॥

रसुसुक्तातात्तादित्युक्तेष्वंगविशेषत्वेनैवतातादितिलब्धे अंतग्रहणं प्रत्ययोपदेशकालेयस्तांतलस्मात्परस्यठस्य कादेशोपस्थादित्येवमर्थेनमाधितिकदत्तत्रठस्यरका
 देशोपस्थेनिलोपेचकतेतातलेपिरकस्यकादेशोनभवतीतिठस्येकइति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैवइकस्यकादेशोनस्यादित्यंतयहणंत्पुर्तुशकमित्यव्येउदसि
 दित्युक्तेः किपितुकुउदकस्योदइत्युदादेशः इद्वैवनिपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन्नेतिप्रथमांतादस्मिन्नितिसप्तम्यंतार्थेप्रत्ययस्याद्यः प्रथमांतार्थस्सचैव्यो

रसुसुक्तातात्ताः ॥ १३५॥ रसुसुउकतएतदनादकात्परस्यठस्यकस्यात्। उदकेनश्वयतिवर्द्धतेइत्युदसित्। तत्रसंस्कृतः। और्वश्विकः। औद
 श्वितः। रसुतोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नह। आशिषाचरति। आश्विकः। उषाचरति। औषिकः। दौषउपसंख्यानमा॥ दौर्भ्याश्चरति। दौष्कः।
 हीराडुज। १४२२॥ अत्रसंस्कृतमित्येवसम्वध्यतेनतुभसादति। तेनयवाग्वाभयिभवति। शैरेयी। सास्मिन्वौर्णमासीति। १४२२॥ इतिशब्दात्स
 त्पयोमितिलभ्यंतोषौर्णमासी अस्मिन्। यौयोमासः। आग्रहायण्यश्वत्याडुक। १४२२॥ अग्रहायनमस्यादति। आग्रहायणी। प्रज्ञादे
 गकृतिगणत्वादण। पूर्वपदात्तज्ञायामितिणत्वं। आग्रहायणीयौर्णमासी अस्मिन्॥ आग्रहायणिकोमासः। अश्वत्येनयुक्तायौर्णमासी। अश्वत्यः
 निपातनात्पौर्णमास्यामपिलुप। आश्वत्यिकः। विभाषाफाल्गुनीश्रवणकार्तिकीचैत्रीभ्यः। १४२३॥ एभ्यश्चवापहोऽण। फाल्गुनिकः। फाल्गुनो
 मासः। श्रावणिकः। श्रावणः। कार्तिकिकः। कार्तिकः। चैत्रिकः। चैत्रः॥

र्णमासीभवति इतिशब्दविति सहलौकिकीविंशमनुसारयतिवृत्तिरुक्तानुसूत्रे॥ मासः। श्रावणिकः। श्रावणः। कार्तिकिकः। कार्तिकः। चैत्रिकः। चैत्रः॥
 गवसेत्यामितिप्रसिद्धं पौर्णमासीति पूर्णं ज्ञास्यातिथावितिबहुव्रीहौप्रज्ञादिप्रस्वार्यिकोणितिहरदत्तादयः तदस्मिन्वर्ततइत्यधिकारे पूर्णमासादणवक्तव्यर
 ॥ निवार्तिकनकर्तव्यमिति तदाशयः॥

सास्यसेति प्रकृतं संज्ञासंवद्धमिति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः इहैव सूत्रे निपातनादेव शब्दात्स्वार्थे तल्लक्षणं नुत्येति सूत्रेण सुत्या एति सुशासित्यादिना क्यपितुक् टाप आ
निगो वै ब्राह्मण इति इहाम्युद्देशेन ब्राह्मणेन न्यन्यतर इति कथमयं प्रयोग इति न शक्यं इति भावः परत्वादादिद्विरिति इदं च समाधानं श्रयमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव
परिहारसंभवादित्वविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितं उक्तरूपमिति नपादित्यस्य नमूदतिरूपमित्यर्थः शतरुद्रा इति शतशब्दोऽनंतवचनः स्मिमीति हलसंहितस्येति
सास्यदेवता ॥ ४२२४ ॥ इन्द्रो देवताऽस्येति । ऐन्द्रं हविः । पाशुपतं । बार्हस्पतं । अज्यमानद्व्ये उद्देश्यविशेषो देवता । मन्त्रसुत्याचा ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शेषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नेति ढक् । कस्येत् ॥ ४२२५ ॥ कशब्दस्य इकादेशस्यात्ययसन्नियोगेन । यस्येति लुपात्परत्वादादिद्वि
रिति । को ब्रह्मा देवताऽस्य । कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य । श्रायं । शुक्राहुना ॥ ४२२६ ॥ शुक्रियं । अयोनप्रपान्नमभ्याहुः ॥ ४२२७ ॥ अयोनप्रियमा अया
नप्रियं । अयोनपात अयानपादश्च देवताप्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते अतएवायोनपाते । अयानपातेन प्रहीतिप्रैषः । छवः ॥ ४२२८ ॥ योगवि
भागो यथा संख्यनिवृत्त्यर्थः । अयोनप्रियं शतरुद्राहुश्चाच्छः । शतरुद्रा देवताऽस्य शतरुद्रियं शतरुद्रियं घृष्टयोर्विधानसामर्थ्यादिमेतुं गनयत्येति
नलुक् । महेन्द्राह्वाणे च ॥ ४२२९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रं । महेन्द्रियं । सामावृत्त्या ॥ ४२३० ॥ सौम्यादित्वात् डीपा सौमीयः । वाय्वृतुपि
त्रुषसोयता ॥ ४२३१ ॥ वायव्यं । ऋतव्यं । रीडुतः ॥ १॥ ४२३२ ॥ अकृद्यकारेः सार्वधातुके यकारे चोचपरं ऋदनाङ्गस्य रीडादेशस्यातः पस्येति चापि
उषस्यं ॥ द्यावापृथिवी शुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवासोऽप्यतिगृहमेधाच्छवः ॥ ४२३३ ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयं । द्यावापृथिव्यं ॥ शुनासीरं । शुनासी
यलोक्तः । रीडुतः अंगवृत्तपरिभाषया अकृतसार्वेति दीर्घेन प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः यस्येति चेति । पित्रीयनीत्यर्थः । अग्नेर्दृक् ॥ ४२३४ ॥ आग्नेयः ।
त्रीडुविधिः सावकाश इति भावः । उषस्यमिति उषसशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवोदहितरं देवतां च वीति । द्यावापृथिवी अण्ययोरपवादः । शुनासीरमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे
देवता द्वन्द्वे चेत्या नङ् । शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिः कृता । हरदत्तस्य शुनासीरशब्द इदं स्पृणवाचीत्यन्ये मन्त्रे तस्याचमन्त्रः इदं वयं शुनासीरमस्मिन्मन्त्रे

वामहस्ते मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वानि इन्द्रं मरुत्वतीयं मरुत्वस्य अग्नीषोमीयं अग्नीषोम्यं रं रं नेस्सोमवरुणयोः वासुनः पतिः वासोष्यतिः इहैव सूत्रे निपातनात्संधुर्वेदमभ
भूर्वांसुरस्त्रियां वासोष्यतीयं वासोष्यत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं गृहमेधशब्दोऽकारान्तसुधाच आशुलायनः मरुद्वा गृहमेधेभ्य इति ॥ ३८ ॥ कालेभ्यो कालवाचि
भ्यो येष प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते ते सास्य देवता इत्यस्मिन्नर्थे नेनातिदिश्यते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थे नेन यस्माच्चो विहितस्ततस्स एव भवति नान्य तथैवोदाहरति
मासिकं मास्येष्यमिति कालाद्रन् प्रावृषण्यऽमहजिति एतच्च वत्स्या घनुरोधेनोक्तं भाष्ये तु आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते तेनावग्रहः सीध्यतीत्युक्तं

कालेभ्यो भववते ॥ ४२ ॥ ३४ ॥ मासिकं प्रावृषण्यं ॥ मं हा राजप्रोष्ठपदादृन् ॥ ४२ ॥ ३५ ॥ महाराजिकं प्रोष्ठपदिकं देवतादृन् च ॥ ३५ ॥ अ
त्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिस्तान्निति लिति किति च परे । आग्निमारुतं । नेद्रस्य परस्य ॥ ३५ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमैन्द्रः परस्य किं ।
ऐन्द्राग्नेः । दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणो दीर्घात्किं । आग्निवारुणी मनडाहीमालमृता तदस्मिन् चर्त
तरवि । न वयं ज्ञादिभ्य उय संख्यो नो नावयत्तिकः कालः । पाकयत्तिकः पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णः मासोऽस्या मवर्तते इति पौर्णमासीति थिः ।
पितृव्यमातुलमाता मह पितामहाः ॥ ४२ ॥ ३७ ॥ एतन्निपात्यन्ते पितुर्भातरिव्यत् । पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भूलचा । मातुर्भाता । मातुलः । मातृपि
तृभ्याम्यनुरिडामहच् ॥ मातुः पिता । मातामहः । पितुः पिता । पितामहः । मातरि पिच्च । मातामही । पितामही । अवैर्दुग्धसोढुः समरीसचो वक्त
व्याः । सकारपाठसामर्थ्यान् यः । अविसेढोऽविदसोऽविमरीसोऽतिलात्तिष्कलातिञ्जयेजोऽतिलपिञ्जतिलयेजः । वंध्यस्तिल इत्यर्थः । पिञ्जश्चर
सिडिचोऽतिलिञ्जतस्य समूहः ॥ ४२ ॥ ३८ ॥ काकानां समूहः । काकमावाकम् ॥ ॥ सकारपाठेति अन्यथा प्रक्रियात्प्रघवाय सकारमेव पठेदिति भावः ।

तच्च मनेरमायां स्थितं अयेतूकरीत्या अविसेढमित्यत्र षत्त्वं निवारणेऽप्यविदसमित्यादौ स्यादेव षत्त्वं तत्र हि एयं तात्त्विक्यविदरित्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्य
स्योपक्षेपत्वात् तस्मादविसेढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणेऽसकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इहा चित्तादुक्तमनुदात्तादेरङ्गोच्चात्तादुजं
कैराद्यच्चेत्यादिना प्रतिपदं यज्ञादींश्च वक्ष्यति तथा च चित्तवदाद्युदात्तमङ्गोच्चात्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरणिकां वाकमिति एवम्

सि.कौ. र्थकाकवकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिदसूत्रेण युदात्ताः प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वतेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अथादिः प्राक्शक
 टी.न. टो. र्थकारात् यत्तु वृत्तिन्यासकोः शैकमित्युदात्ततंडुपेक्षं खंडिकादिषु शुकशब्दस्य पाठतत्रोत्राभाव्यमिति हरदत्तादयः ॥ ३३ ॥ मिष्ठादिभ्यो णमैसमिति ।
 सु.त. अचित्तत्वाद्द्वयसः गर्भिणीमिति अनुदात्तादित्वादप्राप्तः सति हितस्मिन्ना युदात्तदिलोप्ये स्यातां न च भस्पाठ इति पुंवाचकरूपातिदेशान्नदिलोपः स्यादिति वा
 २० च्य हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानायातेः तस्मान् स्त्री प्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरंततनतुरूपातिदेशकमिति बोध्यं यौवनमिति युवतिशब्दस्यानुदात्ता
 दित्वादजिज्ञासे अणोर्निह पाठः पुंस्वद्वावातिप्रत्ययनिवृत्तिः अन्निति प्रकृतिः ॥ ३४ ॥ ननु भस्पाठ इत्यत्रादेतद्धिते विवक्षिते पुंस्वद्वावरत्यस्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः

मिष्ठादिभ्यो णमैसमिति ॥ ३४ ॥ मिष्ठाणं समूहो भैसां गर्भिणीनां समूहः । गर्भिणी । इह भस्पाठ इति पुंस्वद्वावेकतो । इन्ऽण्यः न सत्ये । ६।४।१६४।
 अनयत्यर्थः । लियरे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन न सद्धित इति टिलोपेना । युवतीनां समूहः । यौवनं । शत्रुनादनुदात्तादेरजि । यौवतो । गोत्रोऽसौष्टोऽभ
 राजराज्यराज । पुत्रवत्समनुष्या जाहुज । ४।२।३८ ॥ एभ्यः समूहे वृज स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं । तच्चाप्यत्रात् । युवोरनाको । अथ १४ । युवु एतयोर
 ननासिकयणोः क्रमादन अक एतादेशौ सः । ग्लुचुकायनीनां समूहः । ग्लोचुकायनकां औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य पति लोपे प्राप्ति । प्रकृत्या अको ।
 राजन्यमनुष्ययुवानः । राजन्यकं । मानुष्यकं । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वार्हकं । केदाराद्यच्चा ४।२।४० ॥ जाहुज । कैदार्यं । कैदार्यं । गणिकायाय
 जिनिवक्तव्यम् । गणिक्यं । ठक्क वचिनश्च ४।२।४१ ॥ चात्केदारादपि कवचिनां समूहः । कावचिकं । कैदारिकं ॥ ॥ प्रागेव निवृत्तिप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां

कनिष्ठवृषीतिकनिनंततया आद्युदात्तत्वादणसिद्ध एवेति चेत् सत्यं अतएव भाष्ये मिष्ठादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्य
 पुंस्वद्वावेनेति वृत्तिकारोक्तिरतएव निरस्ता नन्वेवं गर्भिणी यौवतं गणे इत्यादिप्रयोगाभाष्यमतेन संगच्छेरन्नित्याशंकाह शत्रुतादिनि युवो समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुं
 स्त्वउकारसूचारणार्थः नेत्संज्ञकः तेन नंदनः कारकः नंदनाकारिकारस्य त्रोगिल्लसल्लौनुमडीयोनसः अनुनासिकयोरिति किं उर्णयुः प्रकृत्या क इति इह राजन्य
 मनुष्यग्रहणं व्यर्थं रुद्धिशब्देन आपत्यस्य चेतियलोपस्य प्राप्तभावात् अतएव गोत्रोऽसौष्ट्यत्रतयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धेतयोर्ग्रहणं ननु कर्त्तव्यं

दित्याहुः यूनोमानोयैवनिकामनोजैदित्वाहुन् वार्द्धकमिति यदिरुद्धत्वेपिवार्द्धकमिति प्रयोगेति तर्हि मनो ज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥ ॐ ॥ ब्राह्मणमाणव ननु त्रयो
प्यमी वृद्धास्तेभ्यः प्रकृतो यजेत वृद्धा घनियजिवास्तु ये विशेषाभावात् नापि स्वरे विशेषः उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु न शक्य एव न पुंसकत्वात् यज

ब्राह्मणमाणव वाडवाद्यना ॥ ४२ ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण्यमाणव्यां वाडव्यां पृष्ठादुपसंख्या नमः ॥ पृष्ठयमा ग्रामजनवन्धुभ्यस्तत्त्वा ॥ ४३ ॥ ग्रामताजन
ता वन्धुता गजसहायभ्याश्चेति वक्तव्यम् ॥ गजता सहायता अहः स्वः क्रतौ । अहीनः अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः ॥ क्रतौ किं ॥
अहः । इह खण्डिकादित्वादेन । अहर्गणसर्वकृत्यः ॥ सिति च ॥ ४१ ॥ १६ ॥ सिति परे पूर्वमर्द्धसंज्ञं स्यात् ॥
अभेत्वादेर्गुणानां पशूनां समूहः । पशूनां अनुदात्तादेरन्तः ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ कापोतं मायूरं खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ ४५ ॥ अजस्यान्तः खण्डि
कानां समूहः । खण्डिकं । चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४२ ॥ ४६ ॥ काठकं छात्रेभ्यो । अचित्रं तस्मिन् धेनोभ्यः ॥ ४२ ॥ ४७ ॥ साक्तकं । हासिकं । धेनुकां ।
केशाभ्यां यच्छावन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ ४८ ॥ यक्षगणौ । कैश्यं । कैशिकं । अश्वीयं । ओश्वं । पाशादेभ्यो यः ॥ ४२ ॥ ४९ ॥ पाश्यात् । एषा । धूम्या
वन्या । वात्या । खलगा रथात् ॥ ४२ ॥ ५० ॥ खल्या । गव्या । रथ्या ॥ इति वक्तव्यं ॥ ४२ ॥ ५१ ॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रार्थकत्वा
खलादिभ्यश्चानुवृत्तव्यः ॥ डाकिनी । कदम्बिनी । आकृतिगणेषु । विषयो देशः ॥ ४२ ॥ ५२ ॥ प्रकृत्यन्तादणदयस्पुरत्यन्तपरिशीलितः । ये सचे
देशः । द्विवीनाम्बिषयो देशः । शैवः । देशः किं । देवदत्तस्य विषयोः नुवाकः । राज्यादिभ्यो वृजः ॥ ४२ ॥ ५३ ॥ राजन्यकः ॥ भौरिक्याद्येषु कार्यादि
भ्यां विधत्तमन्तलो ॥ ४२ ॥ ५४ ॥ भौरिकीणां विषयो देशः । भौरिकि विधत्तः । भौलिकि विधत्तः । एषु कारिभक्तः । सारसायनभक्तम् ॥ ० ॥

अत्राप्यप्यहणञ्ठञ्जतुनानुवर्तिष्यते अस्मृतिरित्यादिति चेत् सत्यं अहृदादपि कर्तृश्चिद्विधानार्थं यन्वचनं तस्मिन् अर्थानुवादकं वार्तिकमाह पृष्ठादिति पृ
ष्ठलोचविशेषः पृष्ठयदिति पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः षडह इति तु मत्वर्थलक्षणाया बोध्यः ग्रामजन वन्धुता नुवार्तिकस्थसहायशब्दोपि नुवार्तिकस्थः अनुदात्ता

सिकौ टी-त सु-त २९
 र्यः प्रत्ययो धर्मवस्यते सतस्याः प्रकृते ३
 अप्रपिकं शकुलिकमित्यादौ परत्वादचित्तहसिधेनोरिति दगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवत्तमुदाहरतिकापोतमिति लघावन्तइति फिट् सूत्रेण कपोतमयूरशब्दो म
 ध्योदात्तौ न च शकुनीनां चलघुपूर्वमित्याद्युदात्ता विभावितिशब्दं अन्त्यात्वं लघुदात्तमितितत्र व्याख्यानादित्याहुः खण्डिका आद्युदात्तार्थमचिन्तात्वेनोवाधनार्थं च व
 चनं चरणेभ्यः यस्याः प्रकृते स्म मूहेयस्यादित्यर्थः बुजादयो हि चरणेभ्यो वेस्यंते तत्र चरणद्वर्मा म्नाययोरिति तु वार्तिकं तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते
 काठकमित्यादिजोत्रचरणद्वेन छंदोगौक्थिकेति न्यः यच्छाविति यथासंख्यसुः दगणविति केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् विषयो देशे तस्येत्वनुवर्तते तस्याह
 षष्ठ्यनादिति विषयशब्दार्थमाह अत्यंतेति भौरिका आभ्यांगणभ्या यथा संख्यमेतौ प्रत्ययौ सः भौरिकिविधमित्यादि लीवत्वं लोकात् ॥ ३९ ॥ सोस्यादि
 सोः स्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४१ ॥ अणायङ्गिरादिरस्येति ॥ ४२ ॥ प्रगाथः ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ त्रिष्टुवेवात्रैष्टुभं संग्रामे प्रयोज
 नयोद्धम्यः ॥ ४३ ॥ सोस्येत्वनुवर्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति ॥ सौभद्रः ॥ भरतायोद्धारोऽस्य संग्रामस्याभारतः ॥ तदस्याम्यहरण
 मिति क्रीडायां ॥ ४४ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दण्डा मोष्टा घञस्सास्याद्वियेति ॥ ४५ ॥ घञन्तात्क्रिया कचिनः प्रथमान्ता
 दस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे प्रत्ययस्यात् ॥ घञरतिरुद्रहणद्रुतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं ॥ श्येनतिलस्य यातेने ॥ ४६ ॥ श्येनतिल एतयो
 र्मुष्मगमस्यात् प्रत्ययान्तेण तशब्दे उत्तरपदे ॥ श्येनयातोऽस्याम्वर्तते श्येनम्यातामृगया ॥ तिलयातोऽस्याम्वर्तते तेलम्याता स्वधा ॥ श्येनतिलस्य
 किम् ॥ दण्डयातोऽस्यानिचौ वर्तते ॥ दण्डयातातिथिः ॥ ॥ ४७ ॥ रिति छंदोनामाक्षरेयतानिवंधनं यं क्त्वादिरिह विवक्षितः तद्व्यक्तात्प्रथमांतादस्ये
 त्यादिमतिप्रत्ययः स्याद्य आदिमानसः प्रगाथश्चेत् प्रगथ्यतइति प्रगाथः ग्रंथसंदर्भे इत्यस्मादकर्तृरिचकारक इति कर्मणि घञ् पृथोदरादित्वादि फनकारयोर्लोपः
 अन्येतु प्रगीयतइति प्रगथ्यतः ३ षिकुषिगार्जिम्यस्थानित्याहुः यत्र ह्यच्चावावृत्त्यातिस्वः क्रियंते स प्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
 लिंगवचनान्यतिवर्तते इति न्यायनलीवतेति भावः संग्रामे ननु प्रथमादित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामकाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोद्धम्य इत्यत
 आह सोस्येतीति एवं च प्रथमांता विशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धम्यं प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः तथा च य

मिहसूत्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्यो योऽङ्गवाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति यष्टं नार्थेण स्यात्सच यष्टं नार्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमांतात्प्रहरणोपाधिकात्समं
नार्थेऽणस्यात्सचैत्सम्यं नार्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घनः रुद्रहणदिति तेन श्येनं पातेत्यत्र
तीत्यंगस्य विधीयमाना इति सिद्धा स्येन पातस्यापि घनं तत्वादिति भावः घनः किं श्येनपतनमस्यो वर्तते क्रिया किं प्राकारो स्यात् वर्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः
सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति अतएवाह दंडपातो स्यात्तिथ्याविति ॥ ३३ ॥ तदधीते द्वितीयांतादध्येतरिवेदितरिच प्रत्ययः स्यात्

तदधीतेतद्देवाऽऽशुपर्द ॥ व्याकरणमधीते वेदवा वैयाकरणः क्रतूक्यादिसूत्रान्नाटकाऽऽशु ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह प्रहरणमांतेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरित्प्रतिपादकग्रन्थे परेभ्यस्त्वध्येतरि ॥ अग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः ॥ उक्थसामविशेषस्तत्त्वस्य पराग्रन्थे विशेषो ल
स्यण्योक्थमा तदधीते वेदवा ओक्थिकः ॥ मुख्यार्थान् वक्ष्यशब्दादुपगमनेन ॥ न्यायानैयायिकः ॥ वृत्तिः वार्तिकः ॥ लोकायताः लोकायति
कदत्यादि सूत्रान्तात्कल्यादेरवेष्टते ॥ साग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्यादेः किमाकाल्यसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्यान्ताच्चेति वक्तव्यमा वायसविधि
कः ॥ गौलक्षणिकः ॥ आश्वलक्षणिकः ॥ पाराशरकल्यिकः ॥ अङ्गशत्रधर्मत्रिपूर्वादिद्यानान्तेति वक्तव्यमा आङ्गविद्यः शात्रविद्यः धर्मविषयवि
विद्यातामधीते वेदवा ज्ञेविद्यः आख्यानव्यापिकेति हासपराणभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात् यावक्रीततदधीते वेदवा
यावक्रीतिकः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे रत्नार्थः ॥ इहाच्छः ॥ तस्य लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लु
पाततोऽनेन ठका वासवदत्तिकः ॥ ऐतिहासिकः ॥ पौराणिकः ॥ सर्वदेस्यदेस्यलुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः ॥ सर्वतन्त्रः ॥

द्विरुद्रहणमधीयाने विदुषिच प्रत्येकं विधानार्थं तेनात्र क्रतुवसेतादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौण अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवंत्यन्यथा तेषामध्ययनासंभवे
न वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्यादि क्रतुविशेषेति स्वरूपस्य तु न ग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्यत नापि क्रतुपर्यायणमुक्थादिगणेषां
तद्व्यवपारादिति भावः अध्येतरीति अध्येतयपीत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दात् तत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः तत्त्वस्येत्यादि

तत्प्रतिपादक प्रातिशख्यमित्यर्थः नेष्येते इति अनभिधानादिति भावः त्रि विधेति तिस्रो विधा अधीत इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ त्रिविद्य इत्येव स्यात् द्विगोर्लुगनपत्य इति
लुक्प्रवृत्तेरिति भावः आख्यायिकेति गद्यपद्यरूपोऽयं विशेष इत्यर्थः सर्वादेरिति सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थः ॥ ३० ॥ सवार्तिक इति वार्ति
कांतमधीत इत्यर्थः अंतवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्यसमावः इकनिति यदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिक न शतशब्दात्पष्ठिशब्दाच्च परोपपत्ति
न शब्दस्तदंतुषिक न वा व्युत्पत्त्यर्थः शतपथिक इति वृत्तिकृतानुवार्तिके वहुलमिति पूरयित्वा शतपथ इत्यणंतमप्युदाहृतं तत्तुभाष्येन दष्टं वित्त्वफलं दर्शयति श
सुवार्तिकः ॥ द्विगोर्लुक् इति लुक् ॥ हितत्रः ॥ इकन्यदोत्तरपदस्य ॥ शतपथः ॥ पितृत्यर्थः ॥ पूर्वपदिकः ॥ उत्तरपदिकः ॥ शतपथिकः ॥ शतपथिकी ॥ पष्ठिपथि
कः ॥ पष्ठिपथिकी ॥ कर्त्तादिभ्योऽनुना ॥ ४२ ॥ ६१ ॥ क्रमकः ॥ क्रमपदशिखामोभांसाक्रमदिः ॥ अनुब्राह्मणदिनिः ॥ ४२ ॥ ६२ ॥ तदधीते तद्देत्यर्थः ॥ ब्राह्मण
सदृशेऽग्रन्थोऽनुब्राह्मणमा तदधीते अनुब्राह्मणी ॥ मन्त्रार्थे येनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम् ॥ वसनादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ ६३ ॥ वासुनिकः ॥ अथर्वा
णमधीते अथर्वणिकः ॥ दण्डिनायनसूत्रेनियतनाटिलोपोन ॥ प्रोक्ता लुक् ॥ ४२ ॥ ६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् ॥ यणनम्यणः घञश्चैकविधानमिति कः ॥ सोस्यास्तीति यणी तस्य गोत्राऽपत्यं पाणिनः ॥ गाथिविदथिकेशिगणपणितश्च ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
लोऽणिप्रकृत्याः स्युः इति टिलोपोना ततो यूनिट् ॥ पाणिनिः ॥ एयस्रित्रियार्थजितोयूनि लो गणिजोः ॥ २४ ॥ ५८ ॥ एयप्रत्ययान्तात्स्रित्रियगो
त्रप्रत्ययान्तादप्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ॥ त्रितश्च परयोऽर्थवामिधायिनोरणिजोर्लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता ॥ कौरव्यः पुत्रः ॥ ॥
तपथिकीति अणवाधनार्थमिति भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्गीत्यात्वलिष्यत इत्यनभिधानेति वा बोध्यं वसंता उक्थादिष्वेव वसंता दीनपठित्वा वसंतादिषु
वा उक्थादीनपठित्वा अन्यतस्त्वं क्यमवक्तुं अथर्वाणमिति अथर्वणप्रोक्त उपचार इत्यर्थः ॥ तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवा
कर इत्युदाहृत्य अथर्वणोवा अथर्वा अथर्वण इति भाष्योक्तः साधुः गाथिविदथि इत्यनपत्य इति सिद्धे अयत्नेऽप्यणिप्रकृतिभावार्थमयमारंभः गाथिनः वैदथिबुः कै
थिनः गाथिनः पाणिनः एयस्रित्रियार्थ कौरव्य इति कुर्वादिभ्योऽण्यः तत इजोलुक् कौरव्यः पुत्रः ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणिरिति फिजाभाष्ये

नन्विनेति चेत्सत्यं कुरुनादिभ्योऽप्यस्ति सन्नियगोत्रे विहितो योऽप्यस्ति दंतं तत्र पश्यते प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययांतमित्यवधेयं ॥ ३३ ॥ श्वाफल्क इति ऋष्यन्धकेत्येता
तनरजोलुकश्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठ इति ऋष्यण तनरजोलुकं वासिष्ठः पुत्रः तैकायनिरिति तिकादिभ्यः फिन् तनोऽणोलुकं तैकायनिः पुत्रः वामरथा इति कुर्वादिवा
एयसं तो वृद्धाच्छं वाधित्वा कुरावादिभ्यो गोत्र इति शेषिकोऽण इतीति एयसन्नियार्थे तु दाह तसूत्रेणेत्यर्थः ऋष्यण एवेति पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणि तिभावः नन्वि
देवान्यस्मिन्समिष्ट इति सूत्रस्थ भाष्यकै यद्यभ्या विरुध्यते अत्रैर्युवापत्यानि पुमांसो अत्रयः इतश्चानिज इति ढक् तदंताद्यन्यतरज तस्य एयसमिष्टेति लुक् अत्रिभृगु
कुत्सेति ढकोपिलुगित्युक्तत्वात् ऋष्यन्धकेत्यण एव ग्रहणे तु ढको अग्रहणे ततः परस्येजोलुङ् स्यादित्याहुः षसु तसु दाक्षिण्ये तस्य पाणिनेरिति माध्यप्रयोगादस्य साधु

श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण् कौहङ्। पिता। तनरजः कौ
हङ्। पुत्रः। यूनिकिम्। वामरथ्यस्य छात्रः। वामरथाः। इति अणोलुकं तु न भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणतः पाणिनिना प्रो
क्तं मया एनीयं। वृद्धाच्छं। इजश्चेत्यण तु न गोत्रे य इज तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततोऽधेतृवेदित्राणोलुकं स्यात्। स्वरेस्त्रियाच्चाविशेषः। पाणि
नीयः। कोणिनीयः। सूत्राच्च कोपधात् ४। २। ६५॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादधेतृवेदित्प्रत्ययस्य लुकं स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टावध्या
यापरिमाणस्य अष्टकस्याणिनेस्सूत्रम्। तदधीयते विदनिवा अष्टकः॥ छन्दो ब्राह्मणनिचतद्विषयाणि। ४। २। ६६॥ छन्दोसि ब्राह्मणविच
प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अधेतृवेदित्प्रत्ययस्मिन् नानप्रयोगोऽस्तीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायनान्ते वासित्वाणिनिः
तस्य कठं चरकादिति लुक्॥ ततोऽण। तस्य प्रोक्ता लुक्॥ ॥ ॥ त्वमिति ज्ञेयं इजश्चेतीति यूनिलुगितिलुक्पिप्रत्ययलक्षणे न रजंतमस्तीति भावः।

तत्रेय इति गोत्रमिह शंस्त्रीयं न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते इति भावः स्वरे इति लुगाभावे प्रत्ययस्वरेण नोदात्तत्वं स्त्रियां च दीप्स्यात्। लुकि सति त्वोक्तं उदात्तः
टापचसिध्यतीति भावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कन् संख्याप्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादि
त्यर्थः कालापक इति कलायिनशब्दात्प्रोक्तार्थेण स ब्रह्मचारीत्युपसंख्यानादिलोपः ततोऽधेतृयण तस्य प्रोक्ता लुगितिलुक् कालापानामाप्ता य इत्यर्थे गोत्रचर

प्रत्ययांतं नायस्यति बहुव्रीहिः मतुपवादादः रतिशब्दसुसकललोकप्रसिद्धे देशे यथास्यान्नत्वा धुनिकसंकेतिते पीत्येतदर्थः उत्तरसूत्रत्रयेपि देशे नान्नास्मीत्यनुवर्तते तेन
निर्वृत्तं अंतर्भावितं एवार्थवृत्तेः कर्मणि क्तः अदर अदरमंति कंतत्रभवतीत्यदरभवः निपातनात्सप्तमीसमासः चतुर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुर्थी
तत्रभवत्वाच्चतुर्थीकाः अध्यात्मादित्वाद्भूतत्वे धर्मेण भवति तद्विनाथे द्विगौतु द्विगोर्लुगनपत्यरतिठजोलुकस्यात्मतोश्च ननुमतोर्वक्चदत्येवासुवक्चोवि
हितोयोमतुपतदंतादिति वैयधिकरण्येन प्रत्याख्यानादिष्टं सिध्यति किंमंगग्रहणेनेत्याशंकां निवारयत्यंगग्रहणमिति मत्वंतविशेषणमिति संभवतिसामानाधि

राणां ॥ ४२ ॥ ७८ ॥ रौलीशब्दात्तदनाच्च अणः कृयाच्चेपवादः। रौलः। आजकरौलः। कोयधाच्चे। ४२ ॥ ७८ ॥ अणः अच्चेपवादः। कार्णच्छिद्रकः कू
पेनार्कवाकवां चेशद्वं। वुञ्छणकठजिलमनिरद्वजण्ययककृफिनिन्यककठकोः गीहणकृशश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशव
नपक्षकणसुतङ्गमप्रगदिनवगहकुमुदादिभ्यः। ४२ ॥ ७९ ॥ सप्तदशभ्यः सप्तदशकमास्युः चतुर्थी। अरीहणदिभ्योवृज। अरीहणेननिर्वृत्त। आ
ग्रहणकं। कृशाश्चादिभ्यश्चुण॥ कोशाश्चोयमा। कृशादिभ्यः कः। कृशकः। कुमुदादिभ्यश्चुच॥ कुमुदिकं। कोशादिभ्यश्चुलः। कोशलः। तृणदिभ्य
स्फ। तृणसं। प्रेक्षादिभ्यश्चुनिः। प्रेक्षा। अश्मादिभ्यश्चु। अश्मरः। सख्यादिभ्योठज। साखेयं॥ सङ्काशादिभ्योण्यः। साङ्काशं। वलादिभ्योयः। वल्यं। प
क्षादिभ्यः फक्। पाक्षादिभ्यः। पथः। पथ्यच। पाथ्यायनः। कर्णादिभ्यः फिक्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्यश्चुज। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्योऽन्यः। प्रग
द्यः। वराहादिभ्यः ककु। वाराहकः॥ कुमुदादिभ्यश्चुक्। कुमुदिकः॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ करण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वाद्गंग्रहणभावे मत्वंतविशेषण
रास्यादेव ततश्चाहिमतमिदं दावतिप्रसंगः स्यादिति भावः॥ ७९ ॥ रौलीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थस्तथाच फलितमाह रौली शब्दादिति पंचम्यास्तीत्रौचुगि
त्यने तदनादिति येनविधिरिति सूत्रेभाष्यस्य विशेषवचनादिशेषणविशेष्ययोः। कामचरमाधित्यसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यस्यप्रत्याख्यानाद्वातदंतविधिरि
तिभावः वुञ्छणकठकइत्येतमकं समस्तपदं अरीहणदिपरंतत्रप्रथमतः कुमुदांतानाचतुर्णां द्वंद्वविधायहितीयेनकाशादि कुमुदांतद्वंद्वेनसहपुमद्वंद्वेनो बोध्यः तेन
कुमुदंशब्दस्य द्विः पाठेपिनैकशेषः आदिशब्दः प्रत्येकं संवध्यते इत्याह अरीहणदिभ्यश्चुति पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह पथइति॥ ८० ॥ ८१ ॥

सि.कौ.
टी.ल.
मु.त.
- २४

जनपदे लुप्यन्तनास्तीत्येवनेह उदुम्बरास्संस्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः न ह्यत्र लुप्यन्तं नाम धेयं जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह लुपि
युक्तवदिति व्यक्तिवचने किमशिरीषाणामदरभोग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप्यन्तस्य वनं शिरीषवनं इह वनस्य त्वमतिदिश्येत् ततश्च विभावौषधि वन
स्येति भ्यश्चि एत्वं स्यात् नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठी बहुवचनं कुतो नातिदिश्येत् इति चेद्वाहः वचनमिह संख्या नत्वेकवचनद्विवचनादि न चैवमपि संख्या बोध
कत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य तद्धितव्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति पंचालादित्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिंगवत्त्वेषां सिद्धि
सत्यापिकदुवदर्थो अदरभोग्रामः कदुवदरोत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गात् सिद्धे इति भावः पूर्वाचार्या नुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः

जनपदे लुप्यन्तनास्तीत्येवनेह उदुम्बरास्संस्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः न ह्यत्र लुप्यन्तं नाम धेयं जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह लुपि
युक्तवदिति व्यक्तिवचने किमशिरीषाणामदरभोग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप्यन्तस्य वनं शिरीषवनं इह वनस्य त्वमतिदिश्येत् ततश्च विभावौषधि वन
स्येति भ्यश्चि एत्वं स्यात् नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठी बहुवचनं कुतो नातिदिश्येत् इति चेद्वाहः वचनमिह संख्या नत्वेकवचनद्विवचनादि न चैवमपि संख्या बोध
कत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य तद्धितव्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति पंचालादित्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिंगवत्त्वेषां सिद्धि
सत्यापिकदुवदर्थो अदरभोग्रामः कदुवदरोत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गात् सिद्धे इति भावः पूर्वाचार्या नुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः

यथा यथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः नन्वत्र यत्ने न लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये आपोदारादित्यादिषु यथा न हितत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः उपजीव
कं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्यक्षं लुप्योगति जनपदे लुप्यन्तस्य वरणादिभ्यश्चेति हि सूत्रे लुप्यन्तस्य वनं शिरीषवनं इह वनस्य त्वमतिदिश्येत् ततश्च विभावौषधि वन
स्येति भ्यश्चि एत्वं स्यात् नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठी बहुवचनं कुतो नातिदिश्येत् इति चेद्वाहः वचनमिह संख्या नत्वेकवचनद्विवचनादि न चैवमपि संख्या बोध
कत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य तद्धितव्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति पंचालादित्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिंगवत्त्वेषां सिद्धि
सत्यापिकदुवदर्थो अदरभोग्रामः कदुवदरोत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गात् सिद्धे इति भावः पूर्वाचार्या नुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः

पसंगात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपिधन्याचष्टेप्रधानेन्यादिना ॥ ॐ ॥ विशेषणानां यद्यपिसूत्रयाठेलुपियुक्तवदिसूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदशिष्यमिन्त्या
 विशेषणानाम्वाऽजातेः ॥ १२५॥ लुवर्थेऽप्यविशेषणानामपि तद्वत्स्विद्धवचनेसो जातिवर्जयित्वा पञ्चालारमणीयाः ॥ गोदौरमणीयो ॥ अनातेः
 किमापञ्चालाजनैयदः ॥ गोदोग्रामहरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ४३१६७ ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्याः ॥ खलतिकादिषु वचनमाखलतिकस्य
 पर्वतस्य दूरभवानि खलतिकम्बनात् ॥ मनुष्यलुपिप्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणेलुवर्थे विशेषणानां लुवन्तस्य तु भवतीत्यर्थः ॥ चञ्चा अभिरू
 पः ॥ तरणादिभ्यश्चा ॥ ४२८२ ॥ अजनयदार्थ आरम्भः ॥ वरणनाम दूरभवन्नगरं वरणः ॥ शर्कराया वा ॥ ४२८३ ॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य बालुप्या
 ना ॥ ४२८४ ॥ शर्कराया एतौ स्तः कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षेठचकौ ॥ वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽणतस्य
 लुविकल्पः षट्स्वरूपाणि ॥ शर्करा शर्करा शर्करिकं शर्करीयं शर्करिकमा शर्करकं ॥ नद्यां मतुषा ॥ ४२८५ ॥ चातुरर्थिकः ॥ रक्षुमती ॥ मध्वा
 दिभ्यश्चा ॥ ४२८६ ॥ मतुष्याच्चातुरर्थिकः ॥ अनद्यर्थ आरम्भः ॥ मधुमाना कुमुदनडवेतसेभ्योऽतुषा ॥ ४२८७ ॥ कुमुदाना नद्याना वेतस्वाना
 आद्ययोर्जयदति ॥ अन्येमादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन कः महिषाच्चेति वक्तव्यं ॥ महिष्यान्नामदेशः ॥ नडशादाडुलचा ॥ ४२८८ ॥ नडुलः ॥ शादो
 जम्बालक्षणाः ॥ शम्भुलः ॥ शिखाया वलचा ॥ ४२८९ ॥ शिखावलमा उत्करादिभ्यश्छः ॥ ४२९० ॥ उत्करीयः ॥ नडादीनां कुक्का ॥ ४२९१ ॥ नड
 क्रीयां कुक्काहस्तत्वा ॥ कुक्चकीयः ॥ तस्य नलोपश्चात्तस्य कीयादिल्वक्कादिभ्यश्छस्य लुक ॥ ६४१५३ ॥ नडाद्यनर्गता विल्वकादयसेभ्य
 श्छस्य लुक तद्धितेयत् ॥ विल्वायस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याम्भवा वैल्वकाः ॥ वैत्रकीयाः ॥ वैत्रकाः ॥ छस्य किमा ॥ छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुक्का
 निवृत्तिर्माभूत् ॥ अन्यथा सन्नियोगः ॥ शिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत ॥ लुग्रहणे सर्वलोपार्थं अन्यथालोपोपियमात्रस्य स्यात् ॥ इति चातुरर्थि
 रम्यत्वात्तत्रैवेदं आख्यातुमुचितं तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं न तु युक्तवद्वावपरमिन्त्या शयेन तन्नोक्तमिन्त्याहुः पञ्चालारमणीया इति कथं तर्हि पं

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
२५

चात्प्रजनय दसुभिः संपन्नानीय इति प्रयोग इति चेत् जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि
गवचनेन एव पं-चलाः सुभिः संपन्नानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुपत्तत्र हिलुञ्चेत्यतो लुबनुवर्तते खलतिकमिति वरणदिभ्यश्चे
तिलुप चंचेति संज्ञायामिति केनो लुम्भनुष्य इतिलुप चंचातृणमयः पुमान्वरणदिभ्यो नुक्त्तसमुच्चयार्थेनास्या कृतिगणत्वं सिद्धं वरण इति एवं कटु
वदरी शिरीषाः मृदौ खलतिकमित्यादीन् दहर्तव्यानि वत्वस्या सिद्धत्वात् स्मिन्कर्तृत्वे टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह य इति नङ्गानित्यत्रापि परत्वात्क्य इ
त्यनेनैव वक्तुं ननु मादुपधाया इत्यनेनेति भावः न चासिद्धत्वात्मादुपधाया इत्येवं तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति
उपसर्गादसमासेषो न्यत्र भाव्ये निर्णीतत्वात् ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसुशब्दस्य सुवनत्वेन पदत्वात् उभेतुपोऽित्वसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्या
येन पदत्वात्संस्कृतत्वेन च संस्थानिवत्वेन निर्वहः पूर्वत्रासिद्धेति निषेधादिति चेन्नैवं अन्तरंगरुत्वं प्रतिवहिरंगस्य टिलोपस्या सिद्धत्वात् न च षाष्ठावहिरंगपरिभाषात्रै
पादिकं जनानां नीतिवाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नन्वेवमपि स्वादिष्वितिसान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यांतरंगत्वाभावाद्दहिरंगपरिभाषानुवर्तते यत्किं रुत्वं दुर्धारमेव
न वनस्य मनुविति चतुरर्थ्यामनुपोविधानाच्चातुरर्थ्योऽनुपपत्त्या य इति तसौ मत्वर्थ इत्यनेन भत्वं शंकां टिलोपस्य स्थानिवत्वात् न च पदत्वेऽप्येवं तस्य रुत्वविधिना स
हकार्यकालितया पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधादिति चेदनाहुः पदसंज्ञायां यथोद्देश्यपक्षाश्रयणत्वं पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सांतस्या पदत्वादिति ए
तेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वं ज्ञत्वं स्यादौत्सीत्यत्र तु संयोगांतलोपः स्यादिति शंकापि परास्तेति दिक् ननु प्रक्रियालाघवाय द्रुतुवेव विधीयतामथ वा कुमुदन
उवेतसेष्ठादिति प्रकृतस्य मनुपोऽित्वमिति दिश्यतां किमनेन द्रुतुविधानेन ससं अन्यतो विधानार्थं तत् तत्सिद्ध्यर्थं कथनपरं वार्तिकमाह महिषाच्चेति शिखाया निर्वृता
द्यर्थे देशे तु नान्यतो वा भ्रमार्थं चेदं तं शिखात्वं ज्ञायामिति यं च मेवस्य मातृत्वदेशेऽपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थं नडादीनां नडल्यस्य विल्ववेणुवेतवेतसादयो नडा
दयः नडाद्यं वर्गणसूत्रमाह कुंचेति एवं तस्मान्नित्यपि उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रोलुक् कूटलोप इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुग्रहणं व्यर्थमित्याशंकाह सर्वलोपार्थमिति
यमात्रस्येति नचादेः परस्येतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यं सूर्यतिव्येत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ ३० ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ३१ ॥

शेषे लक्षणं चेति ग्रहणशुष्णदिष्वर्थेष्वन्तरसूत्रानुयाने स्वेषु अलो विधायकमित्यर्थः ननु लक्षणं तावच्चर्थे तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनां संस्कृतं मक्षारूपेण न दार्ढ्यादीनां सि
 द्धे तथाधिकारोपिव्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुर्थपर्यन्ते स्वर्थेषु चादीव्युत्पुलं तानां निवृत्तिर्जाता यथैसाकल्यं वा प्रयोजनं तत्र निवृत्तिस्तान्न प्रयोजनं आ
 शेषः ॥ ४२ ॥ अदत्यादिचतुर्थ्यन्तादयोऽर्थशेषस्तथाऽणदयः स्युः चक्षुषागृह्यते चाक्षुषं रूपम् आचक्षुषशब्दः औपनिषदः पुरुषः दृषद्विषा
 दार्ढ्याः सक्तवः उलूखलेक्षुषः औलूखलोयावकः प्रश्नैरुत्थते आश्चर्यः चतुर्भिरुत्थते चतुरंशकं चतुर्दृश्यां दृश्यते चतुर्दंशरसः श
 षरतिलक्षणश्चाधिकारश्चा तस्य विकार इत्यन्तं भाकशेषाधिकारः राष्ट्राः वारपाराद्वसौ ॥ ४२ ॥ आभ्यां क्रमाद्वसौ सशेषः राष्ट्रियः अवारपारी
 णः अवारपारादिगृहीतादपि विपरीताश्चेति वक्तव्यम् ॥ अवारीणः पारीणः पारावारीणः इह प्रकृतिविशेषाद्वा दयष्ट्युत्पुलनाः प्रत्यया उच्यन्ते ते
 नञ्जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ग्रामाद्यखजौ ॥ ४२ ॥ ग्राम्यः ग्रामीणः कत्स्यादिभ्योऽकत्र ॥ ४२ ॥ कुत्सितास्त्रयः क
 त्रयः तत्रजातादिः कत्त्रयकः नागरेयकः ग्रामादित्यनुवर्तते ग्रामेयकः कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्चास्य लङ्गरेषु ॥ ४२ ॥ कौलेयकः कौलोऽन्यः
 कौलेयकोऽसिः कौलोऽन्यः ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ग्रैवोऽन्यः नद्यादिभ्योऽक ॥ ४२ ॥ नादेयः माहेयम् वाराणसेया दक्षिणपश्चात्पुरसस्यक ॥
 ॥ ४२ ॥ दक्षिणेत्यजन्ममय्यमः दक्षिणेत्यः पाश्चात्यः पौरुषः कोपिण्याः ष्फका ॥ ४२ ॥ कापिण्याञ्जातादिकापिशायनं मधुः कापि
 शायनी द्राक्षा रङ्गारमनुष्यः यत् ॥ ४२ ॥ चात्फकाराङ्गवोगौ रङ्गैवायूरः अमनुष्येति किं ॥ राङ्गवकोमनुष्यः ॥

ईकाशलादीनामुत्करादिपादुनरतः प्राचीनस्वर्थेषु चादयो न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे तस्याठस्यैवैयर्थ्यप्रसंगात् नाप्यर्थस्य कल्यं प्रयोजनं
 ज्ञाताधिकारात्काठसामर्थ्यादेव तत्त्वाभात्यदिसंनिहिते ज्ञातार्थे एव चादयस्सुतदुनेरेषु मवास्वर्थेषु प्राग्दीव्यतरतिविशिष्टावधिपरिच्छिन्ने स्वर्थेषु विधीयमानाऽण
 दयस्सुतदाज्जाधिकारान्तरमेव प्रावृषष्टित्यादिमिस्स ह्यष्टावारपारेत्यादयोपि पठ्येरन्तस्माद्यर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शेषिकान्तरूपः शेषिकोनेतिव

सि-को श्यः कार्यस्य विप्रलम्भाय शेषाधिकारस्तव दावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मनुवर्थायादित्यादिश्लोकं ज्ञापयति ए
 टी-त- षच श्लोकः सन्विधौ च भाष्ये पठित इह तु सन्नेते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः न चोक्त ज्ञापकेनैव तस्मि
 सु-त- द्विरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषायेक्षत्वे दोषतादवस्थात् आर्द्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि च नुरप्यमेवेति नियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थिते चाक्षुषमिन्यादिषु गृह्यमाणत्वा
 २६ दिप्रकारकबोधन्यविधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् विगृहीतादपीत्यादि वचने सेवेदं सूत्रे यथा संख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणत् कुत्सितास्त्रय इति रहवहुवीहिर
 पिसुवधः इहेतुनिष्पन्नत्वेः कद्गावः कद्गावेत्रावुयसंख्या नमिति तु प्रत्याख्येयं कुत्स्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं कुत्स्यायां जातः कौलेयकः कत्रिडंभि कुंडिन माहिष्मती
 त्यादिदक्षिणायश्चात् अव्ययमिति साहचर्यादिति भावः एवं च दक्षिणेत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुम्वद्वावशं कैवनासीति बोध्यं याश्चात्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनैः क
 श्वननुद्यमान इति न च दिदेशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कौलवाचकान् व्युलौवाधेने परत्वादिति वाच्यं अग्रादिपश्चादिति डिमचाट्युल्लोर्वाधस्य दुर्वारत्वात्
 सत्यं पश्चात्तन्निपश्चात्तन इति कथंचिन्माधेयं कापिश्याः ष्फक् कापिशीशब्दात् ष्फकस्यानित्वा न्डीषत्तदाह कापिश्याय नीतिरंकोरमनुष्यरंकवोजनपदस्ततः प्राग्दीय
 तादिन्यप्राप्तः तद्वाधकत्वेनादृष्टादपीति वृत्तप्राप्तसमयिवाधित्वा ओर्देशेठ नप्राप्तस्य तु कोपधादणवाधकस्ततोपि परत्वात्कच्छा घणप्राप्तेनेन ष्फगणो विधीयेते
 कोपधत्तादेवाणिसिद्धे कच्छादिषुरंकुशब्दस्य धातुमनुष्यतस्य योर्वृत्तिधनार्थ इति कैयटः अतएवाहरंकवकोमनुष्य इति कच्चित्तरांकव इति पठ्यते सतु लेखक
 प्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थं अग्रावादेन वृत्तान्न ष्फगणोर्वाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणग्रहणमपि व्यर्थमेव कच्छादित्वादेव तस्मिन्नेः अत्राह २६
 काशिका कृतं नायं पस्य प्रतिषेधः किंतु पयुदाससेनमनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फविधीयत इति रांकवः कंवल इत्यत्र न ष्फक् विशेषविहितेन ष्फका अणो वधामा
 भूदित्यणग्रहणंचक्रियत इति भाष्ये तु अग्राणि न्यपि ष्फकमंगी कृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातं ॥ ॥

यु प्रागयादिव्यमिति सूत्रे दिवः दित्युत्तेजनिर्देश इति भावः अवाचीदक्षिणादिक द्वितीयो वर्णः यकारो ननु दंतोष्ठ्यः यद्विदं प्रागसागुदगिन्यादौ तथा दर्शनोदिति स्थितं मनोर
भायां केचिन्नुमाच्यया ची प्रतीच्यसादस्य मरकोशे अवाचीति दंतोष्ठ्यपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरंति प्रागयागिति वेदे तु व्यन्ययेन
वकारस्य यकार इति ते शमाशयः प्रागादयोस्तान्यंता अव्ययाः सृष्टिना स्व नव्ययाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् कथं तर्हि संस्काराः प्राक्तना इवेति अत्राहुः काल

यु प्रागयागुदक्षप्रतीचो यता ४२१०१॥ दिव्यम्याच्यमा अवाच्यमा उदीच्यमा प्रतीच्यमा कन्यायाष्टका ४२१०२॥ काम्यिकः ॥ वर्णो वृक् ४२१०३॥
वर्णनरस्य समीपदेशवर्णः तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दाहुकस्यात् यथा हि जातं हिमवत्सुक्रान्यकमा ॥ अव्ययात्प ४२१०४॥ अमेहकतसिने
भाएवा अमानिकमहा र्थयोः अमान्यः ॥ रहस्यः ॥ कृत्यः ॥ ततस्यः ॥ तत्रत्यः ॥ परिगणनद्विः ॥ उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः ॥ अव्ययानाम्भमात्रे टिलोफः ॥ अनित्यो
प्रावर्हिषोष्ठिलोपविधानात्तेनेहन आरातीयः ॥ तत्रेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ नित्यः ॥ निसो गते ॥ ह्रस्वात्तौ तद्विने ॥ ४२१०५॥ ह्रस्वादितः परस्यस्य
स्यः स्यात्तौ तद्विने निर्गते वर्णश्चमेभ्यो निष्ठश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ दूरत्यः ॥ उत्तरादाहजः ॥ औत्तराहः ॥ ऐ
यमोत्यः ॥ श्वसोः ॥ न्यतरस्यामा ॥ ४२१०६॥ ॥ भ्यस्यच्चा यस्य वक्ष्यमाणौद्युद्युलौ ॥ ऐषमस्य ॥ ऐषमस्तने ॥ त्वस्य त्वेस्तने ॥ भ्यस्य ॥ भ्यस्तने ॥ यस्य शो वस्ति
कम्वक्ष्यतोतीरस्योत्तरपदादन्त्रा ॥ ४२१०७॥ यथा संख्येन ॥ काकतीरं ॥ पाल्वलीतीरं ॥ शैवरूप्यं ॥ तीररूप्यं ॥ नादिति नोक्तं बहुच पूर्वान्माभूत्
कहुरूप्यं ॥ दिक पूर्वपदादसंज्ञायां त्रय ॥ ४२१०८॥ अणोयवादः ॥ यैर्वृशालः ॥ असंज्ञायां किं ॥ संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूता पूर्वेषु कामशम्याम्भवः पूर्व
षु कामशमः ॥ प्राज्ञाग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ॥ ॥ वाचिनः प्राक्कंठव्यवृत्तवाधित्वापरत्वाट्ट्युल्लेखो ध्याविति वर्णो वृक् वर्णरिति अद्वैतभवश्चे

त्यर्थे सुवास्त्वादित्वात् एज न्प्रदे लुविति लुप् ह्रस्वात्तौ पदोत्कत्वस्या प्राप्तावयमारंभः आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ह्रस्वात्किं गीसराधूसरा तौ दौ किं स
यिस्सा इव तित्ति ते किं सर्विसरति तित्ति तस्य प्रतिषेधो वा व्यः भियु सरां दूरत्य इति दूरादागत इत्यादिरर्थः औत्तराह इति दहाद्युदात्तत्वे स्त्रियां टाच्चाध्यः यदा नूत्तरा
त्वेत्ता हि ग्रहणे ततोऽ ण क्रियते अमेहेति परिगणने न त्वयोऽ भावान्ता औत्तराहशब्दे तौदात्तस्त्रियां डीच्चाविशेषः वक्ष्यमाणविति सायंचिरमित्यादिनेति शेषः वक्ष्यतरति

३ उ मात्य इति अमाशब्दः समीपवाचीस्वरादिः अमा समीपे भवत्यर्थः ३॥

सि-कौ-
दी-त-
सु-त-
२९

श्वस्युद्वेग्यदिक्युर्व असंज्ञायामित्यत्रसौ भत्वात्यं चम्यर्थे समीत्याशयेनाह संज्ञाभूतायादिति ॥ ॥ मदेभ्योऽत्र बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते न तु भ
द्वय्योयः दिशोऽमद्राणमिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रमिन्नस्या चामादेर्वृद्धिः स्थातृतिणि किति च तद्धिते इति सूत्रार्थः पौर्वमद्र इति मद्रै
कदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्य दिग्यहणं निवृत्तं उदीच्यग्रामात्किममाधुरः बहुचः किं ध्वजः पिय्यल्यादिऽ

मदेभ्योऽत्राध्याय १०८॥ दिक् पूर्वपदादित्येव दिशो मद्राणमिति मद्रय्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः आपरमद्रः उदीच्यग्रामा
च्चवह चोभ्योदात्तात् १०८॥ अत्रस्यात् शैवपुरमा प्रस्थोत्तरपदप लद्यादिकोपधादणा १०९॥ माहकिप्रस्थः पालदः नैलीनकः कण्वा
दिभ्यो गोत्रे ११०॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽणस्यात् कण्वो गगादिः कण्वस्य छात्राः कण्वाः इजश्च १११॥ गोत्रेय इजतदत्तादणस्या
तादाक्षाः गोत्रेकिं सौतङ्गमेरिदंसौतङ्गमीयं गोत्रमिह शास्त्रीयन्नतु लौकिकं तेनेह न याणि नीयानद्यचः प्राच्यभरतेशु ११२॥ इजश्चेत्य
णोपवादः प्राष्टीयाः काशीयाः भरतानाम्याच्यत्वेपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ वृद्धिर्न स्याच्चा मादिसहस्रम् १
१३॥ ग्रस्य समुदायस्याचामध्ये आदिर्वृद्धिस्तद् हसंज्ञस्यात्तात्परादीनि चा ११४॥ वृद्धसंज्ञानिस्यः वृद्धाच्छः ११५॥ शालीयः माली
यः तदीयः एडः प्राचान्देशे ११६॥ एडयस्याचामादिसहस्रसंज्ञे वास्या देशाभिधाने एणीयचनीयः मोनर्हीयः भोजकटीयः यक्षे अणि एणी
यचनः गौनर्हः भोजकटः एडकिं आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञावक्तव्या ॥ दैवदत्तः देवदत्तीयः भवतष्ठकृत्सौ ११७॥
११४॥ वृद्धाद्रवत्त एतौलः भावत्कः जश्वं भवदीयः वृद्धादित्यनुवृत्तः शत्रुनादलोवा भावतः ॥ ॥ ११५॥ पंतो ध्वजी शब्दः अंतोदात्तात्किमशा

र्कराधानं शर्कराधानशब्दे शब्दाकार उदात्तः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणालित्स्वरस्यावस्थानात् शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहानाच्चेति बुद्धिर्भवति वृद्धादित्येतेन
वृत्तेऽप्रस्थोत्तर उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोपवादः पालद इति पलदीति इकारांत इत्येके नांत इत्यन्ये नलोपे सति यणदेशात्संहितानुल्यैव वाहीकशब्दोकोप

योपि पदद्यादेशु पश्यते परं च न धेनु अन्यथा अणवाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोपधप्रयुक्तोण अ वृद्धे सावकाश इति य रु ह्योमनिभवा य रु ह्योमः अ निति पूर्व ति भावस्तु
 न गणोस्मिन् लोपनिपातनादिति हरदत्तादयः सौतंगमरिति सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिकरेत्र शास्त्रीयमिति नृन्वपस्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रे गृह्यत इति चेदे
 तद्वाहुः पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृतिगोत्रगृह्यत क एवादिभ्योगोत्रेयः प्रत्ययो विहित स दत्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राखिवधानात् क एवादिभ्यश्च ग गो
 काश्यादिभ्य षु ज जिठौ ॥ ४२ ॥ ११६ ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥ काशिकी काशिका वैदिकी वैदिका आपदादि पूर्वपदात्कालानात् ॥ आपदादि
 गृह्यतिगणः ॥ आपत्कालिकी ॥ आपत्कालिका ॥ वाहीक ग्रामेभ्यश्च ॥ ४२ ॥ ११७ ॥ वाहीक ग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्य षु ज जिठौ सः छ स्या यवादः ॥ कासी
 रन्नामवाहीक ग्रामः ॥ कासीरिकी ॥ कासीरिका ॥ विभाषोऽशौ नरेषु ॥ ४२ ॥ ११८ ॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्य षु ज जिठौ वासः ॥ सौदर्शनिकी ॥
 सौदर्शनिका ॥ सौदर्शनीया ॥ ओर्देशठजो ॥ ४२ ॥ ११९ ॥ उवर्णान्तादेशवाचिन षु ज निवा द क र्षुः ॥ नैषाद क र्षुकः ॥ कण इति ह्रस्वः ॥ देशे किं
 यदोऽच्छात्राः पाठवाः ॥ जिठं व्यावर्तयितुं न प्रहणं वृद्धाच्छ परत्वादयन्वाधते ॥ दास्य क र्षुकः ॥ वृद्धात्वाच्चा ॥ ४२ ॥ १२० ॥ प्रादेशवाचिनो वृद्धादेवति
 नियमाच्च सूत्रम् ॥ आठ क ज मुकः ॥ शाक न मुकः ॥ नेह म ह्य वासु ॥ मा ह्य वासु वः ॥ धन्वयोपधा हुज् ॥ ४२ ॥ १२१ ॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवा
 चिनो वृद्धाहु ज स्याता एरावतश्च न्व एरावत कः ॥ साङ्गश्यकापित्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण एण्यनौ ॥ साङ्गश्यकः ॥ काम्पित्यकः ॥ प्रस्थ पुरवहानाच्च
 ॥ ४२ ॥ १२२ ॥ एतदन्ताहु ह्यदेशवाचिनो वुञ्छस्यान् ॥ छ स्या यवादः ॥ माला प्रस्थकः ॥ नान्दी पुरेकः ॥ पैलुवहकः ॥ पुरान्तग्रहणमप्रागर्थप्रागदेशेनूतरेण
 सिद्धौ रोपयेताः प्राचामा ॥ ४२ ॥ १२३ ॥ रोपधादौ कारणाच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहु ज स्यात् ॥ पाठलिपुत्रकः ॥ ईतः ॥ काकन्दकः ॥ ९ द्युतर्गताः गर्गादिभ्यो यञ्जिस्व
 जुगोत्रकं ज्ञादिभ्य इत्यतो गोत्रं इत्यनुवर्तते न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते ॥ अपत्याधिकारस्यत्वात् तदेव ही जश्चेति सूत्रेन नुवर्तते इति न ह्यचः अपवाद इति प्रतिषेध इ
 त्पर्यः भरतानामग्रहणस्येति तेन दत्तः प्राकामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औहालकिः पिता औहालकायनः पुत्र इति आर्हीदगोपुछेति सूत्रे कैयटः भवतः
 आदिरेव प्रत्ययाननुशादिः यदसंज्ञार्थमिह रणदित्याशयेनाह अश्वमिति ॥ ३ ॥ ॥ काश्यादिभ्यः इकार उच्चारणार्थ इति उभयत्र जकार एवानुबन्धस्तस्य व्यत्या

सि.कौ.
टी.सु.
सु.त.
२८

सपाठस्तु प्रथमे विशेषार्थरतिभावः आपदादीति गणसूत्रमिदं ब्रह्मदेवेति ब्रह्मचेत्याचामेवेतिवियरीतनियमस्तु न भवति अप्रादेशवाचिनो ब्रह्मस्य उवर्णान्तस्याभावा-
तधन्वयोधन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं ब्रह्मत्वासंभवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावंतधन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानावित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथाप्याष्टकं नाम धन्वेति
माथ्ये ह्रस्वयागन्तुं सकोपि धत्त्वशब्दोऽस्मै वेति बोध्यं उत्तरेणेति रोपधत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ जनपद सचासौ अवधिश्चेति कर्मधारया जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते न
च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थं वृत्तेव यथास्यान्तान्येति तदर्थं तस्यावश्यकत्वात् अतएव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दाद्गर्तौ तत्र पदादिति छोनम

जनपदतदवध्योश्च ॥ ४२ ॥ १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च ब्रह्माहुजस्यात् आदर्शकः त्रैगर्तकः ॥ अब्रह्मादपि बहुवचनविष-
यात् ॥ ४२ ॥ १२५ ॥ अब्रह्मादहं जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकोऽहुजस्यादब्रह्मादणो ब्रह्मच्छस्यापवादः अब्रह्मजन-
पदात् आङ्गकः अब्रह्मजनपदावधेः आजमीढकः ब्रह्मजनपदात् दार्ढ्यकः ब्रह्मजनपदावधेः कालञ्जरकः विषयग्रहणं किं एकशेषेण
बहुत्वेमाभूत् वर्तनीच वर्तन्यता सुभवो वर्तनः कच्छाग्निवक्त्रवर्तौ तत्र पदात् ॥ ४२ ॥ १२६ ॥

देशवाचिनो ब्रह्मादब्रह्माच्च वृजस्यात् सारुक् च्छकः कोऽङ्गाग्नकः सैन्यवक्त्रकः बाहु-
वर्तकः धूनादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ १२७ ॥ देशवाचिनो वृजौ धौमकः तैर्थकः नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ ४२ ॥ १२८ ॥ नगरशब्दाहुजस्यात्कुत्सनेन
वीण्येच शब्दे नगरकः चौरः शिल्पी वा कुत्सेति किं नगराः ब्राह्मणाः अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४२ ॥ १२९ ॥ वृज् अरण्यात्पदस्योपवादः पृथ्व्याय
न्यायविहारमनुष्यहस्तिचित्तिवाच्यम् आरण्यकः पन्थाः वागोमयेषु ॥
आरण्यकाः आरण्या गोम

याः विभाषा कुरुयुगान्धराभ्यां ॥ ४२ ॥ १३० ॥ वृज् वतिकितु अब्रह्मादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वृत्तेव भवतीत्याशयेनोदाहरति त्रैगर्त-
क इति जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिनोदाहरणं तु श्यामायनक इत्यादिबोध्यं नगरा ब्राह्मण इति कश्चादिषु माहिष्यतीति संज्ञाशब्दसहचर्योत्सं-
ज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव कर्तृनागरेयक इति भाव्यमिति भावः विभाषा कुरु कुरुशब्दः कळादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽणसिद्ध इति परिशेषादिभ्योऽपि हणं युगं

परार्थमेव अवद्वा दधीमिति न शसौ वुजनेन न विकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोऽनुपरत्वान्नित्यएव वुजः ॥ १३० ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितं एतदर्थमेतन्निकच्छदौष
 ठः अन्यथा अनयैव निमाशय वुजणोऽसौ किं न जतिभावः संधवादति ओर्देश इति न ज्ञानं वुजिसिद्धे इति मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गहादिभ्यश्च एभ्यो देश
 कौरवकः कौरवः योगन्धरकः योगन्धरः मद्रुज्योऽकन ॥ ४२ ॥ १३१ ॥ जनपदवुजोपवादः मद्रुजुजातो मद्रुकः वृजिवुः कोपधावण ॥ ४२ ॥
 १३२ ॥ माद्रिकः कच्छादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ १३३ ॥ देशवाचिभ्योऽण वुजादेरपवादः काच्छः सैन्धवः मनुष्यतत्स्थयोऽनुपरत्वान्नित्यएव वुजः ॥ ४२ ॥
 भ्य अणोपवादः कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः काच्छकं हसितं मनुष्येति किं काच्छोगोऽपदातो सात्वः ॥ ४२ ॥ १३४ ॥ सात्वशब्दस्य
 कच्छादित्वाद् वुजिसिद्धे नित्यमर्थमिदं अपदातावेवेति सात्वको ब्राह्मणः अपदातो किं सात्वः पदातिर्ब्रजति मीयवाग्वोश्च ॥ ४२ ॥ १३५ ॥ सात्वा
 हुजः कच्छादणोपवादः सात्विकोपवाग्वः सात्वको गोः सात्वमन्यत ॥ गत्रैर्निरपदाच्छः ॥ ४२ ॥ १३६ ॥ देशः अणोपवादः वृकगर्तीयः उत्तरपद
 हणं बहुच पूर्वनिगसार्थः गहादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ १३७ ॥ छस्यात् गहीयः मुखपार्श्वतसोर्लपश्च ॥ मुखनीयः पार्श्वनीयः अव्ययानाम्भमात्रेति
 लोपस्या नित्यतां ज्ञापयितुमिदं कृकजनस्य परस्य चाजनकीयः परकीयः देवस्य चादेवकीयः स्वस्य च स्वकीयं वेणुकादिभ्यः छ एवाच्यः ॥ वेणुकीयं
 वैत्रकीयं उत्तरपदकीयं प्राचाङ्गुलादेः ॥ ४२ ॥ १३८ ॥ प्रादेशवाचिनः कटादेः छस्यात् अणोपवादः कटनगरीयः कटघोषीयः कटपत्वलीयं
 गतः कुच ॥ ४२ ॥ १३९ ॥ वृहत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशसात्रविधीयत्ताराजकीयः वृहदके कोकरोपधात् ॥ ४२ ॥ १४० ॥ अकरक एतदन्ता
 तरोपधाच्च वृहद्देशवाचिनः छस्यात् ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणायुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः शाल्मलिकीयः
 वाचिभ्यश्च छस्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि याठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसो रिति गणसूत्रमिदं सप्तम्यं ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः मुखनीयमिति मुरे
 जातमित्याद्यर्थतसंताच्छः अलोत्पस्येति तसस्सकारस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपः कृज्जनस्येति इदमपि गणसूत्रं स्वकीयमिति सार्थिककन्नन्तात्त्वशब्दाद्गहादे

सि.को. प्रकृतिगणत्वाच्छः देशवाचित्वाभावेऽपि पूर्वपक्षादिवहोध्यः अतएव लुब्धो गप्रख्यानादिति सूत्रेन हि स्वकीयस्यैव प्रमाख्या नमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते केवलात्म
 दौ.त. शब्दादणव सौव द्वादीनां तैच स्वीयमित्यत्र तु प्राक्कीताच्छः अंतरशब्दात्तु गहादित्वाच्छः तदनेन न शब्दस्य समासे स्वार्थे कनिचनान्तरीयकमिति भवति अवि
 सु.त. नभूतमित्यर्थः वृद्धादके कांत ब्राह्मणकी यदति कोपधादणित्यण प्राप्तः ॥ ३३ ॥ आयोमुखीयमिति वाहीकग्रामलक्षणोऽत्रिगविह प्राप्तोऽत्रिगदेरिति आ
 २६ दिशब्दे मरोपधेयोरित्यादिना प्राप्तस्य वृत्तः पर्वतीयदति। तत्र घोररन्ध्रोऽन्यथा पर्वतीयैर्गणैरभूदित्यत्र तु पर्वतायस्य राज्ञ इमेदत्यर्थे छांतादण ककण भारद्वाजश
 द्योत्रदेशवचनः सचनप्रत्ययार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोऽन्यदादीनि चेति वृद्धत्वात् नित्येच्छे प्राप्ते स्वजणोरपि विधा

अथोमुखीयं। कन्यापुलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ ४१ ॥ १४२ ॥ कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् ॥ ४३ ॥ अत्रिगदेरपवादः
 दाक्षिकन्धीयं। दाक्षिपुलदीयं। दाक्षिनगरीयं। दाक्षिग्रामीयं। दाक्षिहृदीयं। पर्वताच्च ॥ ४१ ॥ १४३ ॥ पर्वतीयः विभाषाऽमनुष्ये ॥ ४२ ॥ १४४ ॥ मनु
 ष्यभिनेत्येयवताच्छः वास्यात्पक्षेण। पर्वतीयानि पर्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं। पर्वतीयो मनुष्यः। ककणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ ४१ ॥ १४५ ॥ भा
 रद्वाजदेशवाचिभ्याम्भाञ्छः। ककणीयं। पर्णायं। भारद्वाजे किं। काकर्णमायायां। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां च ॥ ४३ ॥ १४६ ॥ वाच्छः पक्षेऽण
 युवयोर्गुष्माकम्वाअयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। तस्मिन्नणच युष्माकाऽस्माकौ ॥ ४३ ॥ १४७ ॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ सः। रेवजि अणच युष्माकीनः
 आस्माकीनेः। योष्माकः। आस्माकः ॥ ॥

९ नार्थमिदं पक्षे अणिति अन्यतरस्यां ग्रहणदिति भावः तथा चैते प्रमाणे प्रकृतौ रविवैषम्याद्यथा
 संख्यं न भवतीति केचित् मनोरमायां तु यथा संख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यांछो वास्यात्त्यदादीनि चेति वृद्धत्वात् नित्येच्छे
 प्राप्तेऽपि कन्यायं तैत्तिरीयैवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः तेन आदेशयोः खत्रणभ्यां यथा संख्येन न्यादि युवयोरित्यादि एकवचनेन तवकममकादेशविधाना
 नेकवचनानेन विग्रहोऽन्यत्कृतः तस्मिन्नणच तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खत्रनिर्दिश्यते न तु चानुक्तः ॥ निमित्तयोरादेशौ प्रतियथा संख्यं तु न भवतीति खत्रणोरि
 ति वक्तव्येऽथ ग्विभक्ति निर्देशसा मर्थ्यात् न स्यान्त्यादेशयोस्तु रव्यतएव तत्तत् ॥

तवक इह पूर्ववदेव निमित्तः खत्रणं रादेशौ प्रतियथा संख्यं न भवति किन्तु स्थानादेशयोरेव शब्देनोदाहरति तावकीनः मामकीन इति यरावरा यरावरा धर्माः प्रत्यक्षे
 वचनव्यप्यग्रहणं प्रतियेष सूचनार्थं तेन दिक् शब्दोः परावरयो रर्ह्यशब्देन समासे उत्तर सत्रेण प्राप्तव्येति वाधित्वा यदेव भवति दिक् पूर्वप्रदं
 ह्यस्य रूपविधिं न गृह्यन्मिह असाप्रतिके सप्रतीत्यव्ययन्याये वर्तते अनामश्च त्राचेति रिक्तः पदत्रयः सवा एव संप्रतियत्येव चराचरस्य तत्र तथा दर्शनात् न न्यूनो नति रिक्तः स

नशाप्रोदोषिकं प्रादोषं

तवकममकादे कवचने ॥ ४३ ॥ एतत्तर्थावाचिनो र्यस्मिन् दस्म दो सवकममकौ सः खत्र्यणिचा तावकीनः तावकः । मामकीनः । मामकः । छेत्तुमन्यथातर
 पदयोः ॥ १० ॥ १० ॥ मय्यन्यतयोरेका योस्त्वमौ सः अत्यये उत्तरयदे च त्वदीयः मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः अर्ह्यत ॥ ४४ ॥ अर्ह्यः परावराधमोत्तमपूची ॥ ४५ ॥
 पराधी । अवराधी । अधमाधी । उत्तमाधी । ॥ ४६ ॥ पूर्वयदादृच्चा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चाद्यता । यौर्वाहिका । पूर्वर्द्धा । ग्रामजनपदैकदेशादज्ठजौ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ग्रामेकदेश
 वाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक् पूर्वयदादृच्चा नादज्ठजौ सः । इमेस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा यौर्वाहिकाः । यौर्वाहिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन् नद्वेभवार
 ति तद्धितार्थे समासः । ठजग्रहणं स्याथ । अज्चेत्युक्ते र्यतोप्यनुकर्षस्माव्येता मध्यान्मः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मध्यमः । असाप्रतिके ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मध्यशब्दा
 रकारप्रत्ययस्यात्साप्रतिके र्थः । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यन्धारु । नातिह्रस्वन्नातिदीर्घमित्यर्थः । द्वीपादनुसमुद्रं यत्रा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषया द्वीपशब्दाद्यत्र गता । द्वेप्या । द्वेप्या । कालादृच्चा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कालुवाचिभ्यष्ठजस्यात् । मासिकं । सावत्सरिकं । सायम्प्रा
 तिकः । पौनपुनिकः । कथनार्हिशर्वरस्य लभसो विविधये र्तिका लिदासः । अनुदितौ वसरागतिमरविः । समानकालीनः । प्राक्कालीनमित्यादि च
 अषभं शास्त्रे तदिति प्रामाणिकः ॥ तत्र जात इति यत्कालाधिकारः । आदेशरदः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ठजस्यात् । अत्वणोपवादः । शारदिकं । आहं । विभाषारो
 गान्तयोः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शारदिकः । शारदो वारोगः । आनयोवा एतयोः किं । शारदन्धिनिशाप्रदोषाभ्याम्वा ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ वाठजस्यात् । नैशिकं ॥

मंदत्यर्थः । दानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव । तर्हि संप्रतीदानीमिति मरात ततः प्रत्यादि त्वात्त्वार्थेण विन्यादित्वात्त्वार्थेण ठगपितेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति ययोः उक्तवैत्यादि न्यायेः
 विद्यमान एव संप्रतिशब्दो न गृह्यते इति भावः । द्वीपादनुसमुद्रस्य । अनुसमुद्रं । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभाक् सप्तम्यंतं चेदं विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयः

भवति तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेन अणमन्विगो

नत्वे कृतः कादेशः स्यादेति किं ठवश्चित्तेन कते विक्तादेशे प्रत्ययस्वरवाधनाय चित्वं प्रयुज्यते इति मनोरमायां स्थितं संधिवेला अणग्रहणं तु छवाधनार्थं अन्यथा संधिवेलादि
न्यायथा विहितं प्रत्ययः स्वरित्युक्तयौर्णमासीशब्दाद्वह्यः स्यात् च चनंतु ठत्रोवाधनाय स्यादिति भावः तेषामिति तिष्याद्वा रावण जातार्थे तु श्रविष्ठा फल्गुनी निलुक
स्यात् सूर्यतिष्यत्यदिति स्युष्ययाने सत्राणीति वचनाद्यलोपः ॥ ३३ ॥ प्रादृषण्यः अत्वणोपवादः प्रवर्षतीति प्रादृष्ट नहि वतीति दीर्घः तत्र भवः जीते तु ठयं व
द्यति रश्मिभ्यामिति सहे प्रक्रियालाघवार्थेण कारोच्चारणमित्याहुः किंच प्रादृषेण्यमाचक्षाणः प्रादृषेणित्यत्रणकारे श्रवणार्थमपितत् एयं तां किपिटिलोपलि
लापयन्त्यप्युपार्धत्राश्च हेमन्तादिति एतच्च हेमन्ताच्चेत्यतो नुष्ठनमिति भावः हेमन्तमिति अकारविशिष्टस्य तशब्दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभावात् न सहित इति
टिलोपो न तत्कारस्य वलोप इति पक्षे तु यस्येति चेत्तलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्वावाडाटिलोपोनेति बोध्यम् हेमन्तमिति अत्वणितकारलोपाने

प्रादृषण्यः ॥ ४३ ॥ १९॥ प्रादृषण्यः वषाभ्यष्टका ॥ ४३ ॥ १९॥ वर्षासु साधु वार्षिकम् ॥ ४३ ॥ १९॥ कालांसाधुपुष्यत्ययमानेधितिसाध्वर्थे। सर्वत्राणचतलोप
श्चा ॥ ४३ ॥ २२॥ हेमन्तादगस्यात्तलोपश्च तेरलोकयोः चकारात्पक्षे अत्वणो हेमन्ता हेमन्ता। सायश्चिरम्याह प्रतोः व्ययेभ्यष्टुल्यलौतुट्चा ॥ ४३ ॥ २३
सायमित्यादिभ्यश्च तत्कारव्ययेभ्यश्च कालाचिः ॥ ४३ ॥ २४॥ लौतुल्लसयोस्तुट्चतुट् प्रागनादेशः। अनद्यतन इत्यादि निर्देशात्। सायननंभास्यदम्प्र
निष्ठाया माहा ॥ १९५६॥ आत्मयाः पनाय शिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥ २५॥ अत्र प्रत्याख्यातं भाष्ये तच्छहि हेमन्तपर्यायो हेमन्त शब्दोप्यसि हेमन्तागनीगन्तिकर्णवित्यादिप्रयोगात् ततश्च

हेमन्त हेमन्त शब्दाभ्यामत्वणो हेमन्त हेमन्तमिति रूपद्वयं ॥ ४३ ॥ २६॥ इच्छं दसितु हेमन्ताच्चेति ठत्रा हेमन्तिकमिति तृतीः यमपिरूपसिध्यति न च विशेषविहितेन व्याज्जुलोपवाधश
ब्दः छं दसि सन्निविधीनां वैकल्यकत्वात् इति कृतात् हेमन्ताच्चेति सूत्रे सर्वत्राहणमपक्वलोकेपि हेमन्तिकमिति लीकृतं सायचिरं नन्तरंगत्वात् यथमंतुठि मृत्युरि
त्यत्र विवृत्युशब्दस्य प्रत्ययतया अंगसंज्ञानिमित्तं योयुरपविधीयमानोऽनादेशो न स्यात् न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यं तस्य पूर्वतत्वेन विसर्गाभावात्मानस्य न
मित्यत्र सत्त्वाभावे प्रसगात् अत आहतुट् पागिति इत्यादि आदिशब्देन घकालतनेधितियात्वं सायंतनमिति स्वतेर्धनिष्ठा यशब्दोऽकारान्नोदिवसावसाने
रुद्धस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मानत्वेन निपात्यत इति वाचिकं कृत्वा न्तं भाष्यकृता तु मांताव्ययमित्याश्रित्य सायं ग्रहणं प्रत्याख्यातं न चैवं सायशब्दात्कालादुत्तिष्ठति

हेमन्तः ॥

निरूपप्रसंगः तस्य कालवाचित्वाभावात् न भिन्नः ॥

सि.कै.
टी.त.
सु.त.
३१

चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेन मांततानिपातः न इति भावः अत्र वदंति स्वरादौ पाठद्वयत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्वर्थं न चादन्ताच्चिरशब्दादु-
त्पत्त्यादिति वाच्यं तेन बाधादिति एदंतत्वमिति ग्राह्यः सोढोऽयं ग्राह्येत न इत्याद्यर्थं तत्र हि सप्तमीनास्ति जातार्थघकालतने धित्यलुकापि सिद्धं चिरन्तमिति सूत्रे चिर-
शब्दस्योपादानादुत्पत्त्यावपि न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्योपादानं न संभवतीति वाच्यं मांताव्ययादेव व्युत्पत्तिर्धौ तत्संभवात् परतु पूर्वस्मिन् च तस्य परादि पूर्व-
तरे अग्रादि डिमचो डित्वं स्पष्टार्थं तत्र जातः ननु शेष इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेश्चासुषं रूपं श्रावणः शब्द इत्यादौ विवजातादिष्वर्थेष्वणदयः सिद्धाः अधिकाराच्च

चिरन्तनां ग्राह्यप्रगयोरेदन्तत्वान्निपात्यते। ग्राह्येत नं। प्रगेत नं। दोषात नं। दिवात नं। चिरप्ररुत्तरारिभ्यः क्लो वक्तव्यः। चिरत्वं। परत्वं। परारित्वं
अग्रादिपे अग्रादिमच॥ अग्रिमं। आदिमं। पश्चिमं। अन्ताच्च॥ अन्तिमं। विभाषापूर्वाह्लापरह्लाभ्याम॥ ४३२४॥ आभ्युत्पत्तौ वा लस्योत्तुर्चपस्येठञ्
पूर्वाह्लेत नं। अपराह्लेत नं। घकालतने धित्यलुका। पूर्वाह्लाः। सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्लेत नं। अपराह्लेत नं। यौर्वाह्लिकं। आपराह्लिकं। तत्र जातः
४३२५॥ सप्तमीसमर्थोच्चात्त इत्यर्थः। एणदयो घादयश्चस्युः। सुप्ते जातः। स्त्रीघ्नः। औत्तः। राष्ट्रियः। अवारपारीण इत्यादि॥ प्रादृषष्टपा॥ ४३
२६॥ एण्यस्याववादः। प्रादृषि जातः। प्रादृषिकः। संज्ञायां शरदो वृज्। ४३२७॥ ऋत्वणोपवादः। शारदकाः। दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च। उत्त-
रपदस्या॥ ३१२८॥ अधिकारोयं। हनसु इत्यस्मात्प्राक्। अवयवादतोः। ३१३१॥ अवयववाचिनः। पूर्वपदादुत्तुवाचिनोः। चामादरचो वृद्धिस्स्या-
त्। निति। नितिकिति चतद्विदिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किं। पूर्वसुवर्षासुभक्। यौर्ववर्षिकः॥ ॥ ॥

घादयोऽपि मचोत्तुर्वाणादय इति नियमार्थं जातार्थनिर्देश आ वश्यकः अन्यथा तत्रास्ते तत्र शोते इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चासुषमित्याद्यसिद्ध्याप-
त्तेः सूत्रे आसुषु घे शोते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्विज्ञानं भविष्यति अंगुल्या खनति वृक्षमूलाद्यगत इत्यादौ यथा समर्थविभक्तयस्त्वाक्षयादेव लक्ष्यते चासुषमित्यत्र
तत्रैवायथा तस्मात्तत्रैव तद्व्याच्यनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्नैवं प्रादृषष्टवित्याद्यपवादार्थं तदा वश्यकत्वात् ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्याद-
यस्ते तु व्यर्थे एवेति दिक् संज्ञायां शरदः समुदायेन चेत्संज्ञागम्यत इत्यर्थः संज्ञायां किं शारदं सस्यं संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यंतं केचिदनुवर्तयंतीति इति क-

पूर्ववार्षिक इत्यादि वर्षाणां पूर्वः हेमन्तस्याप्युदतिविग्रहे पूर्वपराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वस्विति तद्धितार्थे समासः ॥ ३० ॥ ऋतोर्हृदिमहिधाविति ऋतुवाचि-
नः शब्दो हृदि निमित्तकप्रत्ययविधानेन तदेन विधिर्वाच्यः स चेदतु वाचिशब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः पूर्वत्रेति पूर्ववार्षिकः अपरहेमन्त इत्यत्र तथा च वर्षाभ्यष्टकस-
र्वेषां च तलोपश्रुत्याऽभ्याक्रमणगणैर्भवतः हृदिमहिधौ किं पूर्वश्राव्यं प्रावृषण्य इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिरहन्त्वणव इहत्विति यौर्ववार्षिक इत्यत्र ते-
षां चेहकात्तादृजिति ठजेवेति भावः अवयवत्वाभावादिति अन्यथा पूर्वा सुवर्षा स्वितिसामानाधिकरण्येन संगच्छेतेति भावः जनपदतदवध्योरितीति तस्मिन्ननु-
वर्तमाने अदृष्टोदपिवहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः यौर्वमदृशति मद्रभ्योऽत्रित्यत्र पूर्वाह्णक इति विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकोमूलक-

ऋतोर्हृदिमहिधाववयवानामितितदन्तविधिः पूर्वत्र इह तु नावयवत्वाभावात् सुसर्वाऽर्द्धा जनपदस्या ॥ ३१ ॥ उत्तरपदस्य हृदिः । सुपा ।
ञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वृत्तः । सुसर्वाऽर्द्धादिक शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । दिशोऽ-
मद्राणाम् ॥ ३१ ॥ दिग्वाचकान् जनपदवाचिनो हृदिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किं । पूर्वपाञ्चालानामयं यौर्वपाञ्चालः । अमद्राणाङ्गि ।
यौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचाग्रामनगराणाम् ॥ ३१ ॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गनामवयवस्य चोदृष्टिः ।
पूर्वेषु कामशम्यम्भवः । पूर्वेषु कामशमः । नगराः । पूर्वपाटलिपुत्रकः । पूर्वाह्णापराह्णाऽर्द्धमूलप्रदोषावस्कराहुना ॥ ३२ ॥ पूर्वाह्णकः ।
अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः । ययः । ययच ॥ ३२ ॥ यथिजाः । ययकः । अमावास्यायावा ॥ ३३ ॥ अमावा-

इति तत्सत्राण्यपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्यालोपवादः ये तु संज्ञायामित्येतन्तलब्धेयेतत्पर्यंतमनुव-
र्तयन्ति तन्मते असंज्ञायामथा यथे अणदयोधादयश्चोद्ध्याः अमावास्यायां वासंधिवेत्ताद्यलोपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेणामापूर्वाह्णस्यै-
ति हृदोपलक्ष्यत्वेन निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्थमावस्यशब्दस्येह ग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणं त अमावस्यकः अमावस्यः ये चिह्नसूत्रे स-
ंधिवेत्तादिषु च ह्रस्वा यद्यप्येति तेषां तुरीयापधस्य नम्यद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणं इति ह्रदत्तादयः वस्तुतस्तु हृदि प्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमि-

मात्रिमहस्वोपधयाद्योपि समर्थोयं शक्यत इत्यस्य

सि.को.
टी.त.
मु.त.
३२

अत्र अमावास्या शब्दरकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववद्भाष्या बोध्यः अमावास्य इति ह्रस्वमध्यानु अमावस्यः अणजौ च यथासंख्या र्थो योगविभागः अविष्ठा इह
सन्ने स्वातिशब्दो ह्रस्वत इति कैयटहरदत्तादयः माधवलुदीर्घत इत्यतसातत्यगमन इति धातावाह एवं चात्र स्वातीति व्यतिरेक्यं तग्रहणद डीयंतस्य सौवात इति रूपं
भगर्थ इव जातार्थे पिमाधवमते सिद्धत्वेव कैयटादिमते तु जातार्थे न सिद्ध्यति लुग्विधायके स्मिन् डीयंतग्रहणे पिलिंगविशिष्टपरिभाषया डीयंतादपि अणोलु

अचा ४३ ३२॥ अमावास्यः। सिध्वपकराभ्याङ् न। ४३ ३२॥ सिन्धुकः। कच्छाद्यणिमनुष्यवुजिचप्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेण प्राप्ते
अणजौ च ४३ ३३॥ क्रमात्सः। सैन्धवः। आपेकरः। अविष्ठाफल्गुन्यनुराधा स्वातिति व्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढा बहुलालुक्। ४३ ३४॥
एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि। ४३ ३५॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्री प्रत्ययस्य लुक् स्यात्।
अविष्ठासुजातः अविष्ठाः। फल्गुन इत्यादि। चित्रारेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमात्रिचायाद्याताचित्रा। रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्धि
तलुकीति लुकि कृते पयस्य देहकृतिगणत्वात् पुनर्डीव। फल्गुन्याषाढाभ्या एव नो वक्तव्ये। स्त्रियामित्येव। फल्गुनी अषाढा। अविष्ठाषाढाभ्या
ञ्छ एव क्तव्यः॥ अंस्त्रियामपि। अविष्ठीयः। आषाढीयः। जेप्रोष्ठपदानाम्। ४३ ३६॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिस्स्याज्जातार्थे
जितिणितिकिति च। प्रोष्ठपदासुजातः प्रोष्ठपदो माणवकः। जे इति किं। प्रोष्ठपदासुभक्त्रः प्रोष्ठपदः। बहुवचननिर्देशान्तर्यायोपि गृह्यते॥
भट्टपादः। स्थानान्नगोशालखरशाला च। ४३ ३७॥ एभ्यो जातार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोः स्थानः गोशालः। खरशालः। विभाषासेनेति न
पुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ४३ ३८॥ एभ्यो जातार्थे लुग्वस्यात्॥

प्रत्ययसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रे व्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यतां एकविभक्तिचेति शास्त्रीयं न गृह्यतां मैवं हरीतक्याः फल्गु
निहरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगात् उपसर्जनस्य किं अवन्तीकुन्ती कुरुः अविष्ठास्विति अविष्ठाधनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुहस्तः

विशखं अषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाश्वघावन्तस्तस्य समाहारद्वंद्वेन हस्वनिर्देशः सूत्रे उपसंख्यानमिति लुक् इति शेषः चित्रेति लुक् द्विनेति लुक् पुनश्च पदानां विधि विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् स्थानांत गोशालेत्यत्र विभाषासेनेति न पुंसकत्वे हस्वत्वं तस्माच्च यत्त्वरशालेऽप्येवमेव न चैवं स्त्रीत्वपक्षे ऋदृ-स्यादिति शक्यं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्धेरित्याहुः यद्यपि दावंतयोः याठेय्येकदेशादिकृतन्यायेन स्त्रीवैषीष्टं सिद्ध्यति तथापि लाघवाच्चैह स्वपाठः न पुंसकत्वे हस्वत्वमिति सूत्रे इति शेषः ॥ ३३ ॥ वत्सशाले जात इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिहित आभिहितः अश्वयुक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूत इति कालादुत्रानिवर्तमानो य औत्सर्गिको ण संधिवेलादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कृतलब्धं ननु कृतक्रीतत्वे जा

वत्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतो एवादि इत्यर्थः ॥ शतभिषजः । शतभिषक् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लि मा ४३ ३१ ॥ जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । कृतलब्धक्रीतकुशल्यः । ४३ ३८ ॥ तत्रेत्येव । सुघ्ने कृतलब्ध क्रीतः कुशलो वा स्त्रौघः । प्रायमभवः । ४३ ३८ ॥ तत्रेत्येव । सुघ्ने प्रायेण बहुल्येन भवति स्त्रौघः । उपजानुपकर्णे पनीवेषकः । ४३ ४० ॥ औपजा नुक् । औपकर्णिकः । औपनीविकः । सम्भूतो ४३ ४१ ॥ सुघ्ने सम्भवति स्त्रौघः । कोशादुत्र ४३ ४२ ॥ कौशेयं वस्त्रं । कालात्साधुपुष्प्यत्यच्यमा नेषु । ४३ ४३ ॥ हेमन्ते साधुः । हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्यः कुन्दलताः । शरदिपच्यन्ते शरदाः शालयः । उमेचा ४३ ४४ ॥ हेमन्ते उ

तलब्धत्वयोर्वाप्येदतिक्रिमनयोर्ग्रहणेन सत्यं कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थतद्ग्रहणं अतएव जाते लुग्भाजामपि कृतेन लुक् प्रायकादाचित्कमवनोश्रयः प्रा यमवृत्तेन वत्सभव इत्यनेन न गतार्थतेत्याहुः भाष्ये तु प्रायमवृत्तेन न गतार्थमिति न गतमवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति उपजानु त्रयोप्यमी सामीप्ये व्ययीभावाः तेषां समाहा उदे सौत्रं पुंस्त्वं संभूते इह तत्रादिना संभावना आधारपारसणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति हयमप्याश्रीयते स्त्रौघ इति सुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणनतिरिक्तो वासेनादिरित्यर्थः कोशात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयं कोशे संभवत्सत्कार्यवादाभिप्रायेण मतांतरतु विचारप्रकरणे एयादन्नित्यस्यानंतरं कोशाच्चेति पठितव्यं तथा च वार्तिकं विकारे कोशादुत्र संभूतेत्यर्थानुपपत्तिरिति कालानु पुष्प्यदिति दैवादिकः शत्रंतस्तदाह पुष्प्यतीति उमेन्न कालादित्येव योगविभागउत्तरार्थः उप्यंतरति सूत्रेभूतकालो

सि.कौ.
मी.त.
सु.त.
३३

मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकं अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः तदुक्तः कालोप्यश्वत्थः यस्मिन्काले ॥ मू. ५॥

तत्रमिति भावः आश्वयुज्यावुज्जकारः स्वार्थः उत्तरत्रयद्वयार्थः ॥ ॐ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनी नक्षत्रपर्यायो अश्वयुक्तदुक्तापौर्णमासी आश्वयुजीतत्रेत्यर्थः
देयमृणे ऋणे किं मासे देयमिच्छा अश्वत्थ इति फले लुक् दहपुल्लिंगनिर्देशो यद्यप्युक्तस्यथापि फले अश्वत्थशब्दोपचारिक इत्याशयेन पुल्लिङ्गप्रयोग इत्याहु-

आश्वयुज्यावुज्ज ॥ ४॥ ३४५॥ ठनोपवादः । आश्वयुज्यामुष्मा आश्वयुजकामायाः ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४॥ ३४६॥ यस्यैतत्त्वणं ग्रीष्म
कं ग्रीष्मी वासनं कं वासनं ॥ देयमृणे ॥ ४॥ ३४७॥ कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकं । कलाप्यश्वत्थयववुसाहुन ॥ ४॥ ३४८॥ यस्मिन्काले
लेश्वत्थाः फलानि तत्र देयमश्वत्थकं । यस्मिन् यववुसमुत्पद्यते तत्र देयं यववुसकं ॥ ग्रीष्मावरसमाहुज्ज ॥ ४॥ ३४९॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकं आव
रसमकं । संवत्सराग्रहायणीभ्यामृणं ॥ ४॥ ३५०॥ चाहुज्जसंवत्सरिकं । संवत्सरकं । आग्रहायणिकं । आग्रहायणकं । व्याहरति मृगः ॥ ४॥ ३५१॥
कालवाचिनः समस्य नाच्छब्दा यत इत्यर्थे अणदयः स्युः । यो व्याहरति समृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । तदस्य सोढमा ॥ ४॥ ३५२॥
॥ ५॥ कालादित्येव । निशासंहरति मध्ययननिशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः । तत्रभवः ॥ ४॥ ३५३॥ सुधेभवः सौधुः । राष्ट्रियः । दिगादिभ्यो यत्
॥ ४॥ ३५४॥ दिश्यमावर्ग्यं । शरीरावयवाच्चा ॥ ४॥ ३५५॥ दन्त्या कर्ण्यं ॥ प्राचान्नगराने ॥ ४॥ ३५६॥ प्राचान्देशे नगराने गेपूर्वपदस्योत्तरपदस्यो
ऽचामादेरचोद्विः । त्रितिलितिकिति च । सुहृन्नागरः । सौहृन्नागरः । यौर्वनागरः । प्राचाङ्गिः । मनगरमुदसुतत्रभवः । मानगरः ॥ जङ्गलधेनुव
लजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ ४॥ ३५७॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्योत्तरपदस्य वा त्रितिलितिकिति च । कुरुजङ्गले म
वैकौरुजङ्गलं । कौरुजङ्गलं । वैश्वधेनवं । वैश्वधेनवं । सौवर्णवलजं । सौवर्णवालजं । दतिकुक्षिकलशिवस्य स्य हेर्दन्त्रा ॥ ४॥ ३५८॥ दातृयं

प्रश्नोति संवत्सराग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचनं च वेति वक्तव्ये ठञ्प्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणारि ॥ कौसेयं कलशिर्घटः तत्रभवं कालशेयं
तिपद्यते तत्रफले ऋणत्वेन विवाहते अणं बाधित्वा ठञे वयथा स्यादिति काशिका दावुक्तमिति वाच्यं तस्मै हितासहिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनात्राण्यप्रत्य
योनभवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः नैशिक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ् तत्रभवः कालादिति निवृत्तं कालसंवत्सरस्य निवृत्त्ये पुनस्तत्र ग्रहणात् ॥

नचपूर्वसूत्रस्य सतदित्यस्य व्यावर्तयेतत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यं तदस्येति सूत्रस्येन उत्तरत्रापि सुपठत्वात् यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते
 सूत्रजात इति पृथग्रहणदिति बोध्यं दिगादिभ्यो दिश्वर्ग पूगपक्षर हस उखा साक्षिन् आदि अंत मुखजघन मेघयूथ उदकात्संज्ञायां न्यायवंश कालेन
 दिदिगादिः मुखजघनयोः पाठोत्राशरीरावयवार्थः सेनायामुखजघने च भवं मुख्यं जघनं प्राचानगरात् सप्तमीनिर्देशादंगे स्यत्यधिकृतमपि सप्तम्येतेन विपरिण
 स्यते तस्य ह नगरां वेगे इति दतिकुक्षिदतिश्चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो धूमादिभ्यश्चेति बुनिप्राप्ते अननद्वज्जकलशिर्मन्ययात्रं कल
 शिमुदधिगुर्विषयत्वे इत्येतांति माधवः वसिर्नाभरधो हयोरित्यमरः तत्र भवंवालेयं अस्तीति तिङ् न प्रतिरूपकोन्याताः सच तिङ् तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च आद्यो
 यथा अस्ति शिरागोः द्वितीयेयथा अस्ति मान्धनमानित्यर्थः तदिहादिशेनादुभयोरपि ग्रहणमात्रेण मिति हरदत्तः अहोभवमाहेयं त्रिष्वहेयं विषयस्याहीत्यमरः ॥

ग्रीवाभ्योऽणचा ॥ ३५॥ चातदजं ग्रीवेयां ग्रीवां गम्भीरात् ज्यः ॥ ३५॥ गम्भीरे भवं गम्भीर्योऽव्ययीभावाच्च ॥ ३५॥ परिमुखं भवं पा
 रिमुख्यो परिमुखादिभ्य एवेत्येतेनेह ॥ औपकूलः ॥ अनेऽपूर्वपदादृज् ॥ ३६॥ अव्ययीभावादित्येव विश्रमिन् अन्तः ॥ अन्तर्वेश्मा तत्र भवं

॥ ३६ ॥ ग्रीवाभ्यो एव शरीरावयवाच्चेति यतोपवादः ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्धृतावयव संघातविवक्षया ॥ आन्तर्वेश्मिकमा आन्तर्गणिकां ॥
 सूत्रेवं हुवचनं तिरोहितावयवसंघातविवक्षया त्वेकवचनानादप्यणद्वज्जकलशिरावयवमित्यादि ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वाविग्रहः गम्भीराज्यः पंचजनादुपसं
 स्थापनं पार्श्वजस्य परिमुखमिति यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते तदा अपपरिवहिरं च वः पंचम्येत्यव्ययीभावः यदि सर्वतोभावस्तदा त्वस्मादेव निघातनादव्ययी
 भाव इत्याहुः परिमुखमिति अयं भावः दिगादिगणानंतरं परिमुखपरिहृतपयोऽप्युल्लेखलेत्परिमुखादिगणपर्युत्पत्तेन न सम्यग्दिह सूत्रे अव्ययीभावश्चे
 न परिमुखादिर्न गृह्यते तस्य गणस्य कार्योत्तरभावादिति न चैव परिमुखादेरिति सूत्रविशिष्येव क्रियतां किमने प्रयासन उत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि
 तत्रैव तत्कारणोचित्यादिति चेदत्राह हरदत्तः परिमुखादेरित्युच्यमानेव हुवचिहितं तत्पुरुषेभ्योपि न्यः स्यात् अव्ययीभावग्रहणानुतेभ्यो एव भवतीति परिमुखादिभ
 यो प्रतिशारवशब्दोपि बोध्यः तथा च शारवस्यासाविति धाते प्रातिशारवे भवति शारव्यं अव्ययीभावाच्चेति न्य इति माधवः अंतर्वेश्ममिति नपुंसकादन्यतरस्यामिति

तत्राह

अध्यात्ममिति अनश्चेतिटचूर्णललाटात्तयोपवादः अलंकारे किं कर्णं ललाटं तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यायते येन स व्याख्यानः कर्णे लुट् इति शब्दो वाक्यार्थे प
रा मृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्च कारलत्रभव इति वाक्यार्थमाक्षिपति नामप्रतिपादकं तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः तथा च यद्यपि तादृश्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यं
अध्यात्मादेष्टुमिष्यते ॥ अध्यात्मे भवमाध्यात्मिकं । अनुश्रुतिकादीनाञ्च ॥ ३३ २० ॥ एषामुभयपदवृद्धिस्स्यात् । त्रिति एतितिकिति च । आधि
देविकं मा । आधिभौतिकं । ऐहलौकिकं । पारलौकिकं । अध्यात्मादिराकृतिगणः । देविका शिंशपादित्यवाङ् दीर्घसत्र श्रेयसामात् ॥ ३३ २१ ॥ ए
षां पञ्चानां वृद्धिगतावादेरच आत् । त्रिति एतितिकिति च । दविकं । देविका कूले भवादाविका कूलाः शल्यः । शिंशपायाविकारः शंशपंश्चमसः
यलापादिभ्यो वेत्यत्र । दित्यौ हर्ददित्यौ हं । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रे । श्रेयसि भवं श्रायसं । ग्रामात्यर्थ्यनुपूर्वात् ॥ ३३ २२ ॥ ठञ् स्यात् । अव्य
यीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । जिह्वामूलाः जुलेच्छः ॥ ३३ २३ ॥ जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । वर्णानाञ्च ॥ ३३ २४ ॥ कवर्गी
यः । अशब्दे यत्वावन्पतरस्यो मा ॥ ३३ २५ ॥ यस्य पूर्व एच्छः । महर्ग्यः । महर्गीणः । महर्गीयः । अशब्दे किं । कवर्गीयो वर्णः । कर्णललाटात्क
र्णलंकारे ॥ ३३ २६ ॥ कर्णिका । ललाटिका । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ३३ २७ ॥ सुषां व्याख्यानः सौषो गन्धः । तैः । कार्तैः ।
सुष्मभवं सौषां । वह्नौ चोऽनो दात्ताट्टञ् ॥ ३३ २८ ॥ यत्वनत्वयोर्विधायकं शास्त्रं यत्वनत्वं । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वाया त्वणत्विकः । क्रतुयज्ञे
भ्यश्च ॥ ३३ २९ ॥ सौमसाध्ये सुयागे वैतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानेन सामर्थ्यादसौमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस
व्याख्यानस्तत्र भव आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । याकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं । अनन्यो दात्तार्थ आरम्भः ॥

ननु भवीत्ये व्याख्यातव्यस्य ग्रंथस्य प्रतिपादकात्पत्ययाः सूरिति सूत्रार्थं व्याख्यातव्यनाम्नः किं पाठलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाठलीपुत्रं हितया व्याख्यायते इ
दं कस्य निवेशविशिष्टमिति न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रंथे व्येव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृते वदन्तो अरण्यवारः

[illegible][illegible]

सि. कौ.
दी. त.
सु. त.
३५

गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणुगय ऋगयनादि भ्योभवव्याख्यायोरणस्यात् ठजादेरिति आदिशब्दावुक्छ
योः आगेयनरति अयनशब्देभावसाधनस्तेन समासे अनेभावकर्मवचनरत्यंतो दातः अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रंथे वर्तते इह वक्तव्यं गोदत्तादिति ठाप्रसः
औपनिषदइत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्दभ्योद्धृद्वाहुरिति ठक प्राप्ताः व्याकरशब्दात्तु वृद्धाच्छः ॥ ३३ ॥ ठगाय एत्येनं स्वामी स्वामिनमयमेतीति वाऽयः स्वा
मिग्रात्योभागः सयस्मिन्नुपचनेतदायस्थानम् बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छपरत्वादयं बाधते आपणिकः आकरिकः छादीनांचेति का
कणइत्यत्र कृकणषर्णद्वाभ्रहाजइति छः प्रत्ययः प्राप्तः तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्गुप्तासः उदपानशब्दस्योत्सादित्वादत्र प्राप्तइत्यर्थः विद्यायोनिविद्यायोनिक

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ४१ ॥ ३५॥ शुल्कशालाया आगतश्लोक्शालिकः ॥ शुल्लिकादिभ्योः ण ॥ ४१ ॥ ३६ ॥ आयस्थानठकश्चादीनाञ्चापवादः ॥ ३
ल्लिकादागतः श्लोक्तः ॥ कर्कणेत्यर्थः ॥ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुज् ॥ ४१ ॥ ३७ ॥ औपाध्यायकः ॥ यैतामहकः ॥ ऋतपुत्र ॥ ४१ ॥ ३८ ॥ वुजोपवा
दः ॥ ह्येतकां भ्रातृकां ॥ पितुर्यच्च ॥ ४१ ॥ ३९ ॥ चादुज् ॥ रीदृतः ॥ यस्येति लोपः ॥ पितृ ॥ यैतृकां ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ४१ ॥ ४० ॥ विदेभ्य आगतं वैदा गणं ॥
दाक्ष ॥ औपगवकः ॥ नजः ॥ शुची ॥ शुरक्षेवत्तु कुशलनियुण्णनाम् ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ नजः परेषां शुच्यादियञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वाजिदादौ प
रे ॥ आशौचं ॥ अशौचं ॥ आनेष्वर्थ्यं ॥ अनेष्वर्थ्यं ॥ आक्षेत्रस्यं ॥ अक्षेत्रस्यं ॥ आकौशलं ॥ अकौशलं ॥ आनेयुणं ॥ अनेयुणं ॥

तः संबंधोपेयांतेभ्यो वुज्स्यादणोपवादः छंतुपरत्वाद्वाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतपुत्रविद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति वर्तते तदाह वुजोपवादइति उष्क
ज्जितिवक्तव्येतत्परकरणं ठाग्रहणं च चिंत्यप्रयोजनमिति प्रांचः यैतकीविद्येत्यत्र जीवर्थे ठाग्रहणमिति तु तत्वं न चटिद्वेति सूत्रे कन्ग्रहणान्न्यदादिषु दशइतिकेनोद्य
नुबंधकत्वात् तपरकरणं विहाय उष्ट्रजित्येव सुवचमित्याहुः गोत्रादङ्कवत् अयन्याधिकारादयत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं अयन्यप्रत्ययानात्तत आगतइत्यस्मिन्नर्थे
अंकवत्प्रत्ययाः स्युः अंकेदृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशेन तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेन गोत्रचरणद्वित्रितिवुज्जपिलभ्यते सहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमा
नोपि अन्यजिज्ञासादयत्र अंकेपि दृष्टः वैदमित्यादि संघांकेत्यादिना अंकार्थेऽणविहितइतीहाप्यन्यजिज्ञासादण औपगवकमिति गोत्रचरणदिति वुज् अंकेद

डीपसिद्धतीति वाच्यं यादृशीत्याद्यसिद्धेः तदनुवधकग्रहणेनातदनुबंधकस्याग्रहणात् ४

धरतीष्यताहुज्

हेतुमनुष्येभ्योऽमनुष्यग्रहणमहेत्वर्थवद्भवचनंस्वरूपविधिनिरासार्थं समरूपमिति विभाषागुणेत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि यंचामी योगविभागे
तुवाङ्गुलकं प्रकृतैस्तनुदृष्टेरिति लिङ्गं मयद्वयो गविभागा यथा संख्यनिरासार्थः दोडीवर्थः हेमवति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः उत्पत्तिवचने
सुप्रभवेतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यतो भेदेन निर्देशात् वैदर्भ्य इति दंत्यमध्योयं शाङ्ख्यलवन्तु नङ्गलवन्मूर्द्धन्यमध्यः न च त्रार्था संगतिः बालवायपर्वतीदं सौप्र
भवति विदूरनगरे तु संस्क्रियते सत्यं अत्र एव समाहिते भाष्ये बालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव वा न वैतत्रैति चेद्भ्याज्जित्वरीवदृष्ट्या चरेदिति अस्यार्थः बालवा
यशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरदेशं च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणदेशाभ्यामनुरूपः स्थ
नी विश्रवसशब्द आक्षिप्यते यथा वायहन् इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पादं तादिराक्षिप्यते तद्वत् प्रकृत्यंतरमेवेति विदूरशब्देनगरस्येव पर्वतस्यापि वा
हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ॥ ४३ ॥ ३८२ ॥ समादागतं समरूपं विषमरूपं पक्षे गहादित्वा च्छन्नं समीयां विषमीयां देवदत्तं रूपं देवदत्तं

मयदृचा ॥ ४३ ॥ ३८२ ॥ सममयं विषममयं देवदत्तमयं प्रभवति ॥ ४३ ॥ ३८३ ॥ तत इत्येवा हिमवतः प्रभवति हेमवती गङ्गा ॥ विदूरान्तः ॥ ४३ ॥
८४ ॥ विदूरान्तं भवति वैदर्भ्यमणिः ॥ तद्गच्छति पथि दूतयोः ॥ ४३ ॥ ३८५ ॥ सुघ्नं च्छिन्नं घ्नः पन्थादूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारमा ॥ ४३ ॥
॥ ८६ ॥ तदित्येवा सुघ्नमभिनिष्क्रामति स्त्रौघं ॥ कान्यकुब्जद्वारं ॥ अधिकृत्य ते यन्मै ॥ ४३ ॥ ३८७ ॥ तदित्येवा शरीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शरीरकीयः ॥

शरीरकं भाष्यमिति त्वमेदोपचारात् ॥

॥ चकोसीत्यर्थः एवं चास्मिन् पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दा

अत्यय इति व्याख्या तत्क्षेत्रेणेति भावः न वा इति वैशब्धोः समांशो जयति तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽस्मिद्ध इति चेद्भ्याज्जित्वरीवद्व्यवहरेत् नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहा
रादस्य ते यथावच्छिज एव वा राणां जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरण एवाऽद्विदूरं ज्ञाने तद्गच्छति द्वितीयो ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेदं तापेथा दूतो वेत्य
र्थः तत्र साधसिद्धि नति काष्ठानि पचंतीत्यादाविवकरणस्य स्वातंत्र्यविवक्षयापेथाः कर्ता अभिनिष्क्रामति द्वितीयो तात्पर्यः स्याद्यभिनिष्क्रामति तच्च द्वारमित्य
र्थः स्त्रौघं कान्यकुब्जद्वारमिति सुघ्नमिमुखनिष्क्रमणे कर्तृभूतमिति कलितोर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्यत इत्येव तद्वितीया

सि.कौ. शरीरकीय इति कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबंधी शरीरको जीवात्मानुमधिकृत्य प्रसूत्य कृतो ग्रंथः शरीरकीयः चतुर्लक्षणी मूत्रं संदर्भः दृष्टव्यः अत्र वार्तिकं सुवाक्या
 दी.त. यिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्य एषा चतुर्थी आख्यायिकानामगद्यरूपो ग्रंथविशेषः अतएवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानं आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्य
 सु.त. यं उत न्नस्तस्य बहुलं सुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्तासु मनोतरा द्वाचिन्मैमरथी अभेदोपचारेण गतार्थत्वात् नैदं वार्तिकमावश्यकमि
 ३६ ति मूलेनोक्तं ॥ ३६ ॥ शिशुकन्द अत्र वार्तिकं दृष्टे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरासोसुरा निपातनादिति सभाराजिति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्यारसः पिशाचा
 दीना हेतु कृत्यतेन सूत्रेण क्लीवत्वेन सिद्ध्यतीति भावः सोऽस्य निवासः स इति प्रथमां तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा विहितः प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमां तार्थः स विवासश्चेत्सु

शिशुकन्दयमसम दृष्टे नृजननादिभ्यश्च ॥ ४३ ॥ शिशूनां कन्दने शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः यमस्य सभायमसमं क्लीवत्वं
 निपातनात् यमसमीयः ॥ किरातार्जुनीयः ॥ रन्द्रजननादिरा कृतिगणः ॥ रन्द्रजननीयः विरुद्धभोजनीयः सोऽस्य निवासः ॥ ४३ ॥ सुघोनिवासोऽस्य सौ
 प्रः अभिजनश्चा ॥ ४३ ॥ सुघोभिजनोऽस्य सौ प्रः यत्र स्वयम्बसतिसनिवासः यत्र पूर्वैरुषितं सोभिजन इति विवेकः ॥ आयुधजीविभ्यश्च ॥ ४४ ॥
 ३६ पर्वतवाचिनः प्रथमान्नादभिजनशब्दादस्येत्यर्थः छस्यात् ॥ दृष्टेः पर्वतोभिजनो येषामायुधजीविना नेदृशोऽस्तीत्याः आयुधेति किम्वत्सो
 दः पर्वतोभिजनो येषां ने आर्शोराः द्विजाः ॥ शण्डिकादिभ्योऽन्यः ॥ ४४ ॥ शण्डिकोभिजनोऽस्य शण्डिक्यः ॥ ॥ घोनिवास इति निवासाधिकरणमित्यर्थः

नन्वस्येति कुर्योगे कर्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् सुघ्राधिकरणवासं कर्ते हृत्त्यर्थं तथा च तत्र भवदस्येव सिद्धं किमनेनेति चेदत्राहुः वा
 सस्य चेत्तत्र नमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं वसंति हि ये प्रेम्णि गुणनवस्तुनीत्यादौ नूपचारो बोध्यः अभिजनश्च योगविभाग उक्त्यर्थः
 अभिजनाः पूर्ववांधवा इति वृत्तिः अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्ववांधवाः पितादयः वंधुशब्दः प्रजादिः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवर्तते तस्मान्नाधिक
 रणस्य अभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनिलक्षण एव स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्य एषा चतुर्थी आयुधजीविभ्यः आयुधजीव्यर्थः आयुधजी
 विनोभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्तते यवत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह पर्वतवाचिन इत्यादिपर्वत इति किं सांकाश्य ॥

का आयुधजीविनः यायधादिति वुज शंडिकादिभ्योऽन्यः शंडिकः सर्वसेनशकेत्यादि ॥ ३० ॥ सिंधुतस्य सिंधुवण्डगंधारकं वोजादयः सिंध्वा इत्यनेन तु प्रायेण कच्छादिष्वपि
 पठ्यते तेभ्योऽणित एव सिद्धे मनुष्यवृजो बाधनार्थं वचनं तस्य शिलावत्सोद्धरणं वर्वरत्यादयस्तस्य शिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यां वुनच्छणोरपवादः अजाग्रदंत
 मत्प्राज्ञमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वनिपाततीति ज्ञायनार्थं ननु वसुदेवस्याप्यन्यमित्यर्थे न च व्यं धकेत्यणि वासुदेवशब्दे
 निष्पन्नसंवाचने गोत्रस्य त्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वुजे वासुकिमनेन वुना न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिवेधो दोषः

सिन्धुतस्य शिलादिभ्योऽणौ ॥ ३१ ॥ ३० ॥ सिंध्वादिभ्योऽणतस्य शिलादिभ्योऽजस्यादुक्तेर्थे। सैन्धुवः तस्य शिलानगरी। अभिजनोऽस्य
 तास्य शिलः। तूदीशलातुरवर्मती कूचवाराडूकल्लण्डन्यकः ॥ ३१ ॥ ३० ॥ तूदी अभिजनोऽस्य तौ देयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौच
 वाय्यः। भक्तिः। ॥ ३१ ॥ ३० ॥ सोस्येन्यनुवर्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। सुप्तो भक्तिरस्य सौप्तः। अचिन्ताददेशकालादुक्ता ॥ ३१ ॥ ३० ॥ अपू
 या भक्तिरस्य आपूयिकः। पापशिकः। अचिन्तात्किं। देवदत्तः। अदेशात्किं। सौप्तः। अकालात्किं। ग्रेष्मः। महाराजादुक्ता ॥ ३१ ॥ ३० ॥ माहारा
 जिकः। वासुदेवार्जुनाभ्यामुना ॥ ३१ ॥ ३० ॥ वासुदेवकः। अर्जुनकः। गोत्रस्य त्रियाख्येभ्यो बहुलमुक्ता ॥ ३१ ॥ ३० ॥ अणोरपवादः। परत्वाद्बहु
 च्छम्बाधतो। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लोचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणत्वेन। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ ॥

स्यादिति वाच्यं वुन्यपिनकोपधाया इति निवेधस्य स्यात्वात् न वास्वरे विशेषः त्रिनित्यादिर्नित्यमिति तुल्यस्वरत्वात् नाप्यभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञायनमेव तत्काल
 मिति वाच्यं तथ्यत्विहि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव स्याद्यवां कुर्यादिति चेदत्र भाष्यं संक्षेपमगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति
 वैयतः ततोऽसौ वासुदेवेति विवृद्धिः परिणीयत इति स्मृतेः यस्मिन् हवीमुदेवः सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वाव्युत्पत्त्या वासुः बाहुलकादुणा वासुश्चासौ
 देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्यानापि स त्रियाख्येति युक्ता एव वुन्यपि अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं न च युवमघोनामिष्यादिति
 गादित्यवधेयं वृद्धाच्छं बाधत इति। आयतनो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ ॥

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
-३९

जनपदिनां स्वस्वामिभावसंबंधे मत्वर्थोऽयं दर्शयति जनपदस्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असतिसर्वग्रहणं प्राधान्यात्
त्ययस्यैवातिदेशः स्यान्ननुप्रकृतेरिति हरदत्तः अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थं तच्च मद्रव्यमिति अयं भावः वृद्धिनिमि
तैषु वृत्तादिष्वतिदिष्टेषु प्रकृतिरूपेण नृद्ध्याभाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वात् मद्रव्योः कनिविशेषो बोध्यः सोऽप्यवहुत्वमेवेति निर्हासोपचयोऽस्य ता तथा
हि मद्राणां राजा ह्यङ्गमगधेत्यणमाद्रः वृजिशब्दाद्देहोक्तोऽस्तेति न्यङ्-वार्ज्यः सभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे मद्रकः वृजिकः मद्रव्योः कन् अन्यथा माद्रकः वा
ज्यक इति स्यात् आंगक इति जनपदतदवध्योश्च अदृष्टादपीति वृत्तः अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनो तादृशि प्राप्ते वृत्तिरिति दिश्यते यंचालात्राह्यण

जनपदिनाञ्जनपदवत्सर्वञ्जनपदेन समानशब्दानाम्बहुवचने ॥ ४३ ॥ १०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनाम्बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रु
तीनाञ्जनपदवत्सर्वस्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्ताः सः त्रिति दिश्यन्ते । अङ्गजनपदो भक्तिरस्य
द्रकः । अङ्गमगधेत्यणमाद्रः कः । जनपदिनाङ्गि । यच्चात्राह्यणमभक्तिरस्य यच्चात्राह्यणमभक्तिरस्य यच्चात्राह्यणमभक्तिरस्य यच्चात्राह्यणमभक्तिरस्य
रवीयः तेन प्रोक्तम् ॥ ४३ ॥ १०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तम्याणि नीयं । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छ्रण ॥ ४३ ॥ १०२ ॥ छन्दोब्राह्मणे नीतितद्विष
यता । तित्तिरिणप्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥ काश्यपकौशिकाम्बामृषिभ्यामिति ॥ ४३ ॥ १०३ ॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥ ॥

इति अभेदोपचाराद्वाह्येषु यंचालशब्दस्य प्रवृत्तिः बहुवचनग्रहणं किं एकवचनद्विवचनयोस्तन्यपिशब्दभेदे अतिदेशे यथा स्यात् आंग आंगौ वा भक्तिरस्य
आंगकः इह वृद्धाच्छेदोऽप्युत्तेन प्रोक्तं प्रकर्षणं प्रोक्तमित्युच्यते ननु कृते कृते ग्रथे इत्यनेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमुच्येन वाक्येन व्याकरण
मध्याप्रानार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रतिकिं देवदत्तेनाध्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रंथस्याध्यापनमिति नैहानेन प्रत्ययः तित्तिरिवर अणोपवादः तद्विषयतेति
शैवकादिभ्यश्च दसीत्यत्रास्यानुस्तेति तित्तिरिणप्रोक्ताः श्लोकारयत्र न भवतीति भावः तैत्तिरीया इति प्रोक्तास्तु गीत्यध्येत प्रत्ययस्य लुक् एवमप्येयिकाश्यपे छस्य
पवादः एकारउत्तरवृद्धार्थः ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेदत्राहुः एतन्मन्त्रस्याध्येतवेदितविययत्वेन स्त्रियां मप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि

जातेऽतिमिदं तत्त्वाच्चरणत्वेन जातित्वादिमिति कविभ्यामिति किं इदानीं तेनेन गोत्रकाश्रयेन प्रोक्तं काश्रयीयं ॥ ३॥ कलापिवेश्यायन अणोपवादः छंदुपरत्वाद्वा
धर्ते कलाप्यनेवासिनश्चत्वारः हरिदः छगलीतुं वरुः उलपदति वैश्यायनानेवासिनस्तु नव आलंविः कलिंगः कमलः अचामः आरुणिः ताडः श्यामायनः क
ठः कलापी इति हरिद्विणदति एवंतौ वरविणः औलपिनः छगलिनस्तु द्विनुकं वश्यति आलंविन इति एवं कलिंगिनः आर्चभिनः आरुणिनः ताडिनः ॥

कलापिवेश्यायनानेवासिभ्यश्च ॥ ४॥ ३१९॥ कलाप्यनेवासिभ्यः हरिद्विणप्रोक्तमधीयते हरिद्विणः वैश्यायनानेवासिभ्यः आ
लंविनः पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४॥ ३१९॥ तृतीयानां प्रोक्तार्थे एतिस्स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्च ब्राह्मणकल्यासे भव
न्ति पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः मत्स्यः भाल्विनः शाययनः शाययनिनः कल्पेपिङ्गने प्रोक्तः पैङ्गीकल्पः पुराणेति किं या
ज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि आश्रयः कल्पः अणिः आयत्तस्येत्यलोपः कठचरकास्तुक ॥ ४॥ ३१९॥ आभ्याम्योक्तप्रत्ययस्य सुकस्यात्
कठेन प्रोक्तमधीयते कठः चरकाः कलापिनोऽपि ॥ ४॥ ३१९॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कलापाः नान्तस्य टिलोपः सत्रसचारिणीटसर्व्यक
लापिकौथुमितेति लिजाजतिजोङ्गलिशिलालिशिरदण्डिसूकरसद्यमुपर्वणमुपसर्गानादिलोपः ॥ छगलिनो द्विनुक ॥ ४॥ ३१९॥ छग
लिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः पाराशर्यशिलालिभ्यामिह नटसूत्रयोः ॥ ४॥ ३१९॥ पाराशर्येण प्रोक्तमिह नटसूत्रमधीयते पाराशरि
णोमिह नटः शैलालिनो नटाः ॥ कर्मदक्षशास्त्रादिभिः ॥ ४॥ ३१९॥ मिह नटसूत्रयोरित्येवाकर्मदेन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनोमिह

श्यामायनिनः कठस्तुकं वश्यति कलापिनश्चाणं याज्ञवल्क्याश्रयः शब्दो कण्वा रीतेन ताभ्यां यत्र ताभ्यां दृष्ट्या च्छेन भवतीत्या एवः कृशाश्विनो नटाः
शयेनाह अणि आयत्तस्येतीति याज्ञवल्क्यादयोत्वचिरकाणा इति भारतादिषु व्यवहारस्तदनुसृतः सूत्रकृता कठचरकास्तुक कठशब्दस्य वैश्यायनानेवा
सित्वापिनिः चरकादभ्युत्पत्त्युक्तं छंदसीत्येव काठः चरकाः श्लोकाः कलापिना वैश्यायनानेवासित्वात्प्रामस्य एनेरपवादः इत्यनपत्यदतिप्रकृतिमा
त्रे प्राप्ते आह नान्तस्य टिलोप इति कलापिन इत्युक्तेऽप्योत्सर्गिकः एतिमिह पुनराप्यहणमधिकविधानार्थं सहाधकबाधनार्थं भवति तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरि

मि. को.
दी. त.
सु. त.
२५

मौदाः येष्यलादाः शाकला इति सिद्धं मुदपिष्यलादशाकल्येभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति निरूपवादेण छगलिनेद्विनुक् कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य निरूपवादः
पाराशर्य मण्डकल्युत्पत्तिनिरिह संवध्यत इत्याह निनिः स्यादिति तद्विषयता त्रेष्यते तदर्थं छंदोग्रहणमनुवर्त्य सूत्रयोश्चंदस्वतुगोण्यादृत्या केधं मिथुसू
त्रमिति चतुर्लक्षेण पाराशरिण इति पाराशर्यो व्यासः अनंतसयत्येपि गोत्रत्वेनोपचाराद्गर्गादिभ्य इति यत्र आपत्यस्य चेति यलोपः अध्येत्रणसु प्रोक्तो दि
तिलुक् मिथुनसूत्रयोः किमपाराशरं शैलालकर्मदं दहापि छंदोनुक्त्यादिप्रवत् मिथुनसूत्रयोः किमकर्मदं कार्शाश्च ॥ ३३ ॥ तेनैकदिक् तृतीयांता
तेनैकदिक् ॥ ४३ ॥ ११३ ॥ सुदाम्ना अद्रिण एकादिक् ॥ सौदामनी ॥ तसिश्च ॥ ४३ ॥ ११३ ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वं पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूल
तः ॥ उरसो यच्च ॥ ४३ ॥ ११४ ॥ चात्तसिः ॥ अणोपवादः ॥ उरसा एकदिक् उरस्यः ॥ उरसः ॥ उपज्ञाते ॥ ४३ ॥ ११५ ॥ तेनेत्येव ॥ याणिनिना उपज्ञातस्या
णिनीयम् ॥ कृतेग्रन्थे ॥ ४३ ॥ ११६ ॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥ संज्ञायाम् ॥ ४३ ॥ ११७ ॥ तेनेत्येव ॥ अग्रन्थार्थमिदं ॥ मक्षिकाभिः कृतं माक्षि
कर्मधु ॥ कुलालादिभ्यो वृत्तम् ॥ ४३ ॥ ११८ ॥ तेन कृतं संज्ञायाम् ॥ कुलालेन कृतं कौलालकं ॥ वारुडकं ॥ सुद्राभ्रमरवटरयादपादत्र ॥ ४३ ॥ ११९ ॥
तेन कृतं संज्ञायाम् ॥ सुद्राभिः कृतं सौद्रं ॥ भ्रामरं ॥ वाटरं ॥ पादपा ॥ तस्येदम् ॥ ४३ ॥ १२० ॥ उपगोरिदं औपगवं ॥ वहेसुरणिट्च ॥ सम्बोद्धः स्वः सा
म्बहित्रं ॥ अग्नीधः शरणेरणभम्ब ॥ अग्निमिन्धे अग्नीता ॥ तस्य स्थानमाग्नीध्रं ॥ तात्पर्या ॥ तस्येपि आग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने वै एष्यन् ॥ सामि
देकदिगित्यर्थे अणदयः स्युः एकदिक् समानादिमित्यर्थः पुनस्तेनेत्युक्तिश्चंदोधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥ सौदामनीति ॥ १११ ॥ धेन्यो मन्त्रः ॥ सामिधेनी नृक् ॥
अन्निति प्रकृतिभावान्नुटिलोपः तडित्सौदामनीविद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वोक्तविषये उपज्ञाते विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं कुलालादिभ्यो कुलालवरुडचंडल
निषादे कुंमकारश्चपाकादयः कुलालादयः सुद्राभ्रमरयादपशब्दाच्चेष्टाप्रप्ते अन्येभ्यो अणि अन्विधीयते तस्येदं अणदयः यंचमहोत्सर्गः पादयश्चषष्ठ्यम्
तात्पर्यं धिनिस्युः अनंतरादिघनमिधानान्न देवदत्तस्यानंतरमिति वहेसु इदर्थमिदमुपसंख्यानं अणतुसिद्ध एवानूद्यते तुरितितृत्तचोस्सामान्यग्रहणं
दत्तादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिदं ततो निमित्ताभावान्नदत्तादीनां शयेनोदाहरतिसंवहित्रमिति अग्नीदिति कियं नृत्विग्विशेषोयं त्वमग्निदं

सि को निवेदिष्यमिति प्रयोगः मुख्य इति यत्र पूर्वा दत्र पूर्वस्य यतो यवादः पत्रमिति यन्तेत्यनेनेति विग्रहे दाम्नीत्यादिना घृणुरथादित्येव संवध्यत इत्याह अश्वरथ
दी न स्पेदमिति अश्वयुक्तरथो अश्वरथस्तस्यां गमित्यर्थः । पत्रा ध्वर्यु अणो यवादः वार्तिकमाह पत्रा द्वा त्वा इति इह पत्रेत्यर्थग्रहण इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणव्याख्या
सु न नमवशरणं दंदादुन् अणो यवादः छतु परत्वा द्वा धते काकोलुकि केति काकोलुकेत्येवमित्यर्थः वुन्नतं स्त्रियां वैरमैथुनिकादिवुनिति स्याधिकारे अमरः
कुत्सकुशिकिकेति कुत्सकुशिकयो मैथुनिका विवाहरूपः संवध इत्यर्थः मिथुने दयतीतस्य कर्मक्रियानिष्पादनं मनोत्तादित्वा दुन्न वुज्जतं चेदं स्त्रियां स्वभावा
त् अत्र वदेति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः पुनि
लुगिति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसंगादुदाहृत्य बहुवचनांत दंदादुन्नो आख्यातत्वादिति संघां क पूर्वस्य वुजो यवादः घोषग्रहणमिति
छन्दोगो विध्यक याज्ञिकवह्नी नटात्रन्यः । ४। ३। १२८ ॥ छन्दोगानान्यर्म्म आम्नायो वा छन्दोग्यं । औविध्यकं । याज्ञिकं । वाह्व्यं । नाट्यं च
रणं धर्मा म्नाययोरित्युक्तं । तस्माह चर्या नृदशब्दादयितयोरेव । नृदण्डमाणवाने वासिषु । ४। ३। १३० ॥ दण्डप्रधाना माणवास्तेषु शिष्येषु च
वुज्जन्म्यात् । दासां दण्डमाणवाः । शिष्या वा । रैवतिकादिभ्यश्च । ४। ३। १३१ ॥ तस्येदमित्यर्थे वुजो यवादः । रैवतिकः । वैजवायीयः । कौपिञ्जल
हास्तिपदाद एवाच्यः ॥ कूपिञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण । तदन्तात्पुनरण । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजो यवादः । हास्तिपदस्यापत्यं हास्तिपद
पत्रं च प्रकृतयस्मिन् प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारोति वैषम्याद्यथा संख्यमपि न प्रवर्तते गार्ग इति आपत्यस्येति यत्प्रत्ययः ॥ तस्यैव हास्तिपादः ॥
प्यं कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलं कां कौलाच्छेने च चिह्नं लक्ष्मचलक्षणमित्यमरस्तथापि पृथगुद्धारणसामर्थ्यादिह विशेषपरतया ह परंपरासंवध इति य
था गकारिनिष्ठः स्वामितो गोद्वारा संवधः साक्षादिति यथाविदानां विद्या घोष आभीरस्या नं तित्वं दीवर्थं पुंवद्भावनिवेधार्थं च वैदीविद्यायस्य वैदीविद्यः वि
द्वानामसाधारणीया विद्या तद्वा नित्यर्थः ॥ ॥ छन्दोगो विध्यक संघादयो निवृत्ताः एभ्यो न्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थं चरणशब्दभ्यो वुजो यवादः न दत्तौत्सार्गिकस्या
णः धर्मा म्नाययोरित्युक्तं नेह छन्दो मं कुलमित्यादि न दंड तस्येदमित्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः दासा इति इज्येत्यण

रवन्निष्कादिभ्यश्चः रेवतिरुशब्दो रेवत्यदिभ्यश्चगितिठगंतः रेवतिक आदेमघि वेजवापोत्यादिरेवति कादयोः मीगान्नप्रत्ययानास्ततः पूर्वणवुजिप्रासेच्छविधा
नाथमिदमित्याह वृजोपवादइति अतइजमाशंक्याह इहेवनियातनादिति हस्तिनः पादइवपादोपस्यहस्तिपादः पादस्यलोपोनभवति अहस्योदिभ्यश्चतिवचनात्
दाहं हस्तिपदस्येति हौक्षियदइति अस्मादवनिपातनादणपदावश्चेतिभावः ॥ ५ ॥ आथर्वणिकस्य अथर्वणप्रोक्तो वेदोथर्वा अमेदोपचारात् तमधीतेवसं
तादित्वाट्टकं दाडिनायनादिसूत्रेनिपातनादिल्लयाभावः अयत्वाहः अथर्वणप्रोक्तमधीते आथर्वणिकः इहप्रोक्तेऽणततश्छंदोब्राह्मणनीतितद्विषयतामा
थर्वणशब्दस्यापि वसंतादिषु पाठादध्यतरि टक् तस्यविधानमामय्याप्रोक्तोत्तुति ॥ समाप्ताः शेषिकाः ॥ ॥ तस्यविकारः षष्ठ्यंताट्टिकारः अ
णदयः स्युः घादिसंवहस्यतस्यग्रहणस्यनिवृत्तये पुनस्तस्यत्युक्तं अणांदयस्तु न निवर्तते प्रादीव्यतः प्राम्भवनादिति विशिष्टावधियरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्

आथर्वणिकस्य कलेश्चा ॥ ३१ ॥ अणस्यत् आथर्वणिकस्य यमाथर्वणे धर्म आम्नायोवाचरणदुजोपवादः ॥ समाप्ताः शेषिकाः ॥
तस्यविकारः ॥ ४॥ ३१ ॥ अणो नाविकारे टिलोपोवक्तव्यः ॥ अश्मनाविकारः ॥ आश्मः ॥ भास्मनः ॥ मार्त्तिकः ॥ अवयवंच प्राण्योषधिरक्षेभ्यः ॥
॥ ४॥ ३१ ॥ १३५ चाट्टिकारः ॥ मयूरस्यावयवोविकारो वामा मयूरः ॥ नो ॥ इदम्भमवायेव्यले ॥ विल्वादिभ्योः ॥ ४॥ ३१ ॥ १३६ वैत्वः ॥ कोपधाच्चा ॥ ३१ ॥ अणः अ
जापवादः ॥ तर्का ॥ तार्कवा ॥ तेजिडीकं ॥ ॥ ॥ इहप्रमाणजताभिः ॥ ओरज अनुदात्तादेश्च मयडैतयोः नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चत्यादिभिरपवादा

भावस्यमाणत्वादप्राणि आद्युत्तं अद्वंद्वप्रतिपदमवक्ष्यमाणप्र पयंचोदाहरणमिति यथा चोच्यतथैवोदाहरति आश्मदत्यादि अश्मनभस्मनशब्दोमनिनप्रत्ययान्तो मृद
मिकं न नित्यं रेणवयोप्याद्युदात्ताः प्राचीनस्यतस्यत्यस्यनिवृत्तचान्तधिकारोक्तप्रत्ययान्तवर्ततइतिनेहठक् हालः सैः चाट्टिकार इति तेनवक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादि
भ्यस्त्रिभ्योर्थद्वयमवत्यन्तेभ्यस्तुविकारएवेतिफलितंमयूरइति शान्तिजतादिभ्यदत्यज अनुदात्तादेशः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयडाधनार्थंचावश्यकमिदं प्रस्तादनु
दात्तादिष्वपि प्रवर्तते ओषधिभ्यउदाहरति सौर्वमिति मूर्वाश दानृणाध्यानांचद्वयमित्याद्युदात्तपिप्यलशब्दस्तुलघावंतइत्यनेनाद्युदात्तः विल्वादिभ्योः अज्मयने
पवादः विल्वं व्रीहिः कोडमुद्गः मसूरः गोधूमः इत्युक्तर्पासी वेवादयोऽप्येत्यादयः ॥

सि. कौ. त्रपुजतुनोः विल्वादिभ्योऽणित्यतो नुवर्तनादाह अणस्यादिति औरञ् रत्यस्यायमयवादः अप्राण्यादित्वादने यवेन भवतीत्याशयेनाह विकारे इति त्रपुषमिष्ठि त्रपुणे वि
दी. त. कारः एवं जतुनो विकारोजन्निष् औरञ् अनुदात्तादेरन्यदिहो दाहरणं दैवदारवमिति देवदारुभद्रदारुशब्दैर्मितद् यानामित्याद्युदात्तौ दाधित्यमिति दधनितिष्ठतीति सुपि
सु. त. स्थइतिकः उपयदंसमास एवोदरादित्वात्कारस्यतकारः कुटुन्नरप्रदेशकृतिस्वरणां तोदत्तत्वं एवं कपित्थेपिवोधे पलाशादिभ्यो वा उभयत्रविभाषेयं पलाशखदिरशि
६० शणस्पदनानामनुदात्तादिस्त्वान्नित्यंप्राप्ते करीरशिरीषविकंकतपूलासयवासशब्दान्मन्त्रप्राप्तेविधानात् पाल्यशमिति पल्लशशब्दो घृतादित्वा दंतोदात्तः खदिरशब्दोऽ
च्चिरशिरीरेत्यादौकिरच प्रत्ययांतोनियातिनः शिशयाशब्दोअथ द्वितीयप्रागीयादिनिवर्तमानेषां तांनांगुर्वादीनामिति मध्योदात्तः स्यदिकिचिच्चलने अनुदात्तै तश्च हला
देरितियुच् काशीरमिति किरतेरीरन् निस्वरणकरीरशब्दोयमाद्युदात्तः कृतभ्यामीषन् शृद्ध्या किच्च पूर्ववच्छिरीषशब्दोप्याद्युदात्तः विकंकतपूलासयवासशब्दाः ग्रामा
त्रपुजतुनोः षुक। ४। ३। १२८॥ अ भ्यामणस्याद्विकारे एतयोः पुगागमश्चात्रापुषं जातुषं ओरञ् ४। ३। १२९॥ दैवदारवं भाद्रदारवं अनुदात्ता
देश्वा ४। ३। १३०॥ दाधित्यं कापित्यं पलाशादिभ्यो वा ४। ३। १३१॥ पालाशं कारीरं शम्याः ५। ३। १३२॥ शामीलं भस्मापित्वा त्डीषा शा
मोलीसुक। मयडूतयोर्भाषायामभसाच्छादनयोः ४। ३। १३३॥ प्रकृतिमात्रान्मयडास्याद्विकारायवयोः १। अश्रममयं आश्रमनं अभसेत्यादि
किमभिहितः सूफः कार्यसमाच्छादनं ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ चेत्याद्युदात्ताः विल्लाङ्घीषिति टित्वाङ्घीवेति तु माधवः मयडूतयोः भाषायां किं रत्नादिरोपपरति
वृत्तिकारः ननु मयटो वैकल्पिकत्वात् सिद्धमिदमिति चेदत्राहुः वेदेव ब्रूचः परस्य मयटो अर्थोतरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदं द्य च शब्दं दसीति सूत्रस्य द्य च एवेति निय
मार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थं तथापि द्य च शब्दस्येवेति विपरीतनियमशंका निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्र
त्ययाः प्राणि रजतादिभ्योऽनित्येवमादयस्तद्विषयेपियथास्यादित्येवमर्थं कपोतमयलोहमयं इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकं अभसाच्छादनयोऽमिति संक्षेप्यते समास
त्रिदेशादतोयथा संख्येन आशानमिति विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्वालोपो वाच्य इति वचनाद्दशभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्रमन्निति न्यंतमवशिष्यते तथा कल्पाणां
घ्राज्ञोभार्मायां मदयं त्यां वसिष्ठे कोत्यादिभिसुतोश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्रमन्निति नामभवति तस्यावयवे आशानं विकारेप्याश्रममित्येव

नचाश्मनोविकार इति तिलोयः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन यायाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तस्येदमितिसामान्यविवक्षायां यायाणवाचकस्यैव श्म
नशब्दस्याश्मनमिति भविष्यति यैष्टीसुरेति वत् मौद्गः कार्णममिति मुद्गशब्दः घृतादित्वादेतोदात्तः कृत्तः पासइति यासप्रत्यये गणेरपरचकार्यसीशब्दोच्चारणलक्षणदीप्त
त्वाभ्यामनुदात्तादेशे तत्र वाधित्वावित्वादित्वादेण ॥ ३ ॥ नित्यं वृद्ध इह भाषायामनुशास्त्रादनुयोरित्यनुवर्तत इति वृत्तिः न चैवमानंदमयाधिकरणेशंकराचार्यैर
न्यांतरात्मानंदमय इति श्रुता आनंदमय इति विकारे मय इति तत्तत्कथं संगच्छतां प्राचुर्ये मय इति तु वक्तुमुचितमिति चेदत्राहुः प्राचुर्ये मय अपि प्रकृत्यर्थविरोधिना दुः
स्वस्य लेशतो न वृत्तित्वाभावात्कृते विकारार्थः ययवस्यतीति नैषामाशयः यद्वा नित्यं वृद्धे तत्र भाषाग्रहणं ननु वर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं अन्यत्र काचित्क इत्याश्रित्य मय

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४३ ॥ १४४ ॥ आश्रमयमा शरमयमा ॥ एकाचो नित्यमा त्वय्ययमा वाज्ययमा कथन्नर्हि । आप्यमममयमिति । तस्येदमित्यस्य ।
नात्त्वार्थेष्वजा गोश्च पुरीषे ॥ ४३ ॥ १४५ ॥ गोः पुरीषा गोमयं । पिष्टाच्चा ॥ ४३ ॥ १४६ ॥ मयटस्याद्विकारे पिष्टमयममस्य । कथम्यैष्टीसुरेति सामान्यविव
क्षया न्तस्येदमित्यण । संज्ञायाङ् न ॥ ४३ ॥ १४७ ॥ पिष्टादित्यवा पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकाप्यः पूयः पिष्टकस्यात् ॥ त्रीहेः पुरोडाशे ॥ ४३ ॥ १४८ ॥
मयटस्यात् । वित्वाद्यलोपवादः । ब्राह्मिमयः पुरोडाशः । ब्रह्ममन्यत ॥ असंज्ञायान्ति लयवाभ्यामा ॥ ४३ ॥ १४९ ॥ निलमयः । यवमयः । संज्ञाया न्तु तैलमा

इदमुदाधः अथ वदतु मनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट्टेति सूत्रेण आगतार्थे मयट्टविकार इति त्वार्थकार्थक्यं न मेवातः शंकरभगवत्पादोक्तिरनवधैवेति शरमयमिति
शरदभमत् कृती तण मोम वित्त्वजशरादिः एकाचो नित्यमिति आरभसामर्थ्या देमच्छब्दपठनविस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तथापि त
स्येदमित्यर्थे अयं प्रत्ययः न विकारवयवमिदं नित्यं वृद्धेति नि यग्रहणयोगाविभागेनाप्यत्रापि कचिद्विधानार्थं तेनैतत्त्वम्यत इति भावः एका स्त्वादवसिद्धे शरादि
यस्तु गोपयस्यार्थं तवक्ष्यति पुरी दिगत्यययः यावक इति यवशब्दाद्विकारेण न दंताद्यावादिभ्य इति स्वार्थकना

सि-को
दी-त
सु-त
४१

तालादिभ्योऽण् अन्मयदोरिति तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वा मयट्प्राप्तः वर्हिणं विकारो वर्हिणं प्राणि रजतादिभ्योऽत्र ततोऽजितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र प्राप्तः शौकं वाकं
नुदात्तादित्वा दन् प्राप्ताः तथा हि विशिदशिभ्यामिदं शब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः इन्द्राविशः इन्द्रादशः चापसां त्वनेयचाद्यच्चोपपिपूसाशब्देभ्यः
लघावंत इति मध्योदात्तः फिषट्प्रत्यधिकारादायः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः इन्द्रायुधशब्दं समाससुरेणं तो दानः अणग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथा विहितप्रत्ययविधौ हि वाहि
एणशब्दाद् द्वलक्षणे मयट्स्यात् अजितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्रोवाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादित्याहुः तालादनुधीति गणसूत्रमिदं हाटक इति इह वृद्धलक्षणे मयट्प्राप्तः त

तालादिभ्योऽण् ॥ ४३ ॥ १५२ ॥ अन्मयदोरयवादः । तालादनुधीति तालस्य नुः । अन्यत्रालमयं । ऐन्द्रायुधं । जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४३ ॥ १५३ ॥ अण
वहुवचनात्प्रत्ययग्रहणं । हाटकः । तायनीयः । सौवर्ण्यवानिष्कः । परिमाणे किं । हाटकमयीयष्टिः । प्राणि रजतादिभ्योऽत्र ॥ ४३ ॥ १५४ ॥ शौकं वाकं
राजतं अजितश्च तत्प्रत्ययान् ॥ ४३ ॥ १५५ ॥ जिघाधिकारावयवप्रत्ययस्तदन्नादन्स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोयवादः । शमीलस्य शमीलं ।
धित्यं । कापित्यमाजितः किं । वैल्वमयं । कीतवत्परिमाणात् ॥ ४३ ॥ १५६ ॥ प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य कीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणद्विहिताः
सेतयैव विकारेति दिश्यन्ते । अणदीनामयवादः । निष्केण कीतं नैष्किकं । एव निष्कस्य विकारोपि नैष्किकः । शतस्य विकारश्चाप्यः । शतिकः ॥
उष्ट्राहुञ्ज ॥ ४३ ॥ १५७ ॥ प्राण्यजोपवादः । औष्ट्रकः । उमोर्ण्योर्वा ॥ ४३ ॥ १५८ ॥ औमं । औमकं । और्णं । और्णकं । वृजभावेयथाक्रममणजौ । एण्य
दन् ॥ ४३ ॥ १५९ ॥ ऐरण्यं । एणस्य तु ऐरणं । गोपयसो र्यतः ॥ गव्यं । पयस्यं । दोश्च ॥ ४३ ॥ १६० ॥ द्वर्द्वलक्षणे मयट्प्राप्तः वयवोवाट्प्रत्ययम् ॥

पनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यत्र प्राप्तः प्राणि अनुदात्तादेरजः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह शौकं वाकमिति शुक्लवक्त्रशब्दो प्राणिनां कुपूर्वाभ्यामुदात्तौ राज
तमिति रजत-सीस-लोह-उदुं वर-कंदकारेभ्यो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयट्प्राप्तः अन्यथा हि परत्वान्मयट्स्यादेव शमीलमिति शमीलशब्दः
शम्याः अजितश्च ततः दधित्यादनुदात्तादेश्चेत्यत्र दधित्यस्य दधित्यं वैल्वमयमिति विल्वशब्दो अणंतः नैष्किकमिति तेन कीतमिति दन् शतः शतिक इति शताच्च
ठस्य तो अणजाविति उमाशब्दस्य एणानां चेत्याद्युदात्तः उर्णशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेणं तो दान इति भावः एण्यादन् प्राण्यजोपवा स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह ॥

एषास्त्विति गोपयसोः यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यदुक्तं तथापि मयैतदयोरित्यस्येष्टमयत्वं वाधितुं पुनरयं यद्विधिः दोषश्च अत्र नः एकाचो नित्यमिति मय
 वृत्त्यापवादो यं द्रव्यमिति ओर्गुणः चांतो यि प्रत्यये द्रव्यगुणकर्मत्वादियुप्रयुज्यमानद्रव्यशब्दसुगुणैर्द्रूपते आश्रीयते रिति दुधातोश्चोयदित्यस्य स्यात् ॥ ४३ ॥ गोमाने
 वयः यतोयवादः द्रव्यमिति दोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः फले लुक् विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यत्वं न प्रत्ययः आम
 लकमिति मयदोलुक् लुक् द्वितलुकीति डीषोलुक् नचात्रस्थानिवद्भावेन यस्येति चेति लोपः शक्यः लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यभ्युगमात् अतएव पंचमिः पट्टीभिः क्रीतः
 पंचयदुरित्यत्राध्यर्हपूर्वेति ठञोलुकि कृते लुक् द्वितेति डीषोलुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणदेशेन भवति लक्ष्मादिभ्यो ण् अत्रोपवादः शिगु कर्केंद्रुशब्दा

माने वयः ॥ ४३ ॥ १६२॥ दोरित्येवा द्रव्यं यौतवंद्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकत्रयं फले लुका ४३ ॥ १६३॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुकस्यात् फले ॥ आम
 लकाः फलं आमलकं लक्ष्मादिभ्यो ण् ॥ ४३ ॥ १६४॥ विधानसामर्थ्यान्न लुका ल्लासं न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ४३ ॥ ५॥ अस्य नृद्विरे जागमश्चानै
 यग्रोधजंवावा ॥ ४३ ॥ १६५॥ जम्बूशब्दान् फले ऽण्वात्माना जास्ववापश्ये ओरजा तस्य लुका जसु लुपंचा ॥ ४३ ॥ १६६॥ जंबाः फलप्रत्ययस्य लुपवास्या
 ता लुपियुक्तवता जंबाः फलजम्बूः फलपाके शुष्मासु संस्थाने ॥ वीहयः मुद्गाः पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका जात्याः पुष्पज्जा
 ती विदार्या मूलमिदारी बहुलग्रहणनेह पाटला निपुष्पाणि सात्वा निमुलानि बाहुलकात् क्वचिद्लुक् अशोकं करवीरं ॥

अश्वत्थशब्दसु घृतादित्वात् तोदात्तः रंगुदी वृहती शब्दो गदिदीर्घतो आश्वत्थवैश्वानरासु नैयग्रोधगुदं फलमित्यमरः न्यग्रोधस्य च केवलस्येति किं न्यग्रोध
 मूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः न्यक्रोहतीति न्यग्रोधश्च व्यपत्तिरिति नियमार्थमव्युत्पत्तिरिति यत्तु विध्यर्थे जंब्विति नपुंसकह्रस्वः फले जंबा जंबू स्त्री जंबुजा
 वमित्यमरः फलपाकेति फलपाकेन शुष्पतीति फलपाकः ॥ वीहयो मुद्गा इति विन्वा यणोलुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्याञोलुप् मादीनां चेति फिह सूत्रान्नस्ति
 काशब्दे द्वितीयमुदात्तं जातीविदारी शब्दौ गौरादिदीर्घतो पा लातीति विन्वा इत्वा दण् सात्त्व शब्दः प्रातिपदिकस्य रेणो तोदात्तः ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वदेति प्राप्तस्य मय जौलुप अन्तर्गतं भवेत् ————— भ्योऽत्र स्तरेभ्यस्त्वणः लिंगमेवेति वचनं तु विशेष्यवदेव हरीतक्यादीनां
 व्यतिरिक्तत्वादिति भावः कंसीयमिति प्राक्की ताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमिति च तस्यैव छस्यापवादतया उगवादिभ्यो यत् परशब्दं रास्यारशब्दस्यानुदात्तादित्वाद्दत्तिसिद्धे
 तत्संनियोगेन यत्तौलुगश्च वचनं न च यस्येतिलोपे कृते हलसुद्धितस्येत्यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रममिति व्यं र्तीत्यनुवृत्तेः ॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥ तदा हेती
 ति वाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारो नित्यो निषेधतिसमाशब्दिक इत्युच्यते तथानित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः इह वाक्याद्वितीयानसंभवत्यप्राप्ति
 हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४३ ॥ १६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ कंसीयपरशब्दयोर्पञ्च
 जौलुक् ॥ ४३ ॥ १६८ ॥ कंसीयपरशब्दशब्दाभ्यां यत्र जौलुः छयेतौश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयं । तस्य विकारः कंसाय परशब्दो हितस्य परशब्दो तस्य विकारः
 पारशब्दः ॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥ प्राग्वहनेष्टका ॥ ४४ ॥ १७ ॥ तद्दहतीत्यतः प्राक्ठगधिक्रियते । तदा हेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ माशब्दः कारी
 इति य आह समाशब्दिकः । स्वागतादीनाञ्च ॥ ७ ॥ ३ ॥ ऐचनस्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः
 व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वयत्नो साधुः स्वापतेयं । आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पाय्यासिकः । पृच्छतौ सुस्नाता
 दिभ्यः ॥ सुस्नातमृच्छति सौस्नातिकः । सौख्यशायिनिकः । अनुशक्तिकर्तुः । गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ पारदारिकः । गौरुतत्पिकः । तेन दीव्यति खनति जयति
 जितम् ॥ ४४ ॥ २० ॥ अस्मै दीव्यति आक्षिकः । अभ्याखनति आभिकः । अस्मै र्जयति । आक्षिकः । अस्मै र्जितमाक्षिकं ॥ ११ पदिकत्वात्तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं
 निर्दिश्यते तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐज्जस्यादिति नव्याभ्यामिति प्राप्तौ ऐजागमोऽनेन निषिध्यते न कर्मन्त्यतो न ननु वर्तनादिति भावः स्वापतेयमिति पुष्यनिधिवसति स
 पतेऽन स्वशब्दस्य द्वारादित्वाद्देजागमस्य प्राप्तिः द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयं आह विनि उपसंख्यानमित्यनुषज्यते आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभ्यां गन्तुके
 नेकारेण आह विन्यनुकरणं प्राभूतिक इति क्रियाविशेषणद्वक्तरि प्रत्ययः तेन दीव्यति इह कालपुरुषसंख्यानं विवक्षितं तेन सौख्यं देवीत देविष्यति वा आक्षिक
 इति भवति एवमस्मै र्देविष्यति देविष्यामि वा आक्षिकः दीव्यति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं नु विवक्षितमेव जयति जितमिति कर्मणोः पृथगुपादानात्

तेनास्तेषुमः अस्तेः स्वातः दनिकर्मावर्थे आसि क इति न भवति अभ्येति अभिः स्त्री काष्ठकुहाल इत्यमरः ॥ ५३ ॥ संस्कृतं योगविभाग उत्तराथः बाहुकति सूत्रेयकारः सां हि
तत्त्वो नैव नुबंध इति न दीय तस्याच आकर्षात्पर्पदेरेत्यादि श्लोकवार्तिकं वित्वविवेचनाय प्रकरणं ते यठिष्यति निक्वोपल इति सुवर्णपरी सार्थः पाठांतरमिति एतच्च भ्वा
दौकषत्ववेत्यादिदंडके आकर्षात्त्वलिनिमाधवेनोपन्यस्तं किं त्वाकर्षात्पर्पदेरिति वार्तिकस्याननुगुणं तत्र हि नीरेफपाठे स्नासंगति प्रसंगात् पर्प इति पर्पंगतौ हलश्चेति
करणे घञ् इहांतर्गणसूत्रे पादः यच्चेति पाठस्यां चरति यदिकः यत्तु वार्तिकं पद्मावरके चरतावुपसंख्यानमिति सास्यैव प्रपंचः पर्प अश्च अश्चत्यर्थ जाल न्याय व्याल पा

संस्कृतम् ॥ ४४ ॥ ३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकं मारिचिकं कुलस्य कोपवा दण ॥ ४४ ॥ ४॥ ठकोपवादः कुलस्यैः संस्कृतं कौलस्यं तैत्तिरीकं तरति ॥ ४४ ॥
उडुयेन तरति औडुपिकः गोपुच्छादुन्ना ॥ ४४ ॥ ५॥ गोपुच्छिकः नोद्वाचपुन ॥ ४४ ॥ ६॥ नाविकः घटिकः बाहुभ्यां नरति बाहुकास्त्री चरति ॥ ४४ ॥
तृतीयान्ताद्गच्छति मस्य तीत्यर्थो योष्ठकस्यात् हस्तिना चरति हासिकः शाकटिकः दध्ना चरति दाधिकः आकर्षात्तुल ॥ ४४ ॥ ७॥ आकर्षो निक
कोपलः आकर्षादिति पाठांतरं तेन चरति आकर्षिकः वित्वात् दीष् आकर्षिकी पर्यादिभ्यः पुन ॥ ४४ ॥ ८॥ पर्येण चरति पर्यिकः पर्यिकी येन पी
ठेन यद्गन्धश्च रन्ति स पर्यः अश्विकः रथिकः श्वगणादुच्चा ॥ ४४ ॥ ९॥ चातपुन आदेरिन्नि ॥ ४४ ॥ १०॥ ऐचनः श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वभस्त्रिः श्वदंष्ट्रिः
तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकं इकारादाविति वाचः श्वगणे न चरति श्वगणिकः श्वगणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी यदान्तस्याः न्यतरस्याम् ॥
॥ ४४ ॥ ११॥ आदेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैवाः श्वायः श्वपेदं श्वपदं श्वोवायदं वेतनादि यो जीवति ॥ ४४ ॥ १२॥ वेतनेन जीवति वेतनिकः धाबुष्कः
वस्त्रकयविक्रयादुन्ना ॥ ४४ ॥ १३॥ वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः कयविक्रयग्रहणसंघातविगृहीतार्थः कयविक्रयिकः कयिकः विक्रयिकः ॥

दः पत् श्वगणादुच्चा ठकोपवादः एतदेव ज्ञापकमिति द्वाराः श्वदशब्दः प्रकृते ननु श्वभस्त्रश्च श्वदंष्ट्रश्चादिसु तथाच आदेरिन्नि निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्वादिषु तदादिवि
धिज्ञापयतीत्यर्थः फलं तु ह्यारयालस्यायं दौवारपाल इत्यान ज्ञापकस्य प्रथमः श्वदशब्दो विहितः सूत्रे इतीत्यपीय इकारादाविति यठनीयमित्यर्थः अन्येतु रजीति स्थाने र
तीति पठनीयम् तथाचो गासि सप्तम्यस्य विशेष्यत्वाद्यदि वाचो धस्य शब्दो विहितः तदा इकारादिलभ्यते इत्याह श्वगणिकीति पुनः वित्वात् दीष् श्वायदस्येति अन्येति

सि. को.
टी. त.
मु. त.
४३

दृश्यत इति दीर्घः धातुष्क इति वेतनादिगणे धनुर्दंडेनियम्यते तच्च संघातविग्रहो नाथं तथा च धानुर्दंडिकः शंडिक इत्यप्युदाहार्यः ॥ ३३ ॥ आयुधाच्छ च आयुधं मे मृते
नेनि आयुधं घनार्थे कविधावमिति कः हरत्युत्सगादिभ्यः एभ्यस्त्वतीयां तेभ्यः कृत्वा ह्यपादनेन यतिवेत्यर्थः उत्संग उडुप उत्थत पिठक पिठक भस्त्रादिभ्यः घृन्मस्त्रा
चर्मविकारः शीर्षेभ्यः शब्देन यम्यते निपातनाच्छीर्षभारः सममी समासश्च तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक पक्षे शीर्षभारः एकदेशविकृतस्येति वीवधाच्चेति वक्तव्यमि
ति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकं यनपरमिति भावः वृत्तिरनुसूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषाविवधवीवधादिति पयाठ त्रैर्मन्त्रित्यं नित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारपितं अ

आयुधाच्छ च ॥ ४४ ॥ १४ ॥ चादुना आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः हरत्युत्सगादिभ्यः ॥ ४४ ॥ १५ ॥ उत्संगेन हरत्युत्सङ्गिकः ॥ भस्त्रादिभ्य
घृन् ॥ ४४ ॥ १६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः पित्वा उडुप भस्त्रिकी विभाषाविवधवीवधान् ॥ ४४ ॥ १७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः पक्षेठकाविवधिकः एकदेश
विकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि घृन् ॥ वीवधिकः वीवधिकी विवधवीवधशब्दोऽभयतो वद्वशि क्येस्कन्धवात्येकाष्टेवर्तेते अणकुटिलिका
याः ॥ ४४ ॥ १८ ॥ कुटिलिकाया धानाङ्गतिविशेषः कर्म्मरूपकरणभूतं लोहञ्च कुटिलया हरति मृगान् अङ्गरान्वा कौटिलिको व्याधुः कर्म्मरश्च
निर्वृतेऽस्य द्युतादिभ्यः ॥ ४४ ॥ १९ ॥ अस्य द्युतेन निर्वृते आस्य द्युतिकं वैरं त्रैर्मन्त्रित्यमा ॥ ४४ ॥ २० ॥ त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तीयान्निर्वृतेऽर्थे मय्यानि
त्वं कृत्यानिर्वृतेऽन्त्रिमां भावप्रत्ययान्नादिमपवक्तव्यः पाकेन निर्वृतेऽन्त्रिमां त्यागिमां अपमित्यया चित्ताभ्यां कक्कनौ ॥ ४४ ॥ २१ ॥ अपमित्येतित्यव
न्तमा अपमित्यनिर्वृतेऽपमित्यकमा याचितेन निर्वृतेऽयाचितकं संसृष्टे ॥ ४४ ॥ २२ ॥ दद्यासंसृष्टाधिकं चूर्णादिनिः ॥ ४४ ॥ २३ ॥ चूर्णे संसृष्टाः चूर्म
नोऽपूपाः लवणं लुक् ॥ ४४ ॥ २४ ॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः लवणं शाकं मुद्गादणा ॥ ४४ ॥ २५ ॥ मौद्गमोदनः ॥ ॥ त एव लौकिके विग्रहवाक्येति ।
ना हीनां प्रयोगेन तु क्लैः तदाह कृत्यानिर्वृतेमिति एवमग्रे पिपाकेन निर्वृतेमिति विग्रहो बोध्यः संख्यावाची त्रिशब्देनेह गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रह
णत्वं त्रिजम्बकणमिति लिङ्गाच्च ननु नित्यग्रहणेन निर्वृतेऽर्थविवक्षायां मपंविना त्रिप्रत्ययां तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायान्नस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगादुच्चार
तिवेत्तमित्यमिति योगं विभज्यतस्मा मर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणान् रमविति एवं च मय्यनकर्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययादीदिमप ततः त्रैयूर्वेलसि

प्रतीपमिदं त्रिप्रत्ययांतरमेव विषय एवेति ते न त्रिप्रत्ययांतस्य प्रयोगो निवर्तते ततः नित्यं अनेन निर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि अंतस्य सातंत्र्यं कार्यते एव च संख्यावा
 चित्रिशब्दस्य ग्रहणशक्येव नास्ति भावप्रत्ययांतादित्यनुवृत्तेः स्वरेपिविशेषो नास्ति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण रमय रकारस्योदात्तत्वात् अपमित्येति उदीचमाउ इति त्वा
 प्रत्यये अपेक्ष्येन सह गतिसमासः क्लोत्प मयतेरिदं न्यतरस्यामिति इत्वं ह्रस्वस्येति तु कृत्वं तादस्मान्तीयांतात्प्रत्ययोनभवति किंतु वचनात्प्रथमांतादेवेति बोध्यं
 ॥ ४६ ॥ व्यंजनैरुप व्यन्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यंजने तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक्स्यात् तत्प्रत्यनुवृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयांतेन प्रतीपमित्यादिना
 संबंध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रतीपमिति प्रतिगता आयोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासांतः व्यंजनरूपसर्गेभ्य इति रत्वं व्युत्पत्तिमान

व्यंजनैरुपसिक्ते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ठक् । दध्रा उपसिक्तश्चाधिकं ॥ ओजस्स होऽम्भसा वर्तते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः
 आम्भसिको मत्स्यः । तत्प्रत्यनुपूर्वमीयलो मकूलम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ द्वितीयांतादस्माद्धर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपम्
 त्तेन प्रतीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । अनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । परिमुखश्च ॥ ४९ ॥ ५० ॥ परिमुखं वर्तते । परिमुखिकः । चात्पारिपार्थि
 कः । प्रयच्छति गत्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ द्विगुणार्थे द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वेगुणिकः । त्रैगुणिकः । वद्धे र्वधुषिभावो वक्तव्यः । वार्द्धिकः । कुसीद दशैकादश
 तष्टनष्टचौ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गत्यर्थे गत्यामाभ्यामेतौ सः प्रयच्छति त्वर्थे कुसीदन्वद्विस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एका
 दशार्थत्वादेकादशत्वे च तवसुतो दशचेति विग्रहेः शरः सज्जसात्तरहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति

मिदं प्रातिकूलानुकूलपर्यायाही मरुद्विशब्दः आन्वीपिक इति अन्वीपमित्यत्र उदात्तदेश इत्युत्वं तु न भवत्येव शब्दात् ॥ परिमु ॥ इत्युत्तमणे एवेहापित द्वितीयाः
 खमिति अपपरीदर्जनरं प्रिये कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां च न्यथाः चुरिभिरिति पंचमी अपपरिवहिरं च वः पंचम्येत्यव्ययीभावः ततश्च कस्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको व
 तैते स्यारिमुखिकः यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसम रश्च तदा यतो यत्तः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एव मुच्यते एवं पारिपार्थिकोप्यर्थद्वये बोध्यः प्रय
 छति द्वितीयांतात्प्रयच्छत्यर्थे ठक्स्यात् तत्प्रयच्छति गत्यर्थे च द्विगुणार्थे द्विगुणमिति तादर्थ्यत्वाच्च न्यमिति भावः बहुवृद्धौ द्वेष्ट्यकदानकर्मतया स्य द्रव्यस्य मर्त्यं

बाहुविकरति दृष्ट्यर्थवृद्धिः नोपपद्यतीति विग्रहः अथ कथं वृद्ध्या जीवश्च बाहुविकरति न्यूनः न कतं न योगे नैव वृद्धिभावस्वीकारात् अत्राहुः निरंकुशः कवय इति गत्यमिति किं हि
गुणत्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छन्त्यधर्मो रन्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादिमाभूत् निषान्त्यत इति अनैव व्याख्यात प्रयोगोपपद्यत इत्याशये नोदाहरति दशैकादशानिति संख्याया अल्पीय
स्यारति पूर्वनिपातः अमरं भवेति दशदत्वा एकादशगुह्यतीति तस्यैव गत्युत्पादितभावाः ॥ ३३ ॥ उच्छति भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुच्छः सामाजिक इति समंजसि अ
स्मिन्नितिसमाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः अमिधानस्वाभाव्याद्युत्पादन एवायं प्रत्ययः नेह शब्दं करोति बर्वरः खरो वा दार्दुरिक इति कुला
लवाद्यभाउवाची हं ददुर शब्दः मात्स्यिक इति मत्स्यस्य ज्यामितिपरिगणनात्सूर्यनिव्यति यलोपाभावः हारिणिक इति नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य गविशेषत्वा
उच्छति ॥ ३३ ॥ वदराण्युच्छतिवादरिकः ॥ र हति ॥ ३४ ॥ ३३ ॥ समाजं र हति सामाजिकः ॥ शब्ददूरं दूरोति ॥ ३४ ॥ ३४ ॥ शब्ददूरोति शाब्दिकः ॥ दार्दुरिकः ॥ पक्षि हि
मत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणाम्विशेषाणाम्व्यग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ॥ पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः ॥ शाकुनिकः ॥ मायूरिकः ॥ मात्स्यिकः
कः ॥ मिभिकः ॥ शाकुलिकः ॥ मार्गिकः ॥ हारिणिकः ॥ सारङ्गिकः ॥ परिपन्थं हन्ति परिपन्थिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति ॥ ३६ ॥ ३६ ॥ अस्माद्वितीयान्तातिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठकस्यात्ताप
न्यानन्वर्जयित्वा व्याप्यवातिष्ठति पारियन्थिकश्चौरः ॥ परिपन्थं हन्ति पारियन्थिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति ॥ ३७ ॥ ३७ ॥ दण्डाकारो माथः प
न्थाः ॥ दण्डमाथः ॥ दण्डमाथन्धावति दण्डमाथिकः ॥ यादविकः ॥ आनुपदिकः ॥ आक्रन्ददृष्ट्वा ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ अस्मादृजस्यात्चाटुकधावतीत्यर्थे
आक्रन्ददुःखिनां रोदनस्थानन्धावति ॥ आक्रन्दिकः ॥ पदोत्तरपदगुह्यतीति ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ पूर्वपदगुह्यतीति पूर्वपदिकः ॥ औत्तरपदिकः ॥ प्रतिकर्णार्थलक्ष्मच
त्यर्थे ठकस्यात्ता ॥ प्रतिकर्णं गुह्यतीति ॥ प्रातिकर्णिकः ॥ आर्थिकः ॥ लालामिकः ॥

॥ न तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चे
दत्राहुः आरण्यकचनुष्यान्सुहरिते च मृगशब्दो वर्तते यदा हरिणवाची मृगशब्दस्य मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति परिपन्थं च परिमुखवदयमव्ययीभावस्य
सुरयोदाहृत्य विशेषणत्वातिष्ठते रकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्यैव व्याहृतितीयांतादिति च कारोभिन्नकर्मः प्रत्ययार्थसमुच्चिनोतीत्याहतिष्ठति हन्ति चे
ति सा प्रकृतिमध्यते गन्तुमिति माथः मथे विलोडने कर्मणि घञ् पदोत्तरपदं पदं शब्दोत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदं पदं तमिति तु नोक्तं बहुचूर्वाभाभूदिति

मृत्तिका इति कंठकं प्रतीतिर्यथा र्थः व्ययीभावः लक्षणो नाभिप्रतीतिरामिमुख्ये इत्यनेन । यस्तु प्रतिगतः कंठप्रतिकंठरुमिप्रादिसमा सस्तु हनग्रहणं व्याख्यानादि
 न्यक्तं । धर्मचरति चरतिरिहा सेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेन देववशाद्धर्मप्रवृत्तौ दुर्दृष्टौ धामे करजिने च तेन आसेवा हि स्वार्सिकी प्रवृत्तिः एवैवैव शार्द्धमेप्रवृत्तौ यः
 सहस्रः अथ मेक इति नोच्यते प्रतिपथमिति वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः ऋक्यरिति समासांतः समवायान् समूहवाचिभ्यो द्वितीयांते येषु कस्यात्सम
 वैतीत्यर्थे इह समवपूर्वस्येणे र्थः प्रविश्यैकदेशी भवने तत्र गुणभूतप्रवेशपेक्षया समवायान्ति द्वितीयांनिर्देशः विशेष्यापेक्षया तु लोके सममीप्रापेण प्रयुज्यते ।

धर्मचरति ४४४१॥ धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्मिकः । प्रतिपथमेति ठञ् ॥ ४४४२॥ प्रतिपथमेति प्रातिपदिकः । समवाया
 न् समवेति ४४४३॥ सामवायिकः । सामूहिकः । परिषदोऽयः ४४४४॥ परिषदं समवेति परिषदः । सेनायावा ४४४५॥ एयः स्यात्पक्षेठ
 क् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ४४४६॥ ललाटमपश्यति ललाटिकसेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्प्राज्ञः स्वल्पदेशोल
 लस्यते । कौकुटिको भिक्षुः । तस्य धर्म्यमा ४४४७॥ आपणस्य धर्म्यमायणिकम् । अणमहिष्यादिभ्यः ४४४८॥ महिष्याधर्म्यमाहिष्यं । याज
 मानं । ऋतोऽज्ञा ४४४९॥ यातुर्धर्म्यपात्रं । नराच्चेति वक्तव्यं ॥ नरस्य धर्म्या नोरी । विशसितुरिदोपश्चाच्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यवैशस्त्रं
 विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः ॥ विभाजयितुर्धर्म्यवैभाजित्रं । अवक्रयः ४४५०॥ षष्ठ्यन्तादृक् स्यादवक्रये र्थे आपणस्यावक्रय
 आपणिकः । राजग्रासं द्रव्यमवक्रयः । तदस्य पण्यमा ४४५१॥ अपूषाः पण्यमस्य आपूपिकः । लवणदृज् ४४५२॥ लावणिकः । किसरा
 दिभ्यः घृणा ४४५३॥ किसरमप्यस्य किसरिकः । वित्वाङ्गीप् । किसरिकी । किसरउशीरनलदन्त्यादि किसरादयः । सर्वसुगन्धिद्रव्यविशे

कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथा एते घृतीति वृद्धिरिह न भवत्येतादित्वाभावात् सैन्याः सैनिका इति द्वितीयांता ल्यठकौ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेति इ
 ति निघंटुषु क्तान् कलितार्थक्यनपरं बोध्यं संज्ञायां ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयांताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञाप्रसिद्धिस्तस्यां प्रसिद्धिविषयभूते
 र्थे इत्यर्थः नालाटिक इति प्रस्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्दक्षपतिर्नैत्यर्थः ललाटिकः प्रभोर्मांलदर्शिकार्योऽस्य मन्त्रयः कौकुटिको भिक्षुरिति सैन्यासी

सि.को.
टी.न.
सु.त.
४५

हिपादविशेषपर्याप्तदेशपर्यन्तमेवचसुसंयम्यगच्छतीतिभावः धर्म्यमिति धर्म्यद्रनपेतं धर्म्यधर्मयथ्यधन्यापादनयेतइति यत् अवक्रयः अवक्रीयते अनेनेति ।
 करणे एरच् यण्यमिति यणित्वेये अवघपरयेतियदंतोनिपातितः शलालुक इति इ सु सुतांतात्कः ठक् सत्वादिहृदिः शलालुकः माहृगिक इति मृदंगशब्देन मृ
 दंगवादनं लक्ष्यते मुख्यार्थे तु प्रयोगेन भवत्यनेमिधानादिति भावः शिल्प्यं कौशलं तच्च मृदंगवादनविषयकं तेन मृदंगवादनविषयके मृदंगशब्दस्य लक्षणं इति ।
 निष्कर्षः प्रहरणं प्रहियते अनेनेति प्रहरणमायुधं धानुष्क इति इ सु सुतांतात्कः इणः ष इति विसर्गस्य षः परश्वधात् चाट्टकृदयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च पर
 शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४४ । ५४ ॥ घनस्यात्पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शलालुका । शलालुकी । शलालुसुगन्धिद्वयविशेषः । शिल्प
 मा । ४४ । ५५ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य माहृगिकः । मडुकर्मरादण्यतरस्याम् । ४४ । ५६ ॥ मडुकवादनं शिल्पमस्य मडु केकः । माडुकः । माहृ
 कः । माहृरः । प्रहरणम् । ४४ । ५७ ॥ तदस्येत्येव । असिप्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः । परश्वधात् टुच्चा । ४४ । ५८ ॥ पारश्वधिकः । शक्तिप्रयोगो
 कः । ४४ । ५९ ॥ शक्तीकः । याष्टीकः । अस्तिनास्तिदिष्टमिति । ४४ । ६० ॥ तदस्येत्येव । अस्तिपरलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आसिकः । नास्तीति मति
 र्यस्य स नासिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥ शीलम् । ४४ । ६१ ॥ अपूपमक्षरं शीलमस्य आपूपिकः । छत्रादिभ्यो णः । ४४ । ६२ ॥ गुरोर्हो
 वाणां मावरणं छत्रं नच्छीलमस्य छत्रः ॥ कर्मलाच्छील्ये । ४४ । ६३ ॥ कर्म इति ताच्छील्येण टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः । कर्मः । नल
 हित इत्येव सिद्धे अणकार्यनाच्छीलिके णेपि । तेन चोरीतापसीत्यादिसिद्धं । ताच्छील्ये किं । कर्मणः ॥ २२ श्वधः परलोक इति एतच्चाभिधान
 शक्तिस्वाभावोच्चभ्यते आप्रसक्त इति अस्तिनास्ति शब्दौ निपातौ यद्वावचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीति निपातारख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः दिष्टमिति दैवं दिष्टं भाग
 धेयमित्यप्युक्तं नालं वते दैष्टिकतामिति माघः प्रमाणं नुगमतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तु पेक्ष्यादिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणं नुगमतिवाचकत्वे चोक्तं कौशविरोधादिति दिक्
 कर्त्तुं दिष्टोः छत्रादिभ्यो णित्येव सुवचमिति कर्मलाच्छील्य इति सूत्रे कैयटः ताच्छील्ये इति कर्मन्शब्दस्य छत्रादित्वादिति भावः चोरीत्यादि चुराशीलमस्याः
 तपः शीलमस्या इति विग्रहेण प्रत्यये सति तदताच्छीयसिद्धतीत्यर्थः

कर्त्तव्येन तदस्यैव नुवर्तते मगिहाधिकीयत एव तदाह प्रथमांतादित्यादि ऐकात्मिक इति ऐक्यमन्यदिति विगृह्यत द्वितीयार्थे तिसमासस्तत्तु क एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः
 क इत्युदाहरणं इह तु द्विवाधित्वान्न्याम्यामित्ये च हितं भस्माः अस्मैति प्रकृतं भपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप
 कर्म्मः अध्ययने वृत्तमा ४४६३॥ प्रथमान्तान्यष्ट्यर्थे ठ क स्यादध्ययने वृत्ताया क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः ऐकात्मिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षा
 काले विपरीतोच्चारणरूपं स्वचितं मेकज्जातं सः। वहुच पूर्वपदादुज् ४४६४॥ प्राग्विषयः द्वादशान्यानिकर्म्मण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः
 द्वादशः पयाठ अस्मिन्नातारन्यर्थः न हितं मस्याः ४४६५॥ अपूपमक्षरं हितं मस्मै आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तमा ४४६६॥ अग्रभोजनं नि
 यतं दीयते अस्मै अग्रभोजनिकः। आणमांसौ दनाद्विठना ४४६७॥ आणनियुक्तं दीयते स्मै आणिकः। आणिकी। मांसौ दनग्रहणं सङ्घातविगृ
 हीतार्थः। मांसौ दनिकः। मांसिकः। ओदनिकः। भक्तादण्यतरस्यामा ४४६८॥ पक्षेठक। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः। भाक्तिकः। तत्र नियुक्तः
 ४४६९॥ आकारे नियुक्तः। आकारिकः। अगाराजादुना ४४७०॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात् ४४७१॥ निविष्टः
 देशकालवाचकादु क स्यात्। अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्मशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चतुर्दशिकः। कठिनान्नप्रसारसंस्थानेषु व्यवहरति ४४७२॥
 ७२॥ तत्रैव वा वंशकठिने व्यवहरति वंशकठिनिकः। वंशध्वेणवः कठिनायस्मिन् देशे संवशकठिनः तस्मिन् देशे या क्रिया यथा नृपेण तानथैवानु
 निष्ठतीत्यर्थः। वंशकठिनिकः। संस्थानिकः। निकटे वसति ४४७३॥ नैकटिको भिक्षुः। आवसथात् ४४७४॥ आवसथे वसति। आव
 सथिकः। विल्लात्कीया आवसाथिकी। आकर्षात्कर्षादेः भस्मादिभ्यः कृसीदभूनाच्च। आवसथात्किसरादेवितं षडेनेठगधिकरोषडितिसूत्रम्
 मक्षरं हितं मस्मै इति अपूपमक्षरं द्रष्टव्यं लाक्षणिकः। तिसमासः आणमवागृह्णिकः। आणविलेपीतरलाचसे ॥ द्वेन विहिता इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त ठको
 त्यमरः ठिठनिति इकार उच्चारणार्थः। ठोडीवर्थः संघातविगृहीतार्थेति। अस्मैति प्रकृतं भपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप

सि.को.
टी.त.
सु.त
४६

आकुरिक इति खनिः स्त्रियाभाक् र-स्यदित्यमरः अध्यापिन्य अदेशकालांत्किंकारिणमधीतेपूर्वाद्धे अधीते कठिनांत प्रसार संस्थानशब्दौ संनिवेशयर्थायाविति वहक प्र
सारोयज्ञः प्रेस्त्रोयज्ञ इति घञ् संस्थान संनिवेश इत्येकेनेकटिको भिसुरिति संपासी हिग्रा मस्यनिकटेव सन् भिस्यार्थमेव ग्रामे प्रविशति न तु तत्र वसतीति भावः आवस
यात् लकारः स्वार्थः आवसंत्यस्मिन्नित्यनवसथः उपसर्गेवसेरित्यथ प्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीदरशौकादण्डादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह नौ द्व्य
चमृत्तित्यत्रेव येषां षकारः सांहितिक इति भाव्यते तेषामेव गणनेष्ठलादेः षित्वमनार्थमिति भ्रमः स्यादतः श्लोक वार्तिककारः षित्यन्ययां सर्वानपि पर्यजीगणतः ॥
ठकोवाधिसमाप्तः ॥ ॥ युग्य इति युगैर्योगं वहतीत्यर्थः प्रासंग्य इति प्रासज्यते असावितिकर्मणि घञ् धुरो धुरोदकौत्येव सुवचं नम उपधाया इति उपधायांचे

प्राग्घिताद्यत् ॥ ४४१५॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । तद्वहति रथयुगमप्रासङ्गमा ॥ ४४१६॥ रथम्वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां नमनका
लेस्कन्धकाष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तम्वहति प्रासंग्यः । धुरो यदुको ॥ ४४१७॥ हलि चेति दीर्घप्राप्ते ॥ नमकुर्चुरामा ॥ ४४१८॥ भस्यकुर्चुरो श्रौषधी
यादीर्घानस्याता धुर्यः । धौरेयः । स्वस्वधुरात् ॥ ४४१९॥ सर्वधुरम्वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुरास्तुक् ॥ ४४२०॥ एकधुरम्वहति । एकधुरीणः
एकधुरः । शकटोदण ॥ ४४२१॥ शकटम्वहति शकटोगौः । हलसीरादृक् ॥ ४४२२॥ हलम्वहतीति हालिकः ॥ सैरिकः ॥ ॥ तिपूर्वसूत्रादेतच्चभ्यत

इति भावः उपधायाः किं प्रतिदीप्तः इह नान्तस्य भवेत्पीकारस्यानुपधात्वाच्चिषेधो न प्रवर्तते स्वः सर्वधुरात् सर्वधुराया इति वक्तव्येन पुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपायेत्ययावंधुनिव
द्वृत्तीहाविति वत् सर्वधुरमिति पूर्वकालैकेतिसमासः ऋकुरधूरितिसमासांतेः प्रत्ययेदाप्येकधुरास्तुक् चान्वः एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक् स्वस्य तु विधानसाम
र्थ्याच्च वणमिति फलितं तदाह एकधुरीण इत्यादि शकटोगौरिति ननु तस्येदमित्यणसिद्धं यो हि शकटो वहति शकटस्यासौ भवति अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादत्र तदे
तविधिरेव देशकटेव हति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगन्यत्य इति प्राग्दीव्यती योलुक् भवति तस्येदमित्यणितु स्यादेव लुगिति हलसीरात् ननु तस्येदमित्युपक्रमे हल
सिद्धं इति यद्विहितं तथा च तेनैव शेषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् सत्यं आरंभसामर्थ्यादत्रापि तदंतविधिसेन द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति

सि. कौ.
वी. त.
सु. त.
४७

नोदं हं कृत्वा द्वितीयमूलादिदं न सह समाहारद्वंद्वः मूलानां द्विकरणं वा मूलादीनामेव वाद्वंद्वं कृत्वा नावादेशु द्वंद्वं न सारख्याभावादेकशेषो न भवति ॥ ॐ ॥ नावाता
र्थमिति शक्यार्थं न हलोर्ण्यत्करणेन तृतीया वयस्य इति स्निग्धो वयस्यः सवशा इत्यमरः वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकारात् विवेकवध्य इति विवेकवधमर्हती
त्यर्थः दंडादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादहं यद्यदि धानात् मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पदादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्
व्यस्मात्मानं प्रतिशेषी कियते आत्मन उपकारकं कियते तत् आनाम्यं आहं पूर्वको न मिरभिभवे वर्तते तस्मात् पोरदुपधादित्यति प्राप्ते अतएव निपातनाण्यत् त
था चोत्ताम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रतिशेषी कर्तव्यं स च लाभाख्ये भर्ग एव लोके तु यावता द्रव्येण पदादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न तु मूला
तिरिक्तभागमात्रे एवं च लाभमात्रे कृत्वा दितस्य मूल्यशब्दस्य तद्द्विते संघाते निरुद्धलक्षणबोध्यासीतेति सीताहलाग्रं संपूर्वादिलः क्तः संमितं संगतं निम्नोन्नतादि

नावाज्यं नान्यं वयसा तुल्यो वयस्यः धर्म्येण प्राप्य न्यम्यं विवेकवध्यो विष्यः मूलेन आनाम्यं मूल्यं मूलेन समो मूल्यः सीतया समितं सीतं ह
त्रं तुलया समितं तुल्यं धर्म्यपथ्यर्थन्यायादनयेतो ॥ ४४ ॥ धर्मोदनयेतं धर्म्यं पथ्यं अर्थं न्याय्यं छन्दसो निर्मिते ॥ ४५ ॥ छन्द
सनिर्मितं छन्दस्य इच्छया कृतमित्यर्थः उरसोऽणच ॥ ४६ ॥ चाद्यत् उरसानिर्मितः पुत्रः औरसः उरस्यः हृदयस्य प्रियः ॥ ४७ ॥
हृद्यो देशः हृदयस्य हृत्स्वयदणलासेति हृद्यो देशः ॥ ॥ रहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमितियावत् रथसीताहलेभ्यो यद्विधावितितदंतवि

धिः परमसीतं द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति द्वितीयं तुलया संमितमिति संमितं परिच्छिन्नं रुद्धिशब्दो यसंज्ञायामित्यधिकारात् अतएव तु
ल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु लायामाग्रहः कियते पथ्यमिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः तेन शास्त्रीयात्ययो नयेत तमेव पथ्यं न तु मार्गोदनयेत श्वोरोपि छ
न्दसो छदिसंवरण इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् नो घञिरिच्छापर्यायश्छंदशब्दः प्रसिद्ध एव स्वच्छंदो छलदछकछेत्यादौ असुनितुयः सां
त्तम्योत्रप्रकृतिस्तत्र निर्माणे रच्छायाः करणत्वात् सामर्थ्यात् तृतीयांतात्पर्ययः इच्छया कृतमिति यद्यपि वेदे त्रिष्टुवादिषु च सांतश्छंदः शब्दोऽस्ति तथापि इह न गृह्यते
संज्ञाधिकारत्किं विच्छापर्याय एव स गृह्यते इति भावः पुत्र इति संज्ञाधिकारान्नैह उरः निर्मितं सुखं हृदयस्य प्रीणनीतिप्रियः इगपधेतिकः कद्योगात्कर्म

लिषष्ठी अलौकिकैतद्विप्रकृतिभागेतु तच्च न समाप्यते इव एव मन्यत्रापि बोध्यं ॥ ॐ ॥ वंधोऽवध्यतः नेनेति वंधनः करणे ल्युट् वशीकरणं मंत्र इति तेन हि परत्वं दयं वशी
क्रियेत संज्ञाधिकाराद्वसिष्ठादाव्योनायं यत् तस्य करणमिति कर्मलिषष्ठी कृतिः करणं क्रियते नेनेति वाकरणमिष्य शयेनाह भावः साधनं वेति जल्यशब्दो भावसाध
नः कर्त्तरि षष्ठी हलस्येति कर्षणं कर्षणयोगात्कर्मलिषष्ठी करणस्य कर्त्तृत्वविबक्षया कर्त्तरि षष्ठी वारथ्यसीतेति तदंतविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरि
ह प्रवीणो यो योऽगो वा गृह्यते नोय कर्त्ता तत्र हि परत्वात् तस्मिन् हि तमिष्य नेन भाव्यं संज्ञाधिकारादय कर्त्तान् गृह्यत इत्यन्य प्रतिजनमिति जनो जन इति प्रतिजनं वीष्णा

वन्धने च यौ॥४॥४८६॥ तदयं शब्दात्पृथक्ताद्वन्धने यस्याद्वेदे भिद्ये। तदयस्य वन्धनं तद्वधः। वशीकरणमन्त्रः। मतजनहलात्करणजल्य
कर्षेषु॥४॥४८७॥ मतं ज्ञानन्तर्यकरणम्भावः साधनम्। मतं ज्ञानस्य जल्यो जल्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। तत्र साधुः॥४॥४८८॥ अग्रे साधुः अग्न्यः
सामसुसाधुः सामन्यः। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्याः। प्रतिजनादिभ्यः। खत्रा॥४॥४८९॥ प्रतिजनं साधुः। प्रतिजनीनः
सायुगीनः। सार्वजनः। भक्ताः॥४॥४९०॥ भक्ते साधवो भक्ताः। शालयः। परिषदोऽयः॥४॥४९१॥ पारिषदः। परिषद इति योगविभागात्
पि पारिषदः। कथादिभ्यः। कथायां साधुः। काथिकः॥ गुडादिभ्यः। गुडायां साधुः। गौडिक इत्युः। साक्तोऽयवः। पथ्यतिथि
वसतिस्वयं तर्जना॥४॥४९२॥ पथिसाधुः। पथ्येयः। पथियेयः। वसनेन वसति सत्रसाधुः। वसते यो गत्रिः। स्वायते यन्धना। सभायायः॥४॥४९३॥ स
भ्यः॥ समाने तीर्थे वासी॥४॥४९४॥ साधुरिति निवृत्तः। समाने तीर्थे गुरो वसतीति सतीर्थः। समानोदरे शयितः। ओचो दातः॥४॥४९५॥
समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता। इति प्राग्घितीयाः॥ १९॥

यामव्ययीभावः प्रतिजनद्वयग संयुगोपकुल परस्परकुल यथायुक्तं सर्वजनसिद्धयर्थं न तत्र जनपरस्या मुख्यतिष्ठोर्निपातनादनुक्तं भक्तो जितमिस्सास्त्रीभक्तमेवो
न्ममित्यमरः गुडादिभ्यश्च न गुडकुल्यां सक्तं अपूपयाय कौ
स्मिन्वापनेयं सभायाय यतितुतिस्वरस्यात् कतुर्भवत्यन्यद

सि.को.
टी.त.
सु.त.
४८

पक्षांतरे तु नमः शब्दापचक्रायापचेत्यादिवदाद्युदात्तस्यात् एवं च व्याख्या न ह्यस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्या नुरोधेन च किंचिद्वा स्वयमिति तत्त्वं समानतीर्थे वासी निपातनात् निमित्त
रूपदेसकृतिगणत्वात् नन्दिग्रहीत्यनेन वासतीर्थ्य इति तीर्थे ये इति समानस्य सभावः तत्रत्यनेनेति तीर्थं तस्ते स्थक तीर्थं शास्त्राधरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलवतारे च
तिविधेः इह त्वध्यापकत्वाच्चिन एदग्रहणं नीत्यस्य संज्ञाधिकारात् शक्तिः स्थित इति शीघ्रातः स्थित्यर्थे वर्तते जलशयः कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः समानमुदरमिति
पूर्वाप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत्तत्तत्स्वराय वाद ओकारस्योदात्तः सोदं यद्यः ओचोदात्त इति नानुवर्तते विभावोदर इति समानस्य सभावः तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवर्तये इत्येन
द्विषेति ततो तेनोदर इत्यस्माद्यः प्रत्ययस्वरः प्राग्वदिति समानेदरे ज्यपितृत्येनोदर इत्यर्थः कथं तर्हि अपंथा ननु गच्छं तं सोदरोपिविमुंचतीति मुग रिरिति चेत् अत्राहुः स
ह समानमुदर इत्यस्मादरः वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः तस्य वैकल्पिकत्वाच्च न भ्राते सहोदर इत्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्धीतीयाः समाप्ताः आनुर्थिकाः ॥ अथ पांचमि

प्राक्क्रीताच्छः ॥ ५११॥ ५१॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक्क्रीतं धिक्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५१२॥ प्राक्क्रीतादित्येवा उवर्णा नाद्वादिभ्यश्च यस्याच्छस्यापवादः
शङ्क भहितं ॥ ५१३॥ नाभिनमच्च ॥ नभ्योऽसः ॥ नभ्यमच्च न रथनाभावे वेदं ॥ श्रुनस्सम्यसारणम्वाः च दीर्घत्वम् ॥ सुयं शब्दं उधसोनद्ध उधन्य ॥ कम्बल्यच संज्ञा
यामा ॥ ५१३॥ यस्याते ॥ कम्बल्यमूली पलशतं ॥ संज्ञायां किं ॥ कम्बलीया उल्गा ॥ ॥

॥ काः प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थो वधित्वेन वृत्तेन ननु प्रत्यय
प्रकृतिर्वा तेनार्थो एव वधिमंत इति प्राक्क्रीताद्येः र्थाहितादयस्तेष्वस्योपस्थानं अवधिसज्जतीयोत्यवधिमानभवति यथामासात्पर इति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः अलोत्पत्त्य
व इत्यलेव एवं च समानेः र्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो प्रदाहिः प्रकृत्यंतरे सावकाशं तत्कौडिन्यन्यायेन बाधते अन्यथा छस्यपरादेशे संनिधानाविशेषात् व्यक्तव्यानीयत्वाविवर्थाय
स्यात् अतोऽर्थो वधित्वेन गृह्यते ननु परादिविषये छोनमविशति विभाषाह विरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणास्त्रिंशत्तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेन सति उक्ता
ज्ञापके नोगवादि प्रभृतिभ्यश्च स्याति प्रसंगिनिरासादिति चेत् अत्राहुः एवं सति छ इत्येवाधिकारोक्तु नार्थः वधिनिर्देशे न प्राग्वते छजित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिका
रांतरेणोपबद्धत्वात् तस्य प्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् तर्हि विभाषाह विरित्यादि ज्ञापकाश्च यत्ने प्रतिपत्तिगौरवा र्थे एवावधित्वेन निर्देशं मुंचित इति
ओवादिभ्यो उवर्णा देर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्वयस्यादित्यर्थे नभवति गवादिगणया गतं गवाद्यंतर्गणसूत्राण्याह नाभिनमंचेति नाभिश्चोपलभते नभादेश्चेत्यर्थः नभ्योऽस इति

खल्वयव अत्र दृश्यते कारान्नो गत्यते न तु न कारान्नः अन्यथा ह्यएते नार्थेनलोपमकृतैव निर्दिशेत् आत्मनेविश्वजनेति वदन् वयायहितं दृश्यं नांताद्यति तु दृष्य एति स्यात्
न ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मणः शब्दाद्वा स एव परमेश्वरः प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेन पूर्ववत् इह दृश्यं न शब्दाद्वा स एव परमेश्वरः प्राप्तिरेव नास्ति ह्येयं न भिधाना नेत्याकरः तेन वस्तेहितं ब्रह्म
स एवोहितमिति वाच्यमेव चाद्रष्टव्यं गच्छादिषु रथशब्दो न पठितः ह्येत्यर्थ एव रथ्येति यथा स्यात् अर्थो तरे मा भूदिति अजाविभ्यां अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः अतएव
इहोपात्तविशेषः पूर्वनिपातं वाधित्वा अजाद्यदंतमिति अजशब्दस्य निपातः कृतः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिङ्गादपि च न तसिद्धादिषु च नः
परिषण्णानां च शब्दे रूपांतुल्यं अज्येति अजेभ्यो अजाभ्यो वाहितेति विग्रहः ॥ कर्मधारया देवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः विश्वजनीयमिति विश्वस्य जनः
सर्वसाधारणवेत्यादिः विश्वोजनेत्येति बहुव्रीहावपि स एव अन्यपदार्थसमैहितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति रथकारपंचमाश्वन्तरोवर्णाः पंचजनास्तेभ्योहितं दि
खल्वयवमात्रं निलदृष्यब्रह्मणश्च ॥ ५१ ॥ ॥ खलायहितं ह्येत्यं यव्यं माय्यं ॥ तिल्यं दृष्यं ब्रह्मण्यं चाद्रष्टव्यं अजाविभ्यां च न ॥ ५१ ॥ अज्यं
यूयिः ॥ अविद्यं ॥ आत्मनेविश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः ॥ ५१ ॥ ॥ आत्मा ध्वानौखे ॥ ६४ ॥ १६ ॥ एतौखे प्रकृत्यास्तुः ॥ आत्मनेहितमात्मनीनां विश्व
जनीनां कर्मभोग्यां देवेभ्यते ॥ यष्टीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एवाविश्वजनीयां पंचजनादुपसंख्यानम् ॥ पंचजनीनमा सर्वजनादुत्तमं ॥ सावे
जनिकः ॥ सर्वजनीनः ॥ महाजनादुत्तमं ॥ महाजनिकः ॥ मातृभोगीणः ॥ पितृभोगीणः ॥ राजभोगीणः ॥ आचार्यादणत्वच्च ॥ आचार्यभोगीणः ॥
कसंख्ये संज्ञायामिति समासः पंचजनादित्येतत्प्रभृतिवार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव तेन यष्टीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वो जनः सर्व
जनः पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः तस्मैहितमिति विग्रहः साध्वर्थेन प्रजिनादिभ्यः खन्निति खन्निसावजनीनवैश्वजनीनशब्दो व्युत्पादितौ मातृभोगीण इति इह खण्डुपदत्वाभावेऽप्य
दकुब्बादि-त्यनेन यथा एतत्त्वमिति तत्प्रागेवोपपादितं मातृभोगः शरीरं तस्मैहितमिति विग्रहः यद्यपि भोगस्सुखस्यादिभूतावहेऽप्यणकययोरित्यमरेण अहेस्त्युक्तं त
थापि भोगबाहुल्याभिप्रायं तत्प्राक्तिलुशरीरमात्रेऽस्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकः छ एवमात्रीयपित्रीयः राजाचार्याभ्यां तौत्सर्गिकः छेपिनभवत्यनभिधानात्किं नुराहेहितं
माचार्यायहितमिति वाक्यमेवेत्याकरः

सर्वपुरुषाभ्यां आभ्यां शब्दाभ्यां यथा संख्येण दृष्टौ तस्मै हितमित्यर्थः प्राक्तीतेति छस्यापवादवितिसूत्रार्थः सर्वदिति अनुकरणत्वात् सर्वनामकार्याभाषः पुरुषाद्वधविकारेति कोम्यजा
 वलादिह षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते तेन कृतेत्यत्र तु उपनिषत्तृतीयातदाह पुरुषस्य वध इति समूहेष्यणीति तस्य समूह इत्यनेन ग्रंथेऽणीति कृते ग्रंथे इत्यनेन अप्राप्ते इति यो
 रुषेयः प्राप्तादस्यादौ न कस्याप्यपवादो यद्वन्निति भावः माणवखत्रोत्रित्करणवृद्ध्यर्थं स्वार्थं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतः सिद्धे वतथापि माणवीनाभावे इत्यत्र वृद्धिर्निमित्तस्य
 चेति पुंस्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयं माणवायेति मनोः कुत्सितमयन्यः माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरोत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूढस्य लेन सिद्धातिमा एव इत्यप्यधि

सर्वपुरुषाभ्यां एतदत्रौ ॥ ५१ ॥ सर्वस्मै हितं सार्धं सर्वं यं । पुरुषाद्वधविकारसमूहेन कृतेषु । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्य
 स्पष्टं मध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्य इमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽज्ज्ञा इत्यजि प्राप्ते । समूहेष्यणि प्रा
 षा एकाकिनेऽपरितः पौरुषेय इति साधः । तेन कृते तु ग्रंथेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्राप्तादावप्राप्त एवेति विवेकः । माणवचरकाभ्यां ज्ञा ॥ ५१ ॥
 ११॥ माणववर्णितं माणवीनां चारकीणां तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५१ ॥ १२॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्याम्यकृतौ वाच्यायां प्रत्ययस्यात
 उच्चारणेभ्यस्तानि अङ्गारीणाणि काष्ठाणि । प्राकाशीया इष्टकाः । शङ्खव्यन्तारुः ॥ छदिरुपधिवलेर्दृज् ॥ ५१ ॥ १३॥ छदिवेयाणितृणानि । दालेयास्तण्डुलाः । उ
 पधि शब्दत्वात्तदर्थे इष्यते उपधीयत इत्युपधिः रथात् तदेव औपधेयं । औपधोपानर्होऽर्थः ॥ ५१ ॥ १४॥ छस्यापवादः । आभ्योवत्सः । औपानहो मुञ्चः
 चर्मण्यप्ययमेव । पूर्वविषयित्येधेन । औपानहो चर्मण्य

हुं चारकीणामित्तरणीति चरः पचोद्यच्च चरिचलियतिननामिति हि दृष्टेनानि कल्पितत्वादिति ह भवति ततः संज्ञायां कनिचरकः तदर्थं विकृतेः तस्मै हितमित्यतस्तस्मादा
 गनुषर्तनेतदाह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थं प्रति सामान्येन पुंस्व
 प्रसूयते एषं च विकृतिरेव मयमाति हि प्रेति समर्थानां प
 दिव्यणीति छधतेः नेनेति छदिः अर्चिशुचिहसृपिच्छादि
 कारस्थवार्तिकालत्वं तच्चवार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थक्यनपरमिन्ना
 यत्ययत्तसमसोऽप्यतप्यमत्ताशयेनाह तदर्थ्यामिति विकृत्यर्थ्यामित्यर्थः तदितिसर्वनाम्ना हि विकृतिः
 तदित्यधिकामप्यत्र निर्वोधेन शङ्क्यमिति उगवादिभ्य इति यत् छदिरुपधि समाहारद्वेसौत्रं पुंस्वत्वं
 र्थम्यदसि रस्मन्नेकिपुचति इत्येत्वं पदानुचर्मविकार छदिसदापरत्वाच्चर्मणोऽजित्यज्ज्ञा प्राप्ति पूर्वविष

सि. कौ.
जी. त.
सु. त.
५०

निमिधेननुदनेवेष्पते छादियेयं चर्म आहचयया वजः पूर्वविप्रतिषिद्धं दन्तचेतियतउदाहरणं सनंगव्यं सनंगश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्य इतियत न्यस्योदाहर
णमैषानत्यमिति अनुपदं वृष्यति बालेया इति अग्रेयहारयोः पुंसि वलिः पुरणं मजेस्त्रियामित्यमरः उपाधिरिति उपसर्गो घोः किरिति धात्रः किरातो लोप इति च न्यासी
धः विप्रतिषेधेनेति यज्मा वज्र इत्यादिवातिकेनेत्यर्थः ननु दन्ति चोद्धिरित्यस्य अविधा उपावहश्च विशिष्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तं वलीय इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्र
तियेनेन अत्राहुः नि वक्राशले सत्यत्र नतिपदविधित्वं वलीयस्त्वप्रयोजकं ननु सावकाशत्वेन मुनिवचनेनानुमीयते तेन स्वपितडाकानीत्येव युक्तं परत्वानुस्र
हनेन निपत्तेति चेदर्थमाश्रित्य स्वापितडाकानीति मतं दुर्लभं ननु निमित्तोऽर्थस्य आपसिष्टं गीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वावलीयत्वादिनि ॥ ॥
चर्मलोत्तदर्थमित्यादिपूर्वोक्तेष्वन्यस्यात् छस्यापवादः चर्मण इति षष्ठीनतुपचमीपंचम्यानुवः शब्दा चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्याच्चर्मणे द्वीपीत्यादौ न चेष्पते चर्मणे

चर्मलोऽन्तः ॥ ११५ ॥ चर्मोऽपि विकृतिस्तदा चकादजस्यात्वावधौ इदं वाह्यं चर्माधारत्र चर्मा तदस्य तस्मिन् स्यादिति ॥ ५॥ ११६ ॥ प्राकार आ
सामिन्का नां प्राकारा यो इष्टकाः प्रासादीयं दारु प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारो यो देशः ॥ इति शब्दो लौकिको विवक्षामनुसारयति तेनेह न।
प्रासादो देवदत्तस्य इति ॥ परिखायादज ॥ ५॥ ११७ ॥ पारिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णो वधिः ॥ प्राग्वतेष्ठ ॥ ५॥ ११८ ॥ तेन तु ल्यमिति वति स्वस्य
निततः प्राकृठः अधिक्रियते ॥ ॥ ॥ द्वीपीति तदाह चर्मणो या विकृतिरिति वाधौ इति वधिविभ्यामिति रनप्रत्यये वर्धशब्द आद्युदाह चर्मवाची

तस्य विकार इत्यण टिडुति डीपुर्ध्वरजुसस्यैव वर्धेण एदिकेष्टनिति तुवध्रीति भवति ततोऽत्रिति तुवाधं नधीवधीवरत्रास्यादित्यमरः चंचाः पश्यवधिकाः पश्येति भाष्यं तद
स्य प्रथमासमर्थान्तिपदिकात्पृथ्व्यै ससमर्थं च यथाविहितं प्रत्ययाः स्यादिति संभावनेऽलमिति चेदित्यादिना संभावने लिङ् इष्टकानां व
हत्वेन प्राकार आसं स्यादित्येतत्संभाव्यते देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति संभाव्यते देशस्य हि गु

णेन प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति संभाव्यते इह प्रकृतिविकारभावस्तदर्थं च न विवक्षितं किं तु योग्यतामात्रेण पूर्वस्यायमविषयः द्विस्तच्छब्दग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्या
र्थे तदस्यास्य स्मिन् इति वत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ ॥ छयतोः पूर्णो वधिः ॥ ॥ प्राग्वतेष्ठ ॥ ॥ अत्रिनेव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये यो

सि. कौ. टी. त. ७. २. परि.
वस्तुनो भवति यथा वदते इह सादिः कचिद् ध्वं धोभावा वस्थितस्य भवति यथा हस्तिनमुदकं उरुद्वयसमुदकमिति संख्या तु ३ न्नानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादि प्रस्था-
दिह सादिभिश्चिन्तयेत् हि भूता एकत्वहित्वादिरिति इह संख्या परिमाणयोरेव प्रकृतत्वे पुन्नानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात् कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः
निष्कपणपादायावत् सिद्धे एव विदितिसप्तनिष्कादयः तत्र दोषाश्चः परिमाणवाची यष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठजि प्राप्ते वचनं इतरैर्वा तु यंचानामुन्मानवाचित्वे
नार्थसमेते तत्र सप्तसमासप्रतिषेधार्थे वचनमित्येके अन्ये च हः पूर्वसूत्रे परिच्छेदे कर्मत्रंसंख्याभिन्नपरिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वेभ्यश्च जि प्राप्ते ठविधाना-
र्थे वचने न नञेव परिमाणं तु संबन्धे इति मे देन व्युत्पन्नैर्नैवार्थमिति वाच्यं प्रमाणपरिमाणेभ्यो संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योपयोगादनियच्च द्रव्यमप्येतत्पद-
मंजरीसंग्रहे अपि किमर्थमसमास इत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणे तु दंतग्रहणाभावादेव षट्सिद्धेरत आह असमासग्रहणमिति सुगव्यमिति अगादिभ्यो यत्तयवापूप्यमिति विभाषाह
ज्ञातव्यं यत्तावद्यतो पा १। २॥ शतेन कीतं शतिकं । शत्यं । अशतेकिं । शतस्य परिमाणमस्य शतकस्सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थो न मिद्य-
ते तेन न नञो न के तु कजे वा असमास इत्येवाहि शतेन कीतं हि शतकं । संख्यायाः अतिशदनायाः कना पा ८ । २॥ संख्यायाः कनस्यादाहीयेर्थे ननु
त्यनशदनायाः । पञ्चभिः कीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यनायासु । साम्तिकः । शदनायाः । चात्वारिंशत्कः ॥ ९॥ विरूपादिभ्य रति यत् अनविकारत्वादेव सि-
द्धे अपूर्णादीनां प्रतिपदपाठस्य मर्ह्यतदंतविधिर्नेति न्यासप्रशस्तयेह्यः हत्यादिग्रंथविरोधादिति भावः अतएव तत्सूत्रे अपूर्णादीनां के वाचिताठः प्रथमार्थ इत्येवोक्तमइत उर्ध्वमि-
ति ज्ञापकेन तदंतविधौ लब्धे पि न्नोपपन्नवस्थार्थमिदं संख्यापूर्वपदानामिति किम् इह माभूत् परमपारायणं वर्तयति द्विश्रयमिति तद्विज्ञाये द्विगुरयं एवाहि प्रकृतिर्लुगं जान-
भवति इति संख्या पूर्वपदादप्यस्मान्दर्शादत्र न्यतरस्यामिति प्राप्तस्यात्र षष्ठो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक द्विशेषिकमिति परिमाणं तस्येत्तु न्यतरपदवृद्धिः षष्ठो द्विगुं प्रति निमित्तत्वा-
भावाल्लुगभावः यद्यप्यध्यर्धेति सूत्रे द्विगोः परस्या ही यस्य लुगित्येव मूलव्याख्यास्य ते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव अन्यथा अत्रैव षष्ठोलुकस्यादेतच्चाध्यर्धेति सूत्रे
स्फुटीकरिष्यते तपरः किमिति शे घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपिरूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः निषेधोनस्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावात् तपरकरणमावश्यकमिति भावः
इदंच पुंवद्रावनिषेधाभावादादन्पूर्वपदस्य वृद्ध्याभावपक्षे क्रियते यदा तु पूर्वपदस्य पाणिनीयवृद्धिः क्रियते तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्विदित्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषे-

सि. कै.
दी. त.
सु. त.
५२

ठञ्ठक कनामिति शतमानपरिमाणंततञ्ठञ्ठप्राप्तः विंशत्याक्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्देयं असंज्ञायां हि विंशतिविंशद्व्यामिति वुनस्यात् संज्ञाचयदिपरिमाणस्य तदा
ठञ्ठप्राप्तः अष्टोत्तरस्य क्तर्हि ठक् प्राप्ता वसनशब्दात् ठगेव सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात् ननु संख्याया अतिशदताया इति कन्या स इति विवेकः अध्यर्द्धपूर्वं अध्याह
ठमर्द्धयस्मिन् तदध्यर्द्धं प्रादिभ्यो धातुजस्य तुत्तरपदलोपः अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति क्व भूहि गर्भवह्वी हे कृते अध्यर्द्धपूर्वं च द्विगुं श्वेति द्वंद्वः सौत्रं यत्स्वं द्विगोरि
ति यंचमी ननु मृष्टा यशयेन व्याचष्टे अध्यर्द्धपूर्वादित्यादि दि एते च वृत्तिकाररीत्या व्याख्या अत्र वार्तिके द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वित्त
स्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां श्रूयां भ्यां क्रीतं द्विश्रुपे द्विश्रुपे लक्रीतं द्विश्रुपे क मिति पूर्वोक्तोदाहरणं जोलुङ्गामूदिति न चैवं द्वयोः श्रुपयोः समाहारो द्विश्रुपौ न या क्रीतमिति
विग्रहो द्विश्रुपमिति रूपं न स्यात्तद्वितस्यानु द्विगोरनिमित्ततया अध्यर्द्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु सिद्धमिष्टमिति चेत्तमेवं अर्थविशेषासंप्रत्यये अत
न्निमित्तद्वयतिवेत्तनांतरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् यत्र तद्वितार्थद्विगुना सह अर्थो न भिद्यते ते तत्र सतद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति व
क्तव्यमिति तं स्यात् एवं च द्विश्रुपमिति तद्वितार्थद्विगुना सह द्विश्रुप्यो क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्विगोः परस्य तद्वितस्य लुगभवत्येवेति न कप्यनुपपत्तिः
वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वित इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यं द्विश्रुप्यो क्रीतमिति विग्रहे तु द्विश्रुपौ देव प्रत्ययो भवत्यव्य
विकन्यायान्न तु द्विश्रुपौ शब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं न च अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव तथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्द्धद्वय इति अतएव अध्यर्द्धकमि
तिकन अध्यर्द्धकं समिति तद्वितार्थद्विगुः अध्यर्द्धसंवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्विगुं श्वेति भवति तत्किमध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः
संख्याकार्यमेतत्सर्किंचिन्नेति ज्ञायनार्थमिदं तेन कनद्विगुसमास इति भ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा अध्यर्द्धकरोति नेह कृत्वसु च यः सकृत्फलं तां क्रियामभिनि
र्हत्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुच्यते इति यांच कलापिकमिति पंचकलायाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्वितार्थेति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ्ठ एवं यां
चल्लिङ्गितिकमपि बोध्यम् पंचलोहिन्योगं जाः परिमाणस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्वितौ मस्यादेतद्वित इति भुवद्वावाह्यो हि नीशब्दस्य कारनकारयोरभावः परिमा
णविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययांतस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्यवर्णितमिति इहापि तथैवोक्तं भाष्यवार्तिकयोस्त्वसं

सि. को भावेठन्नितिभावः मुख्यमतेतुठगेवबोध्यः शाण्ड्येनिसूत्रेशताच्चेतिवक्तव्यं पूर्वैर्णनिर्णयप्रामेविकल्पार्थे एवंचपूर्वसूत्रेशतग्रहणमकृत्वाशतशाण्ड्याभ्यांवेत्येववक्तुंयुक्तमित्याहुः ॥
 टी. त- व्यर्हशसंअध्यर्हशतपंचशसंपंचशतयदभावेसंख्यालक्षणस्यकनोलुक् शताच्चठन्यतावितितुनप्रवर्तते तत्रासमसग्रहणस्यनुवर्तनात् ॥ ३६ ॥ द्वित्रिपूर्वादेष्ववार्तिकमिदं
 सु त- हेनिरुक्तसूत्रेष्टुपुसिसं भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिहसंवध्यतइत्याशयेनाह शाण्ड्यादित्येति न्यासकृत्वात्वएवधायकेवार्तिकेसूत्रत्वभ्रमेणव्याख्यातं शतशाण्ड्याभ्यां
 ५३ निसूत्रयितव्येपणपादेति पूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियते तस्येदंफलंशतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तते ॥ ३७ ॥ शाण्ड्यादिसूत्रेष्टुपुसिसंअध्यर्हशतपंचशसंपंचशतयदभावेसंख्यालक्षणस्यकनोलुक् शताच्चठन्यतावितितुनप्रवर्तते तत्रासमसग्रहणस्यनुवर्तनात् ॥ ३६ ॥ द्वित्रिपूर्वादेष्ववार्तिकमिदं

द्वित्रिपूर्वादेष्ववार्तिकमिदं ॥ ३६ ॥ शाण्ड्यादित्येवाचाद्यन्तातेनत्रैस्संख्यापरिमाणान्नस्यासंख्यशाण्ड्योरितिपर्युदासादादिरुद्विरेवद्वैशाण्ड्याद्विशालं ॥ द्विशालं ॥ द्विशालं ॥
 ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सर्वभूमिशब्देनशतिकादिषुपठ्यते ॥ ॥ तशब्दादनेतितदिदंसामर्थ्यवर्णनमल्लिधायकंयदिसूत्रंस्यात्तदासंगच्छतेनान्यथेत्याहोनावन्त्रै
 स्थितिमिति तदेतदर्शयतिद्वैशाण्ड्यादित्यादिना अ- एयंकंठजोलुकिद्वितीयंयतितृतीयंठजादयस्त्रयोदशेति ननुएकादशेवप्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रमेदेनविहितत्वाद्य
 त्रत्ययस्यद्विर्लणनेतुद्वादशेतित्रयोदशेतदुरुपपादमेवनचभूर्पादत्रन्यतरस्यामित्यन्यतरस्याग्रहणलभ्यठजमादायत्रयोदशत्वंसूपपादमितिवाच्यम् ॥

तुल्यन्यायेन साक्षाद्देति सूत्रलभ्यतठजोर्ग्रहणेन पंचदशत्वप्रसंगात् नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह द्वित्रिपूर्वादित्येति वार्तिकोपात्ताण्यन्यस्य गणनेन निर्वहः उक्तरी
गमकं सादृष्टं निति सूत्रे अर्द्धाच्चैति वक्तव्यं कार्यपणद्विठन् वक्तव्यरत्यादि वार्तिकोक्तद्विठन् प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः कंसाद्विठन् इति सूत्रस्थ ए
व द्विठन् अर्द्धकार्यपणशब्दाभ्यां परामर्शरतिसनमिद्यते द्वित्रिपूर्वादित्येति वार्तिकस्थारातुमिद्यते शतमानविशतिकेत्येतेन परामर्शमशक्यत्वादिति तेन की
नतेनेति तृतीयोक्तिकार्ये यथाविहितं प्रत्ययाः सुठञिति आर्द्धादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासादृगभावे गोपुच्छसमतिप्रत्ययपठत्रभवतीत्यर्थः ननु देवदत्तेन कीतं पा
णिनां कीतं तौषेण कीतमित्यादाविति प्रसंग इति चेत् अत्राहुः करणेन तृतीयेवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दादुत्पन्नान्वन्यापि अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्र
त्ययः एतच्च तद्विहारदिर्गहासंज्ञाकरणलभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि तासु द्वितीया इति व्याख्यानादिति लुकोपवाद इति लुक् द्वितलुकीति प्राप्तस्य स्त्री प्रत्ययस्य लुकोः
पवाद इत्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणः कन् आश्रमकमिति अश्वनां निमित्तमित्यर्थे ढक् नस्तद्विती इति दिलोपः पुत्राच्छ्वगोद्यच्च इति निमित्तयति प्राप्तेवचनं क
थं पुत्रीयः कथुरिति नहि कंतु संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् अत्राहुः दत्तसंयुज्यते देवेति व्युत्पन्नकृतुरपि संयोग एव यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते
अतो यागादिरपि संयोगो न केवलं संवेध एव न ग्रह इति सर्वभूमि आभ्यां यथा संख्यमणौ सः ॥ ॥

तस्येश्वरः तस्य निमित्तमिच्छते नृत्तयेव सिद्धे पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये अन्यथा हि संयोगो न्याता विषेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत तत्र वि-
 दितं च योगः । भाग उत्तरार्थो यथा संख्य निवृत्त्यर्थश्च तस्य वायः तस्योते वा पाये स्य कर्मणि यस्मिन् ह प्रस्थस्येति कर्तरि षष्ठां तु देवदत्तस्य वायः सेत्रमिच्छा दौ स्यादिति न-
 तस्येश्वरः । ५। १४४॥ तत्र विदितं त्रिचा । ५। १४३॥ सर्वभूनेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सर्वभूमौ पार्थिवः । लोक सर्वलोकादृत् । ५। १४४॥ तत्र
 विदितं त्र्यर्थः । लौकिकः । अनुश्रुतिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । तस्य वायः । ५। १४५॥ उच्यते अस्मिन्निति वायः सेत्रं । प्रस्थस्य
 वायः प्रास्थिर्द्धः । दौलिकः । खारीकः । यात्रात्पुनः । ५। १४६॥ पात्रस्य वायः सेत्रम्यात्रिकः । पात्रिकी सेत्रभक्तिः । तदस्मिन् वृद्ध्या यत्नामशुल्कोपदा
 दीयते । ५। १४७॥ वृद्धिर्दीयत इत्यादिकमेण्येतेकं सम्वन्धादेकवचनं । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयो लाभः शुल्कमुपदावादीयते । पञ्चकः । श्रुति
 कः । श्रुत्यः । साहसः । उत्तमत्वेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः वित्रो वा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षा निर्वेशो रा-
 जभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं । पञ्चास्मिन् वृद्ध्यादि दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममत्रासणे दानमिति वदधिकरणवि-
 वक्षा वा । पूरणं दुर्द्धुनः । ५। १४८॥ यथाक्रमेण कृत्वा टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्द्धिकः । अ-
 र्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धरूढः । भागाद्यच्च । ५। १४९॥ चादुनः । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धरूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यं । भागिकं शतं । भाग्या । भा-
 गिका विशतिः । नृद्वरतिवहत्यावहतिभागद्वंशदिभ्यः । ५। १५०॥ वंशदिभ्यः परोयो भारशब्दस्य दत्तं यत्नानि यदिकं तत्प्रकृतिका द्वितीयान्ता-
 दित्यर्थः । वंशभारं हरतिवहत्यावहतिवा वंशभारिकः । ऐशुभारिकः । भारो द्वंशदिभ्य इत्यस्य व्याख्यात्तरं । भारभूतेभ्यो वंशदिभ्य इति भारभू-
 तान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐशुकः । वस्त्रद्व्याभ्या एठनकनौ । ५। १५१॥ यथा संख्यस्तः । वस्त्रे हरतिवहत्यावहतिवा वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।
 क । खारीकमिति स्थायी रिकन् तदस्मिन् प्रथमा समर्था दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति शुल्कग्रहणं प्रयं चार्थं तस्याप्याय विशेषत्वात् तथा च ठगा

यस्य स्थानिभ्यश्च निरुग भवति शैलक शालिक इति हरदत्तः उपदादीयत इति जसस्तस्य रुत्वे यत्वे च यलोपः साहस्ररति शतमानेत्यादिना ण रस्थानिर्वेश इति निर्वेशभृतिः रस्थानिभिन्नको
निर्वेशः संवेधवर्णासमासः सममित्यादि एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादत्तव्यमिति भावः पूरणार्थं दृढं न पूर्यते नैनेति पूरणार्थं सद्वाचिनोऽहं
अहं चैठ न स्यात् अहं क इति अहं चैतिवक्तव्यमिति टिठ न प्राप्त सति च तस्मिन् स्त्रियां डी पूर्यात् इष्यते तु दाप रूपकस्येति रूपकं कर्षणाय लं रूढ इति तथा च भागवद्व्यासाय
स्थित्वेनासामुष्यमिह नोद्वावनीयमिति भावः भारभूतभ्यां वंशादिभ्य इति ननु वंशादयश्शब्दालेक्यं भारभूता इत्यत आह भारभूतानिति भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणः ।

सम्भवत्यवहरतिपचतिपा०१५२॥ प्रस्थसम्भवतिप्रस्थिकः। कटाहः। प्रस्थस्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकीवाहणी। प्रस्थमुपसंहरतिपचति
वेत्यर्थः। तत्पचतीतिद्रोणादणच॥ चाटुना। द्रोणम्यचतीतिद्रोणी। द्रौणिकी। आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यामा॥ पा०१५३॥ पक्षेठज। आढकंसम्भवति
अवहरतिपचतिवाआढकीना। आढकिकी। आचितीनाआचितीकी। यात्रीणा। यात्रिकी॥ द्विगोः। द्वि०॥ पा०१५४॥ आढकाचितपात्रादित्येव। आढका।
घनाद्विगोःसम्भवत्यादिष्वर्थेषुसंनखोवास्। पक्षेठज। तस्याध्यर्हति लुकषित्वाजीष। द्याढकिकी। द्याढकीनाद्विगोरितिजीष। द्याढकी। द्याचिती
की। द्याचितीना। अपस्मिन्मालेतिजीष। निषेधात्। द्याचिता। द्वि०। यात्रीणा। द्वि०। यात्री। कुलिजात्। कु०। खोचा॥ पा०१५५॥ कुलिजात्। द्विगोःसम्भ
वत्यादिष्वर्थेषुलुकखोवास्। चान्तं॥ श्वा। लुगमावेठज॥ द्या०। द्वि०। कुलिजी। द्वि०। कुलिजिकी। द्वि०। कुलिजिकी। सोऽस्यांशवस्वभृतयः। पा०
१५६॥ अंशोभागः। वस्वमूल्या। भृतिर्वेतनं। यन्वांशोवस्वभृतयोः। सपञ्चकः॥ २॥ पितिभावः। भारेभ्यश्चतिवक्तव्येप्रत्येकंसंवंधविवक्षयासूत्रेभ्यः

॥ १५६ ॥ अंशभागः । वस्त्रमूल्यं । भूतिर्वेतनं । यन्त्रं अंशे । लोभं । तद्विषयं । स्यपञ्चकः ॥ १५७ ॥ इति भावः । भारेभ्यश्च निवृत्तये प्रत्येकं संबंधविवक्षया सूत्रेभ्यः ।
 इति निर्देशः । वस्त्रं कदत्तं वस्त्रमूल्यं ॥ १५८ ॥ संभवत्यवहरति । आपत्तयामाणां दण्डप्रमाणस्य । दण्डाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवते । रथेन सकर्मकत्वात् । इति द्वितीयां ।
 यानां नुवृत्तिर्निरुध्यते । न दण्डप्रत्ययस्मिन्निति । प्रास्थिकीति । न तद्व्याप्तिः । अत्रावहरतीत्येव । दण्डात् । उपसंहरतीति । तत्पचतीति । वार्तिके स्मिन्यचतिग्रहणं । संभव-
 त्येव । इति निर्देशः । यद्वा । परिमिते व्रीत्या । यद्वा । शब्दोलासा । यद्वा । दण्डात् । इति । आ । अतीनां परिमाणं । न दण्डेति भावः । द्विगोऽष्टं । अष्टनिमित्ते दण्डः । न दण्डेति । इति । दण्ड-
 कीति । न दण्डाभ्यामित्येव । न मानशब्कः । इति । निषेधस्य । नियोगः । न । द्विधा । न । दण्डश्च । अत्रावहरति । अपात्राण्येति । अचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणं ।

सि. को.
टी. त.
सु. त.
५५

दितिभावः हे कुलिजिकीति असंज्ञाशरणयोरित्यत्र कुलिजशब्दोपि द्रव्यतेनेनोत्तरपदरुद्धिर्नेत्याहुः ॥ ५५ ॥ तदस्य परिमाणं इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते ननु
सुर्वतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणत्वं यद्विजिवितं परिमाणमस्य बाष्पिकः सोस्यतिवर्तमाने पुनस्तदस्येति ग्रहणद्वेषणीजिवितं परिमाणमस्य द्विषा
ष्टिकस्त्रिषाष्टिकस्यादावध्यहर्निशुद्धं भवति स्पष्टं चेदं काशिकादौ च सूत्रमिति तेन पंचगव्यः परिमाणमस्य पंचको गोसंघर्त्तादिसिध्यति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव य
रिच्छेदिकसंख्यापंचगावोस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययोनं भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् एतच्च आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयदेस्पष्टं स्वार्थउदाहरति पंचवेति ।
सोमेऽविधिरिति डित्करेणैकविंशत्यत्र तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशदं तिलोपार्थं च पंचदशमंत्रा इति साम्नासुवीत एकं सोमं तच्चेक्रियत इति हि श्रुतिः तत्र तृचस्य पंच

तदस्य परिमाणमा ५।१।५७॥ प्रस्थमपरिमाणमस्य प्रास्थिकोरा १०॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घः सूत्राध्ययनेषु ५।१।५८॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां
स्वार्थप्रत्ययोवाचः । यद्वद्वेकयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणनिप्रत्ययः । यच्चैव यच्चैकशकुनयः । यच्च परिमाणमेवामिति वासङ्गे यच्च क
सूत्रे अष्टकं कालिनीयं । सङ्घः शब्दस्य प्राणिममूहेरुद्धत्वा सूत्रमृथगुणात् । यच्च कमध्ययनं । सोमेऽविधिः । यच्च दशमन्त्राः परिमाणमस्य प
ञ्चदशः । समदशः । एकविंशः । सोमयागेषु च दशैः क्रियमाणेषु प्रादिसंज्ञिकासुतिः सोमः । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्यच्चाशत्यष्टिसप्तत्य
शीतिनवतिशतमा ५।१।५८॥ एतेरुद्धिशब्दानि यात्यन्ते ॥

॥ ५६ ॥ कृत्व आहत्या पंचदशमन्त्राः समदशे सोमे अंत्यायाः ऋचः समकृत्व आहतिः प्र
थममन्त्रयोः सुपंचकृत्व एव एकविंशे सोमे तु तृचस्य समकृत्व आहतिरिति ज्ञेयं छंदोगैरिति सामगैरित्यर्थः ॥ यंक्तिविंशति तदस्य परिमाणमिति वर्तते यंचनशब्दस्य
टिलोपतिप्रत्ययः चैः कुरितिकृत्वं पंचयदानि परिमाणमस्य यंक्तिश्छंद इति काशिका पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः रुद्धिशब्द इति तथाचात्रनावयवार्थमि
निवेष्टव्यं यंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्मिकमसंनिवेशे त्राहणयंक्तिः पिपीलिकायंक्तिरिति अस्मि च दशसंख्यायां यंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः अस्मि हि छंदो वि
शेषे यस्य पंचाक्षराः पंचपादाः तथा च छंदो विशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यं द्वादशतोर्विभावः शक्तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च द्वौ दशतौ परिमाणमस्य वि
ंशतिः अपदत्वं भिद्यत नान्नकारस्यानुस्वारः केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति त्रयाणां दशमंत्रा विन्भावः शच्च प्रत्ययः मन्तान्तरे तु विभावः त्रयोदशतः

यत्रोक्तं त्रिंशत् एवं चतुर्ण चत्वारि नयं चानयं च आभ्यामपिशत्यन्ययः षष्ठ्यं दश तां षष्ठीति च प्रत्ययः अपदत्वं च षट् दशतः परिमाणमस्याः षष्ठिः ततस्त्रिभ्योपिति प्र
 त्ययएवसंज्ञां शतोसप्त अष्टानां दशतां अशी नानाकां दशतां नव दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः दशदशतः परिमाणमस्य शतं ॥ ५॥ यंच दशतौ रमौठ्यं नत्वे
 ननियान्यते वर्गे भिद्येते तदस्य परिमाणमित्यनुवर्तते एव दशदिति दशपरिमाणमस्य पक्षे इति वाग्रहणत्सख्याकारतिकनपि भवतीति भावः त्रिंशच्चत्वारिंशतोः व्यन्य
 येनयंचमर्थे यष्टी द्विवचनं चत्वारिंशत् ब्राह्मणे इति यादौ तु समाहारं ह्येत्यचम्येकवचनं दह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठी समासेन निर्देष्टुमुचितं तथा हि सति ब्राह्मणस्य च
 त्संज्ञे निष्फुटी भवति अन्यथा यस्य कस्यचित्संज्ञाया ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इत्यनिष्टोर्थः संभाव्येत ततश्च मंत्रे भाषायां च उएनसिध्ये दिष्यते च सः तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्य

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ५॥ १६० ॥ यच्च परिमाणमस्य पञ्चदशतः ॥ दशता पक्षे पञ्चकः ॥ दशकः ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञाय एतदुपा ॥ ५॥ १६१ ॥
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि चत्वारिंशानि तदहति ॥ ५॥ १६३ ॥ लब्धुयोग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयांतादुच्चादयः स्युः ॥ श्वेत
 छत्रमहति श्वेतच्छत्रिकः ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५॥ १६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यमा छेद नित्यमहति छेदिको वेतसः ॥ छिन्नप्ररुद्धत्वात् ॥ विरागविरङ्गच ॥
 विरागन्वित्यमहति वैरागिकः ॥ वैरङ्गिकः ॥ शीर्षछेदाद्यच्चा ॥ ५॥ १६५ ॥ शिरश्छेद नित्यमहति शीर्षछेदः ॥ शीर्षछेदिकः ॥ यदुकोस्तनियोगे नुशिरसः शी
 र्षभावो निपात्यते ॥ दण्डादिभ्यः ॥ ५॥ १६६ ॥ एभ्यो युत्स्यता ॥ उमहति दण्ड्या ॥ प्रथमं विध्यः ॥ पात्रात्तद्वंश्चा ॥ ५॥ १६७ ॥ चाद्यत् तदहतीत्यर्थो पात्रियः

र्यसप्तमीति व्याख्येयं ब्राह्मणे भिद्येते इति तु काशिकायां व्याख्यातं तन्मन्त्रं तदुच्चादहरणं तस्य महति प्रारिख्यकः द्रौणिक इत्याद्युत्वं आदिशब्दप्रास्यस्य क उच्चादहरण
 माह श्वेतच्छत्रिक इति एव सोरीकः शत्यः श्रुतिकः सासम् इत्यादी सुदाहृत्य निछेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यं कीडा जीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्रामस्य बाके
 स्य निहत्यर्थेन भवति आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरिति हेतुः किंतु न्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति छेद नित्यमहतीति भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव नास्तीति न
 श्रूय इति मनोरमः अयं भावः नित्यग्रहणमिह प्रत्यकार्यविशेषणं न भवति नित्यछेदमहतीत्यर्थस्योपसमत्वात् न हि कुश्चित्यदर्थो नित्यछेदमहति योपिवेतसादिरर्थः
 छिन्नः प्ररोहति सोपिन नित्यछेदमहति काव्योतर एव तस्य छेदावर्तनात् न चात्र नित्यग्रहणस्यागे पि छेदमहतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात् तस्य

सि.को.
टी.त.
मु.न.
धै

त्याख्यानं न युज्यत इति शंभुं विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिभिरुक्तत्वादिति दिक्छेदः भिदद्रोह दोषेभ्योऽयच्छेदादयः गणसूत्रमाह विरागेति दंडादिभ्यः पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तत इत्या-
ह्यस्यादिति केचित्तु दंडादिभ्यो य इति यठं निसचापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः तथाहि अचो यदिति सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वायतवधादेशश्च वध्यः वासः तद्धि-
नो वावधमर्हति वध्य इति यदि चेहयद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते यक्षद्वये यतो नावदत्याधुदात्तत्वात् यदित्वेन यो विधीयेत तदा स्वरोभिद्येत मनोरमायां तु कचिथो हनो वा-
धस्तद्धितो वेति भाष्यं यदि चेहयद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते कप्याद्युदात्तत्वं नल्पितद्धिते यतो नावदत्याधुदात्तत्वमिन्यादिस्थितं ॥ ॐ ॥ कडंकरदक्षिणच्छच कडं गे-
ति पाठस्तु पेश्य इति ध्वनयति कडं करोतीति कडमदे कडतीतीति कडः यमुद्रादिकाष्टमिति अमरश्चाह कडं करं वसं लीवमिति गौरिति नीवारया कादिकडं करीये

कडंकरदक्षिणच्छच ॥ ५१६८ ॥ चाद्यत् कडं करोतीति विहितं अतएव नित्यात् नान्तरत्वात् कडंकरमाषमुद्रादिकाष्टमर्हतीति कडं करीयो गौः
कडंकर्यः दक्षिणमर्हतीति दक्षिणीयः दक्षिण्यः स्थालीविलाता ॥ ५१७० ॥ स्थालीविलमर्हति स्थालीविलीयास्तदुल्लाः स्थालीविल्याः पा-
कयोग्या इत्यर्थः यज्ञं त्विग्भ्याङ्गुस्त्रौ ॥ ५१७१ ॥ यथा संख्यंस्तः यज्ञं त्विजं चार्हति यज्ञियः आर्त्विजी नो यजमानः यज्ञं त्विग्भ्यान्तत्कर्मार्ह-
तीत्युपसंख्यानम् ॥ यज्ञियो देशः आर्त्विजी नोऽन्तिक ॥ आर्ही या एण एठ गादी नो द्वादशानाम्पूष्णो वधिः ॥ अन्तर एण जेव ॥ पारायणं नुरायणं च
न्द्रायणं मर्त्तयति ॥ ५१७२ ॥ पारायणं मर्त्तयति पारायणिकश्चात्रः नुरायणं यज्ञविशेषः तन्मर्त्तयति तौरायणिको यजमानः चन्द्रायणिकः

रितिरुः स्थालीविलाता छयतावनुवर्तते अस्माच्छयतौस्तुठकोयवादाः पाकयोग्या इति निष्कलीकृता इति यावत् यज्ञं त्विजं चार्हतीति अर्थसमर्थो विद्वान्शस्त्रेण पर्युदस इत्यर्थः
देशस्यानेवं विधत्वा दुपसंख्यानं यज्ञियो देश इति यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः अन्तिक इति सनु अन्तिकमर्हति ननु अन्तिकमिति सूत्रेण स्वत्रौ प्राप्ता बुपसंख्यानं आर्ही या एण ठ
गादी नो गतो वधिः पारायणं आदित आरभ्य आताद विच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तच्च गुरुणा शिष्येण वा निवर्त्यते अन्यत्रासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्यादनात्तथापिशिष्य
एव प्रत्ययदृश्यते ननु गुरावित्याकरे स्थितं तदा ह्यत्र इति यजमान इति यद्यपि पुरोडाशादिनिवर्तनं न अन्तिकमिति यज्ञं त्विजं चार्हतीति तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते अन-
भिधानादिति भावः चांद्रायणं तपोविशेषः विषयीभूतोऽर्थ इति स्थाने वापुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाने वा दोषे व प्रत्ययदृश्यते ननु संदेहरीति भावः कथं तर्हि संश-

पितृः संशयापन्नमनसस्ततिचेदन्नहः संशयापन्नमानसंयसिन्विषयेसविषयः ॥ ३॥ संशयापन्नमानसस्ततिनैर्मिगमनामिति अत्रपंचम्यंतात्यन्तयः पंचोऽपचः पंच इत्यवमादे
शः एतच्चप्रत्ययः नित्यग्रहणमिहप्रत्ययार्थविशेषः तनुवाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह नित्यगच्छतीति नित्यमिति किं पथिकः भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं अयं हि भा

संशयमायन्तः पा११७३॥ संशयविषयीभूतार्थः साशयिकः योजनङ्गच्छति पा११७४॥ योजनिकः कौशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् कौश
शतङ्गच्छति कौशशतिकः योजनशतिकः नतोभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् कौशशतादभिगमनमर्हतीति कौशशतिको भिद्युः योजनश
तिक आचार्यः पथः पक्ना पा११७५॥ कोडीवयः पन्थानङ्गच्छति पथिकः पथिकी पंचोऽनित्यम् पा११७६॥ पन्थाननित्यङ्गच्छति

पथिकः पन्थाः उत्तरपथेनाह तच्चा पा११७७॥ उत्तरपथेनाह त औत्तरपथिकम् उत्तरपथेन गच्छति औत्तर
पथिकः आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तरपृष्ठादुपसंख्यानम् वारिपथिकः कालात् पा११७८॥ व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिक्रियते ते
न निर्वृत्तौ पा११७९॥ अहानिर्वृत्तमाहिकं तमधीष्टो भूतो भूतो भावो पा११८०॥ अधीष्टः सत्कृत्यव्यापारितः भूतो वेतनेन नीतः भूतः स्वसत्त
यात्याप्तकालः भावी तादृश एवानागतकालः मासमः षष्ठः मासः कोऽप्यपक्वः मासम्भूतो मासिकः कर्मकरः मासम्भूतो मासिको व्याधिः मास
भावी मासिक उत्सवः मासो हयसि यत्सजो पा११८१॥ मासोऽपि मास्यः मासीनां हगोर्व्यया पा११८२॥ मासाद्वयसि इत्यनुवर्तते द्वौ मासौ भूतो
द्विमास्यः त्रयमासा एव चा पा११८३॥ वयसां सेवः यवः अनुवर्तते चादुजः त्रयमास्यः त्रयमास्यः त्रयमासिकः अवयसिष्ठश्च पा११८४॥ चा
तः त्रयमासिको वधिः त्रयमास्यः समायाः स्वा पा११८५॥ द्वाभ्यां समा मधीष्टो भूतो भूतो भावो वासो नः ॥ व्याशयः नित्यं पथानं गच्छतीत्यर्थे न पथे

पिसंभवति तथापि नात्रैवार्थोऽयं यश्च स्वप्रयोगे दृश्यते कदाचिद्वत्पितृत्वेन यो गतान् चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थे नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्क्यमपि प्रयोगे विग्रहवा
कास्पदशर्नोदिति उत्तरपथेनाचकारेण गच्छतीति पूर्वपार्थः समधीष्टो भूतो भूतो भावो वासो नः ॥ व्याशयः नित्यं पथानं गच्छतीत्यर्थे न पथे

पथे

कालात्। स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्ठो भूतो भूतो भावीत्यन्तसंयोगे द्वितीया निर्देशात्। मासा द्वयसीत्यादौ मासादीनां काले विशेषणञ्च। तेन निर्दिष्टं। तृतीयां तात्का
लवाचिनं नृत्तस्यात्। तेनेति करणे तृतीया। चतुर्थ्यंतर्गतं तेन निर्दिष्टमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः। उभयत्राप्यंतर्भाविमप्यर्थाद्विद्वेः कर्मणि क्तः। आह्निकमिति। अह्नौ
स्वरेवेति नियमान्न सहितं इति टिलोपो न मासा द्वयसि॥ स्वत्रो जित्करणात्पुनरर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासी न भाव्यः। अधीष्ठादीनां चतुर्णामधिकारे पिसामन्या नूभूत
त्वेन संबध्यते। नहि मासमधीष्ठो भूतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालरुताशरीरावस्थ्या गम्यत इत्याशयेनाह। मासं भूत इति। एतच्च वृत्तिपदमजयैः स्पष्टं। मासो न इति। बाले क
द्विगोर्यथा प्राप्नुतेः संख्या पूर्वपदानां तदंतविधेरभ्युपगमात्पूर्वण्यत्वेति। प्राप्नुयोर्यथा विधीयते पित्वा दनुदातः। तेन हि मास्य इत्यादाविगंतकाले न्यादिना पूर्वपदप्रका
तिस्वरवेतिष्ठते। य इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वात्सोऽसौ हि मासः स्यात्सति। एतच्च वृत्तिपदमजयैः स्पष्टं। मासो न इति। बाले क
द्विगोर्वा। पा० ५६॥ समायाः स्वइत्येव। तेन परिजयेत्यतः प्राप्तिवृत्तादिषु च स्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वे समीकः। रात्र्यहः सम्वत्सराच्चा। पा० ५७
द्विगोरित्येव द्विरात्रीणः। द्वे रात्रिकः। द्विहीनः। द्वेयद्विकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्चा द्विसम्वत्सरीणः। संख्यायाः सम्वत्सरसंख्यस्य च। ७। ३।
१५॥ संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिस्स्यात्। त्रिदादौ। द्विसाम्वत्सरिकः। द्वेषादी भूतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः परिमाणं न स्येत्येव सिद्धे सम्वत्सरग्रहणमपरिमा
णग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थः। तेन द्वे समीक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षा लुक्। पा० ५८॥ वर्षशब्दान्ना द्विगोर्वा रक्। पक्षेठञ्वाचलुक् त्रीणि र्
स्त्रीशब्दसमा इत्यमरः। समा मधीष्ठ इत्यादि। अधीष्ठादयश्चत्वारोऽर्थे अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः॥ ५९॥ द्विगोर्वा संख्यायाः पूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुक्कीत्यभ्युपगमात्पूर्वणानि
त्येव प्राप्ते विकल्पः। द्वे सम क इति। स्वेन मुक्ते पक्षेठमिति भावः। द्वेयद्विक इति। टस्वरेवेति नियमादिह टिलोपो न। अलोपो नः नखाभ्यामित्येव ननु तद्विद्वेति द्विगुसमासानंतं रात्र्यह
संवत्सराच्चेत्येवं वाधित्वा तादृक्काम्यं न च महाविभाषयट चो विकल्प इति वाच्यं। वृहती जायंताः समासांता येति नियमेषु परिगणनादत आह। समासांतविधेरिति यद्यपि
वृद्धिर्न स्यात्तद्विद्वेति द्वेयद्विक इति रूपे सिध्यति तथापि द्विहीन इति रूपं न सिध्यति टचिसत्यन्तादेशे तस्य स्थानि वत्वाद्वा जाह इति समासांतस्याहः शब्दांत समासग्रहणे न
ग्रहणञ्च रात्र्यहः संवत्सराच्चेति स्वप्रत्यये कृते पि द्विहीन इति रूपप्रसंगादित्याहुः। उत्तरपदवृद्धिर्नेति। एतच्चोपलक्ष्यं। द्विवर्षे न्यत्र द्विगोरिति शब्दो भवति। परि

मासपुंरासेनपर्ययसमावदपरिमाणविलाचिनेतीहनिषेधप्रवृत्तेः। देववर्षभूतेतमधीष्टरतिठज्वर्षास्तुक्केतिलुक्। चित्रवतिनित्यमिति नित्यं लुकोवक्ष्यमाणत्वाद
नित्यं नित्यं निहप्रत्ययार्थ इत्युदाहरति॥ ॐ ॥ द्विवर्षो व्याधिरिति। द्विवर्षिको मनुष्य इति। अत्र वदंति। मनुष्ये चित्रवतीति नित्यं लुक् प्रसंगान्मनुष्यो मनुष्य सदृशः म

द्विवर्षो व्याधिः । द्विवर्षः। वर्षस्याऽभविष्यति ॥ ३३१६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिस्स्यात्। द्विवर्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभूतयोऽभवि
ष्यति। प्रतिषेधेन। गम्यते हितत्र भविष्यतानतु तद्विज्ञातार्थः। देववर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः। परिमाणत्रस्याऽसंज्ञाश
णयोः ॥ ३३१७॥ द्वौ कुतश्चौ परिमाणं मस्य द्विकौटविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किमायं च कलायाः परिमा
णमस्य। च कलायिकम्। तद्विज्ञातः संज्ञेया द्वैशरणम्। कुलिजशब्दमपिकेचित्यठिति। द्वैकुलिजिकं। चित्रवतिनित्यम्। पा० १७८०॥ वर्षशब्दानाद्विगो
प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेतने प्रत्ययार्थः। द्विवर्षो दारकः। षष्ठिकाः षष्टिरात्रेण यच्यन्ते। पा० १८०॥ वहुवचनमत्र। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्ता
त्कनरात्रशब्दलेपश्च निपातंते। तेन परिजय्यलभ्यकार्यं सुकरम्। पा० १८३॥ मासेन परिजये जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं धान्यं सुक
रम्। मासिकं। तदस्य ब्रह्मचर्यम्। पा० १८४॥ द्वितीयाः। तालाद्वैवाचिनीस्यैव प्रत्ययस्स्यात्। अत्र न संयोगे द्वितीयाः। सा संवत्स्रचर्यं मस्य मा
सिको ब्रह्मचारी। आर्हमासिकः। यद्वा प्रथमान्तादः प्रत्ययः प्रत्ययः। मासोऽस्ति मासिकं ब्रह्मचर्यं। महानाम्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्। म
हानाम्योनामविदामद्यत्र निष्ठा धातुचः। तासां ब्रह्मचर्यं मस्य मासिकं। हरदत्तस्तुभस्यादृतिपुंस्वद्वावाहानामिक इत्याह। चतुर्मासी
व्योयजे॥ तत्र भवत्यर्थः। चतुर्थमासेषु भवति चतुर्मासीत्यर्थः। अत्र संज्ञायां चतुर्थं मासेषु भवति चतुर्मासी। अत्र न त्वान्दीपायौ लोपः।

तिमादिरिति व्याख्यायस्थितस्य गतिः समर्थनीयेति। दारकः। तालकः। परिजयेत्यस्य विवरणं जेतुं शक्यं इति। सस्य जय्यो शक्यार्थ इत्युदाहरणः। महानाम्येवास्ति
ति। तथा चाभाषितं पुंस्वद्वावोनेति भावः। हरदत्तस्ति। योऽपि पुंस्वद्वावोनेति भावः। महानामिक इति पुंस्वद्वावे कृते न स्तद्विज्ञात इति टिलोपः। चतुर्मा

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
५८

सादिनिमासशब्दस्य कार्यवाचित्वात्काष्ठाधिकारे वार्तिके भ्रमः। नच विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्गिरूपेति शङ्क्या प्राग्वतस्मरव्यापूवेयदानात्तदग्रहणमन्यभ्युपग
मादस्यैव संगतिरिति। अणसंज्ञायामिति। तत्र भवदयनेनेह सिद्धे पुनरपि विधिर्गोर्लुगनयन्यदितिलुब्धभावेनेतदर्थमिदमुत्राख्यं एवं चास्मिन् वार्तिके चतुर्मासादित्यस्या
नुवृत्तये पूर्ववार्तिकमन्त्रे वारव्यमित्यपि ज्ञेयं। तत्र तृतीयासीति केस्यसंज्ञेत्याकां श्यायामाह। आषाढीति। अषाढानेह सद्युक्ता यौगमासीत्यर्थः। तस्य दक्षिणा। यद्यप्येवमप्युक्तं
भ्यादक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे न स्यात्। कालाधिकारीदेवेह द्वादशाहस्य सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति। आख्याग्रहणादिति। तत्र च कालवार्चिभः समस्यता

तस्य दक्षिणयज्ञारम्भः। पा१।१८५॥ द्वादशाहस्य दक्षिणहस्तस्य हि की। आख्याग्रहणदकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते
कार्यम्भववत्। पा१।१८६॥ प्राद्विदीयते कार्यम्वा प्राद्वेषेण। अर्चः॥ कालाधिकारस्य सम्युत्सवधिः। व्युष्टादिभ्योः। पा१।१८७॥ व्युष्टे दीयते।
कार्यम्वा दैयष्टे। व्युष्टौ चैव संग्रामप्रवास इत्यादि। तेन यथा कथा च हस्तम्याण्यतौ। पा१।१८८॥ यथा कथा चैव व्यय संघातात्तृतीयात्तादृश
व्याच्ययज्ञसंख्यण्यतौ स्तः। अर्थाभ्यानुयथासंख्येन व्यते। यथा कथा च दीयते कार्यम्वा पाया कथा च। अनादरेण देयद्वयमेत्यर्थः। हस्तेन दीयते का
र्यम्वा। स्यादिति। पा१।१८९॥ तेनेत्येव। कर्णवेष्टकाभ्यां सस्यादिकार्यवेष्टकिकं मुखं। कर्णलङ्काराभ्यां अवश्यं शोभत इत्यर्थः। कर्मवेषाद्य
त्। पा१।१९०॥ कर्मणसम्यादिकर्मण्यं। शौथ्यं। वेषेण सम्यादिवेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति सन्नापादिभ्यः। पा१।१९१॥ सन्नापाय
प्रभवं निसन्नायिकः। संग्रामिकः। योगाद्यच्चा। पा१।१९२॥ चादृज्जा योगाय प्रभवति योग्यः। योगिकः। कर्मण उक्तजा। पा१।१९३॥ कर्मणे प्रभवति कर्मकं
समयसुदस्य प्राप्तम्। पा१।१९४॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकः। क्रतोरण। पा१।१९५॥ क्रतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवः। कालाद्यत्। पा१।१९६॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्य

द्युयवे कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्वयः स्यात्। प्राद्वेषेण्यमिति। प्राद्वेषेण्यदिति भवार्थे विहितस्य द्वादहाप्यविदिश्यत इति भावः। शारदमिति। संधिवेलोद्युतुन सन्नेभ्येण॥
कालाधिकारस्य पूर्णवधिः। व्युष्टादिभ्योः। व्युष्टशब्दः कालवाचीदिवसमुखे वर्तते। संपादिनिगुणेनैक्यः संपत्तिः। आवश्यकं एतानि रिति च त्रिकृता। एवं च स्युगेन संपा
दिवास्वयुगिके शरीरमित्यप्युदाहार्यं। वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः। तस्मै प्रभवति। समर्थः शक्नुः प्रभवतीत्युच्यते। आर्त्तवमिति। पुष्यमित्यादिविशेष्यबोध्यं। काल्यंशी

तत्तत्तत्

प्रत्ययान्तमेवंकल्पमित्यमरस्तत्र प्रातः कालेकल्पशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यं ॥ ॐ ॥ प्रकृष्टेठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह दीर्घः
कृष्यति ठञ् प्रहणं विस्पष्टार्थः अन्यथा अनन्तरस्य यतो नुवृत्तिराशङ्केता इन्द्रमहरति महउत्सकः वैशाखी मंथः आषाढोदंड इति वैशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मंथेदंड
योर्वर्तते तयोस्तु यथा कथंचित् व्युत्पत्तिः ॥ कियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदंडस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मंथ इत्युच्यते ॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते ॥ स पूर्वपदादिति
विद्यमानं पूर्वपदादित्यर्थः ॥ ऐकागारिकट्टोऽङ्गीवर्थः ॥ ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ यावता प्रयोजनमित्येव ठञ् सिद्धे मासस्य ॥ चोरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रमन्य ॥

प्रत्येकजनाया ११५८॥ कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम्॥ प्रयोजनमाया ११५८॥ तदस्येत्येवार्द्धमहः प्रयोजनम
स्यरेन्द्रादिकं॥ प्रयोजनफलकारणम्॥ विशखायादादण्मन्यदण्डयोः॥ पा ११९०॥ आभ्यामणस्योत्पयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थ
योः॥ विशखाया प्रयोजनमस्य वैशाखोमन्यः॥ अषाढोदण्डः॥ चूडादिभ्य उयसंख्यानम्॥ चूडा॥ चौडा॥ श्रद्धा॥ श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्चुः॥ पा १
१९१॥ अनुप्रवचनम्ययोजनमस्य अनुप्रवचनीयम्॥ समापनोत्पद्यदात्॥ पा ११९२॥ व्याकरणसमापनम्ययोजनमस्य व्याकरणसमापनी
यम्॥ ऐकागारिकद्वौरे॥ पा ११९३॥ एकमसहस्रमगार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौरः॥ आकालिकडाघनवचने॥ पा ११९४॥
समानकालावाद्यनौयस्यत्वाकालिकः॥ समानकालस्य कालोत्पद्यदात्॥ तिसृं विनाशोत्पद्यः॥ पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्यदिनान्तरे तत्रैव नश्व
रदतिवा॥ आकालादृश्व॥ आकालिकाविद्युत्॥ ठजः॥ दण्डिः॥ तनमुत्पद्यदात्॥ पा ११९५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीतोः क्रिया
चेदितिकिं॥ गुणतुल्ये माभूत्तुल्यः स्थूलः॥

[illegible]

सि. को.
टी. त.
सु. त.
५६

काध्ययनं वर्तत इति वाक्यार्थो न संगत इति चेदत्राहुः ॥ ब्राह्मणशब्दस्तु कर्तृकाध्ययनं तुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोष इति
गुणतुल्ये इति उपलक्षणमिदं ॥ अत्रिया तुल्य इत्यर्थः एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणानुवर्तते त्रिय इति प्रयोगः साधुरेव ॥ अत एव पूर्वतो वहिमान्
महानसवदिति वाक्ये महानस सदृशः पूर्वत इत्यर्थे वते स्माधुचं मत्वा त एव ते स्माधुत्वरक्षणार्थे पूर्वतो वहिमान् इति तमर्हतीत्यादिक्रियापदं प्रयुज्यते इति ॥
तत्र तस्येव ॥ सप्तम्यं तात्पर्यं ताच्च इत्यर्थे प्रत्ययः ॥ क्रिया चेदिति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्यप्रत्ययो भवति ॥ मधुरावत्सुप्रे प्राकारः तेन तुल्यः प्रकारस्तु प्रेरत्यर्थे
नदहं ॥ अहंतीत्यहं पचाधच यद्यपि कसो गोकर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सौत्रे विभक्तिव्यत्यय ईत्येके ॥ कर्तृकर्मणारिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं ॥ तेन च धनै

मत्र तस्येव ॥ ५११६ ॥ मधुराया मिव मधुरावत्सुप्रे प्राकारः ॥ अत्र सौत्रे चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥ तदहं ॥ ५११७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्सु
ते ॥ क्रियाग्रहणं मण्डकमुत्तमानुवर्तते ॥ तेन हनो राजानमहं मित्तरे ॥ ५११८ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारोभावः ॥ गोर्भावः गो
त्वं ॥ गोता चानेत्तीवन्तलन्तस्त्रिया आचत्वात् ॥ ५११९ ॥ ब्राह्मणस्वरत्पतः प्राक्कतलावधिक्रियेते ॥ अपवादैस्सहसमावेशार्थः ॥ गुणवच
नारिभूकर्मणि विधानार्थं चेदां चकारो न भूत्वा भ्यामपि समावेशार्थः ॥ स्त्रियाभावः ॥ स्त्रीणां स्त्रीत्वं ॥ स्त्रीता ॥ यौत्वं ॥ पुंस्त्वं ॥ पुंता ॥ ननत्रपूर्वात्तत्पुरुषादच
तुरस्य तलवणवदयुधकतरसलसेभ्यः ॥ ५१२० ॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नत्रतत्पुरुषान्नस्युः ॥ चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥ अपतित्वं ॥ अपदुत्वं
नत्रपूर्वात्किं ॥ बार्हस्पत्यं ॥ तत्पुरुषात्किं ॥ नास्य पटवः सनीत्यपदुत्स्यभावः ॥ आपटवं ॥ अचतुरेति किं ॥ आचतुर्यं ॥ आसङ्गं ॥ आलवण्यं ॥ आव
यं ॥ आयुधं ॥ आकृत्यं ॥ आरस्यं ॥ आलस्यं ॥ ॥ रामोदमुत्तममिति मद्रिप्रयोगः संगृह्यत इति तु कारके चे बोचा मे द्वितीयां तादेव प्रत्यय इति

स्युः कीर्तुतिङ्नेन विगृह्णाति ॥ विधिमर्हतीति ॥ कथं तर्हिततो यथावद्विहिता ध्वरायेति ॥ असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वा संभवेन द्वितीयां तत्त्वाभावादि चेदत्राहुः ॥ यथा शब्दो द
विधिविषये सत्त्वार्थकस्य तत्त्वमित्यादिषु तत्त्वादिदर्शनात् ॥ अथवा षष्ठ्यापि नास्तीति तत्त्वतः न स्यात् ॥ तथा च द्वितीयां ताघया शब्दादिहार्येवति ॥ योग्यतामर्हतीति विधानमि
त्यर्थं क्रियायोगोपि सुलभ इति ॥ तस्य भावस्त्वतलो ॥ प्रकृतीति ॥ ननु यः कश्चिद्दर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभावात् ॥ गोर्भाव इति ॥ इह गोशब्दार्थपरः शब्दस्त्व

सि-कौ-टी-त-मु-त-६० गुणवचाप्यननुवर्तते। कर्मक्रियाकार्ये वा शरीरायास्त्वत्रसाध्यं शौचादि विप्रो। शास्त्रेण चेति तेर्यागादिः कार्यमिति तयोर्दिदमाहः। अर्हत इति। अर्हः प्रशंसयामिति शत्रुतो अर्हतश्च
व्य-पूजार्थमिधायीतिकै सटः। आह त्रिगण इति। केवां चित्ताठ सुकार्योत्तराया। तथाहि अर्हते नुस्वेति नुमर्थः। एवमिव त्रिभावः अन्यभावः एवापाठः स्वाधे विधानार्थः। त
था च प्रत्याहाराहिके वार्तिके प्रयोगः। अन्यभावं तु काश-शब्दव्याप्य इति अन्यभावे एव अन्यभावं अन्यतो मित्येव ननु व्याकरणधिकरणे भट्टपादेरुक्तं मान्यमाय

गुणवचनब्राह्मणदिभ्यः कर्मणि चापा १। १२४। वेदावे। तस्य कर्मभावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्मवां मोढ्यं। ब्राह्मण्यं॥ अर्हतो नुमचा अर्ह
तो भावः कर्मवा आर्हत्या। आर्हन्ती। ब्राह्मणदिराकृतिगणः। यथा तथा यथा पुरयोः पर्यायेण। ७। ३। ३९। नत्रः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्या
येण देरचो वृद्धिर्जिदादौ। अ यथा तथा भावः। आयथा तथा अस्मत्तयं आयथायुष्या अस्मायायुष्या। आपादसमाप्तेर्भावकर्मोधिकारः। चतुर्वर्ण
दीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चतुर्वर्ण्यः। चतुरश्रम्यं। चतुर्ध्वज्यं। सैन्यां सान्निध्यां सामीप्यं। औपम्यं त्रैलोक्यमित्यादि। सर्ववेदाः
सर्ववेदाश्चानधीते सर्ववेदः। सर्वदेरितिलुक्। स एव सर्ववेदः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चतुर्वेदः। चतु
र्विधस्त्विति पाठान्तरं॥ चतुर्विध एव चतुर्वेदः॥ स्तेनाद्यन्तलोपश्च। पा १। १२५। नेति सङ्घातग्रहणं। स्तेनचौर्येयचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्मवा स्ते
यमाभिनादितियोगं विभज्या। स्तेन्यमिति व्यञ्जनमपिकेचिदिच्छन्ति॥ सख्युर्थः। पा १। १२६। सख्युर्भावः कर्मवासख्यं। दूतवलिगम्याञ्च॥ दूत
स्य भावः कर्मवादृत्यं। वलिज्यमिति काशिका। माधवसुवलिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः। भाव एवात्र प्रत्ययोनतु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूत
मप्यन्ये। इति। तत्त्ववैय्याकरणमीमांसक संतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकालैकेतिसमासश्चतुर्वेद इति (वलिगम्याञ्चेति नास्येवा ब्राह्मणदित्वाद्वा
तद्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्यइत्यल्लुक्। चतुर्विध इति। विद्यालक्षणसूत्रांतादिति ठक्। तस्य लुक्। संघातग्रहणमिति। वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्पकारलोपे सेतीष्टं
नसिध्यति। अच परस्मिन्त्यलोपस्य स्थानि वद्वा दयादेशप्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणे ल्यलोपस्येत्यकारस्यैव लोपः स्थाननुसंघातस्येति चेन्मैवं। आरंभसाम
र्थ्यान्नानर्थके लोपविधिरिति निषेधाद्वा तमसिद्धे। ॥ ॥

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
६९

इगंताच्चलघुपूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं च सन्निधानादिगविक्रमवर्तिनातिपांडुशब्दान्न भवति। लघुपूर्वक इत्येव सुवचमालघुपूर्वश्चासौ रक्च-
लघुपूर्वक तस्य प्रातिपदिकविशेषणं तदंतत्त्वमशब्दविशेषः। इगंतात्किं। धसं। लघुपूर्वोत्किं। पांडुत्वं। कथं क्व व्यति। कुधातोः ओरावश्यक इति रूपसिद्धावपिकवेः क-
र्मन्यर्थकावमिति स्यादिति प्रश्नः। योपधात्। गुरु उपोत्तमस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किं। विज्ञेयस्य गुरुपोत्तमादिति किं। सत्रियत्वं। आभिधनीयकमिति
अत्र प्रकृतिरमेः परानीयप्रत्ययान्तो दधातिः। अभिधेयस्त्वभावः कर्मवैमर्त्यः। साहायाद्वेति। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पाद्येव च न द्वंद्वमनो ज्ञादिभ्यश्च। मनोत्त। प्रियरूपाव-
हुला। अवश्येत्यादयो मनो ज्ञादिः। गोत्रचरणात्। गोत्रवाचिनश्च। रणवाचिनश्च प्रातिपदिका हुज्स्याद्भव कर्मणोः। अयन्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं। तेन वन्यप्रत्ययं

इगंताच्चलघुपूर्वात्। पा। १२३॥ शुचेर्भाविः कर्मवैमर्त्योचं। मनोत्तमं। कथं क्व व्यति। कविशब्दस्य ब्राह्मणदित्वात् व्यज्। योपधाद्गुरुपोत्तमा हुज्। पा। १॥
॥ १३२॥ रामणीयकं। आभिधनीयकं। सहायाद्। साहाय्यं। साहाय्यं। साहाय्यं। द्वन्द्वमनो ज्ञादिभ्यश्च। पा। १२३॥ शौष्योयाध्यायिका। मानोत्तकं। गोत्रच-
रणच्छायात्कारतद्वेतेषु। पा। १२३॥ अत्याकारोऽधिसेयस्तद्वेते गोत्रचरणयोर्भावि कर्मणी प्राप्तेः। अवगतवान्वा गागिकया श्लाघते गागित्वे-
न विकल्पेन इत्यर्थः। गागिकया त्याकुरुते। गागिकामवेतः। होत्राभ्यश्च। पा। १२३॥ होत्राशब्दः। त्विवाची स्त्री लिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणात्
च्छायात्कर्मत्वभावः कर्मवाभाच्छावाची यो मैत्रावरुणी यो। वसणस्त्वः। पा। १२३॥ होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्तस्यात्। त्वस्यापवादः। ब्रह्मत्वं। नेतिवाच्ये-
त्वत्वं। न नलोवाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणशब्दात्तत्त्वतः। ब्रह्मत्वमा ब्रह्मता॥ ॥ नञ्स्त्रजोरधिकारसमाप्तः॥ ॥ ॐ ॥

तेभ्यश्च। पा। १॥ प्रवराध्यायेयेषां तस्मैभ्य इत्यपरे। गोत्रं च चरणैः सहेति ज्ञातिव्याप्राणभृज्जार्मीत्यादिना अत्रिप्राप्तेवचनां श्लाघेत्यादि श्लाघादिषु विषयभूते स्तित्यर्थः प्रा-
प्तत्वात्। प्राप्स्यन्त्यात्। अवपूर्वस्येणे ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्। राहा। अवगतवानेति गागिके - ति। आपत्यस्यैव्यलोपः। चरणद्वज्ज उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादिषु ध्यां श्ला-
घादिभ्यश्च। तिकिं। गार्ग्यत्वं। कठत्वं। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। नेतिवाच्ये इति। छप्रत्यये निषिद्धे तस्य भावस्त्वत्वे लावित्यनेनैव प्रत्ययः सिध्यति त्रिभक्तोरनुच्चारणे श्लाघवंचम-
वतीति भावः। होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः कलं दर्शयति॥ ब्राह्मणपर्यायादिति। नञ्स्त्रजोरधिकारसमाप्तः॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

नानाधिवि शीएनेरत्यस्मात्कृत्यलुदेवदुलमिति कर्तृरित्यत आस्मादेवनिपातनादंत्यस्यलोप्यंकारस्यचात्वं धिनोतीति धायां मंत्रश्च धान्यमसिधिमुद्दिदेवानिति दृश्यते
 धायां मिति भवर्नयेष्यया कर्तृरिषष्टी। सचनिर्देशादेवसमर्थविभक्तिः। बहुवचनं तु खरूपविधिनिर्णयार्थं। अलोकिके प्रक्रियावाक्ये तु पक्षानुवादेन तद्विधिसामर्थ्यं दे
 वेति तत्त्वमवतिरिहोत्यतिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात्। सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवते ग्रहणं सभूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतं। अन्यथा धान्यानां भवने कुसूल इत्यत्रापेक्ष्यदिति
 धान्यानां सृष्ट्यानां भवनं क्षेत्रं। त्रीहि शाल्योः। अत्रापि निर्देशादेव षष्टीसमर्थविक्तिः। साच भवनायेष्यया कर्तृरीत्यादि पूर्ववत्। यवयवक। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यात्
 भ्यायष्टीसमर्थविभक्तिः। विभाषा। खजिनित्येवासेवचनं। औमीनं भांगीनमिति। ननूमाभं मयोर्द्धान्यत्वाभावात्कथमिह खत्र। त्रीहयश्च मेय वाश्च मेरति चमकानु।

धान्यानां भवने क्षेत्रखत्राया २१॥ भवन्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्॥ त्रीहि शाल्योर्द्धक। पा २२॥ त्रैहेयं। शालेयां यव
 यवकषष्टीकायत्। पा २३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवक्यं। षष्टीकां विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाशुभ्यः। पा २४॥ यद्वा स्यात् क्षेत्रखत्राजित्यां तै
 लीनां माष्यां माषीणां उभ्यं। औमीनां भग्यां भाङ्गीनां। अणव्यं। आणवीनां। सर्वचर्मणः कृतं। खखत्रौ॥ पा २५॥ असामर्थ्येपि निपातनात्
 मासः सर्वचर्मणः कृतः सर्वचर्मणः। यथा मुखसं मुखसं दर्शनं। खत्रौ॥ पा २६॥ मुखस्य सदृशं। यथा मुखम्यतिविश्वनिपातनात्सादृश्येव
 यीभावः। समं सर्वं मुखं संमुखं। समशब्दस्यानलोपानिपात्यते। यथा मुखे न दर्शनः यथा मुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः।

वाको हि द्वादशैव धान्यानि पठिता निनतूमां गौपठितौ रजिर्वैश्वं। अणसदृशं निधान्यानीति स्मरणं तत्र चोमाभंगयोरपि यावद्वान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ।
 स्थितत्वात्। नच चमकानुवाकैर्धान्यपरिगणनेनार्थसन्नाध्यानां मण्डपमादीनां यावत् धान्यानामापेक्षेयां चित्तोद्बुद्धीनामपाठनात्सादन्यतएव धान्यनिर्णय इति पूर्वोक्तं
 स्यात्तयोर्धन्यत्वमस्तीति ज्ञेयं। सर्वचर्मणः। खत्रेनेव तर्जने क्तं। यण्यनुकर्मसंभाव्येति। अत्र नृतीयसमर्थविभक्तिः। इति शतिप्रत्ययार्थचर्मणः करणस्योचितत्वात्। सर्वच
 र्मणेति। सर्वेण चर्मण कृत इत्यर्थे तद्विज्ञानेनैतदिति भावः। यथा मुखं दृश्यते। स्मरदं र्जनं सादृशादिः। अधिगते सुहृदः। असादृश्य इति प्रतिषेधात्सादृश्येयथा शब्दस्य
 कथं समासस्तत्राह निपातनादिति। एतच्च त्रिग्रंथमनुसृत्योक्तं। मुद्गिका न्यतु पदायां नतिरेकीयेया शब्द आश्रितः। तया च मायामृगं प्रकृत्योक्तं। यथा मुखीनः सीतायाः ॥

पुष्पवेवहुलोभयन्निति। यथा मुखं दर्शनरति। अव्ययीभावस्यापियथा मुखशब्दस्योन्मत्तः। दिवस्त्वचनत्वात्कर्मप्रक्रियायोगे सति कृद्योगलक्षणवही तस्याः नाव्ययीभावा
दित्यमादेशः। सर्वस्य मुखस्येति। संमुखस्येति नोक्तं। प्रत्ययसंनिधौ नैव समशब्दात्। त्यलोपनिपातनात्। संशब्दस्तु समशब्दार्थे मुद्रंश्यते संमुखो भवेत्तत्राभिमुखद्वयार्थे प्रतीतेस्तत्र च
स्वप्रत्ययस्यानिष्यमाणत्वात्। कथं तर्हि संयुगे संमुखी नंतमुद्रं प्रसङ्गतकरितीति। अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्बुद्धिरिति हरदत्तः॥ २०॥ तत्सर्वदेः॥ तदिति द्वितीयस्य मर्थ
विभक्तिः। व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम्। तत्र केवलानां यथादीनां सर्वादित्वा संभवात्प्रातिपदिकैरेदि तैस्तदंतविधिः। तदाह पण्याघंतादिणि। यथ्यगकर्मपत्र
यात्रा तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। सर्वययी न इति। पूर्वकाले के नि समासः। अक्षुरिति समासांतस्य स्पष्टं तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति स्वप्रत्ययः। अनुपदसर्वान्नायानयंवद्वाभ
तत्सर्वदेः पथ्यङ्गकर्मयत्र यात्रं व्याप्नोति। पा२७॥ सर्वदेः यथा धनाद्वितीया नात्वस्यात्। सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वज्ञीणः। सर्वकर्म्म
णः। सर्वपत्रीणः। सर्वधात्रीणः। आप्रयदस्याप्नोति। पा२८॥ यादस्याग्रम्यंदनमयो दीकृत्या आप्रयदं। आप्रयदीनः पटः। अनुपदसर्वान्नायानय
वद्वाभस्य प्रतिनेयेषु। पा२९॥ अनुरायामे सादृश्ये वा अनुपदमद्वा अनुपदीना उपायनत्। सर्वान्नानिभस्यतिसर्वानीनोभिस्तुः। अयानयः स्थूल विशेष
यः। तन्नेयः। अयोनयी न श्याः। परोवरपरम्पर पुत्रपौत्रमनुभवति। पा३०॥ परंश्चावरंश्चाऽनुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्पन्नियान्यते। परंश्चप
रतरंश्चाऽनुभवति परम्यरीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गनस्मा
दित्यर्थः। येषु व्यञ्जिपारम्यर्थः। कथम्परोवर्यवदिति असाधुरेवायं स्वप्रत्ययसंनिधौ नैव परोवरेति निपातनात्॥ २१॥ सप्तमीयत्र निपातनात्तिउं तेन स
हर्दंतात्प्रीयांतेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथा संख्यं वद्वादि चर्चेषु खः स्यात्। अनुरायामदस्यादि। यस्य चात्राप्रमदति यथार्थे यदव्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः। सर्वानी न इति।
प्रकीर्त्या सर्वशब्दः। यान्यन्ना निलभ्यंते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयः प्रदक्षिण गमनं। अनयः प्रसव्यगमनं। प्रदक्षिण प्रसवगा
मिनो शाखाणां यस्मिन् परैरसमावेशः सोयमयानय इति काशिका। तन्नेय इति। नयने द्विकर्मकत्वाद प्रधाने कर्मणि द्वितीया। अयानवीषः शार इति। फल्का शिरसे स्थित इत्य
र्थ इति काशिका। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उक्ते आद्रुणः। केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यात् एडः पदांतादतीति पूर्वरूपा देश इति पक्षांतरमाहुः

शालीनकौपीने। रमोखप्रत्ययांतत्वेन निपात्यते। रुद्विशब्दावेनौ कयचिदुगाद्या वितिनात्रावयवार्थः। भिनिवेशः कार्यः। शालाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्रांतुमशक्तः। शालीमेव। प्रवेष्टमर्हतीत्यर्थः। कूपयतनमिति। पदकार्येन तच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासः खंड इत्यर्थः। अन्यत्वाद्। अकार्यशब्दे यः करोति स क्रिया सामान्यवचनेन लज्जाहेतुत्वेन अदृष्टव्यत्वात् पुरुषलिङ्गकौपीनं। अस्पृश्यत्वात् तदाच्छादनमिति। शरीरायासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः यद्यपि चातशब्दो लोके संघातवचनेन स्यात्पत्रसभाष्यादिग्रंथयर्षालोचनया अयमेवार्थ इह उचित इति भावः। सासपदीनं। योग्यतया समर्थविभक्तिस्मृतीयेति दर्शयति। सप्तभिः पदैरिति। पदमिह संभाषणं यादविशेषो वा। तद्वितार्थे द्विगुः। अवाप्यत इत्यर्थः खज्। हैयंगवीनं। त्यागो दोहस्येति। गोदोहो गोदोहः षष्ठीसमासः।

शालीनकौपीने अर्धपृष्ठाकार्ययोः। पा२२॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः। अर्धपृष्ठः। कूपयतनमर्हति कौपीनं पापं। तत्साधनत्वात् तद्दोष्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तेन स्वन्धात् तदाच्छादनमपि। त्रातेन जीवति। पा२२॥ त्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स। त्रातीनः। सासपदीने सख्यं। पा२२॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते सासपदीनं। हैयंगवीनं संज्ञायाम्। पा२३॥ त्यागो दोहस्य द्विगुगुरादेशो भवकारार्थः खज् च निपात्यते। दुत्यत इति दोहः क्षीरं। त्यागो दोहस्य विकारः हैयंगवीनं नवनीतं। तस्य पाकमूलं पीत्वा दिकर्णादिभ्यः कुणज्जाहचौ। पा२२४॥ पीलूनाम्याकः पीलुर्कुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं पक्षान्तिः। पा२२५॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलमप्यक्षतिः॥

लक्षणस्यात्रोपवादः खज्। अत्रत्यसुशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विद्यमाना नवनीतमिति। यद्यपि तत्रोच्यते तन्मिषुक्तं तथैव चामरेणपि। तनु हैयंगवीनं यत् त्यागो दोहो द्विवधृतं इत्युक्तं तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तः। यानुराधेनेदमुक्तं। तस्य पाकापाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। तस्य दमित्यणदिषु प्राप्तेष्वयमर्थः भ्रंज हचो जकारस्य प्रयोजनाभावात् त्वमापीलु कर्कंधा शमी। करी। कुवला वदरा अश्वत्था खदिरा योत्वादि। कर्णा अग्नि। नखा मुखा केशा पादा गुल्फा भूशृंग दंत ओष्ठः पृष्ठा कर्णादि। मूलग्रहणमात्रमिति। एकदेशे स्वरितत्वं प्रज्ञादिनातिभावः। पक्षान्तिरिति। प्रतिपत्ता पक्षिणं पक्षमूलं च।

को-
न-
त-
त-
६४

तेनवितां विनः प्रतीतः विनो भोग प्रत्यययोरिति निपातनाददाभ्यानिष्ठातेन रतिनत्वं नालुप्तनिर्दिष्टं इति। चुटुषः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणं चुटु इत्येतदनित्यमितिसमाधानांतरमप्याहुः। नानात्वाविति। नात्रोत्रकारो वृध्यर्थः स्वार्थश्चानसहेति प्रकृतिविशेषणं न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह। असह्यर्थ इत्यादि। यदि प्रत्ययार्थः स्यात्तत्रो हो प्रतिषेधो प्रकृतमर्थगमयत इति सहार्थो गम्येत न सह अपि तु सहेवेति। तस्मात्प्रकृतिविशेषणमेतच्च व्याख्यानं ह्यभ्यते। अथेवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽनुविनेनोः प्रतिषेधार्थत्वादिसिद्धेर्विगर्भप्रत्ययक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेवेति। सत्यां क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेता विगतै न सह विज्ञातेन सहेति। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यमेतच्च

नेनविनश्चुचुपूचणयो। पा२२६॥ यकारः प्रत्यययोरदौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्यनेत्संज्ञा। विद्यया विनो विद्याचुचुः। विद्याचणः। विनञ्भ्यां नानात्रौ नसहापा२२७॥ असहार्थे पृथग्भावेव तन्मानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययो। विना। नाना। वेश्णालच्छुटुचौ। पा२२८॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे विस्तृतां विशालं। विशङ्कटं। सम्प्रोदश्चकटच्। पा२२९॥ सङ्कटं। प्रकटं। उत्कटं। चाद्रिकटं॥ अलावूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्यपसरव्यान। अलावू नारजः। अलावूकटं। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः॥ गवांस्थानं गोष्ठं। सङ्घाते कटं च॥ अवीनां सङ्घातः। अविकटः। विस्तारे पटच्। अविपटः। हिले गोष्ठगच्। ह्यवुष्टौ। उष्ट्रगोष्ठगं। वड्त्वेषङ्गवच्। अश्वेषङ्गं। स्नेहेतैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने स्नेत्रे शाकटशाकिनौ। रक्षुशाकटमारक्षु शाकिनौ। अवाकुटारच्। पा२३०॥ चात्कटच्। अवाचीनः। अवकुटारः। अवकटः। नतेनासिकायास्संज्ञाया एदीटज्जाटच्। पा२३१॥ अवादिष्येवा नतन्मनमनासिकायानतं। अवदीटं। अवनाटं। अवभटम्। तथैगान्नासिका अवदीटा। पुरुषोऽवदीटः॥ ॥ ॥

हरदत्तग्रंथे स्पष्टं स्वार्थ इति। अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः। सम्प्रोदश्च। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। संकटं संहतं संवाध इत्यर्थः। प्रकटं प्रज्ञातं प्रकाशत इत्यर्थः। उत्कटं उद्भूतं विकटं विकृतं। रूढशब्दश्चैते कथंचिद्युत्पाद्यते। अलावू तिलेत्यादि। एभ्यः यंचभ्यः रजस्यमिधेये कटच् प्रत्ययो भवति। रजसो विकारत्वाद्द्विकारे प्रत्ययान्तमपवादो यो अलावूकटमिति। ओरजमपद्धे तयोरिति मयद्वा इह प्राप्तः। तिलकटमिति। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयद्वा प्राप्तः। उमाशब्दात्तेद्यतादित्वादन्तो यत्तादनुदात्तादेश्चेत्यञ्। उमोर्लोपोर्वेति वुच्च प्राप्तः। भंगशब्दान्तेण धान्यानां च दध्यामित्याद्युदात्तत्वाद एमयद्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूत्या। हरदत्तस्तु तिल

शब्दस्य घृतादित्वादेनोदात्तत्वं मंगी कृत्यततो नुदात्तादेशेन न। असंज्ञायां निलयवाभ्यामिति मध्यप्राप्तत्वा हतवतिल शब्दस्य घृतादित्वकस्य नेवीजं चिन्त्यां त ए धा-
 नो च घृतामिति फिट् सूत्रेणानुदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् तालि श्चमे इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च। गोष्ठजादय इति संघाते कटजित्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः। इहोभयनादि शब्दप्रकारे
 यशु नौ मभ्य इति। यशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरपाठः। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसंगं इति यतिप्राप्ते गोष्ठ्या संघात इति। अप्रसूता वयवः
 समूहः संघातः। प्रसूता वयवस्तु विसारः कटच्यवचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ। द्वित्वे इति। प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वेद्योत्ये इत्यर्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। द्वययुगमित्यादि
 तत्तद्वयवसंघातमाधान्यादेकवचनं। एवमग्रेपि। नतमिति। नयुंसके भावे क्तः। नमनमिति। नीचैस्त्वमित्यर्थः। अवतौटमिति। नासिकासाधनकेन मनेवर्त-
 मानादवशब्दान्त्वार्थे प्रत्ययः। कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे वा वदीट शब्दस्य प्रयोग इत्यत आह। तद्योगादिति॥ ॐ ॥ नेर्विडच्। नतेनासिकायां संज्ञाया
 नेर्विडज्विरीसचै। पा२। ३२॥ निविडं। निविरीसम्। इनच् पिटच्चि कचिच्। पा२। ३३॥ नेरित्येव। नासिकायानतेऽभिधेये इनच् पिटचौ
 प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकदेशौ च वेक्तव्यौ। चिकिनां चिपिटं चिकं। क्लिन्नस्य चिलपिललश्चास्य च सुषी॥ क्लिन्ने च
 सुषी अस्य चिलः। पिलः। चुलच्। चुल्वः। उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः। पा२। ३४॥ संज्ञायां मित्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नस्य लमुपत्य
 मिति वर्तते निशब्दान्नासिकायानतेऽभिधेये विडज्विरीसचैलः निविडमिति। तद्योगान्निविडानासिकानिविरीसाकथं ९॥ का। आरूढस्य लमधित्वाका ॥
 तर्हि निविडः केशः निविडं वस्त्रमिति। उपमानाद्दविष्यति। ९॥ च काशिकायां स्पष्टं। केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नतेनासिकाया रतिनानुवर्तत इति व्याचक्षते।
 प्रकृतेरिति। निशब्दस्येत्यर्थः। आदेशौ चेति। प्रत्ययौ तत्सन्निधौ न यथासंख्यमिमावादेशौ च ल इत्यर्थः। चिकि नमिति। इनच् प्रत्ययसन्निधौ न चिकदेशः। चिपिट
 मिति। पिटच् प्रत्ययसन्निधौ न चिरत्यादेशः। क्लिन्नस्येति। चिलपिल इत्येतावादेशौ भवतः। लश्च प्रत्ययः। अस्य च सुषी इत्येतस्मिन्नर्थे चुलचेति। चाल्प्रत्ययां चुल्व इति
 क्लिन्ने स्य च सुषी इति पूर्वोक्त एव विग्रहः। कथं तर्हि स्युः क्लिन्नस्येति चुलपिलः। क्लिन्नेऽपि चाप्यमीत्यमर इति चेदनाहुः। पुरुषे व्युत्पादितं तदवयवैर्लक्षणा-
 बोध्यं। अनेत्वाहुरस्य च सुषी इत्यत्र स्येति न वक्तव्यं। क्लिन्ने च सुषी चिह्नं पिले पुरुषे तु मत्वर्थे च। अर्श आदिषु स्त्रीगादीनादिति सूत्रितत्वादिषु उपाधिभ्याम् ॥

सि.कौ.
टी.त.
मु.त.
६५

संज्ञाधिकारादिहनियतविषयमासन्नारुढं गृह्यते दत्ताशयेनाह। पर्वतस्येति। आसन्नं समीपं आरुढमुच्चस्थानं। उपत्येकेति। प्रत्यवस्थादिनीत्वंतुनंभवति। त्यकनश्च।
निषेधदस्युक्तत्वात् ॥ कर्मणिघटो। समस्यंतात्कर्मन् शब्दात् घटत इत्यर्थे वचस्यात्। कर्मवरति। ठस्य क इतीह न भवति। अरविठ स्मप्रत्ययस्येनांगसंज्ञानिमि-
तत्वाभावात्। तारकितमिति। एवं पुष्पितं। फलितं पुलकितं रोमांचितमित्युदाहार्ये। प्रमाणद्वयसचा प्रमाणविद्यमानात्यथमातादस्येति निमित्तं प्रमेयेत्येवमयः प्र-
त्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रमतत्र मात्र च। द्वयसचदघ्नौर्ध्वमानेवभवतः। प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमानेमतो ममेति भाष्यते। उर्ध्ववस्थितेन
येन मीयते तदुर्ध्वमानं उर्ध्वदिनेन तिर्यङ्मानादौ देउद्वयसंक्षेत्रमित्यादिन प्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्राभाण्यात्। अतएव द्विकोडाक्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसा-
ञ्जेलुगिति प्राचीनं नादत्तव्यमित्यवोचाम। प्रमाणे ल इति। लुकः एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा। प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवोयं लुगित्युदाहरति। शमोदिष्टिः वितस्ति
कर्मणिघटोऽठचा। पा२। ३५। घटत इति घटः। पचा घच्। कर्मणिघटते कर्मठः पुरुषः। तदस्य सञ्जात नारकादिभ्य इतच्। पा२। ३६। ता-
रकाः संज्ञाता अस्य तारकितन्नभः। आकृतिगणोयं। प्रमाणद्वयसज दघ्न मात्र च। पा२। ३७॥ तदस्येत्यनुवर्तते। उरुप्रमाणमस्य उरु-
द्वयसमा। उरुदघ्नमा उरुमात्रं। प्रमाणे लः। समः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्येमा॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणभ्यां।
संख्यायाश्च संज्ञयमात्रज्वक्तव्यः॥ शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रः। वत्तनात्त्वात्थे द्वयसज्जात्रचौ॥ तावदेव तावद्वयसमा तावन्मा-
रिति। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। एषु मात्रचोलुक इतरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणत्वात् तदंतविध्यभावाच्च पूर्वणप्राप्ते-
रुविधीयते। ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात् नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेदत्राहुः। अनुपदंसंशये वक्ष्यमाणो मात्र च शममात्रमित्यादौ यथानुलुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य प्र-
माणद्वयसजिति यः पूर्वविधिसाद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येता इत्यनेच लुका द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति। तथा चाधिकसंग्रहार्थं। नित्यग्रहणमिति। अत्र केचित्
द्विगोर्ल इत्युक्तेऽपि पुनर्ल ग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यान्नवेत्यादिविग्रहः॥

पुरुषहस्तिभ्यामणच इत्यनयनस्य इति प्रकृतिभावः। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनां अत्र काशिकाया मुक्तं हि गोर्नि संलु कृद्धि पुरुषमुदक मित्या दिव्याख्या त्रं चरन्ते न
प्रथमप्रमाणे लोहि गोर्निमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादि वत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादन एव हि पुरुषद्वय समिन्या दौ प्रमाणे लङ्गुलुङ् न
बन्तितथाप्यपूर्ववलुविधीयत इति। एतच्चा संगते हि गोर्नि संलु गित्य पूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भावः। हि गो
मुद्रितलुकी न्युवर्तमाने पुरुषात्ममाणेऽन्यतरस्या मिति डी विकल्प्य ते तदेवलुकमनुमापयतीति। यत्तदेतेभ्यः॥ यावानिन्यादि। आ सर्वनाम्न रत्यात्वे उगिट् चामिति नु
मा अत्व संतस्य चेति दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगात् लोपो। प्रमाण इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्मेदात्कतां तथा च वार्तिकं। डावतावर्थं वैशेष्यमि
हेष्टः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च डावतो रि ति। अस्यार्थः॥ इहण खेतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितं। पूर्वाचार्या सुडा वतुं विदधिरेतद्दी
पुरुषहस्तिभ्यामणचा प्राथ ३८॥ पुंरुषप्रमाणमस्य पौरुषमा पुरुषद्वयसमा हास्तिनां हास्तिद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परिमाणेव तु पा। पा। २३॥ य
त्परिमाणमस्य यावन। तावान्। एतावान्। किमिदं भ्याम्वो घः। पा। २४०॥ आभ्याम्वनु स्याद्वस्वचघः। कियान्। इयान्। किमस्मै रत्या परिमा
णे इति च। पा। २४१॥ चाहुत्यू। तस्य च वस्य घस्स्यन्। कासरव्यायेषानेकति। कियन्तः॥ ॥ ९९ त्यानिर्देशो यं डावताविति विशेष्यत इति
विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यतस्मात्। अर्थमेव इति व्यर्थः। अर्थमेव। परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्त इति भावः। न च नयोरर्थमेदे सति यावान्
व्यायावतीरञ्जुरित्यादि न सिध्येदत्रत्यायाममानं गम्यते। यद्भवमाना द्वविष्यतीति ब्रूयेत्तर्हि प्रमाणग्रहणं मेतु नुवर्त्यतां यावान् ध्वेत्यादि प्रयोगश्च मुख्याः संतु येतु परि
माणे प्रयोगः यावान्धा न्यराशिरित्यादयस्तएवोपमाना द्ववन्तत्वाद्। मात्रा दीति। यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप सामान्यविहितान्मात्रादीन् वाधेन तेन
तन्मात्रमित्यादि न स्यात्। परिमाणग्रहणे सति तु मिन्नोपाधिः। तन्मात्रेण प्रमाणविहितमात्रजादिभिस्सह बाध्यबाधकभावेनेति भावः। न च मापि बाधः स्यादेव
प्रमाणद्वयसजित्यत्र प्रथमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य। हि हे देकमात्रपरतन्मात्रा व्याख्या तत्वे न वतु पो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वात् न पायात् तस्माच्च
नदेतेभ्यो वतु प चेत्येव सूच्यतां नानु परिमाणग्रहणमस्तु च पत्तोऽप्युपाधिकारस्तन्मावतीरञ्जुर्यावान्धा न्यराशिरित्यादि प्रयोगास्सर्वे व्युपचारं हि निवर्तनीत्ये

सि. कौ.
सं. न.
सं. त.
६६

परमनुकूलमत आह। भावः सिद्धश्चेति। डावतोरित्येव चम्पतं। अर्थभेदे समित्वं तन्मात्रं जाहीनमुत्पत्तिः। सिध्यति। तत्परिमाणमस्य तावदा न्यराशी कुर्यात् तावत्परमाणमस्य
कुड्यादेः तावन्मात्रं। यादृशाशीकृतस्य धान्यादेर्देह्यं तादृकुड्यादिरपीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद् वतुवन्तान्मात्रं जाहीनसुः। यस्य हि ताव
त्परमाणं तस्य तदपि प्रमाणं। जानुप्रमाणकं जलादियस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात्। एवं च तावत्शब्द एव प्रयुज्येत ननु तावन्मात्रमित्यादि। अ
न्यथा तन्मात्रं माणमस्य तन्मात्रं। तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रं जादिभ्यां प्रत्ययमाला प्रसंगात्। किमिदं भ्यां। वतुप्यादिति। धकारस्य धविधिसामर्थ्याद् वतु
यमनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः। आदेः परस्येव सिद्धे वदेति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमिति रथा घं प्रत्ययात्तरं विज्ञायेता। कियानिति। इदं किमोरीशुक्ती। यस्येति
चेति लोपः। रयानिति। रशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रं भवति शिष्यते। पठंति च। उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रे योनौ गतवति विलयं च प्राकृत्येपि प्रपंचे। सपदिप
दमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्तदियदिति मिमीते कोट्टपांडितोयि। वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियां श्रामाश्रित्य प्रवृत्तौ ह्यर्थो यं श्लोकः। किमसंख्या। तदस्येति
संख्याया अवयवे तस्य पाथा २४ भा यच्चावयवा अस्य पञ्च तयन्दारु। द्विविभ्यान्तयस्या यज्वा। पां २४२॥ हयं। द्वितयं। त्रयमात्रितयम्॥

संख्याया अवयवे तस्य पाथा २४ भा यच्चावयवा अस्य पञ्च तयन्दारु। द्विविभ्यान्तयस्या यज्वा। पां २४२॥ हयं। द्वितयं। त्रयमात्रितयम्॥
ननु तत एवा संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन् कर्तव्येयः प्रश्नस्तस्मिन् वर्तमाना किमप्रथमा समर्थौ दस्येति षष्ठ्यर्थे इति स्यात्। संख्यापरिमाणे किं। सेयेमाभूत
का संख्येयमेवां दशनां। अत्र तानां मंत्राणां जातिमात्रौ यजीविनां। सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते रन्त्येवं संख्येयद्वारेण त्रिसंख्यायाः कुत्सा बोध्या॥ ३॥ सं
ख्याया अवयवे। अवयवे वर्तमानाया संख्या तद्वाचिनः प्रथमां तात्पर्यार्थे तयपस्यात्। यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येति अधिकारात्। यथा ह्यसजादिषु
प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थं सद्भवत्। त्रयमिति। ननु त्रयो वयवाः तंतवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संगच्छते। अन्यपदार्थस्य
वयविनोः भावादिति चेदत्राहुः। अवयवीत्वत्र समुदाय एव सचातिरिक्तौ वाऽनतिरिक्तौ वेति विचारं तरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वस्येपि समुदायघटकत्वे
न मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्येवेति॥

भादुदात्तोनित्यं। इहचिन्नत्वेनेवातोदात्तत्वं सिद्धं। सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्वधितः न च उभयेति संवृध्यंते आमंत्रिताद्युदात्तत्वं वाधितुं वचनामिति शंका
 पुं स्ताप्यवादेन्यायेनचित्स्वरस्यैववाध्यतानत्वामंत्रिताद्युदात्तत्वं नित्यमित्युवचत्वात्। तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायं। प्रयुज्यते च तथा। उभयं शृणु वचनं इति। तदेत
 ककलमभिप्रेत्याह संचेत्। तदस्मिन्। पुनस्तद्गुणमस्येति यच्छ्रुतं संवत्तद्वर्णनार्थं। प्रत्ययविधौ तदंतविध्यभावादाह। दशान्तादिति। अतग्रहणं किं। दशअधिका अस्मिन्
 नते। न चेह्यप्येति वद्वेन दशान्तेत्वमस्तीति वाच्या व्यपदेशिवद्वावो प्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। श्रुता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधौ सति यस्मात्प्रत्ययविधिसदा
 दस्तदंतस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्। तं वारयितुं मंतग्रहणं तेन एकत्रिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादिसिद्धं न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोत्रे इत्यादाविति प्र

५ उभादुदात्तोनित्यम्। पा२। ४४॥ उभयशब्दात्तयोः सच स्यात्। सचाद्युदात्तः। उभयमात्तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तादुः। पा२। ४५॥ एकादशअधिका
 ६ दशमाशतसहस्रमेवेव्यते। नेहा एकादशअधिका अस्यां विंशतौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेव्यते। नेहा एकादशमाणा अधिका
 ७ अस्मिन् सुक्तांशते ॥ श्रुतं विंशतेश्च। पा२। ४६॥ उः स्यादुक्तेर्योत्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशत्तमः। विंशः। संख्याया गुणस्य निमाने मयदा। पा२। ४७।
 ८ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयदस्यात्। यवानाहौ भागौ निमानमस्योदश्विद्वागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानां। गुणस्येति।
 ९ किं। द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः निमाने किमाह। गुणो ह्यीरस्य एक सौलस्य द्विगुणो ह्यीरस्य च ते तैलेन॥ ११. संगः शंकः संख्याया अवयवे तयवित्यत

संख्याग्रहणं नुवृत्तेः। अंतग्रहणमिह विंशतिशब्दानंतरं कर्तव्यं। द्विश्रुतां चिति तेन एकत्रिंशं शतमित्यादिसिध्यं प्रत्ययाग्रहणवतेति तदंतविधिप्रतिषेधादिह न स्यात्। सं
 ख्याया गुणस्य। गुणो भागः निमीयते कीयते नेति निमानं मूल्यं मेव प्रमाणदानं इत्यस्मान्निपूर्वाक्षरं लुप्युट। तदाह भगसमूल्ये इति षष्ठ्यर्थे इति। यद्यपि द्विदस्मिन्नधिकमित्यत
 स्तरित्यनुवृत्तौ प्रथमांतादित्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि मंडकमु। तदेदस्य मंशतमित्यतदस्य नुवर्तनात् षष्ठ्यर्थे इत्यतदपिलभ्यत इति भावः द्विमयमिति। द्विशब्दस्य सं
 वधि शब्देनानित्यसापेक्षत्वाद्यवानामिति पदे सत्यपि तद्विज्ञोत्। परिहा किं द्विज्ञेयं न चैवमपि प्रत्ययांतस्यादश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यदुर्लभ्यावतोदश्विद्वा
 गोप्रत्ययोतिहितो नोदश्विति। अत्राहुः। भागोपिविधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्याभावात् भागवंतमाचष्टे॥ तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति गुणनिर्माणं न इति वक्तव्यं।

सि-को
टी-त
मु-त
६३

व्यसोच्चारणदेकत्वंगणस्येत्यत्रविवक्षितं। तेनेहनभवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेवागुदश्चित्स्वन्वाणां भागानामिति। भूयसश्चवाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इत्युच्यते। रहनभव
त्रि। एको भागो निमानमस्येति। भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रेण तस्यैव विवक्षितं न तु बहुत्वेनेन द्विशब्दादपि भवत्येवं तस्य पूरणे। तस्येति वक्ष्यं न तु करणमेकत्वं
त्वविवक्षितं। एकस्य पूरणसंभवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। एयं तर्कः पूरणेऽप्युक्त एकादशनामिति। उद्गतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। रहयस्मात्संख्या
वाचिनः प्रत्ययविधिसुदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकदशत्वादेः पूरणेऽप्युक्तं यथाऽतिशयनेऽप्युक्तं। दिषु प्रवृत्तिनिमित्तं स्येति शयदिकंगृह्यते अंतरं नैव तत्रापि न ए
कादशानां घटानां पूरणे जलादिरित्यत्र नातिप्रसंगशंकाले शोषोतिभावः। ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययस्यैव न एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहोक्तं पुनः
इति चेदत्राहुः। वैयाकरणपाशः। इत्यत्र यथायाव्येवैयाकरण इति विग्रहः। ननु याव्येवैयाकरणत्वमिति स यथापि बोध्यमिति। एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्य मा
तस्य पूरणे उद्। पा २४८॥ एकादशनाम्पूरण एकादशः॥ नानादसंख्यादेर्मदः। पा २४८॥ उद्योमङ्गमस्यात्। पञ्चानाम्पूरणः पञ्चमः। नानात्किं
विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः॥ षट्कृतिकतिपयचतुरांशुक। पा २४९॥ एकांशुगायमत्तुडि। यत्संयूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्द
स्यासंख्यात्वेऽप्यत्र एवज्ञापका उद्। कतिपयः॥ चतुरश्रयतावाद्यसारलोपश्च॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसङ्घस्यतिथुक। पा २४९॥ उद्योमे
वाष्टगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत्र एव उद्। बहुतिथः इत्यदि। वतोरिथुक॥ पा २४९॥ उद्योमेवा। यावतिथः॥ २९ नेषु वृद्धिर्देजित्यध्यायो यदा चरमंगण्यते न दा
राण्यष्टमो भवत्येव। नानादसंख्यादेः उद् इति। उडिति प्रथमां तस्यानुवृत्तस्य नां तादिति पंचम्या षष्ठी कल्प्यतरतिभावः यद्यपीह मरः प्रत्ययत्वेऽपि न सति स्यात्पुनरत्रमठ आगमत्
भवाभ्युपगंतव्या अनुदाततायथा स्यात् प्रत्ययत्वेऽप्युदात्तः स्यात्तथा चैकरूप्ये लोवसंदर्भव्याख्या न मुचितं। अन्येषां दुर्मरः प्रत्ययत्वेऽप्यकारसहितो मकारो विधेयः। आग
रत्वे तमकारमात्रमिति लाघवमस्तीति॥ विंश इति॥ विंशतेः पूरणः॥ निविंशतेर्द्वितीजिलोपः। षट्कृतिरह षष्ठी निर्देशवलात् षडानामागमितं स्यष्टमिति तदानुकूलेनानुवृत्तौ उ
द्। प्रत्याविपरिणम्यते तदाहा उदीति। उद् एव युद् नुन कृतः। षष्ठ्यकारस्य जस्त्वप्रसंगात्। चतुर्थेऽप्यस्य विसर्गप्रसंगाच्च। न चैवं नां तादिति सूत्रेऽपि उटि परे मुगे वं निधीयता
मिति वाच्यं। पंचमः सप्तमस्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्रयताविति॥ विशेषविहिताभ्यामपि छयस्त्रा उद् प्रत्ययानवाध्यते युग्विधानसामर्थ्यात्तेन चतुर्थः। तिसिद्धं

मि. कै.
टी. त.
मु. त.
६८

मतौच्छः। मत्वर्थरति। मतौर्विषयइत्यर्थः। तेनतदितिप्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्नितिप्रत्ययार्थेहलभ्यतोविधानसामर्थ्यादिति। मतुप्रकरणेएकस्मिन्सूत्रेकतये
यदत्रास्यलुग्विधानंतत्प्राप्तिकंलुकमनुमाययतीतिकेयटः। तत्रकुशलः। सप्तमीसमर्थान्यथिनशब्दात्कुशलइत्यर्थेवुनस्यात्। आकर्षादिभ्यःकन। वनासिद्धेकन।
मतौच्छःसूक्तसाम्नोः। पा२। ५८॥ मत्वर्थेच्छस्यात्। अच्छावाकीयंसूक्तं। वारवनीयंसाम। अध्यायानुवाकयोर्ह्यु
क्। पा२। ६०॥ मत्वर्थस्यलस्यअतएवज्ञापकात्तत्रच्छः। विधानसामर्थ्याच्चधिकल्पेनलुक्। गर्दभाएडः। गर्दभाएडीयः। विमुक्तादिभ्योऽण। पा२।
६१॥ मत्वर्थेऽणस्यादध्यायानुवाकयोः॥ विमुक्तशब्देऽस्मिन्नसि वैमुक्तः॥ देवासुरः॥ गोषदादिभ्योवुन। पा२। ६२॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गो
षदकः। रवेत्वकः। तत्रकुशलःपथः। पा२। ६३॥ वुनस्यात्पथिकुशलःपथिकः॥ आकर्षादिभ्यःकन। पा२। ६४॥ आकर्षेकुशलआकर्षकः
आकर्षादिभ्यइतिरेफरहितोमुख्यःपाठः। आकषोनिकयः। धनहिरण्यात्कामोपा२। ६५॥ कामइच्छा। धनेकामोधनकोदेवदत्तस्याहिरण्य
कः॥ स्वाङ्गेभ्यःप्रसितोपा२। ६६॥ केशेषुप्रसितःकेशकः। तद्वचनायानन्तरइत्यर्थः। उदरादृगाद्युनेपा२। ६७॥ अविजिगीषाठकस्यात्क
नोपवादः। वुमुसयाऽत्यन्तपीडितउदरेप्रसितोदरिकः। आद्युनेकिमा। उदरकः। उदरपरिमार्जनादौप्रसक्तइत्यर्थः। सस्यनपरिजातः। पा२।
६८॥ कन्स्वर्यतेनतुठक्। सस्यशब्दोगुणवाचीनेमुधान्यवाचीशस्येनेतिपाठान्तरं। सस्येनगुणेनपरिजातःसम्बद्धःसस्यकस्माधुः॥ अंशहा
रीपा२। ६९॥ हारीत्यावश्यकेणिनिः। अतएवतद्योगेयघीन। अंशकोदायादः। तन्त्रादचिरापहतेपा२। ७०॥ तन्त्रकःपटः। प्रत्यग्रइ
त्यर्थः॥ ब्राह्मणकोस्मिकेसंज्ञायाम्पा२। ७१॥ आयुधजीविनोब्राह्मणयस्मिन्देशेसब्राह्मणकः॥ अल्पमन्नंयस्यांसाउल्लिकायवागूः।
रुद्रंरुद्रदंतार्थंअशनिकःशकुनिकःत्सरुकःमुख्यःपाठरति। आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकषः। पुंसिसे
ज्ञायांघइतिव्याख्याययेत्वाकर्षादिभ्यइतिसरेफंयठंनितेषामाकर्षइतिघञिरूपमितिहरदत्तेनोक्तत्वादितिभावः॥ धनेकामइतिनेत्रेत्यनुवर्तनात्सप्तयंतान्यत्य

यइतिभावः॥

उदरात्। आद्यनशब्दार्थमाह। अविजीगीषाविति। दिवोविजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात्। सस्येनाकर्तृरित्युक्तेयं। परिजो जातः परिजातः फलितमाह। संवदइति
 अतएवेति। अकेनोरिति निषेधादिति भावः। तन्नानातन्त्यं तेमंत वोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तेनुवाय सकला अचिरः कालो अपहृतस्येत्यचिरापहृतस्यस्मिन्ना कालाः परिमाणेने
 तिसमासः प्रत्ययइति। मृतनइत्यर्थः। ब्राह्मणकोशिका ब्राह्मणशब्दायुधजीवितोपाधिका त्रयमाता तसमर्थेकन प्रत्ययो निपात्यते। अन्नशब्दानु अल्पत्वापाधिकात्। तदाह
 अधुनादिः। शीतोष्णान् शीतमिवशीतंमंदमित्यर्थः। शीतसमिकार्यकरणयाटवाभावात्। उष्णमिवोष्णशीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयांताभ्यां प्रत्ययः। कृद्योग
 लक्षणपृष्ठा तु क्रियाविशेषणेनेत्युक्तं। मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययोनमवत्यनभिधानात्। अधिकं। अध्याहृतशब्दादिति। गत्यर्थो कर्मकेत्यादिनारुहः कर्तृरित्येकमिति वाक्तो वि
 हितः आधेक्तप्रत्ययेन कर्मणे नभिहितत्वात्। अध्याहृतशब्दयोगे द्वितीया। अध्याहृतोद्गोऽणः स्वारीमिति। ग्रामगतइतिवत्। तथा अधिकशब्देनापियोगे द्वितीयायां प्राप्ता

शीतोष्णान् डारिणि पा२७३॥ शीतदूरोतीति शीतकः अलसः। उलं करोतीति उलकश्शीघ्रकारी। अधिकमापा२७३॥ अध्याहृतशब्दात्कनउत्त
 रपदलोपश्च। अनुकामिकाभीकः कमिन्ना पा२७४॥ अन्वभिभ्यां कना। अमेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते। अनुकः। अभिकामयते। अभिकः
 अभीकः। आश्वेनान्विच्छति पा२७५॥ अनृजुरायः। आश्वेनान्विच्छति। आश्वेकः॥ अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। पा२७६॥ तीक्ष्णउपायो
 अयः शूलं तेनान्विच्छति आयः शूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनन्दम्भः। तेनान्विच्छति दण्डाभिनिःकः॥ ॥ ॥ ॥

पांयस्मादधिकं तदस्मिन्धिकं मिति च निर्देश इत्यात्पंचमीसमस्येति तत्र। प्रथिंकोद्गोऽणः स्वार्थः अधिकोद्गोऽणः स्वार्थमिति। द्वितीयेतुक्तेन कर्मणे भिहितत्वात्प्रथ
 मा। अधिकारवारीद्वेनेन कर्मणे भिहितत्वादेव पंचमीसमस्याविद्वन्शंकनीया। अनुका समाहार इंदेसोत्रं यत्वा सूत्रत्वास्त्रिंशत्प्रत्ययइति फलितेयः। अन्व भि
 भ्यां कनिति। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते। त्वत्वाः। आश्वेनान्विच्छति। आकर्मदिभ्यः कर्मात्प्रत्ययः कननुवर्तते। अनृजुरिति। तिर्यगवस्याक
 र्थमनृजुतत्साधर्म्यादुपायोपि इह शीतोष्णपार्श्वयः। दण्डाजिनशब्दाः गोणा एव गृह्यन्ते मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययोनमवत्यनभिधानात्॥ ॥ ॥

मि. को.
टी. न.
सु. न.
६४

तावतिथ्यग्रहणमिति लुग्वानावतां पूरणं तावतिथ्यं वतोरिथुकं यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथा तत्र तावतिथ्यमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः अनंतरावपिठकूठौ नानुवर्तते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ कस्यादिति पूरणप्रत्ययस्येति अनुकनः लुग्वग्रहणं नर्थक्यप्रसंगात् पंचमं पंचमकमिति हि संहितेन साध्यं तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कनउत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्प्रकारस्याभिमतमिति व्याचष्टे द्विकमिति वार्तिककारस्तु कनएवलुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथ्यग्रहणमिति लुग्वानावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह ॥ तस्मिन् द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बो

तावतिथ्यग्रहणमितिलुग्वा॥पा२७७॥ कनस्यात्पूरणप्रत्ययस्यचलुग्वा॥ द्वितीयकम् द्विकम्वाग्रहणं देवदत्तस्यद्वितीयेनरूपेणग्रहणमित्यर्थः॥ तावतिथेनगृह्णातीतिकन्वक्तव्येनित्यच्चलुक्॥ षष्ठेनरूपेणगृह्णातियद्देवदत्तः॥ पञ्चकः॥ स एषां ग्रामणीः॥ पा२७८॥ देवदत्तोनुरूपो देवदत्ते देवदत्तकाः॥ त्वत्का॥ मत्काः॥ शृङ्खलमस्यवन्धनङ्करमे॥ पा२७९॥ शृङ्खलकः करमः॥ उत्कउत्तेनाः॥ पा२८०॥ उद्भूतमनस्कवृत्ते रुच्छव्याख्यार्थकन॥ उत्कः॥ उत्कण्ठितः॥ कालप्रयोजनाद्देगे॥ पा२८१॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनीच्चकनस्याद्देगे॥ द्वितीयः॥ हनिमवोद्वितीयकोज्वरः॥ प्रयोजनंकारणंरोगस्यफलम्वा॥ विषपुष्पैर्ज्जितोविषपुष्पकः॥ उष्मङ्कार्यमस्यउष्मकः॥ रोगेकिमाद्वितीयोदिवसोस्या॥ तदस्मिन्ननंप्राये संज्ञायाम्॥ पा२८२॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थेकेन॥ स्यात्॥ यत्प्रथमान्तमेनंचेत्प्रायविषयन्त॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यांगूडापूपिकापौर्णमासी॥ वटकेभ्यरनिर्वाच्यः॥ वटकिनी॥ कुल्मीषादन्ना॥ पा२८३॥ कुल्मीषाः प्रायेणान्नमस्यांकौल्मीषी॥ श्रोत्रियश्चन्द्रोऽधीते॥ पा२८४॥ श्रोत्रियावैत्यनुवृत्तेश्चान्द्रसः॥ श्राद्धमनेनभुक्तमितिठनौ॥ पा२८५॥ श्राद्धी॥ श्राद्धिकः॥ ॥ २२ ॥ ध्या॥ तावतिथेनेति॥ पूरणप्रत्ययांताद्ग्रह

श्रोत्रियः वेत्तनुवन्नेच्छाद्दसः ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिति नौ पाश ५ ॥ श्राद्धी श्राद्धिकः ॥ ॥ २२ ॥ ध्यातावतिष्ठेनेति पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणे
याधिकात्स्वार्थे विधीः मानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः । स एषां ग्रामणीः । ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिधित्यमरः । करमदति । उपबालकः । द्वितीये ह
नीति । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति तथाप्यर्थप्रकरणादिनावृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः । ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति द्वितीयादि
भ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः । उत्तरसूत्रस्य संज्ञायकवर्णस्य बाह्या तद्व्यमिति । वटकेभ्य इति । कनिष्ठासेवचनं । ननु संज्ञायहणात्कन्मभविष्यती
ति चेत्किंततः । इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थवचनमंगीकार्यमेव । अत इति न विन्येव कथंचिदिति सिध्यतीत्याशत्रे न कार्यसप्तम्यां च न तौ स्मृता विनिवचनात् । श्रोत्रियः ॥

पः छंदोधीते सः श्रोत्रियो भवति। अवभाष्ये छंदोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रि यन्नित्ये तत्पदं निपात्यते इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः। छंदसो वा श्रोत्रभाषो निपात्यते तदधीतर
 न्येतस्मिन्नर्थे च श्वप्रत्यय इति पक्षांतरं च स्थितां व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्वरूपत्वात्। श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपार्थमिधायित्वा
 हाकार्यग्रहणेन ननु श्वप्रत्ययश्चंदोधाया अभिधायत इति कांशाखामधीत्यश्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रावेत्यनुवृत्तेरिति। तावतिथं ग्रहणमिति तु गवत्यतः। श्राद्धमने
 नाश्राद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धं प्रज्ञाश्राद्धार्चाम्योः। यद्यपि विव्यंकर्म श्राद्धशब्दे नोच्यते। तथापीहतत्मा धनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तृशक्यत्वात्। श्राद्धी
 श्राद्धिक इति। अद्यतन एवेष्यते अद्यभुक्तेः श्राद्धिक इति मा भूत्॥ ॥ पूर्वदिनिः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणतद्वितीयं तात्पर्यम्। अनेनेति कृतं वाचकमनुवर्तते न च कि
 यामंतरेण कर्ता संभवतीति काचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्यया विधेयसदृहपूर्वकृतमनेनेति। सपूर्वाच्चा। अनेनेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। विद्यमानपूर्व कात्पूर्वशब्दादनेनेत्य

पूर्वदिनिः। पा० २८६॥ पूर्वकृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्चा। पा० २८७॥ कृतपूर्वी॥ दृष्टादिभ्यश्चा। पा० २८८॥ दृष्टमनेन दृष्टी। अधीती॥ छन्दसि परि
 पथि परिणैपय्यवस्थात्तरि। पा० २८९॥ लोके तु परिपथ्यशब्देन न्याय्यः॥ अनुपद्यन्वेष्टा। पा० २९०॥ अनुपदमन्वेष्टा। अनुपदी॥ साक्षादृष्ट
 रि संज्ञायां। पा० २९१॥ साक्षादृष्टा साक्षी। क्षेत्रियश्च परस्मैनेति कित्यः॥ पा० २९२॥ क्षेत्रियश्चाधिश्शरीराकरे चित्यः॥ अपतीतकार्य

स्मिन्नर्थे इति स्यात्। पूर्वो नाच्चेत्यतत्फलितम्। कृतपूर्वीति। कृतपूर्वशब्दयोः सुसुपेतिमासः। इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दांतप्रातिपदिकात्
 कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतत् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति। कृतपूर्वीत्येतस्मिद्धयपूर्वा नाच्चेति स्वीकृतं नैव व्यपदेशिव
 द्वावे सपूर्वीत्यपि सिद्धे पूर्वदिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति। छंदसि पर्यवस्थात्तशब्दोच्छ्रुपय्यात्स्वार्थे इति प्रत्ययः। अ
 वस्थात्तशब्दस्य च पंथपरणतावादेशो निपात्यते। अपत्यपरपंथिनं। मात्वापरिपरं विदतां उभयत्रापि पंथिं दे अग्रहः। लोकेत्विति। अनुपस्थितपरिपथिभिः
 पंथिर्वैरित्यादौ अनुपद्यन्वेष्टा॥ अन्वेष्टरि इति प्रत्ययानिपात्यते। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थः व्ययीभावः। अनुपदी गवामिति। पदापस्यया षष्ठी। गो
 पदाप्यश्चादन्वेष्टरा गवामेवातेन हिरण्यादावन्वेष्टेन भवतीति हरदत्तः। साक्षादृष्टि। दृष्ट्यर्थे इति स्यात्। साक्षाच्छब्दः व्ययं तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यति

सू. को.
मु. त.
१०

दिशादिहसूत्रेपंचम्यालुक्उदस्यासंभोःअवाञ्चालंवेनेत्यादौतुप्रकृतिवदित्यानेदेशस्यवैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात्तपंचम्यालुङ् नमवतीतिबोध्यंसाक्षीति।अव्यया
भमात्रेइतिटिलोपः।यद्यपिसाक्षादृष्टारस्त्रयोभवंतिदाताग्रहीताउपदृष्टाच।तथापीहसंज्ञाग्रहणांतस्मात्सिद्धेनोपदृष्टेवोच्यतेइत्याहुः।सोत्रियचापरस्येशब्दा
संज्ञास्यतादृचपरशब्दस्यलोपश्चनियान्तदतिमनोरमा।अन्येतुपरस्येचिकित्स्यइत्यर्थेसोत्रियजितिनिगमनेवाक्यार्थेपदवचनंश्रोत्रियवदित्यप्याहुर्भवमस्य
वाप्युत्थाः।सोत्रियोव्याधिरिति।केचसोत्रियंविषं।यत्परशरीरेसंक्रमय्यचिकित्स्यते।अपिचसोत्रियाणितृणानि।यानिसस्यानिसस्यार्थेसोत्रेजातानिचिकित्स्यानि
विनाशयितुं।न्यानि।किंचसोत्रियःपारदारिकःपरदारगः।परस्येचतत्रचिकित्स्योनिग्रहीतव्यः।सर्वेप्येतेपक्षाःप्रकरेस्थिताः॥३॥इदियमिंद्रा॥इंद्रशब्दाद्वचरेण
इत्यपि।इन्द्रमिन्द्रमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रतमितिवा।पा२८॥इन्द्रात्मातस्यलिङ्ङुर्लोनकर्तुरनुमानात्तदतिकरणःप्रकार
र्थः।इन्द्रादुच्चैयमिन्द्रियमातदस्यात्पस्मिन्नितिमतुपा।पा२८॥गावोस्यास्मिन्वासनिगोमृगं॥भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने॥
सम्बन्धेऽस्तिद्विधायाभवंतिमतुवादयः॥१॥रसादिभ्यश्चा।पा२८॥मतुपारसवाना।रूपवाना।अन्यमत्वर्थोयनिवृत्त्यर्थवचनमारसरूपव
र्त्तगन्धस्यशब्दस्येहगुणात्एकाचः।स्वाना।गुणग्रहणंरसादीनांविशेषणमातसौमत्वर्थो॥१॥१॥तान्नसानौभसंज्ञौसौमत्वर्थेप्रत्य
येपरे।वसोऽस्मसारणं।विदुष्माना।गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टः।शुक्लोगुणोस्यास्तिशुक्लःपटः।कलः॥२॥दृष्टंज्ञातंममचसुर्ममश्रोत्रमि
त्यादिक्रमेणसृष्टेदृष्टद्वाराजुष्टंश्रीणितंसेवितंवादतंयथायथंविषयेभ्यःरूढिशब्दोयंकथंचितव्युत्पादितः।तदस्यात्पस्मिन्नितिमतुपातदितिप्रथमासमर्थोत्तर
यः।अस्तीतिपुरुषंक्तेनेअविवक्षितेकालसुविवक्षितः।धनेगतेभाविनिवाधनवानयमितिप्रतीत्यभावात्।इतिशब्दोविषयविशेषलाभार्थस्तथाहि।भूमनिन्दाप्रशं
सासुनित्ययोगेतिशायने।संसर्गस्तिविवक्षायांभवंतिमतुवादयः।अस्तिविवक्षायांयमतुवादयोविधीयंतेतेभूमादिषुविषयेषुभवंतीतिवार्तिकार्थः।भूमावहुत्वंतच्चापे
क्षिकं।यस्यहियावदुचितंतावदेववहुत्वबोधकवहुशब्देनापिप्रतीयते।यथापंचवाभिरपिगोभिर्देवदत्तस्यवत्सोगावदतिव्यवहाराः।एतसुसहस्रगारपिगावो
ननुसहस्रेणापियवैर्यवमानिति।कथंतर्हियवमतीभिर।

१०

द्वितीयं प्रोक्षतीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वात् भूमाभावेऽप्यत्र मनुष्या भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयंत इत्येवं परमिति। निंदायाः कदा
 वर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान् नित्ययोगे क्षीरिलोचनः। अतिशयने। उदरिली कन्या संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तं दंडं बोध्यते। ननु गृहावस्थि
 तदंडोपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत् पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। चिन्तिनियामकस्य विलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगे सम्य
 नेपि प्रतीतिवत्। इह स एयं कल्पत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्यः। आपोनभवंति किंतु यवमज्जलवच्चपात्रमेवेत्याशयेन कथं यवमतीमिरद्विरित्यासे
 यः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव। अन्यगवर्णयेति। कथं तां हं पिणी कन्यारसिको न भवेत्। अत्राहुः। रसादिगुणगुणद्वितियव्यते। तेन गु

मादुपधायाश्च मतोर्बोऽयवादिभ्यः। पा० २८॥ म। एतौ वर्णान्ताम् वर्णवर्णयश्च यवादि वर्जात्परस्य मतोर्मस्य वस्स तां किंवा न। ज्ञानवानां वि
 द्यावाभालक्ष्मीवानां। यशस्वानां। मास्वानां। यवादे सुयवमानां भूमिमानां। तयः। पा० २९॥ मयतां मतोर्मस्य वस्स तां। अपरां नृत्वा न जज्ञत्वां विद्यु
 त्वान्। संज्ञायां। पा० २९॥ मतोर्मस्य वस्स तां। उहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ आसन्दीवदहीवश्च कीवत्कसीवदुभयवस्स एवती। पा
 २९॥ निषट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसत्रशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। आस्थिशब्दस्याहीभावः। प्रष्टीवान्। अ
 स्विमान् न्यत्र। चक्रशब्दस्य चकीभावः। चकी शब्दा मराजा। चक्रवान् न्यत्र। कस्यायास्संम्यपारणश्च कसीवश्च। मसुवि। कस्यावान् न्यत्र।
 लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमणवान्। मपर्वतः। लवणवान् न्यत्र। चर्मणो नलोपाभो एतत्त्वश्च। चर्मणो नलोपाभो एतत्त्वश्च। उदन्वात् उद
 न्वाच्चा। पा० २९॥ उदकं स्पुदन् भावो मती। उदको संज्ञायाश्च। उदन्वान् रामुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वा न्योराज्ये। पा० २९॥ राजन्वन्तां। राजवान् न्यत्र।
 एवाचिभ्य एवायमत्वर्थीयस्य निवेधः। रूपिलीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः रसिका इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु रसनायाः उपाय इति। गु
 णवचनेभ्य इति। मुलेन हतिचप्रसिद्धाये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते न तु रूपादयो पिते न रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगेन भवति। ३०॥ मनुष्याणां च भ्रमश्च मनुष्याणां
 दंडः। तेन मनुष्यप्रत्ययासिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। सहा मवर्णवर्णतादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूतः। नान्यस्य मतो रित्यर्थः। येन नाव्यवधा

स. को. १०. दिशादिहसूत्रेपंचम्यालुक्उदस्याल्लभोः अवाचालं वनेत्यादौ तु प्रकृतिवदित्याने देशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात्तपंचम्यालुङ् नमवतीति बोध्यं साक्षीति। अव्यया
 भूमात्रे इति टिलोपः। यद्यपि साक्षाद् द्वारस्त्रयो भवन्ति दाता यही ना उपदृष्टा च। तथापीह तं ज्ञायहणात् साक्षिशब्देनोपदृष्टे बोध्यते रत्याहः। सेत्रियचा परसेत्रशब्दा
 त्सं-स्यता ह्यचपरशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्येतु परसेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे सेत्रियजिति निपात्येते वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुर्भवमन्य
 नाप्युक्त्याः सेत्रियो व्याधिरिति। किंच सेत्रियं विषं। यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते। अपिच सेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थे सेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
 विनाशयितुं न्यानि किंच सेत्रियः पारदारिकः परदारः। परसेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। सर्वे ये ते पक्षा आकरे स्थिताः॥ ३०॥ इन्द्रियमिन्द्रा इन्द्रशब्दाद् इन्द्रेण
 शिष्यः इन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिन्द्रमिति वा। पा२८३॥ इन्द्रोऽन्मातस्य लिङ्ङुरणेन कर्तुरनुमानात् इति कारणः प्रकार
 र्थः। इन्द्रोऽन्मातस्य लिङ्ङुरणेन कर्तुरनुमानात् इति कारणः प्रकार
 सन्वयेऽस्ति किंच ज्ञायाम्भवन्ति मतुवादयः॥ १॥ रसादिभ्यश्चा पा२८५॥ मतुपारसवाना रूपवाना अन्यमत्वर्थो यनिवृत्त्यर्थवचनमारसस्यव
 र्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचः। स्ववाना गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणमा तसौमत्वर्थः। १५। १६॥ तान्नसानौभसंज्ञौ सौमत्वर्थे प्रत्य
 येपरे। वसोऽस्य सारणं। विदुष्माना गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः। शुक्लो गुणो स्यात्सि शुक्लः पटः। कृष्णः॥ १८ दृष्टं ज्ञातं मम च सुर्मम श्रोत्रमि
 त्यादिक्रमेण सुष्टमदृष्टद्वारा जुष्टं प्रीणितं सेवितं वादतं यथा यथं विषयेभ्यः रूढिशब्दो यंकथंचित् व्युत्पादितः। तदस्यास्य सिन्निति मतुपा तदिनिप्रथमा समर्थोत्तर
 यः। अस्तीति पुरुषवत्त्वेने अविवक्षिते कालसु विवक्षितः। धने गते भाविनिवाधनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि। भूमनिद्राप्रश
 सासुनित्ययोगेति शायने। संसर्गोऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः। अस्ति विवक्षायां ये मतुवादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः। भूमावहुत्वं तच्चापे
 शिकं। यस्य हियावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकवहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचवाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य वत्सो गाव इति व्यवहारात्। एतसु सहस्रं गोरपि गावो ग
 ता इति व्यवहारः। गोमाना यवमान यस्य स्वार्थोदिभिः परिच्छिन्ना यवास्संति स एव मुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिर।

द्विर्युपगोसतीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्यविवक्षितत्वात्तूमाभावेप्यत्रमतुपामूमादिग्रहणंनुप्रायेणभूमादयःप्रतीयंतइत्येवंपरमिति। निंदायाःकदा
 वर्तिनीकन्या। प्रशंसायोरूपवानानित्ययोगेस्त्रीरिणेवृक्षाः। अतिशयने। उदरिणीकन्यासंसर्गेदंडी। संसर्गः संयोगः तेनसंयुक्तदंडोवैच्यते। ननुगृहावस्थि
 तदंडोपि। इहदंडपुरुषयोः संयोगेसत्यपिदंडीपुरुषइत्यादिवत्पुरुषीदंडः पुरुषवानदंडइतिनप्रयुज्यते। इतिनियामकस्यविलक्षणत्वंवक्ष्यभावात्संयोगेसम
 नेपिप्रतीतिवलाहिकस्यैककल्प्यतइत्याहुः। एवंचयवसंयोगमात्रेणयवमत्यः। आपोनमवंतिर्किंतुयवमज्जलवच्चपात्रमेवेत्याशयेनकथंयवमतीभिरद्विरित्यास्ये
 यः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरंचसंगच्छतएवा। अन्यमवर्णयति। कथंनार्हदपिणीकन्यारसिको नवइति। अत्राहुः। रसादिगुणगुणदितियव्यते। तेनगु

मादुपधायाश्चमतोर्बोऽयवादिभ्यः। णराट्॥ म। ए। व। र्ण। न्ता। न्म। व। र्ण। व। र्ण। यवादिवर्ज्यस्यमतोर्मस्यवस्सताकिंवा न्। ज्ञानवानावि
 द्यावाभालक्ष्मीवान्। यशस्वान्। मास्वान्। यवादे लुयवमान्। भूमिमान्॥ नयः। णराट्॥ रुयवान्मतोर्मस्यवस्सता। अपरान्त्वान्नजश्वंविद्यु
 त्वान्। संज्ञावान्। णराट्॥ मतोर्मस्यवस्सता। उहीवती। मुनीवती। शरादीनांचेतिदीर्घः॥ आसन्दीवदष्टीवश्चक्रीवत्कसीवद्वृक्षवत्क्ष्मिणवती॥ ण
 राट्॥ निषट् संज्ञांनिपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान्ग्रासः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याहीभावः। मर्षीवान्। अ
 स्तिमान्। चक्रशब्दस्यचक्रीभावः। चक्री गन्तामराजा॥ चक्रवानन्यत्र। वक्ष्यायास्संम्यद्वारणश्चकक्षीवाम्। कक्ष्यावीनन्यत्र।
 लवणशब्दस्यरुमणभावः। रुमणवान्। लवणवानन्यत्र। चर्मणानलोपाभोवोणत्वश्च। चर्मणवतीनामनदी। चर्मवत्। उदन्वात्तद
 भौवाट्॥ उदकस्यउदन् भावोमती। उदभौसंज्ञायाश्च। उदन्वान्। मुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वात्सौराज्ये। णराट्॥ राजन्वता। राजवानन्यत्र॥

एवाचिभ्यएवान्यमत्वर्थीयस्यनिवेधः। रूपिलीत्यत्रतुरपशब्देनसौंदर्यगुणत्वेतच्चनगुणः। रसिक इत्यत्रतुरसशब्देनभावो गृह्यतेनतुरसनायायोभुशइति। गु
 णवचनेभ्यइति। मुलेनइतिचप्रसिद्धयेशुक्लादयस्तत्त्वगुणत्वेनतुररूपादयोपितेनरूपवस्त्रमित्यादिप्रयोगेनभवति॥ ननुइत्यादीन्चमश्चमंसमाहरे
 दंडतेनमतुपप्रत्ययास्त्रिसंप्रातिपदिकंविशेष्यते। सह। मवर्णवर्णतादिति। उपधायाश्चेतिवाक्यं। उपधाभूतः। आन्यस्यमतोरित्यर्थः। येननाव्यवधा

सि-
दी-
सु-
७१

नन्यायेनां त्यालव्यवहितेपिभवति। एवमस्यार्थे स्थिते फलितमाह। मवर्णवर्णेष्वदिति। इदमपि मनुवास्ति सस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। न्यतादिति
विबुत्वानिति। एतेन वन्मिहमद्वानिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः। उक्तरीत्या जस्य प्रवृत्तेः। मत्वतान्मनुयो निषेधाच्च। ननु गोप्यमानमधुलिणमास्ति यत्र
हस्यध्वत्वेदत्वे च कृतेन यदतिवत्प्रवृत्त्याः नृनासिकपरत्वाभावात्प्रत्ययेभाष्यानिन्यमित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान। मधुलिङ्गानित्यनि
ष्टप्रसज्यते। मैव। घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन यदतिवत्प्रवृत्तेः॥ ७१॥ प्राणिस्थानां शिखावान्दीप इति। प्रत्यदाहरणदिगियं दशिता। शिखाशब्दस्य ग्रीत्यादिपाठे
नलचोप्रसज्यते। चूडावान्वहस इति प्रत्यदाहरणमिति हरदत्तः। न च वक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यं। मुखनासासंचारी वायुः प्राणसुद्धा नेव प्राणित्वेन तदशयात्। प्राण्यं
गादेवतिः प्रवृत्तिः कर्णानुद्वेगालभ्यते। चूडालोसीति। असीत्यस्य तिङ्। तिङ् इति निघातः। चूडालशब्दात्तोरुत्वेन स्यात्तोरुत्वेन स्यात्। सुकारेकृते हलात्सुप्तेन
प्राणिस्थानो लज्जन्तोरस्याम। पाठार्थः॥ चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्थात्किं। शिखावान्दीपः। आतुः किमाहसवान्। प्राण्यद्वा देवनेह। मेधा
वान्। प्रत्ययेत्सरेणैव सिद्धे। अन्योदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितो वा नुदात्तत्वे दादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः॥ सिध्मादिभ्यश्चापाठः॥ लज्ज
स्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यां ग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थेन तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारान्तेभ्य इति नौनावातदन्तवलललादानामूङ्गावातुल्य
धर्मत्वात्तस्यानिकवुकारो नुदात्तः। सुपर्यायिकस्यापि सुहृत्वादनुदात्तौ सुप्यितावित्यनुदात्त इत्यन्ये। पूर्वेण सह आदुगुलोसत्येकादेश उदात्ते नोदात्त इत्योकार उदात्त इत्य
तत एङः पदानादौ निपूर्वरूपमेकादेशस्तस्य स्वरितो वा नुदात्त इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वधनापचकार इत्यर्थः। सिध्मादिभ्यश्च सिध्मा गङ्गा मणि। विजया मिष्या वपां सु। हनु
पाह्यादयः। सिध्मादिभ्यः। समुच्चयार्थमिति नियाता नामनेकार्थत्वादिनिभावः। न च इति नौनावप्यन्यतरस्यां ग्रहणेन समुच्चयेतामिति शङ्क्यं। तूयोरप्रकृतत्वात् मनुष्यप्रत्य
यसु समुच्चयेन तस्य प्रकृतत्वादस्ति चेहल्लिङ्गं केशाद्वदत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं। तद्विनिष्ठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते। प्रकृतस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्ति
त्येव सिद्धे किं तेन स्त्रीयमाणं नुपूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव तथा च वार्तिकं लज्जन्तोरस्यामिति समुच्चय इति अयं भावः प्राणिस्थादिति म
न्त्रेण लचिविकल्पिते पक्षे मनुविति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्धयति तथापि सिध्मादिषु योऽदन्तासेषु इति नौः प्रवृत्त्यदोषः समुच्चयार्थत्वेन ॥

दोषरति एवं चल ज्वास्यादिनि ॥ इतौ वा शब्दः समुच्चये बोध्यः ॥ वास्याद्विकस्योपमयोरेवार्थेपिसमुच्चय इत्यमरः ॥ वातं दंतेत्यादिसिध्दार्थमगणस
 त्रं ॥ उड-चेति ॥ डि-त्वादेवादेशः ॥ उकारमात्रोक्तोवतादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशंका निवारणाय अनुबंधः कृतः ॥ नचषष्ठ्यंताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शक्यं ॥ अहंश
 मभीर्युसंगोपपत्तौ र्द्वित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥ वातुल इति ॥ अंतो रात्रिमिदं प्राचानुवलादलः वाताच्चेति पठित्वा वातुल इत्युक्तं तदुपेक्षं प्रत्ययस्वरेण मध्यो रा
 त्रमसंगात् ॥ गणसमं बलेनांतो रात्रमेवेत्यत इत्याहुः ॥ तर्जिधमन्यो र्दीर्घश्चाशदजं नृपतापणै नृपिगणै र्गृह्यते ॥ पाली लः पमनी लः सुदजं तुः ॥ प्रकालः मसीक
 लः उपतापे रोगः विषादिकालः वैत्सोसाभ्यां ॥ कामवर्तनां ॥ कामवल्लशब्दो मने अशो आद्यं न कति निमात्रा वत्सल इति ॥ सहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सो मशौ वयो
 विशेषे प्राण्यं गं विशेषे च रूढौ न कामवल्लयोः ॥ तत्कथं ताभ्यां लं न ताभ्यां कामवो न ॥ नर्वाशोच्यत इति चेदवाहुः ॥ इति विषयवत्सां सशब्दो सहवल्लयो र्दंतेतेति
 वत्सांसाभ्यां कामवल्ले पाठ्यः ॥ आभ्यां लज्वास्याद्यथा संख्यकामवतिवल्लवति चार्थो वत्सलः ॥ अंसलः फेनादिलच्चापायः ॥ चाल्यवः ॥
 अन्यतरसंगग्रहणं मतुषं समुच्चयार्थमनुवर्तते ॥ फेनिलः फेनलः फेनवाना लोमादिषामादिपिच्छादिभ्यश्चाने लच्चापायः ॥ लोमादि
 भ्यश्चान् लोमशः लोमवाना रोमशः रोमवाना लोमादिभ्यो नः शमनः ॥ अंगत्कल्याणे ॥ अंगत्कल्याण अच्चा लक्ष्मणः ॥ विषगित्युत्तरपद
 लोपश्चाकृतसंख्येः ॥ विषुणोऽपिच्छादिभ्यश्चान् पिच्छिलः पिच्छवान् ॥ उरःखिलः ॥ उरःखान् ॥ ॥ अस्मिन् प्रकाशे सर्ववसं मुञ्जीयमो
 नोपिमनुविहनेष्यते ॥ मतुबंतेनोक्तार्थस्याप्रतीतिः ॥ तत्त्वार्थतरमेवनेन प्रतीयते ॥ वत्सवती गोम अंसवाना त्वं न इति ॥ लोमादिः इह नीदि ॥ हियचादिभ्य इति
 वल्लेनोपपिच्छादिभ्य इति सुपठं ॥ अंगकल्याण इति गणसममथनः ॥ अंगदिनि ॥ शाकीयलालो र्द्वि स्वत्वचा चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत्तथा
 किना ॥ महत्त्वलालं यलाली तद्वत्त्वलालिनं ॥ दरिद्रातेन तावच्छेत्तुणादिसूत्रेण दृक्कारा शोलीयश्चादप्रत्ययः ॥ दृक्स्त्वगो गमिष्ये ॥ तद्वान् दद्रुणः ॥ विषगि
 ति समर्थं ॥ नामित्यस्यापवादोयं ॥ अकृतसंधेरकृतयणादिशब्दाश्च न लिप्यश्चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु हं नृपणदेश उतैरपहलीयः स्यात्तदा वल्लिकेये
 सति विस्म इति स्यात् ॥ विषुण इति ॥ विषुनाना अंचलः ॥ विषे चित्ताय सति विषुणः ॥ विषुब्रह्मव्यः कालः ॥ तस्य दिनाना रात्रानि दिनानि सन्ति दिनानां तराणां पूना

टी. सु. ७२

धिकभावस्य तन्मूलत्वात्। अयं भावः। विषुवतिदिनानां समतायां जातो यामयेनूनान्यधिकानि च दिना निभवे पुरिति नानागतदिनवत्वं यद्यपि विषुवतिना सितश्रमि
नानागतदिनमूलमूतदिनानां सत्त्वात् योच्यते इति। तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्ध्वयुष्यवस्थितं किञ्च विषुवतश्चेन्नोच्यते ॥ ३३ ॥ प्रज्ञाश्रद्धा। प्राज्ञो व्याकरणमि
ति गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कद्रहणात्तद्विप्रयोगे षष्ठीना। कृतपूर्वकं कटमितिवत्। ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञा। एव प्रज्ञावाना तथा प्रज्ञा ए
व प्राज्ञ इत्येकैकते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणे नेत्याशंकां निरकुर्वन्नाह अत्रेति। स्त्रियां टाया प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणितु डीपूत्या दि-तिभावः। हस्ते ष्ठेति। वातिकमिदं
काशिकं कृतातुर्वर्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः। विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं रत्तिनं नपस्वीसहस्रीति। असंतत्वाददंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्वाधामा-दिति। सहस्राहुतेनो

प्रज्ञाश्रद्धा चोभ्योः। पा२। १०५। प्राज्ञो व्याकरणम्। प्राज्ञा। श्रद्धा। आर्चनं वृत्ते च बांतिपसहस्राभ्यां विनीनी। पा२। १०३॥ द्विजो ध्यारिकारो नकारय-

रिन्नाणः। नपस्वी। सहस्री। असंतत्वाददंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्वाधामा-दिति। सहस्राहुतेनोपि बाधनार्थम्। अण्चा। पा२। १०३॥

योगविभागे च चराधेः। तापसः। साहस्रः। ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्॥ ज्योत्स्नः। तामिस्रः॥ सिकता शर्कराभ्याञ्च॥ पा२। १०४॥ सैकतो घटः। श

र्करः। देशोलुविलचौ च। पा२। १०५॥ चादण्। मतुप् च। सिकता सन्यस्मिन्देशसिकता। सिकतिलः। सैकतः। सिकतावान्। एवं शर्करे न्यादि। दन्

उन्नत उरचा। पा२। १०६। उन्नतादन्ताः सन्यस्य दन्तुरः॥ ॥ ॥ पिबाधनार्थं। एतच्च समाधानं मूलपुलकेष्वपि कचिद्दृश्यते। उन्नतार्ध इति। विनीन्यो र्यथा

संख्यप्रवृत्त्यर्थं चोपि बोध्यं ज्योत्स्न इति। शुक्लपक्षः। तामिस्र इति। कृष्णपक्षः। नरकविशेषश्चातमः। समूहस्य तामिस्रज्योत्स्ना तामिस्रेति निपातनाम्। त्वर्थो रसत्त्ववयव

भूतानि तामिस्रं विदते तदस्मिन् स्तीति विग्रहेण तादण्। तमिस्रा तामसीरात्रिज्योत्स्नी चंद्रिकया चितेत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्वतं नत्वणतमिनिनविरोधः। एवं च तमिः।

स्त्रीरात्रयोऽस्मिन् संति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यः। सिकता शर्करादेशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। घट इति मतुप् इति। अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र म

तुपः समुच्चय इति भावः। सिकता इति। लुपियुक्तवद्भावात्। अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणमन्यमरः संज्ञाग्रहः। स्त्रीशर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति। देश एवादिभावो वमुनेया

स्सिकतावतीति। दंत उन्नतः। उन्नत इति किं। दंतवान्॥ ॥

अथसुविः समाहारहं देसौत्रं पुंस्त्वं। स्यादयः स्यात्सुविः। उषवानृषरदत्यमरः सुविश्चि इ। खरदति। महत्कंठविवरं खंत ह्यनित्यर्थः। गर्दमेरुदोयां मुखरोक्तचालदति
हरदत्तः। नगरमिति नगाः दृष्टा यवताश्च। जातिशब्दोयं। तथाचनगरीत्यत्र डीषभवति। नगशब्दोयमश्माच्छिष्यपठ्यते इति वृत्तणादिसूत्रेण स्यात्सिद्धत्वादसादे
यमवृत्तव्यं इति हरदत्तः। पांडुरदति। पांडुः शुक्लो वर्णस्तद्वन्। अयुत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणिनिचवर्तते। हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमहा। गुणे शुक्लादयः पुंसि गु
णिलिङ्गासु तद्वर्तते। कच्छः। कच्छरश्च सूरोगविशेषः। द्युदभ्यां। द्युमदति। द्यौरस्यासिदिव उदित्युत्वं। दुर्वृक्षः सोस्यासि जनकतयेति दुर्मापिदृ सत्त्वापलांशीद
दुर्मागमादत्यमरः। इह सर्वत्र समुच्चयमानोपि मतुप रूढशब्देषु नश्यते। तदर्थस्य मतुपा अशिधा तुमशकत्वात्। दृश्यत इति। वदत्यनुवर्तते। अर्णव इति।

अथसुविमुष्कमधोरः। पा२१९॥ उषरः। सुषिरः। मुष्को एडः। मुष्करः। मधुमाधुष्यमा मधुरः। रप्रकरणे स्वमुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम
खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिह मुः। कुञ्जरः। नगपांसु गण्डभ्यश्च। नगरां पांसु रण्डः पाण्डुरशब्दसु अयुत्पन्न एव। कच्छा हस्तत्वञ्च। कच्छरः। द्युद
भ्यां मः। पा२२०॥ द्युमः। दुमः। केशद्वोऽन्यतरस्यामा पा२२०॥ प्रकृतनान्यतरस्याग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्यहणमिति नोऽस्मावेष्टा
र्थमां केशवः। केशो। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। मणिवा नागविशेषः। हिमस्यो निधिविशेषः। अर्णसालेयश्च। अर्णवः। गाण्ड्य
नगात्संज्ञायाम्। पा२२१॥ ह्रस्वदीर्घयोरेणातने। एनिर्देशः। गाण्डिवां गाण्डीकं अर्जुनस्य धनुः। अजगवर्षिष्ठाकः। काण्डा एडा दीरनी
रचौ। पा२२२॥ काण्डीरः। आण्डीरः। रज कृष्णामुति पा२२३॥ दीर्घवल्च। पा२२३॥ जखलास्त्री। कृषी वल्च। वल्च इति दीर्घः। आसुती वल्च

शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्वदिति पाठान्तरमा पर्वः। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते॥ ॥ अर्णः जलंतद्वाना संज्ञायामिति। तदस्यास्ती
तिसूत्रस्येति शब्दस्ये वायं प्रयच्छः। यणेति। ख्यत्यादिति वल्च। तयणदेशे न करणेन भवति। लस्ये पलाभावात्किं तु सूत्रे साहितिको यमस्येति भावः। प्रयुज्यते चोभय
न्या। अधिरोहति गण्डिकं महेषौ। गण्डीवीक नकशिलानि। भुजाभ्यामिति च। आसुती वल्च इति। पुत्र अभिषवत्किन्। आसुतिरभिषवः। परिषद्वल इति। परितसी
दतीति परिषत् सन्सूद्विषेणादिना क्विप्सदिरप्रतेरिति। तत्पाठान्तरमिति। शृद्धभसोदिरित्यदिप्रत्ययो बाहुलकात् प्रथरेपि भवति॥ तथाच भाष्यं॥ ॥

सि. कौ. पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च। भट्टिरुहः। पार्षदलान्महात्रस्यैराटनैकटिक्कश्रमानिति। पार्षदेष्टादशवरेति मनुः॥ ॥ भ्रातृवल्लः
 की. त. वले इत्यत्राणग्रहणं नुवृत्तेर्न हर्दीर्घः। पुत्रवल्लदौ तु स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा। तत्रावयवीभूतं ज्योति
 सु. त. रलीति मत्वर्थो योपयति। एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दे व्याख्यातः। निघट्टुषु तमः पर्याप्तमिस्रशब्दः पठितं तत्र समूहसमूहेनोरभेदोपचार इति हरेदत्ते।
 ७३ स्त्रीत्वमतं त्रमिति व्याख्यानमत्र शरणम्। उर्जस्विनो मिन्नित्यत्र नांतत्वाभिव्यक्तयेन लोपो न कृतः। अत इति ठ नौ। तपरकरणं किं। खट्वा वान् एकाक्षरकृतं नाज

भ्रातृवल्लः। पुत्रवल्लः। शत्रुवल्लः। वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्न हर्दीर्घः॥ दन्तशिखात्संज्ञायामाया ५। २। ११३॥ दन्तावल्लो हर्दः। शिखावल्लः क
 की। ज्योत्स्ना तमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वल गोमिन्मलिनमलीमसः। ५। २। ११४॥ मत्वर्थेनियत्यने। ज्योतिष उपधा लोपो नश्च प्रत्यय
 ज्योत्स्ना तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा स्त्रीत्वमतं त्रमा तमिस्रं। शृङ्गादित्रिच। शृङ्गिणो उर्जसो वलचातेन वा। तामाभूदिति विनिरपि।
 उर्जस्वी। उर्जस्वलः। उर्जोऽसुगागम इति वृत्तिरुचिण्या। उर्जस्वतीति वदसुन्ननेनैवोपयत्तैः। गोशब्दान्मिनिभ गोमी। मलशब्दादिन च॥
 मलिनः। ईमसेच्। मलीमसः। अत इति ठ नौ। ५। २। ११५॥ दण्डो। दण्डिकः॥ ब्रीह्यादिभ्यश्च। ५। २। ११६॥ ब्रीही। ब्रीहिकः। नच सर्वेभ्यो ब्रीह्यादि
 दिभ्य इति ठ ना विष्येते किन्तर्हि शिखामाला संज्ञादिभ्यः इति॥ यवखदादिभ्यश्च। ५। २। ११७॥ चादिनि
 ठ नौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवाना। उदरपि च एउयव ब्रीहि। स्वाङ्गादिद्विद्वौ। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इल जादयः स्युः। विवृद्ध्यो
 कर्णवस्यसंक्राणिलः। कर्णो। कर्णिकः। कर्णवाना। एकगोपूर्वाद् अनुनित्यमा ५। २। ११८॥ एकशतमस्यास्ति एकशतिकः। एकसहस्रिकः। गौश
 तिकः। गौसहस्रिकः। शतसहस्रनाच्चा निष्काता ५। २। ११९॥ निष्कात्य रो यो शतसहस्रशब्दे तदन्तात्प्रातिपदिकादृजस्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः

ते सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। खवानकृतः कारकवाना जतेः व्याघ्रवानसप्तम्यां दंडाः अस्यां संति दंडवती शालातदस्यालीति सूत्रस्येति करणे विषयनियमार्थः सर्वत्रा
 यिसं वक्ष्यत इति। क्वचित्कृतोपि भवति कार्यकार्यिकः। क्वचित्तु जातेरपि। तंडुलीतंडुलिकः। एतच्च काशिकादौ स्पष्टं। तुंदादिभ्यश्च। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनाराह

मनुष्येति। अत्र सांगतविद्वद्वितिरूपतेविद्वद्युपाधि कात्सांगवाचिन इत्यजादयः स्युर्विद्वद्वौ कर्णवस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपुर्वान्। एकशान्ति
 कं इति। एकं च तत्त्वतंचेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषाद्वह्व्रीहेर्द्वेष्टाच्चनभवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः। अत इत्येवनेहा एकविंशतिर
 स्यात्सीति। नित्यग्रहणं मनुष्योवाधनार्थं। अन्यथा ठादनिठनोर्वाधेकतेष्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मनुष्यादेवेत्याहुः। कथमेक इत्युक्तानिति। असाधुरवाये
 एकेन इत्यवानिति वा विग्रहीतव्यम्। कथमेकदंडी इति। एकदेशेनैकाधिकरण इति निर्देशो ज्ञापयतिरनिरपि कचिद्भवतीति॥ ॐ ॥ रूपादाहता आह

रूपादाहताप्रशंसयो र्यपा॥ २॥ १२०॥ आहतं रूपासौतिरूप्यः कार्यपणः। यशसंरूपमस्यास्तिरूप्यो गौः। आहतेनिकिमा रूपवान्। अन्ये
 भ्योपि दृश्यते। हिम्याः पूर्वतोः। गुण्याः चास्त्रणाः। अस्मायामेधास्त्रजाविनिः। पा॥ २॥ १२१॥ यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। ज्ञीत्यादिपाठादिनिठनोमा
 यी। मायिकः। किंनंनत्वात्कुः। सखी। आमयस्योपमख्या नदीर्घश्च। आमायावी। शृङ्गवृद्धाभ्यामारकन॥ शृङ्गारकः। वन्दारकः। फलवर्हाभ्यामिन
 चाफलिनश्च। हिणः। तदयाच्चा लुरन्यतरस्याम्। इन्ठनो मनुष्यः। तदयालुः। तदयी। तदयिकः। तदयवान्। शीतोत्पन्नप्रेभ्यस्तदसहने॥ शीत
 न्नसहने शीतालुः। उष्णालुः। स्फायित्वं कीजिरकं प्रः पुराडाशः तन्नसहतेत्प्राक्तुः। तृपंदुःखमितिमाधवः। हिमाच्चैलुः॥ हिमन्नसहते हिमेलुः। व
 लादलः। वलन्नसहते वलूलः। वातात्समूहेचा। वलन्नसहते वातस्य समूहोवावातूलः। तप्यर्धमरुड्वा मापर्वतेमरुजः। अर्णयायुसापा॥ १२३
 सित्वात्पदत्वम्। ऊर्णयुः। अत्र छन्दसीतिकेति चतुर्वर्तयन्ति। युक्तश्चैतत्। अन्वयाहि। अहं शुभमोरित्यत्रैवोर्णयद्वलं कथ्योत्त॥ ॥

तत्र प्रशंसाविशिष्टैर्येवर्तमानादूयशब्दान्मत्वर्थेययस्यात्। आहतमिति। आहनंनसंहतंताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्नं यत्कार्यपणदिरूपं तदपि कार्यकारणोपवा
 रादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यं उपपद्यते। हिम्या इति। भूमियपापर्वता इति। हिमवान् तत्पत्येनवर्तिनश्च। गुण्या इति। दक्षिणग्रहणादि
 निरपि तयाचमाघः। गुण्यगुण्य इति नव्यजीगणानां गुणः। अगुण्य इति पदद्वेष्टः। अस्मायामेधा। यशस्वीति। नसौमत्वर्थ इति मत्वादेत्वेना यशस्वानिति। नित्यग्रहण
 मपूर्वत्रासंचद्रमप्यन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थमिह संवदयत एवान्। सौमत्वर्थ इति सूत्रे यशस्वीयशस्वानिति भाव्योदाहरणदिति भावः। चोः कुरित्यनेन सिद्धे च आदि

सि. कौ. श्वत्वमाशंक्याह किं न तत्त्वादिति। तद्दयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यां ग्रहणं इति ठनोः प्रास्यर्थं मनुषसर्वत्र समुच्चीयत एवाचकारस्य चुदू इतीति संज्ञा। तेन हृदयालु
 दी. त. शब्देनोदात्त इत्याह। शीतो ह्येति। इह चालुरनुवर्तते। पुरोडाश इति न तु प्राउरुह्य च समिति मंत्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिभिः माधव इति। सुवधानुष्ठौ स्थि
 सु. त. तमिदं हि माच्चे लुरिति एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः। वलादिति। सिध्मादिषु वलुल वातूल शब्दौ मन्त्रार्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ तस्यैव मन्त्राः। पितृमनुदा
 ७४ तत्त्वार्थः। काशिकीयां तु पूर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितं। हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वात् नकार इत्युक्तं। तच्च मनोरमायामहता प्रबंधेन दीक्ष

माचोग्मिनिः। पा. २। १२४ ॥ वाग्मी। आलजाटचौ बहुभाषिणि। पा. २। १२५ ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम्॥ कुत्सितं बहुभाषते वाचालः
 वाक्कष्टः। यस्तु सम्यग् बहुभाषते स वाग्मी त्वेव। स्वामिनैश्वर्ये। पा. २। १२६ ॥ ऐश्वर्यं वाचं क्वात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच्॥ स्वामी॥

ते निर्गकृता। तत एव तस्वार्थः। पदं व्यमिति। तेन यस्येति चेति लोपो न प्रवर्तत इति भावः। अनुवर्तयतीति। बहुलं छदसीत्यतः॥ ३० ॥ वाचोग्मिनिः। इकारेण।
 कारपरित्राणार्थः। चकारस्य कुत्सेजशत्वे च वाग्मी वाग्मिना विधादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। द्वित्वे तु त्रयाणामिभिर्युक्तेषु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वि
 त्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्। किंच यरो न नासिके प्रत्यये भाष्यायां नित्यमिति वाङ्मयमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तच्चानिष्ठमिति ग्मिनि कृतः। स्वामि
 नैश्वर्ये। ऐश्वर्यं वाचं क्वादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यं वाचित्वमेतद्वति विषयकमेवेति बोध्यं। इति शताहिरैश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते। यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः। स्वा
 मीति। ऐश्वर्ये किं। स्ववान्॥

अर्श आदिभ्योऽच्। पा२। १२७॥ अर्शस्य विद्युने भर्शसः। आकृतिगणयमा। इन्द्रोपतापगर्ह्योऽप्राणिस्थादिनिः। पा२। १२८॥ इन्द्र। कटकव
 लयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापोरोगः। कुष्ठी। विलासी। गर्ह्यनिर्द्यमा। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किं। पुष्पफलवान्घटः। प्राण्य
 ज्ञान्ना। पाणिमादवती। अतद्वत्वेवाचित्रकललादि। रावती। सिद्धेप्रत्यये पुनर्वचनटनादिवाधनार्थम्॥ वातातीसारभ्यां कुक्का। पा२। १२९॥ चादि
 निः। वातकी। अजीर्णरकी। शिगेचायमिष्यते। नेहा। वतवती। गुहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी। वयसि पूरणान्। पा२। १३०॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे
 रनिःस्याद्वयसिधौष्यामासः सम्वत्सरो वा पञ्चमोऽपलीति पञ्चमी उष्टः। ठन्वाधनार्थमिदं। वयसिकिमा पञ्चमवान्नामः। मुखादिभ्यश्चा। पा२।
 १३१॥ इति मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालाक्षेपो। मोक्षो। धर्मशीलवर्णनाच्च। पा२। १३२॥ धर्मार्थनादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशी
 ली। ब्राह्मणवर्णी। हस्तीजातो। पा२। १३३॥ हर्षी। जातो किमा हलवान्यरुषः। वर्णद्वयचरिणि। पा२। १३४॥ वर्णी। पुष्करादिभ्यो देशो॥
 । पा२। १३५॥ पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे किमा पुष्करवान्करी। बाहूरूपवर्षपदाहकात्। बाहवली। उरुवली। सर्वदेश्वा। सर्वधेनी। सर्ववी
 जी। अर्थचासन्निहिते॥ अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्। तदनाच्च। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। वलादिभ्यो मतुवन्त्यतरस्याम्। पा२। १३६॥
 वलवान्। वली। उत्साहवान्। उत्साही। संज्ञायामन्माभ्याम्। पा२। १३७॥ मन्मन्नान्मानाच्च निर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमि
 मिनी। होमिनी। सोमिनीति। अर्तिमुसुहसधुस्तीत्याणविकेन मनिनित्वा होमसोमशब्दो मन्प्रत्ययान्तौ।

नी। संज्ञायाम्। सोमवान्॥

॥ मरशा पक्षे अस्मात् अत इति ॥ ३

एतदोऽनदेशः अनुत्त इति। अदसो सेरिति मुत्वमापक्षे अमुष्मात्। बहुतरुणि। यस्य बहुभ्यः। द्वाभ्यामजा। सर्वनामत्वात्प्राप्तोपितसिल अद्यादिभ्य इति। युदासान्नातसे
रिति। प्रमियोगेयं चम्याससिः। अयादानेचाहीयरुहोरिति विहितस्य तसेससिलदेश इत्यर्थः। विभक्त्यर्थचेति। अन्यथा परत्वात्तसौ कृतेन स्यात्प्रादिशयत्वादिभ
कृतिहोः। चकारादिकार उच्चारणार्थः। वेय नृदनेः फलं दर्शयति। कस्मादिति। यतस्तत इति कृतद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपोलुकिन्यदासत्वं। पक्षे यस्मात्। तस्मात्। इतरुणि। इदं

कृतिहोः। १। २। १४॥ किमः कुस्यान्नादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्वादेसु द्वाभ्यां तसेष्वापाश
॥ किं सर्वनाम बहुभ्यः परस्य तसेससिलदेशस्याः। स्वार्थे विभक्त्यर्थश्च वचनं। पर्यभिभ्याच्। पा ३८॥ आभ्यान्तसिलस्यात्। सर्वोभयार्था
भ्यामेवापरितः। सर्वत इत्यर्थः। अभित उभयतर इत्यर्थः। सप्तम्यास्त्रल। पा ३१९॥ कुत्रायत्नतत्रा बहुत्रा इदमोहः। पा ३१९॥ त्रलोपवाद इदं
शः। इह। किमोऽतो पा ३१९॥ वाग्रहणमप्युक्त्यते। तस्य नात्किमोऽहस्यात्पक्षे नल। कृति। १। २। १५॥ किमः कादेशस्यादिति। क। कुत्रावा
हचच्छन्दसि कुहस्यः। कुहजगमयुः॥ एतदत्र तसोस्त्रससौ चानुदात्तौ। २। ४। ३३॥ अन्वादेशविषये एतदोऽप्यस्यात्सचानुदात्तस्त्रतसोः परतः
तौ चानुदात्तौ सः। एतस्मिन् ग्रामे सुखम्वसामः अथोत्तमो महे अतो न गन्तामः। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा ३१९॥ पञ्चमी सप्तमी तरविभक्त्यन्तारणि
तसिलादयो दृश्यन्ते। दृशि ग्रहणद्वयदादियोगे वा। समवाना। ततो भवाना। तत्र भवाना। तस्मिन् भवाना। ततो भवाना। तत्र भवाना। एवन्तीचीयुः।
देवाना म्रियुः। आयुष्मन्। सर्वैका न्य किं यतः कालेदा पा ३१५॥ सप्तम्यः तस्यैभ्य कालार्थे लादे दास्यात्। सर्वैसिना काले सदा सर्वदा। एकदा
अन्यदा। कदा। तदा। काले किं सर्वत्र देशे॥ इदमोर्हिल। पा ३१६॥ सप्तम्यन्तात्काले इत्येवाहृत्पापवादः। अस्मिन्। काले एतर्हि। काले किं। इह देशे

क्रिसंज्ञाया अभावात्पक्षे त्वामावेयतोऽवगृहणीत्यादिन सिद्धिदिति भावः। ननु तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यसिलोभाध्यत्वेन तसिर्न भवेत्तस्य निर
वकाशत्वात्तथा च तसेर्तिविधानं व्यर्थमिति वाच्यं। कुतो वहीयेत कुतो नरो हवीत्यादौ तसिलं सावकाशत्वात्। सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति। अत्र चाभिधानसा

सि. कौ.
टी. त.
मु. त.
७६

भाव्यहेतुस्तेनेहनभवतिपरिषिंचति। अभिषिंचति। उपर्यर्थेपरिभित्वाभिमुख्यान्चोदनंपरिषिंचतीत्यत्रसर्वतोभावेपरिरितितसिलभावः कथमितिचे-
मेवं। वावचनानुष्ठान्यातसिद्धेः। सप्तम्यास्त्रा इहत्रलसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौनतुसप्तमीपंचम्योरादेशौ। तेनकुत्रवहुत्रकुतःवहुतइत्यादौअच्चघेर्घाडि-
नीत्यादिकंनेत्याहुः। किमोता नविभक्तौतुस्मादितिनिषेधोत्रनप्रवर्तते। यमोरुकारेणमकारपरिष्वाणार्थेनानित्यताज्ञापनात्। वाग्रहणमिति। किमोहेतिसू-
त्रंपठि स्वाहचछंदसीतिसूत्रयितुंयुक्तं। कुत्रेति। यद्यपिभागवत्तिकारोभाषायांत्रलनेछतितथापिबहुप्रयोगदर्शनादिहस्वीकृतं। तथाचश्रीहर्षः। नान्यत्र-
कुत्रापिचसामिलायांअमरश्चाहसाहचर्याच्चकुत्रचिरिति। वाहचछंदसिपूर्वोक्तस्यवाग्रहणपेकर्वसास्यस्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यसां। अतरेति। एतस्मा-

अधुना॥ पा३१७॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययस्यात्। इत्थं। यस्येतिज्ञेयः। अधुना। दानीच्चा। पा३१७॥ इदानीम्॥
तदोदात्ताया३१८॥ तदा। तदानीं। तदोदावचनमनर्थकमिहितत्वात्। अनद्यतनेर्हिलन्तरस्याम्। पा३२१॥ कर्हि। कदा। पर्हि। यदा
तर्हि। तदा। एतोस्मिन्कालेएतर्हि। सद्यः। परुत्पद्येयम्। परेद्यव्ययपूर्वदुरन्येद्युत्पत्तरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। पा३
२२॥ एतेनिपात्यने। समाप्तस्यसमावोद्यस्चाहने॥ समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीचसम्बन्धे। पूर्वस्मिन्चत्तरेपरुता-
पूर्वतरेवत्सरेपरारि। इदम इत्थंसमसण्प्रत्ययश्चसम्बन्धे॥ अस्मिन्सम्बन्धेएषमः। परस्मादेद्यव्यहनि॥ परस्मिन्हनिपरेद्युवि। इदमो-
ऽप्युद्यश्च। अस्मिन्हनिअद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहनेद्युसापूर्वास्मिन्हनिपूर्वद्युः। अन्यस्मिन्हनिअन्येद्युः। उभयोरहोरुभयेद्युः। द्यश्चोभया-

तग्रामादिन्यर्थः। तत्रभवंतमिति। ततोभवतातत्रभवतां। ततोभवते। तत्रभवतेइत्यादि। एवमिति। ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायु॥ । इत्थं॥ उभयद्युः।
युरित्याद्युत्थमित्यर्थः। सदेति। सर्वस्यसोन्यतरस्यादीतिसमाक। कदेति। किमंकः। एतर्हीति। एतेतौरथोरित्येतादेशः॥ २६॥ अधुना। प्रत्ययइति। निपातना-
न्मध्येराज्ञेयं। भाष्यमतंचेदां। वृत्तिकारस्वाहा। इदमोअशभावः। धुनाचप्रत्ययइति। तत्रउद्दिष्टमित्यादिनाविभक्तिस्वरः सचादेः। परित्यज्यादेर्मवतीतिह-
रेदत्तः। दाद्यचनमिति। तदश्चेत्येवसूत्रंपठनीयमितिभावः। एतस्मिन्कालेएतर्हीति। एतरेदितियोगविभागाद्रेफादावेतादेशः। सद्यःपरुभनिपातनाद्विष-

७६

या विशेषोक्तः। यत इत्याह। अहनीति। सप्तम्यन्तस्य हन् शब्दस्यार्थ इत्यर्थः। समानेह्यन्ता। पर उदारी चेति। पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययः ॥ प्रकारः।
वचनेत्याल्लक्षणस्य मेदको विशेषः प्रकारः। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठकादय इतिहरदन्तः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येव सादृश्यं प्रकारे लक्षणापि
नेह सादृश्यं गृह्यते अनेभिधानात्। अत्र विभक्तिमित्येव सादृश्यमपि यथा शब्दार्थ इत्युक्तमिहेतुकेवलस्येवा लक्षणस्य सादृश्यं न किंतु प्रकार एव
त्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम्। तेन प्रकारेण तथेति। प्रथमां तातु न भवति स प्रकारस्तथेति। अनभिधानादेवेति भावः किं सर्वनाम बहुभ्यः।

प्रकारवचनेत्याल्लक्षणं। पा ३२३॥ प्रकार इतिभ्यः किमादिभ्यस्त्याल्लक्ष्यत्वात् ॥ तेन प्रकारेण तथा। यथा। इदमस्य मुः। पा ३२४॥ थालोपवा
दः। एतदपि तात्पर्यम्। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्येव। किमश्च। पा ३२५॥ केन प्रकारेण कथम्। प्राग्दिशीयानो विभक्ति संज्ञा नां पूर्णोपधिः
दिक्छब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य प्रथमादिभ्यो दिदिशकाणां प्लुतातिः। पा ३२६॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यस्त्या
र्थः। स्तोति प्रत्ययस्त्वन्तः। पूर्वधरावराणां मसि यस्त्वन्तः। पा ३२७॥ एभ्योऽन्त्यर्थः। सिप्रत्ययस्यान्तद्योगे चैवां क्रमात्पुनरधः।
अव इत्यादेशः। अस्ति चेति। पा ३२८॥ अस्ति तोपरे। गीदीनां मुण्डयः स्तुः। पूर्वस्यामूर्ध्वस्याः पूर्वावादिक्। पुरः। पुरस्तात्। अधः। अ
धस्तात्। अवः। अवस्तात्। विभाषाः वरस्याः। पा ३२९॥ वरस्यास्तातोपरेऽवस्थायाः। अवस्तात्। अवस्तात्। एव देशकाले च। दिशि रूढे
भ्यः किमादिभ्योऽन्त्यर्थः। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं पूर्वग्रामानां दिगादिभ्यः किमादिभ्योऽन्त्यर्थः। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ति चेति ज्ञापकीदृशः।
सिप्रस्मिति न्वाधते। रक्षिणोऽपराभ्यां प्रतसु च। पा ३३०॥ अस्तातेरपरादृक्षिणतः उत्तरतः विभाषा पराऽवराभ्यां। पा ३३१॥ परस्तः। अ
वस्तः। परस्तात्। अवरस्तात्। अन्वेर्लुक्। पा ३३२॥ अन्वत्प्रादिक् शब्दास्तातेर्लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकिः ॥ ॥ ॥

विशेषविहितेनापि धातुजाती पर न वाच्यता। अर्थभेदात्। प्रकारे दिध्याला जाती पर तु न हतिस्वभावात्। एवं च कृत्वा प्रकारमात्रेण लं विधाय तदन्तात्प्रकारव
तिजाती परं प्रयुंजती तं धातुजाती यथा जाती यः। यथा जाती यः इति। अनेन एतेन वेति। द्वितीयां तादपि धमुर्भवत्येव। इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्यंभूतः।

सि को
टी. त.
सु. त.
३७

अत्रचलसरोखंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगोलिंगाएतेनकथंभूतेत्याख्यातः। इत्यमिति। एतेनैरथोरितिइदमर्थादेशः। एतदइतियोगविभागादेतदोपिइत्ना
देशइतिभावः। किंमर्थः। योगविभागः। थाहेतौचच्छंदसीत्युत्तरसूत्रेकिमेवानुवृत्तिर्षथास्यादिदमोमाभूदिति। प्राग्दिशीयानांपूर्णेवधिः॥दिदेशकालेधि
ति। यथासंख्यमन्त्रनेष्यते। अस्वरितत्वात्। पुरःपुस्तादिति। कथंतेर्हिपश्यामितानितइतःपुरस्तश्चयश्चादितिभवभूतिः। स्यात्पुरःपुरतोयुतइत्यमरः। पुरतः
प्रथमेवैरुतिविश्वश्च। समानकालीनंपूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेतिवहवः। केचिनुदक्षिणेत्तराभ्यांतमुचविधिनेवेष्टसिद्धौअतःसुजित्यका
रोच्चारणमन्यतेपिबिधानार्थंतेनपुरतइतिसिध्यति। पुरअग्रगमनेकिपिपूर्वरितिदीर्घसुनभवतिभत्वात्। नचातमुचश्चित्पेयकारोच्चारणयस्येआद्यु

प्राच्यांप्राच्याःप्राचीवादिक्। प्राक्। उदक्। एवदेशेकालेच। उपर्युपरिष्ठात्। पा३३१॥ अस्मातेर्विषये। उर्ध्वशब्दस्योपादेशस्याद्रिस्तरिष्ठा
तिलौचप्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्ठादांक्सेतिआगतोरमणीयत्वा। पश्चात्। पा३३२॥ अपरस्यपश्चभावः। आनिश्चप्रत्ययोस्मातेर्विषये। उत्त
राधरदक्षिणीति। पा३३३॥ उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनवन्यतरस्यामदरेऽप्यम्याः। पा३३४॥ उत्तरादित्यएनवत्वास्यादवध्यवधिमनोस्सामीप्ये
पञ्चम्यन्तस्मिन्। उत्तरेणाधरेणादक्षिणेनापक्षेयथास्वम्यन्तयाः। इहकेचिदुत्तरादेन्नननुवर्त्यदिकृशब्दमात्रादेनयमाहुः। पूर्वेलयाममाअप
रेणग्राममादक्षिणादाच्। पा३३५॥ अस्मातेर्विषये। दक्षिणवर्तिअपञ्चम्यारत्येवादक्षिणादागतः॥ आहिचदूर। पा३३६॥ दक्षिणादूरेआ
हिःस्यात्चादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। पा३३७॥ उत्तराहि। उत्तरा॥

न्यतेविधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः। यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्तादसतिपुरस्तादागतः पुरस्तादमणीयं। अधस्तादसतिअधस्तादागतइत्यादिसि
ध्यति॥ ३७॥ प्राच्यांप्राच्यारति। प्राच्यादिशिवसतिप्राग्वसति। प्राच्यादिशः आगतः प्रागागतइत्यादियोज्यं। पंचम्यन्तंविनेति। नेहउत्तरेणागतः। अधरादागतः
उत्तरेलोत्यादिः। अस्तित्वमणीयंवापक्षेयथास्वमिति। दक्षिणातः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

संख्यायाविधार्यधाविधाशब्दस्यार्थोविधार्यः यद्यप्योदनापेक्षायिविधाशब्देनोच्यतेथापोहनगृह्यते। तेनएकागोविधेत्यादौनभवति। इहद्विविधायामितिवत्तव्येअर्थ
 ग्रहणस्यप्रयोजनविधाशब्देयत्रार्थेप्रसिद्धतरलनेवयथास्यात्तत्तदशब्दार्थः प्रकारएवसचक्रियाविषयकएवगृह्यतेअभिधानस्वभावोत्पत्तिः॥ क्रियाप्रकारेवर्तमाना
 र्तिता। कथंनहिनुवधाद्व्येवहुधागुणादित्यादि। अत्रापित्यश्रुतापिक्रियाप्रतीयतेउपदिश्यतइतिवाभवतीतिवेतिहरदत्तः। अधिकरणविचालेच। अधिकरणद्वयवि
 चलेनविचालोऽन्यथाकरणेजंतादेरचा। तच्चेहसंख्यासंनिधानात्संख्यांतरापादनंइतिव्याचष्टे। इव्यस्येत्यादिना। संख्यांतरापादनंहेएकस्यानेकीकरणे

संख्यायाविधार्यधा। पा३। ४२॥ क्रियाप्रकारार्थेवर्तमानात्संख्यायात्स्वार्थेधास्यात्। चतुर्ही। पञ्चधा। अधिकरणविचालेच। पा३। ४३। इ
 व्यस्यसंख्यान्तरापादनेसंख्यायाधास्यात्। एकंराशिंपञ्चधाकुरु। एकाह्यमुजनन्यतरस्याम्। पा३। ४४॥ एकध्याएकधा। द्विभ्योश्चधमुज्जा
 पा३। ४५॥ आभ्यान्धादभ्यधमुज्जस्यद्वा। द्वेधमाद्विधा। त्रैधमात्रिधा। धमुज्जनात्स्वार्थेउदर्शनेमा॥ पथिद्वेधानितृणानि। एधाच्। पा३। ४६।
 त्रैधा। द्वेधा। याव्येयांशप्रपि। ३। ४७॥ कुत्सितोभिर्वकुमिषकपोशः। पूरणद्रागेर्त्तमपादन। पा३। ४८॥ द्वितीयोभागोद्वितीयः। तृतीयः। स्वरेवि
 शेष्। त्रितीयादीकैकस्वार्थेकाच्यः। द्वितीयोक्तः। द्वितीयः। तार्तीयोक्तः। तृतीयः। नविद्यायाः। द्वितीया। तृतीया। विद्येत्येवा प्रागेकादशभ्योऽछन्द
 सि। पा३। ४९॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्वागेऽनं। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यांनचा। पा३। ५०॥ चादना षष्ठोभागः। षष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः।
 मानपञ्चदशयोः कनलुकोचा। पा३। ५१॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यांक्रमेणकन लुकोस्तामानेपञ्चदशेचवाच्ये। षष्ठकोभागः मानश्चेत्। अष्टमोभागः
 पञ्चदशेचैता जस्यअनावालुक। चकारद्यथाप्राप्तम्। षष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषयासिद्धेद्युमचनंपूर्वत्रजानौनित्यावितिज्ञा

अनेकस्यैवएकीकरणंतत्राद्येउदाहरणं। एकंराशिंपञ्चधेति। पंचगशीनकुर्वित्यर्थः॥ द्वितीयेतु। अनेकंएकधाकुर्वित्युदाहर्तव्यं। इहक्रियाविषयकप्रकारेन
 रास्यतइतिसूधारम्। एकाह्यो। शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्यभावात्। इहप्रकरणदेवसिद्धेपुनर्द्वाग्रहणंविधार्येविहितस्यापियथास्यादनंतरस्येतिन्यायेनाधिक
 रणविचालेविहितस्येन्नहिप्रतीतिरितिदमंनयोःस्थिता। एतेनस्वतंत्र एवप्रत्ययोस्त्वित्याशकाप्रस्ता। एकध्यामिति। विधार्येएकध्यामंते। अधिकरणवि

सि. कौ.
टी. त.
मु. त.
७८

चाले तु एकध्वंशं कुर्वन्नादिज्ञेयं एवमग्रेपि द्वैधमित्यादौ बोध्यं एधाञ्चाद्विभोः संवधिनेधाप्रत्ययस्य एधा वृत्त्यात्। योगविभागे यथा संख्यनिरासार्थः। याप्ये
पाशपः। कुत्सित इत्येवमायं विहितस्ति उं तादपि प्रसंगात्। पूरणं द्वायोः पूरणार्थत्वात्। तीयप्रत्ययः। पूरणशब्देनोक्तः। पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं न त्वपूरणसीय
प्रत्ययो भवति। मुखतीयः। याश्च तीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वात्। नानातिप्रसंगः। भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितं तिनसमानेऽर्थे भक्तौ विवक्षितायां च तुर्यापंचमीत्येव भवति।
प्रागेकादशेभ्य इत्यनिसति तु द्वापि च तुर्यापंचमेति प्रसज्येताः ॥ एकादाकिनिच्। असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिचस्यात्। कनलु काविति। आकिनि
च कनोवापे सिलुका तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्। असहायग्रहणं संज्ञाशब्दनिरासार्थं। अन्यथा प्रसिद्धत्वात् संख्या प्रकरणच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्। इष्टपत्तौ
तु द्वित्वेव दुत्वे च न स्यादेकाकिनो एकाकिन इति। अहि द्वयोर्वहुषुवा एक संख्यासि। असहायत्वं तु परस्य सति रिक्तसहायाभावेन द्वयोर्वहुषुना माप्ये भवति। इह अ

एकादाकिनिच्। सहाये। पा ३। पराञ्चात् कनलुको। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वचरट्। पा ३। प ३। आढ्यो भूतपूर्वः। आढ्यचरुषष्ठ्या
रूप्यचापा। अन्नावष्टयत्। भूतपूर्वैर्यरूप्यस्याच्चरट्। कंलस्य भूतपूर्वो गौः कंलरूप्यः। कंलचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वा
नपुंसक। शुभाभा भूतपूर्वः शुभारूप्यः। अतिशयेनेतमविष्टनौ। पा ३। प ३। अतिशयेविशिष्टार्थवत्तेः स्वार्थे एतौ सः। अयमेवामतिशये
॥ नाढ्यः आढ्यतमा लघुतमो लघिष्ठः।

किनिजेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टं। यस्येति चेति ल्येयश्चाकारोच्चाः। एतासामर्थ्यान् न भवतीत्यादिहरदत्त
ग्रंथे स्थिता भूतपूर्वः। अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात्। गोष्ठात्। स्वर्जित्येव नोक्तः। विषयविहितेन स्वजाचरदेवाधामा भूदिनि। सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटी भवति
यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव तथापीह गौरवस्वीकृत्य दूरेणाठसामर्थ्याद्वाधोनेति माकां षष्ठ्यारूप्यचा भूतपूर्व इत्यनुवर्तते। तच्च यद्यपि पूर्वत्र ऊपायातिपरिक
स्पष्टिशेषणं तथापि न तत्रावष्टयं तार्थविशेषणत्वात् तदास्मिन्स्य संवधिने गवादेः प्रधानत्वात् प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधानकार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् तदेतदाह
भूतपूर्वैर्यरूप्यस्यादिनि। अतिशयने। अतिपूर्वाच्चेतेत्युट्। अतिशयनेनैवातिशयना। अस्मादेव निपातना दीर्घः। न तु सौत्रः तेन लोकोपि दीर्घः साधुः॥ आ
बाधका न्यपि निपातनानि भवन्ति। तेन ह स्वापिसाधुः। यद्यपि केवलः श्रुतिः स्वमेव वर्तते तथाप्युत्पूर्व प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं कित्वाभिभूतः॥

पूर्वोक्तमहाभामतयातिशये इति प्रयोगदर्शनात् न चैवं प्रकर्षेत्तमविष्टनावित्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यं। अतिशयनमिति निपातनार्थमेव तद्व्याकृतत्वात्। अति
 शयनप्रत्ययार्थान् तथा हि इति लोचनं शयनं न लघुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्। नापि प्रकृत्यर्थः। तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयप्रकारेण वस्यमानत्वा
 द्यादिभ्यः। किंतु प्रकृत्यर्थे विशेषणं प्रत्ययस्य तत्कालदेतदाह। अतिशयविशिष्टेत्यादि। अयमेवामिति श्रुत्यवयवसमुदाये यदा एकस्यातिशयोक्तिविवक्षितं तदा नर
 वीयसुनावषवादेव लक्ष्येते। तथा च परिशेषाद्दृष्टं नो मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोम्यविषय इति भावः। आह तम इति। सुवन्तात्तमप्यस्योधात्विति लुक्॥ य
 द्यपि ल्वाप्प्रतिपदिकादित्येवानुवर्तते तथापि सुवन्तपरत्वे वक्ष्ये भूतत्वादि पूर्वोक्ते तस्य पूर्वोक्ते तमा मित्यादौ घकालतनेषु कारुणाम्ना इति सप्तम्या अनु
 विधानं कथमुपपद्यता॥ ५५ ॥ तिङ्श्चा अस्मादिष्टुन्मभ्यज्यजरीगुणवचनादेवेति नियमादित्याशयनाह। तमप्यादिति। तत्प्रतमपौषः। अस्मिन्नेति

तिङ्श्चापा० ५६॥ तिङ्श्चादतिशयेनोत्प्रेतमप्यस्यात्। तमपौषः। १। २२२॥ एतौघसंज्ञोक्तः। किमेति उच्यते यदा ताम्बद्रव्यप्रकर्षे। पा० ४। १९॥ कि
 मएदत्तानि उच्यते यद्येवमस्मिन्नादां मुस्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे। किन्मां। प्राक्तेतमां। यचतितमां। उच्येत्तमां। द्रव्यप्रकर्षे तु। उच्येत्तमां सक्तुः। द्विवचन
 विभज्योपपदेतरवीयसुनौ। पा० ३। ५७॥ द्वयोरेकस्यातिशयोक्तिव्यवधानेनोपपदे सुप्तिङ्नादेत्येव। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुत्व
 घुतरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्यभ्यः। दतराः। पटीयाः। अजारीगुणवचनादेव। पा० ३। ५८॥ शृण्वीयसुनौगुणवचनादेव। नेहापाचकतरुणा

शयनिकप्रकारेण जरीघः। यिलौघ इति वावक्तव्ये प्रकरणंतरे गुरुप्रकरणमत्यंतस्वार्थकमपि नरपञ्चोपयति। तेन अल्पा च तल्लोपश्च वलवत्तरदत्यादिसिद्धं अल्पा जेव
 त्वल्पा च नत्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्य। अन्यथा हि कैश नावित्यादिसिद्धं वपिशंसदुं दुभि वीणा इत्यादि न सिद्धेदित्याहुः। किमेतत्। आमोहकारो धित्यज्येन
 तर्हि पचतितरा नित्यदो हस्वनद्यापदतिनुटिपचतितराणामिति। ता यस्येति लोपस्य परेणानुदावाधात्। सिद्धं ते तु निरनुबंधग्रहणेन सानुबंधस्येति परिभाषयान्ति धौ
 नास्यग्रहणं द्विवचनं विभज्योपपदा। द्वयोरर्थयो वचनं द्विवचनं। एते ल्युट्कर्मणि यष्ट्याः समासः। येमपदेन द्वावप्यवच्येते तद्विवचनं विभक्तव्यं विभज्यं। अहलोरिति
 एयमिमांसेतदपवादो यत्निपात्यते एयतिनु चजोरिति कुत्वेन विभायमिति स्यात्। विभाज्यशब्दस्य स्मृतिप्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या एयं तादक्ष्येति विभाज्यमि

प्रकृत्यर्थेऽतिशयप्रकारेण वस्यमानत्वा
 तिङ्श्चादतिशयेनोत्प्रेतमप्यस्यात्
 तमपौषः
 किमेति उच्यते यदा ताम्बद्रव्यप्रकर्षे
 मएदत्तानि उच्यते यद्येवमस्मिन्नादां मुस्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे
 विभज्योपपदेतरवीयसुनौ
 घुतरः
 शयनिकप्रकारेण जरीघः
 त्वल्पा च नत्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्य
 तर्हि पचतितरा नित्यदो हस्वनद्यापदतिनुटिपचतितराणामिति
 नास्यग्रहणं द्विवचनं विभज्योपपदा
 एयमिमांसेतदपवादो यत्निपात्यते एयतिनु चजोरिति कुत्वेन विभायमिति स्यात्

सि. को.
श्री. त.
मु. त.
७८

एवमिति सन्ने व्युत्पादनादिति दिक् द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्य उपपदेन कर्मधारय सत्त्वाच्च द्वर्थवाचकं विभजनीये चोपपदे सतीत्यस्यार्थः द्विवचनांते उपपदे
इति व्याख्यायां तु द्वंद्वस्य दत्तास्ति गत रा इत्यादि न सिध्यति न च द्वयैर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्तिपदार्थश्च यत्तु
हानिश्च दत्ताः द्वयोश्चाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येति दिचे दत्ताहुः हतावभेदे कत्वसंख्यमुपाददतिवर्तिपदानि ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदे कत्वसंख्या
याश्चोपपत्तादं नो ह्यलस्यार्थद्वयं नो ह्यशब्देनोच्यत इति नास्ति द्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति विसरस्त्वाकारं ग्रंथेभ्योऽस्वगतव्यः अन्वर्थं चोपपदं उच्यते चारितं
यदमिति न तु कृत्रिमं तद्विधौ तस्यासंभवात् तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते हतौ तु गताय त्वान्नावश्यकं एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं ह्युपपदे
द्वेचमुवंतति उं तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तु प्रतीयथा संख्यं नेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति लघीयानिति वेरिति लोपः उगित्वानुमं सांतम
हत इति दीर्घः हल्वा दिसंयोगात्तलोपौ विभज्योपपदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमी विभक्तौ इति पंचमी कथं तर्हि यरुद्रवान् पदुरासीत् ऐषममुपदुतर इति अ
तुच्छं दसिम्भा शपर्धः नूनं नृजनादिषु न्नीय सुनौलः तुरिष्टे मेयः सुतं शब्दस्य लोपः स्यादेष परेषु अतिशयेन कर्त्ता करिष्यः दोही यसीधनुः

वाहुः एकस्यापि धर्मिणः तत्कालस्थित्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्मनियोग्ययेस्यः प्रकर्षस्तदाश्रयश्चेहतरप्रत्यय इति व्यपदिशति अन्य एवासि संवतः क
श्रित्स एवासि धनं जयस्त्वमिति अजादी गुणवचनादेवा रष्टो वधारणार्थ एवकारेण प्रत्ययनियमोपा एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृति
नियमोपि संभाव्येता तथा च पदुतरः पदुत्तम इत्यादि न सिध्येता तुच्छं दसिपूर्वण नियमेन आवर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं नत्वपूर्वविधिसे न उपाधिसंकरेन तु
रिष्टादेषि त्वेनां त्यलोपे सिद्धे प्यारभ सामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाहा करिष्य इति दोही यमीति इयमनयोरतिशयेन दोह्रीभस्यादे तद्वि ते सिद्धश्च प्रत्ययवि
धौ विनिवचनं तद्वि ते कर्त्तव्ये प्राप्ते वपुं वद्राव इति ङीपि निवृत्ते दोह्य शब्दात्प्रत्ययः ततस्तु चिनिवृत्ते निमित्ताभावात् घत्वजश्चयोरपि निवृत्तिः अलौकिकवि
ग्रहवाक्ये प्राप्ते तयोरप्यतिरिक्ततव्यूह परिभाषयेति तु तत्त्वं गुणसु प्रवर्तते लुप्तेपित् चिप्रत्ययलक्षणं औप्यत् छांदसमपितुरिति सूत्रं मुद्रिष्टमेयस्विति चणवि
षुवदित्यतिदेशे नलोपेपि कर्त्ता माचष्टेकार्यतीत्यादावुपयोस्य सत्त्वादिहोपन्यसः

प्रशस्यस्यः अजादीयनृहंससम्याविपरिणमनदत्ताहा अजाद्योरिति अजाद्योः किं प्रशस्यतरः प्रशस्यतमः अष्टरति प्रकृतिभावादिहदोरिति लोपोयस्यजिलोप
अनभवति ज्यादाना जादतरस्ययसुन आकारदेशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्न स्यात् चामादिरिति पारिभाषिकस्य व्याख्यानात् अस्य प्रियसि परस्य
जावर्षादेशो न्ययस्य भवति न च तस्ये मनिचिसावकाशता शंका वृद्धशब्दादिमनिचो भावात् यदि तु वृद्धस्य वरिष्येति सूत्रमिहैव क्रियेत् तदा वृद्धग्रहणं न
प्रशस्यस्यः ॥ ५॥ ३६०॥ अस्य आदेशस्याद जाद्योः प्रकृत्यैका च ॥ ६॥ ३६३॥ इष्टादिष्वेका च प्रकृत्या स्यात् अष्टः श्रेयान् ज्यचा ॥ ५॥ ३६३॥
प्रशस्यस्य ज्यादेशस्यादिष्टे यसोः ज्येषुः ज्यादी यसः ॥ ६॥ ३६४॥ १५०॥ आदेशः परस्य ज्यायाना वृद्धस्य च ॥ ५॥ ३६२॥ ज्यादेशस्याद जाद्योः ॥
ज्येषुः ज्यायाना अनिकवाटयोर्न दसाधौ ॥ ५॥ ३६३॥ अजाद्योः नेदिष्ठः नेदीयाना साधिष्ठः साधीयाना स्थूलदूरयुवह स्वसि प्रसुद्राणां
यणदिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ ६॥ ३६४॥ १५१॥ एसां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्टादिषु स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः हसिष्ठः सदिष्ठः सोदिष्ठः
एवमीयसु नृस्वसि प्रसुद्राणां पृथ्वादिवा तावृसिमा स्यपिमा सोदिमा प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुल गुरु वृद्धत प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फ
ववृहिगर्विष्यत्रयद्राघिवृत्ताः ॥ ६॥ ३६४॥ १५२॥ प्रियादीनां क्रमात्तादयः स्युरिष्ठादिषु प्रष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः वंहिष्ठः गरिष्ठः चरिष्ठः
त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः वृद्धिष्ठः एवमीयसु नृ प्रेयाना प्रियोरुवहुल गुरु दीर्घाणां पृथ्वादिवादिमनिचो प्रेमेत्यादि च होर्लोपो भूचवहोः ॥ ६॥ ३६४॥
१५८॥ वहोः परयोरिमे यसोर्लोपस्याद होश्च भूगदेशः भूमी भूयाना इत्ययिद्रवा ॥ ६॥ ३६४॥ १५८॥ वहोः परस्य इष्टस्य लोपस्यात् प्रिडाग
मश्च भूयिष्ठः युवात्ययोः कनन्यतरस्यामा ॥ ५॥ ३६४॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टे यसोः कनिष्ठः कनीयाना यस्ययविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि
कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः स्थूलदूरः परग्रहणं यविष्ठो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणदेर्लोपो मा भूदिति पूर्वग्रहणं तु स्यष्टार्थं परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् पूर्वस्य कस्युच्चारण
भावात् स्थविष्ठ इति न च त्र आर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं परयणदिलोपस्याभीयत्वं नासिद्धत्वात् हसि प्रसुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् स्यपिष्ठः
स्योदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसंगाच्च एवमिति प्रियाना स्थयाना स्फयाना वरीयानित्यादि इमे यसोर्लोप इति सचादेशः परस्य त्मादेरेव भवति इष्टस्य यिडु पूर्वसूत्रे से पूर्णमनु

सि. को.
टी. त.
सु. त.
८०

वर्तते मराहावहोरित्यादिभूरादेशश्चेत्यपिज्ञातव्यं। मूयिष्ठइति। इष्टस्यादिलोपेकतेयिशब्द आगमः। यद्वालोपापवादोयकार आगमः इकारलूच्चारणार्थः। यस्यद्वय
मयीत्तभाष्यारूढं। युवत्तयोः। युवेतिसरूपग्रहणंननु युक्त्वापत्यस्या अल्पसाहचर्याद्वा ख्यालाच्च। अजादीरत्यनुवर्तनादजाद्योरेवपरयोर्ननुतरसमयोरित्याशयेन
व्याचष्टे। इष्टयसोरिति॥ ॥ विन्मतोर्लुक्। स जिष्ठइतिविनोलुकिरुतेभत्वात्प्रकार्याभावात्। अस्मादेवज्ञापकादगुणवचनत्वेपिविन्मतोरजादीभवत्तु प्रशंसा
योरूपप्राप्तकृत्यर्थस्यपरिपूर्णतेरप्रशंसाननुसृतिः। तेनेहापिभवति। चोररूपोययदस्योरप्येजनेहरतिगुप्तवस्त्वपहरणेभचौर्यपरिपूर्यते। पचतिरुपमिति। क्रि
याप्रधानमाख्यातेक्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनंभवति। तेनपचतेरूपपचमिरूपमित्यादि। इहप्रथमेवविभक्त्यंतराणामप्राप्तेरितिवहंवः।
विन्मतोर्लुक्। पा३। ६५। विनेमत्तुपञ्चलुकस्यादिष्टेयसोः। अतिशयेनस्वर्ग्वीरुजिष्ठः। सजीवान्। अतिशयेनस्त्वान्। त्वचिष्टः। त्वचीयान्
प्रशंसायोरूपप। पा३। ६६। सुवन्तः। तिङ्नाच्चाप्रशस्तःपदःपदरूपः। प्रशस्तम्यचति। पचतिरुप। ईषदसमासौकल्यदेश्यदेशीयसुधा३। ६७
ईषदनेविद्वान्। विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पमायनः। कल्पमाविद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पमाविभाषासुपोबहुचपुरमात्रापा३। ६८।
ईषदसमासिविशिष्टेयमुचन्तद्वृज्वास्यात्सेचप्रागेवनतुपरः। ईषदूनःपदुः। वहुपदुः। पदुकल्पः। सुपःकिम्। पजनिकल्पः। प्रकारवचनेजा
तीयरा। पा३। ६९। प्रकारवतिचायमायालतुप्रकारमात्रेयदुप्रकारपदुजातीयः। प्रागिवात्कः। पा३। ७०। इवेप्रतिकृताविम्वतःप्राक्काधिकारः
अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राकृतेः। पा३। ७१। तिङ्श्चेत्यनुवर्तते॥ ॥ सुतस्तु। पश्येत्यादियोगेकर्मणिद्वितीयाविमुलभाक्तीवत्वंलोकात्।
एवंपचतिकल्पमित्यादेवविबोधोविभाषासुपः। सूत्रेसुपइतिषष्ठ्यंतं। षष्ठ्यंतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः। सुवंतादिति। एतच्चपंचम्यंतमुक्तमेव। पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्यप्रा
गिनिशब्दस्यतुल्यत्वात्प्रागित्यपेक्ष्यतइतितुमनोरमायांस्थितं। नचसूत्रस्यपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपिषष्ठ्यंतसर्थेतिस्मृष्टीस्यादितिवाच्यं। अ
पि। इतिमुत्रेचंतरपदस्यद्विद्वत्त्वेपिषष्ठ्यंतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वाधनाथेष्टग्रहणमिति। सिद्धांतयित्वाप्राक्प्रत्यग्वाग्रामादित्युदाहृतत्वात्। काशिक्यांरत्ना
वपिपुरस्ताच्छब्दःप्रयुक्तःसुवंतादितिचप्रयुक्तं। तदसमंजसमितिमत्वाहरदत्तेनकथंचित्समर्थितं। ल्यपलोपएषापेचमी। एवंभूतंप्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थइति॥ ॥

प्रमेवेति भौनशब्देन धारणेन न इति भावः तेन च बहु जेव विकल्प्यते न तु पूर्वत्वं। न शब्दाभावे तु प्राक्कं विकल्पेन तथा च पक्षे बहुचरः स्यात्। अथकारस्य मते तु नेदं
 तस्य फलं न भवति। उरुचिजेन तत्स्वामिणा दौ प्रधानत्वात्प्रत्यक्षविकल्प्यते न तु परत्वं प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टे विधीयत इति विशेषणं। मुणत्वात्। गुणनाचप
 रित्वादिनिष्पत्तिरिति विभाषा बहुलैव भवति भेदस्य तेन पुरस्तादित्ये तत्। न शब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वेषां स्यादिति न
 लिङ्गसंज्ञेया विभाषा प्रत्ययो न्यते। प्रत्ययवस्थायां येदृष्टेते एव स बहुचः प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतरेव भवतीति। तेन बहुगुणोद्देशाल्लघुर्वहुत्वेन रक्षितो प्रकृतिवस्तिंगमेव भ
 वति न तु निधेयवस्तिंगः। ननु सार्थका प्रकृतिर्न लिङ्गवचनानि लभंते इत्येव सिद्धमिति किमेनेन न शब्दस्य ह लेनेति चेद्बाहुः एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिका

कस्य चदः। पा३। ७२॥ कान्वाययस्य दकारो नादेशस्य दकच्। अस्तति। पा३। ७३॥ कस्यायमश्चोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकैः। विश्वकैः। ओकार
 सकारभस्तरादौ मुदि सर्वकान्दृष्टेः प्रागकच्। युवकयोः। आवकयोः। मुष्माकासु। अस्माकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेणादिकिमात्त्वयका
 मयका। अकश्चकरणेनूयमः कश्चकश्चमिल्लान्। दचः परः। तूष्णीकामास्ते। शीले कामकोपश्च॥ तूष्णीशीलः। तूष्णीकः। यच्च वृत्तिजस्य
 तर्कि॥ धर्किता। हिरकुता। कश्चितोपा३॥ ७४॥ कुत्सितोपा३॥ श्वकः। संज्ञायो कन। पा३। ७५॥ कुत्सिते कनस्यातदनेन चेत्संज्ञागम्यते॥ शूद्रकोशधकः
 स्वार्थस्वचनमा अनुकम्प्यायामापा३। ७६॥ पुत्रकः। अनुकम्पितः पुत्रश्चर्यः॥ ॥

सोऽपि निधेयवदेव लिङ्गवचनेन इति चेन्न युक्तकल्यादा
 द्वा शर्कराकल्पे गुडरस्यदिसिद्धः। प्रागिवाक्। सुपदस्य नुवर्तते नति उं तात्कोन। अथ यत्तु नान्ना। अनुवर्तते इति। मंडकसुयेति भावः। ज्याप्रातिपदिकात्सुपद इति चानुव
 र्तेत एव॥ ॥ कस्य चदः कांताव्ययस्येति। सर्वनामग्रहणेति ड्। हणचनेन संवृत्त्यते तयोः कृतत्वा संभवात्। नचाधोक् अधेगिन्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यं। कत्वस्योत्पिद्वान्
 यद्यपि शब्देनेर्यदुक्लिङ्गिति पिप्रश्नगणितिसंभवति तथापि यदुक्तो सार्वत्रिकत्वान्देशस्य समसिद्धेः संज्ञासिद्धिस्तस्य सद्भावेपि सर्वविधयश्चंदसिवाविधीयत इति चत्ववि
 धिर्नेष्टवर्तत इति भावः। ओकारेति॥ अकञ्चिदौ सुपोप्यनुस्वयासत्तामा सुवाचदेविशेषणकमचारात्। अव्यवस्था प्रसंगे भाष्यकारवचनाद्यवस्था श्रीयते ओकारसकारर
 त्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्नाविषयकस्तथैव भाष्ये उदाहृतम्॥ अन्येषां त्वविशेषणप्रातिपदिकस्यैव देः प्रागकचनतुसुवतस्य तेन सर्वकेण रमकेन भवकं तमिन्यादि

सिध्यति॥

सि.कौ.
टी.त.
मु.त.
८९

त्वध्वकामयकेति। नत्वत्रसुप-प्रागकचिकृतेप्रत्ययेपरतस्त्वमादेशयोः सतो रपियो चीतियत्वं न स्याद्विभक्तिपरत्वाभावादिति चेन्नैवं। अकृतव्यूहय रिभाषाया अनित्यनामाभि-
 त्वाकचः पूर्वमेव यत्किं जानाता ए। युक्कामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युक्कवादेशाविति बोध्यः। शीलेकदति। शीलस्वभावो नियमश्चतुस्तीकदतिकेणरति ह्रस्वसुभाष्यका-
 रप्रयोगान्नकपीत्यत्रनेतियोगविभागाद्वानभवतीत्याहुः। अकचो द्वितीयअ कार उच्चारणार्थ इति ध्रुनेयेमुद्राहरति। पचतकीत्यादि। अनुकंपायां। कपादयानुकंपायादित्य-
 मरः। नीतौ चतुक्तात अनुकंपा युक्तादिति यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकंपा युक्तौ न तु धानादिसुधापि कृद्वा राधानादीनामप्यस्य नुकंपा संबंध इति भावः। धानका इति धा-
 नीतौ चतुक्तात। पा ३। ७७॥ समसनादिरूपयो नीतिस्तस्याङ्गम्यमानायामनुकंपा युक्तात्कप्रत्ययः स्यात्। हनते धानकाः। गुडकाः। एहकि अर्हकि
 पूर्वणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः। अने ननु परस्परसम्बन्धेपीति विशेषः॥ वह्नौ चो मनुष्ये नाम्नष्ट्वा। पा ४। ७८॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये॥ घनिलचौच। पा ३
 ७८॥ तत्रैवा ठाजादावूर्ध्वान्द्वितीयादेशः। पा ३। ८३॥ अस्मिन्प्रकरणे यद्यो जादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रकरणे परे प्रकृते द्वितीयादच उद्धे सर्वलुप्यते। अनुक-
 म्पितो देवदत्तो देविकः। चमियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुक्ता द्वितीयत्वेकविधानार्थम्॥ वायुदत्तः। वायुकः
 । पितृकः। चतुर्थ्यादच उद्धे सलोपोवाच्यः॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषालोपो वक्तव्यः। देवदत्तकः। देवकः। लोपः
 पूर्वपदस्य च। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययस्य पूर्वोत्तरपदयोर्धौ लोपोवाच्यः। देवदत्तः। दत्तदेवः। सत्यभामा। भामा सत्या। उवर्णल्ल
 इलस्य च। भानुदत्तः। भानुलः। आवर्णदपि॥ सवित्रियः। सवितलः। चतुर्थ्यादनजादौ चलोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्ययेतथैवेष्टुवर्णल्लइलस्य च १
 नाशः स्त्रीलिंगः। ततः कः केलरति ह्रस्वः। कप्रत्ययांतादाया अत्र प्रत्ययस्यादितीत्वेन न भाव्यं। प्रायेण तु धानका इति पठ्यते। तत्रलिंगातिवृत्तिर्दृश्येति हरदत्तः। कर्मव्यतिह-
 रे। चस्त्रियामि-ति सहेण चः स्त्रियामिति सूत्रे पुनस्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगं कचिदतिवर्तत इति तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः। घनिलचौच
 चकाराद्यथा प्रादमिनिका। शकादह पूर्वसूत्रे लो वठ ज्विहितः वावचनात्कोपिचकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिंत्यं। योगविभागे फलमपि चिंत्यमिहरदत्तः। अजादौ। समाहारद्वंद्वे
 सौत्रं पुंस्त्वं आदिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। यस्मिन्विधिसरा दावित्येव सिद्धमिति हरदत्तः। अस्मिन्प्रकरणे इति। अनुकंपायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्ता बुद्धौ सन्निधाः॥ इति

भावः

अथ ग्रहणमिह सर्वलोपार्थं अन्यथा आदेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याहाद्वितीयादच ऊर्ध्वसर्वमिति। अजिनांतस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति। न। ठग्र
 इति लुप्येदं कादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह। ठको द्वितीयत्व इति। वायुकरति। वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे इत्सु सुक्तांतादितिकः। किंच
 एतच्छब्दग्रहणस्य प्रथमनांतरमप्यस्ति यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यश्च तदोर्गंतत्वात् कादेश प्राप्या प्रथममिकादेशस्याः संभवेनाजादिल्लोपो न स्यादिति तदर्थं
 पिठग्रहणेन न ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्या संभवादिकादेशे चित्रक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यं चतुर्थोदन जादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भक्त्वा व्याचष्टे। चतु
 र्थादच ऊर्ध्वमिति। अजादाविति। हलादावित्यर्थः। अस्मिन् प्रकरणे इत्येवां लोपः पूर्वपदस्य चेति। ठाजादावन जादौ चेति बोध्यः। अत्राप्येतत्तैवेत्येतद्व्याचष्टे। विना
 पिप्रत्ययमिति। उदलस्येति। उलस्यलः। लोप इत्यर्थः। सूत्रादेः परस्येति रकारलोपो बोध्यः॥ ३० ॥ प्राचामुपादेः। वहचोमनुष्येत्याद्यनुवर्तते। उपेद दत्त इति। ननु कृतं स

प्राचामुपादेः उज्ज्वलौ चोद्यः ॥ ३० ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडचवुचएतौ लः। चाद्यथा प्राप्तम्। प्राचां ग्रहणं पूजोर्था अनुकम्पित उ
 पेन्द्रदत्तः। उपडः। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षड्पाणि। जातिनाम्नः वनः। पा। ३० ॥ मनुष्यनाम्नः स्येव। जातिशब्दो
 यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कर्मण्यदनुकम्प्यायामनां तौ चासिंहकः। शरभकः। रसभकः। द्वितीयं संध्यक्षरच्चेत्तदादेशोपो वक्तव्यः॥ कहोडः
 कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः॥ वागाशीर्दत्तः॥ ३१ ॥

॥ धेरुर्भेदशब्दादेकादेशस्य पूर्वोत्ततया ग्रहणदुपादेरिति विधीय
 मानौ प्रत्ययौ लानामल्लेखस्तु नकारादेरेव स्यात्ततश्च उपक उपड इति रूपेण स्यातां। किंतु उपयड उपेयक इति रूपे स्यातामेव च निलचठचक्षपिदोष एवाते स्यादिहैव हि
 तीयसंध्यक्षरंचेति व्याप्तिकं कृते जातमिति चेदत्राहुः प्रकाशतरेण निर्वाहसंभवात् श्लोकात्तत्राहि। आदुलेकृते द्वितीयसंध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रस
 त्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यहय रेभाषया प्रत्ययः। तच्च परिनिष्ठितत्वे परेण समर्थग्रहणेन सोऽपि तिरित्येव परिभाषा बाधः शक्यः। प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रह
 णे निवृत्तमित्युक्तत्वात् कृतसंधेरेति प्रागुक्तज्ञापकत्वेन समर्थग्रहणं प्रत्याख्या नपक्षेपि तीयकस्य विशेषपरत्वात् प्रयणादिति। उपेदः उपगुरुपकर्तृत्वादिसूयडादी
 नोपचानां रूपालां साम्येपि संधवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः। जातिनाम्नः यिशब्दात्तत्परे प्रसिद्धाः मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तदहोदाहरणे द्वितीय

मि.कौ.
टी.त.
सु.त.
८२

मिन्मादि। एचः संध्यस्य मिति प्राचां संज्ञा। वागाशीरिति वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः॥ ॥ वाचिक इति। यद्यत्र द्वितीयादच उर्ध्वस्य लोपः स्यान्न दावाच आइकर इति स्थि-
ते यस्येति चेत्वाकारं लोपे तस्य स्थानिवत्वादाकारं तस्य भवेत् अंतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य च कृतं तस्य पदत्वेन कुलज इत्यस्योक्तं वाचिक इति स्यात्। उत्तरपदलोपे तु अ-
ज्ज्ञादेशत्वेन स्थानिवत्वाभावात्तस्यावधिकतया यच्चिममिति भसंज्ञया सुमिडं तमिति पदसंज्ञा एके संज्ञाधिकारान्तरत्वाद्ध्यते स्वादि धिति पदसंज्ञा तु न शकनीये वय-
चिममिति भसंज्ञया सुदपवादेवात्। कथमिति। अत्रासुत्तरपदलोपे जाते जस्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः। यष इति। अत्र सौत्र एव लोप इत्यतो न लोप संख्या निक इत्यर्थः। शेवल-
सुपरि। शेवलिक इति। वहचो मनुष्य नाम इति ठच् घनिल चो सुशेवलियः। शेवलिलः। शेवल्लिनीनां तृतीया लोपोप उच्यते। सचाकृत संधीनां वक्तव्यं सुपर्याशीः सुप-

वाचिकः। कथं य उर्ध्व लोप इति क इति। यष इति। वधनात्सिद्धमा। शेवल सुपरि विशाल वरुणा र्यमादीनां तृतीयात्। पा। ३। ८४॥ एषां मनुष्यना-
मां गजादीपरेतनीयादच उर्ध्व लोपः स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवल दत्तः। शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिलः। सुपरिकः। विशालि-
कः। दहलिकः। अर्थमिकः। अजिना नाम्नोत्तरपदलोपश्च। पा। ३। ८२॥ अजिना नाम्ननुष्यनामोऽनुकम्पायां कन तस्य चोत्तरपदलोपः। अनु-
कम्पिते व्याप्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पो। पा। ३। ८५॥ अल्पनैलं। तैलकं। हस्वो। पा। ३। ८६॥ हस्वो हस्वो हस्वकः। संज्ञायाङ्ना। पा। ३। ८७॥
हस्वहेतु कया संज्ञा तस्या गम्यमानायाङ्ना। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीरमीशुद्धाभ्योरा। पा। ३। ८८॥ हस्वकुटी। कुटीरः। शमीरु-
शुभ्राः। कुत्तुङ्गवा। पा। ३। ८९॥ हस्वकुतू। कुतुपः। कुतूः कृतेः स्नेहपात्रा। हस्वासाकुतुपः पुमान्। कासूणीभीधरे च। पा। ३। ९०॥ आयु-
घविशेषः। हस्वासाकुतुपः। गोणीतरी॥

॥

॥ रिक्ः सुपरिपः। सुपरिल इति भाव्ये स्थितं। कैयदेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपास-
यसंहिताकार्ये दुहते लोपे सति सुपरिक इति स्यादिति व्याख्यातं। अयं भावः। संहिताकार्यणि कते तृतीयादच उर्ध्वलोपे सति शीदेत इत्यस्यैव लोपः स्यात्। आ-
कारस्य तु यस्येति चेत्तनेन स्यात्तथा च स्यानिवद्वावाघणे निवृत्तिर्भविष्यतीति। हस्वो नैलाद्रौ हस्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् ह्रस्वक इत्युदाहृतं। यद्यप्यल्ये इत्यने-
नैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दो चेति शेषो लीत्युक्तः। कुटीर इति। स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गमतिवर्तत इति पुल्लिङ्गतात्र संगच्छते॥

सि. को.
टी. त.
मु. त.
८३

समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः किंयतदस्ति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह किमोस्मिन्निति। एकाच्च। प्राचां ग्रहणं पूजा
र्थविकल्पाः नुवर्तन्ते एव ॥ ८३ ॥ अवक्षेपणे कना कुत्सिते तु कः। स्वरे विशेषः। येन रत्नं रति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युङ् त इति भावः। प्रागि
वीयानां पूर्णवधिः। अश्वकः। ति। अश्वशब्दोऽश्व एव वर्तते कने प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सद्देश्यति नायं स्वार्थिक इत्येके। अन्येतु सादृश्यनिवधनादभेदोपचाराद्गौ
र्वाहीक इति वदश्च शब्द एव प्राते क्तौ वर्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्यहः। प्रतिकृतौ किं गौरिवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्र

अवक्षेपणे कना पा ३८६ ॥ व्याकरणकेन गर्वितः। व्याकरणकः। येनेतरः कुत्सिततदि होदाहरणमास्वतः कुत्सितनु कुत्सित इत्यस्या प्रागि वी चानां
पूर्णवधिः। इवे प्रतिकृतौ पा ३८६ ॥ कनस्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किं गौरिवगवयः संज्ञायां चा पा ३८७ ॥ इवार्थे क
नस्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थं प्रारंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्भनुष्ये। पा ३८८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यात्
लुम्भनुष्यवाच्ये। चंचातृणमयः पुमान्। चंचेवमनुष्यश्च वा। वर्धिका॥ जीविकार्थे चापण्ये। पा ३८९ ॥ जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये
कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जीविकार्थो मुदेव प्रतिकृतिश्चिदम्। अपण्ये किं मा हस्तिका न्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च।
पा ३९० ॥ कनो लुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणो यमावसेदं ज। पा ३९१ ॥ इवेत्यनुवर्तते एव। प्रतिकृता न्निति निवृत्तम्। वस्तिरिव
वासेयः। वासेयी। शिलायादः। पा ३९२ ॥ शिलेव शिलेयम्। शिला यो रतियोगविभोगद्वयपीत्येके। शैलेयः। शस्त्रादिभ्यो यः। पा ३९३ ॥
शास्त्रेव शास्त्र्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यचमये। पा ३९४ ॥ द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्रच्छः। पा ३९५ ॥ कुशाग्रच्छ

प्रतिकृतिः। गवयस्तु नैवां समुदायश्चेत् इति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। चंचावधिके रति। लुपियुक्तवद्वावात्स्वीलिंगता वासुदेवः शिव इत्या
दिभ्यः प्रतिमाः प्रतिकृत्य गृहाद्गृहं भिष्यमाणं अतंतिता एव मुच्यंते। देवलका अपित एव भिष्यवोऽभिप्रेताः। यास्वायतनेषु प्रतिष्ठार्थं ते पूज्यंते च तासु तृतरसूत्रेण लुप
तं देवतां अर्चामुपूजनार्थं सुचित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिभ्योऽपि। आर्चामुप्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गेहेष्वायतनेषु वायाः पूज्यंते ता

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
८४

छः स्यादिति इवार्थे इति बोध्यं। पूगाञ्च इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। शस्त्री श्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः। सच समासांतर्भूत इति छोनभवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। का-
क तालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थसमासः। मुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सच छप्रत्ययविषय एव तेनेह स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयोगो वि-
ग्रहश्च नेत्याकरः। इहं का क तालेत्यादि॥ आगच्छतः काकस्याः कस्मात्तालफलपतनाद्यथावधस्तथेवाक। स्मिकचौरसमागमादेव दत्तवधः। एवमजाया आगच्छत्या-
कृपाणपतनात् यथावधस्तत् दशमरणमिति फलितोर्थः। अतर्कितोपपन्न इति। अत्रिंति तोपपन्नः यादृच्छिक इत्यर्थः। पूगाञ्चो। स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्राम-
णीपूर्वादितिवचनात् पूर्वशब्देन व्यववचना। अग्रामणीपूर्वादितिकिं। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकः। स एव ग्रामणीरिति कन। अत्र समुदायः पूगवचनः। लो-
हितध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य संघस्य सः लोहितध्वजः। स एव लोहितध्वज्यः। व्रातच्छजोः उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः शरीरस्यासौ को-

आहुस्त्रिगर्तषष्ठसु कौण्डोपरथदाणि की। कौण्डकिर्जालमानि श्वत्रसगुप्तोऽयजानकिः १ दामनीयः दामनीयौ। दामनयः। औलपिः। औ-
लपीयः। त्रिगर्तः। कौण्डोपरथीयः। दण्ड कीयः। पार्श्वदियोधेयादिभ्यामणौ। पा। ३। ११७॥ आयुधजीवी सङ्घवाचिभ्य एभ्यः कमादणौ सः।
स्वार्थः। पार्श्वः। पार्श्वौ। पार्श्वः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः॥

माहारदंष्ट्राय चमी। त्रिगर्तषष्ठसु इति। येषामायुधजीविनां षडंतर्वर्गः षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तसुभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाश्यामाह॥ ३३॥ आहुस्त्रिग-
र्तषष्ठाश्चेति। अत्र जानुक पश्चिमवर्गः तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपंचमौ कौण्डोपरथीयौ त्रासगुप्तौ श्वदौ शिवाद्येणौ शेषास्त्विनंताः। केचित्तु अतद्विज्ञातमेव षष्ठमं
वत्सगुप्तशब्दं पठन्ति। कौण्डोपरथीय इति। बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दण्डकपदस्यादि। पार्श्व इति। पार्श्वरिति जनपदशब्दस्य तोऽयत्नेद्य अगधेत्यण बहुवचने दण्डकपदस्य
क। पुनस्तं घविवक्षायामनेनाण। अस्मिन् एव बहुवचने दण्डकपदस्य लुक्। तदाह। पार्श्व इति। ननु पार्श्वरित्येव जने पदशब्दस्य तोऽयत्नेद्य अगधेत्यण बहुवचने दण्डकपदस्य
विपार्श्वशब्दात्संघविवक्षायामेव धौतु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेदत्राहुः। केवलः पार्श्वशब्द एव जनपदकचीनत्वं तद्वति जनपदवाचिनं स्वार्थः एन विधीयते
किंतु अस्मिन् एव दण्डकपदस्य बहुवचनस्य लुक् इति वक्तव्यं वाचि पार्श्वशब्दादेव स्वार्थविधीयते स्वार्थश्चात्र संघ एवा न च पार्श्वशब्दस्य संघवाचित्वेनेति शक्यं ॥

इश्वराधीन इति। अधिशब्दः शोडादिरित्युक्ता। तमवादय इति। अतिशयनेतमवित्यादयः। प्राक्कन इति अवस्थेषां कनितिविहितात्। न्यादय इति। पूगा न्योग्रामणी।
 पूर्वदित्यादयः। प्राग्वुन इति। पादप्रतस्यसंख्यादेरिति विहितात्। अमादय इति। किमेति डव्ययघाटमित्यादयः। माऋय उ इति। तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः प्रागिति
 त्यर्थः। वृहती ज्ञान्यता इति। वृहती शब्देन वृहत्या आच्छादने इति विहितः कन उपलभ्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्ताच्चेति छः बहुवचननिर्देशान्याशवादयोग्य
 यते। योहि वैयकरणशब्दोऽर्थः। यतीयेतेनासो प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तेषां तमवादिवलित्या एवेति स्थितमाकरो। कन छौ मुक्तामूले वृहती मात्र प्रयोगे जातिप्रतमा
 न प्रयोगश्च कृतस्सतु अत्रैव को व्यासं ग्रथानवात्त्वान्न दोषाया विभाषा चर।। दिक्का सोऽस्त्री चतिदिक् स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्थियां च। स्त्रीलिङ्गेकवचननिर्देशात्

इश्वराधीनः। नित्यायुः। उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणता। अन्यपिकेचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययानित्यमिष्यन्ते। तमवादयः प्राक्कनः। न्यादयः प्राग्वुनः। आ।
 मादयः प्राऋय उ। वृहती जात्यन्तसमासान्ताश्चेति विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियामा। पा०। ८॥ अदिक् स्त्री वृत्तेरन्वत्यन्तात्प्रातिपदिका स्व स्याद्वा स्वार्थे ॥
 प्राक्। प्राचीनो। प्रत्यक्। प्रतीचीनमा। अवाक्। अवाचीनमानि कृष्टप्रतिष्ठष्टावरे फयाय्यवमाधमाः। अर्ब नमश्चतीति। अर्बोक्। अर्बोचीनमा। अ।
 दिक् स्त्रियोकिमा। प्राचीदिक्। उदीचीदिक्। देग्रहणं किमा। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किमा। प्राचीनग्रामादाम्नाः। जात्यन्ताच्छवधुनि। पा०। ८॥
 ब्राह्मणजातीयः। वन्धुनिकिमा। ब्राह्मणजातिशोभना। जातेर्व्यञ्जकद्रव्यस्य धु। स्थानान्नादिभाषा संस्थानेनेति चेत्। पा०। ९॥ संस्थानेन तु स्ये
 न चेत्स्थानान्नस्यैव इति तस्यैव पि न स्थानाय। यित्स्थानं। संस्थानेन किमा। गोस्थानमा। अनुगादिनष्टका। पा०। १३॥ अनुगदतीत्यनुगादीं स ए

प्राचीनमिति। प्रवरत्यकारणेनैव तवाविनेदार्धं। एवमप्रेक्ष्य चिद्वत्। प्राचीनब्राह्मणीति। प्रकर्षणं चतीति प्राचीनेत्येवं क्रियानिमित्तको वादेशकालनिमित्तको वा अर्थ
 शब्दः ब्राह्मण्यो वृत्तेनेति तदिति प्रातिषेधाभावात्। प्राचीनमिति। प्राच्यादिशोत्यर्थेदिक् शब्देभ्य इत्यस्मात्। अचर्लुगितिलुक्। लुक्कहितलुकीति डीपोलुक्। तद्वितश्चासर्वविभक्ति
 रित्येव्यत्तात् स्त्रीत्वाभावात्। खितकृतेष्वभावात् न युसकत्वात्। ब्राह्मणजाति य इति। द्वौ कयोरिति वद्वाव प्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः ब्राह्मणत्वजात्याधारमू
 नः। पिंड इत्यर्थः। ब्राह्मणजातिरिति प्रणीतत्वरूपभावात् प्रधानेन सत्। तमधारयोवा। जातेर्व्यञ्जकमिति। वध्यते जातिरस्मिन्निति वधुः। मृत्स्तिहीत्यादिना अधिकरणे उपपत्त्यर्थे

॥ अनुगादीं स ए

सि-कौ-
टी-त-
मु-त-
८६

रूढोपिवंधुशब्दः आसपर्यायः पुल्लिङ्गोऽस्मिन् अपि सनेहगृह्यते। वंधुनीमिनेपुंसकनिर्देशादिति भावः। सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्या नंतु ल्येनेति पितृस्थानीय इति स्थानमत्र संव-
धविशेषः। पदमिति यस्य प्रसिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः पितृतुल्य इत्यर्थः। गोस्थानमिति। तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं देशः। इतिकरणो विवक्षार्थेनेन तत्पुरुषो बहु-
ब्रीहिर्वायसुल्यस्थानशब्दसमाच्छेदो न भवति अनुगादिनः। प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्। नत्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठकोनित्यत्रादिति हरदत्तः। सुप्यजाताविति लिनिः॥३॥
॥ विसारिलो॥ पूर्ववद्विहारी लिनिः। हरदत्तसु सुप्यजाताविति लिनिरुपसर्गमिन्न एव सुप्यपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिंश्च अनेन एव निपातनात् लिनिरित्या-
हा तदयुक्तं। सवभूदोपजीविनां। अनुपायिगर्गः। नवचनीयाः प्रभवो नृजं विभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उर्गात्सु प्यपपदे लिनेरवश्यं स्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयण-

विसारिलो मत्स्ये। पा० १६॥ अणस्यात् विसारिलः। मत्स्येति किं म॥ विसारी देवदत्तः संख्यायाः क्रियाम्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्चापा० १७॥ अभ्यावृ-
त्तिर्जन्मक्रिया जन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात् स्वार्थे कृत्वमुच्चापा० १८॥ संख्यायाः किं म॥ भूरिवारान् मुक्तेः। द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच्चापा० १९॥
कृत्वमुच्चापा० २०॥ द्विर्मुक्तेः। त्रिः। रात्सस्यं चतुः। एकस्य सकृच्चापा० २१॥ सकृदित्यादेशस्याच्चात्सुच्चा। सकृदुक्तेः। संयोगान्नस्येति सुचोलाफः। न तु हल-
ज्याविति। अभ्येत्सीदित्यत्र सिचरवमुच्चापितदयोगात्। विभाषावहोर्ध्वविप्रकृष्टकाले। पा० २२॥ अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा। बहुकृत्वो वादिव स-
स्यमुक्तेः। आसन्नकाले किं म॥ बहुकृत्वो मासस्य मुक्तेः। तत्प्रकृतवचने मयद्वा। पा० २३॥ प्राचुर्येण प्रसृतमप्रकृतनस्य वचनमतिपादनम्। भावेधिक-
रणे वा लुट्। आद्ये। प्रकृतमन्नं अन्नमयं। अपूपमयम्। यवागूमयी। द्वितीये॥ ॥ ॥ स्वव्यर्थत्वात्। अणिनुण इत्यनो अनुवर्तनादाह। अणस्यादिति वै-
सारिल इति। श्रुत्येन प्रस्य इति प्रकृतिभावः। संख्यायाः। अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षड्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यादतो न विवक्षितमर्थमाह। अभ्यावृ-
त्तिर्जन्मेति। भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति वहोरेवेति निय-
मशरीरमिति मनोरमा। बहुगणक्षेरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः। वारशब्दस्य कालवाचित्वे-
भूरिशब्दोपितस्मानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तते इति कथमत्र प्रसंग इति चेदत्राहुः। कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंग इति। अत्रिगणने किं॥

पंचपाकाः रूपाकाः इत्येव क्रियामात्रगणनेमाभूत् क्रियाग्रहणं किमर्थं यावता अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवमिहा ध्याय्य विषयत्वात् तस्याः न द्रव्यगुणयोः तयोस्तु सिद्ध
 संभावतया शब्दाभिधानात् पुनः पुनर्देदी पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमाना भवति क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्मेतु द्रव्यगुणयोरिति चेन्नैवं उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्य
 वश्यकत्वात् एकस्य सकृच्च अभ्यावृत्तिरिति न सवध्यते एकशब्देनैव क्रिया व्यक्तिगत्वाय ते तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथा आ
 दशतः संख्याः संख्येयवर्तते इत्येको भुंक्ते इत्यत्रापि स्यादिति इह साधु पञ्चतीत्यादिव देकं भुंक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः एकपाक इत्यत्र
 तु अनभिधानेनैतिकाशिकासंयोगात् न स्यात् इह लब्धादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह नत्विति सूतिः सीतिसाहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह
 सिचर इति बहुधा दिवसस्य भुंक्ते इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी कृतोर्थप्रयोगे काले धिक्करण इत्यनेन यस्मिन्ति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तव्या शेषाधिकारवलेनाष्टसूत्र्यास्त
 मासनिवृत्तिफलकतया तिङ् तन्नोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रसृतमिति यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रसृतमात्रे रूढः तथापि वच
 नग्रहणादयं विशेषो लभ्यते वचनग्रहणो ह्यादशस्य प्रकृतस्य लोके मयदावचनं प्रत्यायनं न त्रयथा स्यादित्येवमर्थः आद्ये इति प्रथमा तात्प्रकृतेद्योते प्रत्ययः स्वार्थिक
 त्वात्प्रकृतिनोक्तिः अपूपमयमित्यपि कनियमते प्रसृतोऽपूपः पूपमयं कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिनोक्तिगवचनान्यतिवर्तते अस्मिन्त्यस्यैतद्ग्रहणं व्यर्थं द्वितीये त्वाव
 श्यकं प्रथमा तादेव प्रत्ययत्वमर्थः द्वितीये इति अस्मिन्त्यस्यैतच्च माभूता प्रकृतेताव प्रकृत्यर्थविशेषणं लुप्तोक्तमधिकरणं तु मय उर्थः अतएव विशेष्यनिघ्नतात्तरा

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
८७

अन्नमयो यज्ञ इति। अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः। नौदकिकं शङ्कुलिकमिति। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक। आवसथ इति। उपसर्गवसेरित्यथ प्रत्ययः। निपातसमुदाय
इति। उपदेशपारंषये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः। ऐतिह्यमिति हाव्ययमिति कोशः। भेषजमिति। भिषिज्यतेः कंडादियगं तात्किपभिषजामिदं भेषजं। अ
स्मिन्नेति निपातनादेकारः। पितृदेवत्यमिति। पितरश्च ताः देवताश्च पितृवंताः पितृदेवताभ्यर्चमिति विग्रहः। अर्घ्यमिति। मूल्यपूजा विधावर्धयमरः। पूर्वोक्ता इति। त्वत्तत्प
खप्रत्यया इत्यर्थः। आग्नीध्रमिति। अग्नीध्रः शरणेण भवेति शेषिके षुप्युत्पादितं तच्चान्तोदोत्तं ततः स्वार्थः। नेनाज्। आद्युदात्तत्वफलां फलांतरमप्याहस्त्रियामिति।

अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। समुहवच्चवहुषु। पा० ४। २२। रा। मूहिकाः प्रत्ययातिदिश्यन्ते चांग्मयदामोदकाः प्रकृताः। मौदकिकमा। मोदकमयं। शङ्कु
लिकमा। शङ्कुलोमयं। द्वितीयर्थः। मौदकिको यज्ञः। मोदकमयः। अनन्तावसथेति ह भेषजाज्यः। पा० ४। २३। अनन्त एवानन्यमा। आवसथ एवावसथ्यमा।
इति हेति निपातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भेषज्यमादिवतानातादर्थ्यं यत्पा० ४। २४। तदर्थ एव तादर्थ्यमा। स्वार्थे ष्यज्। अग्निदेवतायै रदमग्निदे
वत्यमा। पितृदेवत्यमा। यादार्घ्याच्चा। पा० ४। २५। यादार्घ्यमुदकम्याद्यमा। अर्घ्यमा। नवस्य नू। आदेशः। त्रैलोक्ये स्वाश्च प्रत्ययावक्तव्याः। नूतनमा। नूतन
मा। जवीनमा। जश्च पूरणे प्रातः। पूरणार्थे वर्तमानात्पशब्दान्नो वक्तव्यः। चात्पूर्वाक्ताः। प्रणमा। प्रत्नमा। प्रतनं। प्रीणं। भागरूपनामभ्यो धेयः। भागधे
यः। भागधेयमा। रूपधेयमा। नामधेयमा। आग्नीध्रसाधारण इन्द्रा। आग्नीध्रमा। साधारणमा। स्त्रियां डीष्। आग्नीध्री। साधारणी। अतिधेयः। पा० ४। २६।
तादर्थ्य इत्येव। अतिथये रदेमातिथ्यमादिवात्तल। पा० ४। २७। देव एव देवता। अवेकः। पा० ४। २८। अविरेवाविकः। यावादिभ्यः कन्। पा० ४। २९। या
व एव याविकः। मणिकः। लाहितान्मणौ। पा० ४। ३०। लाहित एव मणिलौ। हितकोमणिः। ॥ ॥ ॥ आग्नीध्रीति शलिति विशेष्यं। समानं धारणमस्यः

साधारणी। अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धभूम्यादिः षोडशदित्वात्समानस्य सभावः। विभाषाप्रकरणे दत्तभावे यत्पा० आग्नीध्राशला। साधारणभूमिः। नन्वत्रभावयस्य समानस्य
समवेदस्य धारण इत्येव स्यान्न त्वत्रादिद्विरिति चेदत्राहुः। साधारणदमित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति। देवतेति तलंतं स्त्रियां ॥

वर्णचानित्ये अनित्ये किं। लोहितं रुधिरं। लोहितालाक्षा अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रसार्थकं। लाक्षादिनारक्ते लोहित्य
स्य वा वदुःश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वण सिद्धेः। लोहितकदन्तिकोपेन लोहितोयः पुरुषसस्मिन्नेव शरणं दृष्ट्वोपशंतौ लोहितो नश्यतीति भवत्यत्र नित्यो वर्णः। प्राति
पदिकतद्विज्ञा इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेण यवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णदनुदात्तादित्यतः प्रागेव कृतं ते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशंकायामाह॥
लिंगबाधने चेति। लोहिमादित्युपलक्षणं एतिका एनिकेत्यादरपिसंग्राह्यत्वात्। सुवेता तद्विज्ञा इति पक्षस्यति निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वान्नरा
श्रयणे तु वर्णदनुदात्तादित्यस्यानंतरमेव कनः प्रवृत्तेः कनः प्रत्ययस्य पुल्लिङ्गोपावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यं। अतएव व्याप्यह

वर्णे चानित्ये शशशलोहितकः कोयनलोहितास्त्रिङ्वाधनम्बालोहितिकालोहिनिकाक्तेपा४३॥ लक्ष्यादिनारक्तै योलोहितशब्दसमात्कनस्यातुलि
ङ्वाधमेयेवाल्लोहितिका।लोहिनिकाशाटी।कालाच्चापः४३॥ वर्णेचानित्येरक्तै रतिद्वयमनुवर्तते।लोकमुखं वैलक्ष्येण।कालकः पटः का
लिकाशाटी।विनयादिभ्यष्टक।पा४३॥ विनयएववेनयिकः।सामयिकः।उपायाद्भवत्वञ्च। औपयिकः॥ वाचो व्याहृतार्थायामापा४३॥ स
न्निष्ठार्थायाम्वाचिविविद्यमानाहा क।व्याहृतार्थेठकस्यात्।सन्निष्ठावाग्वचिकं स्यात्।तद्युक्तात्कर्म्मलोपाणापा४३॥ दर्मैवकार्मणम्।वाचिकं॥
श्रुत्याक्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। ओषधेरजातोपा४३॥ खण्डिता जौषधमिवति।अजानोविमा ओषधयः सिनेरुदाभाप्रज्ञादिभ्यश्चापा४३
प्रज्ञाद्विज्ञा। प्राज्ञीरत्री।देवत।वाच्यकः॥ ॥ १० ॥ अर्थमिति स्वीतीति रूपं प्रवलमिति च मनोरमा दोषः।मिति दिक्।उपायेति।उपायशब्द

प्रज्ञाद्वयं प्रज्ञाः प्राज्ञीति । देवता वाच्ये ॥ ॥ ॥ अर्थमिति स्वकीतिरूपं प्रवलमिति च मनोरमाद्युक्तमिति दिक् । उपायेति । उपायशब्दमुक्तं
उपनिषद्वाचित्यर्थः । अकस्मात्त्वोत्र पश्यतस्तुदांतोन तु संतरे कादेशेन अव्ययानाममात्रे टिलोपः । आकस्मिकावाचे व्याहृता व्याहृतार्थायां किं । मधुरागदे
वदन्त्यादायिकमिति । अतिवर्जने स्याद्विधा क्वचिल्लिंगमिति न पुं कत्वं प्रज्ञएवेति । प्रज्ञानतीति प्रज्ञः । इगुपधुजेतिक । ततः स्वार्थेण प्राज्ञः । प्राज्ञीति ठिङ्गिति डी
प् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । प्राज्ञश्चापसंग्रहयडिटाप । प्रज्ञाविज्ञानयस्याः मा । प्राज्ञाभवति । प्रज्ञा श्रद्धार्चाम्य इति णः ॥

सि. कौ.
टी. न.
सु. स
८८

मृदस्त्रिक्रनापा०३८॥ मृदेवमृत्तिका। सखौ प्रशंसायाम्। पा०४०॥ रूपयोपवादः। प्रशस्तामृतम्। मृत्सामृत्ता। उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणानि
न्यायमावद्धल्यार्थच्छस्कारकादन्यतरस्याम्। पा०४१॥ वहनिददाति बहुशः। अल्यनि अल्पशः। वहल्ल्याः। नङ् लार्थः। नङ् लवचनम्। नेहा
वहनिददात्यनिष्टेषु। अल्पन्ददात्याभ्युदयिकेषु। संख्यैकवचनाच्चवीप्सायाम्। पा०४२॥ द्वौ द्वौ दर्शयितुम्। माषमाषमिति। माषशः। प्रस्थशः। प
षु। आभ्युदयिकेषु बहुदानं अनिष्टेष्वल्पदानं च मंगलं। तद्वै परीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह रिमाणशब्दादन्तावेकार्थः। एवा संख्यैकवचनाक्तिम्
नेहेति। अनिष्टेष्विति। मयादिनिमित्तेषु दानेषु आभ्युदयिकेष्विति। अभ्युदयप्रयोजने धर्म्याधेयादिषु। मूलपुरुके तु मंगला
तत्रा मंगलं ग्रहणं दद्याद्बहुः प्रादिकं चेत मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अयेतापोठमुक्तपतितापत्रस्तोरक्षश इति। काश्चित् क्वंतु समसनक्रियां प्रतिपंचस्थाः क
र्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चा ल्यशब्दस्य तथा च व्याचक्षते अल्पापंचमी समस्य तदिति आचार्योति शेषः। परिमाणशब्दा इति। तयः क्वंतु समसनक्रियां प्रतिपंचस्थाः क
येनेत्यर्थे केन वृत्ता वे कार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्येते इति भावः। माषमाषमिति। माषदातेत्युक्ते माषमात्रस्य निमित्तं। चा चेकवचनग्रहणेन ए को र्थः। उच्यते
निप्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्ता वे कार्थतानियतः। एवं प्रस्थादिरपि। घटादयस्तु नैवं घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थः। रण्यादेर्दातेति प्रतीयते न तु माषाणा मि
स्यापि प्रतीयमानत्वा दत एव च प्रत्युदाहरति

ध्वंघटमिति। घटादयो हि जातिशब्दान्काथाभ्यामुजातपागस्यैकानेकसाधारणत्वात्किंत्वमेकैकत्वसंख्यां उपाददते। एतच्च सर्वजयादित्यमंजानुसारेणोक्तं।
वामनभूते तु जातिशब्देभ्योपि भवत्येव तथा च नशा सोरिति सूत्रे तेनोक्तं जसा सह चरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति। कुं उशो ददाति वनशः प्रविशतीति। तस्य य
माशयः जातिशब्देपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावकाथो भवति नदा भवत्येव ततोपि शसिति। अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्ता नीति। द्विवचनशसोः सह प्रयोगात्
प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यो

माशयः। ज्ञानिश्च यद्युपै प्र करणादिना वृत्तवका धामवातेन हानेन पतिवता जातेन ददातीति ।
घटं घटं ददातीति वाप्साया किमिति ददातीति कारकादित्येवा द्वयोर्द्वयोः स्वामी । प्रतियोगे यच्च म्यास्तसिः पाठा ४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यो
गेयाय च्चमी विहितमदनान्तसि स्यात् । प्रधुम्नः कृतः प्रति आद्यादिभ्य उपसंख्यानां आहो आदितः । मध्यतः । अन्ततः । एष्टतः । पार्श्वतः । आ
कृतिगणेषां स्वरणस्वरतः । वर्णतः । अपादाने चाहीयरुहोः । पाठा ४५॥ अपादाने यापचमी तदन्तान्तसि स्यात् । ग्रामादा गच्छति ग्रामेतः । अ
हीयरुहोः किमिति । सर्गादी यतो यर्वतादवरोहति । आ । ग्रहाः व्यथनस्येष्वाकर्त्रिरित्युक्तं । पाठा ४६॥ अकर्त्रेरित्युक्ती या न्नादातसि स्यान्नो
अतिक्रम्य होतिग्रहः । चारित्र्येण तिगृह्यते । चारित्र्यतोः तिगृह्यते । चारित्र्येण न्यान
वृत्तेन न व्यथते वृत्तोन व्यथते वृत्तोन चलतीत्यर्थः । क्षयावृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्रीरिति किमादेव ब्रूते
नक्षिप्तः हीयमानपापयोगाच्च । पाठा ४७॥ हीयमानपापयुक्तादकर्त्रेरित्युक्ती या न्नादातसि स्यान्नो हीयते वृत्तेन पापः वृत्तकणपक्षे
पस्याः विवक्षा यमिदं । अयत्तपूर्वेण सिद्धं । अकर्त्रे किमिति । देवदत्तेन हीयते । पाठ्या व्यथयेत् । पाठा ४८॥ अपादानादातसि स्यान्नाना
यस्य समप्रधानं । देवा अजनिताः भवन् । आदित्याः वर्णतोऽभवन् । अजनेन स्य यस्य इत्यर्थः । व्याश्रये किमिति । वृक्षस्य शाखा रोनाच्चापनय
ना पाठा ४९॥ रागावाचिनः षष्ठ्यन्तादातसि शिविकीत्याः । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारप्रस्थाः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किमिति । प्रवाहिका
विचेता छंदोबद्धयः कुर्वतीति हरदनः । अतएव सुपरतिमुने एकैकशब्देन प्राचीनप्रथाया मादिक इत्येवा चेति मनोरमायामिह स्थिता वसुतलु एकैकमेव एकैकशः
स्वार्थे शून्यतु बीप्सायां लोकोपिलामेकैकशः सहस्रकलादन्तेति भीष्यादिति ता न्येकवचनेत्यादिसुत्रे वक्ष्यामः । द्वौ ददातीति । कथं तर्हि अवतर्जाममंत्राणां जातिम

सि-को-
टी-त-
मु-त-
८८

सहस्रं समेतानां पृथिव्यत्वं विधत् इति न स्ववर्णीयास्मिन्नाधिकारकत्वमिति चेदत्राहुः। सहस्रं सहस्रं ये समेता लेषामपि परिषत्वं नेत्यर्थः। तथा च समवाय
क्रिया प्रतिफलत्वं वर्णीया वा स्यादेवेति एतेन एकश एकवचनोद्दिष्टं त्रिविधं ति व्याख्यातम्। एकशब्दा श्रेयास्तिक्रिया प्रतिफलत्वात्। कृत्यतः प्रतीतिः प्रतिः प्रतिनिधि
प्रतिदानयो रितिकर्मप्रवचनीय संज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति ध्वजमी। आद्यादिभ्य इति। तस्मादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्येतदत्र लिङ्गमा ग्रा मतरति। एवम
ध्ययनोत्तराजयते अध्ययनतरत्याद्यपि बोध्यम्। अतिगृह्यतरति। अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यतरत्यर्थः। फलितमाह। अन्यानतिक्रम्य वनेतरति प्रवाहिका
तरति। प्रच्छर्दिफातः कुर्विष्याच्च पुदाहरणां प्रवाहिका विसृजिका प्रच्छर्दिफातुव मनव्याधिः॥ ॐ ॥ भूभूसियोगो यो य इति किं। अशुक्लः शुक्लो जायतो सं
भूभूसियोगो संपद्यकर्तृश्चित्रपाथयः॥ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्। विकारात्मनां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानादिकं। अत्रास्त्वार्थे चिर्वासात्करोत्यादि
भिर्योगो अस्य चै। ७। ४। ३५। अवर्णस्य ईत्यातच्चा। वेर्लोपः। छत्रत्वादव्ययत्वं। अकृत्यः कृत्यः संपद्यते तद्भाति कृष्णी करोति। ब्रह्मा भवति।
गङ्गी स्यात्। अव्ययस्य चात्रीत्वं नेति वाच्यम्। दौषाभूतमहः दिवाभूत रात्रिः। एतच्चाव्ययी भावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। क्यच्चाश्च। ६। ४। १५२
हलः परस्यापत्यकारस्य लोपस्यात्। केचौ च परतः। गर्गा भवति चैव। ७। ४। २६॥ चौ परे पूर्वस्य दीघस्यात्। शुची भवति। पट्स्यात्। अव्य
यस्य दीघत्वं नेति केचित्। तन्निर्मूलम्। स्वस्ति स्यादिति तु महा विभाषया चेरभावासिद्धम्। स्वस्ती स्यादित्यपि यस्य स्यादिति चेदसु यदि नेष्यते
तर्ह्यनभिधास्यच्चिरेवेनात्यद्यते इत्यसु। रीडृतः। मात्री करोति। अरुर्मनश्चक्षुश्चेत्तोरहोरजसलोपश्च। पाथापथ। एषोलोपस्याचिश्च
अरुकरोति। उः मनी स्यात्। उच्चक्षु करोति। विचेतो करोति। विरही करोति। विरजी करोति॥ ९। पद्यकर्तरीति। संपद्यश्चासौ कर्तृवेति
विग्रहः। १। प्राधा घट्टश इति विहितः। शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति। दिवादित्वात् स्थनिति हरदत्तः। वक्तव्यमिति। हन्तिकारो सु अभूततद्भा
वरति भूतमध्ये प्रविश्य च्यमत्वादिति तस्य निपातत्वात् स्वरदिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः। गर्गा भवतीति। इह यत्र तात्सु पिततः चिप्रत्यये कृते आपत्यस्य चतद्विने
नातीति पलोपो न भवति। ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम्। अरुर्मनश्चिश्चेति। पूर्वेण सिद्धस्यापि चेरयमनुवादो लोपसु तत्सन्नियोगशिष्टत्वार्थः॥ ॥ ॥

विभाषासातिविभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषागुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययसूतः टापा न त्विदमव्ययं ह्योर्विभाषयोर्मध्ये पपयसक्तु । विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥
 कृत्स्नमितिः सर्ववयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसाद्रवति शस्त्रमिति । जानावेकवचनं सर्वाणि शस्त्राणि त्यर्थः । वंदे मेवेति । देवान् वंदे देवत्रा वंदे देवेषु रमे देवत्रा रमे दे
 विभाषासातिकार्योपाया ४।५२॥ चि विषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । सात्यराघोः । ५।३।११॥ सम्यक्त्वमस्य ता दधिसि च्वति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्य
 घतेऽग्निसाद्रवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमुपि कार्त्तव्यं किमा एकदेशेन शुक्ती भवति षट् । अभिविधौ सम्यक्त्वाचा ५।४।५३॥ सम्य
 दाकृभ्वस्तिभिश्च मे सातिर्वा स्याद्वा तौ । पक्षकृभ्वस्ति योगे चिः । सम्यदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्यघते अग्निसाद्रवति शस्त्रं । अग्नीभवति । जल
 सात्सम्यघते जलीभवति लवणमा एकस्या व्यक्तेः सर्ववयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कार्त्तव्यम् । बहु न व्यक्तीनाङ्किः चिदवयवाऽवच्छेदेनान्ये जातं त्व
 भिविधिः । तदधीनवचने ५।४।५४॥ सातिस्स्यात्कृभ्वस्तिभिस्सम्यक्त्वाचयोगे । राजसात्करोति । राजसात्सम्यघते । राजाधीनमित्यर्थः । देयत्रा च ष
 ४।५५॥ तदधीने देयत्रा स्यात्सातिश्च कादियोगे । विप्राधीनदेयङ्करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्यघते । यस्ये विप्रसात्करोति । देयकिमा राज
 साद्रवति राष्ट्रम् ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यो द्वितीया समभ्योर्बहुलमा ५।४।५६॥ एभ्यो द्वितीया न्तेभ्यः समभ्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवजमेव दे
 रमेवा । बहुलोक्तैरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । अव्यक्तानुकरणाद्वजवराद्ददितौ डाच् ५।४।५७॥ डाच् अवयवमन्यूनं ननु ततो न्यूनं म
 नकाजिति यावत्तद्व्यमर्हं यस्य तस्माद्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्व्योगे । डाचिविवक्षिते देवबहुलमानित्यमात्रे डित्त्वोच्चातिवक्तव्यम् ॥ डाचपरयरा
 म्भेडितं नस्मिन्पर्ययोर्योर्बहुलं योऽपरं स्यात् । इति तत्कारयकारयोः प्रकारः । पटपटीकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किमा दवत्करोति । द्यज
 वराद्दत्किमा । श्रत्करोति । अवरेति किम ॥ ॥ ॥ न्यर्चोत्रपर्यवसन्नः । एवंमनुष्या गच्छति । मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति । मनुष्यत्रा व
 सति । पुरुषा गच्छति । पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति । पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दे बहु पर्यायः । पुरुष गच्छति पुरुष वसति वा पुरुषा । मर्त्यं न मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा
 डाचिदिवाक्षित इति । यस्स सम्यक्त्वमन्योन्याश्रयः स्यात् डाचिरेते द्वित्वे सति ह्यजवराद्दत्ता तस्यां च सत्यां डाजितिभावः ॥

सि. को.
शे. त.
सु. त.
८०

स्वरटस्वरटाकरोतीति। द्वित्वपररूपादि प्राग्वत द्वजवर्हादित्युक्ते त्वत्राच् न स्यात्। न त्वत्राहं वाचकं तु च। अनेकाच इत्येवेति। द्वजवर्हादित्यपनीयेत्यर्थः।
पटिति। अव्यक्ता नुकरणस्यातदनाविति पररूपं। न च चकरोति नायोगो दुर्लभ इति शब्देन व्यवधानात् तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेदत्राहुः। इति श.
स्वरटस्वरटाकरोति। त्रयटत्रयटाकरोति। अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि डाचीति परसमये वदित्वे सुवचेत्यवधेयम्। अत्रितौ किम्
पटितिकरोति। कृजो द्वितीयतृतीयशम्भोजात्कर्मो। पा०। ४। ५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाचस्यात्कृज एव योगे कर्षणे च। बहुलोक्तेरव्यक्ता नुकरणादन्य
स्य डाचिनद्वित्वम्। द्वितीयां तृतीयं वा कर्षणं करोति। द्वितीयाकरोति। तृतीयाकरोति। शम्भुशब्द इति लोमे। अनुक्तेर्म कृषं सेत्रं पुनः प्रतिलोमं क
र्षति। शम्भुशब्दो वीजेन सह कर्षति। वीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणनायाः। पा०। ४। ५८॥ कृजो योगे कृजो डाचस्यात्। द्विगुणं करोति सेत्र
म्। क्षेत्रकर्म कन्दिगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च कपनायाम्। पा०। ४। ६०॥ कृषाविति निवृत्तम्। कृजो योगे डाचस्यात्। समयाच्च कृषाविति
कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने। पा०। ४। ६१॥ सपत्राकरोति मृगं। सपुङ्गुशरप्रवेशेन न सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्पन्नाकरोति स
पुङ्गुशरस्याऽपर्याप्तनिर्गमनाग्निः पत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्रनिष्पन्नाकरोति भूतलम्। निष्कुलानिष्कोषणे। पा०। ४। ६२॥
निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमनरवयवनां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच। सुखप्रियादानुलोम्या। पा०। ४। ६३॥ सुखा
करोति। प्रियात्तेति गुरुम्। अनुकुलशरणेनानन्दयतीत्यर्थः। दुःखात्मानिलोम्या। पा०। ४। ६४॥ दुःखाकरोति। स्वामिनमपीडयतीत्यर्थः।
शूलात्कर्मो। पा०। ४। ६५॥ शूलाकरोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथो। पा०। ४। ६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिकं। क्रैतव्यमिति तथ्यं
करोतीत्यर्थः। शेषधेतुसत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापणे। पा०। ४। ६७॥ मद्राकरोति कुम्भम्। मद्राकरोति कुम्भम्। मद्राकरोति कुम्भम्। मद्राकरोति कुम्भम्।
न न सस्करोतीत्यर्थः। मद्राच्चेति वक्तव्यम् मद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम् मद्राकरोति मद्राकरोति॥ इति तद्धितप्रक्रियासमाप्ता।
वेन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येव प्रकारेण करोतीति। तथा च यटशब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्येवेति। वीजेन सह हेति। ननु वीजेन सह भूतलस्य कर्षणे वी

ज्ञानामपि कर्षणप्रसंगाद्विवक्षितार्थानसिध्यतीति चेदत्राहुः । इति विषये वीजशब्दे वीजावायसहिते विलेखने वर्तते । तथा च वीजावायसहितविलेखनं
करोतीत्यर्थ इति । सप्तम्याच्च । कालं यापयतीत्यर्थ इति । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिस्समयस्तस्यातिक्रमणं यापने , इति ग्रंथमुपादाय हरदत्त आह । अयमे
पारवश्यं च परश्चो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आहस एव मुच्यते इति । सपत्रनिष्यन्नात् । लक्ष्येशः यतः सनेनेति पत्रं । शराणां पुरेष्वाग्नौ वह्निः
सपत्रं निष्यन् वा करोतीति । पत्राणि यानि तत्सहितं तद्दहितं नित्यं संप्रभवमर्थः । निष्कुलात् । निष्कषणं मंतरवयवानां वह्निर्निष्कासने निष्कषणं
निष्कुलं करोति शत्रुः । शूलान्पाकि । पाके किं । शूलं करोति कदन्नां शूलमुदररोगः । सत्यादशपथो सत्सुसाधुसत्सु तत्र साधुरिति प्राग्विनीयत्वाच्च । प्राप्ते अत्र
वनिपातनास्यः । अतो दातो यः सत्येनोत्तमिताभूमिः । सत्तु च सत्तु नित्यत्र तथा दर्शनात् । सत्या करोतीति भांडं रत्नादिद्रव्यजातां कृतव्यमिति । भूयैव तद्ग
त्यमिति बुध्यापरीक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः । तथ्यमिति । तथैव तथ्यं । पादाग्राभ्यां चेति चक्षुः । स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । त्वार्थे यत्
परिचायणमिति । कर्मव्यपारमात्रवाचिनो वये हेतुमण्डित्युक्तिरुत्तरदत्तः । कर्मव्यापारः फलं प्रत्येक कर्मनिष्ठत्वात् । अथ फलमात्रवाचिन इत्यर्थः । फल
तदस्याहः । मीगस्य मंडनेनेति चो लक्ष्मीसौख्यं । भद्रा चेति । भद्रादिपथग्रहणसिद्धिर्व्याख्याने तु मंगलादिभ्योपि स्यादिति बोध्यं ॥ इति तद्विप्रक्रिया ॥

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
८६

सर्वस्य हे। सर्वशब्दस्य हे भवत इति विधिस्तु न शङ्क्यः किंतु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्येणो रनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वस्याधिकारो
यंतदाह। इत्यधिकृत्येति। एतदर्थं रूपमाधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति नाम्नेडितस्यात्पस्यतुवेतिलिङ्गात्। स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तं सध्वं।
शब्दस्यैव परमाग्नेडितं स्यात्तु द्विरुक्तं स्यात्तु ननु कर्णशब्दस्य परमिति नाम्नेडितस्येति पररूपनिषेधो न स्यात्तकारस्य विकल्पविधिस्तु कथं संगच्छेत
न न नित्यवीप्सयोरित्यादौ पदस्येति वक्ष्यमाणं पदकथ्यपदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेदत्राहुः। स्वादिधितिर्वदसंज्ञामास्यत
स्याभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचने स्यात् कतेन सर्वस्येति ग्रहणे सध्वं शब्दो वयवकार्त्तव्यवर्तने इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं ननु कश्चिद्वयवो वयव्यत इ
त्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति। इह हेत्यस्य सख्येयापेक्षायां शब्दरूपेण त्वेते शब्दानुशोसनप्रस्तावाता संज्ञेति स्थानं यथा यथा स्थाने द्विर्वचनं पक्षः। यदि तु उ
च्चारणे संख्येयेतदास्थान्यादेशभावो न संभवति। निवृत्तिधर्मादिस्थाने भवति सर्वे च निवृत्तं कस्योच्चारणे स्यादतः सर्वस्येति ध्यात्ततोच्चारणस्यैव स्यात्

॥सर्वस्य हे। टी. १॥ इत्यधिकृत्य ॥

नृकर्मणोः कृतीति कर्मणि बष्ठी सर्वे द्विरुच्चार्येति फलितोर्थस्योयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। ननु आद्यपक्षे स्थानि वद्भावेन समुदायस्यैव सत्त्वं स्फ
नत्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः। न चेष्टा पक्षः। अपचन्नपचन्नित्यत्र उ-मुदा वृक्षान् वृक्षानित्यत्र पदांतस्येति एतन्निषेधः अग्नेः ग्रे इत्यत्र उ-पदा
तादिति पूर्व रूपत्वं च तत्सिध्येत्। किंचापदांतत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युस्तथापयः यय इत्यत्र सोपदादाविति सत्त्वं स्यात् पपीः पपीरित्यत्रेणः ष इति प्रत्वं स्यात्ताया
शकल्यकांश्चिद्विष्टिग्रंथमवच्छिन्नकथंचित्सत्त्वत्वपरिहारे व्यश्रीता श्रीतेत्यत्र अतो गुण इति पररूपं स्यादिति चेदत्राहुः। यदि प्रत्यक्षमितावयवभेदः स नु
दाय एक एव देशः स्यात्तु द्वे इति वचनमनुपपन्ने स्यादतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदैः समुदिते युगं पदादे इत्येन विधीयेत तत्रास्थानि वद्भावेन समु
दायस्य पदत्वस्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिदोष इति। स्यादेतत्। द्विः प्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सानसिध्यति। तेन सदेव
दत्तः प्रकृतिपचनीत्यादौ तिङ्। तिङ् इति सर्वस्य पदस्य निधातो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। पचति पचनीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः पच्यते ततश्च य

यस्मात्तुल्ययोर्विहितस्तदादिनरतामातावधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापि प्रवर्तते। तेनावग्रहादिः सिध्यतीति॥ ॐ ॥ नित्यवीप्सयोः॥ नित्यमिहयौन्युपन्य
मेत्याह। आभीक्ष्येय इति। द्योत्य इति। नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्यतिनेन नित्यताया विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किंचिन्निग्रासमभि
हारेधातोर्विहितोयडंतरंगः। पदस्योच्चमानं द्विर्वचनं तु वहिरंगमित्यडं न बाधते। अन्यथा हि यौनः पुन्यं भूषणार्थं श्रुत्या समुदायस्य पदत्वं प्राप्नुतस्मिन् नित्य
पुन्यपरेण द्विर्वचनेन बाध्यता न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिरस्य प्रपञ्चति प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यं। नित्येकारवचनात् सिद्धेः। अत्र वदति। सम
तिकं स्पष्टित्वे एकपदानस्य वस्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेन तस्य दौर्लभ्यात्। हिः प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिविहाया च शिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्नुतस्मिन् नित्य

नित्यवीप्सयोः ॥ १८॥ ॥ आभीक्ष्येयवीप्सायाश्च येष पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्येयमिति उक्तं नित्यव्ययसंज्ञककृदन्तेषु चापचतिपचति।
मुक्तामुक्ता॥ वीप्सायां वृष्यवृष्यं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। येष वृष्ये नो ॥ १८॥ ॥ परियरि। वड्भ्यो वृष्टो देवः। वड्भ्यो न्यरिह्येत्यर्थः। पिर
वृष्ये न वावचनम्। परिवड्भ्यो वृष्टो देवः उपर्यधसंस्पर्धो ॥ १८॥ ॥ उपर्युपरिग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधिसुखम्
सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधोलोकां लोकस्याधस्तात् समीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामश्रितस्य सम्यक्सम्मतिकोऽस्त्युक्तं न
भर्त्सनेषु ॥ १८॥ ॥ असूयायाम्। सुन्दरसुन्दरवृथाते सौन्दर्यम्। सम्मतौ। देवदेववंद्योऽसि। क्रोयादुर्विनीतं दुर्विनीतदशनीं ज्ञस्यसि। कृत्स्
नाधानुष्कधानुष्कवृथाते धनुः मत्सने। चारचारघातयिष्यमितीति॥ ॥

पिनसतिवत्सुतेस्त्विहस्थाने द्विर्वचनपक्ष एव मुख्यः
स्थानिनः सुवंतत्वेनादेशस्यापि सुवंतत्वात्सुवंतात्तद्विहित इति। ससमुदायान् व्यज्जठजोः संभवेन यौनः पुन्ययौनः पुनिकश्चित् ससिद्धेः। प्राप्तिप्रदिकानुद्धितर
नियस्याभ्युपगमे पिभूयमाणप्रत्ययांतस्यैव प्रातिपदिकत्वे। षेधानुनित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात् यौनः पुन्यमित्यादि सिध्यत्येवाहिः प्र
योगपक्षे त्वंतरंगत्वादव्ययात्सुखलुकिहत्वं प्रवर्तत इति ससमुदायस्य सुवंतत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यज्जठजौ न भवते। न चार्थवदधातुरित्यादयो
समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सौहृद्येनोत्पद्यन्ते किंच सुवंतत्वप्रातिपदिकत्वं संभवेत्येवेति वाच्यं। यत्र संधाते पूर्वो भागः पदंतस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिक

सि. कै.
दी. त.
सु. त.
८२

त्वस्यासंभवेन सुवतत्वस्याप्यसंभवात्। न च द्विः प्रयोगयस्यैवधातुः प्रत्ययश्च द्विः पक्ष्य तरति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवृत्तेरुक्तं धुने बोक्तृत्वात्पुनरिति स
मुदायस्य सुवतत्वमस्यैवेति शङ्कं। अंतरंगत्वात्सोलुकिप्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितसरादिनस्तन्मिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदा
यस्य दुर्लभत्वात्। ततश्चैकपद्याभावे पुनः पुनर्जीवमाना पुराणीत्यादाववग्रहोपिनसिध्येदिति। आभीक्ष्ण्यमिति। तद्विक्रियानिष्ठधर्मः। तेनैव वाच्यं द्वित्वं कि
यप्रधानानामेव न्याय्याः क्रिया प्राधान्यं चाह। तस्मिन् द्विशेषे चा। अव्ययकृतोभावे रतिवक्ष्यमाणत्वादिनिभावः। केचित्तु क्रिया प्रधानानामेव द्वित्वपरिगृहीत
साधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदनमिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वनभवति किंतु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यैव स्यात्पक्षे
ण भावेयिनस्तितिरित्याहुः सच्चित्या उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किंच भावार्थकैलं करं तानामव्ययकृतोचमुवदुत्तरी
त्यादित्वं न स्यात्। ननु तत्र तिस्रस्तत्रावगत्य नंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षया परिपूर्णत इति भूयते पक्षे न्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत्तर्हि तत्रैव धातुमात्रे द्वित्वं केन वाय
तां चिं चातद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थले पि धातुमात्रे द्वित्वं दुर्बलमिति पदस्यैव पक्षेण मावश्यकमेवेति दिक्। बीज्यायामिति। व्याप्तुमिच्छा बीज्या व्याप्तिप्रतिपत्त्यादिये
नियामत्ता सा च प्रयोक्तुर्धर्मः। आबाधवत्। गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमत्वादिना योडितो वाक्यं प्रयुक्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षं वृक्षं संचितीत्यादावपि स्यात्प्रसुत्रो
धयि चोरितं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयसु व्याप्तिरेवा तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सूत्रयितुं शक्यं। व्याप्तिरिह कार्यतत्त्वधिकारिकं। सर्वत्रास्येण आमं वि
ता इत्यादौ यथानहिजगती तले विद्यमाना ब्राह्मणः सर्वेपिकेन चिदामंत्रयितुं शक्यं त इति स्वग्रामस्था स्वजातीय ब्राह्मण परतया तत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते तत्संकोचो
सकलवृक्षसंबन्धी मध्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिका दौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कात्स्न्यं वृक्षं वृक्षं संचितीत्यादौ गम्यते इत्य
भ्युपेयं। यत्र तु संकोचकारणं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा। न चैवं वृक्षमित्यादौ बहुवचनसंगः। बहुनां भावेपि बहुत्वसंख्यायास्तत्र
भावात्। अन्ये कनिष्ठमेकत्वमेव हितव्रभासत इत्यादि मनोरमायां स्थिता वृक्षं वृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति। वच
नैव धातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्कं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवतिसमासस्यैवेति नियमात्। न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातोत्तमं

नोपपि शब्दोऽतिवचनादेकस्य प्रदस्य स्थाने द्वेपदे समुदिते यगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वा नन्वेवमापि सारत्वात्तयायापत्त्या द्रव्यकृतं नो
 र्नातिदुर्बारे वा सरिदित्यादि स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदस्य स्थानि मन्त्रिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवा इति चेद् दृष्टादुः अंतरंगे कसंस्थाने कुरुते
 हिरुक्तार्थः संख्यातः निगकांश्च एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीति तावतैव तस्य शाब्दबोधभाषादयितुं शक्यते। असत्त्वात्तदर्थे च पितृदापत्तेः। न हि शयनबहुत्वमिमा
 येण देवदेवत्वेन शय्यते इति भावे कश्चित्पुंके। तत्रायेक्येन इति चेत्समं प्रकृतेयि। अत्र च लिंगे एकैकस्य प्रत्ययमिति निर्देश इति। परे वर्जने। अत्र चार्थिक
 परे वर्जने समासेनैव पश्चिन्मर्तेष्टोदेकवेति च वक्तव्यं। तथा चापहरेः परिहरेः संसार इति कारकेषु दत्तं। परिवर्गेऽप्येति। अपपरी वर्जन इति कर्मप्रवचनीयं संज्ञायाम्
 यच्च मया उपरिभिरिति पंचमी। अथ यथा। सामीप्यं प्रत्ययस्य। तच्च कालकृतं दत्तं कृतं वा। अध्याधिसुखमिति। कालकृतस्योदाहरणमिदं। सामीप्य इति किं। उपरि च द
 मा। उपरि शिरो सो घटं धारयतीत्यनुवस्तुतो विद्यमानमपि संप्रत्ययं न विवक्षितं किं त्वेतरा धर्ममेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनेन न च त्विदं विवक्षा हि शब्दस्य तत्रैव प्रधा
 नं कारणं। अत्र चोपज्ञोपक्रमेण च विख्याता मिति सन्ततं योगोत्पत्तिरुक्त्या हुः कस्यास्य सुखा सुदरादौ। स्वरितमाधेदिते स्या संमतिकोपकुत्सनेषु आधे डि
 तं मत्संन इति सूत्राभ्या यथा यथं प्राप्तं सुतः वै कल्पिकत्वं ह कृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वं सुतो वै कल्पिक इति। नन्वन कोया स्याभ्या एय कृतं सन मत्संन प्रहरण
 मपार्थक्यं न स्यात्तथा विना कृतं सयते न वा अरूपितो मत्संन इति चेदत्राह प्रत्यय इति विचारकृपिता अपि मत्संनं कुर्वते विवक्ष्य स्य या कुत्सा कुर्वतीति एतत्तया वि
 र्हेः सूत्रकारेण कृतः। सामृतैः पाणिमिधेति गुरवो न विद्विष्यते। लालनाश्रयिणी दोषास्तादृशं श्रयित्वे गुण इति ॥

सि कै
टी त
मु त
६३

एकं बहुव्रीहिवत्तद्देश्यनुवर्तते। न चानुवाद्यसमर्पकं तदाह। द्विरुक्त इति। तेनेति। यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्यनविहितौ तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैकीतिदिश्यते इति भावः।
सुलोपपुंवद्वावाक्येति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः। समुदायात्सुविनि। तच्चैकवचनमेवेति अंतरंगैकसंख्यावरुद्धाद्विरुक्तार्थः संख्यावरुद्धाकां स इति प्रागेवोक्तत्वात्।
पुंभागेऽनिनतृत्तरभागेपि। तथा हि द्विधा न पुंवद्भावः सर्वनाम्नोदृतिमात्र इति वास्त्वियाः पुंवदिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भवेति संप्रकादित्युक्तं। द्वितीयसुसम्भनाधि
कारणे परे किं धीयते। न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भाविः। अवश्यं हि विशेष इति। एकैकयेत्येक एकयेति भवतीत्यर्थः। एकैकस्मै इति। ननु सुबलोपपुंवद्वावा
विव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावेऽपि दृष्टव्यमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यतां तथा च स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेदत्राहुः। सुलोपपुंवद्वावावित्तसर्वनामसंज्ञाभावः शा

एकम् बहुव्रीहिवत्त। ८। १॥ द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुलोपपुंवद्भावौ। एकैकमस्मरमा इह दृष्टोरपि सुषोर्लुकि कृतैश्च द्वौ हि
वद्भावादवशतिपदिका। समुदायात्सुधा। एकैकशब्दोऽहपूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणमस्य
बहुव्रीहिलोभार्थमातेनातिदिष्टं बहुव्रीहौ सर्वनामतास्येति प्राग्भः। ननु तस्य भाष्यमते प्रत्याख्यातमेव न तस्य मतेऽपि बहुव्रीह्यर्थः। लौकिके विग्रहे
निषेधकं न बहुव्रीहाविति हातिदेशोऽत्र न भवति। एकैकस्मै देहि। आवाधे च। ८। १॥ यीडायां द्योत्यायां हलो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहीत्या
श्रमानस्य यमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुबुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः॥ ॥

॥ स्त्रेण न दृष्टः किं तु बहुव्रीहौ हेतौ एतात्सर्ववाचकत्वं न संभवतीति
तद्भावादवशतिपदिकान्धमतिदिश्यते। न बहुव्रीहाविति शास्त्रं लौकिकवाक्ये निषेधकं तत्तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति। आशुभे चेति। इहेति बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुष
ज्यते। तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदनेति वाच्यं। बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वे स्यापि लाभान्। न तु बहुव्रीहौ बहुवद्भावे मोक्ष
रपदत्वलोभिसति ननेत्यत्र नलोः कस्मान्न भवति। उच्यते। नलोपो नत्र इत्यत्र उत्तरपदे इति वर्तते। ननु इति चकार्येण निदेशः तत्र सा सा छिष्टे चकार्येत्वेन भोजो निमि
तभावेऽप्युच्यते। यथा मद्रहदो मद्रहद इति। अत्रैकस्याचोरहभ्यां इति द्वित्वप्रसंगे आकरे उक्तं नैमौरहौ कार्ष्णिणे किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्येति न चैवमपि धूधूः।

[illegible]

(सि-को)
दी-तः
सु-तः
२४

करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचने अनेन तु द्विर्वचने सुबुक् स्यात् नवनवावनवायुभिरादेरस्य त्वनेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पक्षश्च कथं भीतभीत इव शब्दो तमप्यस्य
इति भारविः इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् सत्यां भीतेभ्यो भीतरतिकथं चिद्वाख्येयां तेनातिभीत इति फलितं आधिपत्ये देवाच्य इति नार्त्तिकेन
सीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्धरादिमिरुक्तं समाधानं नार्त्तव्यं तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् अथ कथं खिन्नखिन्नः शिखरिषु पक्षेऽस्य गतासि यत्र स्त्रीणः स्त्रीणः परिल
घुपयः स्त्रीतसां चोपयुज्येति मेघदूतः यदर्थं भिदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेदत्राहुः एकस्यापि रवेदावस्था सुस्थो वस्था सुचमेदं परिकल्प्य वीप्सावोधे
ति अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते मंदं मंदमुदितः प्रययौ इव मिति वत्तु वस्यां त इति चेत्
न्यां स्वतो मंदं गमिनं त्वोपवनो मंदं नुदतीति कथं चिद्वाख्येयां सिद्धस्य गतेऽपि तनीयत्वात् शुक्लशुक्लमिति केवलं गुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति इत्यमिति
आनुपूर्व्ये इति वीप्साभावादयमारंभः मूले मूले इति अग्ने अग्रे सुष्मा इत्युदाहरणं एकस्य वस्तुनो वेणुदंडादरेकमेव मुख्यं मूलं प्रमुखांशुतरेषां भागानामप्येति
को अग्रमूलव्यपदेशः स्योत्यसौ स्ये अपि नैक रूपे किं तर्हि यथा मूलमुपचीर्य तस्योत्पल्यं यथा अग्रसौ स्यंतथा नेतरे भागा इति वीप्साया असंभवात् मूले मूले पथिवि
टपिनामिदं त्रनुवीप्सायां द्विर्वचनमेतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं न्यायसिद्ध इति यावद्विः शब्दैस्संवाधोर्थमवगच्छन्ति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः यौनः पुन्य इति
पुनः पुनर्भविता रिवर्तमाना पुनः पुनः शब्दाभावे प्रत्ययः लोटा सहसमुच्चिन्येति नन्वत्र लोटा सहसमुच्चिन्यथा द्विर्वचने भगति तथा क्रिया समभिध्या हारे यद्विषयः अह
समुच्चिन्यद्विर्वचने स्यात्पापच्यते पापच्यते वोभूयते वोभूयते इति अत्राहुः लोट् क्रिया समभिध्या हारे व्यभिचरति समुच्चये जायमानत्वात् ततश्च लोट् द्विर्वचनयोरे
वनेद्योतकत्वनलेकैकस्येति युक्तं लोट् इति द्विर्वचनं यद्वत्क्रिया समभिहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वेन तदंतस्य न द्विर्वचनमिति ॥

कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः॥ हेरति। नित्यमेव दंडित्वं वा हलकं तु समासवद्भावस्येव। सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयं सवर्णमिति दंडित्वं
 विधानेन अतएवोत्तरदलेपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येकचनमेव न तु वचनांतरमिति। तदप्राणिनीयाभाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतद्धमयनव
 कर्मव्यतिहारसर्वनामोद्देशाच्च। समासवच्च बहुलमा बहुलग्रहण इत्यपर्यायः समासवत् इतरशब्दस्य नित्यमा। असमासवद्भावपूर्वपदस्य
 सुपसुर्वक्तव्यः। अन्योऽन्यविप्रानमन्ति। अन्योन्याः। अन्योन्यानां अन्योन्येन कृतम्। अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि। अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति भाष्यं
 एव परस्परम्। अत्र कस्कादित्यादिसर्गस्य सः। इतरतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्यायाविभक्तैराम्ना बोवावक्तव्यः। अपिन्या
 अन्योन्यमापरस्परं। परस्परं। इतरेतरं। इतरेतरम्॥ इमेवास्तेन पुंल्लेखो भोजयत। अत्र केचित्। आमादेशो द्वितीयाया एव। भाष्यादौ तथैव
 दाहत्वं तत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि नृतीयादिकुपुस्वदेवरूपमित्याहुः। अन्यतूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात् सर्वविभक्तौ नान्यदेशमाहुः। दलद
 येदावभावः। क्लीवे चादिरहः स्वमोः। सभासे सारलुक्तेति सिद्धत्वाद् हलकावयवम् १ तथाहि। अन्योन्यपरस्परमित्यत्र दलदमपि दापप्राप्तः। मच
 सर्वनामोद्देशमात्रे इति युक्तत्वात्। अन्यपरयोरसमासवद्भावत्वात्। नच द्विचनमेव वृत्तिः। योयाम्प्रियः प्रैषत कातेरासीसासेत्यादाविति प्रस
 ज्ञात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चादुत्तरादिभ्य इत्यदुत्तरात् ॥ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम॥ अन्योन्याश्रयः॥ ॥ ॥

वचनांतरमुदाहरति। अन्योन्यावयोन्यानि। माघ इति। सच भाष्यानुगुण एवेति भाष्यं। एतेनार्वाचीनमतं कवयोपि नाद्रियं तदनुक्तं भवति। भारविश्चाह। क्षितिनभस्सुर
 लोभनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति। अत्रादुत्तरपरस्परौ रिति विग्रहः। यदितु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानेन नत प्रथमाश्रित्ययं प्रयोगो न सिध्यति

इति नारदः

से. को.
टी. त.
सु. त.
८५

अन्योन्यमिति। न चानामभावेपि टापस्यादिति शङ्क्यं बहुलग्रहणं वा भावश्च नुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिपुंकेदृश्या चोपसंयपरिष्कारे
हा। अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह। अन्येत्विति। अतिप्रसंगादिति। तथाच एकशेषप्रतिबंधाद्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वलेनैव वृत्तवत्त शङ्क्यः। लक्ष्यं वि
परस्य राक्षसादृश्यमदृष्टपरस्यैरित्यादौ सोर्लुक् प्राप्तमर्थं वा बहुलकवलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणं। त्रियामिति सूत्रे
न्योन्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यच्चात्र प्रमाणमिति। अहं प्रियमुखयोरन्यतरस्य मा ८। १। १३॥ प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा। मुखसुखे
ददाति। सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सु प्लुक्तिरदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः॥ यथास्वेयथाय
यम्। ८। १। १४॥ यथास्मिति वीप्सायामव्ययीभावः। योयं आत्मा यच्चात्मीयन्तद्यथास्वमात्तस्मिन्यथा शब्दस्य हेतुनी न च निपासते। य
थायथं ज्ञातायथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। हृदं हस्यमर्थादावचनमुक्तमणयज्ञयात्रप्रयोगाभिप्युक्तिषु। ८। १। १५॥ द्विश
ब्दस्य द्विर्वचनपूर्वपदस्याऽम्भावोऽस्त्वचोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र हस्यं हृदं शब्दवाच्यं॥ इतरे विषयभूतः। हृदं
मन्त्रयते हस्यमित्यर्थः। मर्त्यादास्थित्यनतिक्रमः॥ आचतुरं हीमेयशब्दो हृदं मिथुनीयन्ति मातापुत्रेण मिथुनं च्छति। यौत्रेण प्रयत्नेन
पीति मर्त्यादर्थः। युक्तमणपृथगवस्थानम्। हृदं युक्तानां। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः हृदं च्छिन्नाणि प्रयुनक्ति। हृदं संकर्षणं वा सु
देवौ। अभिप्युक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि हृदं दृश्यते॥ इति हिरुक्तप्रक्रिया॥ इति श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमु
दायां कारकं चेद्विजानीयाद्यं यं संप्रतसाभवेदित्येकथितसूत्रस्थयां यामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। न च्यासुयां यं प्रियः प्रैस्यतेत्यादिमाघप्रयोगे संप्रति द्वि
नमयुक्तं। हिरुक्तार्थस्य सत्त्वेनैव परामर्शं शक्यत्वादतएव भाष्येयां यं मन्येतसाभवेदित्येवोक्तमित्याहुः॥ ॥ सोर्लुक् प्राप्तमिति। सुयः स्वादेशविधानस्यान्योन्य

॥ इति श्रीसिद्धांतकौमुदीतत्त्वबोधिनीटीकासंयुक्तपूर्वोद्देशसमाप्तम् ॥

